K
875

MELIK

*

JUGOSLAVIJA

PRIRODOZNANSTVENA KNJIŽNICA

5

PLATNICE OPREMIL BORIS VIDMAR

KNJIGA OBSEGA 32½ TISKANIH POL IN PRILOG
NATISNILA LJUBLJANSKA TISKARNA V 5000 IZVODIH
KNJIGA JE BILA DOTISKANA V ZAČETKU APRILA 1949
IZDALA IN ZALOŽILA DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE
ZA ZALOŽBO CIRIL VIDMAR

DR. ANTON MELIK

JUGOSLAVIJA

ZEMLJEPISNI PREGLED

LJUBLJANA
1 9 4 9

UVOD

POLITIČNOGEOGRAFSKI POLOŽAJ JUGOSLAVIJE

Jugoslavija — balkanska, podonavska in jadranska država

Jugoslavija velja v svetu za balkansko državo. Poglavitni del njenega ozemlja pripada Balkanskemu polotoku. Ako se držimo tradicionalnega pojmovanja, pa računamo k Balkanskemu polotoku vse, kar leži na jugu od spodnje Donave in Save, se nam pokaže, da mu pripada zarès velika večina našega zveznega ozemlja. Toda hkrati je res, da sega Jugoslavija z znatnim delom svojega ozemlja še v srednjo Evropo, in sicer v veliko ravnino srednjega Podonavja, ki je v znanstvenem svetu znana najbolj pod imenom Panonske kotline, pa v južnovzhodni del Alp, ki so najbolj izrazito srednjeevropsko gorovje. Treba je posebej podčrtati, da ne bi imeli prave slike, ako bi razmerje med balkanskimi in srednjeevropskimi področji naše Jugoslavije merili samo po razsežnosti ozemlja. Zakaj treba je imeti pred očmi, da so balkanski predeli mnogo bolj gorati, znatno manj obljudeni in da v njih spričo manj ugodne zgodovinske preteklosti gospodarski razvoj še ni mogel toliko napredovati, kakor v področjih severno od Save in Donave, kjer prevladujejo rodovitne ravnine z dobrimi gospodarskimi pogoji in kjer se je spričo tega in tudi spričo ugodnejših razvojnih okolnosti prebivalstvo zelo zgostilo. Po številu prebivalstva in po gospodarski pomembnosti severna področja v primerjavi z balkanskimi predeli mnogo več pomenijo, nego bi bilo sklepati samo po geografski razsežnosti.

Posebej pa je treba poudariti, da je črta na Savi in spodnji Donavi kaj slaba meja za Balkanski polotok napram srednji in vzhodni Evropi. Zakaj iz nižavja ob spodnji Savi ter ob srednji in spodnji Donavi se svet prav polagoma zvišuje proti jugu, prehajajoč iz nižine, ki se širi na široko še južno od obeh rek, šele polagoma v gričevje in hribovje ter končno v gorovja, ki zavzemajo pretežno osrednje dele Balkanskega polotoka. Spričo tega se ni čuditi, da je bilo že obilo prepirov o tem, kod naj si mislimo zares prirodno utemeljeno severno mejo Balkanskemu polotoku. Takšno razglabljanje pa ne more prinesti kaj prida koristi. Mnogo bolj važno je

dejstvo, da sega jugoslovansko prebivalstvo na široko v južni del Panonskega nižavja, da je istega rodu bodi na južni kot na severni strani Donave ter Save, vse do severnih meja zvezne ljudske republike Jugoslavije.

Nadalje je zelo važno dejstvo političnogeografske lege, da leži Jugoslavija s svojo široko južnozapadno stranjo ob Jadranskem morju. Resnica je sicer, da se kar brž nad obalo svet vzdiguje v strmine, v velikem delu celo neposredno v visoko gorovje, kar prometne zveze med notranjostjo države in morjem znatno otežuje. Toda kljub temu je vendarle precej prečnih zarez, po katerih so zložni prehodi do morja in po katerih so zgrajene ceste in železnice ali pa se šele pripravljajo. Lega ob Jadranskem morju nudi naši državi »okno v svet«, mu odpira prehode na svetovna morja in s tem prosto pot za gospodarsko sodelovanje z bližnjimi ter daljnimi prekomorskimi deželami.

Velikost zveznega ozemlja in število prebivalstva

Jugoslavija je merila v starem obsegu 249.468 km^2 in je imela po ljudskem štetju dne 31. marca 1931. 13,934.038 prebivalcev. Dokler ni bilo v celoti novega ljudskega štetja, ni kazalo drugega kakor s preračunavanji dognati, koliko je najbolj verjetno, da nas je po osvoboditvi prebivalcev v Jugoslaviji. Na temelju ugotovitve, da se je v razdobju med obema svetovnima vojnama na povprek na vsakih tisoč ljudi nekaj manj ko 14 ljudi na leto več rodilo, nego jih je umrlo, — v nekaterih področjih še več, v drugih manj, — so izračunali v državnem statističnem uradu v Beogradu, da je prebivalstvo celotne Jugoslavije do 31. marca 1941. narastlo na 15,839.364 ljudi. Po podobnem preračunavanju so ugotovili, da bi bilo prebivalstvo Jugoslavije do dne 31. marca 1945 narastlo na 16 milijonov 601.493, — ako ne bi bilo strašnih žrtev za časa druge svetovne vojne in narodnoosvobodilne borbe. Tako pa moramo odšteti strahotno veliko število 1,700.000 naših žrtev. Iz krvave vojne dobe smo prevedli potemtakem največ 14,900.000 prebivalcev. Toda v vsem tem času so se dogodile še druge znatne prebivalstvene spremembe, katerih obseg nam statistično ni mogel biti znan dovolj na drobno. Zato smo se zavedali, da nam bo pravo sliko o našem sedanjem demografskem stanju pokazal šele na drobno in sistematično izvedeni novi popis prebivalstva.

Vsi dosedaj navedeni podatki se nanašajo na Jugoslavijo v obsegu predvojne dobe. V borbi za osvoboditev in priključek naših rojakov od onstran državnih meja stare Jugoslavije smo dosegli šele delne uspehe. Ako bi bilo našim narodnim zahtevam, kakor smo jih postavili na mirovnih konferencah, zadoščeno v polnem obsegu, bi se nam moralo v Primorju priključiti ozemlje z 9.928 km^2 ter

1,046.000 prebivalci, a v Slovenski Koroški 2.470 km² s 180.000 prebivalci ter v obmejnih popravah na Štajerskem 130 km² z 10.000 ljudmi.

Toda od našega celotnega Primorja nam je neposredno priključenih 7.382 km² z okroglo 500.000 prebivalci. V Svobodno Tržaško ozemlje je organizirano površje 717 km² s 350.000 prebivalci. Obmejno slovensko ozemlje s površino 1849 km² ter 199.900 ljudmi je mirovna konferenca pustila še dalje v sklopu Italije.

Na osnovi te razmejitve v Primorju se je Jugoslavija povečala na 256.850 km².

Med tem pa se je naše prebivalstvo že nekaj pomnožilo po prirodnem potu. Ako vzamemo za izhodišče preudarek, da prirodni prirastek v Jugoslaviji po osvoboditvi ne znaša manj, nego proti koncu razdobja med obema svetovnima vojnama, smemo sklepati, da se naše prebivalstvo pomnoži vsako leto za 1.367%. To se pravi, da se nam prebivalstvo vsako leto pomnoži povprečno za okroglo 210.000 ljudi. Računati smo mogli tedaj, da se nam je prebivalstvo v povojni dobi izdatno pomnožilo.

Dne 15. marca 1948 je bilo v vsej zvezni Jugoslaviji ljudsko štetje. Dognalo je, da je na vsem zveznem ozemlju Jugoslavije 15,751.935 prebivalcev. Ako prištejemo k prebivalstvu stare Jugoslavije, izkazanem v popisu dne 31. marca 1931, še takratno prebivalstvo Slovenskega Primorja, Istre, Reke, Zadra itd., ki jih je Italija morala odstopiti naši državi, moremo s tem ugotoviti, da je v letu 1931 na ozemlju sedanje Jugoslavije bivalo 14,437.953 ljudi. To se pravi, da šteje naša zvezna republika sedaj 1,313.982 ljudi, t. j. 9.10% več, nego pred 17 leti. Toda računi zveznega statističnega urada so pokazali, da bi znašalo število prebivalstva Jugoslavije dne 15. marca 1948 nič manj ko 18,310.000, ako bi ne bilo vojnih izgub in drugih prebivalstvenih sprememb, ki so genetično v zvezi z vojnim dogajanjem. Jugoslavija ima tedaj v letu 1948 2,558.000 prebivalcev manj, nego bi jih imela, ako ne bi bila tako silno prizadeta v vojni.

Ako se primerjamo z drugimi, moremo reči, da spadamo nekako med srednjevelike države v Evropi.[1] Sovjetska zveza, Nemčija, Velika Britanija, Italija, Francija, Španija in Poljska so od Jugoslavije večje po številu prebivalstva in, razen Velike Britanije, tudi po površini. Tri severnjaške države, Norveška, Švedska in Finska,

[1] Strany mira. Ežegodnyj spravočnik. Pod redakciej P. F. Judina, F. N. Petrova. Vtoroe izdanie. Gosudarstvenyj naučnyj institut »Sovetskaja Enciklopedija«. Moskva OGIZ RSFSR - 1946. — I. A. Vitver, Ekonomičeskaja geografija kapitalističeskih stran. Učpedgiz. Moskva 1947. Izd. 8. — S. Ilešič, Gospodarska in politična geografija sveta. Ljubljana 1947. — V. Melik, Nekaj politično demografskih podatkov za Evropo. Geogr. vestnik XIX. Ljubljana 1947.

so sicer večje od nas po ploskvi ozemlja, toda mnogo manjše po številu prebivalstva. Rumunija je manjša od Jugoslavije po izmeri površine, medtem ko je število prebivalstva za spoznanje večje. Vse ostale države v Evropi so manjše po arealu in prebivalstvu. Med evropskimi državami je potemtakem Jugoslavija po številu ljudi na devetem, a po državni površini na desetem mestu.

Političnogeografska lega

Lega na stiku balkanskih, jadranskih in srednjeevropskih področij ustvarja obilico vsakovrstnih stikov tudi v političnogeografskem smislu, kakor je pomembna tudi za zunanjo politiko samo. Naša zvezna republika je po svoji balkanski legi postavljena v sredo balkanskega sveta, ki se je razvijal v bližnji preteklosti v prav posebnih razmerah, ki je imel to zgodovinsko nesrečo, da se je nad njim najdalje ohranilo gospostvo fevdalne, gospodarsko in prosvetno silno zaostale Turčije, pa da se je hkrati ravno nad njim najdlje zadrževala usodna tekma med vplivi vodilnih imperialističnih držav. To so bili tisti imperialistični vplivi, ki so dovedli do tolikih pogubnih vojn, ki je ostala po njih mnoga nesrečna dediščina, odpravljena šele z zmago narodnoosvobodilne borbe z veliko osvoboditvijo v letih 1941.—1945. Jugoslavija zavzema v glavnem zapadni del Balkanskega polotoka, vendar sega še v njega osredje, kar jej daje prav posebno pomemben položaj. Naša zvezna republika ima sama skoro natančno toliko prebivalcev, kakor vse tri ostale balkanske države skupaj. Ako pa vzamemo v račun balkanske države po drugačnih odnošajih, moremo reči, da odpade na Jugoslavijo, Bolgarijo in Albanijo skupaj skoro 24 milijonov celotnega prebivalstva, na Grčijo pa samó 7 in pol milijonov.

Tudi na srednjeevropsko stran meji Jugoslavija kar na tri države, na Avstrijo, Madžarsko in Rumunijo. Vse te tri sosede so manjše od naše zvezne republike po površini ozemlja, Madžarska in Avstrija tudi po številu prebivalstva, medtem ko je Rumunija v ljudstvu, kakor navedeno, nam precej enaka, morebiti za spoznanje močnejša.

Kar se tiče severnega sosedstva naše države, je podčrtati, da se tu meje ne naslanjajo na kakšne v prirodi krepko začrtane pregraje; saj se razprostira na obeh straneh mejnic v Podonavju sama ravnina. Posebno je bilo v toku zgodovine usodno, da mejimo Jugoslovani, posebej Slovenci, na Nemce, katerih manjši del je organiziran v posebno republiko Avstrijo, medtem ko živi glavni del v Nemčiji, katere gospodujoča plast je v preteklosti tako pogosto izvajala ekspanzivne težnje do svojih sosedov. Nemci so v ogromni meri germanizirali slovansko in med tem tudi slovensko ozemlje; v zadnji veliki vojni so nacifašisti strahotno prizadeli ljudi in naselja

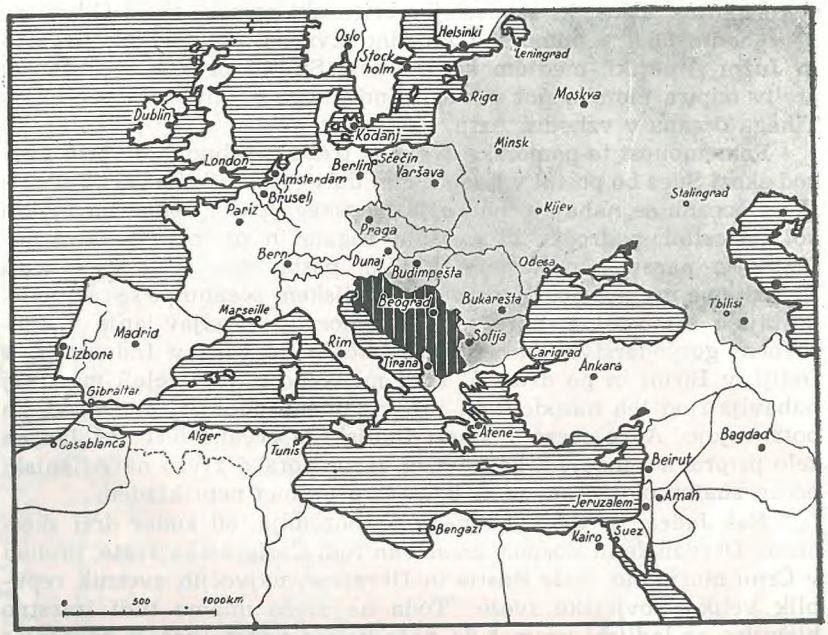

Pod. 1. Položaj Jugoslavije v Evropi.

ter gospodarstvo slovanskih narodov. Bodi posredno ali neposredno sosedstvo Nemcev zahteva pozornosti tudi za bodoče, kakor je bilo usodno v preteklosti.

Odkar moramo po odločbi mirovne konference Svobodno Tržaško ozemlje šteti za posebno državo, vsaj v formalnem smislu, ima Jugoslavija osem sosedov. Dejansko moremo računati, da Trst nikakor ni naš sosed, marveč — del našega narodnega teritorija. Med vsemi našimi sosedami je največja Italija, dasi nas celo ta po izmeri površja prekaša samo za nekoliko. Toda nanjo mejimo na kopnem samo na prav kratkem odseku od neposredne bližine Jadranskega morja pri Štivanu Devinskem pa do vrhov zahodnih Karavank. S tem je zelo poudarjena pomembnost položaja Slovenije, saj samo naša ljudska republika meji na Italijo. Ker tudi na ozemlje nemškega naroda meji samo Slovenija, odseva iz tega čez vse poudarjeno, kako izredno pomembno političnogeografsko lego ima Slovenija. Na njenih mejah se Jugoslovani stikamo z Nemci in Italijani - Furlani; to je edino področje v vsej Evropi, kjer se slovanski svet teritorialno drži germanskega in romanskega obenem.

Jadransko morje nam odpira pota v svet, neposredno v Sredozemlje, posredno pa na svetovne oceane. Vendar drži pomorska pot

skozi morske ožine, ki so doslej v britanski posesti, skozi Gibraltar na zahodu, bodi v obmorsko zapadno Evropo, kakor proti Severni in Južni Ameriki, medtem ko se skozi Sueški prekop in Adenski preliv odpira morska pot v morja Indijskega oceana ter na obrežja Tihega oceana v vzhodni Aziji.

Pomembnost te pomorske zveze je treba posebno podčrtati. Prehod skozi Suez bo postal v bodoče čim dalje važnejši. Zakaj ob Indijskem oceanu se nahajajo področja tropskega pasu, bodisi na otokih kot na celini, področja, ki so silno bogata in premorejo najraznovrstnejše naravne proizvode, ki jih, postavimo, severnejši kraji Evrazije ne premorejo. Ljudstva ob Indijskem oceanu pa se razvijajo, postajajo samostojna, boreč se za samosvoje uveljavljanje v svetovnem gospodarstvu, kakor nam pričajo dogodki v Indoneziji, v Indiji, v Birmi in po drugod. Tudi mi bomo najbrž želeli marsikaj nabavljati od teh narodov, pa jim v zameno oddajati stvari, ki jih potrebujejo. A za zvezo v smeri Indijskega oceana leži naš Jadran zelo pripravno, medtem ko pomeni za pomorsko zvezo na Atlantski ocean znaten ovinek, ki je za brzovozni promet neprikladen.

Naš Jadran je del vzhodnega Sredozemlja, od koder drži skozi ožine, Dardanele in Bospor, imenovan tudi Carigrajska vrata, prehod v Črno morje, do obale Rusije in Ukrajine, največjih zveznih republik velike Sovjetske zveze. Toda na srečo imamo tudi izvrstno bližnjico za ladijski promet do naše velike prijateljice in zaveznice Sovjetske zveze. Ta bližnjica je Donava, ki teče iz osrčja Jugoslavije v Črno morje in nam s tem silno približa sovjetske črnomorske luke. Toda Sovjetska zveza sama sega s svojim ozemljem še do spodnje Donave in se drži donavskega ustja na široko, tako da spada še med podonavske države.

Sovjetska zveza sega s tem prav do severnovzhodnih meja Balkanskega polotoka. Toda razen tega se razteza z Zakarpatsko Ukrajino tudi še čez Karpate, v robno področje Panonske kotline, v srednje Podonavje. Povirje Tise pripada še sovjetskemu območju, medtem ko je ustje te pomembne plovne reke v Vojvodini, v prirodno bogatem severnovzhodnem delu Jugoslavije. Sovjetska zveza se tedaj stika z Jugoslavijo posredno in neposredno kar v dveh poglavitnih naših teritorialnih predelih, v balkanskem in panonskem. To so teritorialne osnove prijateljskih stikov, ki vežejo zvezno republiko Jugoslavijo z ZSSR. Jugoslavija je najbolj na jugozapad segajoči del velike slovanske narodne družine, hkrati tisti del slovanstva, ki najbolj na široko sega na toplo južno morje v Sredozemlju. S tem je dan izredno velik poudarek na celotni evropski legi Jugoslavije, katere političnogeografski položaj je nenavadno važen.

Skupna dolžina naše državne meje znaša na kopnem 3014 km, medtem ko teče po morju od ustja istrske Mirne pri Novem gradu

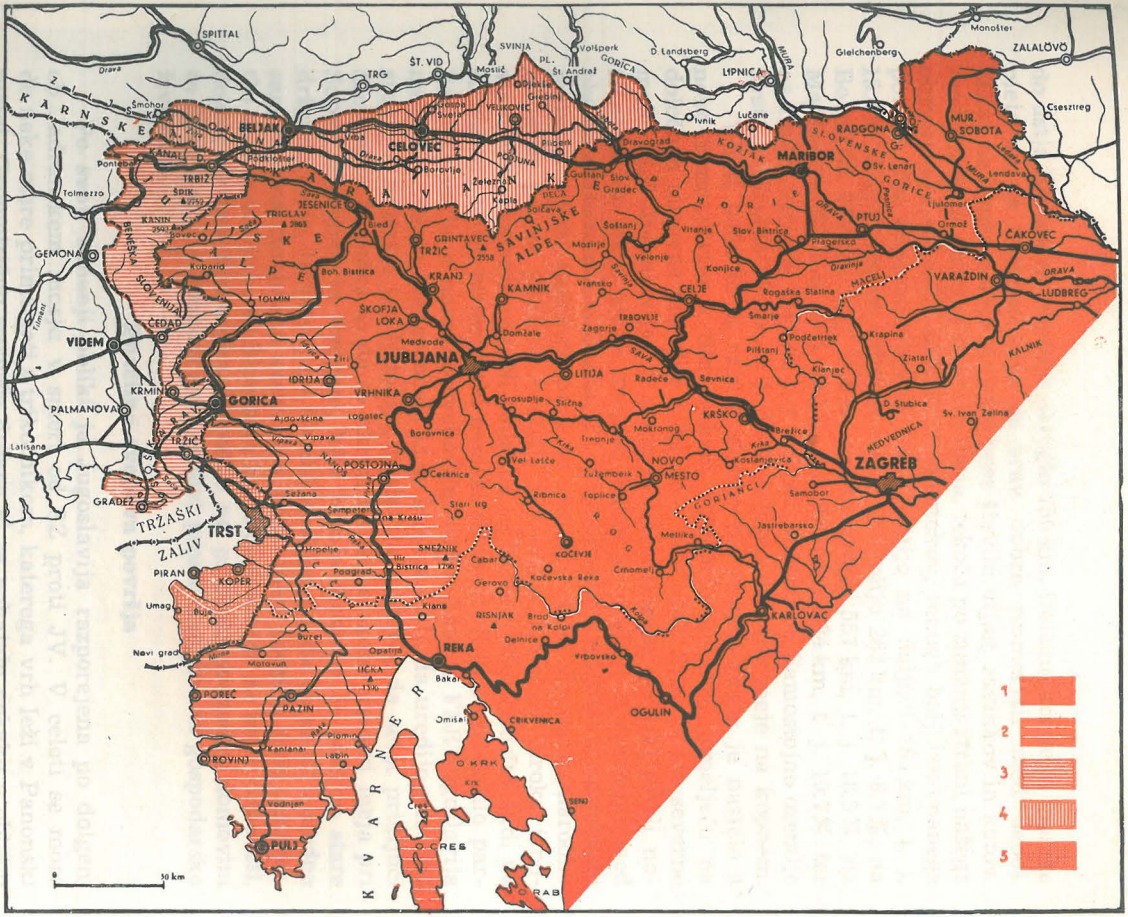
SPITTAL
Drava
ŠT. VID
SVINJA
Volšperk
PL. St. Andraž
GORICA
D. Landsberg
LIPNICA
Gleichenberg
Monoštter
ZALALÖVO
Cseszreg
Ivnik
Lučane
RADGONA
MUR. SOBOTA
MARIBOR
Sv. Lenart
PTUJ
Ormož
ČAKOVEC
VARAŽDIN
LUDBREG
DRAVA
CELJE
Rogaška Slatina
Slov. Bistrica
Šoštanj
Velenje
Konjice
Vitanje
Plagersko
Dravinja
Slovenska Bistrica
Ljutomer
Lendava
Mura
Pesnica
Dravska
Pohorje
Kozjak
Slovenske Gorice
Gutlanj
Slovenj Gradec
Dravograd
Mežica
Črna
Prevalje
Kotlje
Šentanel
Jesenice
Radovljica
Bled
Begunje
Žirovnica
Gozd
Grintavec
Tržič
Kranj
Kamnik
Savinjske Alpe
Vransko
Zagorje
Trbovlje
Litija
Radeče
Sevnica
Zidani most
Laško
Rimske Toplice
Šmarje
Podčetrtek
Pišťanj
Kranj
Kranjec
Zlatar
Kalnik
Kalnik
Krapina
Sv. Ivan Zelina
Medvednica
ZAGREB
Samobor
Jastrebarsko
Sava
Kolpa
Kupa
Dobrava
Kočevje
Kočevska Reka
Črnomelj
Metlika
Novo Mesto
Žužemberk
Toplice
Ribnica
Krško
Brežice
Kostanjevica
Mokronog
Trebnje
Šentjernej
Dolenjske Toplice
Dolenjska
Bela krajina
Gorjanci
Kolpa
Kupa
KARLOVAC
Ogulin
Vrbovsko
Delnice
Risnjak
Brod na Kolpi
Čabar
Gerovo
Snežnik
Bistrica
Pogorje
Postojna
Cerknica
Vel. Lašče
Stari trg
Sežana
Sv. Križ
Opatija
Matavun
Ilirska Bistrica
Reka
Bakar
Črikvenica
Omišalj
Krk
Cres
Rab
Kvarner
Pazin
Poreč
Rovinj
Pula
Labin
Piran
Koper
Izola
Umag
Buje
Novi grad
Tržaški zaliv
Trst
Gradež
Palmanova
Videm
Gemona
Tolmezzo
Pontebba
Kanal
Trbiž
Šmohor
Karnijske Alpe
Karnijske Alpe
Julijske Alpe
Triglav
Kanin
Bovec
Kobarid
Tolmin
Idrija
Vrhnika
Škofja Loka
Ljubljana
Medvode
Domžale
Logatec
Borovnica
Vipava
Ajdovščina
Nanos
Snežnik
Javornik
Ilirska Bistrica
Reka
Kvarner
Krmin
Gorica
Tržič
Cerkno
Idrija
Žiri
Škofja Loka
Kranj
Tržič
Bohinjska Bistrica
Bled
Jesenice
Triglav
Kanin
Bovec
Kobarid
Tolmin
Idrija
Vrhnika
Ljubljana
Medvode
Domžale
Litija
Zagorje
Trbovlje
Šentjernej
Novo Mesto
Krško
Brežice
Kostanjevica
Mokronog
Trebnje
Dolenjske Toplice
Črnomelj
Metlika
Kočevje
Kočevska Reka
Čabar
Gerovo
Snežnik
Bistrica
Pogorje
Postojna
Cerknica
Vel. Lašče
Stari trg
Sežana
Sv. Križ
Opatija
Matavun
Ilirska Bistrica
Reka
Bakar
Črikvenica
Omišalj
Krk
Cres
Rab
Kvarner
Pazin
Poreč
Rovinj
Pula
Labin
Piran
Koper
Izola
Umag
Buje
Novi grad
Tržaški zaliv
Trst
Gradež
Palmanova
Videm
Gemona
Tolmezzo
Pontebba
Kanal
Trbiž
Šmohor
Karnijske Alpe
Karnijske Alpe
Julijske Alpe

do ustja Bojane na razdalji okroglo 750 km. Dolžino kopne in morske meje pa ne moremo prav za prav dobro primerjati med seboj, zakaj na kopnem dela mejnica brez števila vijug, zavinkov in kotov, medtem ko je morska državna meja, tekoča po zunanji strani našega obmorskega ozemlja, otokov in polotokov, mnogo bolj izravnanega poteka. Na kopnem mejimo na Albanijo na daljavi 465 km, t. j. 15.4% skupne kopne državne meje, na Grčijo 262 km, t. j. 8.7%, na Bolgarijo 536 km, t. j. 17.8%, na Rumunijo 557 km, t. j. 18.5%, na Madžarsko 623 km, t. j. 20.7%, na Avstrijo 324 km, t. j. 10.7% ter na Italijo okroglo 151 km, t. j. 5% ter končno na Samostojno ozemlje Trsta z okroglo 95 km, t. j. 3.2% celotne državne meje na kopnem.

Vsi ti podatki in računi slonijo na stanju, kakor je nastalo z novo razmejitvijo v Slovenskem Primorju in Istri, temelječo na določbah mirovne pogodbe z Italijo v letu 1947. Toda glede severne meje FLR Jugoslavije na ozemlju Slovenije so podatki ostali naslonjeni na staro stanje mejnic, kakor so trajale v razdobju med obema svetovnima vojnama. Te mejnice so v nasprotju z narodnimi mejami, saj so zarezane povprek čez sklenjeno slovensko narodno ozemlje, pa so puščale Avstriji Slovensko Koroško, široko izpostavljeno germanizaciji. Ni čuda, da se je slovensko ljudstvo tudi na Koroškem uprlo hitlerjevski nemški strahovladi in se udeležilo partizanske borbe v narodnoosvobodilni vojni. Zato je FLR Jugoslavija na mednarodnih konferencah, ki so imele za cilj, da uredijo mirovno stanje z Avstrijo ter Nemčijo, postavila zahtevo, da se ji priključi Slovenska Koroška in da se hkrati na Štajerskem popravi meja pri Soboti, Lučanah in Radgoni, kjer bivajo Slovenci še onstran stare državne meje, Hrvatom na Gradiščanskem pa da se uredi narodna samouprava. Sovjetska zveza je v polni meri podprla naše zahteve. Ob sebi je umljivo, da Slovenija in da Jugoslavija ne more odnehati, dokler se vsa Slovenska Koroška ne pridruži svobodni domovini in dokler se ji v svobodi ne zagotovi prosto narodno in gospodarsko življenje.

Značilna svojstva površja

Po svoji zunanji obliki je Jugoslavija razporejena po dolgem ob Jadranskem morju v smeri od SZ proti JV. V celoti se more do neke mere primerjati s trikotnikom, katerega vrh leži v Panonski nižini. Geometrično središče države bi se nahajalo nekako v obližju Sarajeva. Toda dejansko leži glavno mesto države, starodavni Beli grad, v obližju vrha tega trikotnika. Površje Jugoslavije ne kaže enakomernega značaja, marveč moremo že na prvi pogled razlikovati posamezna področja, ki so zelo raznolična med seboj. Glavni del Jugoslavije, zlasti pa široki podolžni pas od skrajnega SZ do skrajnega JV, je gorat. Saj se po njem razprostira visoko gorovje, ki se prav za prav brez presledkov vleče od Alp v Dinarsko gorovje,

pa preide ob mejah Albanije v Šarsko-Pindsko gorovje, a v srednjem delu, nekako ob Ibru in Kolubari, v Rodopsko gorovje, ki se na SV nanj naslanja Balkan s Karpati. V tem širokem goratem predelu se pas največjih gora in pogorij vleče vzporedno z Jadranskim morjem, nedaleč od obale, od SZ proti JV; tudi v moravsko-vardarskem področju so najvišja pogorja v južnem delu. Triglav, najvišja naša gora, 2863 m, stoji na skrajnem severnozapadnem koncu države, a Korab, drugi najvišji vrh, z 2756 m, stoji nedaleč od južnozapadnega konca naše zvezne republike. In kar je naših gora z višinami preko 2000 m, so skoro vse razvrščene v najvišjem pasu od SZ proti JV, v bližini Jadranskega in Jonskega morja.

Od najvišjega gorskega pasu se svet znižuje na obe strani, prav naglo in strmo k obali Jadranskega morja, a zelo polagoma in jako položno proti Panonski nižini v srednje Podonavje. Jadranski obrežni pas je spričo tega jako ozek, kljub temu pa zelo svojevrsten, bodisi v prirodnem pogledu kakor tudi po kulturnogeografskih značilnostih. Nasprotno pa je panonsko področje jako obsežno, vsebujoče bodisi pravo nižino, ki je južni del velikega Srednjedonavskega nižavja, kakor tudi nizke posamezne gore in sklenjeno gričevje, tvoreče panonski obod. Donava se sicer izteka v Črno morje, toda balkansko-karpatski gorski lok pomeni znatno prirodno pregrajo napram neposrednemu črnomorskemu vplivnemu področju. V Panonski kotlini se prevladujoče uveljavlja samostojna geografska enota, poteze svojskosti so jako močne. Saj je tukaj tudi izredna velika sovodenj, kakor jih Evropa le malo pozna. Tu se v Donavo stekajo velike reke Tisa in Drava ter Sava pa še Morava, torej vodotoki s panonskega, alpsko-dinarskega in z rodopsko-balkanskega področja. Tu se nahaja zares krepko prirodno središče za široko pokrajino.

Jugoslavija sestoji tedaj v glavnem iz treh prirodno različnih predelov: iz Panonskega predela na SV, iz Gorskega predela v dolgem in širokem osrednjem pasu, ožjem na SZ, širšem v sredini, a najširšem v vzhodnem področju, na osrednjem Balkanskem polotoku. Končno je še tretji predel, to je Jadransko Primorje, ki se v glavnem omejuje na otočje in na ozek pas nizkega obrežja.

Na skrajnem jugu je primeroma malo obsežno ozemlje, ki se mora šteti k egejskemu primorju.

V celem smo se vživeli v predstavo, da je Jugoslavija po veliki večini gorata. Vendar je poudariti, da se nahaja 29.4% površja naše zvezne države v nadmorski višini pod 200 m. Res je, da odpade del tega, 3.2% celotne državne površine, na jadransko Primorje, kjer je le docela neznaten kos zares nižinska ravnica. Neznaten delež v najnižjem zemljišču ima še nizko Povardarje v Makedoniji, pa vzhodna Srbija ob Timoku ter v Negotinski Krajini. Poglavitni del, in sicer v skupni izmeri 25% celotne državne površine, pa

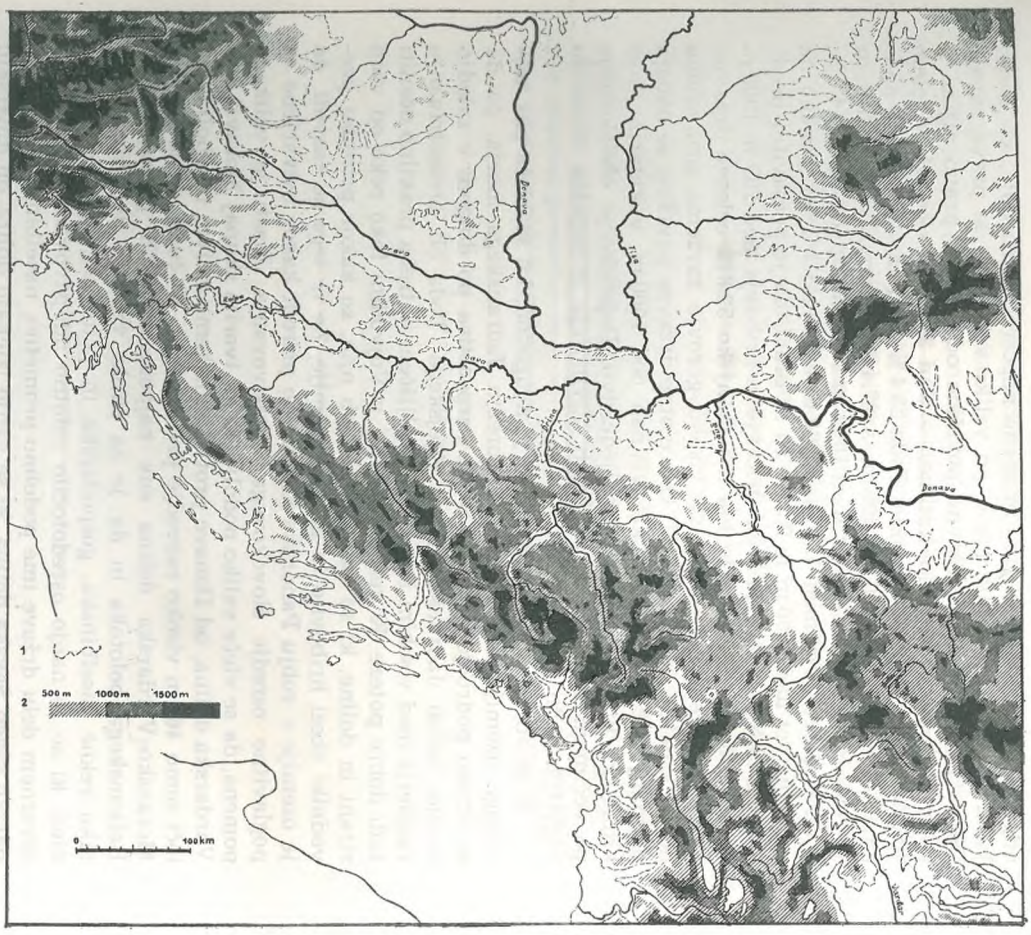

Pod. 3. Višinska karta Jugoslavije.

1. v Primorju je to višinska črta ali izohipsa 200 m, v Panonskem predelu in sploh v notranjosti pa pomeni mejo med ravnino in goricami; 2. višinska območja med 500—1000 m, 1000—1500 m ter nad 1500 m; prostor med znakoma 1 in 2 zavzema tedaj gričevje in hribovje v višinah med 100—200 m in 500 m.

odpada na Panonsko nižino in njeno neposredno obrobje, ki je deloma iz nizkih, položnih goric, po veliki večini pa je prava ravan. Dobra petina skupne državne površine odpada na pravo nižino v našem področju Panonske kotline. — Nad 200 m visoko leži v celem 70.6% celotne zvezne površine. Toda 25.4% površine odpada na nadmorske višine med 200 in 500 m, a 27.4% na površje med 500 in 1000 m. Na sredogorski svet med 1000 in 1500 m odpada samo 14.0%, a na višje gorovje med 1500 in 2000 m celo le 3.3% ter končno na najvišji svet nad 2000 m le 0.5%. To se pravi, da je poglavitni predstavnik našega goratega sveta gričevje in hribovje med 200 in 1000 m nadmorske višine; pripada mu nič manj ko 52.8% celotne državne površine. Sredogorje in zlasti visoko gorovje zavzema primeroma ne velik delež, skupno 17.8%. Od celotne državne površine se nahaja najmanj 82.2% v nadmorskih višinah pod 1000 m, v katerih je še klimatsko brez ovir mogoče poljedelstvo. Dejansko je obdelovanje po večini možno še v višjih legah. Živinoreja je uspešna skoro do najvišjih višin.

V celoti moramo priznati, da je neugodno, ko se vleče pas najvišjega ozemlja neposredno ob obrežju Jadranskega morja, pa da se široko področje goratega sveta razprostira po dolgem v zaledju morja, bodisi Jadranskega kot Egejskega. Toda ob premotrivanju razmerja med visokim in nizkim zemljiščem je treba pravilno oceniti tudi dobre poteze. K veliki sovodnji v Vojvodini teko reke od vseh strani in doline, ki so izoblikovane ob njih, so kakor prirodni prevodniki skozi hribovito in gorato ozemlje. Že iz tega se razvidi, da je ozemlje v robju Panonske kotline po prirodi kakor ustvarjeno za poglavitno osredje človekovega udejstvovanja. Zlasti je velikega pomena, da se vleče veliko podolje, ki ga tvorita skupaj Moravska in Vardarska dolina, od Donave proti Solunskemu zalivu, tem bolj ko ju loči samo 460 m visoko razvodje pri Preševu. Ni čuda, da je postala Moravsko-Vardarska dolina ena najpomembnejših prometnih žil Balkanskega polotoka in da je za široki vzhodni del Jugoslavije tako rekoč naselbinska, gospodarska in političnogeografska osnovnica, ki se je nanjo osredotočilo celotno udejstvovanje človeka. V severnem delu države ima podobno prometno, naselbinsko in gospodarsko vlogo Savska dolina, ki se vanjo iztekajo doline ob dinarskih pritokih, posredujoče prehode v gorati svet ter proti Jadranskemu morju. Savska dolina in Moravsko-Vardarsko podolje tvorita skupaj osnovo celotnemu človekovemu udejstvovanju in nič ni bolj značilnega kakor dejstvo, da stoje od šestih prestolnic naših federalnih enot kar štiri v teh glavnih dolinah. In na stiku Savske doline z Donavo, pa hkrati nedaleč od ustja Moravske doline, je nastala državna prestolnica, starodavni Beograd. V Vardarski dolini imajo svoje osredje Makedonci, ob Savi leži osrčje tako Slovenije kot

Hrvatske, medtem ko je težišče srbstva v območju stičišča med Moravsko ter Savsko dolino.

Kakor je postavljeno na prehod iz Moravsko-Vardarskega podolja k Egejskemu morju veliko pristaniško mesto Solun, ki se ima za svoj nastanek in procvit zahvaliti prav temu stičišču morskih in kopnih poti, tako je postavljen na drugem koncu našega sklenjenega narodnega ozemlja starodavni Trst, ki je nastal tamkaj, kjer se celinske poti, med njimi zlasti tudi savska prehodnica, stikajo z morjem ter posredujejo nanj.

Po svojih prirodnih in gospodarskih svojstvih je Jugoslavija pretežno celinska država. Po svoji podolžni legi ob Jadranskem morju pa ima pogoje, da se v njej tudi pomorska stran krepko razvije. V celinskem področju je prometna in gospodarska ter kulturna osnovnica v dolinah Savski ter Moravsko-Vardarski, a na primorski strani nudi jadranska morska obala od Trsta tja do v Albanijo izhodišče za medsebojno prometno vezavo. V velikem tvorijo te žile osnovni prometni in gospodarski trikotnik, ki pa na JV ni sklenjen in ki je tudi v prečnih smereh medsebojno še premalo povezan.

I. Geografska slika celote

A. Pregled površja

Dejstva starejšega zemeljskega razvoja. — Nastanek treh velikih naših prirodnih predelov

Ena od stvari, ki človeka najbolj presenečajo, kadar se zamisli v prirodo okrog sebe, je potek razvodnice med bližnjim Jadranskim ter daljnim Črnim morjem. Od Triglava, ki se dviga v zračni črti samo 75 km od Jadranskega morja, odtekajo vode v Savo ter teko v oddaljeno Donavo, po njej pa v še bolj oddaljeno Črno morje. Od izvirka Kolpe je samo 26 km zračne daljave do morja pri Reki-Sušaku, pa vendar teče voda v oddaljeno Črno morje. Le prav malo večja je daljava od izvirkov rek v Bosni in Črni gori, pa vendar tudi njihove vode odtekajo po Donavi na vzhod. In čudeč se še vprašamo, kako da je nastalo takšno nesorazmerje med majhnim, docela ozkim povodjem bližnjega Jadranskega ter silno prostranim povodjem daljnega Črnega morja.

Da si razvozlamo to uganko, moramo poseči nekoliko nazaj v preoblikovanje zemeljske površine. V prejšnjih časih, ki jih geologi imenujejo mezozojik, srednji vek zemeljske zgodovine, je domala vse sedanje področje Jugoslavije — kakor seveda tudi njeno sosedstvo — pokrivalo morje in v njem so se usedale raznovrstne snovi, ki so se iz njih končno izoblikovale kamnine, tvoreče sedaj naše površje, zgornje sloje zemeljske skorje. Na prehodu v kenozojik, v novi vek zemeljske zgodovine, v njega starejši oddelek tercijar, so se začele uveljavljati polagoma velike spremembe, ki so temeljito predrugačile lice zemlje v našem področju. Morsko dno se je jelo napenjati in vzbočilo se je v dolgem, a ozkem pasu, segajočem od vzhodnih Alp proti JV do v Rodopski predel, ki je brž-kone vso to morsko dobo vztrajal kot kopno ter vsaj v svojem osrednjem delu molel kot otok iznad morja. Vzbočenje morskega dna je bilo združeno z gorotvornimi procesi; stisk od obeh strani, pri nas zlasti od južne, je zgubal usedlinske plasti morskega dna, pa jih v več progah in črtah kar pretrgal ter jih v nadaljnjem stisku celo tako silovito pritisnil, da jih je porinil marsikje eno čez drugo,

ponekod celo za mnogo kilometrov na daleč. Tako so v starejšem razdobju zemeljskega novega veka, v starejšem tercijaru, nastajala gorovja Alpe, Dinarsko ter Šarsko-Pindsko gorovje kakor tudi Balkan in Karpati. Če pogledamo, postavimo, na karti, bolj natančno razprostranjenost teh in seveda še drugih, od nas bolj oddaljenih novih gorovij, se nam takoj razodene, da so razvrščena v glavnem v dveh več ali manj vzporednih progah, in sicer v vsem dolgem gorotvornem pasu od Maroka in zahodne Španije pa do srednje Azije ob Himalaji in Tibetu. V Alpah sta oba ta dva gorotvorna pasova močno stisnjena, tako da sta oroplastično tako rekoč zlepljena skupaj v eno gorsko celoto. Vendar so mogli geologi ugotoviti mejo med njima, in sicer v Vzhodnih Alpah tako, da pripadajo Južne apneniške Alpe k južnemu gorskemu pasu, Centralne in Severne apneniške Alpe pa k severnemu gorskemu pasu. Južne apniške Alpe kažejo bodisi po kamninah, kakor po zgradbi veliko sličnost z Dinarskim gorovjem, pa tudi s Šarsko-Pindskim (ali Albansko-Grškim) gorovjem; geologi dostikrat ves ta gorski predel označujejo s skupnim imenom »Dinaridi«. Južne apneniške Alpe se kot zahodni konec Dinaridov ločijo od ostalih vzhodnih Alp z veliko tektonsko ločilno progo, potekajočo od južnega vznožja Pohorja po sredi vzhodnih Karavank čez Črno, Železno Kaplo, Obirsko, pa dalje po Ziljski dolini navzgor ter po Judikarijski črti skozi Južno Tirolsko proti JZ. V območju vseh Dinaridov potekajo tektonske poči na velike daljave, v glavnem od JV proti SZ, zavijajoč v Alpah proti zapadu. Ob teh prelomnicah so se izvršili veliki in majhni narivi; v njih so sloji kamnin potisnjeni v glavnem proti JZ, tako da so marsikje zdrknili preko starejših in mlajših za več kilometrov proti jugozapadu.

Že iz teh navedb je razvidno, da so Južne apneniške Alpe v genetičnem pogledu tesno spojene z Dinarskim gorovjem. Z njimi se razhajajo v prostoru med Ljubljansko kotlino in Tolminsko kotlinico. Tudi Dinarsko gorovje je tesno zraščeno s Šarsko-Pindskim; po zgradbenih in geomorfoloških svojstvih se more razlikovati med njima meja nekako na prostoru ob Velikem Drimu, t. j. v pasu od Medovskega zaliva skozi severno Albanijo na Metohijo.

Drugi veliki gorski lok, karpatsko-balkanski, se vleče kot nadaljevanje Severnih ter Centralnih Alp, in sicer preko Slovaške in južne Poljske ter zapadne Ukrajine v Transilvanijo, obdajajoč v lepem loku Panonsko kotlino. Ob Železnih vratih preidejo Karpati čez Donavo ter šele nekako ob Črni reki v porečju spodnjega Timoka prehajajo v gorovje Balkan.

Vmes med obema gorskima lokoma, dinaridskim ter karpatsko-balkanskim, je ostal prostran vmesni prostor, ki ga gorotvorne sile niso vgubavale, ker ga niso mogle tako močno stisniti; stisk je ostal osredotočen bolj na robne proge na JZ in SV. Rodopski predel, ki

se nahaja tamkaj, kjer je bil prostor med obema novonastalima gorskima lokoma najožji, pa je doživel še jako močan stisk; tu so se vsaj robni pasovi še vgubavali. Toda zelo trde kamnine, ki sestavljajo to staro grudo, kristalasti škriljevci ter stare prodornine in globočnine, ki so bile že davno privrele iz zemeljske notranjosti, vse te trdne snovi se niso dale kaj prida gubati, marveč so ob gorotvornem stisku le močno prepočile v raznih smereh. Ob teh počeh so se posamezni kosi grud ponekod ugreznili, drugod pa dvignili ali vsaj vztrajali v dotedanji višini. Spričo tega nam Rodopski predel še danes kaže obilico večjih in manjših kotlin, vmes pa pogorja, ki se razprostirajo v različnih smereh. Tudi je značilno, da so na robeh,

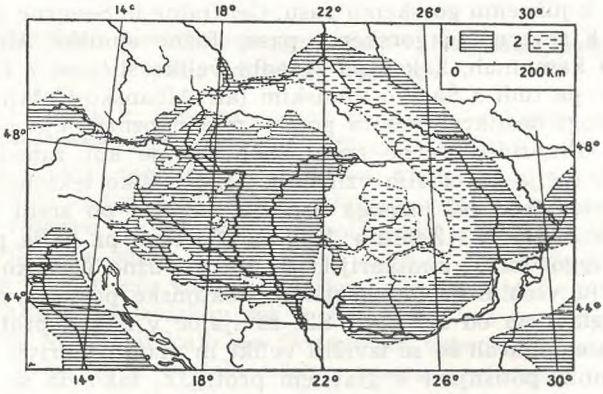

Pod. 4a. Panonsko morje.
Obseg v miocenskem oddelku mladotercijarnega obdobja.

pa tudi v notranjosti Rodopskega predela, ob velikih zemeljskih počeh privrele na dan velike množine razbeljene žarje izpod trdne skorje ter se razlile po površju, kjer še danes tvorijo obsežne ognjeniške kamnine, odlikujoč se po znatnejšem deležu koristnih in dragocenih rudnin. Posebno obsežna so področja takšnih vulkanskih kamnin v porečju Bregalnice okrog Kratova in Zletova, ob Ibru in še ponekod.

Pripomniti je, da so gorotvorne procese tudi drugod spremljali izbruhi ognjenikov, vendar v manjši meri, kakor moremo sklepati po manjši razsežnosti vulkanskih kamnin.

Največji prostor med dinarskim ter karpatsko-balkanskim gorskim lokom je zavzemalo območje sedanje Panonske kotline. V njej je vztrajalo morje posebno dolgo, zakaj trajalo je skozi starejši in mlajši tercijar, ko so bili že pogledali iznad morja bodisi lok Karpatov ter Balkana, kakor tudi široki pas dinarske kopnine, ki je

vezal Vzhodne Alpe z Rodopskim predelom. Treba je pri tem naglasiti, da morje ni zavzemalo samo osrednjih področij sedanje Panonske kotline, marveč je segalo tudi daleč v robne dele sosednih kopnih ozemelj, bodisi v vzhodne Alpe, kakor tudi v Dinarske gore ter proti Rodopom. Na drugi strani od Dinaridov pa se je razprostiralo Jadransko morje, ki je imelo bržkone že takrat v bistvenih potezah precej takšno lego, kakor dandanes, samo da je segalo proti JV bolj daleč v notranjost sedanje Albanije, a proti SZ še v področje sedanje Padove nižine, ki so jo šele kasneje alpske reke nasule s svojim prodom in peskom. Dinarsko kopno se je potemtakem razprostiralo v glavnem delu tercijara v obliki ozke, a dolge zemeljske

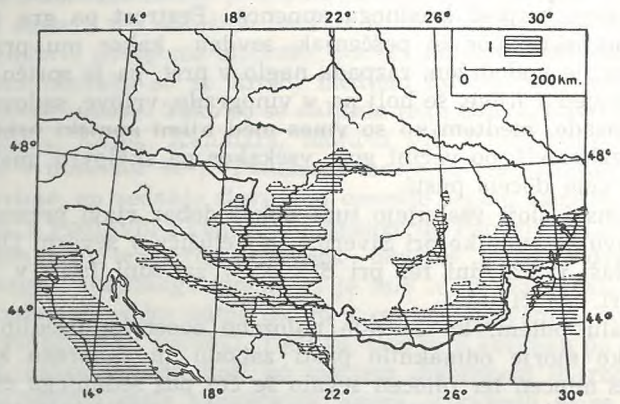

Pod. 4b. Panonsko jezero.
Obseg v mlajšem pliocenskem oddelku mladoterciarnega obdobja.

ožine med dvema morjema, med Jadranskim na JZ ter Panonskim na SV. Ta dinarska zemeljska ožina je nosila razvodje med pritoki, ki so tekli na različne strani, eni v Panonsko, drugi v Jadransko morje. Pri tem naj naglasimo, da se niti eno niti drugo morje ni držalo nespremenjeno v istem obsegu ter na isti višini, marveč da je menjavalo tako rekoč vedno znova svoje obrežje. Jadransko morje je v začetku tercijara, zlasti v eocenu, preplavljalo še obrežni pas Dinarskega kopna v vsej podolžni progi od spodnje Soče skozi Istro in čez Kvarnerske otoke pa po dalmatinskem primorju tja v Albanijo. Sledovi morskega trajanja na jadranskem robu Dinarskega kopna so ohranjeni v eocenskih morskih in obrežnih usedlinah, iz starejše dobe v apnencu, ki so v njem tudi plasti bituminoznega škriljevca, vsebujoče tudi sloje premoga, iz mlajše dobe v peščenjaku in laporju, ponekod v Dalmaciji tudi še v konglomeratu, izvirajočem iz najmlajše dobe, prehajajoče v oligocen. Eocenske

kamnine se vlečejo še danes od spodnje Soče, kjer jih vidimo v Brdih in v Vipavski dolini, po vsem našem jadranskem obrežju tja do v Črnogorsko primorje, kjer so iz njih nižja področja ob morju. Kasnejše gubanje je pripomoglo, da so se eocenske hribine ohranile zlasti tamkaj, kjer so ostale v danjem delu tektonskih dolink ali sinklinal, medtem ko so jih izpodnebne sile z vodnim odplakovanjem odstranile na vmesnih svodih ali anklinalah, v katere jih je napelo in nabočilo vgubavanje. Še dandanes moremo spremljati takšno razvrstitev na vsem našem jadranskem primorju: na velike daljave se vlečejo nizko ležeče vzporedne sinklinalne proge eocenskega laporja in peščenjaka (»fliš« s švicarsko označbo pri znanstvenikih), pa vmes med njimi višji vzporedni hrbti ali planote, sestoječe iz starejšega, največ krednega apnenca. Pestrost pa gre še dalje, zakaj eocenski lapor in peščenjak, sovdan, kakor mu pravijo na Goriškem, je vododržen, razpada naglo v prst, pa je spričo tega na veliko urejen v njive, še bolj pa v vinograde, vrtove, sadovnjake in oljčne nasade, medtem ko so vmes med njimi apniški hrbti s planotami zakraseli, po večini goli, vsekakor pa skaloviti, malo rodovitni ali celo docela pusti.

Eocenski sloji vsebujejo tudi dokaj dober rjavi premog, ki je dal osnovo za rudnike pri Siveriču in Velušiču v severni Dalmaciji, pa ob Raši v vzhodni ter pri Sičolah v zahodni Istri, v Vremski dolini pri Divači itd.

Kmalu potem, ko so bile naložene eocenske usedline, se je Jadransko morje odmaknilo proti zahodu in dinarsko kopno je skozi ves miocen ter pliocen segalo še čez pas sedanjega otočja ter proti Padovi nižini, medtem ko je še vedno prekrivalo večino sedanje Albanije. Jadranski pritoki so morali spričo tega daljšati svoje stare tokove, da so dosezali oddaljujočo se obalo. Šele ob koncu tercijara se je Jadransko morje znova primaknilo na dinarsko stran, tako da je morska obala potekala nekako po zunanji meji naših dalmatinskih in istrskih otokov. In končno se je šele tik pred prehodom v zemeljsko sedanjost, v diluviju, ugreznil obrežni del ob Dinarskem kopnu, tako da je morje preplavilo nižje ležeča področja in ustja dolin ter udrlo med otoki do sedanjih obrežij. Podoba je, da se vzhodna jadranska obala tudi danes še prav polagoma ugreza.

Skozi vsa ta tercijarna razdobja, ki smo jih pravkar imeli v pregledu na jadranski strani, je trajalo morje onstran Dinarskega kopna v panonskem območju. Imelo je svoje osredje nekako v sedanji Panonski kotlini, a je imelo stike s sosednimi morji, zlasti proti Črnemu morju ter južni Rusiji. Panonsko morje je večkrat spreminjalo svoj obseg, domala ves čas pa je segalo z zalivi še daleč v robne pasove Vzhodnih Alp, v dinarsko in v rodopsko področje. Blizu srede tercijara, v miocenu, na primer, so segali dolgi, a primeroma ozki morski zalivi v nizko ležeče pasove, v udorine in

podolja okrog Gradca, v srednje Koroško, v Savinjsko kotlino, v zgornjo Ljubljansko kotlino, v Mirensko dolino, v Krško kotlino, v Pokupje okrog Karlovca, kakor tudi daleč v sedanjo severno Bosno ter severno Srbijo, kjer so bili posebno obsežni morski zalivi ob sedanjih dolinah, zlasti ob Uni-Sani, Spreči, ob Kolubari ter Moravi. Reke so v plitve obrežne dele morja neprestano nanašale svoj drobir in na dnu so nastajale dokaj debele plasti usedlin, ki danes, ko je nekdanje morsko dno že davno kopno, v obliki laporja, peščenjaka itd. sestavljajo površje, razrezano v nizke gorice, kakor so Haloze, Slovenske gorice, Zagorje, Vukomeričke gorice, severna Šumadija itd. Toda Panonsko morje je močno kolebalo, pa se zato zelo gosto menjava sestava teh obrežnih usedlin. V velikem pa se je Panonsko morje vendarle polagoma umikalo, morski zalivi v alpsko-dinarsko-rodopskem obrobju so se krčili, medtem ko so istočasno pritoki daljšali svoje tokove. Tako so se daljšale reke Drava, Savinja, Sava, Mirna, Krka, Kolpa, Kolubara, Morava itd. V zadnjem razdobju tercijara, v pliocenu, se je Panonsko morje že tako zelo skrčilo, da je, postavimo, na sedanje slovensko ozemlje segalo samo še v dveh področjih: v Podravju s Pomurjem, nekako do Pohorja, pa v Posavju na Krškem polju ter okrog Senovega—Sevnice. In na ta dva zatoka pliocenskega Panonskega morja, ki je bilo le še malo slano jezero, se je osredotočil vodni odtok skoro s celotne Slovenije, kolikor je pripada donavskemu porečju. Toda tu, tam so v kotlinah po notranji Sloveniji, kakor seveda tudi po ostalem dinarskem in rodopskem področju, nastala mala samostojna jezera, v katerih so se usedale peščene in glinene snovi, pa tudi premog-lignit, na prim. v Šaleški dolini (Velenje), v Celjski kotlini, pri Kočevju, v Beli Krajini itd.

Panonsko morje - jezero je postajalo čim dalje bolj plitvo in sladko; skrčilo se je že za toliko, da je proti koncu tercijara razpadlo na posamezna jezera, katerih poglavitna so ležala v južnem delu sedanje Panonske kotline. Zato se je vodni odtok na dnu plahnečega Panonskega morja zbiral v tem najnižjem delu kotline, kjer je končno, s prestopom v diluvij, ostalo samo še kopno. Tako se je razvilo veliko hidrografsko stečišče v najnižjem delu Panonske kotline, v sedanji naši Vojvodini, kamor tečejo bodi Drava in Sava s svojimi dinarskimi pritoki, ali Morava in Tisa ter Donava sama, ki dovaja vode celo iz južne Nemčije, kamor vse je nekdaj, v miocenu, še segalo Panonsko morje. Očitno se vidi, kako se je vse rečje srednje Donave razvijalo na dnu in v obrobju nekdanjega Panonskega morja, kako je zares vse to vodno omrežje prava dediščina po njem. Kakor se je med plahnenjem morje umikalo proti vzhodu ter se končno ohranilo samo še v obsegu sedanjega Črnega morja, tako se je postopno za odmikajočo se obalo Donava daljšala proti vzhodu. Vse nekdanje povodje Panonskega morja, vse rečje

Panonske kotline, je po tem razvojnem potu prešlo v delež ogromnega vodnega pritoka Črnega morja.

Na vsem obodu Panonske kotline so ohranjene usedline, ki so se nabrale v obrežju ter v zalivih nekdanjega morja; samo ob večjih rekah so jih vode odplavljale ter jih polagoma v velikem delu odstranile. Iz tercijarnih odkladnin sestoječe dele zemeljskega površja spoznamo takoj, po večini že na prvi pogled ter jih zlahka ločimo od starejših, postavimo, v toku mezozojika nastalih kamenin. Predvsem po tem, da so le malo trdno sprijete, medtem ko se naj-

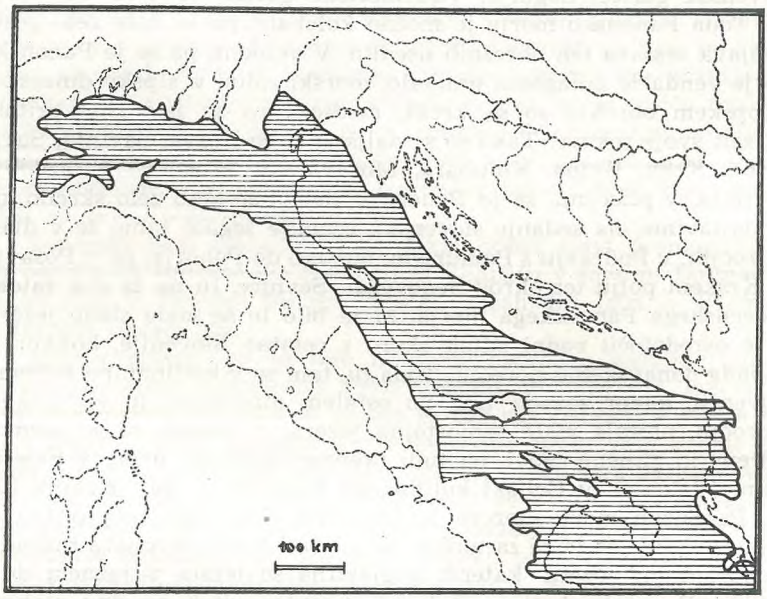

Pod. 5a. Jadransko morje v razdobju mlajšega tercijara.

mlajše, iz pliocena, le rahlo držijo skupaj ali so celo še sipke. To so laporji, gline, peščenjaki, vmes konglomerati, v redkih tenkih slojih tudi apnik. Na površju te plasti pod vplivom vročine, moče in zmrzali naglo razpadajo ter se pretvarjajo v dosti rodovitno prst, seveda, če ni vmes preveč peska (kakor je marsikje na prekmurskem Goričkem). Potoki in hudourniki v njih naglo vrezujejo svoje struge, a nalivi radi trgajo v bočju ter odnašajo v obliki usadov in zemeljskih plazov zemljo v majhnih in velikih zaplatah. Iz tercijarnih kamnin sestoječe površje so potoki razrezali na nizke gorice, v prijazne majhne griče, ki so jih le globlje in širše doline večjih rek, kakor so Mura, Drava, Sava, Kolpa, Bosna, Drina, Kolubara,

Morava itd. ločile med seboj. Že na prvi pogled te gorice obračajo nase pozornost tudi po svoji geografski razporejenosti. Saj jih vidimo, kako se vrstijo na vsem obodu Panonske nižine, pri nas od srednje Mure in od Drave (Goričko, Slovenske gorice, Haloze z Dravinjskimi goricami) ter od vinorodnih goric pri Krškem in Bizeljskem čez hrvatsko Zagorje in Pokupje v medrečje med Dravo in Savo, pa na široko še v vsej severni Bosni ter še prav posebno na

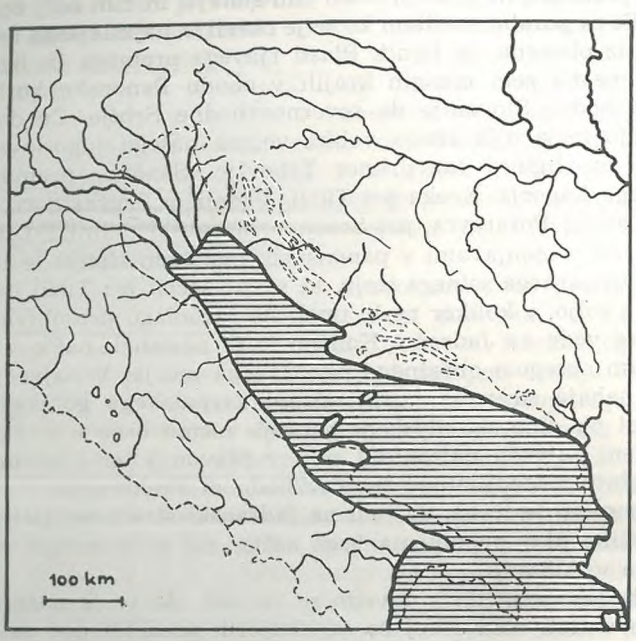

Pod. 5b. Jadransko morje v diluviju.
Domnevani obseg v obdobju diluvijalne poledenitve.

široko v severni Srbiji. Pripomnimo naj, da se razprostirajo podobne nizke gorice tudi v drugih delih oboda Panonske kotline, bodisi v vzhodni Avstriji, kakor na južnem Slovaškem, v Zakarpatski Ukrajini ter posebno na široko v rumunski Transilvaniji.

V osrednjih delih Panonske kotline, kamor spada tudi še Vojvodina, se je v toku morskega krčenja nadaljevalo ugrezanje. Spričo tega so morske usedline tamkaj prekrite z najnovejšimi nasipinami in naplavinami, ki so jih reke tjakaj nanašale že v kopni dobi. Diluvijalne rečne nasipine in naplavine so tako debele, da segajo po večini še do 120 m pod morsko gladino, kakor so na več krajih dognali z vrtanjem. Tercijarne odkladnine so seveda še mnogo bolj

debele; pri Budimpešti so z vrtanjem ugotovili, da znaša njihova debelina preko 900 m. Ko so pri Subotici vrtali 600 m globoko, to je 485 m pod morsko gladino, še vedno niso predrli vseh pliocenskih jezerskih usedlin.

Nekdanji obseg Panonskega morja je važen za sedanjost tudi z gospodarskega vidika. Zakaj ob zelo pogostem kolebanju morskega stanja so v ugodnih razdobjih v obrežnih področjih nastajale plasti rjavega premoga, ki je na splošno čim starejši in čim bolj zogljenel, tem boljši za porabo, medtem ko se je razvil iz najmlajšega tercijara, posebno iz pliocena, le lignit. Plasti rjavega premoga in lignita so ugotovljene na zelo mnogih krajih v obodu Panonske kotline, od severnovzhodne Slovenije do severnovzhodne Srbije. Že dolgo jih izkoriščajo in iz njih izvira velika večina našega jugoslovanskega premoga in lignita (na primer Trbovlje, Senovo, premogovniki hrvatskega Zágorja, Kreka pri Tuzli, Vrdnik v Fruški gori, premogovniki okrog Požarevca, pri Senju v Moravski dolini itd. itd.).

V zvezi z menjavami v panonskem morskem stanju je tudi nastanek tercijarnega solnega sloja, ki so ga načeli pri Tuzli in ki nas zaklada s soljo, v kolikor ne bi imeli na razpolago pridobivanja soli iz morske vode na Jadranu. Končno je še nastanek nafte v zvezi z nekdanjim obsegom obrežnega panonskega morja. V največji množini se nahaja sicer na vnanji strani karpatskega gorskega loka, toda tudi ob dinarsko-alpskem gorovju nismo brez nje. Doslej so ugotovljeni največji naftonosni sloji v Slavoniji ter njenem sosedstvu, osobito v Medjimurju ter v vzhodnem Prekmurju.

Pripomniti je treba, da tudi na jadranski strani tercijarne morske usedline niso popolnoma brez nafte, saj se v manjši množini pridobiva v Albaniji.

Že iz teh preglednih navedb se razvidi, da se je naše površje razvijalo v treh med seboj se razlikujočih predelih pod različnimi pogoji in činitelji. Prvo področje je obrežje Jadranskega morja, kjer so bila manj pogosta kolebanja med kopnim ter morskim stanjem in je spričo tega manj učinkovitih posledic za današnje površje. Toda morje je v Jadranski kotlini vztrajalo do danes in je še prodrlo na kopno v toku kvartarja, ko se je obrežje ugreznilo nekako za 90—100 m, kar je povzročilo nastanek sedanje obale in sedanjih večjih ter neštetih majhnih in najmanjših otokov. Panonsko področje, kjer je morje popolnoma izginilo, je mnogo obsežnejše in tudi mnogo bolj raznovrstno. Na sredi med obema pa je staro kopno, sedanji gorski pas Jugoslavije, nekdanja zemeljska ožina, ki je ločila obe morji. Od hrbtenice te zemeljske ožine sta bili obe morji precej enako oddaljeni, zlasti v razdobju, ko je potekala vzhodna jadranska obala še na zunanji strani današnjih naših otokov, medtem ko je segalo Panonsko morje še blizu do Celovca,

Bleda, Stične, Karlovca, čez Sprečo v Bosni itd. Od hrbtenice dinarsko-alpske kopne ožine so se raztekale vode na obe strani, v obe morji. Takrat je bilo tedaj zasnovano razvodje, ki poteka še dandanes po bistveno istem podolžnem pasu od Karnskih Alp čez sredo Julijskih Alp, čez dinarske planote in pogorja na Snežniku, Risnjaku, v vzhodni Liki, po Dinari, čez Ivan sedlo itd. Le tu, tam se je razvodnica v podrobnem kaj malega spremenila, na primer v povirju Idrijce. Zelo je verjetno, da bi se bilo jadransko povodje razširilo, ker bi bili jadranski pritoki spričo zopetnega približanja morske obale dobili večjo moč in bi bili, napredujoč zadenski, podaljšali svoje tokove, potiskajoč svoje povirje vedno bolj navzgor v kopno. Toda ker se je bilo v novejšem razdobju tercijara jelo zmagovito uveljavljati zakrasevanje, so jadranski pritoki sami obnemogli, ko so gubili svojo vodo v votlikava kraška tla in se po večini spremenili v ponikalnice. Zato je jadransko povodje ostalo zelo ozko, pa dobilo vrh tega po velikem delu kraški značaj, s prevlado podzemskega odtoka.

Preostane nam še, da vsaj na kratko označimo poseben paleogeografski razvoj v osredju Balkanskega polotoka, v rodopskem predelu, ki se je nahajal daleč vstran bodisi od Panonskega kot od Jadranskega morja. Egejsko morje v današnjem obsegu še ni obstajalo, marveč je balkansko kopno segalo od rodopskega predela nepretrgano proti JV tja v Malo Azijo. Šele proti koncu tercijara, dokončno pa celo šele v diluviju, se je izoblikovalo Egejsko morje v sedanjih obrisih ter dobilo skozi dardanelsko-carigrajske ožine zvezo s Črnim morjem. V toku mlajšega tercijara je tudi rodopski predel pretresal hud nemir; zemeljska skorja se je v raznih smereh prepočila in ob počeh so se posamezne grude ugreznile za toliko, da je v kotlinah vodni odtok zastajal, pa da so se zalile v obsežna jezera. Najprej so nastajala taka udorinska jezera v severnejšem področju, v Metohiji, Kosovu, v Skopski kotlini itd. Kasneje pa je isti nemir zajel tudi južno Makedonijo in tudi tamkaj so se udrle grude, novonastale kotline pa so napolnila jezera. Medtem ko so se v osredju Balkanskega polotoka jezera primeroma naglo zapolnila z nasipino ter naplavino in končno popolnoma splahnela, so v južni Makedoniji, kjer so kasneje nastala, vztrajala bolj trdovratno ter se nekatera ohranila do danes. Takšna reliktna tektonska jezera (Ohridsko, Prespansko, Ostrovsko, Dojransko itd.) so prav posebna značilnost makedonske pokrajine. Ohridsko jezero se vrh tega odlikuje po tem, da se je v njem ohranil živalski svet, z mnogimi ribami vred, nespremenjeno iz mladotercijarne dobe do danes, medtem ko je po drugod že davno izumrl. Svetovno pozornost je vzbudilo, ko se je po proučitvah znanstvenikov razodelo, da hrani Ohridsko jezero v sebi tak redek in dragocen živalski preostanek iz davnih tercijar-

nih časov.[1] — Vsemu osrednjemu področju Balkanskega polotoka, zlasti Makedoniji, je svojstvena poteza v licu površja, da prevladujejo prostrane kotline, zapolnjene v večini z mladotercijarnimi jezerskimi usedlinami, preoblikovanimi v nizke gorice, s prostranimi ravninami v osredju. Tudi plasti rjavega premoga ali lignita so vmes, vsaj ponekod.

V osrednjebalkanski jezerski pokrajini se je polagoma izoblikovalo razvodje med Panonsko, Jadransko in Egejsko kotlino, pri čemer je razvodnica večkrat kolebala in se spreminjala, kakor moremo sklepati že po ostro v kolenih zavitih tokovih rek (Lab, Ibar na Kosovu, Črna reka v Bitoljski kotlini, Bistrica v makedonsko-tesalskem mejnem področju itd.). Spomin na te spremembe je še dandanes v bifurkacijah, kakor jo imamo na Kosovem polju in na Prespanskem jezeru.

Tudi po notranjosti dinarsko-alpskega kopna so se izvršili udori v manjših kotlinah, ki so jih zapolnila jezera. Na Slovenskem so nastala takšna jezera v malih kotlinah, v Šaleški dolini, v Celjski kotlini, v Kočevskem polju, v Beli Krajini, kjer so se povsod ohranile ponekod manj, po drugod bolj izdatne plasti lignita. Podobno so bila v mladotercijarni dobi nastala mnoga manjša, pa tudi zelo velika jezera v dinarskem področju, na primer v Sinjskem, v Duvanjskem, Livanjskem, Glamočkem polju itd., pa v veliki Sarajevski kotlini, v Bugojnski kotlini ob zgornjem Vrbasu itd. Vsa ta jezera so že davno izginila, toda po njih so ostale jezerske usedline, ki se odlikujejo tudi po slabši odpornosti ter po izoblikovanosti v nizke gorice. V njih so marsikje obsežene tudi premogovne plasti, ki nudijo ali lignit ali pa celo prav dober rjavi premog, kakor, postavimo, v Sarajevski kotlini (pri Zenici, Brezi ter Kaknju).

Petrografsko-geološka sestava tal

Petrografsko-geološka sestava tal v Jugoslaviji je veren odsev paleogeografskega dogajanja, spreminjajočega se razmerje med morjem in kopnim, kakor smo si ga v pregledu za naše domače ozemlje ogledali v dosedanjih odstavkih. Vedno znova se nam razodevajo razlike predvsem med tremi poglavitnimi predeli, ki so: 1. Panonski predel, kjer so tla v ravnini iz kvartarne nasipine in naplavine, v obodu ter v osamljenih goricah pa iz mladotercijarnih usedlin. Samo v višjih hribih, kakor so Fruška gora, Požeške gore, Kalnik in Medvednica (ali Zagrebška gora) so iz starejših in celo iz prav starih

[1] Siniša Stanković, Ohridsko jezero i njegov život. Beograd 1929. Biblioteka Nar. universiteta u Beogradu, sv. 13. — Dr. Siniša Stanković, Die Fauna des Ohridsees und ihre Herkunft. Archiv für Hydrobiologie. B. XXIII. H. 4. Stuttgart 1932. Str. 557—617.

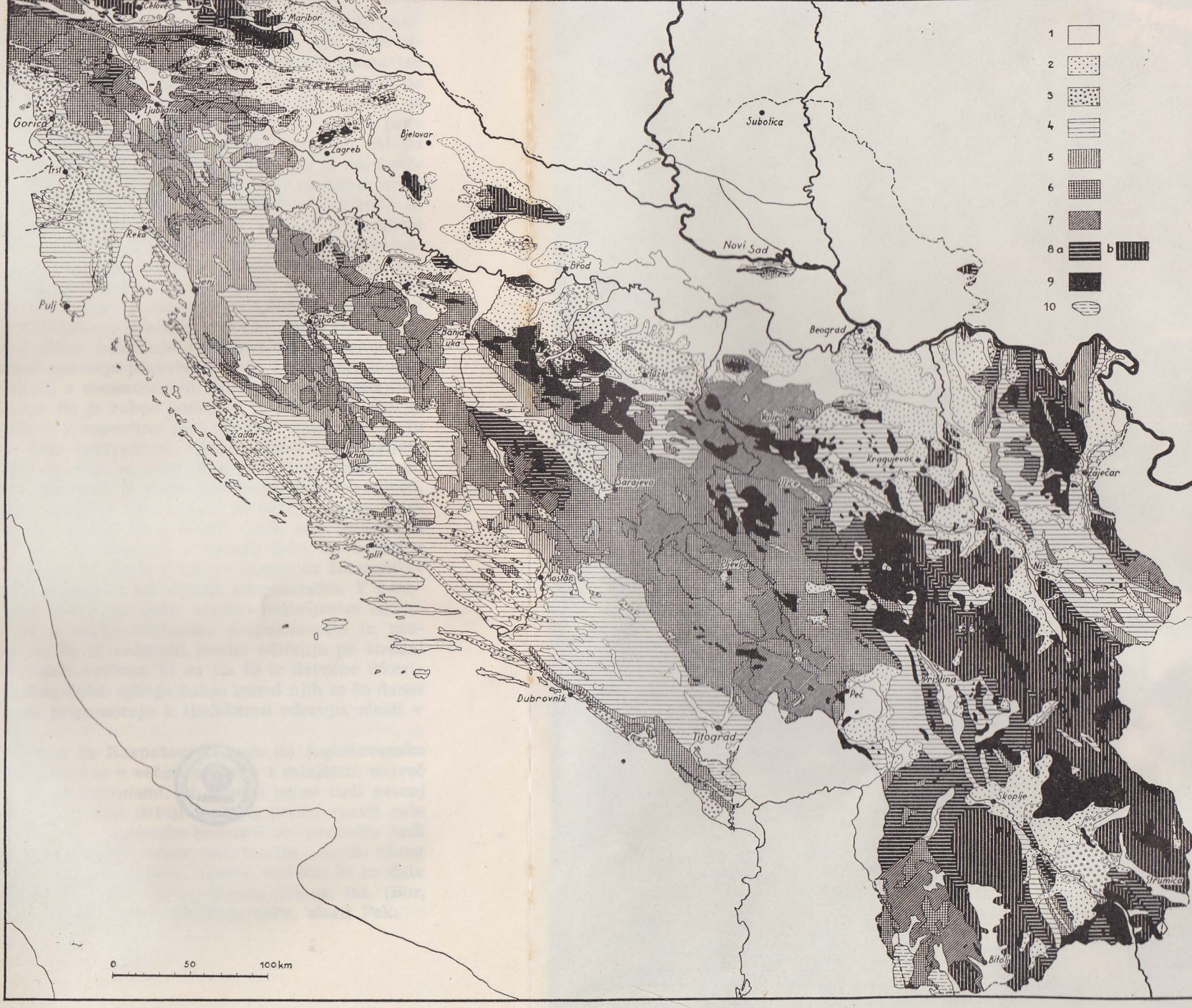

Pod. 6. Geološka karta Jugoslavije.

1. kvartarna površina;
2. neogen, mlajši tercijar;
3. paleogen, starejši tercijar;
4. kredna formacija;
5. jurska formacija;
6. trijadna formacija;
7. formaciji permska in karbonska.

8a) Staropaleozojske formacije, deloma metamorfni skriljevci;

8b) metamorfne kamnine;

9. ognjeniške kamnine, globočnine in prodornine;

10. jezera.

arhajskih kamnin, ki pomenijo, da so te osamljeno iz mlajše nasipine moleče gore ostanek prostrane stare panonske grude, ki predstavlja pod mlajšo odejo skrito zvezo med rodopsko gmoto ter Centralnimi Alpami. 2. Jadransko primorje, kjer se po dolgem po nizkem obrežju vlečejo vzporedni pasovi eocenskega fliša, ločeni po vzporednih antiklinalnih hrbtih krednega apnenca. Ta pas je prav ozek; ves se nahaja v nizkih nadmorskih višinah, znaten del pa ga je skritega v morskem dnu med otoki. 3. Gorski pas je najobsežnejši. Kot tisti del našega površja, ki je najpoprej pogledal iznad morja in postal kopno, sestoji seveda iz mnogo starejših, trših in spričo tega zoper izpodnebne vplive odpornejših kamnin. V gorskem pasu je kamninska sestava različna predvsem po posameznih paleogeografsko in gorotvorno različnih področjih. Rodopski predel je kos zelo stare zemeljske skorje in sestoji iz zelo starih kamnin, granita in starih kristalastih škriljevcev z mnogimi mlajšimi ognjeniškimi hribinami. Velik del Rodopskega predela, posebno njega osredje, je bil vedno kopno, tudi skozi paleozojsko in mezozojsko zemeljsko dobo, ko so vse sosedno področje prekrivale vode Tetidskega morja. Le robni deli so prekriti z mezozojskimi, ponekod celo z mlajšimi odkladninami, znamenje, da je robno področje še preplavilo morje. Stare kamnine razpadajo v rodovitno prst. Zelo je važno, da so tu spričo dolge celinske dobe odstranjene zgornje plasti in razgaljeni spodnji sloji, v katerih je obilo rudninskih snovi, ki so dospele po vulkanskih žilah in po prelomih iz razbeljene zemeljske notranjosti. Zato vsebuje rodopski predel v Makedoniji in Srbiji mnoga imenitna rudišča, v katerih so bili že v starih časih zelo znameniti rudniki; nekatere od njih so obnovili v novejši dobi, na žalost v glavnem le v korist tujemu kapitalu, drugi pa čakajo na izkoristitev v sistemu obnovljenega domačega narodnega gospodarstva. V genetični zvezi s še v toku tercijarne dobe izredno poživljenim ognjeniškim delovanjem ter z veliko tektonsko prepokanostjo in premaknjenostjo je dejstvo, da se rodopski predel odlikuje po izredni obilici toplih in rudninskih vrelcev, ki so jih že iz davnine izkoriščali za kopališča in zdravilišča; mnoge banje izmed njih so še danes zelo na glasu in mnogo pripomorejo k ljudskemu zdravju, zlasti v Srbiji ter Makedoniji.

V onem delu Balkana in Karpatov, ki sega na jugoslovansko ozemlje, so kristalaste kamnine v večini prekrite z mlajšimi, največ mezozojskimi morskimi odkladninami, ki je med njimi tudi precej apnencev, tako da je v vzhodni Srbiji na njih precej razvit celo kras. Zelo obsežne so v tem karpatsko-balkanskem področju tudi ognjeniške kamnine, bodi starejše, kakor tudi mlajše, osobito okrog Črne reke. In v zvezi z njimi so tudi tu izdatna rudišča, ki so dala osnovo za sloveče rudnike bakra, kršca, železa, svinca, itd. (Bor, Majdanpek); celo zlato naplavljajo tamkajšnje reke, zlasti Pek.

Največji del našega gorskega predela pripada Dinarskemu gorovju, ki so v njem v ogromni prevladi mezozojske usedline, in sicer apnenec daleč najbolj. Apnenci raznih vrst so poglavitna kamnina Dinarskega gorovja, saj je iz njih skoro vse površje od spodnje Soče pa tja do Skadarske kotline na mejah Albanije. V podolžnem pasu ob jadranskem primorju prevladuje apnenec iz najmlajšega mezozojskega razdobja, to je iz kredne formacije; proti notranjosti se razvrščajo proge iz jurskega apnika. V notranjosti, zlasti v najvišjih predelih, je apnenec največ iz najstarejšega mezozojika, iz trijadne formacije. Domala vse vrste apnencev se odlikujejo po vodni propustnosti; apniški skladi so votlikavi, neštete votlinice, prepoke in špranje, ki jih je posebno mnogo v progah tektonskih prelomnic, so kazale vodi pot v notranjost ter ji omogočale, da je razkrajala in raztapljala apnenec ter s tem večala votline in jih preoblikovala v podzemske jame. Z zelo prostranega apniškega površja se odmaka vsa voda skozi votlikavo notranjost, a v genetični zvezi s podzemskim odtokom se je na površju razvil kraški relief, ki pomeni zlasti v nižjih legah v Primorju sila razjedeni kamnati kras.

Mezozojski apnenci niso povsod v sklenjenem sestavu, marveč so marsikje vmes nepropustne glinaste ali lapornate ali podobne plasti.

Prav malo je v Dinarskem gorovju kamnin, ki so starejše od mezozojika; kjer jih imamo, pripadajo največ mlajšemu paleozojiku, permu in zlasti karbonu ter so po večini iz glinastih škriljevcev in peščenjakov. Na teh nepropustnih hribinah je izoblikovan normalen relief, ki je videti kakor oaza sredi pretežno golega skalnatega kraškega sosedstva. V največjih zaplatah vidimo paleozojske kamnine v Prokletijah, v mejnem področju med Črno goro ter Albanijo in v južnovzhodnem delu Črnogorskih Brd, v Podrinju okrog Foče, v gorovju med zgornjim Vrbasom in zgornjo Bosno, v kotu med Uno ter Sano in v sosedni Hrvatski na levi strani spodnje Une ter končno na prehodu v alpsko predgorje, zlasti okrog Ljubljane ter ob Poljanski dolini v Škofjeloškem hribovju.

Severnovzhodno krilo Dinarskega gorovja je mnogo bolj pestre geološke in petrografske sestave. Med apneniške sklade so uvrščene nepropustne hribine, tako da je tu kraškega površja kaj malo. Proti panonski strani prevladujejo mlajše, pretežno starotercijarne hribine, ki so največ iz peščenjaka in laporja, a dokaj na gosto prepredene s progami iz vulkanskih kamnin presnovanega serpentina. Meja med docela apniškim in po veliki večini zakraselim južnozapadnim ter vododržnim, petrografsko pestrim severnovzhodnim krilom Dinarskega gorovja teče nekako od Karlovške kotline proti JV na severno vznožje Grmeč planine, pa dalje na zgornjo Sano pri Ključu, pa na zgornji Vrbas pri Jajcu ter ob Vrbasu navzgor do

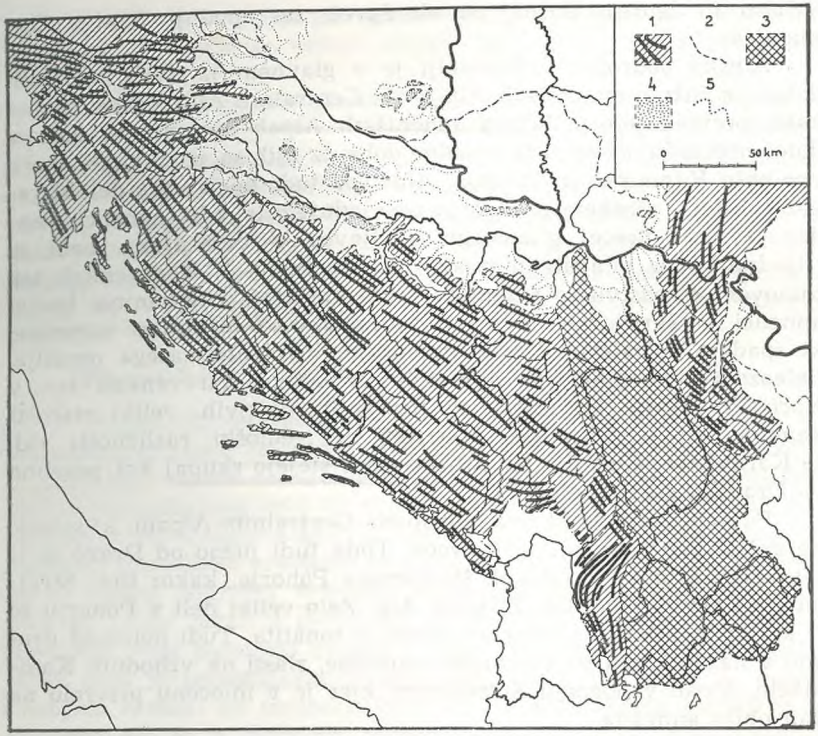

Pod. 7. Zgradbene ali tektonske ter gorske enote Jugoslavije.

1. mlada nagubana gorovja Alpe, Dinarsko in Šarsko-Pindsko gorovje, Balkan ter Karpati. Potek črt kaže smer gorske slemenitve;
2. približne meje med posameznimi gorovji;
3. področje Rodopskega gorskega sistema;
4. osamljene panonske gore, ostanki stare panonske grude;
5. zunanji rob goric, ki obdajajo panonsko obrobje in osamljene gore.

Ivan sedla, od koder zavija južno ob Sarajevskem polju proti vzhodu na srednjo Drino pri Srebrenici—Bajini Bašti in dalje na Taro in Zlatibor v južnozahodni Srbiji. Medtem ko je apniško krilo skoro docela brez rud, je notranje krilo zelo rudnato; poglavitna rudarska področja, nekdanja in moderna, mu pripadajo. V tem notranjem pasu je ostalo vodno omrežje v vsem obsegu na površju, svet je zelo razgiban, izoblikovan največ v sredogorje in hribovje, ki prehaja proti Panonskemu robu v čezdalje nižje griče. V tem pasu so nastale že zgodaj dokaj znatne kotline, v katerih so se v tercijaru naselila jezera; po njih so ostale v kotlinah mladotercijarne hribine, ki vsebujejo tudi dobre premogovne sloje. Največje so ob zgornjem

Vrbasu in zgornji Bosni, pa ob Spreči ter spodnji Sani z Gomionico.

Alpsko področje v Sloveniji je v glavnem iz dveh različnih delov: iz Južnih apneniških Alp ter iz Centralnih Alp. Kakor že ime kaže, prevladujejo v Južnih apneniških Alpah apnenci, in sicer v daleč prevladujoči meri iz trijadne dobe. Iz njih so, postavimo, skoro vse naše Kamniške in Julijske Alpe, pa tudi poglavitni del Karavank. Tudi v alpskem predgorju prevladujejo trijadni apnenci, vendar je vmes precej glinastega škriljevca in peščenjaka, bodi iz trijadne kot iz mlajših in iz starejših formacij. V Karavankah ter njihovem sosedstvu so razgaljene tudi paleozojske kamnine, bodisi apnenci kot škriljevci, med njimi tudi silurske in devonske kamnine, ki spadajo k najstarejšim sedimentnim hribinam našega ozemlja. Paleozojskih kamnin je največ v zahodnih Karavankah ter v Karnskih Alpah. Po nekaterih posebnih svojstvih, veliki starosti kamnin, veliki tektonski pretrtosti in geološki različnosti itd. se Karavanke, Karnske ter Ziljske Alpe štejejo skupaj kot posebna — Dravska gorska skupina.

Površje severno od Drave pripada Centralnim Alpam, ki sestoje največ iz metamorfnih škriljevcev. Toda tudi južno od Drave je iz centralnoalpskih kristalastih škriljevcev Pohorje, kakor tudi Strojna ter najsevernejši kos Ziljskih Alp. Zelo veliki deli v Pohorju so iz starih in mlajših prodornin, zlasti iz tonalita. Tudi ponekod drugod v naših Alpah so vulkanske kamnine, zlasti ob vzhodnih Kamniških Alpah v pogorju Smrekovcu, kjer je v miocenu privrelo na dan obilo andezita.

V marsičem, posebno v vrednosti za gospodarstvo, moramo razlikovati med obema, v glavnem vzporednima pasovoma, ki potekata po dolgem v alpskodinarskem gorovju. V zunanjem pasu, zavzemajočem južnozapadno polovico Dinarskega gorovja, ki se vleče ob Jadranskem morju, so starejše plasti zemeljske skorje prekrite z debelimi mlajšimi, pretežno apniškimi morskimi usedlinami. Tudi ima ta gorski pas le neznatne vulkanske kamnine. Rudno bogastvo spričo tega tu skoro docela manjka, kakor je tudi precéj malo toplic in rudninskih izvirkov. V notranjem pasu, kjer je kamninska sestava mnogo bolj pestra in kjer je znatno več prodornin in globočnin, sledov nekdanjega vulkanskega delovanja, je rudno bogastvo brez primere pomembnejše. Svinec, cink in živo srebro se pojavljajo zlasti na Slovenskem v alpskem in predalpskem področju in so dali osnovo za zelo izdatno rudarstvo. Še mnogovrstnejše je rudno bogastvo v srednji in severni Bosni in zapadni Srbiji. Posebno pomembne so tu zaloge jako dobre železne rude, ki se pojavlja v dolgem pasu od bližine Topuskega v južni Hrvatski čez Majdan in Ljubijo pri Prijedoru do v okolico Vareša in ki nudi osnovo za moderno rudarstvo in za nastajajočo domačo težko industrijo. Tudi toplice in mine-

ralni izvirki so v notranjem dinarsko-alpskem pasu številnejši ter izdatnejši in nanje se vežejo mnoge stare ilidže, banje in toplice ter slatine.

V celem so dinarske grude tektonsko zelo pretrte in dolge poči ali prelomnice se vlečejo od SZ proti JV. Ob njih so se še v novejših razdobjih ponavljali tektonski premiki, kakor pričajo mnogi geomorfološki in geološki sledovi. O istem pripovedujejo tudi ponavljajoči se potresi, ki so bili posebno pogostni in siloviti v južnem delu jadranskega primorja. Podoba je, da je najbolj neustaljeno, najbolj nemirno področje v južnem delu našega jadranskega primorja ter v Makedoniji, posebno v njenem srednjem ter južnem področju.

Geomorfološki razvoj — Nastanek sedanjega površja

V Jugoslaviji se nahajamo v območju mladih gorovij, kjer se je gorotvorni nemir zelo dolgo ponavljal, kjer je gorotvorno gubanje in narivanje trajalo po večini še tja v miocen. Saj so bile ponekod močno premaknjene celo še v pliocenu naložene plasti, kakor postavimo v Hrvatskem Zágorju, v severni Bosni itd. V takšnih področjih se pliocenske vravnave niso ohranile. Toda treba je naglasiti, da so takšna področja vendarle malo obsežna in da so pliocenski sloji po večini ostali v prvotnem položaju, le da so se s celotnim ozemljem vred postopno dvigali v višje nadmorske lege. Pliocenski relief nam je potemtakem po ogromni večini ohranjen do danes s svojimi ravniki ter terasami, medtem ko so od reliefa, nastalega v miocenu ali še v starejših razdobjih, ostali le še malo obsežni ostanki v višjih osrednjih delih naših gorovij.

Kakšen je bil torej relief v začetku pliocenskega razdobja, oni relief, iz katerega se je polagoma razvilo današnje površje? S podrobnimi proučevanji je dognano, da se je izvršila ogromna sprememba v našem površju v starejšem oddelku pliocena, in sicer da je bilo takrat vravnano domala vse površje v novonastalih mladih gorovjih. Reke s potoki in potočki so bile odnašale ogromne množine drobirja, ki ga je neprestano ustvarjalo mehanično razpadanje in kemično preperevanje, pa po pobočjih in grapah navzdol dobavljalo izpiranje ob deževju, ob nalivih, v snežnih plazovih, v meliščih pa v neprestanem bočnem polzenju. S svojim vrezovanjem so reke vrh tega bistveno pripomogle, da se je gorovje neprestano nižalo in vedno bolj vravnavalo. Skratka: v neki dobi mlajšega tercijarja, — podrobne proučitve so pokazale kot najverjetneje, da se je to dovršilo v začetnem razdobju pliocena, — se je bil ves gorski predel med obema morjema, Jadranskim in Panonskim, skoro popolnoma vravnal, tako da je tvoril le malo nad morsko gladino izbočeno skoro ravno površje, le toliko napeto v osrednjem pasu, da so reke

s svojimi pritoki še tekle od stare razvodnice na obe strani. Vendar ne sme ostati nenaglašeno, da so iznad te prostrane vravnjene ploskve molele marsikje višje vzpetine, hribi in gore, ki jih splošno vravnavanje še ni moglo odstraniti, pač ker so bile iz trših kamnin, kakor so ali apnenec, ali granit in druge prodornine ali podobne zelo odporne gmote, ali pa ker so ležale v bolj oddaljenih, na primer razvodnih področjih, kjer so imele razdiralne in odplakovalne sile manj uspeha in počasnejše učinke. Tudi te hribovite ostanke starejšega površja, ostanke, ki jih je pliocensko vravnavanje pustilo kot nekake gorske osamelce, je bilo mogoče s podrobnim proučevanjem raziskati. Pri tem se je dalo ugotoviti kot najverjetnejše, da so se preostali hribi in gore teh starejših vzpetosti dvigali le nekaj sto metrov, največ do okrog tisoč metrov nad vravnjeno spodnjepliocensko površino. Poudariti pa je treba vedno znova, da so te prostrane pliocenske vravnave nastajale v nizki legi, ko se je celotno kopno v razvodnem področju med Panonskim in Jadranskim morjem nahajalo le prav malo nad morsko gladino.

Kako in kdaj je potemtakem nastalo sedanje gorovje, ki se vzpenja postavimo v Alpah 2000—3000 m nad morjem, v dinarskem in rodopskem področju pa tudi ne mnogo manj? Po spodnjepliocenski vravnavi se je jelo celotno naše ozemlje po epirogenetskih in tektonskih procesih dvigati v znatnejše nadmorske višine. To tektonsko-epirogenetsko dviganje je v mlajših razdobjih zemeljske zgodovine zajelo zelo prostrane dele zemeljskega površja; posebno se je stopnjevalo v pasovih mladih nagubanih gorovij ter ponekod ob oceanih, zlasti ob severnem Atlantskem ter ponekod ob Indijskem oceanu. Posebno močno se je uveljavilo v karpatsko-balkanskem gorskem loku ter v alpsko-dinarsko-rodopskem področju. Izdatni dvig je vzbočil vravnjene gorske pasove v znatne višine ter s tem dejansko ustvaril nova gorovja. Pripomniti pa je, da se ni ves alpsko-dinarski ali rodopski ter karpatsko-balkanski gorski pas dvigal v vseh delih enakomerno in enako visoko. V glavnem je bilo dviganje v osrednjem podolžnem pasu najkrepkejše, a v zunanjih progah manj izdatno. Vrh tega je bil ves gorski predel na znotraj prepokan in ob tektonskih počeh, ki so preprezale gorovje po dolgem in počez, so bili posamezni kosi zemeljske skorje dvignjeni višje, nego sosedne grude, ki so v dviganju zaostajale ali se ohranile malodane v stari nadmorski višini. Še dandanes vzbujajo kot kotline sredi gorovja našo pozornost. Marsikje je spričo relativnega zaostajanja sredi splošnega dviga v takšnih kotlinah zaostajal tudi vodni odtok, pa so se vode zajezile in so nastala celo jezera, ki so ostali za njimi sledovi v obliki jezerskih usedlin, pa tudi premogovnih plasti. Takšna jezera so bila na Slovenskem v Šaleški in Savinjski dolini itd. Po drugod posamezne grude niso le zaostajale sredi vse-

Pod. 8. Planota Jelovice v Sloveniji.
Pogled od severovzhoda, z ravnine pri Lescah.

občega dviganja, marveč so se celo ugrezale; tudi v njih so nastala jezera. Posebno močno je bilo ugrezanje sredi splošnega dviganja v področju Rodopskega gorovja. Tu so se posamezne grude dvignile jako visoko in se nam kažejo danes kot visoka pogorja raznih smeri (Kopaonik, Osogov, Pirin, Karadžica, Nidže, Šarplanina itd.). Vmes med njimi so ostale nizke kotline, ki so se v njih naselila jezera, v Metohiji, na Kosovu, v Skopski kotlini itd. V nadaljnjem razvoju so reke s potoki s pomlajenih pogorij nanašale vedno novega drobirja pa z njim zasipale jezera, ki so polagoma plahnela ter končno popolnoma izginila. V južnem delu Rodopskega gorovja se je ugrezanje kotlin sredi vseobčega dviganja začelo kasneje, a je bilo posebno izdatno in dolgo trajajoče. Tu so se jezera v kotlinah - udorinah ohranila do danes, nekatera globoka in obsežna, kakor sta zlasti Ohridsko in Prespansko, nekatera le malo obsežna in plitva, kakor so Dojransko, Ostrovsko in druga, ki pa so le ostanki nekdaj mnogo obsežnejših jezer, pa se zato imenujejo reliktna jezera.[1] Saj se je ob koncu pliocena in v prehodu v diluvij izoblikovalo šele Egejsko morje v sedanjem obsegu, ko so se izvršili novi udori v zemeljski skorji in se je šele v kvartarju z grezanjem ustvarila morska zveza skozi Dardanele in Bospor s Črnim morjem. Egejsko

[1] Jovan Cvijić, Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije. Knj. III. Beograd 1911. Srpska kr. akademija.

morje v manjšem prvotnem obsegu je potegnilo nase vodni odtok z južnega dela nastajajočega Balkanskega polotoka. Razvodje med egejskim in panonskim povodjem je precej kolebalo, kakor nam pričajo sledovi sprememb v smeri vodnega odtoka v območju Kosovega polja, kjer so nam na dnu še danes vidni sledovi teh sprememb v pojavu bifurkacije med Sitnico, pritokom Laba ter Nerodimko, pritokom Lepenca-Vardarja.

Ko se je tako obnavljalo visoko gorovje v naših predelih, je ves čas vztrajalo morje bodisi na jadranski kakor tudi na panonski strani, le da je v Panonski kotlini postajalo čim dalje bolj sladko, bolj plitvo in manj obsežno. Posebno izdatno je bilo dviganje v alpskem področju, znatno tudi v Rodopskem gorovju in bližnjih delih bodisi Dinarskega kot Šarsko-Pindskega gorovja, medtem ko je bilo v večini Dinarskega gorovja manj krepko. Na Slovenskem moremo opazovati, kako so deli nekdanjega skupnega ravnika dvignjeni v različne višine; ostanke starega ravnika vidimo namreč dandanes v obliki bolj ali manj obsežnih planot, ki sicer niso več tako lepo enakomerno ravne, kakor so bile ob nastanku, ki pa razodevajo vendarle v svojem sedanjem površju nedvomne sledove nekdanje ravnote (prim. sliko planote Jelovice). Ostanke nekdanjega enotnega ravnika vidimo dandanes v različnih nadmorskih višinah, kakor jih je pač dvignilo različno intenzivno tektonsko dviganje po posameznih področjih. Neposredno ob Jadranskem morju leži planota Krasa, ki je dvignjena samo 200—300 m, le v vzhodnem področju 300—500 m. Že sosedna visoka planota Hrušica s Trnovskim gozdom leži 800—1000 m nad morjem. V Julijskih Alpah so sedanje planote Jelovica, Pokljuka, Možaklja, ki so nekdaj tvorile enotno na pol vravnjeno ploskev s Hrušico in Krasom, dvignjene še mnogo krepkeje, saj ležijo v glavnem 1200—1300 m nad morjem. Planote Velika Planina, Menina itd. v Kamniških Alpah pripadajo isti nekdanji skupni vravnjeni enoti, pa so dvignjene najvišje, do 1500—1550 m. Toda v vzhodnem delu Slovenije so kosi nekdanjega skupnega ravnika dvignjeni znatno manj; medtem ko so na Blokah, v Vidovski planoti itd. okroglo 800 m nad morjem, vidimo njih nadaljevanje okrog Višnje gore le 600 m, a po vzhodnem in osrednjem Dolenjskem le okrog 500—550 m visoko, na panonskem robu pa še nižje.

Podobno so visoko dvignjeni kosi starega ravnika v ostalem dinarskem področju, kakor tudi v rodopskem ter balkansko-karpatskem območju. Široke planote v naših visokih gorovjih so nam priče tega starega vravnavanja. Posebno dobro so se ohranile tamkaj, kjer je zemeljsko površje iz apnenca, ki se v njem spričo prevlade zakrasevanja stare geomorfološke oblike najboljše in najbolj dolgo ohranijo. Zato so ostanki starih ravnikov posebno dobro ohranjeni

v Dinarskem gorovju, ki sestoji po velikem delu iz mezozojskih apnencev, osobito v najvišjem podolžnem pasu. Tu so visoke planote najbolj prevladujoča oblika sedanjega površja.

Z velikim poudarkom moramo pozornost obrniti še na naslednje morfogenetsko dogajanje. Epirogenetsko in tektonsko dviganje, ki je končno vzdignilo nekdanje nizko površje v tako visoke lege ter s tem ustvarilo gorovje v današnjem smislu, se ni izvršilo v enem samem premiku. To dviganje je bilo postopno, se je vršilo v ponavljajočih se sunkih. Ko se je izvršil prvi dvig, se je gibanje ustavilo in sledilo je razdobje tektonskega mirovanja, a šele po daljši dobi se je dviganje obnovilo ter vzdignilo zemeljsko skorjo zopet za neko višino, na kar je znova nastopila doba tektonskega mirovanja. Ta proces se je v obliki menjave med dvigi in mirovanjem nadaljeval skozi ves pliocen ter nemara niti v toku kvartarnega razdobja ni prenehal. Živahna menjava med tektonskim dviganjem ter mirovanjem nam je zapustila zelo vidne sledove, ki se nam razodevajo v sedanjem površju. Ob dvigu se je povečal strmec rekam in potokom, spričo tega so začele z novo energijo vrezovati svoje struge v tla. Dokler je trajalo tektonsko dviganje, so vodotoki vrezovali v globino in ob poglobljenih strugah, ki se je ob njih poglabljanje prenašalo polagoma od izliva navzgor proti povirju, so nastajale debri s strmimi pobočji. Ko se je dviganje ustavilo, se je v razdobju tektonskega mirovanja globinska erozija zamenjala z bočnim vrezovanjem: ob vodotokih so nastajale danje ravnice ter se širile na obe strani struge, kjer je brez prestanka napredovala bočna erozija. Ob vodotokih so na ta način nastale že prav obsežne danje ravnine. Vravnavanje bi se bilo nadaljevalo, toda znova se je uveljavilo tektonsko dviganje, ki je rekam ter potokom velelo znova preiti na vrezovanje v globino. Ob vodotokih so se oblikovale nove debri, vrezujoče se v pravkar nastale danje ravnice, vse dotlej, dokler je trajalo tektonsko dviganje. Ko pa se je dviganje nehalo ter ga je vnovič zamenjalo tektonsko mirovanje, so reke znova prešle v bočno vrezovanje, debri so se jele pretvarjati v ploske doline, ki se jim je danja ravnica širila na obe strani. Nov dvig je prekinil bočno vrezovanje ter dal povod za nastajanje novih debri. Če bi bila razdobja tektonskih mirovanj enako dolga, bi se bočno vravnavanje vselej uveljavljalo enako dolgo, tako da bi kasnejše vravnavanje seglo vselej do prejšnjega ter popolnoma odstranilo njega sledove. Pokazalo pa se je, da so bile bočne vravnave čim mlajše tem ožje, pa da so od starih ravnikov ostali na obeh straneh doline širši ali ožji ostanki v obliki ravnih teras ali polic. To je znamenje, da so bila razdobja tektonskega mirovanja med dvigi čim dalje krajša, kolikor bliže sedanjosti so se dogajala. Vse doline po naših gorovjih so iz sistema teras in strmih pregibov

med njimi. Od vrha, t. j. od planot spodnjepliocenskega ravnika, pa do današnjega dolinskega dna se vrstijo terasa za teraso, ki jih ločijo bolj strma pobočja. Ponekod v gorovju je bilo mogoče ugotoviti od 10—15 teras, a celo v nizkem gričevju Slovenskih goric nič manj ko 10 teras.

Terase v pobočju dolin so izredno velikega gospodarskega pomena. Zakaj med tem, ko so strma pobočja običajno sposobna samo za gozd, so ravne ploskve na terasah (»ravne«) mnogo bolj vabljive za človeka, saj predstavljajo v svojih ravnicah takšne površine, ki jih je mogoče obdelovati. In ko pregledujemo razporejenost naselij po gorskih področjih, moremo običajno že na prvi pogled spoznati, kako so se naši predniki s svojimi naselji naslonili na terase, se naselili na njih ter jih preuredili v polja. Kjer pa iz kakršnega koli vzroka manjkajo terase, kakor ponekod v apniškem gorovju, je prestrmo pobočje sposobno samo za gozd. In tudi s posebnimi krajevnimi imeni so pokazali naši predniki, kako zelo so spoznali prednosti takšnih teras. Zakaj kjer imamo krajevna imena Ravne, Polica, Ježa, Ježica in podobno, moremo ugotoviti, da gre za takšne oblike v zemeljskem površju, ki jih geomorfološko proučevanje reliefa označuje kot terase.

V ovršju najvišjih gorskih skupin, na primer okrog Triglava, Kanina, Grintovca itd., se nam razodevajo široke, v velikem valovite ploskve, ki so sicer po kasnejšem preoblikovanju že zelo spremenjene, kjer pa se vendarle še vedno pozna, da so sedanje deformirane ravnote izšle iz prvotnega ravnika, ki je bil učinek velikega vravnavanja v miocenu.

Pa ne le v Alpah, tudi v drugih naših gorovjih vidimo sledove in ostanke miocenskega ravnika, dasi le na najvišjih pogorjih. Tako na primer tudi ovršje Krima tolmačimo kot ostanek miocenskega ravnika, ki se je ohranil nekako 350—400 m nad višino pliocenske vravnave.

Kakor že večkrat naglašeno, je na obeh straneh alpsko-dinarsko-rodopskega kopna v toku miocensko-pliocenskega morfogenetskega razvoja trajalo morje in v ti dve morji so tekle — razen egejskih — vse reke, ki so s svojimi pritoki vravnavale naše površje. V nekdanjih obrežnih področjih bi se mogle ohraniti še morfogenetske priče nekdanjega morskega obrežja ter ob njih morske odkladnine in suhozemske nasipine. Na jadranski strani vsega tega ni najti, zakaj takratna jadranska obala se je nahajala znatno bolj daleč na zapadu; morje je odtlej napredovalo na škodo kopnega in prekrilo staro obrežje. Na panonski strani pa se je morje umikalo in nekdanje morsko obrežje je postajalo kopno, postopno, kakor se je v sunkoma izvršenih zaporednih dvigih vzpenjalo vedno višje alpsko-dinarsko-rodopsko obrežje. Tu so lepo vidne obrežne morske terase, ki jih

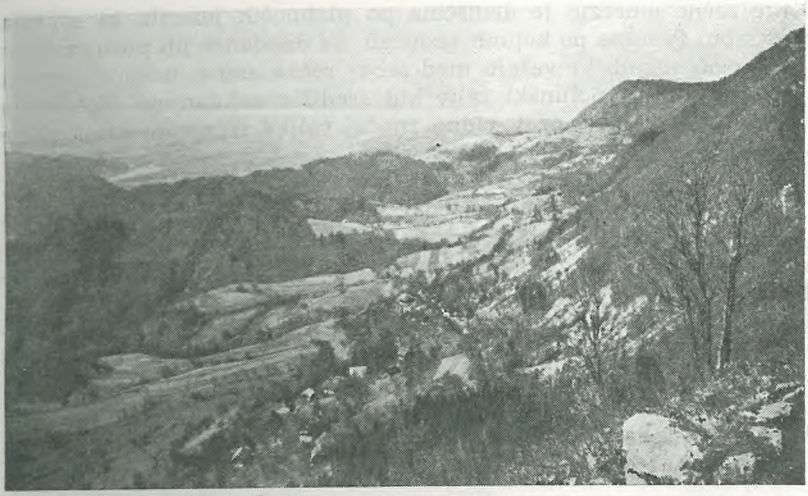

Pod. 9. Stare rečne terase ali police (»ravne«) v Posavskem hribovju. Pogled od Sv. Miklavža (741 m) v smeri proti Ljubljanskemu polju. Terase spremljajo dolino reke, saj so njeno delo iz mlajšega pliocenskega razdobja. Posebno široka je tu najbolj vidna polica v višini 550—560 m; polja in naselja si je človek uredil na njej.

je morje z valovanjem vrezalo v breg. In ob morskih terasah so ohranjene tudi morske usedline, ki so se nabirale v plitvih obrežnih morskih pobočjih. Srbski geografi z Jovanom Cvijićem na čelu so mogli v severni Srbiji, zlasti v Šumadiji, ugotoviti obrežne terase Panonskega jezera iz pliocenskega razdobja, najnižjo pri Beogradu, potem pa postopno višje v smeri proti jugu, v notranjost, kamor so segali panonski zalivi, z najširšim ob sedanji Kolubari ter Veliki Moravi. Tako obsežno in tako značilno se je ohranil obrežni relief nekdanjega Panonskega morja - jezera v površju severne Srbije, da Cvijić govori o »jezerski plastiki Šumadije«.[1]

V panonskem obrežju severne Bosne in Hrvatske, v Slavoniji ter v vzhodni Sloveniji se staro morsko obrežje ni ohranilo v prvotnem stanju, marveč so ga tektonska gibanja še zelo premaknila in pliocenske usedline v nekaterih področjih celo še nagubale.

Posebno področje pliocenske morfogeneze imamo v rodopskem predelu, kjer je bilo tektonsko dviganje zelo izdatno in združeno z ugrezanjem velikih kotlin. V teh kotlinah so se ohranile jezerske usedline, ohranile pa so se tudi jezerske obrežne terase, ki so se oblikovale v zaporednih višinskih stopnjah, kakor so jezera plahnela. Se-

[1] J. Cvijić, Jezerska plastika Šumadije. Glas srp. Akad. LXXIX. Beograd 1909.

danje rečno omrežje je dediščina po plahnečih jezerih, ki so bila med seboj zvezana po kopnih tesnicah. Še dandanes jih poznamo kot soteske ob rekah, ki vežejo med seboj rečne enote, nastale na dnu splahnelih jezer. Solunski zaliv kot središče nekdanjega Egejskega jezera pa je ohranil prav vidno značaj velike rečne sovodnji, ki je osredotočena okrog njega.

V območju Jadranske morske kotline se dviganje ni uveljavljalo, saj imamo tu opravka celo še z grezanjem, ki se je nadaljevalo tja v kvartar in ki bržkone niti sedaj še ni prenehalo. Območje krepkega dviganja ter področje ugrezanja se tu stikata po dolgem ob sedanjem jadranskem obrežju, in sicer tako na tesno, da je vmesne prehodne proge jako malo. Ta stična proga je izražena ponekod v obliki močne podolžne prelomnice, na primer ob Velebitu, ob Biokovu, ob Boki Kotorski itd., po drugod pa v obliki fleksure. Spričo tega je jadransko obrežje izredno strmo in glavna dinarska višavja se po velikem delu vzpenjajo neposredno z obrežja.

Drugačno je razmerje na panonski strani. Ugrezanje Panonske kotline se je nadaljevalo skozi mlajši pliocen. Najmlajše pliocensko jezero je imelo svoje dno še pod morsko gladino in šele v diluviju se je razmerje spremenilo in je popolnoma prevladalo kopno. Donava je s svojimi pritoki z neprestanim nanašanjem proda, peska in gline napolnjevala kotlino. Panonska kotlina je ostala s svojo danjo nižino komaj okrog sto metrov nad morjem, v najnižjem področju v naši Vojvodini celo še nekaj manj. Pa tudi okrog Panonskega nižavja je širok pas oboda, ki se je dvigal prav malo in ki je zaostajal za dviganjem v visokem gorskem obodu; zlasti je treba naglasiti, da so ostale obrežne usedline nekdanjega Panonskega morja - jezera le v zmerni nadmorski višini in da tvori površje teh usedlin, razrezanih in izoblikovanih v prijazne gorice, gričevje neznatnih nadmorskih višin. Zelo dobro je potemtakem v panonskem področju ohranjena dediščina po nekdanjem Panonskem morju - jezeru, in sicer bodisi v območju Panonskega nižavja, kjer smo zares še v dnu prave jezerske kotline, pa tudi v obodu, kjer se nahajamo v območju bolj plitvega, nekoliko nagnjenega morskega obrežja, zapolnjenega z usedlinami. Nadmorske višine teh subpanonskih goric znašajo največ 300—400 m, to se pravi, nekako 100—200 m nad nižavjem samim.

Mimogrede naj omenimo, da je bil v bistvu v Rumunski kotlini ob spodnji Donavi podoben razvoj kot v Panonski kotlini. Tudi tu se nahaja površje le malo nad morsko gladino. Temu območju pripada v naši državi samo ozemlje v kotu med Donavo ter spodnjim Timokom, bodisi v ravnini ob Donavi kakor tudi v nizkih tercijarnih goricah Negotinske Krajine. Tu se nahajajo absolutno najnižja pod-

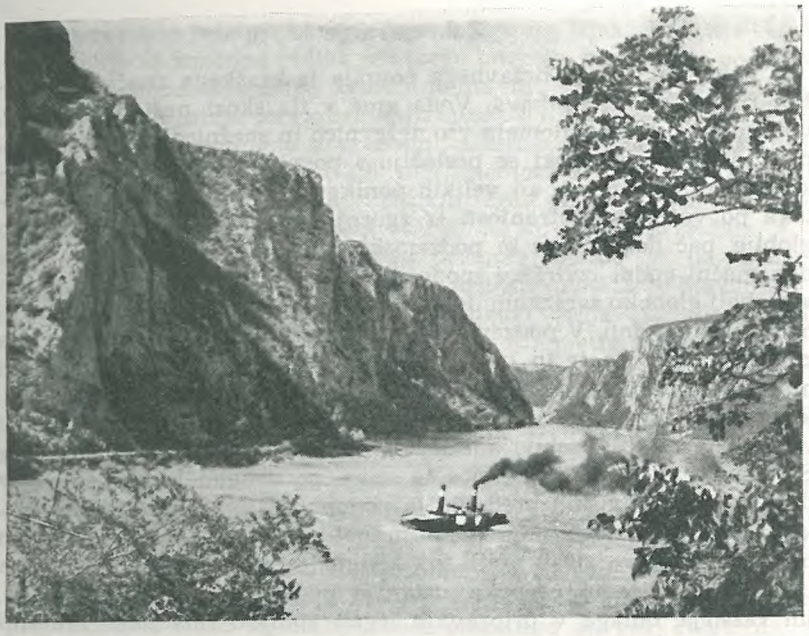

Pod. 10. Soteska Železnih vrat ali Djerdap ob Donavi.

ročja v celotnem našem Podonavju, saj leži ustje Timoka samo 35 m nad morsko gladino.

Donava si je zarezala svojo dolino skozi Karpate po tistem pasu, po katerem je najbolj dolgo vztrajala morska in kasneje jezerska zveza med panonskim in spodnjedonavskim jezerom. Skozi danjo ravnico je Donava s svojo strugo končno dosegla živoskalno osnovo ter se zažrla vanjo. Kjer je Karpatsko gorovje iz apniških kamnin, je mogla Donava vanje zarezati samo tesno strugo. To so znamenita Železna vrata ali Djerdap, ki ločijo Panonsko kotlino od Spodnjedonavske.

Na jugu, v obodu Egejskega morja, se je neposredno sosedstvo Solunskega zaliva najmanj dvigalo; tu se je najbolj uveljavljalo ugrezanje še v najnovejšem razdobju. Sploh je območje Egejskega morja zelo nemirno, o čemer pričajo pogosti siloviti potresi; celo ognjeniško delovanje se tukaj (na Santorinu) še vedno nadaljuje. Toda sicer je tu podobno kot ob Jadranu: že v bližnjem sosedstvu morja je bilo epirogenetsko dviganje jako izdatno. Le neposredno severno obrežje Solunskega zaliva je nizko, in samo malo višji je vzhodni del Vardarske Makedonije. Vardar zapušča Jugoslavijo v nadmorski višini 45 m.

Zakrasevanje

Velik del našega državnega površja je kraškega značaja. Apniška tla so tukaj votlikava. Voda gine v tla skozi neštete prepoke, votline ter luknjice; domala vso deževnico in snežnico popije zemlja, pa tudi pravi vodotoki se preložijo s površja v notranjost, po posredovanju malih rup ali velikih ponikev. Voda se spričo tega pretaka po votlikavi notranjosti iz zgornjih področij na nižje, vedno globlje, pač dokler ima še podzemski odtok. Običajno prihajajo na dan močni vodni izvirki v spodnjih legah, in sicer na morski obali, v najbolj globoko zarezanih dolinah ter kotlinah, najčešče na vznožju ob dolinskem dnu. V podzemskih pretokih se na mnogih krajih voda združi v večje enote in iz njih prestopa na dan najčešče v velikih množinah, v močnih izvirkih, podobnih velikim potokom ali rekam, ki morejo takoj ob viru gnati mline ali žage. Takšni izredno močni vodni izvirki so posebno karakteristični za kraško hidrografijo; na Slovenskem jim pravijo najčešče obrh, po drugod kropa, krupa v drugih jugoslovanskih predelih, in podobno. Na pretoku skozi votlikavo notranjost voda neprestano preoblikuje notranjost. S pomočjo primešanih snovi, zlasti ogljikove kisline, razjeda apnenec ter s tem razširja luknjice in prepoke, ustvarja podzemske jame in votline, jih razširja, odlaga v pripravnih legah apniško raztopino v obliki sige, bodisi v kapnikih (stalagmitih in stalaktitih) ali skledah ali stenskih prevlekah itd. Ponekod imamo prave podzemske vodotoke, ki tako rekoč neposredno votlijo struge in jih preoblikujejo, često zapustijo stare in se preložijo v nove, nižje ležeče. Silno raznolik je svet podzemskih votlin, kraških jam, ki so ponekod suhe, ogromnih dimenzij, drugod majhne, tretje — žive struge, napolnjene z vodotokom, ponekod prava podzemska jezerca, medtem ko drugod prehajajo v tesna grla, »sifone«, ki more skoznje samo malo vode, ne pa človek s svojim raziskovanjem. So tudi jame v zgornjih legah, v katere se nabira mrzel zrak, pa ne more odteči iz njih, kar je vzrok, da se v njih trajno drži led (ledene jame).

V celem gine v kraškem svetu malodane vsa voda s površja v votlikavo notranjost, se pretaka po njej na nižje ter prihaja spodaj nekje zopet na dan, bodisi na morski obali ali na dnu dolin ter kotlin in kraških polj. Spričo tega manjkajo na površju reke in potoki, ki so v normalnem zemljišču poglavitni regulator vsega preoblikovanja, poglavitni činitelj, ki je izdelal sedanji relief s pogorji in dolinami, z griči, gorami, hribi, grapami in dragami, skratka: vse raznoliko zemeljsko površje. V kraškem svetu tega poglavitnega regulatorja ni, marveč se je prestavil v votlikavo notranjost, kjer oblikuje podzemske struge, votline in jame najraznovrstnejših oblik in velikosti. Na kraškem površju je na delu drugačno preoblikovanje. Voda, ki gine v tla, razjeda na svojem potu apnenec tudi v vrhnjem položaju

ter na ta način izdeluje okrogle jame v površje, lijaku podobne vrtače, ki so najbolj značilna oblika kraškega površja, imenovane po raznih krajih različno: dol, dolec, kraška dolina itd. V dnu takšnih vrtač ali kraških dolin ostaja po razkrajanju apnenca nekaj prsti. Tipično kraško površje je posejano z vrtačami; zlasti mnogo se jih razvije na ravnih, zelo položnih apniških tleh, medtem ko jih je v strminah manj. V strminah, zlasti pa v visokih legah po gozdu ter nad gozdno mejo v gorovju so običajni kotliči, ki so podobni vrtačam, a so bolj strmo globoki, pa manjšega premera; očitno je, da je sneg, ki se v njih dolgo zadržuje, mnogo pripomogel k izoblikovanju.

Ponekod na kraškem površju imamo večje kotanje, najbolj podobne neškam, dolge eden, dva do tri kilometre, pa ne široke; v znanstveni književnosti so znane pod srbsko-hrvatskim imenom uvale. Tudi v uvalah se je običajno nabralo precej prsti, tako da privabljajo človeka. Podobne, a največje znatno večje kotline na kraškem površju so kraška polja, ki so posebno svojska za naš dinarski kras. Kraška polja so jako različnega nastanka; nekatera so se razvila iz večjega števila uval, ki so se same izoblikovale iz združitve več vrtač. Nekatera kraška polja so se razvila iz nekdanjih normalnih rečnih dolin, v onem delu, kjer je vodotok ostal na površju. Da so pri nastajanju kraških polj sodelovale tudi tektonske premaknitve, zlasti ugrezanje, bodi absolutno ali vsaj relativno, je po večini brez dvoma. Za kraško polje je značilno, da se je v njegovem dnu izoblikovala širša ravna ploskev iz žive skale, največje prekrita z naplavino in nasipino. Po večini teko po njej potoki ali celo reke, ki na enem koncu polja izvirajo, na drugem pa poniknejo. Te ponikalnice zelo kolebajo v svojem vodnem stanju, a pogosto se razlijejo v povodnji, ki zalijejo vse polje. Le malo je kraških polj, ki so suha in ne poznajo poplav. Ker se povodenj običajno zadržuje dalj časa, ostane dno preveč vlažno ali celo blatno. Zato kraška polja v gospodarstvu premalo pomenijo; na delu je stremljenje, da se kraška polja z melioracijami osušijo, kar pa nikakor ni lahka naloga.

Končno je značilno za kraško ozemlje, da je v njem silno mnogo gole skale, razjedenega kamnitega površja, od koder je vso prst, kar je je nastajalo pri razkrajanju apnenca, odnesla deževnica v notranjost. Po pravici se naglaša, kako mnogo je pri odstranjevanju prsti na kraških tleh sodelovala tudi burja, ki divja preveč silovito in ki odnaša izsušeno prst. Vrh tega so tu običajni silni nalivi; močni vodni curki odnašajo preperelino v notranjost. Vsi ti vremenski pojavi v območju sredozemskega podnebja mnogo pripomorejo, da je kraško površje v tako prevladujoči meri iz samega golega skalovja.

Nekoliko boljše je v višjih legah, zlasti po visokih planotah in pogorjih. Tamkaj so tla sicer tudi kraško razjedena, toda vmes med

skalami in kamenjem se drži dovolj prepereline, da jo izkoristijo korenine in se trdno držijo. Tukaj pokrivajo mogočni gozdi kraško površino, nič manj gosti, kakor na normalnem nekraškem svetu. Gozdi so pokrivali nekdaj tudi kraško površje v nižjih legah, prav do morskega obrežja; človek je tamkaj z nespametnim gospodarstvom iztrebil drevje, tako da imamo danes marsikje samo brezplodno hosto ali celo samo grmovje z brinjem ali pa niti tega ne. V novejši dobi so marsikje začeli obnavljati gozd na kraških tleh s sistematičnim pogozdovanjem, kar se bo jako dobro obneslo.

Naglasiti je, da kraška tla po sebi nikakor niso kulturi sovražna. Zakaj kjer prekriva razjedena apniška tla dovolj debela plast kraške rdeče prsti, ki je kemični preostanek po razkrajanju apnenca, tamkaj vidimo najrodovitnejša tla, ki na njih izvrstno uspeva vsakršno kmetijsko gospodarstvo. Najzgovornejše primere takšnega rodovitnega kraškega površja vidimo v južni Istri. Tudi v Beli Krajini je marsikje debela plast rdeče prsti na vrhu. In takšna kulturna kraška tla so že jako zgodaj privlačila človeka. Da pa pomanjkanje vode, ki je svojstveno slehernemu kraškemu področju, ni ugodno za kmetijsko gospodarstvo, je izven dvoma.

Kraški pojavi se razvijajo na apniških tleh. Razprostranjenost apniških kamnin v zgornjem delu zemeljske skorje, to je poglavitni razporejevalec kraških pojavov na zemlji. Najbolj na široko in najbolj intenzivno je razvito kraško površje v naši državi, in sicer predvsem v Dinarskem gorovju. Najprej so ga popisovali v slovenski primorski pokrajini med Tržaškim zalivom, Vipavsko dolino ter Brkini in Pivko, v tej pokrajini, ki ima od nekdaj ime Kras. Zato so jeli hidrografske in geomorfološke posebnosti našega Krasa kratkomalo imenovali kraške, tudi če so jih kasneje našli v kakšni drugi deželi. In končno je postalo takšno označenje tako običajno in med znanstveniki tako prevladujoče, da so površje s kraškimi značilnostmi kratko malo imenovali kras, pa bodisi, da so ga našli v srednji Franciji ali na Moravskem ali v naši Hercegovini ali kjer koli. In danes vemo, da je kraški skoro ves južnozapadni del Jugoslavije, domala vse področje visokega in primorskega dela našega Dinarskega gorovja. Zares ne bi bilo narobe, ako bi ga imenovali kratko malo »Kraško« gorovje, dasi seveda vemo, da so v Dinarskem gorovju na notranji strani široki predeli, ki niso kraški.

Za poznavanje krasa je predvsem važno vedeti, da kraško površje spočetka ni bilo kraško, marveč docela normalnega značaja. Voda se je tudi tod odtekala popolnoma normalno po vrhu, v obliki normalnih povrhnjih rek in potokov. Takšno normalno površje je trajalo še vso tisto dobo, ko se je v spodnjem pliocenu izoblikoval veliki dinarski ravnik. Šele ko se je pričenjalo novo epirogenetsko in tektonsko dviganje in so ob močnem navpičnem vzponu reke jele vrezovati na novo svoje doline na globoko, se je začelo zakra-

Pod. 11. Kamnita kraška površina v Dinarskem gorovju.

sevanje. Ko so bili dvignjeni kosi grude dovolj visoko nad erozijsko osnovo, bodisi morja, kakor tudi glavnih rek na panonski strani, se je začela voda iz področij med njimi odtekati po prepokah in prvotnih votlinicah, s katerimi so bile prepredene apniške kamnine, zlasti spričo tektonske pretrtosti. Kolikor bolj se je uveljavljal podzemsko vodni odtok, toliko bolj so se večale luknjice in votline v notranjosti, toliko bolj votlikava je postajala apniška kamnina. In obenem so se jele v površju razvijati kraške vdolbine, od najmanjših do največjih. Kolikor bolj na visoko so bile dvignjene apniške ploče nad erozijsko osnovo, toliko bolj je napredovalo zakrasevanje, toliko hujši, toliko popolnejši je postajal kras. Samo tamkaj, kjer so bile med apniškimi kamninami uvrščene vododržne plasti, je ostal vodni odtok na površju, tam ni nastal kras, marveč je ostal normalen relief. Kraško ozemlje s svojim pomanjkanjem vode, razjedenim skalovitim površjem ter raznosmernim strmcem se že na prvi pogled razlikuje od reliefa v nepropustnih slojih, kjer teko potoki, so grape in so doline z istosmernim strmcem in kjer je površje prekrito z normalno preperelino in prstjo, pa je spričo tega zeleno, obdelano, obljudeno. Zlasti v našem primorju moremo pogosto že na bližnje razdalje opazovati to razliko; iz eocenskega fliša sestoječe doline in podolja so kakor zelene oaze med pustim skalovitim krasom. Če se vzpnemo iz prelepe Vipavske doline na Kras, nas zbode v oči ta razlika.

Spoznali smo, da se je naš relief razvijal šele v toku najmlajšega tercijara. Za trdno izhaja iz tega, da je tudi zakrasevanje na-

šega površja polagoma prevladalo v toku srednjega in mlajšega pliocena. Samo na najvišjih gorovjih, zlasti na ostankih miocenskega reliefa, so se mogli kraški pojavi uveljaviti že poprej. Zato je na splošno v najstarejših predelih našega površja zakrasevanje najbolj napredovalo. Vendar je treba pripomniti, da je napredovanje zakrasevanja bistveno zavisno še od drugih svojstev, kakovosti apnenca, zlasti čistoče, pa pretrtosti in sploh prvotne votlikavosti, kakor tudi od množine padavin, od temperature itd. Kraške oblike, zlasti vrtače s podzemskim odmakanjem, so se razvile tudi še na diluvijalni apniški labori, sprijeti v najmlajšem razdobju v toku kvartarju.

Na sedanji kraški površini moremo domala povsod opazovati sledove starega normalnega reliefa, ki so ga oblikovale reke in potoki. Na neštetih krajih je bilo mogoče ugotoviti suhe doline med sedanjimi ponikalnicami — ali nad njimi — znamenje, da so nekdaj reke tekle tudi vmes med sedanjimi rečnimi ostanki, vežoč jih v enoto velikih normalnih porečij. In spoznali smo, da velike zakrasele planote po naših dinarskih in alpskih apniških predelih niso nič drugega kot ostanki starega ravnika, ki ga je izdelala normalna bočna erozija. Marsikje, kjer so danes samo še kratke ponikalnice, imamo nad sedanjo ponikvijo suhe doline, znamenje, da so reke nekdaj tekle bolj daleč in da so se šele postopno krčile, kakor je napredovalo zakrasevanje. Običajno ležijo takšne suhe doline v zaporedno višjih legah, pač zaradi tega, ker je ponikalnica ta čas mogla svojo strugo še nadalje rezati v globino, medtem ko je opuščena dolina ostala zgoraj tako rekoč kakor okamenela. Zato se ponikalnice zaključujejo z zatrepom in so res kakor slepe doline. V krasu, razvitem do kraja, so ostale ponikalnice omejene na nepropustno ozemlje, tako da se slepe doline zaključujejo ob petrografski meji med vododržno in apniško kamnino.

Kraški značaj površja imamo domala v vsej južnozapadni Jugoslaviji. Reči moramo, da nikjer na svetu nimamo krasa v tako velikem strnjenem predelu, kakor pri nas, pa tudi ne izoblikovanega v tako tipičnem svojstvu in tako mnogovrstno. Poglavitni vzrok temu moramo iskati v dejstvu, da sestoji naš Dinarski gorski sistem v tako velikem, sklenjenem področju iz apniških kamnin. Vrh tega so apniške morske usedline, ki jih imamo pri nas iz trijadne, jurske in kredne formacije, za zakrasevanje zelo ugodnega sestava, zlasti zaradi čistoče, pa zaradi ugodne pretrtosti in znatne debeline ter velike vertikalne in horizontalne sklenjenosti. Brez dvoma je k intenzivnemu zakrasevanju mnogo pripomoglo dejstvo, da je epirogenetsko in tektonsko dviganje vzdignilo apniške sklade v znatne nadmorske višine, in sicer neposredno ob morski obali. Saj se je s tem zelo olajšal podzemski vodni odtok z visokih apniških planot do morske obale, kar je nudilo zelo ugodne pogoje za napredovanje

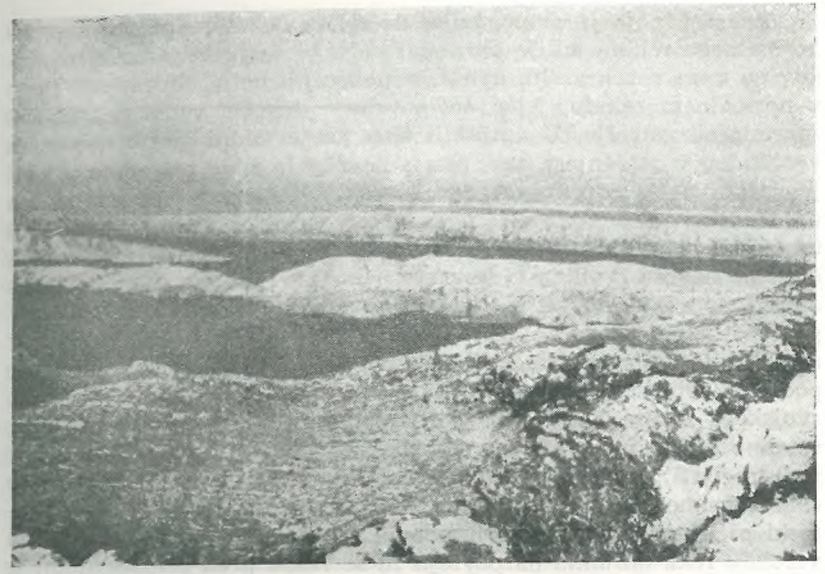

Pod. 12. Kamnita kraška puščava v dinarskem področju.
Pogled z Velebita na otok Pag.

in za prevlado zakrasevanja. Mnogo so k naglemu napredovanju zakrasevanja pripomogla tudi podnebna svojstva, zlasti velika obilica moče ter visoka toplina, bodisi zraka kot padavin. Tudi pogosta menjava vremenskih pojavov, nalivov in silne poletne vročine ter zimske sušnosti ob burji je zelo pospeševalo zakrasevanje, podobno kot dolgo zadrževanje snega v kotličih in kotanjah na visokih planotah.

Najhujši kras vlada v primorskem delu Dinarskega gorovja od spodnje Soče pa do Skadarskega jezera; tu je tudi največ prave, popolnoma gole skalnate kraške goličave, razjedene na razne načine. V višjem zaledju je zakrasevanje manj napredovalo, dasi so tamkaj zlasti velika kraška polja. Kras pa imamo tudi v Južnih apneniških Alpah, posebno na planotah Julijskih in Kamniških Alp. Posamič ga vidimo tudi po drugod na apniškem zemljišču, zlasti v vzhodni Srbiji in tu in tam v Makedoniji. Saj vidimo manjše kraške zaplate celo na apniških tercijarnih kamninah v panonskem robu in na panonskih osamelih gorah.

Kraški relief je zelo velikega, na žalost v glavnem negativnega pomena v celoti državnega ozemlja. Na zunaj se zlasti opaža, kako ima jadransko primorje malo rek in potokov, ker se je vodni odtok preložil v votlikavo notranjost. Zato je tudi razvodje med jadranskimi in donavskimi pritoki težje ugotoviti.

Zakrasevanje je pripomoglo, da so se nekatere oblike starega normalnega reliefa boljše ohranile, nego bi se sicer. Ostanki ravnikov so nam v zakraselih apniških področjih bolje ohranjeni, nego v normalnem reliefu, kjer so povrhnje tekoče vode neprestano spreminjale površje. V apniških tleh pa je vodni odtok usmerjen vertikalno v notranjost, zato ostaja površje le malo prizadeto. Zlasti je važno, da je odplakovanje v apniških tleh manj učinkovito, pa da manjka polzenje in zlasti normalna rečna erozija. Zato se tudi terase tu bolje in trajneje ohranijo in enako se ohranijo v suhih dolinah sledovi prvotne hidrografske mreže. Posebno je značilno za apniško površje, da se v njem rade oblikujejo zelo strme oblike, prav zaradi prevlade navpičnega odtoka po votlikavi notranjosti. V apniških in dolomitnih pobočjih so pogoste priostrene kope, stožcem podobni priostreni vrhovi, ki so pripomogli mnogim goram do svojskega imena (Ostri vrh, Ojstrica, Špik, Hom itd.). Marsikje so ostale »igle« ali piramide sredi strmega bočja, gorski hrbti pa so radi rogljati in nazobčani. Tudi rade nastajajo goljave in melišča celo v primeroma ne visokih legah (primerjaj melišča v Savski soteski pri Zagorju). Kjer se je v apniškem predelu iz kakršnih koli vzrokov reka ohranila na površju in se rešila pred zakrasenjem, je zanjo značilno, da si je izdolbla strugo s strmimi, domala popolnoma navpičnimi pobočji; dolina je izoblikovana v obliki globokega, a ozkega dola, s strmimi pobočji, ki jih niso razrezali in razgibali nikaki pritoki.

Učinki diluvijalnih ledenikov in preoblikovanje v sedanjosti

Na izobliko površja je mnogo vplivala diluvijalna ledena doba, posebno na višjih naših gorovjih. Led, ki je polzel po pobočjih navzdol v krnice in v doline, pa po njih do vznožja ali celo še v podgorske ravnine, je obrusil visoko bočje in hrbte, povečal s tem strmine in pomagal dobavljati navzdol velike množine grušča in skalovja. V nižjih legah so ledeniki obrusili in ogladili neravno površje, čez katerega so se pomikali, poglobili in razširili povirje gorskih rek ter jim dali oblike sedanjih krnic, ki so se ponekod kasneje v njih naselila celo jezera, zlasti v gorovjih iz vododržnih plasti, kakor na primer v Rodopskem gorovju. Nekoliko so tudi razširili gorske doline, po katerih so se pomikali ter jim dali še bolj koritno obliko. Prav posebno pa je važno, da so ledeniki vlekli v sebi in nosili na svojem površju velike množine kamenitega drobirja in skalovja. Ves ta raznovrstni drobir so ledeniki odlagali v spodnjem področju, največ pa ga pustili ob svojem koncu, kjer so se ledene gmote stajale. Ta ledeniški drobir leži dandanes kot morena, bodisi v tanjši plasti ali tvoreč male in velike podolgovate nasipe, bodisi ob ledeniški čelni kotanji kot končne ali čelne morene,

ali pa v dolgih nizih kot bočne ali robne morene. Morene nam zgovorno pripovedujejo, do kod so dospeli ledeniki v diluvijalni dobi. Hkrati pa je njihova razprostranjenost tudi znatnega gospodarskega pomena, zakaj na morenskem drobirju je na razpolago preperelina, ki je po večini bolj sposobna za obdelovalno zemljo, nego živa skala.

Ledeniki so marsikje potokom, pritekajočim iz nezaledenelega sosedstva, zaprli dotok ter jih prisilili, da so si iskali novega pretoka, ali pa so se razlili v jezera. Takšnih sprememb v teku rek in potokov je bilo posebno veliko v območju Celovške kotline, pa tudi drugod; marsikatera od teh preložitev je ostala v veljavi še sedaj.

Na splošno so nastali največji, najdaljši in najdebelejši ledeniki na najvišjih gorovjih. Ni čuda, da so se zlasti iz osrednjih Alp po Dravski dolini navzdol premikale ogromne množine ledu in da je dravski ledenik prekril malodane celotno Celovško kotlino. V Južnih apneniških Alpah je ledenik, pritekajoč po Belski in po Tilmentski dolini, potisnil svoj jezik na rob Furlanske nižine pri Tarčentu in Vidmu. Soški ledenik je imel svoj konec v Tolminski kotlinici, a njegovi odcepki so segali čez Beneškoslovensko hribovje do pod Muzce. Iz osrednjih Julijskih Alp, kjer je meja večnega snega segala do nadmorske višine 1300 m, se je ledenik spuščal skozi Bohinj do v Radovljiško kotlino. Iz Kamniških Alp so ledeniki polzeli še na vznožje v zgornje dele dolin pri Kopiščah, na Jezerskem, v Logarski dolini itd.

V območju Dinarskega gorovja, ki je znatno nižje, so mogli nastajati le manjši ledeniki. Vendar je presenetljivo, da so imele zaledenitev celo primeroma nižje gorske planote ter ob njih se dvigajoče gore, kakor so Notranjski Snežnik, Risnjak, Velebit, Troglav, Orjen, Lovčen itd. Očitno je, da je velika množina padavin, pa obilno število padavinskih in sploh oblačnih dni v Dinarskem gorovju, ki je eno najbolj namočenih v Evropi, mnogo pripomoglo, da je v diluviju vladal prav na teh visokih planotah znaten hlad, pa da je spričo tega diluvijalna meja večnega snega potekala že v bližini morja, na primer ob Boki Kotorski, v nadmorski višini 1300 m, na Troglavu 1400 m visoko. Celo na osamljenih gorah blizu morja, Snežnik, Risnjak itd. se je nahajala zgornja meja večnega snega samo okrog 1400—1500 m visoko in stvorili so se majhni pobočni ledeniki. Največji ledeniki so nastajali na najbolj visokih dinarskih pogorjih, zlasti v Črnogorskih Brdih ter v Prokletijah, kjer je potekala ločnica večnega snega 1700—1800 m visoko in od koder so se spuščali še v vznožne doline, bodisi proti Skadarski kotlini kakor na metohijsko stran.

V notranjosti Balkanskega polotoka, kjer je znatno manj padavin in oblačnosti, se je držala ločnica večnega snega znatno višje, ne segajoč pod 2100—2200 m. Tam so bili ledeniki le na najvišjih

pogorjih, kakor so Šarplanina, Karadžica, Perister, Korab itd. pa Pirin in Rodope. Jezera v tamkajšnjih ledeniških krnicah so se ohranila do danes.

Ledena doba s svojo zaledenitvijo je povzročila priostritev naših višjih gorovij ter s tem nekako osvežitev in pomladitev. Z diluvijalno poledenitvijo je bil bržkone združen tudi dvig kopnega in zniževanje morske gladine, kar je pojačilo rekam strmec in s tem povečalo sposobnost rečne globinske erozije.

Vode so izpod ledenikov odnašale velike množine kamnatega drobirja in v kotlinah ter dolinah, po katerih so odtekale reke od gorovja, vidimo naložene ogromne množine (fluvioglacijalnega) proda in peska, ki so z njim zasute široke ploskve. Marsikje je premočno zasipanje glavne reke zavrlo odtok iz stranskih dolin, ki iz nezaledenelih področij niso dobivale toliko drobirja, pa so spričo tega v njih vode zastajale in so nastala vlažna, močvirna področja, barja ali celo jezera.

Posebno izdatno je bilo v toku diluvija nasipanje na vznožju najvišjih gorovij, kakor so zlasti Alpe. Furlanska nižina je, podobno kakor vsa Padova nižina, področje silno močnega nasipanja, ki je z alpskim drobirjem prekrilo tudi velik del morskega dna v severnem Jadranu. Saj je verjetno, da se je takrat morje umaknilo daleč proti jugu, tako da so alpske reke s Sočo vred tekle mimo Istre tja do bližine vzhodnega dela Kvarnerskih otokov, kjer je potekala obala skrčenega severnega Jadrana.

Tudi v notranjih delih gorovja so reke izpod ledenikov odnašale zelo veliko proda in peska ter ga nasipale v svojih predgorskih dolinah in kotlinah. S takšno prodno nasipino so nasute široke ravnine ob zgornji Savi v vsej Ljubljanski kotlini, pa tudi še v delih glavne doline nižje dol, enako kot ob Savinji, zlasti v Celjski kotlini, pa ob Dravi ter ob Muri, kjer so posebno prostrane nasute ravnine na Dravskem polju, na Murski ravnini ter v Medjimurju. V zatišnih legah, kjer so se marsikje vode zajezile v jezera, so pritoki iz nezaledenelih področij, posebno iz glinastih in lapornatih hribin, nanašali največ blato z drobnim peskom. Zato se ob velikih prodnih ravninah vrstijo v zatišnih legah čreti, ravne ploskve iz ilovice, vsebujoče tudi čisto glino, ki daje marsikje izvrstno osnovo za opekarstvo. V čretnih področjih še danes zastaja vodni odtok in je pretežno vlažno. Povsod vidimo, da so človeka-poljedelca najprej in najbolj privlačile sušne prodne ravnine, medtem ko se je v zatišnih in zamočenih ilovnatih pasovih najdlje držal gozd ali celo samo log, za Ljubljano pa kar barje.

V manj zaledenelih dinarskih predelih je moglo imeti diluvijalno nasipanje manjši obseg, a tudi tu so v ugodnih področjih nastale dokaj obsežne nasute ravnice. Posebno je nasipala Neretva v svojem spodnjem toku. Reke izpod Črnogorskih Brd in Prokletij so

ustvarile široko nasuto ravnino ob Skadarskem jezeru, segajočo daleč v Črno goro. Tudi v Metohiji so nastale obsežne nasute ravnine.

Na vseh naših podgorskih ravninah je starejši diluvijalni prod sprijet v trden konglomerat. V ravninah in dolinah je prodna nasipina razrezana na terase, ki jih je največ v zgornjih delih z večjo nagnjenostjo ter znatnejšim strmcem.

Še važnejše je zasipanje Panonske kotline, ki se je v toku diluvija posebno močno stopnjevalo. Iz visokih Alp, pa tudi iz Karpatov in Dinarskega gorovja so reke dovajale obilne množine proda, peska in gline ter z njimi nasule in zapolnile še zadnje ostanke tercijarnih jezer ter prekrile veliko Panonsko nižino z raznovrstnim drobirjem. Spričo prevlade stepnega podnebja in stepne vegetacije so imeli vetrovi v Panonski kotlini prosto pot za učinkovito uveljavljanje. Prenašali so pesek in ga brusili ter drobili čim dalje bolj, zanašajoč ga vstran od rek, od prvotnih velikih nasipin. Tako se je polagoma stvorila plast silno fino zmletega peska, ki so v njem ostajali samo ostanki travnatih stepnih rastlin. Tako je nastala v toku diluvija v Panonski nižini plast puhlice, ki je podobna ruskemu černozjomu in se odlikuje po nenavadno veliki rodovitnosti. Puhlica se odlikuje po ugodni primesi humoznih snovi, še prav posebno pa je zanjo značilna velika luknjičavost. Puhlico namreč preprezajo na gosto drobne luknjice, ki so ostale po travnatih bilkah, zato je zračenje v tej prsti obilno, kar prav posebno pripomore k izredni rodovitnosti. Luknjičavost puhlice je ponekod tolika, da se v njej odmakanje vrši v vertikalni smeri po notranjosti, pa da se spričo tega ponekod na površini stvorijo plitve kotanje, slične kraškim vrtačam, samo da so mnogo bolj položne in bolj plitve. Tudi je značilna za puhlico velika konsistentnost; v njej nastajajo na zunanjem robu puhliških teras zelo strma pobočja, po večini kar navpične stene, ki se v njih pojavljajo celo majhni previsi.

Diluvijalna puhlica prekriva površje po velikem delu Panonskega nižavja, segajoč v naši državi proti zahodu še v Medjimurje, a na jugu do Save in Donave, tu, tam še čez. Toda v obližju svojih strug so reke marsikje puhlico odnesle, na primer v znatnem delu Vojvodine, na njeno mesto pa kasneje naložile mlajšo nasipino in naplavino.

Neposredno geomorfološko učinkovanje diluvijalne poledenitve je zadelo samo primeroma majhen del našega površja, le najvišja pogorja. Dokaj obsežno je posredno učinkovanje, v obliki nasipanja fluvioglacijalnega proda in peska ter še drobnejšega plavja, medtem ko je njega eolska preoblika omejena v glavnem na Panonsko kotlino. Velika večina našega državnega površja je ostala bodisi izven posrednega ali neposrednega ledeniškega učinkovanja. Toda tudi tod so se uveljavile razlike v morfogenetskem preoblikovanju. Hladnejše podnebje je imelo za posledico, da je, postavimo, zgornja

meja gozda po našem gorskem svetu potekala znatno nižje nego dandanes, okrog 500 m na JZ ter 700—800 m v notranjosti na SV (v Sloveniji); v prostranem goličju je bilo kemično preperevanje manjše, mehanično razpadanje pa zelo izdatno, saj ga je pospeševalo tudi trajnejše kolebanje temperature okrog ničle. Odplakovanje, ojačeno s številnejšimi melišči, je dobavljalo zelo mnogo drobirja, tako da vodno odnašanje v dolinah in kotlinah ni zmoglo vsega prenosa. Diluvij je spričo tega doba močnega nasipanja tudi v področjih, kamor fluvioglacijalno nanašanje ni segalo. Doline in kotline v naših gorovjih so dobile znatne nasute ravnice v dnu. Prehod iz debri v ploske in široke plane doline moremo za diluvijalno dobo ugotoviti malodane povsod pri nas. V interglacijalnih oddelkih je bilo spričo toplejšega podnebja na delu močno vrezovanje, reke so mnogo drobirja, nasutega v viških oledenitve, zopet odnašale, zarezujoč nove debri v dotedanjo nasipino. V skladu s tem je dejstvo, da imamo v dolinah in kotlinah diluvijalno nasipino razrezano v terase zaporednih višin od starejših, ki so najvišje, do mlajših, ki so nižje.

Aluvijalna doba, prehajajoča v sedanjost, nam je ustvarila v dnu dolin in kotlin tenko plast najmlajše nasipine in naplavine.

Pri razporeditvi diluvijalnih teras so se nemara uveljavljali tudi učinki zaporednega sunkovitega dviganja celotnega našega ozemlja ali posameznih delov, ki se je uveljavljalo kot nadaljevanje pliocenskega dviganja, ali pa kot učinek znižanja morske gladine, ki se domneva spričo odtegnitve velike množine vode, nakopičene v ogromnih ledenikih diluvijalne poledenitve, ali spričo obojega.

Znižanje topline je pomenilo oviro zakrasevanju, zato je računati, da se je kemično razjedanje apnenca vršilo bolj počasi. Ojačeno dobavljanje drobirja se je preneslo tudi na dotlej zakrasela področja in celo ponikalnice so nanašale več nasipine, nego poprej. S tem v skladu je bilo dejstvo, da so za mnoga kraška polja ugotovljene obsežne debele nasipine iz diluvijalne dobe. Tudi tukaj pa so toplejši interglacijalni presledki pomenili zopetno ojačitev zakrasevanja.

V neznatni meri se je v preoblikovanju naše površine uveljavljal tudi veter. Mislimo s tem njega neposredno poseganje v oblikovanje površja, ki se uveljavlja s prenašanjem peska. Na morski obali nastajajo ob součinkovanju valov in vetra obrežne sipine na nižinski obali onstran ustja reke Soče ob Gradežu. Na celini vidimo živi pesek le v docela majhnem obsegu ob Donavi pod Železnimi vrati in nad njimi, kakor tudi ob spodnji Dravi na slavonski strani. Večji obseg ima živi pesek v južnovzhodnem Banatu v Veliki peščari. Marsikje v Panonski nižini pa moremo v valovitem površju opaziti sledove nekdanjega preoblikovalnega učinkovanja prevladujočih severnozapadnih ter južnovzhodnih vetrov.

Veliko gričevja in hribovja, precej sredogorja in visokih planot ter nekaj visokega gorovja, to je poglavitna označba našega gorskega

predela. Bilo bi napak, če ne bi posebej opozorili na velike kotline in nekatere širše doline, ki so razporejene v tem našem gorskem predelu v vseh področjih od visokih Slovenskih Alp do skrajnega južnega konca Makedonije. Naš relief se je izoblikoval v glavnem v toku pliocenske in kvartarne dobe, zato vidimo mnoge skupne poteze v vsem našem gorskem predelu. Povsod je v gorovju, v hribovju in v gričih bočje razgibano v množico teras, ki si sledijo od vrhov in hrbtov navzdol do dolinskega dna. Domala povsod vidimo v višjih legah širše terase, valovite, marsikje nekoliko deformirane, a prostorne; da je bilo naše hribovje in naše gričevje tako zelo sposobno za poselitev, za uvedbo polja in travnikov pa namestitev kmetskih domov, zaselkov ter vasic, za to se moramo zahvaliti predvsem tem neštetim »ravnam«, ki so položene po višinah. Doline so v svojem dnu na splošno mnogo bolj pičlo obdarjene z ravnicami. Imamo jih pač v prostornejših dolinah ob večjih rekah, zlasti tam, kjer so razširjene v kotline. Te kotline nudijo v našem gorskem predelu največ prostora človeku za gospodarstvo; brez njih bi bilo naše gorovje mnogo bolj redko obljudeno. Toda stranske doline in dolinice so po večini izoblikovane kot tesne debri, kjer sploh manjka danja ravnica in kjer se strma pobočja spuščajo često neposredno v reko in potok. Tudi takšne debrske doline in grape so zelo značilne za naš gorski predel; ob sebi je umljivo, da so ostale neobljudene, medtem ko nas zgoraj s teras in položnih planj v pobočju pozdravljajo človeška selišča.

Po nastanku in preoblikovanju našega površja v velikem, po celotnem paleogeografskem razvoju ter kasnejšem epirogenetskem in tektonskem dviganju smo spoznali troje glavnih, med seboj bistveno različnih področij: Panonski predel na SV, Gorski predel v dolgem osredju, pa Jadransko primorje na JZ. V malem imamo v teh treh glavnih sestavnih delih naše države različno površje v mnogih pogledih. Jadransko primorje se odlikuje po najnižjih nadmorskih legah; vrh tega je tukaj edino površje, ki ga še dandanes preoblikuje učinkovanje morja in kjer se marinsko preobražanje še vedno vrši, medtem ko imamo v panonskem področju marinske morfogenetske učinke ohranjene samo iz preteklosti.

Še prav posebno se trije veliki sestavni deli razlikujejo med seboj v gospodarstvu, po prirodnih osnovah za gospodarjenje, kakor jih nudijo v tako različni meri kakovost površja samega po geološko-petrografski sestavi ter pedoloških svojstvih tal, po nagnjenosti reliefa, zlasti pa po nadmorskih višinah, ki odločajo posebno o podnebju. Toda podnebje ne zavisi le od nadmorske višine, marveč tudi od mnogih drugih dejstev, zlasti od lege napram morju, oddaljenosti od morja ter od večje ali manjše celinskosti, lege napram gorovju in še od česa. Tudi v teh pogledih so velike razlike med tremi glavnimi sestavnimi deli našega državnega ozemlja.

B. Podnebje, vodne razmere, prst in rastje

Podnebje Jugoslavije

Zemljepisna lega Jugoslavije je za podnebje v splošnem dokaj ugodna. Zakaj naša država leži nekako v sredi severnega zmernotoplega pasu. Ob severni strani Prekmurja se nahaja najsevernejša točka našega narodnega ozemlja ob Rabi pri Monoštru, nekoliko manj ko na 47° severne zemljepisne širine, medtem ko poteka državna meja po rabsko-murskem razvodju na Goričkem nekoliko južneje, na 46° 52′ s. š. Le malo manj daleč proti severu sega najsevernejši rogelj slovenske zemlje na Koroškem, na Svinji. Najbolj južno lego dosega Jugoslavija v Makedoniji, in sicer na državni meji pri Bitolju, kjer ostaja onstran 41. vzporednika na 40° 51′ sev. širine. Narodno ozemlje Makedoncev pa sega še za spoznanje bolj proti jugu, dosezajoč pri Kosturu najjužnejšo točko s 40° 28′ sev. zem. širine.

Naznačena lega pomeni, da se nahaja večji del Jugoslavije bliže zemeljskemu ekvatorju nego severnemu tečaju, zakaj 45. vzporednik poteka čez južni Banat, čez Srem, severno Bosno in čez zapadno Hrvatsko ob Senju, pa čez južno Istro. To se pravi, da je severni del Jugoslavije še v pravi sredi severnega zmernotoplega pasu, da pa sega večji del zveznega ozemlja že v toplejše južnejše področje. Znatna raztegnjenost države v smeri od severa na jug ima tudi upoštevanja vredne učinke glede dolgosti dneva in intenzivnosti sončnega obsevanja. Zakaj najdaljši dan je, postavimo, v severni Sloveniji za okroglo 42 minut daljši od najdaljšega dne v južni Makedoniji in za prav toliko je najdaljša noč v decembru daljša nego v Makedoniji. Vegetacija se more poleti na severu za nekoliko okoristiti z daljšim sončnim obsevanjem, nasprotno je sončno vžarevanje na jugu intenzivnejše, saj padajo tamkaj sončni žarki bolj strmo.[1]

[1] Zemljepisna dolžina po sebi za podnebje nima pomena, pač pa je važna za merjenje časa. Najbolj vzhodna točka Jugoslavije se nahaja na vzhodni meji Makedonije, v povirju Bregalnice na poldnevniku 23° 9′ vzhodno od Greenwicha (najbolj vzhodno pa sega narodno ozemlje Makedoncev onstran spodnje Strume, in sicer še čez 24° vzh. od Greenw.). Najzapadneje je segla stara Jugoslavija pri Ratečah, in sicer do 13° 42′ vzhodne dolžine. Naša nova državna meja doseže najzapadnejšo točko v Učejski dolini na 13° 23′ v. d. Toda slovensko narodno ozemlje sega najbolj na zahod v Beneški Sloveniji, kjer doseže v gori Veliki Karmán (Čampon) severnozahodno nad Tarčentom, v povirju Bedróše (Vedronza), terskega pritoka, svojo najzapadnejšo točko s 13° 13′ v. d. Časovna razlika med vzhodno in zahodno državno mejo znaša okrog 36 minut. Po štetju časa, v prometu itd. spada Jugoslavija v pas srednjeevropskega časa, ki se ravna po poldnevniku 15° vzhodne dolžine po Greenwichu. Ta poldnevnik teče čez severnozahodni kos Jugoslavije, in sicer skozi kraje Dravograd, Zagorje ob Savi, Trebnje na Dolenjskem, tik zapadno

Razen zemljepisne lege same po sebi je za naše podnebje zelo važen položaj v razmerju do velikih zemeljskih enot, ki se stikajo v naši bližini. Pri tem je treba omeniti bližino Sahare, vedno razgrete severne Afrike, od koder prihajajo ogrevajoči podnebni vplivi še do nas. Še mnogo važnejše pa je neposredno sosedstvo Sredozemskega morja, ki pomeni v maritimnem in podnebnem pogledu izredno svojsko področje. Visoke topline našega podnebja, velika sušnost, ki se kaže v obmorskih naših področjih, posebno v toplejših letnih časih, vse to so učinki mediteranskih vplivov. Alpsko-dinarsko-rodopska gorska pregraja jih sicer omejuje na primorje, toda posredno segajo tudi še v notranjost. Tudi velike množine padavin, po katerih se odlikuje naše ozemlje, so učinek bližine Sredozemlja.

Nadalje je za naše podnebje najbolj odločilna lega v območju Podonavja, ki pomeni zelo krepko ojačenje celinskosti. Dejstvo, da sega Jugoslavija tako na široko v obrobje Panonske kotline, po zelo velikem delu pa celo v Panonsko nižino sámo, pomeni tudi za podnebje odločilno osnovo. Celinski značaj ima večina našega zveznega ozemlja v tem bolj izraziti meri, ker je Panonska kotlina, položena v srednjo Evropo, čez primeroma nizke Karpate dostopna za vremenske vplive od severa in zlasti od vzhoda. Vzhodnoevropski podnebni vplivi, ki predstavljajo najbolj izrazito celinsko podnebje v Evropi, dospevajo do nas tudi preko Spodnjedonavske kotline; saj je Timoška Krajina neposredno odprta proti Rumunski nižavi. A tudi čez vzhodni del Balkanskega polotoka se uveljavljajo močni klimatski vplivi iz vzhodne Evrope.

Naglasiti je treba, da mediteransko podnebje nikakor nima tipičnih svojstev oceanske klime, pa da s svojo visoko poletno vročino in izredno veliko in dolgotrajno poletno sušnostjo, pa veliko zimsko toplino nikakor ne vpliva blažilno, marveč je takšne prirode, da stopnjuje ekstreme. Panonsko in osrednjebalkansko področje je s svojim izrazitim kontinentalnim značajem, zelo hudo poletno vročino ter hudim zimskim mrazom še mnogo bolj nagnjeno na veliko ekstremnost. Najbolj zmerne podnebne razmere bi mogli pričakovati v gorskem pasu, ki loči panonsko od mediteranskega področja. Toda ker je gorski pas primeroma visok, pa vsebuje jako mnogo gorskih kotlin, ima podnebje tudi tukaj jako krepke kontinentalne poteze, z velikim stopnjevanjem ekstremnosti. V celem je

---

od Srpskih Moravic in malo vzhodneje od Senja ter nekoliko zapadneje od Karlobaga, Paga ter Zadra. Slovenija ima tedaj ugodnost, da se njen krajevni čas komaj neznatno razlikuje od srednjega ali srednjeevropskega časa, medtem ko so te razlike v vzhodnem delu, zlasti v Srbiji in Makedoniji, zelo velike. V obmejnih najvzhodnejših področjih bi bilo že prikladneje računati po sosednjem, t. j. po vzhodnoevropskem zonalnem času, ki ga uporabljajo v Rumuniji ter Bolgariji in Grčiji.

tedaj Jugoslavija v podnebnem pogledu področje zelo raznoličnega klimatskega značaja, z zelo velikimi ekstremnostmi. Reči moremo, da se v njej stikajo in prepletajo svojstva južnoevropskega in posebej mediteranskega podnebja z vzhodnoevropskimi, medtem ko so zmerne srednjeevropske značilnosti primeroma zelo slabe in se omejujejo v bistvu na gorsko območje, zlasti na Slovenijo in srednje dele hrvatskega in bosanskega gorskega pasu.

V glavnem imamo tudi v podnebnem pogledu tri velike predele: primorskega ob Jadranskem morju, panonskega v notranjosti na SV ter gorsko področje, ki pa je sámo zelo raznoliko in kjer se kljub prevladi skupnih potez morejo ugotoviti zelo značilne raznoličnosti po posameznih gorskih področjih, zlasti na SZ in v sredi ter na JV, v osrednjih balkanskih področjih.

Razporedba podnebnih pojavov na našem državnem ozemlju nikakor ne poteka v nekem pravilnem razmerju z zemljepisno širino, z oddaljenostjo od zemeljskega ekvatorja, marveč se kaže v njej razvrstitev od JZ proti SV, od Jadranskega morja v notranjost. Razporedbo klimatskih pojavov določa predvsem lega ob Jadranskem morju, potem lega v gorskem pasu, razporejenem po dolgem ob Jadranu z enim ter v osredju Balkanskega polotoka z drugim delom ter končno lega onstran gorskega pasu v Panonski kotlini, ki predstavlja jedro našega celinskega zaledja.

Toda naša slika o osnovah podnebja bi bila preveč pomanjkljiva, ako se ne bi dotaknili še onih činiteljev, ki soodločajo o našem vremenu in s tem o našem podnebju, dasi njihovo izvirišče ne pripada območju našega državnega ozemlja. Mislimo s tem na velika akcijska središča baričnega dogajanja, katerih prevladujoči vplivi segajo še čez naše državno ozemlje. V prvi vrsti je to severni Atlantski ocean, kjer se pomikajo od Z in ZJZ proti V in VSV velike atlantske barične depresije, ki dovajajo v svojem toplem sektorju tople in zelo vlažne južne zračne mase preko celinske Evrope proti SV. Te barične depresije se podijo bodisi po robnih morjih ali preko srednje Evrope proti SV, raztezajoč svoje vremenske vplive še čez naše ozemlje. Dinamični vzvod vetrovnega toka se pomika severnozahodno od nas, toda topli vetrovni sektor, ki je samo izsek iz celotnega evropskega vetrovnega sistema, žene preko nas silno segrete južne zračne mase, ki so se, prihajajoč često prav iznad Sahare, na poti preko Sredozemskega morja silno napile vodnih hlapov; saj jih morejo spričo izredno visoke temperature sprejeti v zelo velikih množinah. Ko morajo prekoračiti visoko pregrajo alpsko-dinarskih gorovij, se vlažne zračne struje temeljito izcedijo; zato je pri nas tako izredno mnogo padavin. Kadar se podi čez Evropo barična depresija in vejejo iz Sredozemlja v srednjo in vzhodno Evropo razgrete mediteranske zračne struje, zavladajo v vsej naši državi, tudi po gorskem predelu in po panonski notranjosti, silno

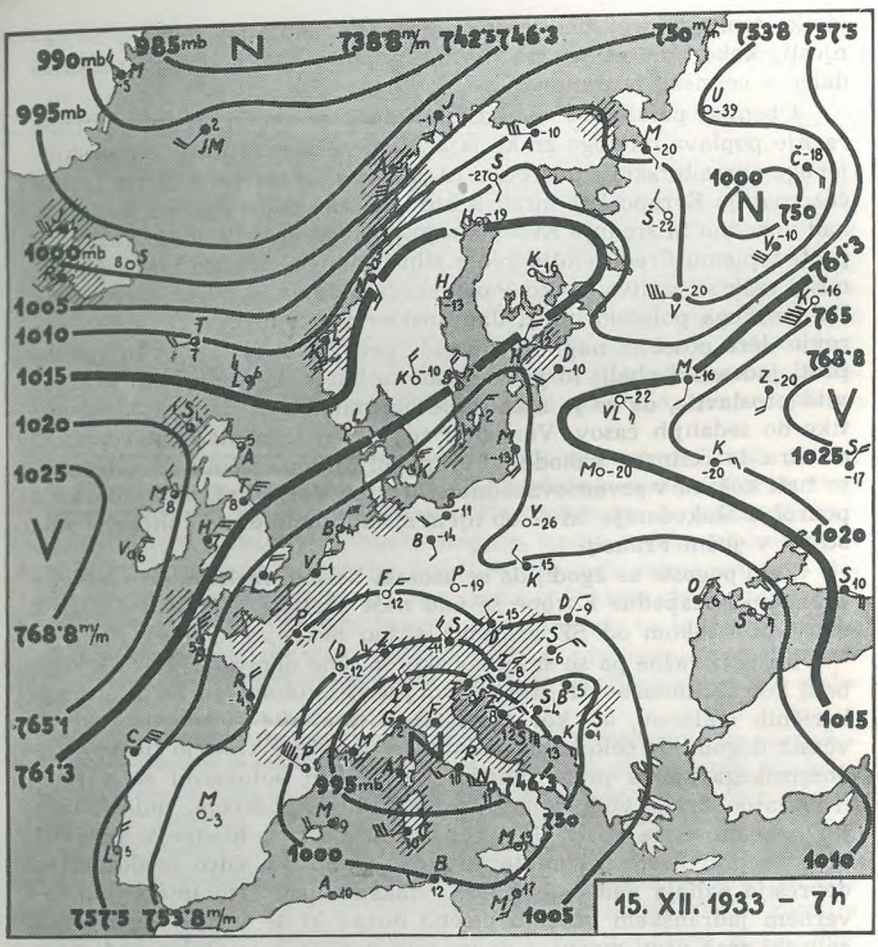

Pod. 13. Vremenska karta na dan 15. decembra 1933 ob 7. uri zjutraj.

Zračni tlak v mm in milibarih (1 mb : ¾ mm). Znak — črka V — pomeni območje visokega zračnega tlaka, središče anticiklona, a N — kaže področje nizkega zračnega pritiska, središče depresije. Puščice s perutničkami kažejo smer in jakost vetrov, črne krožne ploskvice oblačno, a prazni kolobarji jasno nebo. Poševno črtkano področje ima padavine. Naša pozornost je obrnjena na sredozemsko baričnо depresijo s središčem N v obližju Korzike. V severnem delu depresije vladajo temperature —4 do —15° C, a v južnem področju topline do 17° C nad ničlo. Posebno naj opozorimo na ogromno razliko med zgornjim Jadranom, kjer divja ciklonska burja s snegom pri —3° C, ter južnim Primorjem, kjer piha v Splitu in Kotoru močan jug s toplino 12 do 13° C.

visoke temperature; mediteranski zrak se razlije po celinski notranjosti, kakor da se je mediteransko podnebno področje razširilo daleč v celinsko notranjost.

Obrnjen položaj se uveljavlja, kadar se preko srednje Evrope razlije poplava mrzlega zraka iz arktičnega severa ali iz silno shlajenega evrosibirskega področja, to je kadar se zažene polarna fronta čez srednjo Evropo kot mrzli sektor barične depresije, ali kadar je nad vzhodno in srednjo Evropo zagospodoval anticiklon, ki razsiplje proti toplemu Sredozemlju svoje silno shlajene zračne mase. Težki, mrzli zrak se razliva preko Panonskega nižavja in preko osrednjega Balkanskega polotoka proti Jadranskemu morju. Čez Dinarsko gorovje dere posebno naglo, ko preide prevale in se slapovito spušča proti jadranski obali; to je ona silovita burja, ki se je tako učinkovito proslavila, da se je njeno ime ohranilo skozi tisočletja, od antike do sedanjih časov. Varijante tega silovitega mrzlega vetra, ki prodira iz celinske vzhodne Evrope proti toplejšemu Mediteranu, so tudi košava v severnovzhodni Srbiji ter Vojvodini, pa vardarac v področju Makedonije, ki se ob njem spominjamo docela sličnega mistrala v južni Franciji.

Zelo pogosto se zgodi, da se azorski barični maksimum raztegne preko južnozapadne Evrope še nad naše ozemlje, prinašajoč nam z vetrovnim tokom od SZ pretežno sušno mirnejše vreme.

Najbolj važne pa so sredozemske barične depresije. Razvijejo se bodi kot sekundarne ali stranske depresije, robne tvorbe atlantskih baričnih ciklonov, ali kot samostojne ciklonske formacije; saj se včasih dogodi, da celo velike atlantske depresije krenejo preko Sredozemskega morja proti vzhodu. Na svojem potovanju se najbolj trdovratno držijo vodnih poti sredozemskega področja; tudi Jadran jih pogosto vleče nase. Uveljavljajo se zlasti v hladnejši polovici leta, osobito kasno jeseni ter pozimi. Često se jedro sredozemske depresije nahaja nad Jadranom; v takšnih primerih imamo na severnem jadranskem obrežju močno burjo, ki se v njej žene mrzli celinski zrak proti morju, a se pri tem uveljavljajo obilne padavine, pozimi v obliki snega. V južnem sektorju jadranske depresije se podi s Sredozemlja na Balkanski polotok segreti, a zelo vlažni mediteranski zrak, ki dovaja obilico moče, v obliki dežja, ki se izliva v silnih nalivih na vznožju in v bočju Dinarskega gorovja. V severnem delu depresije se podijo v višinah zračne mase od juga, medtem ko se v spodnjih legah, v zmernih višinah, podriva podnje mrzla celinska zračna struja; dež se meša s snegom in končno preide vanj popolnoma. V takšnih situacijah se pojavi sneg celo na toplem jadranskem obrežju in pobeli naše primorje daleč proti jugu. Zakaj če se jedro depresije prestavi bolj proti J ali JV, se tudi mrzla poplava razširi in vse naše jadransko primorje pride pod njen vpliv.

Kadar se središče barične depresije premakne na Egejsko morje ali v njega sosedstvo, se vetrovni vrtinec zasuče bolj na jug in osredje Balkanskega polotoka zagrne mrzla poplava od severa; mrzli vardarac pridere do Solunskega zaliva, celo obrežje morja pri Solunu se temeljito shladi.

Takšne poplave tujega zraka, pa bodisi da so tople ali vlažne od juga in jugozapada ali mrzle in suhe od S in V, se uveljavljajo na našem ozemlju kljub temu, da pomenijo gorovja zelo znatne pregraje. Gorovja ne morejo zavreti mogočnih zračnih tokov, kvečjemu da jih nekoliko oslabijo. Veter se v ugodnih položajih nekako modificira; ob spuščanju preko gorovja navzdol se zrak silno segreva in suši, uveljavljajo se svojstva féna. Fenske značilnosti se kažejo zlasti pri prodoru južnozapadnega zraka čez alpsko-dinarsko gorovje, medtem ko se ugodna fenska svojstva pri burji zabrišejo, ker so toplotne razlike prevelike.

Kadar v jeseni ali zimski dobi topli sredozemski zrak prodre v balkansko in panonsko notranjost, zavladajo tamkaj visoke temperature skoro kakor ob Jadranu. Nasprotno pa se jadransko primorje shladi docela na celinsko stopnjo, kadar prodre pozimi mrzli zrak iz Podonavja na morje. Zgodi se, da tudi poleti potujoče depresije sprožijo prodor celinskega zraka iz Podonavja na Jadransko morje, toda takrat je tudi zaledje silno segreto in toplotne razlike se morejo komaj opazno uveljaviti. Kadar prevladujejo v vremenskem dogajanju močni vetrovi, se gorovja uveljavljajo le kot slabe pregraje.

Toda drugače je, kadar se vrši v glavnem navpično, ne pa vodoravno gibanje zračnih mas. Kadar smo pod gospostvom širokega anticiklona in vlada mirno, pretežno jasno vreme, ki daje spričo prevlade nočnega izžarevanja pozimi hud mraz, poleti zaradi prevlade vžarevanja hudo vročino, kažejo vremenski elementi največjo zavisnost od reliefa in ločilno učinkovanje gorskih pregraj je najbolj močno. Kotline so pozimi najbolj mrzle, poleti vroče, gorovja poleti razmeroma hladna, pozimi razmeroma ne hudo mrzla. Obmorska gorovja tvorijo v mirnem vremenu pozimi zares podnebno pregrajo med mrzlo notranjostjo ter zelo toplim jadranskim in egejskim primorjem. V takšni situaciji se vreme razvija kot neposredni odsev prirodnih svojstev reliefa, orografskih oblik površja, nadmorske višine itd. In krajevni vetriči prihajajo do veljave, v menjavi med dnevom in nočjo, in sicer tako na morski obali kot v gorskih dolinah ter večjih jezerih.

V celotnem podnebju imamo tako rekoč vsoto teh zelo raznovrstnih vremenskih dogajanj, dinamičnih in bolj statičnih vremenskih razdobij. Zato imamo tudi pri nas, dasi se v velikem nahajamo bolj v območju zelo visokih toplin, tudi krepke presledke ohladitve, in sicer celo na južnih delih naše morske obale. Ako hočemo podati

sliko podnebja, nam ne zadostujejo samo povprečki kot mera topline, padavin, vlažnosti itd., marveč moramo opozoriti tudi na različne vremenske pojave, ki se redno ali vsaj silno pogosto uveljavljajo. Saj odločilno vplivajo na vegetacijo, čeprav trajajo samo na kratke presledke.

Kakor je silno važna pogostna neredna menjava v toplini, tako je temeljno pomembna tudi zelo velika spremenljivost v množini in času padavin, ki jih dobijo posamezni predeli. Posebno v tistih področjih, kjer so absolutne množine letnih padavin primeroma pičle, kakor, postavimo, v panonskem, osrednje-balkanskem in v nizkem obmorskem ozemlju, se nerednosti v padavinah zelo usodno pokažejo s svojimi učinki za rastje. Nevarnost suše v poletnih mesecih je v teh predelih zelo velika; tudi v tem se kaže poteza močno poudarjenega celinskega podnebja za večino Jugoslavije. Prevelika moča je nevarna le ponekod v gorskem pasu, posebno v Sloveniji. Toda nerednosti v padavinah se učinkovito pojavljajo tudi v obliki povodnji, ki so najpogostnejše v gorskem in panonskem predelu. Toda pripomniti je, da nastopajo v Podonavju v prvi vrsti zaradi izredno poudarjenega sotočnega hidrografskega značaja in zaradi zelo majhnega strmca v tamkajšnjih ravninah.

V celem moramo reči, da je pravo mediteransko podnebje omejeno na ozek pas nizkega jadranskega primorja. Panonsko podnebje se uveljavlja na nižini sami in njenem nizkem obrobju, kjer pa njega značilnosti prehajajo polagoma v nižje gorsko področje. Gorski predel ima zlasti v osrednjebalkanskem področju, v Srbiji ter Makedoniji, najbolj celinski podnebni značaj; dejansko imamo tu nekakšno prehajanje med panonskimi, vzhodnoevropskimi ter mediteranskimi podnebnimi svojstvi. Najbolj zmerno, zares tipično gorsko podnebje ima alpsko-dinarski gorski predel.

Na drobno si bomo podnebna svojstva posameznih naših prirodnih predelov ogledali v naslednjih posebnih poglavjih.

Hidrografski pregled

Od celotnega površja Jugoslavije se odmaka daleč največji del, to je 69.3%, v Donavo ter pripada s tem črnomorskemu povodju. Znatno manjši del se odmaka v Jadransko morje, in sicer 21.0% nove Jugoslavije. Na povodje Egejskega morja odpada samo 9.7% celotne državne površine. Razvodnica med bližnjim Jadranskim in daljnim Črnim morjem poteka v vsem obsegu nedaleč od naše jadranske obale, posebno blizu na Slovenskm ter v zahodni Hrvatski; šele v porečju Drima se odmakne bolj v notranjost, tako da so prav vse naše federalne republike udeležene na jadranskem povodju. Tako nesorazmernemu poteku razvodnice so vzroki v daljni preteklosti, v dobi, ko je še obstajalo Panonsko morje. Razvodje se nemara ne

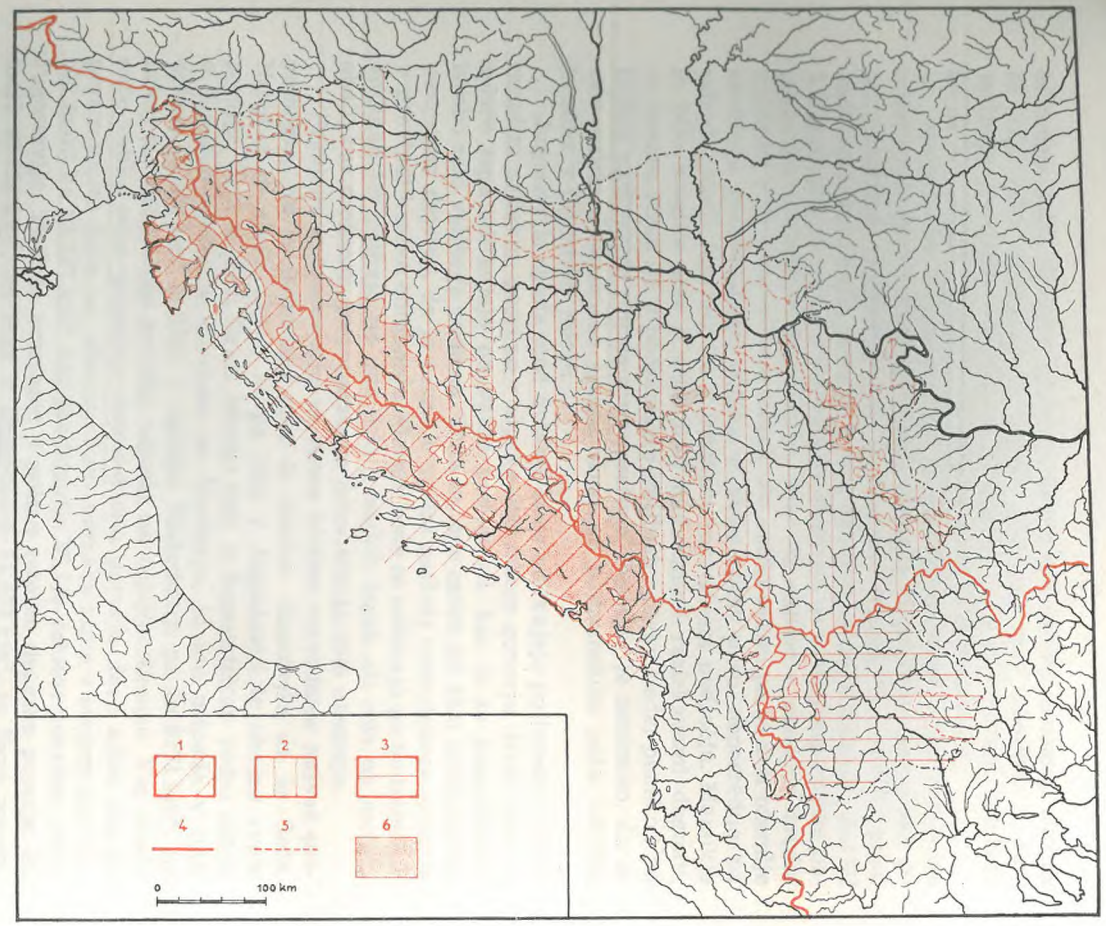

Pod. 14. Hidrografska karta Jugoslavije.

1. Jadransko povodje;
2. Donavsko porečje, povodje Črnega morja;
3. Egejsko povodje;
4. razvodnice prvega reda, ločeče povodja treh morij;
5. razvodnice drugega reda, ločeče porečja glavnih rek na ozemlju Jugoslavije;
6. kraško površje, ki se odteka podzemsko.

bi moglo tako vztrajno držati v neposredni bližini Jadrana, ako ne bi bilo tako temeljito prevladalo zakrasevanje, posebno v razvodnem področju. Povzročilo je, da so jadranski pritoki oslabeli, pa da niso mogli zadenski prodirati na škodo črnomorskih.

Znaten del našega površja je zapadel kraškemu podzemskemu odtakanju. Skoro 9.5% celotnega ozemlja Jugoslavije se odtaka po podzemskemu kraškemu potu, in sicer dve tretjini tega (6.6%), proti Jadranskemu morju, a 2.6% k Črnemu morju ter malenkost (0.3%) k Egejskemu morju. Le v majhnih ploskvah so raztresene kraške ponikve po notranjosti Jugoslavije, kjer jih vidimo v omembe vredni velikosti v severnovzhodni Srbiji. Po veliki večini pa se drži ozemlje kraškega podzemskega odtoka v sklenjenem pasu neposredno na vzhodni obali Jadrana ter v visokem razvodnem področju. Marsikje je bilo mogoče šele s težavnimi nadrobnimi raziskavami dognati, na katero stran se v podzemskih votlinah odteka voda, ponekod pa takšne ugotovitve niti še niso dosežene. Posebno je zanimivo, da se celo veliko Prespansko jezero samo po podzemskem potu odteka, in sicer v Ohridsko jezero.

Jugoslavija spada med države, ki se odlikujejo po izredno veliki množini padavin, posebno v alpsko-dinarskem gorovju. Naše reke se spričo tega odlikujejo po veliki vodnatosti, kar je za gospodarsko izrabo zelo velikega pomena. Toda ne sme ostati pri tem neomenjeno neugodno dejstvo, da je ravno v večini najbolj namočenega gorovja v prevladi kraško odtakanje. Mnoge vode se odtekajo po podzemskih votlinah ter prihaja na dan šele v nizkih legah ali celo na morski obali, kar možnosti gospodarskega izkoriščanja zelo utesnuje.

Prevlada zakrasevanja je razen bližine razvodnice največ pripomogla, da so jadranske reke le kratke. Znatnejše so le Soča, Neretva in zlasti Drim, ki pa ima v Jugoslaviji le obojno svoje povirje, Črni in Beli Drim. Mnogo bolj je koncentriran vodni odtok v Egejsko morje, v glavnem po Vardarju, ki mu pripada v naši državi 21.925 km^2 (8.2%), v egejski Makedoniji pa še 6171 km^2. Le nekaj malega našega površja odpada na porečje Strume. Vse ostale naše velike reke pripadajo donavskemu porečju. Med njimi sta na prvem mestu Sava ter Morava. Sava odmaka sama v svojem porečju nič manj ko 95.197 km^2, kar predstavlja 37.1% celotne površine nove Jugoslavije. Tudi če vzamemo v poštev celotno dravsko porečje, ki meri 40.131 km^2, od tega v Jugoslaviji 11.573 km^2, je Sava mnogo večja. Njena odlika je še v tem, da teče v vsem obsegu po Jugoslaviji, pa da ni, odkar smo osvobodili in priključili Slovensko Primorje, niti najmanjši kos njenega porečja pod tujo oblastjo. Druga največja naša reka po izmeri porečja je Morava, ki odmaka 36.637 km^2, t. j. 14.3% celotne Jugoslavije. Tudi Morava teče v vsem obsegu po Jugoslaviji, vendar se nahaja povirje njenih desnih pritokov v Bolgariji. Četrta naša reka po velikosti porečja je Drina,

savski pritok, ki odmaka 19.677 km^2. Porečje Save, Morave in Vardarja skupaj pomeni tri petine (59.6%) Jugoslavije.

Zelo je ugodno svojstvo naših rek, da teko po jako raznovrstnem površju, pa da se v njihovih strugah menjavajo široki, plani deli s tesnimi soteskami, pa da jim je razen v panonskem območju strmec po večini prav znaten. V zvezi z velikimi množinami padavin, posebno v alpsko-dinarskem področju, so to zelo ugodni pogoji za vodno izrabo. Na slabšem so v tem pogledu nižinski ter osrednjebalkanski predeli. Toda tudi tu je ugodno, da se rekam v soteskah strmec znatno poveča, da so marsikje brzice, kakor so tudi na Donavi v Železnih vratih. Naš gorski predel ima obilo slapov, bodisi v osrednjem balkanskem področju, kakor v alpsko-dinarskem gorovju. Posebno se po krasnih slapovih odlikujejo reke v apniških predelih v jadranskem primorju, najčešče v povezanosti s kanjonskimi doli in soteskami, kar je zelo ugodno za izrabo vodne sile.

Kakor se naše podnebje odlikuje po izredno velikih in pogostnih nerednostih, tako je tudi za naše reke značilno zelo veliko kolebanje vodnega stanja. Povprečno dosezajo podonavske reke najvišje stanje spomladi, ko se na široko v povirju topi sneg, a najnižje ob koncu leta ali v začetku jeseni. Toda često se višek pojavi šele v juniju, sekundarni višek včasih v novembru, pod vplivom jesenskega deževja. V alpsko-dinarskem gorskem področju se redni višek premakne na jesenski čas, ki ima, čim bližje Jadranu, toliko izrazitejši maksimum padavin v oktobru, na jugozapadu v novembru. Silno nizko je v Primorju vodno stanje v poletju, podobno kot v egejskem porečju. Tamkaj je v poletju celo še mnogo bolj sušno. Vsi potoki in manjše rečice se popolnoma posušijo, a celo v največjih je skrajno malo vode. V Vardarju na primer teče ob visokem stanju 565 m^3 vode na sekundo, a pri nizkem poletnem stanju le 41.2 m^3, t. j. nekako osemnajstkrat manj. Toda na vseh naših rekah so v rednem kolebanju med posameznimi letinami velike razlike. Neredna kolebanja v obliki povodnji nastopajo zelo pogosto, toda v jako različnih letnih razdobjih. Drava dobiva dotok izpod alpskih ledenikov in ima višek v kasni pomladi ter zgodnjem poletju.

Za Donavo je Sava najbolj vodnata naša reka. Ob visokem vodnem stanju preteče po njej na sekundo 4078 m^3 vode, a ob nizkem stanju 688 m^3, povprečno pa ima pretoka 1120 m^3. Tisa zaostaja za Savo, saj se pretaka po njej samo nekako tri četrtine savske vodne množine na sekundo ali na leto. Zelo malo vodnata je Morava, ki teče po njej komaj ena šestnajstina do ene sedemnajstine savske vodne množine. Donava sama vali v svoji strugi skozi Železna vrata v letu nekako petkrat tako veliko množino vode, kakor jo vliva vanjo Sava.

J e z e r a so v Jugoslaviji domala v vseh delih države, kar je že po sebi izraz dejstva, da so zelo različnega nastanka in značaja.

Pod. 15. Baško jezero v Slovenski Koroški.
Pogled od vznožja Karavank čez Osojsko Turje proti Visošci nad Osojskim jezerom. V ospredju Stari grad Bekštanjski.

Po svoji prirodi je vsako jezero v našem klimatskem področju nekaj začasnega, nekaj zelo minljivega, prav za prav samo razširjen kos reke, ojezerjene iz enega ali drugega vzroka. Dejansko reke s svojimi pritoki neprestano zasipljejo jezero, ga zapolnjujejo s svojim zasipom in plavjem ter mu s tem pripravljajo konec, enako kakor mu reka-jezernica s tem, da poglablja neprestano svojo strugo, olajšuje odtok ter znižuje njegovo gladino. In dejansko smo mogli ob neštetih naših jezerih opaziti sledove starih bregov in jezerskih teras v zaporednih višjih legah, priče postopnega jezerskega plahnenja. Mnoga jezera, ugotovljena za mladotercijarno ali za starejšo kvartarno dobo, so že izginila, ali popolnoma, ali pa tako, da so ostala po njih le še barja ali mokrine, ki jih nekatere obdobno še zalivajo povodnji.

Zelo mnogo jezer pri nas, kakor drugod po Evropi, je povzročila diluvijalna poledenitev, ki je marsikje zmedla odtok, povzročila ojezeritev, ko je prevelik zasip zajezil odtok stranskih vodá, ali kako drugače ustvarila kotanje, ki jih je zalila voda. Največ takšnih jezer imamo na naših visokih pogorjih, na Peristeru, Šarplanini, Durmitoru, Treskavici, Bjelasici itd. Pa tudi v podgorju jih je obilo, kakor so Plavsko, Blejsko, Bohinjsko, Klanški jezeri pod Mangartom, pa tako rekoč nešteta koroška jezera itd. Pri marsikaterem nastanek ni tako enostaven, saj se je pokazalo, da so bistveno sodelovali tudi tektonski ali drugi vzroki.

Medtem ko so glacijalna jezera primeroma mladega nastanka, so mnogo starejša tista jezera, ki so nastala v tektonskih udorinah,

po večini v toku mlajšega tercijara; le nekatera od njih so se ohranila do danes, kakor so Ohridsko — ki je ohranilo tudi starodavni tercijarni živalski svet — Prespansko, Dojransko, pa Ostrovsko, Kostursko in druga v Egejski Makedoniji. Tektonska jezera so po večini mnogo večja in globlja.

Tudi kraško področje ima jezera, ki pa so jako raznovrstna. V kraških poljih vidimo presihajoča jezera, ki se držijo po več tednov ali celo mescev na leto. V nekaterih manjših kotlinah ali v vrtačah, kjer se je iz kakršnega koli vzroka zamašil podzemski odtok, se držijo jezera za trajno, dokler si voda znova ne odpre pretoka. Saj imamo v votlinah celo podzemska jezerca. Toda v obrežju imamo jezera, celo dokaj obsežna, v kriptodepresijah, kjer se je dno v splošnem ugrezanju spustilo pod morsko gladino, kjer pa vmesni hrbti branijo spojitev z morjem. Takšno je Vransko jezero v Dalmaciji, a največje med našimi prikritimi depresijami je Skadarsko jezero. Zelo svojevrstna varijanta so jezera, ki jih je povzročilo izločanje apniške sige, nastajanje lehnjaka, na rekah s slapovi. Mednje spadajo prekrasna Plitvička jezera, kakor tudi Plivsko jezero pri Jajcu itd.

Niti naše nižine niso brez jezer. Tamkaj jih vidimo posebno ob velikih rekah, kjer že njihova podolgovata oblika z zavoji priča, da so nastala v opuščenih rečnih okljukih, nekatera celo prav daleč od sedanje struge, kakor na primer Palićko jezero pri Subotici. Mnoga jezerca so že prešla v močvirske lokve in v prava močvirja s posebnim rastjem, kjer se rade držijo vodne ptice v velikih množinah. Za gospodarjenje pa je zemljišče v sedanjem stanju kaj malo donosno, podobno kot je jako malo produktivno zamočeno dno presihajočih jezer v kraških poljih, kjer so marsikje še za travnik ali pašnik neustrezajoči pogoji. Melioracije morajo biti tu med najnujnejšimi zahtevki načrtnega gospodarstva.

Dasi imamo jezera v sleherni naši pokrajini, je vendarle treba omeniti, da nam manjkajo znatnejša v višjih legah v našem gorskem predelu, pač ker je apniško kraško gorovje neugodno za nastajanje in ohranjanje večjih jezer. Manjkajo nam taka visoko ležeča jezera, kakor se ponekod v gorovjih, postavimo v Alpah, tako uspešno izkoriščajo za elektrifikacijo. Propustni votlikavi kraški svet je neprikladen za umetne vodne zajezitve ter za prečrpovalne vodne kotanje. To je tem neugodneje, ker se ravno apniško kraško gorovje odlikuje po izredno velikih množinah padavin. Le malokje bo mogoče elektrifikacijo nasloniti na vodne sile naših jezer. Pač pa so naša jezera jako prikladna za kopanje po svoji topli zgornji vodi; postala so s tem privlačna za tujski promet in za okrevališča sploh.

Mimogrede naj omenimo, da imamo na ustju nekaterih jadranskih pritokov potopljene doline, v katerih se meša sladka rečna

voda z morsko; dasi bi jih mogli imenovati somorna jezera, so vendarle dejansko bolj — morski zalivi. Takšno je Prokljansko jezero na ustju Krke, Novigradsko jezero ali morje na ustju Zrmanje itd.

Tipi prsti po pedološki oznaki

Proučevanje prsti ali zemlje v Jugoslaviji je bilo doslej še docela nezadostno. Raziskovali so jo po sestavi, nastanku ter preoblikovanju pod vplivom podnebja skoro le iz Zagreba in iz Beograda, a še to največ v novejši dobi. Saj so nauki in metode ter kriteriji pedološke znanosti segli k nam šele zelo kasno, medtem ko je ruska in sovjetska pedologija že davno zavzela vodilno mesto v svetu. Ni čuda, da je pedološko znanje o prsti naših pokrajin še zelo pomanjkljivo, pa da imamo zares zanesljivih in izčrpnih podatkov samo za nekatera področja, največ v Hrvatski in severni Srbiji ter Vojvodini, za drugod pa so samo redki, po večini bolj bežno pridobljeni vpogledi dovolili, napraviti si na njih osnovi močno generalizirani pregled o tipih prsti po vsej Jugoslaviji. Ob sebi pa je umljivo, da nam bo izčrpno sistematično raziskovanje v bodoče ustvarilo šele zanesljivo sliko o pedološkem značaju naše zemlje ter o tipih prsti pri nas.

Po pravici pa naglašajo dosedanji pedološki raziskovalci, kako izredno raznovrstna je prst v Jugoslaviji, tako raznolična, kakor nemara nikjer drugod v Evropi na enako velikem prostoru. »Jugoslavija je pravi pedološki muzej Evrope«.[1] Saj je naša država po podnebju tako zelo raznovrstna, saj se tu stikajo in prepletajo podnebna področja, mediteransko, alpsko-srednjeevropsko ter vzhodnoevropsko-celinsko, v panonski ter v osrednjebalkanski varijanti. Naš relief je tak, da so tu podnebna področja tako rekoč razvrščena eno ob drugem, pa celo v plasteh eno nad drugim, kar pomeni, da so tudi činitelji, vplivajoči odločilno na razvoj prsti, podobno razvrščeni in temu primerno tudi tipi prsti. K temu pride še dejstvo, da je površje naše države po matičnih kamninah, iz katerih se z razpadanjem in preperevanjem dela prst, zelo raznovrstno, kakor so raznolike tudi naplavine in nasipine, ki so iz njih naše ravnine.

Področja prsti, ki jih dosedanja pedološka proučevanja razlikujejo v Jugoslaviji, se v glavnem po svoji geografski razprostranjenosti ujemajo s prirodnimi sestavnimi območji našega zveznega ozemlja.

V Primorskem predelu prevladuje rdeča prst, znamenita jerina primorskih Slovencev, crljenica ali crvenica hrvatskega in srbskega prebivalstva. Rdeča prst je svojska Sredozemlju sploh, a v našem Jadranskem Primorju jo vidimo od roba nasute ravnine ob Soči pa

[1] A. Stebut, Naši glavni poljoprivredni reoni. Beograd 1926.

do ravnine ob Bojani, kjer povsod prekriva apniška in dolomitna tla, kjer je niso odstranili nalivi. Kakor znano, je rdeča prst neraztopni preostanek po kemičnem preperevanju apnenca. V njej je glavni del iz glinaste snovi, a primešanega jej je zelo mnogo železa, kar ji daje značilno rdečo barvo. Toda humusnih snovi vsebuje le malo. Takšna sestava je v glavnem učinek mediteranskega podnebja, kjer je topla polovica leta zelo suha, medtem ko sta jesen in zima dokaj namočena; tu se vrši izpiranje samo primeroma krajšo dobo, a je še takrat primeroma slabo, ker so tako običajni močni nalivi. Kraška rdeča prst je tedaj zelo težka zemlja.

Iz pravega Primorja sega jerina tudi še v dinarsko notranjost na gorice in nižje hribe ter nižje planote; saj je vidimo na Slovenskem še na široko po kraškem Dolenjskem in v Beli Krajini. Danes se komaj še dvomi o tem, da je ta jerina reliktnega značaja, to se pravi, da je nastala v glavnem v toplejši in bolj sušni preteklosti, najbrž v mlajšem, v pliocenskem delu tercijara. Geomorfološka in pedološka presoja se v tem pogledu ujemata. Rdeče prsti se je nabralo ponekod zelo na debelo.

V glavnem področju našega Panonskega predela imamo prst, ki je najbolj podobna ruskemu černozjomu. Tu je malo padavine, deževnica nima dovolj prilike, da bi izpirala zemljo, zato ohrani prst glino in humusne snovi, pa je, zlasti še spričo velike luknjičavosti, silno rodovitna. K takšnemu pravemu černozjomu štejejo pedologi v našem Panonskem predelu zemljo v vsej Bački, pa v Banatu ter v ravnem Sremu. Temno barvo ima prst od obilice primešanih humusnih snovi, saj se černozjom razvije samo v stepnem podnebju, kjer bujno raste trava in kjer se jeseni nabere zelo mnogo rastlinskih snovi, bodisi na površini kakor tudi v koreninskem sestavu. Zelo mrzla zima pa suho poletje in sploh sušno podnebje ne dovoli, da bi ostanki rastja sproti prepereli. Kopičijo se v zgornji plasti in černozjom se odlikuje po izredno veliki obilici humusnih snovi ter po primerno temni barvi. — Pripomniti je treba, da se v poplavnih pasovih ob panonskih rekah nabere precej črne prsti od rastlinskih ostankov, ki pa so močvirskega nastanka; potemtakem je ta poplavna prst od pravega černozjoma bistveno različna.

Po ravninah in goricah ter nižjih položnih hribih severne Srbije in severne Bosne je razširjena rjava prst, ki ji pravijo v Srbiji gajnjača. Ta prst vsebuje dokaj mnogo humusnih snovi, a mnogo tudi železa in obilo gline. Znatnejša množina vlage v zvezi z zelo visoko temperaturo pospešuje razkrajanje v prsti, toda pičla množina padavine ni zadostna, da bi se vršilo zadostno izpiranje. Ako bi bila temperatura še višja, bi humusne snovi izginile popolnoma, a železa bi se nabralo toliko, da bi prst dobila rdečkasto ali docela rdečo barvo. Tudi rjava prst spada tedaj še med težke zemlje. Podrobne proučitve bodo najbrž pokazale, da je te vrste rjave prsti

precej tudi po nizkem južnovzhodnem Slovenskem, kakor so jo ugotovili v znatnih ploskvah tudi po nizkih področjih v Hrvatski. V smeri proti Primorju je čim dalje manj humusa, pa čim dalje več železa in bolj v prevladi rdečerjava barva, medtem ko je v smeri navzgor v gorskem področju čim dalje bolj temna ali celo črnikasta spričo množečih se humusnih snovi.

Končno je po zelo velikem delu Jugoslavije razširjena prst, ki jo imenujejo pedologi z rusko označbo podzol. To je prst v zelo s padavinami založenih glavnih, pa primeroma ne posebno toplih alpsko-dinarskih področjih; tu obilna deževnica močno razkraja in presnavlja snovi v prsti, jih spira ter odnaša s seboj v spodnje lege, medtem ko ostaja na površju bolj peskoviti drobir. Zato vsebuje podzol le primeroma malo glinenih snovi, malo humusa in malo železa. Od tod njegova pepelu podobna svetla ali siva barva, kar mu je pripomoglo do ruskega termina podzol; na Hrvatskem pravijo tej prsti pepeljuša ali bjelica. Podzol se najbolje razvija v podnebju, kakor ga ima poglavitno, zlasti osrednja Slovenija; zato ni čudno, da je svetla prst ali podzol najbolj tipična v Sloveniji. Razteza pa se od tod po Gorskem predelu proti jugovzhodu tja do v južnozapadno Srbijo in do Kosova, pa še v visoko zahodno Makedonijo. Toda kolikor bolj proti JV, V in SV, kjer je manj moče in več vročine, toliko manj je napredoval proces podzoliranja, toliko bolj prevladujejo tamkaj prehodne variante. Zlasti zanimiv prehodni tip v našem zapadnem panonskem področju, posebno v Slavonsko-hrvatskem medrečju, kjer imamo opravka s podzoliranim černozjomom, kolikor bolj proti zapadu, toliko bolj spremenjenim, medtem ko je na vzhod od Požeškega hribovja še močno podoben vojvodinskemu. Bolj ko so tipični podzoli, bolj je to prhka, rahla prst.

V posebnem, mediteransko-celinskem podnebju nizke osrednje Makedonije je tudi prst svojevrstna, po znatnem delu rjava, ponekod najbolj podobna černozjomu, a v najbolj nizkem in suhem jugovzhodu celo z zaslanjenimi pasovi. Tu bo nadrobno raziskovanje ugotovilo brez dvoma še posebno pestro sliko.

Ob teh glavnih tipih prsti razlikujejo pedologi še variante. Razlikujejo tudi še posebej aluvijalno prst v naplavljenih mladih ravninah, pa skeletno zemljišče v goratem površju, kjer prst šele nastaja. Kemični in fizikalni procesi tu še niso imeli časa, da bi vplivali na njeno presnavljanje, zaradi česar se imenuje nerazvita prst. Silno je plitva, pa zato siromašna.

Rastje in gospodarsko pomembne živali

Tudi kar se tiče rastja so znatne razlike med posameznimi deli Jugoslavije. Množina padavin je v večini državnega ozemlja dovolj velika, da more uspevati gozd; v gorskem pasu so za gozd celo

izredno ugodni podnebni pogoji. Samo na Panonski nižini je letna množina moče s 400—500 mm prepičla, da bi moglo rasti gozdno drevje, zlasti ko je poletna vročina tako velika; tamkaj imamo spričo tega prirodno stepo, ki pa je danes spričo prevlade kulturne obdelave tako rekoč ne opazimo. Toda tudi v nizki srednji Makedoniji je letna množina padavin s 400—500 mm prepičla, da bi moglo drevje uspevati in vsaj v nekaterih nizkih kotlinah je prirodna stepa že od vsega početka. Vendar količkaj napeti svet nad brezgozdnimi kotlinami prejema za spoznanje več moče in je bržkone sprva imel gozd. Vsekakor pa se tu nahajamo v kritičnem obližju one sušnosti, ki gozda več ne pripušča. Velika brezgozdnost teh predelov pa je na splošno posledica prevelikega trebljenja gozdov v toku zgodovine. Tretje področje, kjer je težava z gozdom, je jadransko primorje. Toda letne množine padavin tu vendarle zadostujejo; kjer manjka gozd, ga je iztrebil človek. Celo v najbolj golem in pustem krasu se je sprva držalo drevje.

Prirodno prvotno stanje je potemtakem v naši državi povsod pomenilo prostrano gozdno pokrajino, z izjemo Vojvodine in morda delov Makedonije. V toplejšem in bolj sušnem razdobju, kmalu po zaključku ledene dobe, so bili brezgozdni prostori še obsežnejši. V zvezi s klimatskimi spremembami diluvijalnih razdobij se je močno spreminjala tudi vegetacija, ki se je ponovno selila od toplejšega Sredozemlja v gorovja in zopet nazaj, podobno kakor tudi v območju Panonske kotline.

Danes se po rastju bistveno razlikujejo med seboj posamezni prirodni predeli, v čemer najučinkoviteje odloča lega ob morju, kakovost tal in prsti, značaj reliefa, posebno nadmorska višina, podnebne značilnosti, zlasti toplina ter moča itd. Za gospodarstvo je posebno važna sestava gozda. V gorskem področju sta, zlasti v višjih legah, najbolj v prevladi smreka z jelko ter bukev, medtem ko v nižjih legah na panonskem in na jadranskem robu bolj prevladuje hrast, v največjih enotah v robnih ravninah Panonske kotline med Savo in Dravo, podobno kot v osrednjih delih Balkanskega polotoka, v Srbiji ter Makedoniji. Končno imamo na otokih in ponekod na jadranski obali že zimzeleno rastje (»makijo«), medtem ko je na notranji Panonski nižini že prava stepa.

Dalje je za gospodarstvo najbolj važna razprostranjenost kulturnih sadežev; naglasiti pa je treba, da moramo razlikovati med sedanjo dejansko razširjenostjo ter med možnostjo, ki jo nudijo prirodni pogoji, predvsem podnebje in kakovost tal. Prirodne pogoje more izkoristiti načrtno gospodarstvo ter uvesti sadeže, ki jih dotlej kmetijstvo ni gojilo. V tem pogledu imamo odprte še zelo velike možnosti, zakaj po svoji legi in podnebnih ugodnostih nudi naša država na primeroma majhnem prostoru izredno velike raznovrstnosti. V Primorju, v nizki osrednji Makedoniji ter do neke

mere tudi še v nizko ležeči Panonski nižini bomo mogli uvesti še marsikatere gospodarske sadeže na novo, v razliki od večine evropskih držav, ki takšnih prirodnih možnosti na svojem ozemlju nimajo. Že sedaj ima vsota naših kulturnih sadežev dokaj močne južnjaške poteze, zlasti v močnem deležu koruze, vinogradov, tobaka, paprike itd., še bolj pa po južnem sadju z oljko in smokvo, pa po rižu in bombažu. Te južnjaške poteze so tem ugodnejše, ker se družijo s široko možnostjo običajnih zmernotoplinskih sadežev, ki so po velikem delu države ali celo v večini poglavitni predmet kmetijstva in živinoreje, s pšenico, ovsem, ržjo, ječmenom, krompirjem, sadjem, zelenjadjo itd. itd.

V gorovju je na splošno v alpsko-dinarskem predelu zgornja meja kmetijskih sadežev sorazmerno dokaj nizka, nekako med 1000 in 1200 m v najbolj namočenem objadranskem gorskem pasu, a nekaj višja v bolj sušni, manjkrat oblačni gorski notranjosti, vendar nikjer preko nadmorskih višin 1400—1600 m.

Tudi za živinorejo je postavila priroda s kakovostjo tal ter s podnebjem zelo določne pogoje. Preveč sušno Primorje ni za govedorejo in konjerejo ter svinjerejo, marveč le za manj zahtevno drobnico ter za osla, mulo itd. Zelo podobno je tudi v sušni osrednji Makedoniji. Tamkaj in podobno tudi v nekaterih drugih osrednjebalkanskih področjih so čez poletje samo visoko v gorovju sveži pašniki ter travniki sposobni, da se na njih preredi živina. V bližnjem sosedstvu, v egejskem, jonskem ter jadranskem primorju, nudi topla zima dobro prirodno osnovo za prezimovanje živini. Tu so tedaj selitve živine po sezonskih razdobjih tako rekoč po naravi nujne in nomadski način pastirstva ter sploh živinoreje, o katerem poročajo že starodavni zgodovinski viri in ki se je ohranil ponekod prav v moderno dobo, je globoko utemeljen v podnebnih in vegetacijskih pogojih. Ni tedaj slučaj, marveč tako rekoč prirodna nujnost, da se je v Makedoniji izredni način nomadskih živinorejcev, domala brez naslonitve na poljedelstvo, ohranil tako dolgo. Do neke mere podobne so mu selitve prebivalstva z živino v dinarske visoke gore ob Jadranu, saj se v nizkem primorju trava čez poletje po večini popolnoma posuši. Stanje prirodnega rastja, potrebnega za živinorejo, je daleč najugodnejše v alpsko-dinarskem gorskem predelu ter v panonskem področju in obrobju, in sicer za vse vrste domače živine. S približevanjem k Jadranskemu ter Egejskemu morju se prirodni pogoji za rastje slabšajo ter nudijo zadovoljive možnosti le še manj zahtevnim vrstam živine. Saj je značilno, da so ponekod v južni Makedoniji, postavimo, v Strumiški kotlini, gojili in uporabljali celo še velblode.

Mimogrede bodi omenjeno, da hranijo zlasti gorski deli Jugoslavije še obilo divjačine, srn, jelenov, divjih prašičev in divjih koz, v panonskem področju in ob večjih jezerih vodnih ptic, pa

seveda zverjadi, tudi še medvedov, volkov, risov itd. Le ponekod, kakor v alpskem delu Slovenije, so zveri, medved in volk, že iztrebljene; ali nešteta krajevna imena pričajo, kako veliko jih je bilo nekdaj. V Dalmaciji na Pelješcu se drži še šakal. Celo levi so bili na Balkanskem polotoku v starem veku, in sicer v predelih bliže Egejskemu morju.

Veliko je ribje bogastvo naših jezer in zlasti panonskih rek. Ribolov ima tu dokaj važno gospodarsko vlogo in riba precejšen pomen v prehrani.

C. Priroda in človek na našem ozemlju — potek poselitve

Priroda in človek v prvih stopnjah gospodarjenja in sledovi najstarejše poselitve. — Geografski učinki suženjske dobe

Prirodna svojstva našega ozemlja so takšna, da so že jako zgodaj vabila človeka. Predvsem je bila vabljiva lega ob toplem južnem morju, pa lega v rodovitni Panonski ravnini s sušnim značajem itd. Vrh tega je položaj v neposrednem sosedstvu Sredozemlja, ki je že zgodaj doživelo izredno velik gospodarski in kulturni razcvet, nudil privlačno vzpodbudo za poselitev. S svojimi kraškimi jamami, pa s previsi v stenah panonske puhlice, je naše ozemlje postalo privlačno za človeka že v najstarejših kulturnih razdobjih, ko se je prirodni človek preživljal še največ z lovom in nabiranjem prirodnih hranil ter si je iskal v prikladno ležečih kraških votlinah zavetišča in bivališča. Ni čuda, da so na našem ozemlju našli sledove človeka še iz starejše kamene dobe, kakor so najdbe pračloveka pri Krapini, v Potočki zijalki v vzhodnih Karavankah, v kraški jami Pod Kalom blizu Trsta itd. Saj so v toplem primorju ostale vabljive kraške jame za človeka še dolgo pozneje v prazgodovinskih kulturnih razdobjih, ko je že prešel na obdelovanje zemlje in na živinorejo; pričakovati moremo, da bomo našli še mnogo prič prazgodovinskih bivališč v primorskem kraškem področju. Tudi za notranje dele Balkanskega polotoka pripovedujejo mnoga stara poročila, da so ljudje bivali v votlinah.

V prirodnem stanju je bila naša pokrajina za gospodarstvo in bivanje v mnogočem jako pripravna. Gozd, ki je prekrival domala vse naše predele, je bil v svojem odnošaju do človeka raznolik. Predvsem moramo razlikovati severnjaški gozd, ki je sestojal bodisi iz iglavcev ali iz bukovja in drugih listovcev srednjeevropskega tipa, gosto zarasli mračni, senčni in težje prehodni gozd. Južnjaški gozd, kakor je prevladoval predvsem v Sredozemlju, pa je mnogo redkejše raščen, z drevjem, bodisi hrastovjem ali iglavci, ki se od-

likuje po široko razprostrtem vejevju in nikakor ne gosti senci. Tudi v prvotnem naravnem stanju so bili ti gozdi svetli, sončni, lahko prehodni, bolj podobni prijaznim gajem nego odljudni goščavi. Računati moramo, da so prevladovali takšni svetli južnjaški gozdi po vsem našem primorju, pa tudi po znatnem delu balkanske notranjosti, posebno v Makedoniji, kakor do neke mere tudi v panonskem področju. Tamkaj je bil znaten del površja brez gozda že v prvotnem stanju, kaj šele v toplejšem borealnem in še posebno v subborealnem podnebju neolitskega razdobja, ko je bilo za 2^0 C topleje in nekako za 200 mm na leto bolj suho nego dandanes. Za krčenje in za urejevanje njiv ter travnikov sredi gozda je bilo v panonskem hrastovju ter v primorskem in makedonskem gozdnem področju mnogo ugodneje, nego v območju mračnega in gostega severnjaškega gozda, kakor moramo računati z njim za prvotno prirodno stanje zlasti na SZ, v gorskem pasu v Alpah ter v glavnem Dinarskem gorovju.

Popolnoma v skladu s takšnimi svojstvi našega ozemlja po posameznih predelih je dejstvo, da so na splošno na naših tleh izpričani sledovi zelo zgodnje poseljenosti. Na neolitske sledove zadevajo pogosto zlasti v področju izven gorovja. Posebno mnogo jih je na panonskem obrobju, bodisi v Posavini, ob Dravi in Donavi ter v Banatu, kakor tudi drugje, — v Moravski dolini in v Makedoniji, v obmorskih področjih ob Jadranu, od koder segajo zlasti v prehodne kotline (Butmir pri Sarajevu). Podoba je, da je prazgodovinski človek toliko bolj prodiral v gorovje in v gozde, kolikor bolj se je izpopolnjevalo njegovo gospodarjenje in kolikor bolj je bil z izboljševanjem produkcijskega načina sposoben, premagovati tudi večje težave v prirodnem stanju gospodarskih pogojev. Medtem ko je na stopnji starokamenega ali paleolitskega gospodarstva vztrajal silno dolgo, na desettisoče let, pa napredoval le prav polagoma, se je njegov razvoj stopnjeval v mlajši kameni ali neolitski dobi, še posebno pospešeno pa odtlej, ko je začel uporabljati tudi kovine. Razdobja kovinske dobe v gospodarstvu in kulturnem razvoju so že primeroma kratka in si sledijo z naglim napredkom: bakrena, bronasta, starejša železna in končno mlajša železna doba, s katero uvrščajo prazgodovinarji prehod v zgodovinsko razdobje. Že za kameno orodje in orožje je bilo treba človeku poiskati ustrezno trdo kamnino, kakor je bil kremenjak, serpentin itd., ki jih običajno ni bilo kar na mestu. Še bolj se je bilo treba s prenašanjem na daljavo potruditi pri rudah za pridobivanje kovin bakra, železa itd. Teh rud v našem ozemlju ni malo, dasi niso vsi predeli enako obdarjeni z njimi; na zelo mnogih krajih pri nas so se našli sledovi prazgodovinskega rudarstva in topilništva, posebno železnega na naših zakraselih apniških planotah, od Bohinja pa do okolice Sarajeva in še dalje. Kakor se je spreminjal način gospodarjenja, tako

so se večale in množile možnosti za naseljevanje in kultivacijo. Tudi iz kovinskih razdobij so na ozemlju Jugoslavije zelo množni sledovi, prav posebno iz starejše in iz mlajše železne dobe. Zelo mnogo je z razkopavanjem izkazanih prazgodovinskih postojank iz kovinskih razdobij v območju Panonske nižine in njenega obrobja, v osrednjem balkanskem področju, posebno v Makedoniji, pa v našem Jadranskem Primorju. Toda človek je takrat že močno prodrl tudi v notranjost naših gorovij, posebno na apniške planote, kakor pričajo obilne prazgodovinske najdbe zlasti iz kovinskih razdobij, predvsem iz železne dobe, postavimo Glasinac na planoti vzhodno od Sarajeva, Lika v okolici Otočca, Vače nad Savo v Sloveniji, Bohinj, Sv. Lucija ob Soči itd itd. Razporejenost mnogih prazgodovinskih postojank nam priča, da so se posebno povečala tista prazgodovinska naselja, ki so skoznje držale poti od jadranske ter egejske obale v celinsko notranjost tja do Panonske kotline in še dalje.

V kovinskih razdobjih se je lepo razmahnilo poljedelstvo in prav tako živinoreja. Krčenje gozda je napredovalo, nekatere najdbe pričajo, da je človek uporabljal tudi že planine na visokih pogorjih. Za neolitik so ugotovljene ilovnate hiše v panonskem področju, pa tudi stavbe na koleh (ali sojenice), ki so se držale še dolgo v kovinska razdobja in ki so jih našli na Ljubljanskem barju, v Hodiškem jezeru (nemara iz nekaj mlajše dobe), ob Savi v Posavini, na makedonskih jezerih itd. Po večini so bila domovališča iz brun, kakor pač za takšno izrazito gozdno pokrajino ni drugače pričakovati. V železni dobi se je čim dalje bolj uveljavljala tudi zgradba iz kamna in iz opeke. Saj je bila to doba, v kateri so nastajala pri nas že mesta z močno zgostitvijo domov, pa z izpopolnjenimi utrdbami. Da pa so bile v nizkem Primorju že spočetka kamnate zgradbe, se zdi ob sebi umljivo.

Zelo je škoda, da so pri starejših arheoloških razkopavanjih gledali preveč le na inventar prazgodovinskih grobov in gradišč, pa da niso skušali hkrati dognati znakov, ki bi mogli po njih sklepati o takratnih domovih, njih gradivu in legi, pa o takratnih poljih in njih razvrstitvi ter sploh o celotnem gospodarskem organizmu prazgodovinskega naselja. Marsikje so nam arheološka razkopavanja pač odkrila grobišča - gomile, pa gradišča in njih okope, toda le prečesto še danes ne vemo, kje so bila normalna domovališča ljudi, ki so živeli in gospodarili v okrilju gradišča ali drugih prazgodovinskih najdb. Zelo mnoga gradišča v naših deželah pomenijo nedvomno strateške postojanke, ki so obvladovale važne prehode ali kakor koli gospodovale nad sosesko; ob njih bi morali spoznati tudi ona področja, v katerih so prazgodovinski prebivalci kmetovali, gojili živino, opravljali rokodelstvo ali se kako drugače gospodarsko udejstvovali in kjer so bivali. Zlasti mi v geografskem področju

bi zelo potrebovali takšnih odkritij, zakaj le na ta način bi si mogli napraviti pravilno sliko o tem, kako se je razvijala kultivacija naše zemlje, kako je napredovalo gospodarjenje in kako je prazgodovinski človek v zaporednih razvojnih razdobjih polagoma preoblikoval prvotno prirodno pokrajino v prvotnih jasah ter v krčevinah ustvarjal polja in travnike ter pašnike, gradil svoje domove in delavnice ter snoval poti, brode, mostove, ladje in ladjišča za stike doma in na tuje. Naša domovina je v takšni legi, da moramo že za zgodaj domnevati živahne gospodarsko-trgovinske stike bodi do morja in čez, kakor tudi naprej v celinsko notranjost; da je bilo res tako, nam potrjujejo bogate najdbe tujega denarja, pa izpričanih izdelkov tuje obrti ali umetnosti, kakor je, postavimo znamenita situla iz Vač, spravljena v ljubljanskem muzeju. Po nekaterih svojstvih arheoloških najdb sklepajo, da so ljudje paleolitske dobe živeli v tropih po takratnih sklenjenih gozdnih predelih, ne da bi imeli stalna bivališča, da pa so neolitski ljudje, ki so se jeli preživljati s poljedelstvom in živinorejo v prvih, pretežno še primitivnih oblikah, prešli na trajno ustanovljena bivališča, pa da so gospodarili v skupnosti, v družbenih in delovnih srenjah. Kolikor bolj se je kmetijstvo izpopolnjevalo in kolikor bolj se je naslanjalo na rudarstvo in na rokodelstvo, toliko bolj se je začela uveljavljati tudi delitev dela, ki je omogočala specializacijo in s tem nagel napredek. Hkrati se je na škodo prvotni skupnosti jela uveljavljati zasebna posest, pojavljati so se začeli gospodovalni elementi, družba se je razdelila na bogatejše in plemensko vodilne ljudi, ki so postajale od njih zavisne šibkejše plasti. Vedno bolj se izkorišča delovna sila sužnjev, nastalih iz vojnih ujetnikov. Z vsem tem družbenim razvojem je vzporedno naraščala proizvodnja vsakovrstnih izdelkov, prav tako pa tudi prodaja in kupovanje, kar je zelo stopnjevalo trgovinske stike s sosednimi in prekomorskimi predeli. Kadar bodo izvršene po modernih vidikih proučitve gospodarske strukture naših pokrajin za prazgodovinska razdobja, se nam bo do dobra razodelo, kako so bile po takratnih proizvajalnih načinih izkoriščane prirodne možnosti naše domovine in kako je od stopnje do stopnje napredovala nje kultivacija ter poselitev.

Za železno dobo nam vedo zgodovinski viri povedati že več konkretnega o jeziku, narodnosti, prebivalstvu itd., medtem ko moremo o starejših ljudstvih delati zaključke samo glede gospodarskega in kulturnega značaja. V starejšem železnem razdobju, ki se pri nas običajno označuje kot hallstattsko, so bivali na večini sedanjega jugoslovanskega ozemlja Iliri. Ilirska plemena so bila v vsej zahodni polovici Balkanskega polotoka, od severnih meja Epira in od srednjega Povardarja tja v zapadni del Panonskega nižavja pa še do v vzhodne Alpe in severnovzhodno Italijo. V vzhodni polovici Balkanskega polotoka so prebivali Tračani, segajoč še na

ozemlje srednjega Pomoravja; sprva so nemara Tračani bivali tudi zapadneje, morda tudi še na albanski obali, pa so jih kasneje Iliri odrinili od tod, tako da niso segali čez Strumo. Kultura železne dobe kaže na severozahodu staroetruščanski vpliv, na ostalem ozemlju pa se vidijo učinki in sledovi trgovinskih ter kulturnih stikov s starimi Grki.

Stare Ilire popisujejo kot pretežno pastirsko in živinorejsko ljudstvo, toda zelo spretno so izdelovali vsakovrstne stvari iz kovin, ki so jih sami kopali, pa iz kože in iz volne, ter obilo izdelkov prodajali v sosedstvo, pa v zameno marsikaj kupovali od tam, iz območja etruščanske in grške kulture.

Grško prebivalstvo je bivalo južno od Ilirov, v Epiru, Tesaliji in južni Makedoniji, kjer so bile ob morskem obrežju znatne grške kolonije. Že zgodaj so nastale grške mestne kolonije tudi na naši jadranski obali ter zelo živahno trgovale z ilirskim prebivalstvom. Marsikaterega našega obmorskega mesta se drži grško ime še danes (Trogir, Hvar, Korčula, Vis itd.).

Nekako v IV. stoletju so pridrli iz zahodne Evrope Kelti med Ilire. Najbolj na gosto so se naselili v vzhodnih Alpah, po našem panonskem predelu ter v Pomoravju, kjer se zdi, da so zagospodovali nad Iliri. Kelti so še bolj izpopolnjeno uporabljali in izdelovali železno orodje in orožje, zato se jim pripisuje mlajša ali latenska železna doba. Tudi se jim pripisuje ustanavljanje trdnih, zelo močno obzidanih mest kakor so Singidunum (Beograd), Segestika (Siscia, Sisak) itd. Toda v bolj goratih krajih, predvsem v dinarskem področju, se zdi, da so ostala ilirska plemena neprizadeta od keltske poplave. Imena naših večjih rek (Sava, Drava, Bosna itd.) in marsikaterega naselja so ilirskega izvora. Podoba je, da so Kelti tudi tamkaj, kjer so se gosteje naselili med Ilire, prevzeli kratkomalo ilirska krajevna, rečna in gorska imena ter jih kvečjemu po svoje zavijali v izgovarjavi. Smatrati moramo, da so tudi na Slovenskem stara imena po ogromni večini ilirskega izvora, le malo preoblikovana po Keltih ter Latincih.

Zelo važno razdobje v poteku obdelave in gospodarjenja ter poselitve pomeni čas rimskega gospostva, ki je trajalo pri nas malodane pol tisočletja, z izjemo severne Bačke, ki je ostala izven rimskega imperija, ter Banata, kjer je bilo primeroma le kratkotrajno. Rimska doba je prinesla velike spremembe v gospodarjenju in v sestavi prebivalstva. Iz vojaško-zavojevalnih in gospodarsko-izkoriščevalnih razlogov so Rimljani zgradili velike ceste, ki so držale predvsem od Jadranskega, Jonskega in Egejskega morja v notranjost, pa tudi po dolgem po obali in po glavnih dolinah v Podonavje. Še dolgo v srednji vek so uporabljali te ceste, a marsikje se drži promet njihove dediščine še dandanes. Oprt na učinkovito sredstvo dobre cestne mreže je rimski izkoriščevalni gospodarski sistem dokaj

izenačil način gospodarjenja po prostranih predelih današnjega jugoslovanskega ozemlja in ga priličil stanju v vsem imperiju. Krajevne gospodarske in druge posebnosti so ginile. Dasi se je živinoreja, oprta na pastirstvo, nedvomno močno držala v goratem ozemlju, se je težišče pomaknilo na poljedelstvo, ki je po vzorcu italskih latifundij proizvajalo za izvoz velike množine žita, pač predvsem v panonskih nižinah. Veliko vlogo so imeli hrastovi in bukovi gozdi s svojim žirom, prikladnim za živinorejo. Močno se je razširila vinoreja, posebno po panonskih goricah ter ob Pomoravlju. Tudi sadjarstvo se je krepko razmahnilo, zlasti v jadranskem primorju, kamor so se — podobno kot v Podonavje — zelo močno doseljevali v prvi dobi rimski kolonisti. Na veliko je rimska oblast stopnjevala rudarstvo; srebro, zlato, baker, svinec, železo so pridobivali v velikih množinah, v področju današnje Bosne, Srbije ter Makedonije. Mnogo teh rud so predelovali v velikih državnih in veleposestniških delavnicah, zlasti po mestih, v orodje, orožje, v denar itd. Na glasu so bili lesni izdelki iz ilirskih dežel. Obilo lesa so izsekali za ladje na morju. Z ladjami pa so pluli tudi po rekah, posebno na Savi.

Koliko je rimski izkoriščevalni sistem prešel tudi na razširjanje obdelovalne površine s krčenjem gozda ali melioracijami, manjka podatkov. Vsekakor so z rimskimi vojaškimi veterani kolonizirali nekatera področja docela na novo, na primer ob spodnji Drini ter spodnji Neretvi.[1]

Rimski izenačevalni sistem je uveljavil velike spremembe v vsem prebivalstvu. Sistem gospodarjenja s sužnji se je uvedel predvsem po latifundijah — veleposestvih, v rudnikih ter velikih delavnicah in na splošno po mestih, a manj po goratih, še vedno močno živinorejskih področjih. Gospodarjenje s sužnji je tudi po svoje pripomoglo k širjenju rimskega jezika, kakor seveda še bolj vključevanje domačinov v vojsko, pa naseljevanje dosluženih vojakov, domačih in tujih. Pravih Italikov se je naseljevalo primeroma manj, največ trgovcev, denarnih, obrtnih, veleposestniških podjetnikov, ki so se polastili proizvajalnih sredstev. Najbolj se je kolonizacija koncentrirala v jadranskem primorju ter v nižinskih področjih v Podonavju, pa ob glavnih prometnih žilah, vodečih tjakaj od Sredozemlja. Vsi ti procesi so imeli za posledico dokaj naglo napredujočo romanizacijo, ki se je opirala posebno na nova in zgodaj romanizirana stara mesta, številna posebno v primorju, v nižinah Podonavja ter v Moravski in Vardarski dolini. Stara ilirska govorica se je držala le v goratih dinarskih predelih ter v sedanji Albaniji, kjer se je ohranila celo do danes, dasi do četrtine pomešana z latinskimi besedami. Govorica romaniziranega prebivalstva se je že kmalu v začetku razvijala v dveh različnih smereh: v vzhodni no-

[1] Konstantin Jireček, Istorija Srba. Preveo J. Radonić. Beograd 1911. Str. 37.

tranjosti Balkanskega polotoka, posebno v Podonavju, se je oblikoval govor v rumunsko in arumunsko jezikovno skupnost, a v našem jadranskem primorju v dalmatinsko romanščino, ki je segala na SZ preko Kvarnera, Istre in Trsta do furlanščine in ki je izumrla šele v XIX. stoletju.

Izkoriščevalni rimski gospodarski sistem je kakor po drugod tudi v naših predelih v zvezi z gospodovalno vojaško in upravno politiko, ki pač ni poznala brige za dobrobit domačega ljudstva, imel za posledico, da se je prebivalstvo končno jelo redčiti. Proti koncu rimskega gospostva se je število prebivalstva, ki je bilo silno obubožano, močno skrčilo in je padalo še kar neprestano. Mnogo so k temu pripomogli vedno pogostejši roparski pohodi iz sosednih ozemelj od onstran omajane državne rimske meje. Najbolj so mesta vzdrževala rimski politični, gospodarski, družbeni in prebivalstveni sistem; bila so močno obzidana, sistematično urejena, s tlakovanimi cestami in ulicami, z zidanimi zgradbami, z vodovodom in drugimi napravami urbanističnega značaja. V zvezi z daljnovodnimi cestami so bila mesta rimske dobe vsekakor najbolj izpopolnjeni tip naselij, kar so jih dotlej poznala naša ozemlja. Marsikje še danes pričajo razvaline o teh starih mestih; celo še v razvalinah so bila privlačna za kasnejše prebivalstvo, marsikatero ime se je dedovalo po njih prav v naše čase. Toda naglasiti je treba, da so bila njihova imena po veliki večini ilirskega izvora, le do neke mere prilagojena za rimsko izgovarjavo.

Geografski učinki gospodarjenja in naseljevalnega razvoja v predfevdalni in fevdalni dobi po slovanski naselitvi

V razvoju gospodarjenja, v napredku obdelave in poteku poselitve se začne novo veliko razdobje s propadom suženjskega reda, rimskega političnega in gospodarskega sistema in z naselitvijo naših prednikov Slovanov.

Predniki južnoslovanskih narodov so bili iz svojih starih bivališč navajeni na gospodarjenje v pretežno ravni in gričevnati pokrajini z mnogo gozda, jezer in močvirij ter širokih rek. Ni se nam čuditi, da so najstarejši arheološki sledovi o naših prednikih v novi domovini domala vsi iz ravnih in gričevnatih predelov, iz južne ter južnozapadne Panonske nižine ter njenega nizkega obrobja, pa da tudi v gorski notranjosti naletimo nanje domala le v kotlinah in širših dolinah, z obsežnim ploskim ter gričevnatim dnom. Visoke gorske predele so poselili naši predniki po večini šele mnogo kasneje, na Slovenskem marsikje šele proti koncu srednjega veka. Pač pa so se vzpeli na položno nižje hribovje. Bili so že dobri poljedelci, vajeni na njive predvsem v ravnem in malo nagnjenem zemljišču, navezani že zgodaj na krčenje gozda. Zelo močno težišče njihovega

gospodarstva je še slonelo na živinoreji, drobnici, govedu in konjih ter perutnini. Bili so zelo vešči in vneti čebelarji; medica, med in vosek so bili pri njih jako v cislih. Zelo veliko vlogo v njihovem gospodarjenju je imel lov, za kar so nudili gosti gozdi imenitno osnovo. Bivanje ob velikih rekah jih je zgodaj usposobilo za plovbo na preprostih čolnih; ni se tedaj čuditi, da so se za časa svojih selitev in v svoji novi domovini tako zelo proslavili kot spretni mornarji. Z rek so zlahka prešli na morje. Od kovin so najbolj uporabljali baker. V obrtnem področju je bilo najbolj cvetoče tisto udejstvovanje, ki je ustrezalo prirodnim pogojem njihove stare domovine; zelo so bili spretni v izdelovanju lončene posode in sploh izdelkov iz gline, priprav iz lesa, kakor tudi v predelovanju kože ter končno kovinskega orodja in orožja ter okraskov, posebno iz bakra in medi.

Na svojem postopnem seljenju preko Spodnje- in Srednjedonavskega nižavja so se naši predniki ustavljali pretežno v nižinskih ter v gričevnatih področjih, tako da so v svojo novo domovino dospeli z izkušnjami gospodarjenja predvsem na ravninskem in gričevnatem zemljišču. Ni se nam tedaj čuditi, da so se naši predniki v goratih predelih sprva naselili le bolj malo, pa da so se tukaj stari prebivalci precej dobro ohranili skozi hude čase tako imenovanega »preseljevanja narodov«. Najbolj na gosto in sklenjeno so se ohranili v najtežje dostopnem gorovu Albanije, kjer se je dedovala v sedanjost celo še govorica starih Ilirov, dasi močno pretkana z romanskimi besedami. Še bolj na široko, dasi ne sklenjeno, so se ohranili romanizirani staroselci, posebno obilno po goratih notranjih delih Balkanskega polotoka, zlasti v Srbiji, Makedoniji in v Črni gori, kjer nešteti stari zgodovinski viri popisujejo živinorejske ali pastirske Vlahe. Podoba je, da so se staroselci po veliki večini razbežali iz odprtih, ravnih ter gričevnatih predelov pa se odmikali v težje dostopna gorska področja, kjer so bili prisiljeni svoje gospodarjenje prilagoditi prirodi novih bivališč ter se nasloniti pretežno ali celo izključno na živinorejo ter pastirstvo. Toda v poštev moramo jemati, da je spričo silno sušnega poletja nomadski način živinoreje in pastirstva v južnejših delih Balkanskega polotoka sploh najprirodnejši, pa da se je najbrž tu držal še iz mirnejših starih časov. Najbolj temeljito so staroselci izginili iz planih področij v Podonavju, kjer se je dedovalo najmanj starih naselbinskih imen. Toda po gričevnatem in hribovitem obrobju so bili ostanki starega romaniziranega prebivalstva in se držali še neko dobo med Slovani; tudi na Slovenskem so jih imenovali Vlahe, Lahe, kakor pričajo še mnoge po njih imenovane krajevne označbe Lahovče, Laško, Vašínje itd. Posebno obilno so se stari prebivalci držali v Primorju, bodi ob Egejskem morju, kjer so jim nudila oporišča obrežna mesta s Solunom na čelu, kakor tudi ob Jadranu, kjer so jih varovala

nekatera utrjena obmorska mesta, še bolj pa otoki, na katere so se zatekli. Ni čuda, da so se starinska krajevna imena ob Jadranskem morju posebno dobro ohranila in trajajo po velikem delu še danes, dasi seveda prilagojena slovanski govorici. V našem Jadranskem Primorju so potomci starincev še skozi dolga stoletja govorili svojo staro govorico, ki je pomenila poseben romanski jezik, segajoč tja do Furlanov ob severnem Jadranu. Šele mnogo mnogo kasneje, za časa benečanskega gospostva, so doseljujoči se Italijani uvedli pravo italijanščino. Skoro samo v primorskih področjih so se ohranila stara mesta, a tudi tu so bila mnoga razvaljena. Toda v notranjosti je propad rimske oblasti pomenil hkrati tudi propad starih mest, ki so v burnih razdobjih bila razdejana, požgana, izropana ter razseljena. Brez pretiravanja se more reči, da ob naselitvi starih Slovanov mestnih naselij pri nas skoro sploh ni bilo, razen v Jadranskem Primorju od Trsta do Valone ter v Egejski Makedoniji. Le izjemoma se je ohranil kak mestni ostanek v notranjosti. Med potomce romaniziranih starih prebivalcev spadajo tudi Cincari, imenovani tudi Arumuni, Karavlahi, Mavrovlahi, Kucovlahi, v Istri med Čiči Čiribirci. Ohranili pa so se prvotno nekje v osrednjem ali južnem Balkanskem polotoku, od koder so se šele v turški dobi razselili po sedanjih raztresenih krajih.

Grško prebivalstvo se je ohranilo le v primeroma majhnem obsegu v primorju Egejske Makedonije, v notranjosti pa ne omembe vredno.

Tudi drugi znaki kažejo, da se je obilo starih prebivalcev rešilo, pa se šele polagoma prilagodilo novoselcem in se asimiliralo z njimi. Saj se zdi, da je ostalo obilo dediščine po staroselcih tudi v telesnih svojstvih našega prebivalstva. Pozornost vzbuja, da se po telesnih svojstvih v jugoslovanskih predelih tako močno, po večini prevladujoče razodevajo znaki tako imenovanega dinarskega tipa; temna polt, temni lasje, temne oči, okrogloglavost v pravi brahikefaliji ali mezokefaliji. Ta telesna svojstva so mogli ugotoviti pri prebivalstvu brez ozira na jezikovno in narodno strukturo sedanjosti. Če upoštevamo, da so bili stari Slovani ipak pretežno svetlolasi in dolgoglavci (dolihokefali), se nam dozdeva najverjetneje, da se je ohranilo mnogo starega prebivalstva, ki je pripadalo temnejšemu dinarskemu tipu in ki je marsikatera telesna svojstva posredovalo novoselcem.

V slovansko razdobje se je dedovalo tudi gospodarjenje v določenih oblikah, ki so bile svojstvene v predslovanskem proizvajalnem načinu. Naši predniki so se očividno šele v novi domovini naučili vinoreje, ki je bila zelo cvetoča bodisi v panonskem obrobju, kakor tudi v Srbiji ter Makedoniji in v Jadranskem Primorju. Kultura konoplje, ki je tako izrazito koncentrirana na zgornje Pomoravje v Srbiji, temelji že na stari predslovanski osnovi istega področja, v

stari Dardaniji. Kakor so bili hrastovi gozdi sloveči po svojem žiru kot osnova svinjereji na široko v spodnjem Posavju in sosedstvu, tako so pomenili skozi dolga stoletja temelj živinoreji v istem področju. V okolišu Otočca so našli v izkopaninah predmete iz medi, ki so slični še sedaj uporabljanim rdečim čepicam Ličanov.[1] Ostanki staroselcev so očividno tudi v gospodarjenju marsikaj posredovali novo naseljenim Slovanom. Toda močne stare prvine in gospodarske oblike so naši predniki ohranili v novi domovini in razvijali po njih svoje gospodarstvo, dasi v prilagoditvi na novo okolje. V celem moramo tedaj računati z novim načinom gospodarskega proizvajanja in novimi oblikami naseljenosti. Življenje in gospodarjenje v mestih je bilo za dolgo sploh izginilo iz naših pokrajin, razen v Primorju, saj so bila mesta v razvalinah. Šele mnogo kasneje, v glavnem v X.—XII. stoletju, so se jela znova razvijati mesta tudi po notranjosti, seveda sprva v zelo skromnih početkih. Zato pa so imela zelo velik vpliv na gospodarsko življenje tista mesta v Primorju — ter redko kakšno, ki je izjemoma, vsaj deloma, preostalo v notranjosti — ki so se ohranila in ki so v gospodarjenju ter v civilizaciji pomenila vzorec, vzpodbujajoč na posnemanje. Pa tudi kmetijska naselja so se spremenila. Prevladale so lesene in ilovnate hiše, razen v Primorju, kamor so Slovani bolj polagoma prodirali in zgodaj prevzeli gradnjo iz kamna. Podoba je, da so bile kmetske vasi v rimski dobi večjega obsega, pa da so se naši predniki naseljevali pretežno v manjših in bolj razloženih naseljih. Toda marsikaj o teh podrobnostih bo moralo razkriti šele sistematično raziskovanje; saj je bila doslej slovanska arheologija pri nas zelo zanemarjena in še ta, kar je je bilo, je zanemarjala proučevanje stare naseljenosti in starega gospodarstva.

Na neštetih krajih se je pokazalo, kako so bile iste soseske poseljene v zaporednih razdobjih, kako naletimo v obližju prazgodovinskih naselbinskih sledov, bodisi iz neolitika, iz bronaste, iz železne ali iz rimske dobe tudi na ostanke naseljenosti iz zgodnje slovanske dobe. Arheologi in zgodovinarji govorijo o kontinuiteti naseljenosti. Brez dvoma je to pravilna rekonstrukcija glede poteka gospodarjenja in poselitve. Saj so si bila ljudstva na teh starih stopnjah gospodarskega razvoja podobna po poglavitnih oblikah proizvajalnih načinov, s prevlado v poljedelstvu in živinoreji. V podrobnem je bilo mogoče ugotoviti tudi pomembne razlike: isti okoliš je bil sicer poseljen v zaporednih razdobjih, toda nekatera področja je ipak zavzel zopet gozd ter jih je bilo treba iztrgati z novimi krčevinami. Saj je kolebalo tudi razmerje med poljedelstvom ter živinorejo s pastirstvom. Rudarstvo je v prvi slovanski dobi nedvomno močno nazadovalo, po večini celo sploh prenehalo; treba je bilo več stoletij,

[1] F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Zagreb 1920. Str. 16.

da se je obnovilo. Marsikatere rimske ceste so prenehale, v vseh pa je promet zelo opešal. Toda prav ceste so bile zelo trdožive: še stoletja in stoletja se jih je držalo prometno posredovanje in mnoge današnje glavne prometne žile teko še vedno po sledeh prvotnih poti in cest iz predslovanske dobe. Marsikje se je pokazalo, da so se tudi najstarejša slovanska tržišča razvila v dosegu starih cest, v območju razvalin starih vodilnih naselij. Polagoma so trgovino zelo obnovili staroselci iz obmorskih mest, in sicer iz Egejskega Primorja od južne strani, še bolj pa iz jadranskih primorskih mest. Tu so se najprej obnovile poti od morja v notranjost, od Drača, Lješa, Kotora, Dubrovnika, Splita, Zadra, Senja, Kopra, Trsta in še od mnogih manjših. Za čudo zgodaj so se naši predniki udomačili ob morju in zelo zgodaj prešli na morje sámo ter postali izvrstni pomorci in ribiči, posebno v tistem delu Dalmacije, kjer je največ otokov. Brez dvoma je k temu silno mnogo pripomogla navajenost na plovbo po ravninskih rekah stare domovine. Saj je značilno, da Albanci niso imeli vsa dolga stoletja nikake gospodarske povezanosti z morjem, da niso bili niti pomorščaki, niti ribiči, niti ladjedelci; celo do danes ni še kaj prida drugače. Resnica je, da se vleče ob obali v Albaniji dokaj obsežna ravnica, ki je po večini vlažna ali celo močvirna, z barji in jezeri, pa spričo tega nezdrava in le prav slabo poseljena, potrebna temeljite melioracije. Posebno živahni so postali trgovski stiki z najbolj ugodno ležečimi obmorskimi mesti, kakor so bili Trst, pa Zadar, Split, Dubrovnik ter Kotor; nanje se je vezalo tudi gospodarsko vplivanje ter razvoj kulturnih pojavov.

Polagoma se je v novi sredini gospodarjenje docela prilagodilo popolnejšemu izkoriščanju njenih prirodnih možnosti. V krčenju gozda so bili naši predniki mojstri že v svoji stari domovini in so svoje izkušnje uporabljali tudi v novem zemljišču. Izkrčili so gozd predvsem na bolj sušnih ploskvah, zlasti na ravninah, v kotlinah ter ploskih dolinah, pa tudi na terasah in položnih pobočjih v hribovitem ozemlju. V krčevinah so se naseljevali največ v zaselkih ter vaseh. V višje gorovje, kjer prevladujejo močnejše strmine, so prodirali šele polagoma ter jih marsikje zavzeli najkasneje, ponekod šele proti koncu srednjega veka ali celo še kasneje, naseljujoč se tamkaj največ v obliki posamič postavljenih, samotnih kmetij, ki so na primer na Slovenskem proizvod najmlajše obdelovalne in naseljevalne podjetnosti. Krčenje gozda se je zelo stopnjevalo v razdobju, ko se je uveljavilo tudi pri nas fevdalno gospodarstvo, ko so zemljiški veleposestniki in velepodjetniki, ki so se polastili zemljišča v velikih dimenzijah, sistematično izbirali gozdne ploskve za izkrčenje ter v krčevinah naseljevali kmetijske kolonistе, da se z njihovim delom povečajo fevdalni dohodki. V Srbiji, Makedoniji in Bosni so takšno krčenje in naseljevanje izvrševali največ domači fevdalni veleposestniki ter samostani, na Slovenskem pa tujerodni

svetni in cerkveni mogočniki, ki so se polastili že zgodaj naših dežela in ki so marsikje pri nas naseljevali v krčevinah nemške kmete, postavimo na Kočevskem (Hočevje, t. j. Hvočevje, gozd), v Bitnjah, v Selški in Baški dolini ter še marsikje. V nižinski Hrvatski so bili fevdalni veleposestniki - kolonizatorji do neke mere madžarskega izvora. V Primorju so kolonizacijo na obdelovalni zemlji vršili zlasti v kasnejših razdobjih fevdalni posestniki iz tamkajšnjih obmorskih mest; koloni iz tega naseljevalnega razdobja so v našem Primorju ostali do najnovejše dobe, in sicer v vsem območju od okolice Gorice in Trsta ter istrskih mest pa tja do južne Dalmacije.

Krčenje in naseljevanje je pomenilo postopno zgoščanje prebivalstva in zmanjševanje gozdne površine. Izkrčeno zemljišče se je največ spreminjalo v njive, toda znatno tudi v travnike in v pašnike. S krčenjem se je okrepilo poljedelstvo kakor tudi živinoreja. Naši predniki so se naučili tudi gojenja onih sadežev, ki jih v stari domovini niso poznali, kakor je vinska trta, v Primorju smokva in oljka itd., posebej kasneje še onih, ki so jih uvajali postopno pod vplivi preko morja, kakor so ajda in turščica, pa fižol, krompir itd.

Obilo gozda so izkrčili v zvezi z rudarstvom, ogljarstvom in fužinarstvom. Rudarstvo se je v jugoslovanskih pokrajinah obnavljalo šele polagoma, največ v drugi polovici ali tretjini srednjega veka ali celo kasneje. Obnavljali so ga domači in tujerodni fevdalni ali meščanski, zlasti trgovski velepodjetniki, sprva največ s pomočjo priseljenih tujih rudarjev (»Sasi« v Srbiji), kasneje tudi domačih s kmetov izhajajočih delavcev. Poglavitne rude so bile: srebro, zlato, svinec, baker, železo. Železo so kopali tudi v mnogih apniških področjih, kjer se nahaja ruda le v obliki bobovca v zelo majhnih množinah, ki jih je bilo treba bolj iskati na široko, nego kopati na ozko odmerjenem prostoru. Takšne vrste so bila rudarska področja za železno rudo v Sloveniji, na primer na Pokljuki ter Jelovici, v Suhi Krajini itd. V naslonitvi na obnovljeno rudarstvo, ki se je po večini ali vsaj marsikje naslonilo na sledove rudarske podjetnosti predslovanske dobe, se je začelo fužinarstvo, pa druge vrste obrtnije v znatnejših delavnicah, v zvezi s topilnicami, posebno močno tudi ogljarstvo, ki je v toku časa hudo prizadelo gozdove. V primorskem področju in sosedstvu so obilo drevja porabili za ladje, ki so jih v našem z gozdi bogato obdarjenem ozemlju zelo mnogo izdelovali, zlasti na obali, ki je obdana z otoki. Izdelovanje ladij je imelo veliko vlogo tudi v notranjosti ob plovnih rekah, kjer je bilo zelo mnogo prevažanja tovorov, posebno po Savi.

Nekaj obrti je bilo že zgodaj po kmetih, kjer so izdelovali orodje za kmetijsko porabo, posebno poljsko orodje, lonce ter peči in podobno, lesene priprave in posodo (»suho robo«), pa usnjene izdelke in tkanine ter še to in ono. Lončar, pečar, kolar, kovač, tkalec, predica, čevljar, krojač, to so naši najstarejši rokodelci, ki so se

držali po vaseh; nanje spominjajo še dandanes nešteti priimki, kakor Lončar, Pečar, Hafner, Fister, Kovač, Kovačič in Kolarič, Tekavec, Kavčič, Šivec, Šuštar in Žnidar s Šušteršiči in Žnidaršiči itd itd.

Najbolj se je obrt koncentrirala v mestih, skupaj s trgovstvom. Nova mesta po notranjosti so začela nastajati šele primeroma pozno, največ v razdobju med XI. in XIV. stoletjem po začetku našega štetja. Zelo preprosta tržišča so kot oporišča zamenjave in trgovine, s pridruževanjem rokodelstva in za prodajo proizvajajoče obrti, nastajala že zgodaj, najbrž takoj po naselitvi, po dedovani tradiciji, in sicer ob prastarih poteh in cestah, najčešče ob starih razvalinah; nanje še marsikje spominjajo stara krajevna imena Stari trg, Tržič, Tržišče, Trgovište in podobno. V fevdalni dobi so svetni in cerkveni podjetniki in veleposestniki ustanavljali nova tržišča, trge in mesta, docela na novo, jim podeljevali določene gospodarske, trgovske, obrtne in samoupravne pravice v obliki privilegijev napram drugim nemeščanskim naseljem, vse to v težnji, da se povečajo materialni dohodki fevdalnih gospodarjev. Zato se nam v tločrtu mnogih naših po načrtu, po dekretu ustanovljenih starih trgov in mest razodeva docela smotrna razporedba urbanskega naselja okrog pravilno oblikovanega trga, osrednjega prostora gospodarskega življenja. Iz teh naših starih trgov in mest so se razvijala urbanska naselja skozi stoletja, napredovala, se večala in obvladovala kakor v monopolu gospodarsko izmenjavo proizvodov za okoliše kmetskega prebivalstva. Tudi v tržnih naseljih se je po veliki večini uveljavljala kontinuiteta iz prazgodovinskih razdobij in rimske dobe, saj so nastajala in bila ustanovljena v razpotnih legah, na pripravnih prehodih čez reke, pod gorskimi prevali, v središčih kotlin itd. Na morski obali so mnoga mesta obstajala iz starine brez prekinjenja, nekatera so se obnovila na razvalinah starih, toda nekatera so bila ustanovljena docela na novo, kakor postavimo Šibenik itd. Tudi v balkanski notranjosti so se nekatera mesta ohranila skozi vihre časov brez prekinjenja, toda le maloštevilna, med njimi nemara vsaj do neke mere tudi naš Ptuj. Pripomniti pa je treba, da so pri marsikaterem novoustanovljenem trgu ali mestecu preveliko vlogo pripisovali strateškemu nagibu, ki je veleval tržna naselja graditi pod močno utrjeni grad ali v tesno sotesko, kjer je bilo mogoče z lahkoto obvladovati prehode; takšna mesteca kasneje niso mogla napredovati (na primer Višnja gora, Kostanjevica itd.). Končno je še pripomniti, da so se nekatera mesteca razvila okrog rudnikov in fužinarskih krajev, na primer Idrija, Železniki, Kropa, Vareš, Novo Brdo, Kratovo, Brskovo itd.

Političnogeografsko pogledano so se v stoletjih srednjega veka razvile posamezne države na ozemlju sedanje Jugoslavije: Srbija kot najmočnejša in najtrajnejša, za krajše razdobje Makedonija, pa Zeta ali Duklja v današnji Črni gori, Bosna, ki je bila na sredi med

srbskimi in hrvatskimi deželami in kjer se je končno močno zakoreninilo bogomilstvo, pa Hrvatska, ki je bila kasneje podrejena Ogrski, ter slovenske dežele, ki so zgodaj prišle v sklop frankovske ter nemške, kasneje avstrijske države. V nekaterih mestih na obali so zagospodovali Benečani, a Dubrovnik si je ohranil samostojnost.

Fevdalno razdobje: turško gospostvo in njega antropogeografski učinki

V XIV. stoletju so se začela turška osvajanja na Balkanskem polotoku ter dosegla v drugi polovici XVI. stoletja največji obseg, in sicer vse ozemlje nekako do črte, ki je tekla od Jadranskega morja pri Senju čez Liko, pa v okolico Siska in Petrinje ter mimo Križevcev—Koprivnice čez Dravo in mimo Velike Kaniže proti severu na južnovzhodno Slovaško. Slovenske dežele in preostanek Hrvatske, to je ostalo v politični oblasti habsburške Avstrije, medtem ko je na Jadranskem morju, na otokih, v nekaterih obrežnih mestih ter v zapadni Istri Beneška republika ohranila svoje postojanke ter zagospodovala tudi Furlaniji in Beneški Sloveniji. Dubrovniška republika je ohranila samostojnost, a pod vrhovno oblastjo turškega sultana.

Razdobje turškega gospostva pomeni za jugoslovansko ozemlje in za vse jugoslovanske narode veliko spremembo, združeno s predrugačenjem gospodarjenja in socialnih razmerij, verskih in političnih ter prebivalstvenih odnošajev.

Doba turškega gospostva je pustila ogromne sledove na jugoslovanskem ozemlju, in sicer v vseh pogledih, bodisi v gospodarstvu, v kulturi, v razprostranjenosti prebivalstva, v noši in običajih, v jeziku in veri ter socialni strukturi, v zunanji podobi in notranjem svojstvu mest in vasi, pa mestnih in kmetskih domačij. V vseh teh pogledih je turško gospostvo vtisnilo pečat pokrajinam, nad katere se je raztegnilo. Saj so bili Turki od balkanskih narodov zelo različno prebivalstvo, turške govorice, muslimanske vere, pa orientalsko-fevdalne socialne in politične strukture; mnogovrstni vplivi, ki so jih vtisnili balkanskim narodom, pomenijo svojstva orientalskega, gospodarsko-socialnega in kulturnega območja islamskega tipa, tujega dotedanjim evropskim družbenim in kulturnim sistemom. Le v benečanskem področju in v predelih avstrijskega gospostva so ostale stare poteze evropske gospodarsko-socialne in kulturne strukture. Medsebojna raznoličnost posameznih jugoslovanskih predelov se je s tem zelo stopnjevala.

Povsod, do koder se je razprostrla turška državna oblast, so se v večjem ali manjšem številu naseljevali Turki, bodisi kot oblastniki, upravni činitelji, vojaške posadke, do neke mere tudi obrtniki in trgovci, predvsem pa fevdalni zemljiški veleposestniki, ki so se

zlasti kasneje zelo radi držali mest in utrjenih krajev. Mesta so dobila turško prebivalstvo, nekatera celo v veliki večini, posebno ob glavnih cestah in sploh na prometno in strateško obvladujočih postojankah. V mestih se je tudi najbolj uveljavil muslimansko-orientalski način življenja s »turško« nošo, ki je zelo različna od evropske, pri moškem in zlasti pri ženski. Džamije z minareti so dajale na zunaj značilno lice tem mestom, kakor tudi prevlada turško-orientalske mestne hiše, ki je v prevladi nizka, enodružinska, z ločenostjo na žensko-družinski in moški del, z vodnjaki, zamreženimi okni itd. S Turki vred so se v mesta doseljevali cigani, v znatnem številu tudi Armenci, največ trgovci in obrtniki, prav tako od XVI. stoletja dalje sefardični židje, ki so bili pribežali v Turčijo iz Španije, pa zato njihovi potomci še dandanes govorijo stari španski žargon (»Španjoli«). Tudi cincarski trgovci so se za Turki razširili po mestih iz južnejših balkanskih predelov. Narodno-jezikovno ter versko različni meščani so običajno bivali ločeno po posameznih mestnih delih (hriščanska, ciganska, turška ma(ha)la itd.). Na sredi mesta je bila trgovsko-obrtniška čaršija, kjer niso stanovali in ki se je po opravljenem dnevnem poslu na noč docela spraznila. Obvladujočo postojanko je zavzemal hisar, grad z vojaško posadko in sedežem oblasti. Tak značaj mesta se je razširil po vseh deželah, ki so jih zavzeli Turki, do državnih meja v srednji Hrvatski, v zahodni Ogrski in sedanjem srednjem Slovaškem.

Turki so se na Balkanskem polotoku naseljevali tudi kot pastirsko-živinorejsko in poljedelsko prebivalstvo, toda le tamkaj, kjer so jih privabljale maloazijskim podobne klimatske in vegetacijske ter reliefne razmere, in sicer največ v vzhodni Bolgariji, a na našem ozemlju v nizkem osrednjem delu Makedonije. Medtem ko so iz južne Makedonije, ki se nahaja od leta 1912. v grški politični oblasti, Turke po letu 1923. izselili v Malo Azijo, so ostali v srednji Makedoniji, zlasti v Tikvešu, na Ovčem polju in ob Bregalnici do danes, podobno kot v vzhodni Bolgariji.

Zelo važen antropogeografski pojav je bilo tudi islamiziranje domačega balkanskega prebivalstva. Prestop v islam, ki je pomenil državno vero, je odprl v Turčiji vrata do gospodovalnih in izkoriščevalnih pozicij, do upravnih mest, do vseh možnih vodilnih vlog v vojski in veleposestvu. Ni čuda, da so se v vseh osvojenih pokrajinah vršili posamič prestopi iz krščanske v muslimansko vero, zlasti v prvih stoletjih turškega gospostva. V islam so prestopali zlasti pripadniki plemstva, ki so si mogli s tem ohraniti svoje obvladujoče fevdalne socialno-gospodarske pozicije. Poseben način raznarodovanja in islamiziranja je pomenil janičarski vojaški sistem, ki je vzgajal krščanske otroke v turške vojake. Toda dogajalo se je tudi prestopanje v islam v množicah, bodisi iz socialno-gospodarskih ali versko-političnih in drugih nagibov. Posebno pomembno je bilo, da

so bogomili v Bosni-Hercegovini ter na Raškem višavju prestopili v islam. Njihovi potomci so današnji bosanski muslimani, ki so ohranili svojo srbsko-hrvatsko govorico. Tudi večina Albancev je prestopila v islam. V Srbiji in Makedoniji so prevzele muslimansko vero le posamezne vasi ali soseske (»Torbeši«). Nekaj večje je postalo število islamiziranih Bolgarov v Rodopskem gorovju (Pomaki). Tudi manjši del Arumunov v Makedoniji ter španjolskih židov (v Solunu) in ciganov je sprejel islam.

Turška država je bila prava roparska osvajalska država, katere vojaška gibala so bile težnje po izkoriščanju in osvajanju vedno novih dežel, ropanju gmotnih dobrin in ugrabljanju ljudi, ki naj se prodajajo dalje za sužnje, v urejanju vojaškofevdalnega družbenega sistema, ki naj vzdržuje gospodujočo plast in jo bogato zalaga z delovno silo, z gmotnimi sredstvi in vedno svežim vojaškim podmladkom. K temu so se pridružili še verski nagibi, posebno potem, ko si je turški sultan po padcu Egipta prisvojil naslov in funkcije kalifa muslimanov. Naslanjajoč se na vlogo vrhovnega glavarja islama je sultan z vojaško osvajalnim, socialno zasužnjevalnim ter gospodarsko izkoriščevalnim fevdalnodružbenim sistemom uvajal popoln družbeni, gospodarski, verski ter kulturni prevrat v pokrajinah, ki si jih je po vrsti osvajal. Kmetje v podjarmljenih balkanskih državah so sprva do neke mere samo zamenjali domače fevdalce za turške, ostajajoč v popolni socialno-gospodarski podrejenosti. Najhuje so trpeli, dokler so bile dežele še v bojnem mejnem področju v vojnem stanju, tako rekoč neprestano izpostavljene roparskim napadom turških vojnih trum, ki so odvažale živino in pridelke ter blago, pa lovile ljudi brez izbire ter jih odvajale v suženjstvo, prodajajoč jih na azijske trge. Vrh tega so požigale in morile, da zastrašijo sosedno prebivalstvo, mu omajejo obrambeno voljo ter si s tem olajšajo osvajanje. Spričo tega je šel pred turškimi osvojitvami silen poplah, beg prebivalstva, pustošenje in nazadovanje gospodarjenja. Ko so Turki dokončno osvojili deželo, se je stanje v njej pomirilo, toda blagostanje se spričo neprestanega vojevanja nikakor ni naselilo med podložno kmetijsko prebivalstvo. Zanj je turško gospostvo pomenilo končno še poostreno in poslabšano stanje popolne socialne, gospodarske, politične in versko-kulturne podrejenosti. Zares je nastalo takšno razmerje, da se je socialno nasprotstvo vjemalo in se še stopnjevalo z verskim in političnim; krščanska raja pa je bila čim dalje bolj izkoriščana in je čim dalje bolj trpela pod nasilstvi turških fevdalnih gospodarjev, kolikor bolj se je kasneje prevrgel vojaški osvajalski duh in so spahije in begi ter age postajali veleposestniški izžemači, ostajajoč doma in v mestih, prepuščajoč vojaško službo posebni kasti — janičarjem. Naglasiti pa je treba, da je bilo podobne usode deležno tudi turško in sploh muslimansko kmetsko prebivalstvo, ki ga je izžemala gospodujoča plast. Toda kadar se je

udeleževalo vojnih pohodov, je bilo deležno vojnega plena in drugih ugodnosti pri osvajanjih. Zavajano s tem in z verskimi predsodki pa se je odvajalo od soglasja in sodelovanja s podrejenimi kmetskimi množicami drugih verskih skupin.

Ni se nam spričo tega čuditi, da je bilo razdobje turških osvajanj združeno z velikimi selitvami prebivalstva. Odkar so se naši predniki naselili v svojo novo domovino, se vse do danes ljudstvo v jugoslovanskih pokrajinah ni preseljevalo v tako velikih množinah, preseljevalo z vsem svojim imetjem, v sklopu tisočev in tisočev družin. Selitve so bile usmerjene v glavnem proč od Turkov, proti SZ, S in Z. Že takoj spočetka, zlasti v XV. stoletju, so jeli iz Makedonije in Srbije bežati v severnejše balkanske predele, potem pa še dalje, na Ogrsko, kjer so nadaljevali v ogrski, kasneje v avstrijski vojni službi borbo zoper Turke. Sprva se je pred Turki umikalo srbsko plemstvo, ki je potegnilo za seboj tudi del kmetov. Kasneje je uhajanje krščanskega prebivalstva iz balkanskih dežel, zlasti iz Srbije, Črne gore in Bosne ter Hercegovine, postajalo bolj splošno; krščanski begunci so se naseljevali posebno v južnejših predelih Panonskega nižavja, od koder je bežalo madžarsko in hrvatsko prebivalstvo pred turškimi roparskimi napadi, ki so postajali čim dalje pogostejši. Ko so Turki zavzeli vse osrednje in južne predele tedanje Ogrske, se je izseljeniški tok iz balkanskih dežel obrnil bolj proti severozapadu, v preostale habsburško-avstrijske dežele ter v jadransko primorje, ki je ostalo izven turške oblasti. Nekaj teh uskokov je dospelo celo v Slovenijo, bodisi v Belo Krajino in na Gorjance, kjer so se ohranili do danes pravoslavni v Bojancih in Marindolu ter unijati Žumberčani, ali na Dravsko polje, kjer je ostalo nekaj sledov po njih v priimkih ter krajevnih imenih (vas Skoke), pa na zahodni Kras in k spodnji Soči, kjer se še danes z imenom Bezjaki označuje nekdaj benečanska ravan med Krasom in spodnjo Sočo. Del hrvatskih beguncev se je obrnil celo čez Jadransko morje v osrednjo Italijo, kjer so ostale do danes njihove naselbine (Acqua viva in dr.) z okrog 5000 ljudmi. Del beguncev, največ hrvatskih, se je naselil po zapadni Ogrski od Prekmurja pa do v zapadno Slovaško in celo v Moravsko; tudi tod se držijo hrvatske naselbine do sedaj, največ v avstrijski Gradiščanski. Pa tudi v srednjo in severno Ogrsko so se razpršile skupine balkanskih, največ srbskih in hrvatskih beguncev. Turki so z manjšimi četami neprestano napadali obmejne dežele, ropali po njih in požigali ter odvajali ljudi v sužnost, pozneje pa se skušali za trajno utrditi v opustošenem obmejnem pasu, polastivši se predvsem prometno in strateško važnih postojank. Spričo tega je obmejno prebivalstvo silno trpelo, pa ni čuda, da se je skušalo z begom rešiti. V času najhujših turških napadov v XV. in XVI. stol. so tudi v slovenskih deželah že mislili na beg iz domovine.

Počenši s XVI. stol. je habsburška Avstrija polagoma organizirala Vojno krajino zoper turško ekspanzijo, utrjeno, s stalnimi vojaškimi posadkami opremljeno področje od Jadranskega morja pri Senju pa čez Hrvatsko daleč v notranjost. Kot graničarje so uporabljali največ srbsko-hrvatske begunce, uskoke, ki so jih naselili po dotlej neposeljenih ali opustošenih področjih. Ko se je kasneje, v XVII. in XVIII. stol., po prvem umiku turške teritorialne posesti, Vojna krajina raztegnila po dolgem čez Hrvatsko Slavonijo in dežele sedanje Vojvodine, so se tudi v teh področjih naseljevali srbsko-hrvatski graničarji, največ pravoslavni. Graničarske družine so tvorile kmetijsko prebivalstvo, a moški so morali biti na razpolago za vojaško službo. Posebno se je zgostilo graničarsko prebivalstvo v vojaško-upravnih sedežih Vojne krajine in v njih so se polagoma razvijala nova mesta posebnega graničarsko-kmetijskega značaja.

Tudi v balkanskih pokrajinah samih so se za časa turškega gospostva tako rekoč neprestano preseljevali in razseljevali, bodi posamič, kakor v družinah in skupinah. V mejnih področjih, opustošenih v toku mejnih bojev in roparskih pohodov, so se potem, ko se je v njih utrdila turška oblast, doseljevali kmetski prebivalci iz južnejših predelov, saj so turški fevdalci potrebovali za polja obdelovalcev; celo za pomožno službo v vojski so jih upotrebljavali (»martolozi«). Polagoma se je prebivalstvo v gorskih dinarskih področjih, posebno v Črni gori, Hercegovini, Dalmaciji, južni Bosni ter Albaniji, zelo namnožilo, tako da skopa zemlja ni mogla prerediti vseh. In začelo se je močno razseljevanje iz dinarskih gorskih področij. Usmerjeno je bilo po eni strani v benečansko, dalmatinsko in istrsko Primorje, kjer se je bilo staro prebivalstvo silno razredčilo. Še močnejši tok je bil usmerjen v doline in ravnine Pomoravlja v Srbiji, še prav posebno pa v prostrane gozde gričevnate in hribovite Šumadije, kjer so svobodoljubni dinarski gorjanci krčili gozde, nudeče zavetje in zatišje, zlasti vstran od velikih vojaških cest. Takšnih doseljencev se je v toku stoletij nabralo tako mnogo, da so končno dosegli večino; podrobne proučitve so pokazale, da je prebivalstvo v Srbiji, zlasti v Šumadiji, po ogromni večini, do 80%, iz novoselcev, največ iz potomcev doseljencev iz dinarskih gorá. Iz albanskih gora pa so se razseljevali Šiptari, ki so se kot izrazito živinorejsko-pastirsko ljudstvo držali zlasti planin in pašnikov v gorovjih ter ob njih, posebno ob Šarplanini, prodirali proti SV, spuščajoč se polagoma tudi na danje ravnine v Metohiji, na Kosovu in v zgornjem Pomoravju, od koder se je bilo mnogo Srbov odselilo za časa avstrijske ofenzive proti Turkom daleč proti severu. Podobno so se razširili v zahodno Makedonijo.

V velikem je doba turškega gospostva v gospodarstvu pomenila marsikje nazadovanje poljedelstva ter ojačenje živinoreje in pastir-

stva. Zakaj kolikor bolj je propadal družbeni sistem in vojaški ter politični red v Turčiji, toliko bolj je bilo nevarno ob velikih cestah, po katerih so se gibale glavne vojaške sile, željne ropanja. Zato so se kmetje od tamkaj umikali ter se selili v bolj zatišna področja; marsikje po velikih ravninah so njive opustili in uporabljali zemljišče skoro le še za pašnike. Ponekod, zlasti v Makedoniji ter v njenem sosedstvu, so ljudje s kmetov uhajali v mesta, ki so jim nudila večjo varnost in boljše gospodarske možnosti, zlasti pa rešitev izpod neznosnega podložništva fevdalnim begom-veleposestnikom.

Pa tudi sicer je gospodstvo islama imelo vpliv na oblike gospodarjenja. Pokrajine s prevladujočim muslimanskim prebivalstvom niso marale vinogradništva in ne svinjereje. Tudi nekatere obrti so bile privilegij muslimanov. Družbeni stiki so močno trpeli pod predsodki glede razmerja med pripadniki raznih konfesij. Muslimanska žena je nosila feredžo čez obraz in se je morala zapirati pred moško družbo, pa zato bivati v posebnih stanovanjskih prostorih, kamor niso prihajali moški gosti. Spričo tega je ostala bistveno zaostala tudi v izobrazbi; saj je predsodki niso pustili ne v šole, ne v tovarne ali delavnice ali urade.

V celem je bila družbena sestava nemuslimanskih narodov pod turškim gospostvom le enostransko razvita, bistveno okrnjena. Zakaj krščansko prebivalstvo se je polagoma skrčilo skoro samo na kmetsko temeljno plast, medtem ko je od meščanstva ostalo komaj še nekaj malega, razdrobljenega in gospodarsko zelo oslabljenega, in je domače plemstvo izginilo popolnoma. Spričo vsega tega je tudi kulturno življenje zamrlo in kakor je ostala krščanska raja socialno-gospodarsko v neznosnem položaju, tako je bila brezpravna politično ter potlačena v neaktivnost tudi kulturno. Takšno brezupno stanje se je zrcalilo tudi v družbeni zaostalosti; ojačila se je zopet plemenska uredba, posebno v Črni gori ter v sosedni Albaniji. Na široko po srbskih in hrvatskih krajih se je razmahnila urejenost rodbinskega in gospodarskega življenja v rodbinskih zadrugah, ki so štele zelo mnogo članov, tudi od 50—70, pod vodstvom starešine. V tej obliki se je kmetsko prebivalstvo bolj uspešno borilo zoper tegobe zastarelega in izredno okrutnega, vsak napredek dušečega turškega fevdalnega sistema.

Raznovrstne selitve, ki so trajale tako rekoč neprestano, a so se v posameznih razdobjih posebno stopnjevale, so zelo spremenile antropogeografsko sliko. Predvsem se je zelo spremenila razporeditev srbskega in hrvatskega prebivalstva, kakor se je predrugačila tudi njega etnografska struktura. Spričo premestitev proti S in SZ se je skrčilo ozemlje kajkavcev na SZ ter čakavcev na skrajnem obmorskem zapadu, a zelo se je razširilo območje štokavcev. Močno so se pomešali pravoslavni in katoliki, v Bosni in Hercegovini tudi muslimani. V glavnem so katoliki ostali nepomešani le v tistih pod-

ročjih v severnozapadni Hrvatski, ki niso bila nikdar v turški oblasti (»reliquiae reliquiarum regni Croatiae«), pa tudi ne v obsegu Vojne krajine, zlasti Zágorje in Medjimurje, pa predel med Savo, Karlovcem ter spodnjo Kolpo. Prav tako so Hrvati-katoliki ostali nepomešani v velikem delu Dalmacije, ki je ostala pod benečanskim gospostvom, dasi je treba pripomniti, da so se v zunanje dele doseljevali pravoslavni Srbi. V celem bivajo Hrvatje v dveh dolgih, pretežno ozkih pasovih, in sicer med Dravo ter Savo, pa med nekdanjo turško mejo in morjem, z jedrom v dalmatinskem obrežju. V tej razporedbi odseva dediščina po nekdanjih teritorialnopolitičnih deželah.

Sedanja geografska razprostranjenost srbskega prebivalstva razodeva, kako daleč proti S, SZ in Z so se v dobi velikih migracij razprostrli roji pravoslavnih srbskih izseljencev iz balkanskih dežel in katera področja na Hrvatskem in v Vojvodini so pripadala Vojni krajini, ki je prevzela poglavitni del srbskih uskokov.

Po višku, ki ga je dosegla geografska razprostranjenost turške oblasti na Balkanu in v Podonavju proti koncu XVI. stoletja, se je začelo umikanje Turčije. Prvo veliko spremembo je prinesel mirovni sklep med Avstrijo in Turčijo v Sremskih Karlovcih l. 1699, ko so mejo začrtali na Uni in Savi. Malo kasneje, v mirovni pogodbi v Požarevcu l. 1718, je prešel v avstrijsko posest tudi Banat. Meja med Turčijo in Avstrijo se je v miru l. 1739 ustalila na Donavi nad Železnimi vrati in na Savi ter Uni; le malenkostna je bila mejna poprava v korist Avstrije po vojni l. 1787—1791.

Prehod izpod turškega gospostva v avstrijsko-habsburško oblast je pomenil temeljno antropogeografsko spremembo. Predvsem so se izselili vsi Turki, ne le vojaške posadke, marveč tudi ostali muslimanski prebivalci; mesta so izgubila svoje orientalsko lice, izginile so džamije z minareti. V novih obmejnih področjih, kamor so preložili uredbo Vojne krajine, se je osredotočilo srbsko pravoslavno prebivalstvo, osobito kasneje, ko so ostale predele podredili ogrskim in hrvatskim fevdalnim grofovskim veleposestnikom. Pa še vedno je bilo tu, v redko poseljenih, v znatnem delu poplavljanih ali celo zamočvirjenih področjih obilo prostora. In habsburška oblast je začela semkaj na veliko naseljevati kmete od vseh strani iz zapadne Nemčije (»Švabi«), pa Slovake, kasneje tudi Galičane, Madžare itd. Ta velika kolonizacija se je koncentrirala zlasti po Vojvodini, ki je dobila s tem izredno pisano etnografsko sestavo. Gospodarsko življenje se je jelo tukaj razvijati po srednjeevropskih vzorcih, kakor se je uveljavil tudi srednjeevropski socialni in fevdalni red, medtem ko se je onstran turške meje ohranil turško-orientalski značaj. In ta meja med dvema, že na prvi pogled različnima svetovoma je potekala po sredi jugoslovanskih dežel; še danes stoje, postavimo, ob Savi naselja, ki imajo skupno ime, a se na hrvatsko-slavonski strani

imenujejo Slavonski Brod, Gradiška, Kostajnica itd., na drugi strani reke pa Bosanski Brod, Turška Gradiška, Bosanska Kostajnica itd.

Podobno se je bila spremenila meja ob dalmatinskem benečanskem ozemlju; s pomočjo srbsko-hrvatskih uskokov in prebegov in v zavezništvu s habsburško Avstrijo so mogli Benečani potisniti turško mejo od obrežja v notranjost, da je potekala odtlej po Dinari planini. Tudi tu je turško prebivalstvo popolnoma izginilo, ostalo je le srbsko in hrvatsko, v mestih pa tudi italijansko, razvijajoče se v znamenju fevdalnega mediteranskega sistema s koloni. Meja med benečanskim in turškim ozemljem se odtlej ni več spreminjala. Ozemlje Dubrovnika je ostalo samostojno; po svoji antropogeografski strukturi se je razlikovalo bistveno od turškega zaledja.

Prehod v obdobje kapitalizma

Katere koli pojave v antropogeografskem svetu Jugoslavije premotrivamo, vedno znova se nam razodevajo neka genetična razmerja do politično-geografskih sprememb, ki jih je prinesla doba turške invazije z antropogeografskimi procesi za časa njenega trajanja ter po postopni odpravi turškega gospostva. In po razmerju do teh razdobij in do politično-antropogeografskih sprememb, genetično povezanih z njimi, moremo tako rekoč na slehernem koraku ugotoviti razlike med posameznimi predeli Jugoslavije.

Po svojstvih teh razmerij moremo razlikovati naslednja področja. Na SZ imamo slovenske dežele, pa robni del Hrvatske; tu ni bilo nikdar turškega gospostva, tu se je ohranilo staro prebivalstvo, tu so ostala stara naselja, bodisi stara mesta s trgi, kakor tudi kmetske vasi, bodi po tločrtu kakor po zemljiški razporedbi, skozi stoletja nespremenjene. V današnjem licu moremo običajno najti oblike in ustanovitve, ki se dado po zgodovinskih virih spremljati skozi sto in sto let. Semkaj je bila usmerjena le nemška kolonizacija, na Slovenskem tudi ruralnega značaja, na Hrvatskem le v mesta. V kasnejših dobah se je na Slovenskem in severnozapadnem Hrvatskem vršila tudi notranja kolonizacija, z naseljevanjem kmetijskega prebivalstva v novoizkrčenih gozdnih področjih, toda z ljudmi, ki niso prihajali od daleč, marveč so izvirali iz bližnjih gosto obljudenih predelov. Poudariti je treba, da je takšno stanovitno politično-geografsko stanje omogočilo veliko zgostitev prebivalstva; zato doseza gostota v teh področjih največje mere v vsej Jugoslaviji. In zato se je mogla tu civilizacija držati primeroma visoko.

Slovenskemu in severnozapadno hrvatskemu predelu je genetično najbolj podoben obmorski pas Dalmacije, ki ni bil nikdar podrejen turški oblasti in kjer so se podobno starinske antropogeografske osnove dedovale skozi stoletja. Vendar je bilo semkaj

usmerjeno že močnejše priseljevanje iz zaledja, ki ga je zasegla turška invazija.

Ves ostali del Jugoslavije je bil podrejen turški oblasti in je doživel velike antropogeografske spremembe. Po tem, koliko časa je turški režim trajal, kdaj in kako se je podrl in kakšen sistem ga je zamenjal, se kažejo posamezni deli Jugoslavije v znatnih medsebojnih razlikah. Na splošno pa moramo reči, da so bile antropogeografske spremembe povsod zelo velike. Turški režim je tudi povzročil, da splošna civilizacija staroselskega prebivalstva ni mogla napredovati vzporedno z evropsko, marveč je zastajala ali celo absolutno upadla v primeri s predturško dobo. Kolikor bolj dolgo je trajal turški režim, tem bolj je kultura zaostala, kakor so zastarele gospodarske in socialne razmere. Ni tedaj slučaj in ni merilo za nadarjenost ali podjetnost ter pridnost prebivalstva, ako je splošno gospodarsko in civilizacijsko stanje najbolj zaostalo v stari Raški, Albaniji ter Makedoniji, kamor je turški režim segel najprej in se držal najbolj dolgo.

Turška doba je hkrati povzročila, da so se držale nekatere patriarhalne ali vsekakor zastarele socialne in družabne uredbe, kakor so bile zadruge, plemenska organizacija v Črni gori in Albaniji itd. S sprožitvijo velikih, intenzivnih in dolgotrajnih migracij pa je turška doba povzročila, da se je srbsko in hrvatsko prebivalstvo s selitvami zelo razširilo, se silno mešalo in se s tem nekako unificiralo. Med srbskim in hrvatskim prebivalstvom so celo na velike daljave po narečju in folklornih svojstvih primeroma majhne razlike, medtem ko so, postavimo, med maloštevilnimi Slovenci že na bližnje razdalje zelo velike.

V predelu, kjer je turško gospostvo trajalo vsaj neko dobo, se splošnoevropskemu področju najbolj približujeta tostran Save ležeči Vojvodina ter Hrvatska - Slavonija, ki sta že okrog 250 let izpod turškega režima; vendar so sledovi velikih selitev tod še dokaj znatni, znaki svoječasne velike antropogeografske spremenljivosti obilni in močni. Zgostitev prebivalstva in gospodarski napredek prebivalstva se je mogel zelo stopnjevati spričo izredno ugodnih prirodnih pogojev.

Srbija se je postopno izmotala iz turškega gospostva in kaže v skladu s tem stopnje prenovitve, od najmočnejše v Šumadiji do najmanj intenzivne v južnejšem področju, ki je bilo priključeno šele l. 1878., pa se vendarle mnogo razlikuje od Bosne - Hercegovine. Črna gora je imela zelo samosvoj razvoj. Bosna - Hercegovina je podobna Raški ter Makedoniji, ki sta vsekakor skrajnost v tej razvojni dobi.

Upor srbskih kmetov Šumadije pod vodstvom Črnega Jurija zoper zastarelo, gospodarsko in kulturno docela neproduktivno turško gospostvo je imel za končni učinek — nastanek nove Srbije, nove

države v osredju severnega Balkanskega polotoka, razširjajoče se v naslednjih razdobjih proti J, V in Z. Z umikom turške oblasti so se izselili iz Srbije vsi Turki, pa tudi vsi muslimani srbskega ali albanskega jezika; naseljevali so se v sosednih ozemljih, ki so še ostali Turčiji, predvsem v Bosni, na Kosovu, v Makedoniji ter Bolgariji. Srbski kmet ni imel več nad seboj begov in ag ter janičarskih dahij. Učinek teh selitev je bil posebno velik po mestih, kjer so bili dotlej Turki v večini in kamor so se odtlej priseljevali novi ljudje s kmetov. Tudi na zunaj se je lice mestom zelo spremenilo: kar cele mestne dele so podrli, odstranili džamije z munarami, pa gradili nove hiše, marsikje po preudarjenem načrtu, z velikim tržnim prostorom v sredini.[1] Ko se je Srbija iznebila turškega jarma, je postala privlačna za sosedne narode; obilo ljudi se je doseljevalo semkaj, iz Bosne in Hercegovine, Črne gore, Vojvodine, Hrvatske, pa tudi iz Makedonije ter Slovenije, največ v Beograd in druga mesta. V gospodarstvu in še v drugih področjih pa so se še dolgo poznali sledovi razvojne zamude, ki jo je povzročil okosteneli režim tako rekoč srednjeveškega turškega fevdalizma.

Nacionalno-politična osvoboditev Srbije je tudi socialno ogromno pomenila. Z drugimi Turki vred so se izselili begi-veleposestniki, njihovo fevdalno gospostvo se je s tem nehalo in srbski kmet je bil zadihal sproščeno. Kmetska posest se je mogla v osvobojeni Srbiji dokaj dobro izenačiti; fevdalna veleposest je izginila popolnoma, novonastali meščanski mogotci, veliki trgovci ter politični izkoriščevalci so se sicer marsikje dokopali do gospodarsko dominantnih postojank, toda kmetska posest je vendarle ostala od vseh jugoslovanskih ozemelj v Srbiji najbolj v ustrezajočih srednjih merah. Osvoboditev izpod fevdalnega in upravnosamopašnega turškega jarma je dosegel srbski kmet s svojo lastno krvjo, z lastno uporno silo ter iniciativnostjo, a kasneje tudi ob pomoči ruskega orožja. Ni čuda, da je v srbskem prebivalstvu ostala krepka politična samozavest, ki se je uveljavljala v kritičnih razdobjih narodne zgodovine. In ni se čuditi, da se je uveljavila tudi v kritičnem razdobju l. 1941., ko je na mah v Srbiji zagorel upor zoper fašističnega zavojevalca in se je ljudstvo zagnalo v borbo, moralno ojačeno z zavestjo, da se bori v skupni fronti s Sovjetsko zvezo in z vsemi svobodoljubnimi narodi sveta.

Celotni učinek vsega tega razvoja je pomenil zelo vidno preobliko antropogeografske strukture v Srbiji. Težnja, da se zabrišejo zunanji in notranji znaki turškega gospostva, je dovedla do priličenja stanju, prevladujočem v ostali Evropi.

Podoben razvoj je doživljala ta čas Črna gora. Tako rekoč v neprestanih krvavih borbah s Turki so se osvobodili prebivalci viso-

[1] Branko Maksimović, Urbanizam u Srbiji. Beograd 1938. 143 strani.

kih dinarskih gora in kraških višavij, pa si osnovali svojo malo državico, s prevladujočimi patriarhalnimi političnimi ter socialno-gospodarskimi razmerami. Z neprestanimi krvavimi borbami so ubranili svojo svobodno gorsko domovino ter jo celo še postopno razširjali. S svojim nerodovitnim površjem, s svojimi težko dostopnimi gorami in sploh po naturi izredno skopo odmerjenimi eksistenčnimi možnostmi je mogla Črna gora le malo privlačiti svobodoljubno prebivalstvo iz sosednih takrat še turških dežel, dasi je pomenila za srbski svet matico narodnega odpora in junaške svobodoljubne borbe. Spričo tega je bilo priseljevanja v Črno goro primeroma manj in le bolj iz bližnjega sosedstva. A tudi iz Črne gore so se ob postopni osvoboditvi Turki izseljevali in ginili so zunanji znaki turške oblasti; samo v ozkem obmejnem pasu, priključenem l. 1878., je ostalo nekaj malega nesrbskega življa, največ Arnavtov.

L. 1878. je Avstro-Ogrska okupirala Bosno in Hercegovino, si jo je l. 1908. anektirala ter gospodovala v njej do konca prve svetovne vojne. Dotlej se je ob sleherni premaknitvi državnih meja na račun Turčije izvršila velika antropogeografska sprememba, ki je dajala že na zunaj bistveno predrugačeno lice pokrajini. V Bosni in Hercegovini se po l. 1878. takšne spremembe niso izvršile. Pripomniti je, da je bilo pravih Turkov v deželi le malo, muslimani so tu po ogromni večini srbsko-hrvatskega jezika, a kar je prišlo med nje turških doseljencev, so se polagoma asimilirali. Avstro-Ogrska je pustila v deželi stari fevdalni red z begi in agami kot veleposestniki in gospodarji nad podložnimi kmeti, ki so bili deloma muslimani, po veliki večini pa krščanske vere, v manjšem delu katoliki, po večini pa pravoslavni. Ostala je stara fevdalna podložnost s hudim socialno-gospodarskim pritiskom nad kmetskim prebivalstvom. Prihod Avstro-Ogrske v Bosno in Hercegovino je pomenil za domače prebivalstvo nekaj takega, kot prehod izpod turške oblasti v kolonialni položaj. Avstroogrski kapital se je polastil dežele ter jo začel izkoriščati, v prvi vrsti ogromne gozde, kasneje tudi rudnike in premogovnike; zaradi lažjega izkoriščanja in političnega obvladanja je okupant zgradil v deželi ozkotirno železniško omrežje, ki se je s tem zelo ločilo od železniškega sistema v sosednih jugoslovanskih deželah. Ostal je ves socialno-gospodarski sistem s fevdalnimi razmerami, ki so bile za stoletja zaostale za sodobnimi težnjami. Avstro-Ogrska je v svoji politiki skušala ščuvati med seboj pripadnike treh glavnih bosanskih konfesij, da bi tem lažje vladala nad njimi. Muslimani, dasi srbsko-hrvatskega materinskega jezika, so se enačili s Turki. Sprva so nasprotovali avstro-ogrski okupaciji. Mnogo muslimanov se je izselilo v sosedno staro Raško (Novopazarski sandžak ali kratko Sandžak) ter Makedonijo, ki so bile še po l. 1878. turška posest in marsikje po stari Raški in Makedoniji so se stvorili novi mestni deli iz teh izseljencev (»muhadžiri«).

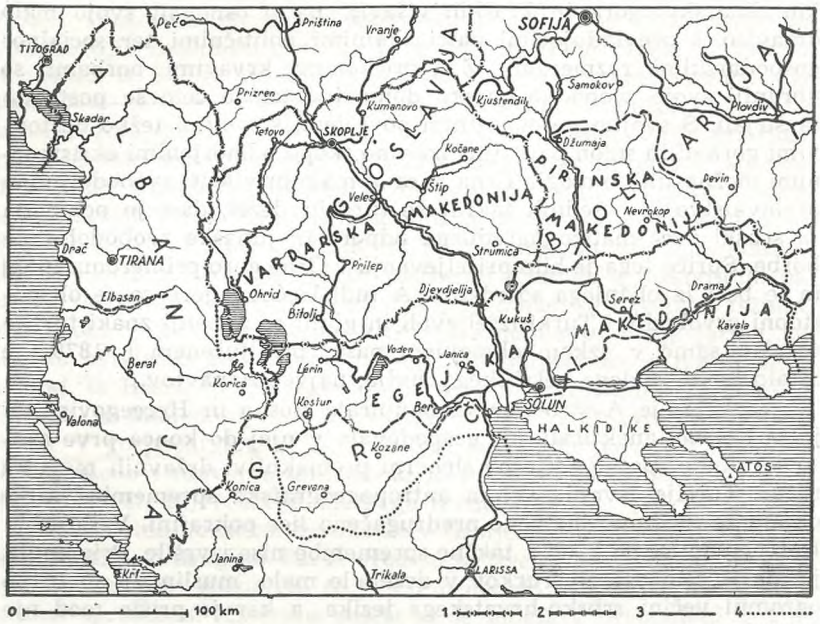

Pod. 17. Makedonija,

1. sedanje državne meje med Jugoslavijo, Bolgarijo, Albanijo ter Grčijo;
2. meje med ljudskimi republikami FLR Jugoslavije;
3. narodnostna meja Makedoncev na jugu in vzhodu;
4. geografsko-zgodovinska meja Makedonije na jugu in vzhodu.

Delež muslimanskega prebivalstva v Bosni in Hercegovini se je od l. 1878. do 1921. zmanjšal od 39% na 31%, v glavnem spričo izseljevanja. Toda glavni del muslimanov je ostal. In s tem je ostalo v deželi tudi zunanje lice orientalske pokrajine z džamijami in minareti, fesi in feredžami ter neštetimi drugimi islamskimi svojstvi, pa s čaršijo in svojskimi »turškimi« hišami po mestih in vaseh. Od katere koli strani je popotnik dospel v Bosno - Hercegovino, je že takoj po prestopu meje zadel na zelo vidne zunanje značilnosti muslimanske pokrajine. Po svojem odklonilnem razmerju do vinogradništva, svinjereje, po brezpravnosti in družbeni zaostalosti žene itd. pa je imela takšna verska struktura tudi precej gospodarskega učinka. V Bosno - Hercegovino se je v avstrijski dobi pričelo doseljevanje tujerodcev, kakor ga pospešuje vsaka kolonialna oblast; tujce so pošiljali v mesta kot uradnike, inženirje, učitelje, bančnike, trgovce, podjetnike itd. Pa tudi nekaj kmetijskih kolonij so ustanovili v severni Bosni, predvsem v bosanski Posavini, naselivši v njih Nemce, Italijane, Poljake, ki so se odselili šele po l. 1941.

Pod. 16. Preseljevalni tokovi na jugoslovanskem ozemlju.

Zajete so tiste selitve, ki so se izvršile v glavnem v fevdalni turški dobi in ki so pomenile preseljevanja posamič in v množicah.

Do leta 1912. je razen Albanije le še stara Raška in Makedonija ostala v turški oblasti; tiste dežele, ki jih je najprej preplavila turška invazija v XIV. stoletju, so morale najdlje prenašati okoreli turški sistem. Toda v stari Raški ter Makedoniji so po l. 1912. Turki ostali, kakor so ostali tudi muslimani srbske, makedonske in albanske govorice. Ukinjena je bila fevdalna podložnost kmeta, toda agrarna reforma je le do neke mere okrnila veleposest. Na večjih ravninah se je pričela kolonizacija kmetskega prebivalstva in v novih ruralnih naseljih so se naseljevali poljedelci iz raznih jugoslovanskih pokrajin. Tudi v mesta je nova uprava dovedla obilo priseljencev iz severnih predelov, zlasti po letu 1918., ko so se jugoslovanske pokrajine združile v Jugoslavijo. Vendar v celem je prišlo priseljencev primeroma malo, medtem ko je bilo izseljevanje usmerjeno ali v Turčijo, v Albanijo ali v Bolgarijo. Etnografska struktura Raške in Makedonije je v osnovi ostala kakor za časa turškega gospostva. V gospodarstvu se je zelo konservativno držalo staro stanje.

Ob tej priliki je umestno opozoriti na antropogeografske spremembe v Egejski Makedoniji. Od l. 1913., ko je bila Makedonija razdeljena med Srbijo ter Grčijo in Bolgarijo, so posamezni deli doživljali različne spremembe bodisi v etnografskem smislu, kakor v socialno-gospodarskih odnošajih, pač v razmerju s tem, kakor so se razvijale države, katerim so pripadali. V (Pirinski) Makedoniji, priključeni Bolgariji, so uvedli v urade in šole ter književnost bolgarski književni jezik, v Vardarski Makedoniji, pripadajoči Srbiji, a po l. 1918. Jugoslaviji, so uvedli srbski književni jezik. V Egejski Makedoniji, ki jo ima od l. 1913. dalje v posesti Grčija, pa je zagospodovala samo novogrščina v javni rabi. V Egejski Makedoniji so tudi sicer spremembe največje. Po porazu na maloazijskem bojišču je Grčija l. 1923. iz Egejske Makedonije izselila Turke in sploh muslimane v Malo Azijo, a na njihovo mesto naselila grške in sploh pravoslavne begunce iz Turčije. Tudi mnogo pravoslavnih Makedoncev se je izselilo bodisi v Bolgarijo kakor tudi v Jugoslavijo. Ugotovljeno je v letu 1942., da znaša število slovanskih Makedoncev v Egejski Makedoniji še vedno 269.500.[1] Bivajo sklenjeno od jugoslovanske meje pa nekako do Kostura, do Bera in do Soluna, torej do morja v Solunskem zalivu.

Z letom 1918. so se jugoslovanske pokrajine združile v skupno državo Jugoslavijo. Toda Slovensko Primorje ter Istra in Reka, Zadar ter nekateri otoki so bili priključeni Italiji; mnogo beguncev od ondod je za časa fašističnega režima pribežalo v Jugoslavijo. Slovenska Koroška je bila vključena v Avstrijo in tudi od tam so

[1] Egejska Makedonija. Trideset dana. Beograd 1946. August - septembar. Str. 131—138.

se naši rojaki odseljevali čez državno mejo. Ozemlje Rabskih Slovencev je ostalo v okviru Madžarske. Egejska Makedonija je ostala v rokah Grčije; tudi od tamkaj so se odseljevali Makedonci.

Gospodarsko stanje v Jugoslaviji se med obema svetovnima vojnama ni kaj prida izboljšalo. Veliki kapital imperialističnih sil je imel slej ko prej v rokah največja naša industrijska podjetja, največje naše rudnike ter iz njih izvažal rudo na tuje in jo vključeval v tujo industrijo, nam pa z velikimi dobički prodajal svoje industrijske izdelke. Izvažali smo proizvode svojih gozdov, toda tudi ti so bili po veliki večini v rokah veleposestnikov. Izvažali smo poljedelske in živinorejske proizvode, toda po večini nepredelane, tako da je dobiček od predelave spravljal inozemski kapital. Kmet in delavec v Jugoslaviji pa sta mogla le po nizki ceni prodajati svoje proizvode in svojo delovno moč. Brezposelnost je bila naš vsakdanji pojav.

Ni čuda, da je takšno gospodarsko stanje ljudi gnalo v obup. Mladi ljudje iz kmetskih in delavskih družin so se v velikem številu odpravljali zdoma po svetu za kruhom. Največje je bilo izseljevanje v razdobju pred prvo svetovno vojno, zlasti v tridesetletju od l. 1880. do 1910. Ogromne množice naših rojakov so se takrat izselile na tuje, največ v Ameriko, v Združene države, potem v Kanado, v Argentino in Čile. Izselilo se je na stotisoče Slovencev, in sicer iz vseh slovenskih pokrajin. Še več se je izselilo Hrvatov, posebno mnogo iz Dalmacije in iz Like, pa iz Hrvatskega Zagorja, a obilo tudi iz drugih hrvatskih predelov. Srbi so se primeroma manj izseljevali, a največ iz Dalmacije, Like, Slavonije ter Vojvodine; precej je šlo na tuje tudi Črnogorcev. Zelo mnogo je odšlo iz domovine Makedoncev, posebno za časa krvavih uporov zoper Turke. Primeroma najmanj so se izseljevali v Ameriko iz Srbije, pa tudi iz Bosne so se izseljevali manj ko iz drugih naših predelov.

V razdobju med obema vojnama je izseljevanje iz Jugoslavije nekoliko pojenjalo. Toda zamenjalo ga je odseljevanje v druge dele sveta, v Francijo in Belgijo, v Argentino, v Avstralijo itd. Naši rojaki so se že poprej močno izseljevali tudi v Nemčijo, na delo v tamkajšnje rudnike in tovarne. Po vsem svetu so raztreseni naši rojaki-izseljenci ter njihovi otroci in vnuki. Izseljevali so se največ moški v najboljših življenjskih letih, a zelo mnogo tudi žensk, često kar z družinami. Izseljevali so se le na delo, toda primeroma malo se jih je vrnilo. Ostali so največ na delu v tujini, v rudnikih ter tovarnah, pri gradnji železnic itd., torej v najtežjih delih. Le manjši del se je uvrstil v obrtne posle ali na farme k poljedelskemu ali vrtnarskemu ter sadjarskemu delu.

Bilanca našega gospodarjenja in našega demografskega gibanja je bila zelo nerazveseljiva, kljub temu, da smo se tako zelo odlikovali z velikim svojim prirodnim prirastkom.

Narodna in socialna osvoboditev ter sporazum narodov Jugoslavije. Prehod v načrtno gospodarstvo

Velike so spremembe, ki so se izvršile v politično-geografskem območju v najnovejši dobi in ki imajo velike učinke za antropogeografsko strukturo sedanjosti.

Strašna druga svetovna vojna je povzročila silne žrtve v ljudeh in materialu, živini in gospodarskih zgradbah ter institucijah. Število ljudskih žrtev, ki jih je vzela vojna doba in ki se je z dosedanjimi štetji ocenilo z 1,700.000, je ogromno in pomeni skoro toliko kot izgubo naravnega ljudskega prirastka zadnjih 10 let. Toda žrtve niso razporejene enakomerno po vseh delih Jugoslavije, marveč so bili nekateri predeli prizadeti mnogo bolj, na primer Bosna, deli severne Srbije, pretežno srbski deli Hrvatske, južni in južnozapadni deli Slovenije itd. Narodnoosvobodilna borba se je močno naslanjala na gorska in na gozdna področja, pa so bila spričo tega sovražnikova razdejanja posebno osredotočena v njihovem obližju.

Zopet so se izkazale dinarske gore; od južnozapadne Slovenije skozi Gorski kotar in Liko, pa skozi Bosno in Hercegovino tja v Črno goro, povsod je bilo visoko gorovje s svojimi kraškimi skalnatimi visokimi planotami, s težko prehodnimi, nič manj težko preglednimi strminami, dragami in grebeni, pa s silnimi nedoglednimi črnimi gozdi — najimenitnejše oporišče za svobodoljubne borce, ki so tu bíli boj za svobodo. Od Krima in Roga pa do Durmitora in do Sutjeske, vse to je bila ena sama slavna Črna gora.

Druga svetovna vojna se je končala z zmago nad imperialističnimi ekspanzivnimi in gospodovalnimi težnjami nacistične Nemčije in fašistične Italije. Imela je dejansko značaj uničevalne vojne imperialističnega nemštva zoper slovanstvo, kar je ugotovljeno z eksaktnimi dokazi tudi na nürnberškem procesu. Nemške narodne manjšine po slovanskih deželah so sodelovale v tej imperialistični nemški politiki. Ni čuda, da so s poraženimi nemškimi armadami tudi pripadniki nemških manjšin bežali v Nemčijo. Z izselitvijo Nemcev iz Jugoslavije so bili odstranjeni učinki stare nemške kolonizacije na Slovenskem (Kočevarji), v Vojvodini in Slavoniji.

Z zmago ljudstva v narodnoosvobodilni vojni l. 1941—1945 je nastopila popolnoma nova doba za narode Jugoslavije, temeljno novo razdobje bodisi v narodnem, v političnem, kakor tudi v socialnem in gospodarskem področju. Postavljeni so temelji popolne osvoboditve naših narodov, sprostitve vseh ljudskih sil v smislu socializma; uvrstili smo se v veliki pohod v boljšo, pravilneje in pravičneje urejeno bodočnost, pod zastavami stremljenja, objemajočega ves svet, stremljenja, ki mu je dala konkretne oblike zmagovita komunistična partija.

In ta veliki družabni, gospodarski in politični preobrat, ki se je pričel v narodnoosvobodilni vojni in ki bo ustvaril dokončne oblike novemu stanju v bližnji bodočnosti, pomeni za geografsko sliko naše države in naših narodov bistveno dejanje. In sicer v mnogih pogledih.

Zmaga ljudskih stremljenj v narodnoosvobodilni vojni je prinesla hkrati kot temelj narodnemu sožitju — zares popolno osvoboditev naših narodov, pa hkrati njihovo odločitev za skupno sožitje v novih oblikah, na načelu suverenosti vsakega naroda. Z zmagovito novo obliko samoodločbe narodov je napravljen konec oni nesrečni medsebojni nacionalni borbi, ki je še nedavno v meščanskopolitični preteklosti zastrupljala odnošaje med našimi narodi, pa s tem omogočala kapitalistično-veleposestniškim klikam, da so se polastile oblasti ter zagospodovale nad delovnimi ljudskimi množicami, izigravajoč se med seboj v grobem pohlepu po gospostvu in izkoriščanju. Razjedajoča, vsak resnični napredek ovirajoča tekma v izkoriščanju in oblasti med posameznimi klikami v stari meščansko-kapitalistični družbi, je uživala še posebej škodljivo podporo od zunaj. Saj je znano in zgodovinsko ugotovljeno, kako so stare imperialistične sile ščuvale naše narode enega na drugega, zdaj javno in brez pridržka, zdaj na tihem in s prikritimi zastraševalnimi sredstvi. Posebno znana je bila tradicionalna politika stare cesarske Avstrije in Avstro-Ogrske, da umetno podpira in neti razdor med južnoslovanskimi narodi, da jih umetno drži v medsebojni mržnji, zlasti pa da z vsemi sredstvi prepreči sporazum med njimi. V drugi svetovni vojni je isto težnjo prevzela nacistična Nemčija ob sodelovanju fašistične Italije in drugih imperialističnih vlad; vse te imperialistične sile so se lotile poskusa, da razkosajo staro Jugoslavijo, pa da s tem posredno ali neposredno zavladajo nad njenimi narodi. Narodi Jugoslavije pa so ta imperialistični poskus odbili ter si v zmagoviti borbi ob silnih krvavih žrtvah ustvarili novo Jugoslavijo. Osvobojena nova Jugoslavija pomeni svobodno združitev narodov v zvezno ljudsko republiko; nastala je tedaj iz svobodne zveze suverenih ljudskih republik Slovenije, Hrvatske, Bosne in Hercegovine, Črne gore, Srbije z avtonomno pokrajino Vojvodino ter avtonomno oblastjo Kosmetom in Makedonije. Njihovo jezikovno stanje je jezikoslovec karakteriziral takole: Naši narodi: v Srbiji z Vojvodino, Hrvatski, Bosni in Hercegovini ter v Črni gori govore eden, srbski ali hrvatski jezik; Slovenci govore v slovenskem, a Makedonci v makedonskem jeziku. (Rad. Aleksić, Mih. Stevanović, Gramatika srpskoga jezika, Beograd 1946.)

Ako te navedbe prevedemo v statistično obliko, moremo po nadrobnih preračunavanjih ugotoviti, da govori v novi Jugoslaviji srbski ali hrvatski okroglo 11,450.000 ljudi. Koliko od tega odpade na posamezne narode, koliko na prebivalstvo ljudske republike Hrvat-

ske, Bosne, Srbije in Črne gore, o tem nas poučujejo statistični podatki za posamezne republike. Vseh Slovencev v novi Jugoslaviji je okroglo 1,400.000, a Makedoncev najmanj okrog 820.000.

L. 1931. so predstavljali, ako vzamemo v poštev samo jezikovni kriterij, Srbi in Hrvatje ter Črnogorci, Slovenci in Makedonci skupno 85% vsega prebivalstva Jugoslavije, a zdaj, po izselitvi Nemcev ter po priključitvi osvobojenega Slovenskega Primorja, Istre ter Reke z Zadrom in otoki, se je delež povišal na preko 90%.

Šiptarov so v l. 1931. našteli v Jugoslaviji 505.000, to je 3.6%, Madžarov 468.000, t. j. 3.3%. Drugih Slovanov je bilo 217.700 ali 1.6%, pa drugih narodnosti 376.600, med njimi v glavnem Rumunov in Turkov ter Arumunov. Po veroizpovedi je bilo l. 1931. 48.7% pravoslavnih, 37.4% katoličanov, 11.2% muslimanov, 1.7% evangeličanov ter še 1.0% drugih.

Kakšno je sedaj razmerje med vsemi temi prebivalstvenimi skupinami, bodo pokazali nadrobni rezultati v marcu 1948 izvršenega štetja. Razmerje se je vsekakor dokaj spremenilo.

Nova Jugoslavija je združba svobodnih narodov, katerih osnovna težnja je, da zagotovijo popolno politično in socialno osvoboditev vsem svojim pripadnikom. Zato je z zmago narodnoosvobodilne borbe postavljen tudi temelj gospodarske osvoboditve; vsa znatnejša proizvajalna sredstva, ki so bila v razdobju stare Jugoslavije v rokah izkoriščevalne plasti bodisi domačih ali inozemskih tujerodnih kapitalistov, so prešla v roke ljudstva samega ter so in bodo v bodoče uvrščena v obrat v prospeh skupnosti, vseh narodov, celotne zvezne republike. S tem orjaškim gospodarsko-socialnim preobratom v območju zemljiškega veleposestva, rudarske in industrijske ter bančne podjetnosti, prometa in veletrgovine se je šele dovršila popolna nacionalna osvoboditev. Zakaj nekdanji imperialistični osvajači so si bili marsikje še ohranili del nekdanje svoje gospodovalne oblasti, skrite v obliki kapitalističnih postojank v neštetih velikih podjetjih ter iz njih držali v zavisnosti slabotni domači kapital, pa posredno ljudstvo sámo. Zdaj ni več nad nami starih nemških gradov in gozdnih veleposestev nemških ter madžarskih graščakov ali turških begov, ni nemških ter italijanskih in madžarskih tovarnarjev, veletrgovcev, bančnih mogotcev in drugih, kakor tudi ni izkoriščevalnih podjetnikov domačega rodu. S tem temeljno važnim socialno-gospodarskim preobratom je šele do kraja zaključen proces narodne osvoboditve.

Popolna osvoboditev ljudstva bo prinesla še nadaljnje stopnje v procesu sproščenja proizvajalnih sil, ki bodo prinesle smotrno izrabo vseh prirodnih možnosti naše zemlje, naših narodov.

S tem, da so prešla velika proizvajalna sredstva v last ljudstva, je bila postavljena tudi prava osnova za izvedbo popolne agrarne reforme. Agrarna reforma je uvedla pravičnejšo razdelitev zemlji-

ške posesti, in sicer po vsej zvezni republiki. Po mnogih področjih je bilo s tem združeno preseljevanje ljudi in naseljevanje družin v novih naseljih. Posebno velika razmerja je zavzelo preseljevanje novih obdelovalcev na zemljišča, ki so bila dotlej v lasti odbeglih nemških kolonistov. Na Kočevsko, na Apaško polje ob Muri ter v nekatera naselja v Dravski dolini in na prekmurskem Goričkem so se na kmetije pobeglih nacističnih nemških kolonistov naselili kmetje iz drugih slovenskih predelov, posebno tisti, ki so največ trpeli pod divjanjem okupatorjev. Še veliko večje selitve so bile v našem panonskem področju, v Vojvodini ter Slavoniji, kjer so se na nekdanje domačije nemških kolonistov naselili partizanski borci iz vseh naših republik, družine tistih, ki so jim fašistični okrutneži požgali domove in jim uničili vse. Preko 60.000 družin se je že v toku prvega poldrugega leta naselilo na panonskih tleh, največ iz Like, iz Bosne - Hercegovine ter iz Črne gore, pa tudi iz drugih predelov, celo iz Slovenije in Makedonije. Preseljevanje pa s tem še ni zaključeno. Tudi nadaljnje melioracije zemljišča bodo ponekod nudile še novih možnosti za naselitev, pač vzporedno s tem, kakor bo napredovalo načrtno gospodarjenje. Poleg tega se vračajo v osvobojeno domovino rojaki iz tujine, oni naši ljudje ali njihovi otroci, ki jih je borba za vsakdanji kruh pognala zdoma in jih raztepla po vsem svetu. Vsekakor je z dejstvom zmage v narodnoosvobodilni vojni združeno, posredno ali neposredno, eno največjih preseljevalnih gibanj, kar jih pozna naša zgodovina. Saj je bila že naša partizanska borba sama združena z velikimi množičnimi premiki ne le vojnih čet, marveč po velikem delu tudi vsega prebivalstva, dasi seveda samo začasno. Selitve, ki jih je uprizoril okupant v svojih uničevalnih protislovanskih načrtih, so poglavje zase; povzročilo nam je ogromno ljudskih žrtev.

Zmaga narodnoosvobodilne borbe pomeni popoln preobrat v našem gospodarjenju v najbolj bistvenem področju: začetek načrtnega gospodarstva. Z odstranitvijo kapitalističnega gospodarstva in njegovega izkoriščevalnega sistema je odpravljeno anarhično stanje, ki je ustvarjalo gospodarska podjetja po sebičnih vidikih, po nagibih dobičkaželjnosti brez ozira na splošne koristi, na ljudski prospeh. Naš novi politični, socialni ter gospodarski red ustvarja docela nove pogoje in oblike gospodarjenja: za potrebe skupnosti, v prospeh celote, vsega ljudstva, pa za varnost vseh narodov ureja po skupnih vidikih in usmerja po temeljito pretehtanih nagibih in znanstveno proučenem načrtu gospodarstvo v vseh področjih, preudarno in smotrno. Naše gospodarjenje bo poslej stremelo za tem, da smotrno izkoristi vse možnosti, ki jih nudi naša zemlja, bodi za polje, travnik, pašnik ali gozd, bodi v rudah in kurivu ter vodnih silah, vedrečih, osvežujočih prirodnih lepotah, v jezerih, rekah in v morju, v ugodnostih podnebja, položaja naše domovine. V vsem bo stremelo

za tem, da jih izkoristi, preudarno in smotrno, pa s tem ustvari enoten, med seboj organično povezan gospodarski organizem. Nič več ne bomo, ko bomo imeli naše načrtno gospodarstvo do kraja dograjeno, izvažali dragocenih surovin, rud, kmetijskih proizvodov, nepredelanih v inozemstvo, pa zato uvažali drage izdelke iz tujine, plačujoč ob tem ogromne davke tujim izkoriščevalcem in pohlepnim domačim prekupčevalcem. Ne, doma bomo končno predelovali vse, kar nam nudi naša zemlja; od drugod, od drugih narodov pa bomo kupovali tisto, kar na naši zemlji ne more zrasti, česar naša zemlja ne nudi, kar pa je potrebno za našo prehrano, našo obleko in obutev, naše domovanje in za naše kulturne ter druge potrebe. A zato bomo oddajali v zameno tujini tisto, za kar je naša domovina prav posebno rodovitna ali česar ima v izobilju, preko lastnih potreb. S takšnim načrtnim gospodarstvom se bo gospodarska struktura naše zvezne republike v celoti in naših federalnih ljudskih republik posebej temeljito spremenila, tako temeljito, kakor se ni nemara doslej še nikdar v zgodovini gospodarjenja na naši zemlji. Prebirali bomo sadeže, pa uvajali nemara tudi nove, odpirali nove rudnike, gradili nove industrije itd. itd. Začenja se zares novo razdobje v našem gospodarjenju. In enako se izza tisočletja prvikrat v zgodovini uvaja prijateljsko in zavezniško sodelovanje med vsemi slovanskimi narodi, ki jih druži enako gledanje na načela mednarodnega sožitja in socialno-gospodarskega reda, a jih preko tega veže v nerazdružljivo skupnost ponosna zavest v skupni borbi za skupne cilje dosežene zmage. Sodelovanje pa se bo raztezalo tudi na gospodarsko področje in imeli bomo medsebojno vskladenje gospodarjenja med vsemi slovanskimi državami z mogočno Sovjetsko zvezo na čelu, ob sodelovanju drugih demokratičnih narodov.

Ozemlje zvezne ljudske republike Jugoslavije nudi izvrstne pogoje za širokopotezno zasnovano načrtno gospodarstvo, spričo prirodne raznovrstnosti našega teritorija, našega podnebja in kakovosti tal ter drugih svojstev. Pri tem se nam že na prvi pogled razodeva, da sestoji naše skupno zvezno ozemlje iz treh med seboj v poglavitnih potezah različnih predelov: iz primorskega ob Jadranskem morju, iz nižinskega v Panonski kotlini ter njenem gričevnatem obrobju ter iz gorskega področja v sredi med njima. Vsi trije veliki prirodni predeli se med seboj razlikujejo v marsičem, sestoje pa sami še iz medsebojno se razlikujočih variant. Kakor so si bili ti trije veliki prirodni predeli med seboj raznolični v poteku obdelave in poselitve, tako so si raznovrstni kot osnove za gospodarski načrt in za načrtno gospodarjenje samo. Eno je treba pri tem podčrtati: imenitno se dopolnjujejo med seboj in kot celota so izvrstno v enoten gospodarski organizem ubrana velika državna enota. Malokje v Evropi imamo na primeroma tako majhnem prostoru razporejene tako smotrno se dopolnjujoče prirodne variante.

II. Oris velikih geografskih predelov Jugoslavije

A. Primorski predel

1. JADRANSKO MORJE

Jadransko morje — del Sredozemlja

Mnogovrstni so vplivi Jadranskega morja na prirodo, podnebje, rastje in živali, na človeka in njegovo gospodarstvo. Najmočnejši so na ozemlju, ki se neposredno naslanja na morje, medtem ko se z oddaljevanjem od obale zmanjšujejo, najbolj in najhitreje tamkaj, kjer se površje naglo vzdigne v znatne višine. Primorski pas, ki se v njem jadranski morski vplivi gospodujoče uveljavljajo, se vleče po dolgem na vzhodni obali Jadranskega morja od severnega konca ob spodnji Soči pa do Bojane ob prehodu v Albanijo. Primorski predel je po večini ozek, saj se strma dinarska pogorja, ki ga obmejujejo na vzhodni strani, dvigajo ponekod neposredno iz obale v znatne višine, postavimo, v Velebitu, v Biokovu, ob Boki Kotorski itd. Tudi tam, kjer je nizko primorje širše, so višja pogorja le malo odmaknjena v notranjost, tako da se med vznožjem in obalo razprostira vsaj nekoliko širše obmorje v nizkih nadmorskih legah, kakor na primer na južnozapadnem Slovenskem in v Istri, v severni Dalmaciji pa v Hercegovini in v južni Črni gori, posebno ob Skadarski kotlini. Šele v Albaniji je primorski pas mnogo širši, pa vrh tega v nizki nadmorski legi.

Jadransko morje je izvor odločilnih prirodnih vplivov na naše primorje, vplivov, ki dajejo poglavitne, najbolj značilne poteze primorski pokrajini. Toda ne odloča le Jadransko morje sámo, marveč mnogo tega vpliva prihaja tudi iz ostalih delov Sredozemlja, ki pomeni v svoje celoti veliko prirodno enoto z zelo svojstvenim značajem in mogočnimi vplivi na sosedstvo.

Jadransko in z njim vred celotno Sredozemsko morje se od morja v oceanih v mnogočem zelo razlikuje. Predvsem je Sredo-

zemsko morje izredno toplo. Pri tem ne mislimo na zelo visoke topline površinske vode, marveč imamo v mislih temperaturo morja v globinah. V oceanih je v globinah voda prav hladna. V nasprotju s tem vlada v Sredozemskem morju tudi v največjih globinah zelo visoka toplina, in sicer na splošno nekako ista toplina kakor je na površju, ob vodni gladini temperatura najbolj hladnega meseca. Ker pa je januar, najhladnejši mesec, v Sredozemlju še vedno oblagodarjen s toplino okrog 12—14° C, pomeni to, da vladajo tudi v globinah Sredozemskega morja takšne temperature. Celo v največjih globinah Jadranskega morja so dognali 12.8—13.5° C. To pomeni vsekakor veliko razliko napram znatno hladnejšim oceanom. Vzrok tej razliki je v dejstvu, da je Sredozemsko morje mlado morje, ki je nastajalo spričo udorov zemeljske skorje v primeroma mlajših razdobjih zemske zgodovine, prag v morski ožini pri Gibraltarju pa je ostal tako plitev, da ni mogla in ne more čezenj hladna voda iz globljih področij Atlantskega oceana. Spričo tega se Sredozemsko morje ohlaja le toliko, kolikor se ohlaja od površja, v času, ko zavlada tamkaj največji hlad.

V površju nad Sredozemskim morjem vlada primeroma zelo toplo podnebje. Prvič vpliva že dejstvo, da se nahaja Sredozemsko morje po svoji legi dokaj južno, med 32° in 44° sev. zem. širine. Najbolj odločilno vpliva bližina severne Afrike, ki spada s Saharo med najbolj vroča in suha področja na svetu. Od tod se prenaša vroči in suhi zrak tudi nad Sredozemlje ter v zvezi z nekaterimi drugimi činitelji prispeva, da je podnebje v tem predelu tako zelo vroče in sušno. Tu imajo skozi zelo velik del leta, prav posebno v letni polovici, dan za dnem jasno vreme, ko more sonce prosto pripekati in segrevati bodisi ozračje, kakor tudi morsko vodo pod njim. Spričo tega je izhlapevanje iz morja zelo intenzivno; slanost morske vode se tu tako močno stopnjuje, da znaša znatno več nego v oceanih. Medtem ko vlada v oceanih slanost povprečno 35‰, znaša v Sredozemskem morju in prav tako v našem Jadranu celo 38‰. Močno izhlapevanje je povzročilo celo znižanje morske gladine, zakaj skozi ozki in plitvi Gibraltarski preliv ne more dotekati sproti dovolj oceanske vode. Zato leži gladina nekoliko nižje od gladine drugih morij. Za Jadransko morje se je z niveliranjem ugotovilo, da mu leži gladina za 49.9 cm nižje od gladine Baltiškega morja pri Świnioujście (Swinemünde) in za 43.3 cm nižje od gladine Severnega morja pri Ostendu.

K veliki slanosti je mnogo pripomoglo tudi dejstvo, da se v Sredozemsko morje izteka primeroma izredno malo velikih rek in da je sploh njegovo povodje zelo malo obsežno, kar je brez dvoma dediščina in posledica sorazmerno mladega nastanka. (Pripomniti je treba pri tem, da je Črno morje drugačnega nastanka in drugačnih

svojstev, saj se je s Sredozemskim morjem spojilo šele v najnovejši dobi zemeljske zgodovine; njega območja vsekakor ni pravo in ni tipično Sredozemlje). K majhnemu vodnemu dotoku prispeva seveda tudi aridni značaj zaledja, zlasti severne Afrike. Posledice se kažejo v fizikalnih in kemičnih svojstvih morske vode. Morska voda v Sredozemlju in tudi v našem Jadranu se odlikuje po izredni čistoči, silno majhni primesi blata in blatnih drobcev. Malokje je morje tako silno prozorno, kakor pri nas v Sredozemlju in v Jadranu. Tudi se naše morje odlikuje po izredno lepi živomodri barvi, kar ga razlikuje od drugih morij in kar mnogo pripomore k njegovi prirodni lepoti.

Kakor vse ostalo Sredozemsko morje se tudi naš Jadran odlikuje po tem, da je v njem plimovanje izredno majhno. Saj razlika med plimo in oseko tu ne znaša več ko okrog pol metra. V tem pogledu se ujema z vsemi zaprtimi stranskimi morji, ki so zavarovana pred velikimi plimami širokih oceanov in njihovih neposrednih obrežij, kjer doseže razlika med plimo in oseko v skrajnih primerih celo 10—15 m. Nekoliko bolj se na našem Jadranu plimovanje stopnjuje v krajevno ugodnih pogojih, zlasti v lijasto oblikovanih večjih zalivih na severu, posebno v Kvarnerskem in v Tržaškem zalivu.

Na prvi pogled preseneča velika sušnost ozračja nad Sredozemljem, ki se zdi v nasprotju z močnim izhlapevanjem. Toda velika segretost mediteranskega zraka dovoljuje zelo velike množine vlage; sredozemski zrak se ne napoji tako zlahka do tolike mere, da bi bila dosežena nasičenost. Ta svojstva pokažejo svoj pomembni učinek, kadar zanaša veter mediteranske zračne mase čez hladnejše zaledje, zlasti čez obrobna gorovja, zakaj pri dvigu se ohladijo, da so prisiljene izcediti previšek vlage. V teh pogojih se razodene, kako veliko absolutno vlažnost imajo, kako silno velika je njihova kapaciteta in kako ogromne množine oblakov in padavin daje zgoščenje vodne pare, ki jo prinašajo iznad Sredozemskega morja. Ne samo čez našo državo, marveč čez malodane vso južnovzhodno polovico Evrope se raztezajo blagodati padavinskega namakanja iz Sredozemlja.

Ozračje nad Sredozemljem je primeroma zelo čisto in sušno. Ker se semkaj pogosto raztegne azorski anticiklon s svojim obrobjem, se močno uveljavlja spuščajoči se navpični zračni tok, kar še stopnjuje sušnost. Zato je nebo nad Sredozemljem tako zelo modro, po navadi kar živo modro, kakor sicer nikjer drugod v Evropi. Tudi je svetloba nad Sredozemljem zelo močna, jako intenzivna, kar je v zvezi z nekoliko večjo strmino sončnih žarkov, v glavnem pa z veliko sušnostjo in brezmotnostjo mediteranskega ozračja.

Jadranska morska kotlina — Obala

Jadransko morje je dejansko dolga sinklinala, katere severnozapadni konec je zasut z nasipino Gorenjeitalske nižine, medtem ko je bilo južnovzhodno nadaljevanje v srednji ter južnovzhodni Albaniji med velikim mladotercijarnim gubanjem ter narivanjem vključeno v gorotvorni pas zahodnega Balkanskega polotoka ter dvignjeno v kopno, kakor obstaja še dandanes. S tem se je izoblikovala tudi Otrantska morska ožina, ki pomeni prehod v Jonsko morje; široka je 72 km, a globoka do 741 m. V tej obmejitvi se nam predstavlja dno Jadranskega morja kot zelo podolgovata, povprečno okrog 200 km široka kotlina, ki se med Otrantom in Valono odpre v široko Sredozemsko morje.

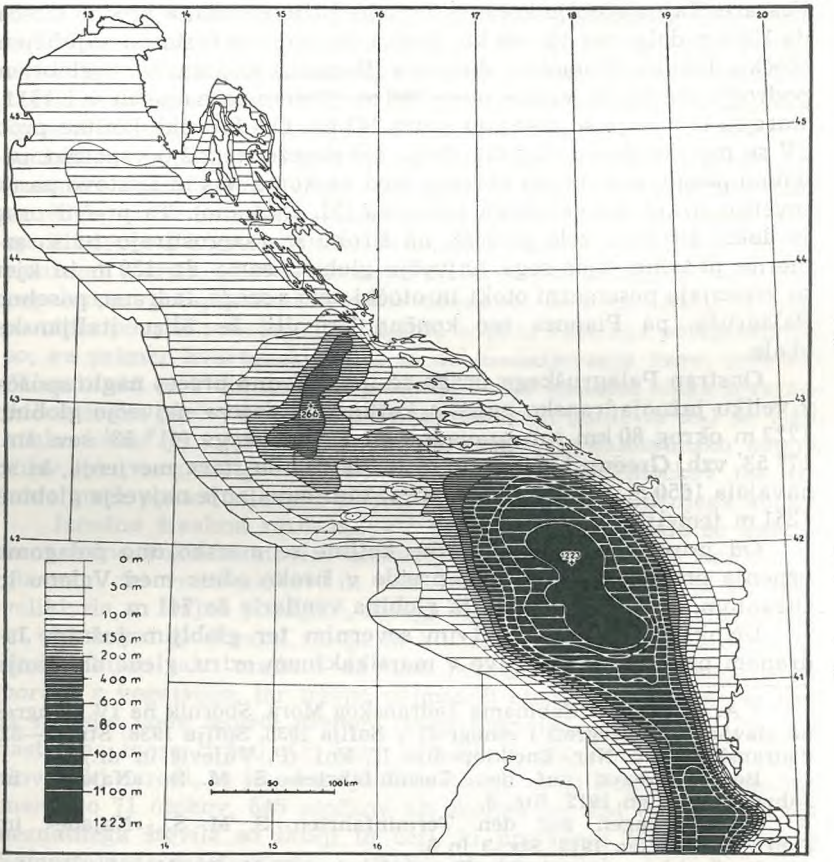

Pod. 18. Jadransko morje — karta globin.

Po obliki svojega dna je Jadransko morje dokaj raznolično, kakor so dognala merjenja morske globine. Zelo plitvo je v severnozahodnem, a znatno bolj globoko v južnovzhodnem delu. Severnozahodni del so v znatni meri zapolnile alpske reke s svojim prodom, peskom in blatom, ki so ga debelejšega naložile na obali, drobnejšega razprostrle tudi po danji ravnini. Najbolj plitev je najsevernejši del Jadrana, kjer znaša, postavimo, v Tržaškem zalivu globina le do 23 m, — globočine 36, 37 in 40 m pri Piranu ter Žalborni so le osamljene kotanje — a kjer se prav do črte Pulj—Ancona dno nikjer ne spusti pod 50 m. Od tod proti JV se dno polagoma znižuje ter se spusti najgloblje v prečni kotanji, podobni prostranemu a plitvemu koritu, potegnjeni prečno čez Jadran nekako v smeri od otoka Žirja pri Šibeniku proti Ortoni na ustju Pescare. Ta najgloblja kotanja, izrazito podolgovata, a prečno ležeča, do 130 km dolga ter 12—44 km široka, se imenuje često po najbližjem otočku Jabuka (Pomo) — Jabuška (Pomska) kotlina; v najglobljem področju doseza še vedno samo 266 m. (Toliko so namerili v l. 1911., starejša merjenja so izkazala samo 243 m). Od Jabuške kotline proti JV se morsko dno polagoma dviga ter doseže najvišjo vzpetino, podobno pragu, nekako od obrežja med otokoma Vis in Lastovo pa do severne strani Garganskega polotoka (M. Gargano). Ta prečni prag je dokaj širok in zelo ploščat, na široko se razprostirajo tu sorazmerne plitvine, kjer sega največja globina samo do 130 m in kjer se vzpenjajo posamezni otoki in otočki celo s srede Jadrana, posebno Palagruža, pa Pianoza ter končno Tremiti, že blizu italijanske obale.

Onstran Palagruškega praga se morsko dno precej naglo spušča v veliko južnojadransko morsko kotlino, ki doseza največjo globino 1223 m okrog 80 km južnozapadno od Ercegnovega (41° 53′ sev. šir., 17° 53′ vzh. Greenw.). Izkazalo se je, da so bila stara merjenja, ki so navajala 1650 m ali 1645 m, napačna; tudi navajanje največje globine 1251 m temelji na pogreški.[1]

Od prostrane južnojadranske kotline se morsko dno polagoma vzpenja proti jugovzhodu ter preide v široko ožino med Valono in Otrantom, kjer znaša največja globina vendarle še 741 m.

Učinki razlike med plitvim severnim ter globljim južnim Jadranom prihajajo do veljave v marsikakšnem oziru, glede ohlajanja

[1] A. Gavazzi, O dubinama Jadranskog Mora. Sbornik na IV. kongres na slavjanskite geografi i etnografi v Sofija 1936. Sofija 1938. Str. 27—32. Jadransko more. Nar. Enciklopedija II. knj. (P. Vujević in dr.).

Beobachtungen auf den Terminfahrten S. M. S. »Najade« im Jahre 1911. Wien 1912. Str. 3.

Beobachtungen auf den Terminfahrten S. M. S. »Najade« im Jahre 1912:. Wien 1913. Str. 3 in 5.

Beobachtungen auf den Terminfahrten S. M. S. »Najade« in den Jahren 1913 und 1914. Wien 1915.

in segrevanja morske vode, slanosti itd. Plitvi severni del bi že pri primeroma neznatnem kolebu morske gladine zelo spremenil svoje obrežje.

Že na prvi pogled so zaznavne razlike med vzhodno ter zahodno jadransko obalo. Zahodna obala se je v najnovejšem razdobju svojega razvoja dvigala in se nahaja v stadiju dviganja bržkone še dandanes. Zato tamkaj ni otokov, obala poteka ravno in je izredno nerazgibana. Vzhodna obala pa se je ugreznila v najnovejšem razdobju zemeljske zgodovine ter se bržkone polagoma ugreza tudi še v zgodovinski sedanjosti. Na prvi mah nam je ob pogledu z visoke obrežne gore (ali pa s karte) razvidno, da imamo tu opravka s potopljeno in s tonečo obalo. Obilico otokov in otočkov ter majhnih in najmanjših školjev ter čeri vidimo tu in prav določno se razvidi, da so samo nadaljevanje kopnih hrbtov ter pomolov. Med otoki moremo spremljati potopljene doline, ki so jih izdolble primorske reke v pliocensko-diluvijalni dobi. Pri Metkoviću so dognali diluvijalne nasipine Neretve 13 m pod sedanjo morsko gladino, a potopljeno Neretvino dolino so ugotovili na morskem dnu v Neretljanskem kanalu ter po morskem pretoku med otokoma Korčula in Hvar, kjer se zastre šele v globini 80 m. Ako bi se morska gladina znižala samo za 90 m, bi se vsi dalmatinski in kvarnerski otoki z Visom vred spojili zopet s kopnim. Otoki so povsod podolgovati in so vrh tega nanizani v vrste, očitno znamenje, da so na pol potopljeni hrbti med popolnoma potopljenimi rečnimi dolinami. Zelo je značilno, kako so otoki povsod podobni najbližjemu kopnu, katerega potopljeni del so; na primer kvarnerski otoki so del nadaljevanja Istre, severnodalmatinski otoki so nizki in ploščati, kakor sosedna nizka severnodalmatinska ploča, a srednjedalmatinski otoki (Brač in dr.) so višji, enako kakor je višje in bolj razgibano sosedno dalmatinsko kopno. Prav tako se podolgovata razvrščenost otokov in otočkov ter njihova smer povsod ujemajo z orografskim pravcem bližnjega kopna.

Izredno živahna razčlenjenost naše jadranske obale se kaže v nenavadno velikem številu otokov. Razlikovati nam je pri tem v glavnem tri vrste otokov, in sicer prvič prave otoke, ki so tako veliki, da so trajno poseljeni, mnogi celo z velikim številom naselij in obsežnimi ploskvami rastja in kultur, drugič otočke, otočiče ali školje, ki so tako majhni, da niso poseljeni, toda so vendarle še porasli z vegetacijo, ter tretjič najmanjši otočki, ki so samo še čeri iz morske vode moleči grebeni, tako neznatni, da se na njih niti rastje ne more držati. Ob vsej naši obali, na kateri bivajo jugoslovanski narodi, to je od ustja Soče pa do ustja Bojane, imamo nič manj ko 71 otokov, 645 otočkov ali školjev ter 454 čeri. Le docela neznatnega števila so školji in čeri, ki pripadajo območju države Samostojnega mesta Trsta, — Italije ob tem sploh ni vredno omenjati; skoro v celoti pripadajo ti otoki, otočiči in čeri ozemlju zvezne

ljudske republike Jugoslavije, odkar se ji je priključilo ozemlje Istre tja do ustja Mirne pri Novem gradu. V območju stare Jugoslavije je bilo 61 poseljenih otokov, 540 neposeljenih, toda poraslih otočkov in školjev ter 381 čeri.[1]

Brez otokov, vsaj brez znatnejših, je samo najjužnejši del naše obale, južno od Dubrovnika. Tu se že neposredno ob obali spušča morsko dno navzdol ter doseže primeroma nedaleč od obrežja globine 1000 m.

Pozornost vzbuja velika globina, ki jo doseza južni Kvarnerski zaliv v področju vzhodno od otokov Cres, Lošinj ter Premuda, kjer so ugotovljene globine okrog 100 m, največ do 104 m. Razlagajo jih z okolnostjo, da semkaj niso segale nasipine alpskih rek. Toda na naši obali so dognali na več krajih kriptodepresije, v katerih (Skadarsko jezero, Vransko jezero itd.) leži dno pod morsko gladino, kar pa se ne opazi takoj, ker so kotline zalite z jezerom. Vzhodna jadranska obala se očividno ne ugreza popolnoma enakomerno, marveč v podolžnih pasovih, pri čemer je bil ponekod dosežen relativno največji ugrez v progi na kopnem, zadaj za obalo.

Dno Jadranskega morja je seveda po posameznih področjih različno. V severnem delu, kjer imamo opravka z izdatnimi rečnimi nasipinami ter naplavinami, je morsko dno največ iz najfinejšega drobirja, sličnega sipkemu blatu. Na vzhodnem obrežju je dno jako raznolično. V znatnem delu je tudi tu prekrito s samim najfinejšim, blatu podobnim drobirjem. Toda velike ploskve so iz zelo drobnega peska, posebno v dragah, ki predstavljajo nadaljevanje potopljenih dolin iz eocenskega fliša. Ob njih so deli dna, v katerih se meša drobni pesek z blatom. Primešane so trše snovi iz okostij brezštevilnih drobnih morskih živalic, ki tako rekoč neprestano dežujejo na morsko dno. Marsikje pa je morje v svojem dnu iz debelega, robatega kamenja, iz skalovja, ki predstavlja razpadajočo živo skalo, bodi v debelih, kakor še bolj v drobnejših rogljatih kosih. Takšno dno vidimo posebno ob strmem skalnatem apniškem obrežju, pa prav tako ob skalnatih otokih s strmo odrezano obalo in z obrežnimi čermi. Že na bližnje razdalje se tu morsko dno menjava po svojstvih svojega površja. V bližini obrežja se zelo dobro vjema z njega kamninsko sestavo: v flišu je pretežno iz blata in drobnega peska, ob apniških antiklinalnih svodih je v prevladi robata skalnata površina.

V vsem področju Jugoslavije poteka morska obala v živoskalnem površju. Takšnih mest, kjer so reke nasule in naplavile drobirja ter z njim na morskem obrežju oblikovale obalne ravnice,

---

[1] Ivo Rubić, Dužina obale, broj otoka i luka Države S. H. S. Geogr. vestnik I. Str. 52—55. Ljubljana 1935. — A. Sobietzky, Die Küstenentwicklung der öst.-ung. Monarchie. Pola 1911.

je skrajno malo. Takšna je le obala ob spodnji Bojani, ob ustju Neretve, pa ob ustju Rečine pri Reki - Sušaku, dalje še na ustju šavrinskih rečic v južnem delu Tržaškega zaliva, zlasti ob spodnji Dragonji. Vsa ostala obala je v živi skali, po večini dokaj strma, vsekakor pa razgibana ali celo gorata.

Toda na obeh koncih našega etnografskega in državnega ozemlja se značaj obale spremeni ter preide v obrežje popolnoma drugega tipa. Na severnem obrežju Tržaškega zaliva začne tik zahodno od roba Krasa nižinska obala Soške ravnine, ki prehaja proti zapadu v Furlansko, pa dalje v Gornjeitalsko nižino. To je nizka obala, nasuta, sestoječa iz proda in peska, kjer so v obrežju izoblikovane lagune in lidi. Tipična takšna obala se začne zahodno od starega ustja Soče, v okrožju mesta Gradeža. Po oblikah na kopni kot na morski strani se ta tip obale bistveno razlikuje od živoskalnega obrežja, kakor ga imamo v vsem jugoslovanskem ozemlju tja do ustja Bojane. Tam se začenja nižinski nasuti tip albanske obale, z obrežnimi zemeljskimi kosami, pa z jezerci (»lićeni«). Na obrežju se vlečejo po znatnem delu vlažne ali celo močvirne ravnice, ki so nezdrave in slabo obljudene. Ni čuda, da albansko prebivalstvo v svojem gospodarstvu ni bilo skoro nič povezano z morjem. Naš tip obale z mnogimi otoki pa je tak, da pospešuje sožitje med kopnim in morjem, da navaja obrežnega človeka na gospodarsko uveljavljanje na morju, dasi se seveda ne more reči, da bi bili v podrobnem prirodni pogoji za stike med morjem in kopnim najboljši in najpripravnejši.

Naša jugoslovanska obala je v glavnem konkordantna, t. j. po svojih oblikah v velikem skladna s tektonsko, geološko in orografsko smerjo kopnega. Povsod moremo opažati, kako se vlečejo podolgovati otoki ter nizi otokov in otočičev ter čeri vzporedno s hrbti in pogorji na bližnjem kopnem. Ta smer je v glavnem SZ—JV. Če zavija smer na kopnem, zavije tudi na otokih, kakor se nam lepo razodeva ob Velebitu ali v južni Dalmaciji, kjer moremo opazovati zavoj v pravec VJV—ZSZ ali celo V—Z, kakor postavimo na Korčuli ter Hvaru itd.

Izjemno razmerje imamo v Istri. Ta polotok je v drugačnem razmerju do Dinarskega gorovja: njegovi obrisi v zahodni in večini vzhodne obale potekajo prečno na dinarsko smer. Očitno je, da se je udor ob Istri izvršil ob prelomnicah, ki potekajo prečno na dinarsko zgradbeno smer. Zakaj sicer se je jadransko primorje le malokje ugrezalo ob prelomnicah, tako na primer ob Velebitu, pa ob obali južnovzhodno od Dubrovnika. V glavnem se je primorje ugrezalo kot celota, bržkone v obliki podolžnih fleksurnih upognitev.[1]

[1] Jovan Cvijić, Abraziona serija jadranske obale i epirogenetski pokreti. Glasnik Geogr. društva, zv. 7—8, str. 71—89. Beograd 1922.

Pod. 19. Jadransko obrežje. (Petrovac na moru.)
Lice jadranske obale na jugu, kjer je obrežje na široko odprto velikim valovom, ki so spričo tega močno izpodjedli obrežna brda ter v njih izoblikovali strme stene.

Istra je del jadranskega primorja, ki je ostal v znatnejši nadmorski višini, medtem ko je njega nadaljevanje bodi proti JV kot proti SZ spuščeno pod morsko gladino. Južni konec Istre se popolnoma pravilno uvršča v zunanji rob kvarnerskega otočja, v zunanjo mejo potopljenega primorskega pasu. Med Trstom in Štivanom Devinskim smo spet ob skladni podolžni dinarski obali, kakor v ostalem našem primorju.

Priroda obrežnih oblik kaže znake pravkar potopljene in še vedno toneče obale. Zato je domala v vsem obsegu obala strma; po večini se kopni grebeni in hrbti spuščajo s strmim pobočjem neposredno v morje in se pod morsko gladino nadaljujejo z isto strmino še dokaj daleč navzdol, tako da prevladujejo ob obrežju znatne globočine. In podobno je ob otokih. Položnejše pa je obrežje tamkaj, kjer morska gladina v prečnem zavoju reže podolžne sinklinalne proge, v katerih so tla iz mehkejšega eocenskega peščenjaka in laporja; v njih se obala položno spušča v morje in se prav tako položno nagnjena nadaljuje pod vodo. V takšnih zavetnih položajih je tudi učinkovanje abrazije le majhno, to je izpodjedanje, krušenje

Pod. 20. Budva v Črnogorskem Primorju.
Tip obrežnega mesteca, postavljenega ob rtiču na ozkem polotočku; v takšni legi je nameščenih obilo obmorskih mest v našem Jadranskem Primorju.

in razdiranje brega, ki ga vršijo morski valovi ob viharju, ob burji in še prav posebno ob jugovini. Naravno je, da je abrazijsko preoblikovanje obale najizdatnejše ob zunanjem nizu otokov, ki so najbolj izpostavljeni najsilovitejšim valovom, gnanim od juga. Podobno je ob prosti obali južno od Dubrovnika ter v zahodni Istri. Najneznatnejši je učinek abrazije na vzhodni kvarnerski obali, kjer se ne uveljavljajo valovi omembe vredno niti pri burji, niti pri jugovini. Zlasti na podolžnih, morju na široko odprtih brežinah zunanjih otokov in otočkov ter na prosti kopni obali je butanje in razdiralno učinkovanje morskih valov izdolblo v breg strmo steno, pravi klif, ki je ponekod visok več metrov. Na slovenski obali moremo opazovati pod Devinom »stene« (tako jih imenujejo naši rojaki) klifa, izdelanega v apniško trdo obrežje, še višje in nič manj strme, pa precej gladko odrezane stene so izdolbene v mehkejši peščenjak med Trstom in Piranom, zlasti v končnih rtičih tamkajšnjih polotočkov. Posebno vidni so učinki abrazijskega preoblikovanja na podolgovatih, zelo ozkih otokih in polotokih, kjer je razdiralno butanje valov preglodalo ožja mesta, pa takšna, ki so jih preprezale razpoke in poči, ali pa kjer je valovanje otoke in polotočke razbilo ter jih razkosalo na več ločenih otočkov in čeri ter grebenov in jih razdeva še naprej. Velika množina zelo majhnih

otočkov in čeri, s katero se odlikuje naša obala, je do neke mere tudi učinek močnega razdiralnega abrazijskega delovanja. Vendar moramo vedno imeti pred očmi dejstvo, da imamo pri nas opravka s tonečo in potopljeno obalo, pa da je ipak v tem poglavitni vzrok za tako izredno veliko število otokov in čeri. Saj je marsikje težko ločiti, ali gre za učinek abrazijskega razdiranja ali pa so čeri in školji že posledica grezanja samega po sebi. Školje in zlasti čeri, ki so nastale kot učinek abrazijskega razdiranja in od katerih imajo nekatere še tipično obliko gobe, t. j. širše glave na ožji osnovi, imamo zlasti v bližini Gruža pri Dubrovniku, južno ob otoku Čiovo itd.

Marsikje moremo opazovati, kako je pljuskanje velikih valov na obrežnih pobočjih izdolblo kraške žlebiče in male kotanjice. Izredne krajevne posebnosti, kakor je Modra špilja na otoku Biševo pri Visu, pa so običajne kraške votline, ki so bile nastale pred učinkovanjem morja, pa jih je ugrezanje spustilo deloma pod morsko gladino. Saj imamo tudi kraške vrtače, ki so na pol prepljavljene in tvorijo sedaj morske drage (na primer pri Sesljanu).

Morsko izpodjedanje potiska steno vedno bolj v kopno smer, pod njo pa ostaja žalo, obalska ravnica, ob kateri se nabira tudi drobir, nastajajoč ob butanju in razdiranju valov. Marsikje ob naši obali, zlasti na vnanji strani zunanjih otokov in polotokov, moremo opazovati, kako se je izoblikovala takšna abrazijska obalska ravnica nekaj malega pod morsko gladino, širša po večini le v področju manj odpornih eocenskih peščenjakov. V celem pa je morsko butanje izdelalo v našem jadranskem primorju šele ožjo obrazijsko teraso, kar se mora smatrati za dokaz, da se morje v današnji višini ne drži še dolgo. Tudi v tem pogledu se nam naše jadransko obrežje razodeva kot mlada obala.

Posebno značilni za dinarsko obalo so njeni zalivi in zatoki, ki so tako svojevrstni, da mednarodna znanost po njih označuje »dalmatinski« tip obrežja, v zvezi z drugimi tipičnimi značilnostmi našega jadranskega primorja. Za potek obale na drobno je temeljno važna menjava med antiklinalnimi hrbti, sestoječimi iz zakraselega trdega apnenca ali apniškega konglomerata, ter sinklinalnimi doli, ki so iz mehkejšega eocenskega laporja in peščenjaka. Izredno pravilno pa so ti doli in svodi razvrščeni vzporedno, ponekod, zlasti v severni Dalmaciji, v več progah, in sicer, kar je posebno važno, v glavnem vzporedno z obalo, ki smo jo prav zaradi tega imenovali konkordantno ali skladno. Ko tone obrežje, prihajajo najprej pod morsko gladino nižje ležeči doli, šele kasneje pa antiklinalni apniški hrbti ter zakrasele ploče med njimi. Mnogi antiklinalni hrbti so ostali samo še otoki ali celo le nizi otočkov, mnogi so še polotočki, a ob njih so potopljene sinklinalne doline sedaj — zalivi in drage. In v tem je vzrok, da imajo zalivi na naši jadranski obali skoro redno

Pod. 21. Kaštelanski zaliv.

Pogled od SV, od izpod Klisa. V ozadju na levi leži otok Čiovo, ki zapira Kaštelanski zaliv proti širokemu morju. V sredi na levi se beli Split pod Marjanom, a v ospredju nastajajoča nova splitska luka. Na desni Solin in blizu morja kaštelanske cementarne. Široko plosko obrežje je izoblikovano v glavnem v eocenskem laporju in peščenjaku, pa zato zeleno, obdelano in gosto obljudeno.

podolžno lego, kakor jo ima, postavimo, Neretljanski zaliv, Planinski kanal pod Velebitom z Novigradskim morjem itd. Še prav posebno zanimivi, najbolj tipični »dalmatinski« zalivi pa nastajajo tamkaj, kjer je morje v ozkem prečku udarilo čez ozki antiklinalni hrbet in seglo v zadaj ležečo sinklinalno dolino ter jo preplavilo do vzporednega drugega antiklinalnega svoda. Zelo tipičen tak zaliv vidimo pri Bakru, kjer je poplavljena podolžna sinklinalna draga, del eocenske vinodolske peščenčeve doline, medtem ko drži samo ozek prečni preliv med Bakarcem in Kraljevico v širše morje. Docela iste prirode je Šibeniški zaliv, samo da je večji. Kaštelanski zaliv, ki se v njem razvija novo pristanišče Splita, kakor je ob njem ležala tudi luka stare Salone, je prav tako samo potopljena flišna sinklinala velike širjave, ki drži vanjo le ožji prečni preliv med Marjanom in Trogirom. Podobne prirode je tudi znameniti Kotorski zaliv, samo da gre v njem za kombinacijo dveh skoro vzporednih potopljenih sinklinalnih peščenčevih dolin, zvezanih med seboj le z ozkimi prečnimi prelivi, kar daje tako izredno rogljat značaj celotni Boki Kotorski. In končno pripada tudi Tržaški zaliv temu tipu. Zunanji antiklinalni hrbet, potekajoč mimo Buj čez Savudrijski

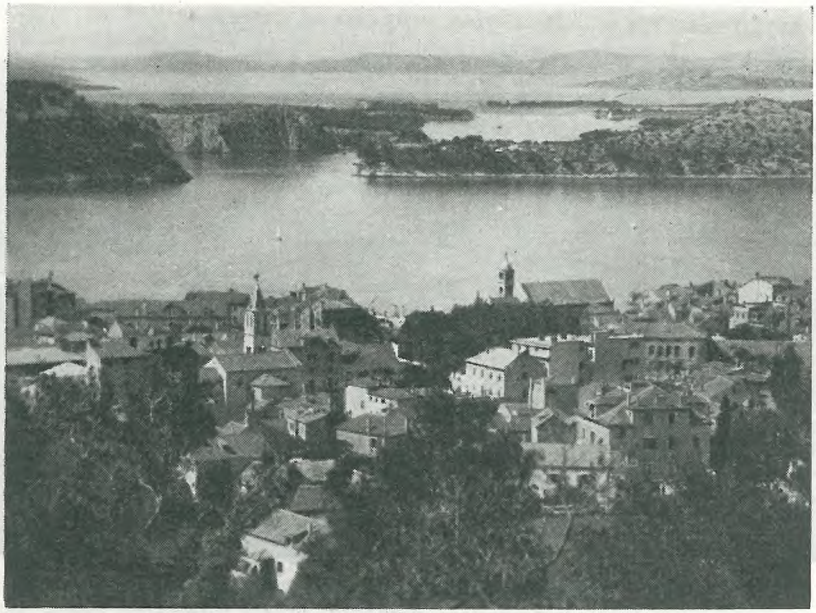

Pod. 22. Šibenik.

Pogled sega od središča starega Šibenika čez podolžni Šibeniški zaliv na ozki prečni preliv, ki je hkrati dolina spodnje Krke in ki posreduje med otoki prehod v široko Jadransko morje.

rtič, je v nadaljevanju preplavljen v zelo širokem kosu, tako da je tudi ves podaljšek onstran obale pri Gradežu prekrit, in sicer že s kopno rečno nasipino Soške ravnine. Vrh tega je flišna sinklinala v Tržaškem zalivu zelo zelo široka, kakor so široke vse eocenske kadunje v Slovenskem Primorju, pa je spričo tega širok tudi Tržaški zaliv. V vnanjem krilu so izoblikovane podolžne doline in tamkaj, kjer se začne njihov potopljeni spodnji del, so se razvile lepe rias, lijasti zatoki, kakor jih sicer naša obala ne pozna, pri Miljah, pri Kopru in pri Piranu ob Dragonji, ki je najlepša in najprostornejša.

Istrska obala je diskordantna in reže smer geološko-tektonskih kakor tudi orografskih prog; zato je ostala nerazgibana, popolno nasprotje dalmatinskemu in kvarnerskemu obrežju. V nerazčlenjeni istrski obali manjkajo tudi otoki; med redkimi neznatnimi izjemami so najpomembnejši Brionski otoki. Namesto zalivov bakarskega tipa vidimo tu samo kanjonske kanalske drage, kakor je Lemska draga na ustju Fojbice, Mirenska draga na izlivu Mirne, Plominska draga pa Raški kanal na ustju Raše in še nekaj manjših, zlasti ob južnem koncu Istre. Kanjonske drage so vse ob živih ali suhih ustjih rečnih dotokov in niso nič drugega, kakor potopljeni konci rečnih dolin, ki

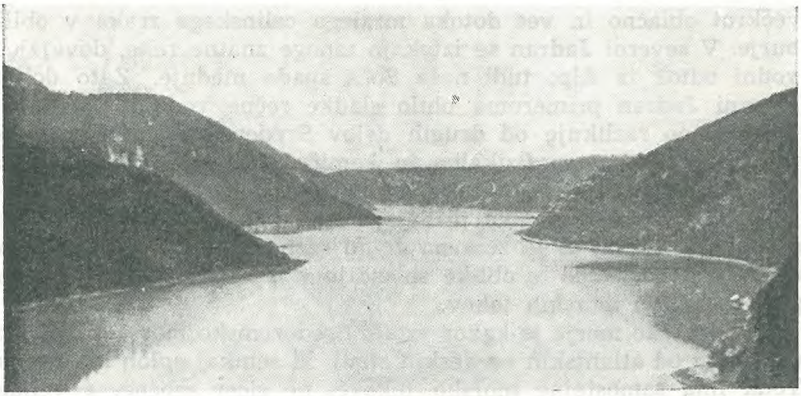

Pod. 23. Lemska draga v Istri.
Ozki, pa dolgi morski zaliv ni nič drugega ko potopljeni spodnji del rečne doline, podobne rečnemu dolu ali kanjonu.

so spričo kraških apniških tal izoblikovane v kanjonom podobnih tesnih, globokih dolih ali pravih kanjonih. Dno kanjonskih drag je po večini prekrito z naplavljenim blatom in močno zamočvirjeno, zato za prometno izrabo ne pridejo v poštev.

Na vzhodni kvarnerski in dalmatinski obali imamo tip kanjonskih drag le izjemoma, pač tamkaj, kjer se je vodotok ohranil na površju ter je izdelal svoj dol prečno na smer obale. Temu tipu pripada na primer ustje Cetine pri Omišu ali ustje Rečine med Reko in Sušakom; toda Rečina je mogla toliko nasipati, da je nasula vsaj skromno delto in porinila obalo v morje ter dala s tem osnovo za luko. Tudi poplavljeno ustje Dubrovniške Reke bi mogli še šteti k temu tipu.

Silno mnogolične so obrežne oblike na naši jadranski obali, podobno kakor tudi na otokih. Povsod pa obvladuje obrežni relief razlika med trdim, zelo odpornim ter strmim apnencem, pretežno višjim, golim in kraško razjedenim, in mehkejšim, manj odpornim, pa bolj položnim eocenskim peščenjakom, poraslim in pokritim s kulturami.

Prirodna svojstva morja v našem Jadranu

Naš Jadran se od ostalega Sredozemskega morja, kakor smo ga ob kratkem karakterizirali v uvodnem poglavju, razlikuje po nekaterih prirodnih svojstvih. Predvsem je severna polovica Jadrana precej bolj plitva. Spričo visokega alpsko-dinarskega gorskega oboda se tu južne zračne struje zastavljajo, kar povzroča znatnejšo oblačnost in večjo množino padavin. Severni Jadran ima še delež na teh vremenskih pojavih, zato je tukaj nekaj manj sončne pripeke,

večkrat oblačno in več dotoka mrzlega celinskega zraka v obliki burje. V severni Jadran se iztekajo mnoge znatne reke, dovajajoče vodni odtok iz Alp; tudi naša Soča spada mednje. Zato dobiva severni Jadran primeroma obilo sladke rečne vode in se tudi v tem znatno razlikuje od drugih delov Sredozemskega morja. Vse to je jako važno za fizikalna in kemična svojstva našega morja, kakor tudi za uspevanje rastja in živalskega sveta, pa posredno za gospodarstvo. Do veljave prihajajo tudi učinki konfiguracije Jadranskega morja, ki je zelo na dolgo razpotegnjeno, a sorazmerno ne široko; posledice te oblike se vidijo v raznih pogledih, posebno pri razvrstitvi morskih tokov.

Jadransko morje je kakor ostalo Sredozemsko morje docela neprizadeto od atlantskih oceanskih struj, ki semkaj sploh ne morejo. Toda ima samostojne morske tokove, ne sicer močne, a vendar dobro zaznavne, vplivajoče na razporedbo marsikaterega od fizikalnih in bioloških svojstev.

V glavnem imamo morsko strujo, ki prihaja v Jadran skozi Otrantski preliv iz Jonskega morja ter teče ob albanski in jugoslovanski obali proti SZ, zavije počez čez morje ter se vrača ob vzhodni italijanski obali proti JV nazaj skozi Otrantsko ožino. Naša proti SZ usmerjena struja pošilja na več mestih tokove čez morje proti italijanski obali. Posebno krepak je tok, ki gre nekako ob Palagruškem pragu, južno pred srednjedalmatinskimi otoki (Korčulo in dr.) proti italijanski strani. Drug tok krene nekako od Lošinja in južno od Istre proti zahodu, kjer zavije v italijanski tok proti JV. Dokaj močan tok pa teče ob zapadni istrski obali proti S in skozi Tržaški zaliv pa ob Furlanski ter Benečanski obali nekako do Padovega ustja, od koder zavije čez morje proti južnozapadni Istri. V najsevernejšem Jadranu imamo potemtakem majhno samostojno kroženje vode. Toda morski tokovi v Jadranskem morju so le počasno gibanje morske vode. Dognali so, da znaša povprečna hitrost morske struje na vzhodni obali 7.2 km na dan, a na italijanski strani, kjer je ne ovirajo otoki, okrog 14 km na dan. Največjo brzino ima pozimi, najmanjšo jeseni. Voda v zgornjih plasteh Jadranskega morja, nekako nad 30 m, potrebuje četrt leta, da se na eni strani obnovi, to se pravi, prestavi od ene obale na drugo, a pol leta, da se popolnoma obnovi. V večjih globinah pa je strujenje znatno počasnejše. V globini 150 m vlada že znatno drugačen tok; tamkaj odteka hladna morska voda (maj—junij) v Jabuško ali Pomsko kotlino, a iz te čez Palagruški prag v globoko južnojadransko kotanjo.

Slanost je povsod večja na širokem morju nego v obrežnih področjih. Zavisi nadalje od morske struje, prav posebno pa od dotoka sladke rečne vode, ki je priteka na splošno največ v severnem in severnozapadnem delu. Pozimi, ko pokriva Alpe sneg, prihaja najmanj sladke vode, a poleti največ. Osobito majhna slanost vlada

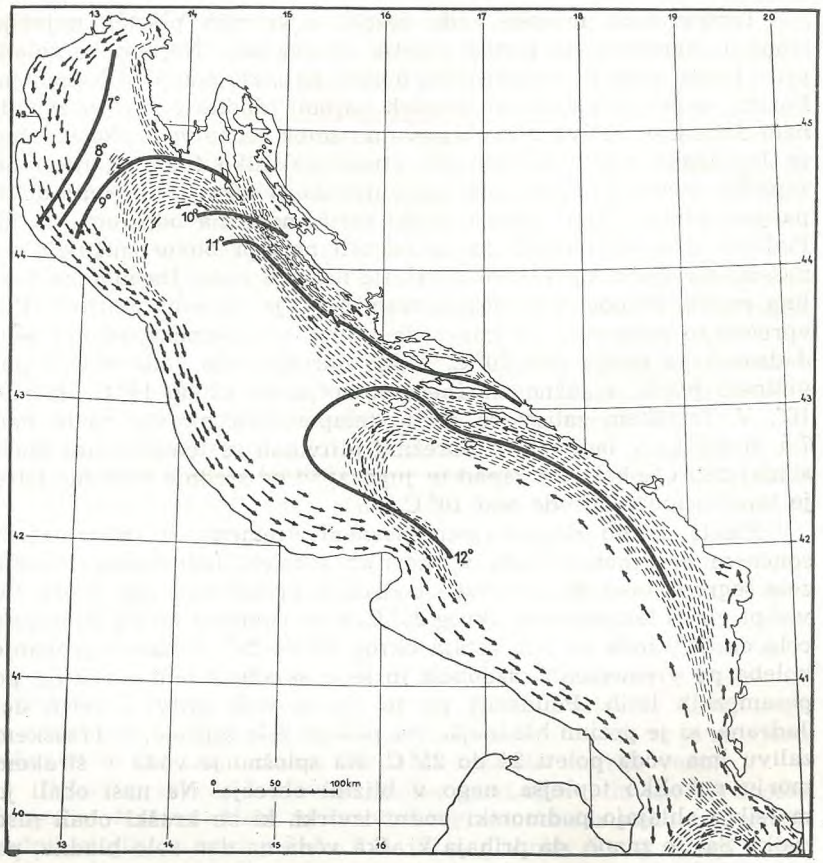

Pod. 24. Morski tokovi v Jadranskem morju.
Črtkasta oznaka pomeni relativno toplo morsko strujo, usmerjeno v glavnem v vzhodnem delu Jadrana od JV proti SZ, a puščice ob zapadnem obrežju kažejo relativno hladni morski tok od SZ proti JV. — Debele črte so zimske izoterme in kažejo temperaturo vrhnje plasti morske vode v najhladnejšem zimskem času.

poleti zapadno od črte Piran—Ancona, pa tudi ob albanski obali med Ulcinjem in Valono. Toda majhna slanost v severnem Jadranu ne sega globoko; očitno je, da plava rečna voda le v zgornjih morskih plasteh. Toda naglasiti je treba, da slanost precej koleba ne le po letnih časih, marveč tudi med posameznimi leti. Spremenljivost je največja v severnem, a najmanjša v južnem delu, a je v obrežnem področju povsod večja nego na širokem morju. Na splošno je na jugovzhod od Palagruškega praga slanost večja od 38‰, razen v obrežnem področju, a proti SZ manjša.

Temperatura morske vode doseže v vrhnjih plasteh najvišjo stopnjo segretosti na koncu poletja, v avgustu. Najbolj se shladi proti koncu zime in temperatura doseže najnižje stanje v februarju. Pozimi je morje v zgornjih plasteh najbolj hladno v severnozapadnem delu, kjer vpliva zelo ohlajevalno dotok rečne vode. Na splošno je Jadransko morje na vzhodni strani nekoliko toplejše, nego na zapadni, v čemer se pač kaže vpliv morskega toka. V obrežnih delih pa je toplina pozimi povsod malo nižja, nego na odprtem morju. Podzemski kraški izvirki in pa pogosti nastopi burje znižujejo na našem obrežju temperaturo povrhnje morske vode. Da morska toplina močno koleba med posameznimi leti, je ob sebi umljivo. Povprečno se more reči, da ima voda pozimi v severnozapadnem delu Jadranskega morja pod 10^0 C, bližje obrežju celo 7 do 8^0 C v površinski plasti, v južnovzhodnem območju pa 12 do 14^0 C ali celo 16^0. V Tržaškem zalivu se giblje temperatura morske vode nad 7.5 in 9.5^0 C. V lagunah in obrežnih plitvinah se temperatura marsikdaj zniža še bolj. Na zapad in jugozapad od srednje in južne Istre je toplina morske vode nad 10^0 C.

Poleti se ob dolgotrajnem jasnem vremenu in neoviranem sončnem pripekanju voda v zgornjih plasteh Jadranskega morja zelo segreje, tako da je v vseh področjih primeroma zelo topla. Po večini vlada temperatura okrog 25^0 C, a se ponekod na JV stopnjuje celo do 27^0, toda tu tam ostaja okrog 23 do 24^0. Vodno segrevanje koleba po vremenskih razdobjih in se v skladu s tem razlikuje po posameznih letih. Poudariti pa je, da se tudi plitvi severni del Jadrana, ki je pozimi hladnejši, čez poletje zelo segreje; v Tržaškem zalivu ima voda poleti 24 do 25^0 C. Na splošno je voda v širokem morju nekoliko toplejša, nego v bližini obrežja. Na naši obali jo marsikje ohlajajo podmorski vodni izvirki, ki ob kraški obali niso redki. Saj je znano, da prihaja kraška voda na dan zelo hladna, pa bodisi da izvira pod morsko gladino kakor so Brojnice pri Trstu, pri Senju itd., ali nad njo. Voda se poleti segreje prav globoko navzdol. Ob naši obali se večkrat dogaja, da burja, ki se zaganja z zelo močnimi sunki slapovito po pobočjih navzdol, odganja segrete zgornje sloje vode od brega, pa da se dviga na njihovo mesto hladnejša voda iz globočin. Pozimi vlada tudi v globinah nekako ista shlajenost kakor v vrhnjih slojih.

Morje se na poletje počasi segreva, tako da doseže najvišjo toplino šele ob koncu poletja, v avgustu. Prav tako se tudi jako počasi ohlaja ter drži veliko segretost še dolgo v jesen. Na najnižjo shlajenost se zniža temperatura šele ob koncu zime, v februarju; zato ostaja morje spomladi jako dolgo zelo hladno in se le prav polagoma segreva v poletno stanje. Kakor je iz razlik med poletnimi ter zimskimi temperaturami razvidno, je kolebanje toplinskega stanja v plitvejšem severnem Jadranu znatno večje, nego v globljem

južnem delu. V tem se pač kaže tudi učinek vplivov z bližnjega kopna, ki se na severu mnogo krepkeje uveljavljajo nego na jugu.

Jadransko morje je potemtakem poleti in pozimi mnogo toplejše, nego so morja, ki oblivajo severno in zahodno Evropo. Od tod njegov močni vpliv na podnebje vsega primorja in do neke mere tudi še zaledja. Izredno toplo morje pa je tudi izvrstna osnova za kopališča in zdravilišča, za tujski promet. Pripomniti je pri tem, da izredno visoke temperature morske vode v topli polovici leta omogočajo izkoriščanje za primeroma jako dolgo kopališčno sezijo, dovoljujoč kopanje tudi v vremensko neugodnih letih; zakaj zelo močno in na globoko segreta voda prenese obdobno kratkotrajno znižanje temperature.

Pristaviti je treba še dve, tri o temperaturah morske vode v globinah. Pozimi zavlada najčešče v vseh plasteh Jadranskega morja, zlasti v srednjem in južnem delu, enaka temperatura od vrha do dna. V februarju l. 1911. na primer so našli v južnojadranski kotlini v vrhnji plasti 12.78° C, a v globini 1000 m 13.23° C; razlike je bilo torej le 0.45°. Toda včasih se zgodi, da so toplinske razlike med spodaj in zgoraj vendarle omembe vredne. Kadar je prav izredno topla zima in je vrhnja plast morja primeroma zelo gorka, se pokaže, da se držijo v globinah še vedno nižje temperature, pač znamenje, da se morje v vertikalnem konvekcijskem kroženju ne obnovi v enem in istem letu. Na razpored topline v globinah vplivajo tudi vodni tokovi v globljih legah. V severnem in severnozapadnem Jadranu je pozimi večkrat zgoraj hladnejša voda, nego že nekaj metrov pod gladino, pač posledica dejstva, da se je shlajena rečna voda kot lažja razlila čez težjo toplejšo morsko vodo.

Poleti so seveda toplinske razlike med zgoraj in spodaj docela drugačne. Morje se sicer zelo močno segreje, vendar samo v zgornjih vodnih slojih, in sicer nekako 5 do 10 m globoko. V tej vrhnji plasti je segretost precej izenačena, le za spoznanje se znižuje v smeri navzdol. Potem pa pride nenadoma veliki temperaturni preskok, ko se v globini med 10 in 20 m toplina zniža za 6° do 9° C. Na globlje se toplina še nadalje niža polagoma, primeroma kmalu pa zniževanje doseže svojo mejo in v globinah vladajo poleti v bistvu iste temperature kot pozimi. Že v globini med 30 in 50 m znaša toplinska razlika med poleti in pozimi samo 4 do 2° C. V globljem južnem Jadranu je že pod 50 m razloček manjši od 1° C.

Prozornost morske vode je v Jadranskem morju zelo velika, a ne povsod enaka. Toliko večja je, kolikor intenzivnejše je izhlapevanje, kolikor večji je odstotek solnih primesi, pa tem manjša, kolikor več se doteka rečne vode s plavjem. Zato je prozornost največja na širokem morju, posebno nad južnojadransko kotlino; tamkaj se poskusna bela plošča vidi celo še do globine 56 m, a tudi v srednjih delih Jadrana še do 45 m. Nad Jabuško kotlino se razloči

do 32 m, pri Lošinju do 24 m ter na istrski obali do okrog 20 m. V Tržaškem zalivu, ki vanj priteka vendarle precej rečne vode, je prozornost manjša, posebno majhna na severni obali ob ustju Soče ali pri Gradežu, kjer se morsko dno ne vidi, dasi je morje zelo plitvo.

Docela podobno je z barvo Jadranskega morja. Čim večja je slanost morja, tem bolj živomodro barvo ima. Zato je umljivo, da je Jadransko morje najbolj temnomodro na jugu. Toda prelepa temna modrina Jadranskega morja pride prav posebno lepo do veljave in do učinka ob našem skalnatem obrežju, kjer je v živem nasprotju s svetlosivimi, v pogledu od daleč skoro belimi skalami. Kjer se izlivajo v morje znatnejše reke, se barva spremeni, postane manj živomodra; posebno moremo to opazovati na severu, ob ustju Soče in še dalje proti zahodu, kjer prevladuje zelenkasta motna voda.

Plimski valovi na Jadranskem morju potekajo v isti smeri kot morske struje; kadar ima vzhodni del plimo, je na zapadu oseka, ko ima severni del Jadrana plimo, ima južni oseko in obrnjeno. V globljem južnem Jadranu je razlika med plimo in oseko najmanjša, a v plitvem severnem delu je največja. Na skrajnem jugu se razloček komaj opazi, pri Dubrovniku in Visu znaša 31 cm, v Kvarneru 47 do 60 cm, v Tržaškem zalivu 88 do 90 cm. V obeh teh dveh zalivih se spričo več ali manj lijastega zoževanja prostora plimovanje precej stopnjuje, zlasti kadar se menja luna, in je posebno močno, kadar divja istočasno prav hud jug, kar povzroči celo zelo škodljive morske poplave v pristaniških delih. V takšnih izrednih primerih se dogodi, da se uveljavi silno velika razlika, vsaj za naše razmere; plima je dosegla dosedaj najvišje opazovano stanje 166 cm nad, a oseka 112 cm pod povprečnim morskim stanjem, kar pomeni višinsko razliko 2.78 m. Ni čuda, da povzroča takšna, za naše razmere katastrofalna plima veliko nesrečo.

Za življenje in raznovrstno udejstvovanje na morju je posebno velike važnosti pojavljanje vetrov in valov. Kakor vemo iz popisa podnebnih razmer je na Jadranskem morju sicer na splošno zelo mnogo dni, ki se odlikujejo po popolnem ali skoro popolnem brezvetrju, ko je morje docela mirno. Zlasti je takó v topli polovici leta. Toda Jadransko morje je tudi zelo znano po silnih viharjih, ki tod nastopajo, pa po hudih valovih, ki jih mečejo, posebno pa po nenadnih nastopih in nagli menjavi vetrov in viharjev. In po teh neugodnih svojstvih je med mornarji posebno na slabem glasu naše vzhodno obrežje, bodisi zaradi mnogih tesnih prelivov med otoki, kakor sploh zaradi posebnega krajevnega razmerja med morjem in kopnim, kar proži nastop burje in daje tudi jugovini posebno obeležje. Zakaj burja in jugovina, to sta daleč najbolj huda vetrova našega vzhodnega Jadrana. Hladnejša polovica leta je mnogo bolj

Pod. 25. Kotorski zaliv.

Kotorski zaliv je najimenitnejši predstavnik dalmatinskega tipa morskih zatokov, kjer se njega značilna svojstva kar trikrat ponovijo. Skozi ožino med Oštrim rtičem ter polotokom Luštico pridemo v široki Topljanski zaliv s Toplo, Ercegnovim ter Zeleniko. Od tod dospemo skozi drugi tesni preliv Kumbur v jako prostorni Tivatski zaliv s planim obrežjem na južni strani; pri kraju Tivat so projektirali veliko moderno pristanišče. Skozi tretji, najožji preliv Verige pridemo v notranji Kotorski zaliv, ki je obdan na vseh straneh z visokimi strmimi gorami. Tega vidimo na sliki, in sicer v pogledu od JV, izpod Lovčena. V ozadju na levi Orjen 1894 m, na desni Krivošije s Crkvicami. Starodavno mesto Kotor stoji ob koncu zaliva spredaj pod stenami.

nemirna. Zlasti je nemirna kasnejša jesen in zgodnja zima, pa tudi kasna zima in zgodnja pomlad. Najtrajnejše so tišine poleti, ko jih motijo samo neznatni menjajoči se krajevni vetriči.

Najbolj značilen veter za naše jadransko obrežje je burja. Saj je naravnost neločljivo zvezana s predstavo o naši obali in njeno ime se deduje že več ko dva tisoč let. Kakor vemo, je to padajoči ali slapoviti veter, ki ni nič drugega kot prodor mrzlega celinskega zraka na toplo Sredozemlje. Burja se v morje zaganja od zgoraj navzdol ali vsaj na pošev, pa tako rekoč orje globoke in ne široke valove, povprečno 2 do 2.5 m. Valovi sicer niso kaj prida visoki, toda v njih se delajo posebno strme prednje strani, tako da so jim grebeni zelo priostreni in se jim običajno kar prekucujejo. Morje je ob burji spričo velike spenjenosti videti kar belo. Toda še hujše je, da udarja burja tako silovito v sunkih, ki se ne menjavajo samo po moči, marveč tudi po smeri; valovi se često zadevajo, se križajo in sekajo, kar je za promet jako velika neprijetnost, pa tudi nevarnost. Posebno je nevarna burja s svojo silovitostjo neposredno ob obrežju, bodisi v tesnih prelivih in kanalih, med čermi in strmimi obrežnimi skalami, kakor tudi ob nerazčlenjeni obali sami. Zlasti silovito divja burja pod prevali, ki so zajedeni zgoraj v obrežna pogorja, na primer pri Trstu, pri Reki, Senju itd. Nevarna pa je tudi ljudem na kopnem, posebno tik ob morski obali, postavimo, v Trstu. V vzhodnem delu Jadrana je burja najbolj silovita, medtem ko proti sredini morja ponehuje in je ob italijanski obali že kar slabotna, včasih pa celo neznatna. Toda tudi če piha še krepko, je to le še enakomeren severnovzhodni veter, ki ne pada navzdol in ne piha silovito in neenakomerno; to se pravi, da ima tipična svojstva burje le v vzhodnem Jadranu.

Na preoblikovanje obale v geomorfološkem smislu ima burja primeroma malo učinka, še največ na zunanjih otokih ter prečnih prelivih. Njen poglavitni pomen je v klimatskem in prometnem območju. Saj je za primorje silno neprijetna, ker je združena z nenadno, pa izredno izdatno ohladitvijo, ki tudi za rastje pomeni hudo oviro. Naše jadransko primorje bi nedvomno imelo mnogo bolj južnjaško rastje, da ga ne preprečuje burja s svojimi mrzlimi udori. Posebno neprijetna je v obrežnem področju, kjer se mora često promet prekiniti za krajša razdobja, vsaj v najtesnejših, najbolj burnatih predelih. Zlasti je hudo, ko nastopi burja često popolnoma nenadno; v teku ene same ure preide vreme v najhujšo burjo bodisi iz tišine ali jugovine, kadar se pojavi sredozemska depresija s svojim vetrovnim vrtincem.

Drugi poglavitni veter našega Jadrana je jug, jugovina ali šilok (široko), ki je od burje močno različen. Jug piha najčešče v smeri od JV, divja tedaj nekako vzporedno ob Dinarskem gorovju in po dolgem po Jadranu, kar mu moč in enakomernost še stopnjuje.

V kasnejšem stadiju pa zavije bolj na južnozapadno smer; uveljavlja se zlasti v severnem delu Jadrana, posebno v Kvarneru ter v Tržaškem zalivu. Povprečno žene jug svoje valove 2.5 m, a v hujših viharjih 3 do 4 m visoko; značilno je zanje, da so zelo široki, 6.5 do 10 m. Valovi od juga so bolj enakomerni in ne menjavajo smeri, za promet so najbolj nerodni v ozkih prelivih, pa seveda v severnih zalivih, zlasti kadar se družijo s stopnjevanjem plime. Kar je pri nas geomorfološkega preoblikovanja obale, je največ učinek valov od juga, ki bijejo posebno zunanje otoke ter odprto obalo južno od Dubrovnika. Za človeka je jug neprijeten v tem, da je običajno združen s silno soparico, saj združuje veliko vročino z veliko vlažnostjo; zračne mase, ki jih žene, izvirajo iz južnega Sredozemlja, od sosedstva Sahare. Za dnevi jugovine pridejo veliki nalivi v obliki neviht, ki so posebno značilne za naše obrežje in ki so tudi med mornarji že od nekdaj hudo znane.

Vetrovi in viharji močno premešajo morsko vodo in izenačujejo temperaturo ter slanost v zgornjih vodnih slojih. Njihov učinek ne sega kaj prida globoko, povprečno največ 10 do 15 m, samo ob najhujših viharjih še globlje. In prav v tej globinski omejitvi učinkov morskih valov je poglavitni vzrok, da je enakomerno segreta voda v letni polovici omejena na zgornje sloje, pa da imamo spodaj, nekako med 10 in 20 m globoko, nenadni preskok v toplini.

Južni vetrovi in viharji so najhujši v prostem osrednjem Jadranu, in sicer dosežejo tamkaj največjo hitrost v ponočnih urah, medtem ko je nižek njihovega gibanja v podnevnem času. Burja ima ob obali svojo največjo moč; pokazalo se je tudi, da doseza svojo največjo hitrost v dnevnem času, ne ponoči. Sploh imajo vetrovi, ki prihajajo s kopnega, višek hitrosti v dnevnih, a čez morje prihajajočih vetrovih v nočnih urah.

Jadransko morje v gospodarstvu našega Primorja

Zelo velika je neposredna vloga Jadranskega morja v našem gospodarstvu. Najbolj neposredno je pač ribištvo.

Jadran se enako kot ostalo Sredozemsko morje odlikuje po tem, da v njem živi zelo veliko število raznovrstnih rib, toda nobena od teh v velikih množinah. V tem je pravo nasprotje s stanjem v severnih morjih, kjer je manjša raznovrstnost rib, toda kjer nekatere živijo v nenavadno velikih, naravnost ogromnih množinah. Spričo takšnega stanja je ribolov pri nas sicer dokaj izdaten, a vendarle ne tako velikega pomena kakor v severnih deželah.

Osnovni vzrok, da je v Jadranskem morju primeroma malo rib, je v kemičnih in fizikalnih svojstvih naše morske vode, ki ne dovoljujejo, da bi se razvilo dovolj mnogo planktona, t. j. najmanjših rastlinic in živali, ki živijo v zgornjih svetlih, prosevanih slojih

morja, pa se morajo brez vsakršne samostojnosti prepuščati premikanju morskih valov in struj. Zlasti je skromna množina rastlinskega planktona, ki pomeni poglavitni izvor hrane za ribe. In v tem je vzrok, da se ribe niso mogle razmnožiti v dovolj velikih množinah. Hkrati se nam s tem razodene, zakaj je tako izredno mnogo rib v tistih področjih našega Jadrana, kjer je iz kakršnih koli vzrokov sorazmerno večja množina planktona in kjer se je spričo tega osredotočil ribolov. Med takšna ugodnejša področja spada na primer severni Jadran, posebno severni del Tržaškega zaliva, kjer se z morsko meša sladka voda iz rek, nudeč zadostno hrano tudi večjemu številu rib.

Med ribami, ki so predmet našega ribolova, prihajata v poštev dve vrsti, različni po življenjskem načinu, pa zato tudi po oblikah ribolova. Prva skupina so ribe selilke, tako imenovana »plava riba«, a v drugo skupino spadajo vse one ribe, ki žive po posameznih področjih našega jadranskega obrežja, torej tako rekoč kot domače ribe. Za ribolov imajo največji pomen ribe selilke, zakaj od celotnega ribolova odpada nanje 70%. Ribe selilke potujejo po vzhodnem Jadranu od JV proti SZ ter ob italijanski jadranski obali nazaj proti JV. Ker se v isti smeri gibljejo tudi tokovi planktona, zlasti rastlinskega, je naša obala za ribolov boljša nego italijanska. Saj je za plankton zelo ugodno tudi gosto otočje, ki je za njegovo uspevanje jako prikladno, še prav posebno pa tamkaj, kjer se doteka sladka voda s kopnega. Zato je najbolj plitvi, najbolj s sladko vodo premešani severni Jadran najbolj pripraven za ribolov. Ribe se selijo v topli polovici leta, zato je ribolov nanje osredotočen na letno dobo. Najimenitnejše med ribami selilkami so sardele in v nekoliko manjši meri sardelice. Za ribolov v Jadranskem morju sta ti dve ribi vsekakor poglavitni. Za tem so še nekatere, kakor skuša, plavica itd. Vse te ribe potujejo v velikih jatah in lovijo jih največ v temnih nočeh. Med ostalimi ribami selilkami je najvažnejši tun, ki potuje v jatah ob obali in ki ga lovijo zlasti na pripravnih krajih v severnem Jadranu. Posebne priprave, sestoječe iz poševno z obale nad morje se dvigajočih lestvic, za opazovanje potujočih ribjih rojev (tunolovke, tonare), nam že na zunaj pričajo, kje so središča lova na tune ter spadajo med prav značilne poteze obmorske ribiške pokrajine, zlasti v Kvarneru. Dasi je lov na tune pri nas jako pomemben, je vendar ribolov na ostale ribe selilke brez primere važnejši, saj pomeni devet desetin dohodka od lova na selilke. Ribe neselilke lovijo na drugačne načine, časovno manj omejeno in tudi bolj enakomerno razporejeno po posameznih obrežnih področjih našega Jadrana. Gire in cipli, jegulje, zubatci itd. so najbolj znane med temi ribami, ki jih najbolj lovijo in ki pomenijo tudi največji delež v ljudski prehrani. Lov nanje pomeni v vsem prav znaten delež v celotnem ribolovu, dasi predstavlja še vedno nekaj manj ko tretjino tega, kar

daje lov na ribe selilke. Razen tega ima nekaj vloge še lov na ostrige, pa nabiranje školjk itd.

Zelo znano je dejstvo, da pomeni riba mnogo premajhno postavko v celotni prehrani prebivalstva v Jugoslaviji. To se pravi, da Jugoslovani v zaledju pojémo sorazmerno premalo rib. Razni so vzroki, ki so odgovorni za to, ne na zadnjem mestu pač dejstvo, da je bila naša obala skozi stoletja iz zgodovinsko-političnih vzrokov

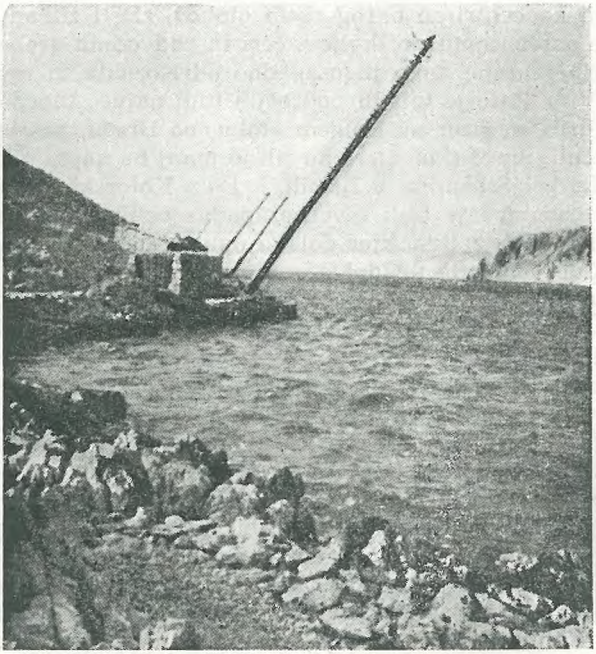

Pod. 26. Tunolovke ob kvarnerski obali.

tako slabo povezana s svojim zaledjem. In ker ni bilo možnosti za nagel odvoz rib v zaledje, — pri prevozu občutljivih rib je nagel prevoz bistvena stvar, — je uporaba rib v prehrani ostala v tako zelo pretežni meri omejena na primorsko prebivalstvo. V tem je tudi vzrok, da se ribolov na naši obali ni razvil bolj na široko in bolj intenzivno. Saj je zelo značilno, da je ribolov posebno razvit v okolišu večjih mest, ki morejo konsumirati večje množine nalovljenih rib. Spričo primeroma zelo siromašnega socialnega položaja ribičev se niso mogla razviti bolj racionalno in velikopotezno ribiška podjetja, ki bi organizirala na veliko bodisi ribolov sam, kakor tudi prodajo v zaledju ali konserviranje. V našem ribolovu ima kon-

serviranje še vedno sorazmerno majhno vlogo. Zakaj računa se, da so od celotne množine nalovljenih rib (v letu 1940) 72.5% prodali v svežem stanju, medtem ko jih je bilo konserviranih 27.5%. Večino od tega nasolijo ribiči v preprostem domačem obratu, a manjši del konservirajo v olju v tvornicah. Izvaža se največ konservirana riba; v dosedanjih tehničnih pogojih je to najprikladnejša oblika za pošiljanje rib v zaledje. Tvornice za konserviranje so nastale v obližju lova na ribe selilke, saj se tam največ konservirajo. Ribolov je posebno koncentriran okrog tistih otokov, zlasti zunanjih, okrog katerih je posebno mnogo školjev, čeri in podvodnih grebenov, kjer je obilo ribje hrane, tako jugozapadno od Kornata in zapadno ter južno od Visa. Zato je v istih področjih tudi največ tvornic za konserviranje rib, in sicer na Dolgem otoku, na Braču, posebno pa na Visu, Korčuli, Šipadu, medtem ko jih je manj na kopni obali, kakor v Rogoznici pri Šibeniku, v Blacih, v Boki Kotorski. Področje zelo živahnega ribolova je tudi severnozapadna obala Istre ter severno obrežje Tržaškega zaliva, kjer doteka mnogo sladke vode in kjer so v plitvem obrežju zelo ugodni pogoji za plankton. Opazilo se je, da postaja tun čedalje bolj redka riba v Tržaškem zalivu, ker ga ponesnaženje morske vode v velikem pristaniškem mestu odganja od obale. Na slovenski obali lovijo tune med Grljanom in Sv. Križem.

Naglasiti je treba, da prihajajo ribe selilke dokaj neredno. So leta, ko pridejo jate rib selilk z veliko zamudo ali pa v pičli množini, tako da je ribolov v nekaterih letih mnogo manj uspešen, nego v drugih. Ker je vrh tega poglavitni ribolov navezan na posamezne letne čase, je umljivo, da pri nas, na vzhodni jadranski obali, ribiči po veliki večini opravljajo poleg ribištva druge posle, predvsem poljedelstvo in da je takih ribičev, ki žive samo od ribolova, primeroma malo. Podobno je tudi na slovenski obali v Tržaškem zalivu, kjer se pečajo z ribištvom zlasti prebivalci iz vasi in predmestij. Sv. Križ, Kontovel in Barkovlje, a tudi tu v stranski meri, poleg kmetijstva. Nadalje je ribištvo zelo močno koncentrirano v lagunskem obrežju s središčem v Gradežu. Tretje področje ribištva pa je v južnem delu Tržaškega zaliva s središčem v tamkajšnjih mestih, kjer so tudi tvornice za konserviranje rib, zlasti v Izoli in v Rovinju.

Vzhodna jadranska obala je znatno boljša za ribolov, nego zapadna. Zato že od nekdaj ribiči z italijanskega obrežja stremijo za tem, da bi lovili tudi ob naši obali. Veliko sporov je že bilo zaradi tega za ribiško udeležbo. Tudi še v najnovejši dobi so prihajali italijanski ribiči na ribja lovišča v jugoslovanskih morskih vodah.[1] V severnem Jadranu, zlasti v Tržaškem zalivu, so znani gostje Čožoti, ribiči iz mesta Chioggia.

[1] Alberto Mori, Note sulla pesca a Zara ed a Lagosta e sull'emigrazione perschereccia nell'Adriatico. Bolletino d. R. Società Geografica Italiana, 1933. 9-10, str. 661—681.

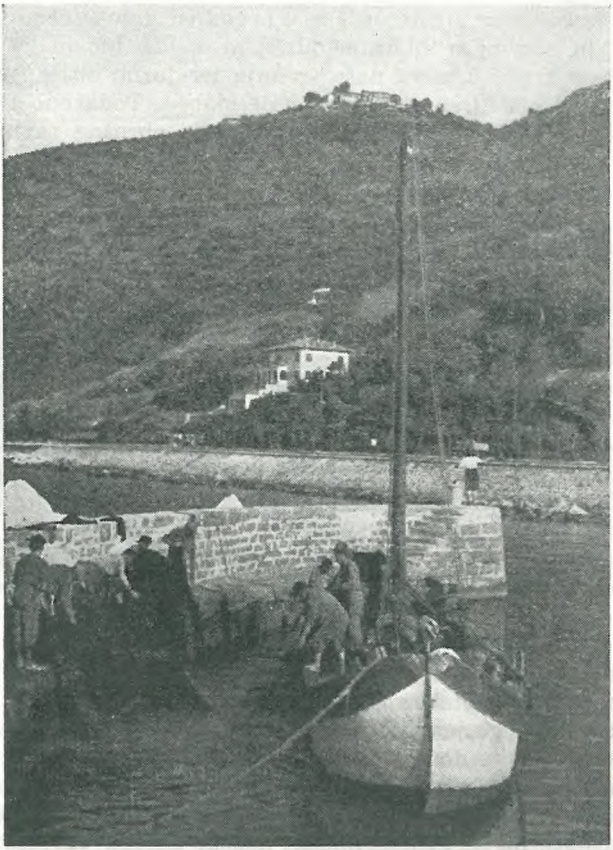

Pod. 27. Slovenski ribiči na morski obali pod Kontovelom.

Naš petletni gospodarski načrt je vzel za program ogromno pospeševanje ribolova v Jadranskem morju. Ribolov bomo silno stopnjevali s tehniško izpopolnitvijo ribiških priprav, ribiških ladij, mrež itd., pa z načrtno organizacijo ribolova samega. V programu je tudi sistematično znanstveno proučevanje pogojev za ribolov, seljenja rib itd. V celem bomo predvojno množino nalovljenih morskih rib presegli tri in polkrat, uredili prevoz svežih rib v notranjost države ter racionalno organizirali konserviranje.

Naše jadransko obrežje nudi tudi vir za pridobivanje soli, potrebne za ljudsko prehrano. Nekateri prirodni pogoji so pri nas izredno ugodni, drugi pa ne. Predvsem je ugoden izredno velik delež slanosti, prav tako prevlada zelo gorkega in suhega ozračja v

obrežju kakor tudi primeroma zelo neznaten dotok rečne vode, ki bi oslajala in s svojim blatnim plavjem kalila morje. V vseh teh pogledih je zlasti ugodna naša srednja ter južno obala, medtem ko je v severnem Jadranu za spoznanje slabše. Toda eno neugodnost ima naša obala: premalo so na razpolago obrežne ravnice v prikladni legi, da se nanje napelje morska voda in se tamkaj pospešuje izhlapevanje. Zakaj naše skalnato obrežje je preveč razgibano, obrežne ravnice so pri nas prava redkost, a kjer jih imamo vsaj majhne, so po navadi zvezane z rečnimi ustji, kakor ob Rečini, ob Neretvi itd. Zato naša obala v toku gospodarskega razvoja za pridobivanje soli ni bila kaj prida privlačna. Največ obrežnih ravnic so v take namene porabili na skrajnem severnem Jadranu, na slovenskem obrežju ob Tržaškem zalivu, kjer so v eocenskem peščenčevem pasu izoblikovane ob rečicah obrežne ravnote v ustrezajočih legah. Toda tu je več nekdanjih solarn že davno opuščenih; a ostale so največje in najpomembnejše pri Piranu. Tudi v ostalem našem obrežju so obilo majhnih starih solarn opustili, na primer na Rabu, deloma na Pagu itd. Ostale so še solarne na Pagu, prav tako pri Stonu. Ker pa proizvodnja soli v njih ni zadostovala potrebam širokega zaledja, so jeli v razdobju med obema svetovnima vojnama urejati novo veliko solarno pri Ulcinju v črnogorskem primorju. To mesto se sicer odlikuje po največji slanosti in zračni sušnosti ter ustrezajoči vetrovnosti, po zelo visoki toplini in trajnosti sušnega vremena v letni dobi, toda neugodna je bližina ustja Drima in Bojane, ki pomenita dotekanje rečne vode.

Kako važen gospodarski vir pomeni naše morje v zvezi s tujskim prometom, je dovolj znano. Naša obala je po toplini morja in dolgotrajnosti zelo visoke temperature morske vode jako privlačna za kopanje od srede pomladi pa do srede jeseni. Toda neomenjeno ne sme ostati, da je geomorfološki značaj našega obrežja marsikje zelo neugoden, pa da je treba iskati mest na obali, ki so za kopališča ugodna. Zlasti so takšna mesta v območju eocenskih sinklinal, kjer položno obrežje in plitvo peščeno žalo ob njem nudi najboljše prirodne pogoje za ureditev kopališča. In ko človek pregleduje razporedbo morskih kopališč ob našem Jadranu, more vedno znova prihajati do zaključka, kako zelo so navezana na razporedbo eocenskih kadunj. Kjer teh ni, je težava tudi s kopališči, kakor postavimo v Dubrovniku.

Tudi glede razporedbe luk so prirodni pogoji na našem obrežju jako raznoliki. Oblike naših zalivov in zatokov so zelo ugodne, toda ne tako povezanost z zaledjem, kjer so velike ovire v strminah. Marsikje so težave na obalski strani spričo prenaglega spuščanja brega v globino, dasi marsikje ugodno ravnovesje med plitvino in strmino daje najboljše osnove za moderna pristanišča, kakor postavimo v Kaštelanskem zalivu.

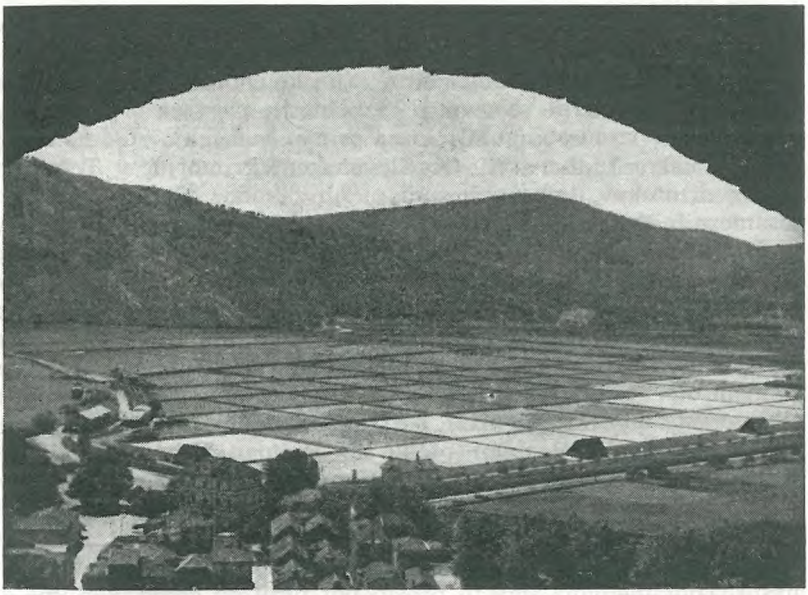

Pod. 28. Solarne v Stonu.

Naš Jadran bo najbrž v bodoče privlačen tudi za goste iz drugih slovanskih držav, ki jim bo mogel nuditi dobrodošlo prirodno zdravilišče in okrevališče ter kopališče. Saj predstavlja naš Jadran najtoplejše slovansko morje in je danes edini kos pravega Sredozemlja, ki je državno-politično v slovanskih rokah. Za oceanografske študije slovanskih znanstvenikov bo Jadran po mnogih svojskih pojavih, predstavljajočih tipično mediteransko prirodno in gospodarsko ter kulturno obeležje, pomenil sila interesantno področje za primerjave z drugimi ne maloštevilnimi slovanskimi morji. Z vseh teh vidikov je podoba, da bo imel Jadran obilo privlačnega za obiskovalce iz raznih slovanskih ozemelj in sosednih področij.

2. NAŠE JADRANSKO PRIMORJE. POVRŠJE, PODNEBJE TER RASTJE

Pokrajinske enote in razporejenost našega Primorja

Že v dosedanjem, ko smo obravnavali morje, smo se morali večkrat dotakniti morske obale, stičnice med obema — morjem in kopnim. Saj pripada dejansko zares obema. Ko prehajamo sedaj na karakteristiko pravega Primorja, je najpripravneje, da začnemo z osnovno označbo sestave.

Naše Jadransko Primorje sestoji iz treh delov: 1. iz otokov, 2. iz obale in 3. iz nizkega zaledja, ki spada po bistvenih svojih značilnostih še docela v območje pokrajinske enote Primorja. Ti trije deli so neenakomerne sestave in razsežnosti; prav za prav se samo obala vleče v vsem obsegu. Otoki na primer manjkajo tako na skrajnem SZ kakor tudi na JV. Ob Slovenskem Primorju, v Tržaškem zalivu, ni otokov, kakor jih tudi ni ob zahodni obali Istre, razen posameznih školjev tik ob kopnem in razen edine otoške skupine — Brionskih otokov, ki pa že niso več daleč od južnega konca Istrskega polotoka. Kvarnerski zaliv je ves zapolnjen z otoki, pa celo z dokaj velikimi: Krk, ki je s 408 km^2 sploh največji jugoslovanski otok, Cres (400 km^2), drugi največji, ob njem je Lošinj (74.5 km^2), pa Rab (86 km^2) ter Pag (287 km^2), a ob njih še več manjših otočkov. Od Kvarnerskih otokov proti JV do okolice Šibenika so vsi otoki manjši, nizki, pa izrazito podolgovati; največji med temi severnodalmatinskimi otoki so: Pašman 57 km^2, Dugi otok 117 km^2, Ugljan 46 km^2 ter Kornat (Krunarski otok) 33 km^2. Ob rtiču Ploče, med Šibenikom ter Splitom, je vrzel v vrsti otokov; obala je tu docela odprta na široko morje, kar je, postavimo, v času vojne, za obrežno plovbo, zavarovano zadaj za neštetimi otoki, zelo ranljivo mesto. Tudi jugovina ima tu prosto pot prav do obale, kar ima za plovbo neprijetne učinke. Od Ploč proti jugovzhodu se kmalu začenja skupina srednjedalmatinskih otokov, ki so po večini prav veliki in segajo kvarnerskim podobno dokaj daleč v morje. Največji med njimi je Brač 396 km^2; Hvar meri 289 km^2, Korčula 273 km^2, Mljet 98 km^2, Vis 86 km^2 ter Lastovo 44 km^2 in Šolta 52 km^2. Med njimi so še manjši otočki; najbolj v široko morje sta odmaknjena Jabuka (Pomo) ter Palagruža.

Južno od srednjedalmatinske skupine so omembe vredni otoki samo še pred Dubrovnikom, s Koločepom, Lopudom ter Lokrumom. Od tod naprej proti JV je naša obala popolnoma odprta na široko morje; komaj tu, tam se vzdiguje iznad morja neznaten otoček — školj ali čer. Podobno je brez otokov obala Albanije; šele pred Valono, ob ustju Vojuše, se dviga otok Saseno, ki ima spričo tega tem večji strateški pomen.

Če primerjamo med seboj vse tri otoške skupine, moremo ugotoviti med njimi po položaju te-le razlike: Kvarnerski otoki so najbolj med celino pomaknjena skupina, pa tudi najbolj severna. Severnodalmatinski otoki se držijo najbliže obali, a srednjedalmatinski otoki so najjužnejši in najbolj v morje potisnjeni. Zato so na njih pomorska mediteranska svojstva najbolj izrazita, najbolj seveda na zunanjih, kakor so podobno na severnodalmatinskih in kvarnerskih zunanji otoki najbolj pomorsko-mediteranski.

Obala je v posameznih delih našega Primorja ipak precej različna, dasi pripada od Štivana Devinskega do ustja Bojane domala

na otokih. V velikem moremo šteti otoke ter obrežje kot najbolj izrazito, kot docela tipično mediteransko področje v območju naše zvezne republike.

Tretji pas našega Jadranskega Primorja, to je nizka obmorska notranjost, je podobno kot pas otočja jako neenakomerne razprostranjenosti. Obsega vse ono ozemlje zadaj za obrežjem, ki je v tako nizki nadmorski legi, da vanj še dospevajo neposredni podnebni vplivi od morja, da je v njem tako v prirodnih pogojih, rastju in živalskem svetu, kakor v gospodarstvu, v oblikah naseljenosti ter kulturni strukturi še v prevladi mediteranski značaj, dasi do neke mere modificiran in oslabljen. Ta pas primorske notranjosti, kakor ga moremo imenovati v zadregi za boljšo označbo, je jako različne širjave. Ob Velebitu, postavimo, sploh manjka, kakor manjka tudi za gorami nad Boko Kotorsko, pa nad koncem Kvarnera, kjer zavzema neposredno zaledje Gorski kotar, ki je tipična docela celinska gorska pokrajina, dasi je od morja oddaljena komaj borih deset kilometrov. Zelo širok pa je pas primorske notranjosti v severni Dalmaciji, v pokrajini Zágori, segajoči tja do visoke Dinare planine ter do vzhodnega konca Velebita. Podobno je zelo širok tudi v nizki osrednji Hercegovini, pa tudi v južni Črni gori, v katero se uvija preko prostrane Skadarske kotline. Naj pripomnimo, kako zelo je široka primorska notranjost tudi v sosedni Albaniji, kjer se vleče od južne Črne gore brez presledka v izdatni širjavi in v jako nizki nadmorski legi po dolgem skozi vso Albanijo do južnih meja, obsegajoč največ nižino, ki so na njej posejane nizke gorice pa le malo višji hrbti, vzpenjajoči se prav polagoma na višje proti zaledju. In končno je primorska notranjost dokaj široka tudi na Slovenskem ter v Istri.

Povsod določajo naši primorski notranjosti mejo visoka pogorja ter za njimi se dvigajoče dinarske visoke planote, nakazujoč prirodno pregrajo, do koder samó morejo segati mediteranski podnebni vplivi. Notranja meja primorske notranjosti je tedaj hkrati meja celotnemu našemu Jadranskemu Primorju na celinsko stran. Potrebno je, da si to mejo ogledamo nekoliko na drobneje, pa da si ob njej hkrati napravimo pregled o pokrajinskih enotah naše primorske notranjosti.

Na Slovenskem teče ta meja ob zgornjem robu Furlanske nižine, tako da v vznožnem območju Beneškoslovenskega hribovja še prevladujejo sredozemska prirodna in gospodarska svojstva, medtem ko pojemajo v višjem hribovju proti severu. Podobno je v pravem Posočju: pravo sredozemsko prirodno in gospodarsko področje je v Soški ravnini, v Vipavski dolini ter v Brdih, medtem ko se v visokem svetu proti severu prevladujoče uveljavljajo celinski činitelji, tako da se morejo mediteranski elementi prepletati z njimi največ v globlje zarezanih večjih dolinah. Po Soški dolini opažamo južnjaške

sredozemske poteze v rastju in gospodarstvu nekako od izpod Sv. Lucije navzdol, a v polnem se razmahnejo šele od zadnje soške soteske nad Solkanom proti jugu. Južnjaška Vipavska dolina je obdana na severni strani z docela celinskimi planotami, Trnovsko, Nanosom ter Hrušico; severna meja sredozemskega sveta je tu zelo izrazita ter poteka po južnem robu Trnovske planote in Nanosa— Hrušice se spusti čez Razdrto na Senožeške hribe ter teče čez Šempetrske hribe in južno ob Pivki proti JV. V Brkinih in v Reški dolini se prepletajo močne celinske in slabše mediteranske poteze, a s približevanjem h Kvarneru v Brgudskem podolju se sredozemska prirodna in gospodarska ter kulturna svojstva naglo ojačijo in zgostijo. V celem moramo reči, da je zahodni rob mogočnih dinarskih visokih planot okrog Snežnika in Risnjaka krepka meja primorskega sveta, o katerem na vzhod od tod ni več nikakega sledu. In podobno ostro začrtana meja Primorskega predela poteka v nadaljevanju po Senjskem Bilu ter po Velebitu.

Slovensko Primorje je v glavnem iz dveh pokrajinskih enot: prvič iz Posočja, katerega jedro obsega Goriško ravnino z Brdi in Vipavo, pa Soško ravan med Brdi in morjen, od roba Krasa pri Gradišču in Tržišču tja proti Gradežu in Krminu, pa prehodno pokrajino ob srednji Soški dolini med Solkanom in Sv. Lucijo ter v porečju Nadiže. To področje je razvrščeno v glavnem okrog stičišča med Soško ter Vipavsko dolino in tu se je razvila Gorica, ki jo Slovenci docela upravičeno nazivamo sončno mesto. Tu je uspevala in rasla naša sončna Gorica, napredovala predvsem na sožitju med Soško in Vipavsko dolino, ki jima je oskrbovala upravno središče, trgovinsko zamenjavanje, pa gospodarske funkcije, posebno obrtno in industrijsko. Vezala je v gospodarsko, prometno in upravno enoto sredozemske pokrajine in predgorski ter alpski svet, torej primorska in celinska področja, pa je prav zaradi tega izvrstno uspevala in napredovala končno do 50.000 prebivalcev. Kakor prava katastrofa je zadela Gorico in vse Posočje absurdna razsodba mirovne konference leta 1946., po kateri so mesto razdelili ter večji del na JZ dodelili Italiji, a manjšega Jugoslaviji. Tu bo sedaj ob dosedanjih predmestjih nastajalo novo mestno naselje, naša Nova Gorica.

Drugo glavno področje Slovenskega Primorja sestoji iz oboda Tržaškega zaliva, ki je njega osrednja, docela obmorska pokrajina. Tu je naše slovensko morje, tu je pravo, starodavno slovensko »okno v svet«, dostop Slovenije na morske poti. Slovensko je to morje in ostane, dasi je danes po mirovni konferenci dodeljeno skupno s Trstom v posebno novo državnopolitično organizacijo, v Svobodno Tržaško ozemlje. Na Tržaški zaliv se naslanja Šavrinsko gričevje v Tržaški eocenski kadunji, pa prostrani Kras, ki preide proti JV v višje Brkine z Reško dolino. V vsem tem področju so vendarle še v veljavi vsaj nekatere mediteranske značilnosti, medtem ko je na

Pivki priroda in gospodarstvo že popolnoma celinsko. Južno od Slovenskega Primorja je Istra, ki je v večji južnozapadni polovici še docela mediteranska, medtem ko postaja proti severovzhodu čim dalje bolj celinska, posebno v visoki Čiški planoti z Učko. Ob koncu Kvarnera je nizka Kastavska ploča še močno mediteranska, podobno kot slikoviti Vinodol v Hrvatskem Primorju. Južnovzhodno od Vinodola pa se Velebit spušča neposredno v morje; primorske notranjosti ob Velebitu sploh ni.

Podobno kot visoki Velebit je docela določna in prepričevalna meja našemu Primorju visoka Dinara planina; tu je predel primorske notranjosti najbolj širok, zavzemajoč vso severnodalmatinsko pločo. ki jo moremo z nekoliko razširjenim pojmovanjem ljudske domače označbe imenovati dalmatinsko Zágoro. Tu so v zahodnem delu zelo na široko izoblikovane prostrane ravnote (»Ravni kotari«), vrezane v živo skalo, a v sorazmerno nizki nadmorski višini, tako da se morejo mediteranski podnebni vplivi uveljavljati tja do vznožja Dinare, dasi pač že modificirano. Vzhodni del Zágore je mnogo bolj razgiban. Tu so pogorja znatnih višin: Promina do 1148 m, Svilaja 1509 m, Moseč 702 m, na jugu ob Kaštelanskem zalivu Kozjak do 760 m ter Mosor do 1330 m in še mnoga nižja ter manj obsežna. Med pogorji je več kraških polj, med njimi Kninsko in Kosovo polje ob Krki ter na jug proti Čikoli, pa Cetinsko, Vrliško ter Sinjsko polje — ki je največje — ob Cetini. V zgornjih legah tega predela se že dokaj učinkovito uveljavljajo celinska svojstva, tako v podnebju, kakor tudi v gospodarstvu. V tem področju, ki je v primeroma nizki legi nad morjem, so se ohranile večje reke na površini, tečejo pa po večini v prav ozkih, pa jako globoko vrezanih kanjonih; v njih so na več krajih izredno lepi slapovi ob debelih pragovih iz lehnjaka in sige, ki jo v velikih množinah že dolgo dobo izločuje z apnencem nasičena rečna voda. Reke s slapovi so zelo slikovita poteza Zágore, pa tudi gospodarsko jako pomembne, osnova za elektrifikacijo. V celem pa je Zágora najbolj obsežen del naše primorske notranjosti.

Gospodarsko vodilni kraji so v notranjosti nastali po znatnejših kraških poljih (Knin, Sinj), a še večji in pomembnejši na obali, in sicer bodisi na nizkem severnozapadnem obrežju kakor Zadar, Nin ter Biograd na moru, še bolj pa v pomembnejših zalivih, ponekod hkrati na ustju potopljenih dolin, Šibenik, Omiš itd. Posebno privlačen je veliki Kaštelanski zaliv, ki se je ob njem skozi dolga razdobja vedno znova uveljavljalo vodilno mesto, nekdaj Salona - Solin, danes Split, s Trogirom ob strani.

V srednji Dalmaciji se obseg in značaj te obmejitve primorske notranjosti močno spremeni. Tu se neha s Kamešnico (1849 m) zadnji podaljšek Dinare planine in od tod proti jugovzhodu notranje primorje na celinsko stran nima več tako ostro določene meje, kakor

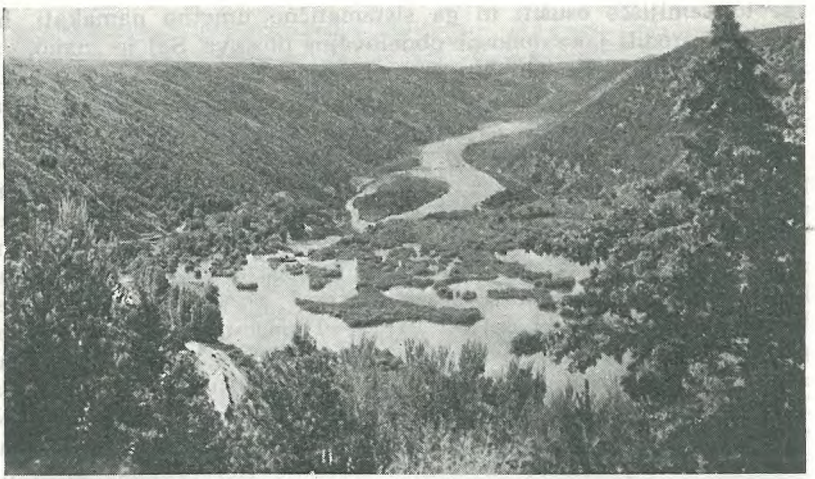

Pod. 29. Dolina dalmatinske Krke.
Pogled na slapove, v katerih pada reka čez pragove iz sige-travertina. Dobro se razvidi, kako teče Krka po tesnem, nerazgibanem dolu, zarezanem v apniško planoto, katere ravno ovršje se kaže v ozadju.

na severu. Hkrati se prav v teh širinah ob morju pogorja dvigajo krepkeje v višave, ozka, pa ne dolga, toda potegnjena vzporedno z obalo, in sicer nedaleč od nje. Na severu je najprej Mosor, dosezajoč 1330 m, v kotu med spodnjo Cetino, morjem ter Kaštelansko obrežno ravnico. Južno od Cetine se vzpenja tik nad obalo strmo v višine dokaj dolgo, a ozko pogorje Biokovo, dosezajoč 1762 m. Po svojem položaju, strmini in znatni višini spominja na Velebit, toda nikakor ne pomeni podobne ostro izražene klimatske in pokrajinske meje. Zakaj zadaj za njim se razprostira primeroma nizek svet, ki vanj bodisi od SZ kot od JV še dospevajo sredozemski vplivi. To je v glavnem svet, ki je odprt proti Neretvi, pripadajoč nizki osrednji Hercegovini ter njenemu dalmatinskemu nadaljevanju. In dejansko se je res nekdaj povrhnje odmakal v Neretvo, sedaj pa je velik del zakrasel in so marsikje ostale samo ponikalnice. Nizka osrednja Hercegovina je poleg Zágore najširši del primorske notranjosti, a proti morju dokaj na široko odprta na obeh straneh ob spodnji Neretvi, dasi pomeni nekoliko ograditve visoko pogorje na Pelješcu, dosezajoče 961 m. Ob spodnji Neretvi so celo dokaj obsežne ploskve komaj pičle metre nad morsko gladino ležečega, s kvartarno nasipino in zlasti naplavino prekritega docela ravnega zemljišča, po večini ležečega v tako nizki nadmorski višini, da ga zalivajo povodnji, v znatnih delih pa je celo trajno preveč namočeno in močvirno ali celo zalito s plitvimi jezerci. Kadar se bo posrečilo

vse to zemljišče osušiti in ga sistematično umetno namakati, bi mogli tu urediti jako donosne obdelovalne ploskve. Saj je znano, da so v sredozemskem podnebju ravne površine pod umetnim namakanjem sposobne silno velike rodovitnosti. Neretljanska nižina bi bila prikladna nemara zlasti za gojenje riža in bombaža.

Vstran od Neretve je v prevladi kraško površje, toda tako rekoč pretkano s pasovi fliša. To je sicer precej razgiban svet, toda v celem nizko nad morsko gladino; saj se ravnote v rečnih dolinah in kraških poljih, pa v ravnikih ob njih držijo največ od 100 do 300 m, medtem ko se apniški hrbti med njimi vzpenjajo višje. Obilo je tu kraških polj in po večini so dokaj razsežna, posebno Imotsko polje, Ljubinsko polje (Ljubuški) ob Vrliki, Tihaljini, Trebižatu, Jezero, pa Mostarsko blato in Mostarsko polje, na katerega severnem koncu stoji glavno mesto Hercegovine, Mostar, samo 59 m nad morjem. Na levi strani Neretve so najznatnejša Stolačko polje, pa Trebinjsko ter Popovo polje ob Trebinjčici. Visoke planote s strmo vzpetimi pogorji obdajajo na SV in V nizko srednjo Hercegovino, ki predstavlja tako rekoč v pokrajinskem zalivu obsežen predel primorske notranjosti, nekako do visokih planot Čabulje (1780 m) in Veleža (1962 m) nad Mostarom, pa do planot, ki se dvigajo tik severno nad srednjo Trebinjčico.

Na široko ob Boki Kotorski je mediteransko vplivani svet omejen na obrežje samo, saj se tu gorovje vzpenja neposredno iz obale in sicer v višave, kakor nikjer drugje na naši obali, v Orjenu do 1895 m. Tudi dolga Rumija se dviga neposredno iz obale, toda le do 1593 m. A zadaj za njo leži prostrana Skadarska kotlina s Skadarskim jezerom ali Blatom, in je preko široke obrežne ravnine ob Bojani ter spodnjem Drimu na široko odprta proti jugu, proti Jadranskemu morju. Zato je vsa Skadarska kotlina še široko odprta sredozemskim podnebnim vplivom, tem bolj ko je v jako nizki nadmorski legi; jezero leži s svojo gladino samo 6 m nad morjem, njegovo dno pa se nahaja s svojimi najglobljimi deli še pod morsko gladino ter se s tem uvršča v prave skrite depresije. Znaten del jezerskega obrežja je preveč zamočen, saj jezero v svojem vodnem stanju zelo močno koleba in se neredko ob večjem deževju razlije daleč po obrežni ravnini na vzhodu in severu. Njegov vodni režim je v bistvu zavisen od pritoka rečne vode po Drimu; saj je Skadarsko jezero v današnjem obsegu nastalo bržkone zaradi tega, ker je nasipina in naplavina Drima zajezila vodni odtok Morače in njenih pritokov. S tem je tudi izrečena presoja, da se da Skadarsko jezero brez posebnih težav osušiti. Za trdno moremo pričakovati, da bo naše in albansko načrtno gospodarstvo že v bližnji bodočnosti izvedlo ta načrt, ki je toliko vabljivejši, ko bo mogoče z osušitvijo zelo obsežne ploskve popolnoma ravnega zemljišča pridobiti za mediteranske kulture, po potrebi tudi v kombinaciji z umetnim nama-

Pod. 30. Počitelj ob Neretvi v Hercegovini.
Pogled na plitvo strugo reke ob Neretljanski nižini; v ozadju široka ravnota, vrezana v apniško področje nizke osrednje Hercegovine.

kanjem. Pripomniti je, da je Skadarsko jezero zelo prostrano, saj meri v dolžino 42 km, v širjavo do 14 km ter po površini 370 m^2. (Za spoznanje je večje od Ohridskega, 367 km^2, in znatno večje od Prespanskega, 285 km^2; potemtakem je na vsem Balkanskem polotoku največje jezero.) Zelo razsežne ploskve ravnega obdelovalnega zemljišča bi bile z njegovo osušitvijo na razpolago za gospodarstvo. Državna meja med Jugoslavijo in Albanijo teče čez jezero, toda velika večina jezerske površine se nahaja na črnogorski strani.

Ravnina zadaj za poplavnim obrežjem, proti Podgorici, je nasuta z diluvijalnim prodom, sprijetim po večini v konglomerat, preveč suhim, premalo preperelim, pa zato le skromne rodovitnosti.

Skadarska kotlina s svojim ugodnim položajem v smeri od S proti J in od SSZ proti JJV pomeni obsežno ploskev jadranske primorske notranjosti, s podaljškom v obeh dolinah, ob Morači in ob Zeti. V smeri v notranjost, proti severu, se mediteranska podnebna ter gospodarska svojstva slabijo, a vendar so še prav krepka, saj je poleti silna vročina, a pozimi prodre topli jug večkrat daleč proti severu v notranjo Črno goro.

Mimogrede naj omenimo, kako široko je Jadransko Primorje v Albaniji na celinsko stran. Tu manjkajo otoki popolnoma, obala sama je malo izrazita, saj poteka ob naplavini, ob nižini in se zavija v mnogih plitvih zalivih in zatokih, ki so ob njih tudi zametki zemeljskih kos, medtem ko se zadaj za njimi skrivajo jezerca (lićeni), ponekod na pol slana, ter močvirja (kneta). Obrežna ravnina je široka, vendar posejana z goricami in nižjimi hribi. Svet se v smeri v notranjost le polagoma dviguje, tako da morejo jadranski podnebni vplivi prodirati daleč navznoter, še posebno daleč po dolinah ob rekah, ki jih teče iz Albanije v morje obilo v več ali manj vzporednih tokovih. Višje gore se vzpenjajo šele precej daleč v notranjosti. Na ozemlju Jugoslavije je spričo tega primorski notranji pas malokje tako širok, kakor je v Albaniji, kjer je tudi mnogo bolj sklenjen in enakomerno stopnjevan. Za načrtno gospodarstvo, ki veleva izkoristiti v maksimalni meri vse možnosti mediteranskega podnebja za gojenje južnjaških sadežev in industrijskih rastlin, se nudijo v primorski Albaniji posebno široke možnosti.

Na velikem podaljšku Skadarske ravnine proti severu stoji sedanje glavno mesto LR Črne gore, Podgorica-Titograd. Mesto ima izvrstno prometno lego, saj je postavljeno na živahno razpotje: od tod držijo poti ob Morači in ob Zeti navzgor v Črnogorska Brda, pa proti Cetinju v črnogorski kras, kakor tudi ob jezeru navzdol v Črnogorsko Primorje ter v nižinsko severno Albanijo. Ko bodo vse te po prirodi nakazane prometne smeri, ki drže po njih doslej samo ceste, organizirane v obliki železnic — samo proga na Plavnico ob jezeru obstoja že dolgo, a nova železnica na Nikšić je dograjena v letu 1948 — se bo moglo v Titogradu razmahniti novo gospodarsko in kulturno življenje in mesto, ki je v narodnoosvobodilni vojni strašno trpelo in je bilo domala popolnoma uničeno ter se sedaj sistematično gradi, bo moglo v polni meri prevzeti funkcije nove prestolnice.

Relief Primorja

Naše Jadransko Primorje je šolski primer za to, kako je relief izoblikovan zavisno od geološko-petrografske kakovosti tal ter od tektonske zasnove. V geološko-petrografskem in tektonskem pogledu je naše Jadransko Primorje, kakor smo že navedli, izredno enotnega in enostavnega značaja, kar prihaja geomorfološko že na prvi pogled očitno do izraza. Eocenske flišne sinklinale, ki se vlečejo po dolgem od skrajnega SZ ob Tržaškem zalivu in ob Soči pa do skrajnega JV ob spodnji Bojani, so v reliefu povsod zelo opazne, ker so v njih izoblikovane doline in nizi dolin, tvorečih dolga podolja. Vlečejo se v glavnem po dolgem po našem primorju, vzporedno s celotno gradbeno zasnovo in vzporedno s potekom obale same. Vmes med flišnimi sinklinalami se vlečejo v glavnem antiklinalni svodi kred-

nega apnenca, ki so izoblikovani v hrbte, še bolj pa v plošče in planote, ki razodevajo spričo močne zakraselosti že na prvi pogled nasprotje mehkemu peščenjaku v vmesnih dolinah in podoljih. Vendar je treba ob tem opozoriti, da se vleče med krednim apnencem ter eocenskim flišem proga spodnjeeocenskega apnika, ki se sicer uvršča na geoloških kartah v skupno enoto s flišem, ki pa po svoji odporni vsebini sliči bolj kredni apniški osnovi nego flišnemu krovu. Ne smemo tedaj prezreti, da je površine iz eocenskega peščenjaka in laporja dejansko znatno manj, nego bi bilo sklepati po geološki karti, ki ima označen eocen kot skupno progo, ne glede na to, kje je iz fliša, kje pa iz apnenca.

Vrh tega je nad eocenskim flišem ponekod naložen tudi še oligocenski konglomerat, ob njem pa tudi še glina in lapor; vse to se je usedalo v plitvih sladkovodnih jezerih v oligocenski dobi. V istem razdobju so se razvile tudi plasti rjavega premoga, ki jih imamo še danes na vznožju gore Promine in ki jih kopljejo v premogovnikih v Siveriću in Velušiću. Na splošno so oligocenske površine podobno kot eocenske pretežno vododržne, prekrite z obilnejšo preperelino in za kmetijstvo ugodnejše.

V nekaterih večjih kraških poljih notranje Hercegovine in severne Dalmacije so bila v mlajšem tercijaru nastala sladkovodna jezera in v njih so se naložile mladotercijarne plasti, največ lapor, med njimi tudi sloji lignita. Na Sinjskem polju, kjer so te neogene plasti posebno dobro ohranjene v obrobju, so sloji lignita tako izdatni, da ga kopljejo v premogovniku. Mladotercijarne lapornate plasti razpadajo v dobro prst, zato so na njih za obdelovanje in za naselja dobre površine.

V toku diluvija so primorske reke, ki so kljubovale zakrasevanju, iz visokih dinarskih pogorij in planot, izpod tamkajšnjih ledenikov, prinašale precej proda in peska ter ga nasipale ob svojem srednjem ter spodnjem toku. Takšne nasipine iz proda, danes sprijetega v trden konglomerat, vidimo zlasti ob Morači na severni strani Skadarskega jezera, ob Neretvi, posebno v Mostarskem polju, pa tudi nekaj malega ob zgornji Zrmanji ter Butišnici in Cetini, kakor seveda ob Soči pri Gorici. Ploskve apniškega konglomerata so propustne za vodo, pa zaradi tega preveč sušne in nerodovitne.

V vsem dolgem našem Primorju kamnin, starejših od kredne formacije, skoro da ni. Med redke izjeme spadajo jurske in trijadne kamnine v vzhodnem delu severne Dalmacije med Krko in Cetino, pa trijadne kamnine, ki se pokažejo na površje ob Boki Kotorski, še v širšem pasu pa v črnogorskem primorju tja do Bojane ter v južnodalmatinsko-hercegovskem mejnem pasu med Kotorskim zalivom ter Stonom. Trijadne kamnine pripadajo seriji apnencev, površje, ki sestoji iz njih, se spričo tega kaj malo razlikuje od reliefa, ki je iz krednih apnikov; v enem kot drugem se je razvil

kraški svet. Toda trijadne kamnine le malokje segajo do samega morja ter v obalo, tako le v severnem delu Boke Kotorske, pa v starem črnogorskem obrežju med Budvo in Barom. Tudi v Velebitu, v katerega veliki večini so udeležene kamnine srednjega ter zgornjega mezozojika, segajo starejši skladi v obalo le pri Senju, povsod drugod pa je vsaj ožji obrežni pas iz krednih apnikov.

V celem imamo tedaj opravka v našem jadranskem primorju v glavnem z dvema tipoma kamnin, temeljno važnima za izobliko reliefa: eocenski fliš, ki vsebuje peščenjak ter lapor in je vododržnega značaja ter majhne odpornosti, pa apnenec, ki je sicer raznih vrst, a dokaj enakomerno propustnega značaja in votlikav, tako da je moglo v njem silno napredovati zakrasevanje.

Za razporedbo teh kamnin je značilno, da se vlečejo, kakor že večkrat naglašeno, po dolgem vzporedno z obalo, bodisi po kopnem kakor tudi po otokih. Zato je naše Primorje v svojem površju tako enotnega ali vsaj podobnega značaja od skrajnega SZ ob Tržaškem zalivu pa do skrajnega JV v črnogorskem obrežju. Vendar popolnoma enakomerna razporedba eocenskih flišnih pasov ter apniških prog ipak ni. Posebno zbode v oči, da je v zunanjem pasu jadranskega primorja v prevladi apnenec, pa da flišnih prog tamkaj skoro sploh ni. Flišne plasti manjkajo popolnoma na otokih Mljetu, Lastovu, Korčuli, Visu ter na vseh med njimi in ob njih raztresenih manjših otokih ter školjih. Tudi srednjedalmatinski otoki Brač, Šolta itd., so popolnoma apniški, edinole na Hvaru je na zapadnem koncu pri mestu Hvaru majhna krpa eocenske sestavine, očividno preostali kos v nadaljevanju flišne proge, ki je dokaj obsežno razvita v južni polovici polotoka Pelješac. Spričo tega je srednjedalmatinsko otočje popolnoma kraško, s silnim pomanjkanjem vode in pičlo površino za obdelovanje prikladnih tal.

Tudi zunanji severnodalmatinski otoki so po veliki večini iz apnenca, male krpe fliša so le na Krunarskem otoku. Na Silbi in Olibu so podobno kot na drugih notranjih otokih, na Pašmanu in Uljanu, vsaj ozke proge fliša, ki se vlečejo potem čez Cres in Lošinj v srednjo ter severno Istro. Južna Istra predstavlja nadaljevanje zunanjega otoškega pasu, zato ni nikjer eocenskega peščenjaka ali laporja v vsem področju južnozapadno od črte Raška draga— Umag. Zato je južna Istra sklenjeno apniška in v velikem delu kraška pokrajina. Vendar je ugodno, da je velik del kraške površine prekrit s preperino apniškega izvora, z lepo kraško rdečo prstjo, ki je zelo rodovitna in nudi izvrstno osnovo za obdelovanje.

Najbolj obilno je Primorje prepreženo z eocenskimi flišnimi progami v tistem pasu, ki se vleče vzdolž ob sedanji obali, pripadajoč ponekod bolj otočju, po drugod — v celem v veliki večini — pa celinskemu področju. Ta pas se vleče od črnogorskega primorja skozi Boko Kotorsko, pa po Konaveljski dolini, od Dubrovnika čez

Ston po obali na ustje Neretve, nadalje po obali do Kaštelanskega zaliva, medtem ko je naprej proti SZ v obrežnem področju zastopan le v posameznih odsekih. Pač pa je v severni Dalmaciji celinsko področje na široko iz eocenskih plasti, ki se vlečejo v vzporednih, dokaj na gosto razvrščenih progah, podobno kot so dokaj številne tudi vzporedne proge eocenskih slojev v nizki Hercegovini. Na kvarnerskih otokih so eocenske flišne proge najštevilnejše in najgostejše v notranjem pasu in potekajo blizu celine, v glavnem vzporedno z Velebitom, čez Pag, Rab in Krk, od koder preskočijo na celino, zlasti v Vinodol. Od tod se vleče proga ob Rečini navzgor in čez Brkine ter Brkinsko Reko na Pivko pa dalje na Vipavsko dolino in v Brda; njihovo nadaljevanje je skrito pod debelo nasipino Furlanske nižine med Čedadom in Krminom. Drugi eocenski pas preskoči s Cresa v vzhodno Istro, pa se preko Pazinske kadunje nadaljuje v široko Šavrinsko ali Tržaško sinklinalo, ki leži v njenem območju ves Tržaški zaliv. V severnozapadni in srednji Istri ter v Slovenskem primorju se vleče eocenski fliš v jako široki razsežnosti, bodisi v Tržaško-Pazinski kadunji, kakor tudi v Brkinih ter Pivki, Vipavi in Brdih. Pokrajinsko pride tukaj vododržna proga peščenjaka in laporja silno učinkovito do veljave, saj jo vidimo povsod razrezano v mrežo dolin in dolinic, hrbtov, hribov in goric, ki so v celoti in posamič živo nasprotje kraškemu sosedstvu. Ves kraški svet je tudi tu brez vode in brez rek ter potokov, a na flišu teko Vipava s svojimi mnogimi pritoki, pa Pivka in brkinska Reka. Obe ti dve reki ob prestopu na apniška tla nemudoma ponikneta, kakor ponikne na podoben način obilica malih potokov ob prestopu na zakraselo Podgrajsko podolje v severni Istri ter pri Bujah. Podobno je omrežje rek in potokov Dragonje, Mirne in Fojbice ter Raše pa Rečine itd. vezano na pas eocenskega fliša. Posebno lepo pride ta hidrografska razlika do učinka, ako premotrivamo hidrografsko karto, ki nam kaže gosto mrežo vodotokov v eocenskem flišnem področju, medtem ko je apniško sosedstvo zakraselo ter brez sleherne rečice ali potoka. Mejni pas med zakraselim apniškim področjem ter flišem je hidrografsko silno pomemben, zakaj v njem prihaja v mogočnih izvirih na dan hladna in čista kraška voda, ki se je pretočila skozi votlikavo notranjost. Prav tako v mejnem področju med apnikom in flišem pronicajo male in velike vode, kjer so jih ugodni pogoji nagnjenosti v reliefu prisilili na prestop z vododržnega fliša na zakrasela apniška tla.

Zelo na široko je razprostrt pas eocenskih kamnin tudi v nizki severni Dalmaciji, vendar s to razliko, da je tamkaj precej eocenskih in oligocenskih apnencev ter konglomeratov.

Povsod moremo ugotoviti, kako silno velike so razlike med površjem, ki je izoblikovano v flišu, ter površjem, ki je iz apnenca. Iz eocena in zlasti iz fliša so predvsem doline in podolja, medtem

ko so iz apnenca vmesni hrbti in planote. Nizko zemljišče je iz peščenjaka in laporja, to je dejstvo v razporedbi površja, ki ga moremo opazovati od spodnje Soče pa do Bojane. Večkrat je bilo že potreba naglasiti, kako so eocenske plasti razporejene v dolgih sinklinalah, v katerih osredju se vlečejo najmlajše plasti, medtem ko so v krilih teh dolgih kadunj, osobito v ožjih robnih področjih spodnjeeocenski apnenci. Morebiti so se eocenske flišne plasti prvotno razprostirale tudi še daleč na obe strani izven sedanjih sinklinal, pa jih je od tamkaj kasneje odstranilo izpiranje z erozijo, medtem ko jih je sinklinalno vbočenje potisnilo v nižjo lego, jih tako rekoč zavarovalo ter jih s tem očuvalo pred uničenjem. Kjer preidejo sinklinalna podolja v svojem nadaljevanju pod morsko gladino, pomenijo najbolj položne in najbolj plitve dele obale, hkrati z najbolj uglajenim morskim dnom, sestoječim iz drobnega peska. Saj se more marsikje prav dobro videti, kako so tudi morski kanali, zlasti podolžni prelivi med otoki, izoblikovani v smeri nadaljevanja sinklinalnih prog, ali z drugimi besedami: kako so le potopljena sinklinalna flišna podolja.

Velika večina našega jadranskega primorja je iz apnencev. Dasi je apniško površje močno zakraselo, je vendarle zelo razgibano, zakaj v njem so povsod ohranjeni sledovi starega predkraškega reliefa. Naše jadransko primorje je po velikem delu na kopnem omejeno na pobočja visokih pogorij, spuščajoča se k morju. Tako je ob Velebitu, pa ob Biokovu in ob gorah v obodu Boke Kotorske. Najširše pa je primorje v Istri in Slovenskem primorju, v severni Dalmaciji, nizki Hercegovini ter v severnem obodu Skadarskega jezera. In tod je površje v glavnem takšnega značaja, kakor na bližnjih otokih, domala z istimi tipičnimi svojstvi. Kvarnerski otoki spominjajo po svojem zelo razgibanem površju na bližnjo Istro, medtem ko se v južnem delu razodevajo prehodi v celinsko severno Dalmacijo. Severna Istra je zelo visoka, najvišja v pogorju Čičev, ki se vzpenja v Učki gori celo na nadmorsko višino 1396 m. Orografsko in geološko-petrografsko nadaljevanje Učke imamo na Cresu, kjer vidimo gore do 638 m; to so največje višine vseh Kvarnerskih otokov. Severnodalmatinski otoki, od Lošinja pa do Šibenika, so zelo nizkega reliefa, saj se tukaj najvišje vzpetine dvigajo samo do okrog 200 m nad morsko gladino. Na prvi pogled se nam v tem razodene podobnost z bližnjim kopnim, ki je zlasti v obrežnem pasu domala vse v enakomerno nizkih površjih. Južni del srednje Dalmacije, nekako od Šibenika proti Splitu in še dalje, se odlikuje po mnogo večji razgibanosti, saj se tukaj vzdigujejo posamič stoječe gore kar znatno visoko. In temu reliefu so podobni otoki v srednji Dalmaciji, zakaj na vseh je površje primeroma jako razgibano, povsod je neenakomerno visoko. Malodane na vseh večjih otokih so najvišje gore visoke preko 400—500 m, na Hvaru do 626 m in na

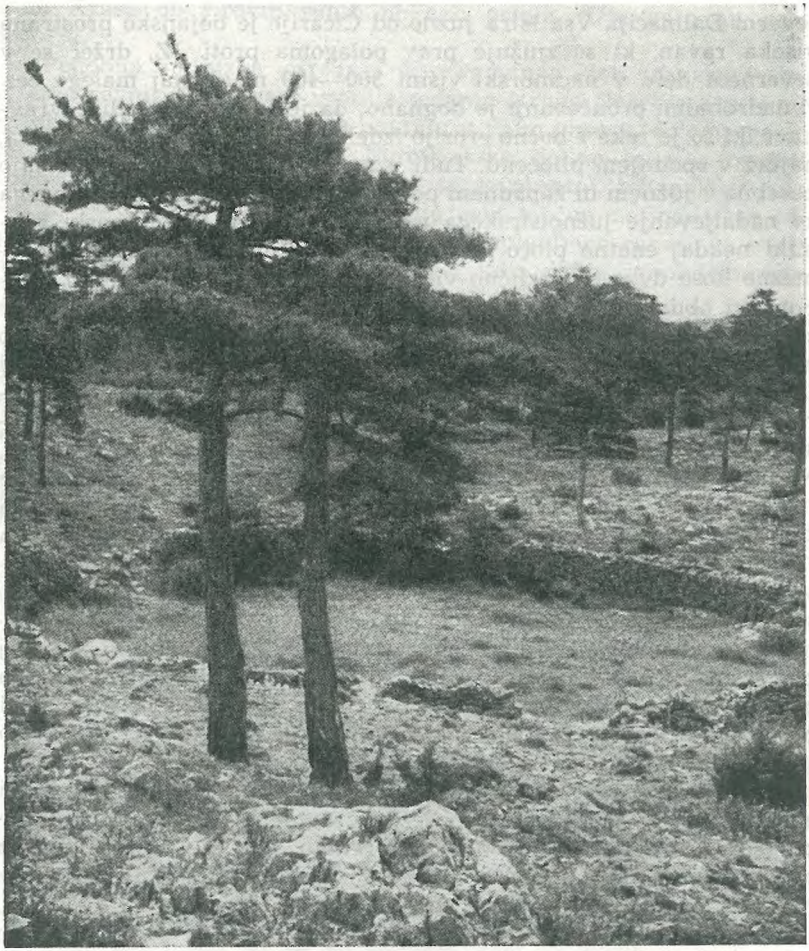

Pod. 31. Kraška gozdna pokrajina.

Pogled na tipično kraško površje, kjer gleda obilo gole skale na površje in kjer ščiti zid skromno s preperelino pokrito zemljišče. Na takšne obzidane njive zadevamo povsod v Primorju, zlasti na prehodu v notranjost.

Braču do 778 m, kar predstavlja sploh najvišjo goro na vseh naših jadranskih otokih. Pripomniti pa je treba, da se dviga na Pelješcu najvišja gora na severnozapadnem koncu polotoka celo 962 m; le neznatnega nadaljnjega ugrezanja bi bilo treba, pa bi bila Stonska prevlaka preplavljena in bi tudi Pelješac postal otok.

Posebno značilne so za naše primorje v živo skalo vrezane obsežne visoke ravnine. Najočitneje se nam kažejo v Istri ter v celinski

severni Dalmaciji. Vsa Istra južno od Čičarije je dejansko prostrana visoka ravan, ki se znižuje prav polagoma proti JZ, držeč se v severnem delu v nadmorski višini 300—400 m ali kaj malega čez. Z nadrobnimi proučevanji je dognano, da je to ostanek velike vravnave, ki so jo reke z bočno erozijo izdelale v toku mlajšega tercijara, najbrž v spodnjem pliocenu. Tudi vznožje Čiškega gorovja obdajajo posebno v južnem in zapadnem področju planote, ki niso nič drugega ko nadaljevanje južnoistrskega ravnika, le da so tu tektonski premiki nekdaj enotno pločo razdrobili ob tektonskih počeh ter posamezne kose dvignili različno visoko, čim severneje, tem višje. Planote, ki obdajajo Čiško gorovje na Z in J, so danes kakor orjaške stopnice, po katerih je prehod iz enotnejše južnoistrske ploče v višjo notranjost. In podobno je na Krasu tik nad Tržaškim zalivom; tudi ta planota je kos velikega ravnika spodnjepliocenske dobe, dvignjenega najvišje v vzhodnem delu. Še višje so se vzpele planote Trnovska, Hrušica, pa okrog Snežnika itd., ki so bile nastale v isti dobi. Najbolj močan vtis ravnot pa napravljajo prostrane suhe doline ter podolja, ki se vlečejo čez Kras od JV proti SZ in ki so jih izoblikovale reke v predkraški dobi. Zlasti je imenitna prostrana suha dolina, ki se vleče od Vrem in Divače proti Doberdobu—Štivanu in ki jo je izdelala Reka, ko je prvotno tekla nadzemsko v vsem obsegu. Lepo ohranjeni suhi dol priča še dandanes o zadnjem stadiju nekdanjega rečnega vrezovanja v področju, ki je sedaj popolnoma zapadlo zakrasevanju. Druga podobna velika suha dolina poteka mimo Podgrada, Bazovice ter Opčin na Nabrežino in k obali pri Devinu. Bilo je še ožjih in krajših suhih dolin po Krasu, ki so jih izoblikovali pritoki glavnih rek v predkraški dobi.

Podobno je površje v severni Dalmaciji. Tudi tamkaj se v nizki nadmorski legi razprostirajo obsežne vravnjene ploskve, živoskalne površine, posebno v področju onih redkih rek, ki so se do danes ohranile na površju, Zrmanje, Krke, Čikole in Cetine. To so popolne ravnine; največja med njimi, imenovana po Skradinu ali Kistanju, je dolga do 60 km in široka 20 km. Dognano je, da so jih izdelale reke s svojo bočno erozijo, pa ne samo glavne vode, marveč tudi njihovi pritoki, ki so kasneje zapadli zakrasenju. Toda glavne reke so ostale in mogle so kasneje izdolbsti v ravnik globoke dole, ki vode še danes tečejo po njih, predstavljajoč izredno slikovito značilnost te pokrajine. Reke nosijo s seboj velike množine raztopljenega apnenca, ki ga odlagajo in izločujejo v spodnjem toku na prikladnih mestih, tako da so nastali veliki pragovi iz same sige, ki pada čeznje voda v veličastnih slapovih, zlasti na Krki in na Cetini. Slapovi so dragocena osnova za hidrocentrale, kar je za to sicer docela brezvodno kraško pokrajino velika blagodat. Ob teh prostranih ravnotah se dvigajo osamljene gore v znatne višine; bočna erozija v predkraški dobi jih ni dosegla, podobno kot so na sloven-

skem Krasu ob širokih suhih dolinah ostale višje gore ali celo pogorja.

Podobna je nizka osrednja Hercegovina, kjer se razprostira obsežen ravnik, ki je vanj vrezala sedanjo strugo Neretva s svojimi pritoki, ki so deloma ostali na površju v vsem obsegu, deloma pa le kot ponikalnice. Spodnji del Neretljanske doline se je s svojim sosedstvom ugrezal zelo močno, da so se obrežni deli znižali celo pod morsko gladino. Tu se je vršilo zelo močno nasipanje in ob spodnji Neretvi se vleče do morja celo naplavljena ravan, ki v nji po znatnem delu zastaja vodni odtok, tako da je za obdelovanje prevlažna.

Kraška polja v nizki osrednji Hercegovini so nekatera prava presihajoča jezera, ki se v njih povodnji držijo redno vsako leto po delj časa, pa so zato na njih preveč zamočene travnate ploskve. Takšno je na primer Mostarsko Blato, medtem ko je Popovo polje nekaj boljše. Druga polja so bolj suha, z neznatnimi poplavami ali celo brez njih, pa zato za gospodarstvo ugodnejša. Mostarsko polje je sušno, toda pokrito z diluvijalnim prodom, sprijetim v laboro, presuho in le malo plodno.

V celem je apniška površina v našem Jadranskem primorju, bodisi na otokih, kakor na obrežju ter v nizki primorski notranjosti, zelo zakrasela. Po veliki večini je ta primorski kras silno razjeden, skalovit, kamnat in pust. Ponekod prekriva površje razpadlo skalovje iz drobnih ali debelejših skal in kamenja, po večini ostrih robov, razjedenih, robatih in rogljastih stranic, tako da je le s težavo mogoče čez. Še češče je površina iz žive skale, toda prav tako razjedena, z neštetimi kotliči, brezni, pa vmes strmimi porobki, pragovi in čoki. Kjer so bile nagnjene apniške ploskve bolj gladke, so se na njih na gosto izoblikovali kraški žlebiči, z ostrimi grebeni vmes. Tudi takšno površje je sila težko prehodno. Najčešče pa vidimo živo skalo na površju, toda na gosto posejano z apniškim skalovjem, kamenjem, tanjšimi in debelejšimi pločicami, pa z neštetimi kotliči vmes. Slaba hosta ali celo le redko grmovje prekriva to turobno primorsko pokrajino, ki se po velikem delu ne razlikuje bistveno od prave puščave. Zlasti je takšno skalnato razjedeno površje v krepkeje nagnjenem svetu, na pobočjih, po hribih in planotah, od koder je voda sproti odplavljala prst skozi votlikavo notranjost ali jo je odnašala burja. Povsod moremo opazovati, kako so pobočja v višjih pogorjih, če so nagnjena proti morju, bolj razdrapana in bolj gola, nego bočje, ki je obrnjeno proti celinski strani, kjer je mnogo več prsti in kjer se drži gozd. Na Velebitu vidimo to razliko med obema pobočjema, na Biokovu in še marsikje.

Vedno znova pa je treba naglašati, kako je tudi na apniški površini obilo rodovitnega zemljišča, sposobnega za obdelavo. Povsod tamkaj je takšno površje, kjer se je ohranila preperelina nad živo

skalo, kjer je ostalo toliko lepe kraške rdeče prsti na površini, da je je dovolj za rastje. Že v vrtačah imamo njive povsod v Primorju. Prst se je ohranila tamkaj, kjer so sredi kraškega sveta položne, plitve kotanje, pa kjer so v suhih dolinah ravne ali le malo nagnjene ploskve, pa na položnejših vznožnih delih pobočij, ki se na njih nabira drobir tudi s polzenjem. V vseh teh raznovrstnih bolj gladkih, ravnih ali le malo nagnjenih apniških ploskvah se je nabralo prsti v izdatnejši množini, ponekod v nizkih legah blizu obale, bodisi na obrežju kot na otokih, celo v prav znatni debelini. Najbolj znane obsežnejše take površine so v južnozapadni »rdeči« Istri, pa na Kastavski planoti. V Dalmaciji, bodisi na celini kot na otokih, so po veliki večini z izdatno preperelino prekrite površine le bolj v majhnih ploskvah. Tudi na apniških površinah izvrstno uspevajo kulture, bodisi vinogradi in oljčni nasadi kakor ostalo sadno drevje in enako tudi njive. Marsikje pa je prsti tako pičlo, da ni zadostovala za obdelavo, pa so jo zategadelj ljudje nabirali po malih množinah in jo prenašali v zavetne lege, na položnejše bočje ter jo tamkaj razprostrli v terasah in obdali z ogradi iz apniških plošč in ploščic. Obilo vinogradov, drevesnih nasadov pa gred in njiv vidimo v našem Primorju v takšnih položajih; v njih je nabran učinek znoja in truda dolgih stoletij.

Podnebje Primorskega predela

V celoti jugoslovanskega zveznega teritorija se odlikuje jadranско primorje po prav posebno značilnih podnebnih svoistvih, ki imajo svoj izvor v Sredozemskem morju v velikem, v Jadranskem morju pa še posebej. Mediteransko podnebje nikakor ne spada k oceanskemu tipu, marveč se odlikuje po zelo veliki poletni vročini, medtem ko je tudi zima zelo topla. Tudi v razporejenosti padavin ne moremo tu najti tipičnih oceanskih svojstev, zakaj topla polovica leta se odlikuje po izredno veliki in trdovratni sušnosti. In sploh je tu zrak pretežno suh, kar zlasti ne velja za oceansko podnebje naših zmernih širin.

Poglejmo si najprej toplinske odnošaje. Silno visoke topline vladajo v vsej letni polovici, posebno visoke seveda v poletnih mesecih, ki nam jih razodevajo podatki za najtoplejši mesec, za julij. Pozornost vzbuja dejstvo, da so visoke poletne temperature tako izredno enakomerno razporejene domala po vsem našem primorju. Samo za spoznanje je severni Jadran hladnejši. Nekako od Šibenika proti JV je povsod srednja julijska temperatura nad 25° C, medtem ko je na severnem Jadranu za spoznanje manj vroče. toda razlike so malenkostne. Saj je celo v najhladnejšem področju. v severnem koncu Kvarnera ter ob Tržaškem zalivu še vedno okrog 23° C povprečne julijske topline. Dobro se vidi, da so tu pogostnejše

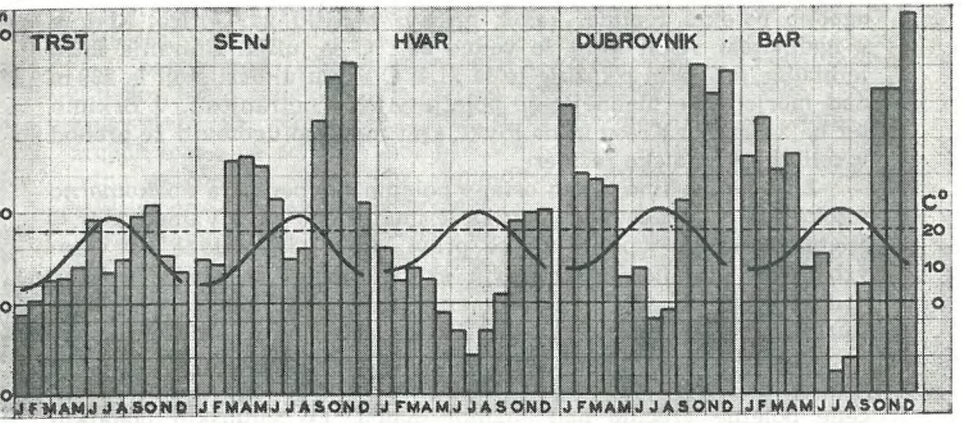

Pod. 32. Letni tok temperature in padavin v petih primorskih krajih. Na desnem robu je mera za temperaturo v °C. Na levem robu je mera za padavine v mm. Temni stolpci kažejo množino padavine za posamezne mesece, ki so označeni v zaporednem poteku z začetnimi črkami na spodnjem robu. Višine mesečnih stolpcev so seveda v pravilnem relativnem medsebojnem razmerju, bodisi v vsaki meteorološki opazovalnici posebej, kakor tudi med vsemi temi petimi obmorskimi kraji.

ohladitve ozračja sicer že posledica severnejše lege same po sebi, a posebno učinek bližine srednje Evrope, neposredne bližine Alp in Dinarskega gorovja, ki pripomoreta k pogostnejši oblačnosti, pa tudi k večkratnim padavinam, kar se oboje često razteza tudi še na rob Jadrana ter znatno pripomore k znižanju srednje julijske temperature v našem severnem jadranskem primorju. Na splošno je v vsem Jadranu na širokem morju za spoznanje manj vroče nego v obrežnem pasu; o tem nam pričajo toplinski podatki za najbolj zunanje otoke in zlasti za docela osamljene otočiče, kakor je, postavimo, Palagruža, ki ima le 24.1° C povprečne julijske temperature. Posebno močno se vročina stopnjuje na kopnem, zlasti v skaloviti kraški pokrajini severne Dalmacije ter nizke osrednje Hercegovine; kljub temu, da se tu že polagoma zvišuje nadmorska višina, pa da bližina celinskih pogorij Dinarskega sistema povzroča večjo oblačnost in nekaj več moče, se vendarle srednje julijske temperature držijo znatno visoko, kakor pričajo podatki za Knin (24.3° C, 236 m nad morjem), za Mostar (25.7° C, 59 m nad morjem), pa za Titograd (Podgorico) 26.9° C, 40 m nad morjem ter Skadar (25.5° C, 18 m nad morjem). Primeroma najhitreje se v smeri v notranjost temperatura poleti zniža v notranji Istri ter na Slovenskem, kjer se najučinkoviteje uveljavljajo vplivi pravkar označenih srednjeevropskih klimatskih pogojev, zlasti neposredna bližina alpsko-dinarskega gorskega loka. Vendar ima Soška ravan in Vipava z Brdi še jako

ugodne poletne topline, kakor pričajo podatki za Gorico, ki ima v nadmorski višini 94 m še vedno 23.1° C v juliju. Notranja Istra je hladnejša, Pazin izkazuje le še 21.4° C v juliju, dasi stoji le 280 m nad morjem. Še hladnejše je poletje v višji notranjosti, v Brkinih ter na zgornjem Krasu in na Pivki, kjer moremo ugotoviti že prehod v celinske klimatske razmere.

Zelo je značilno, kako ostane poletna temperatura enakomerno visoka tudi v južnem Jadranu; Drač ima le 24.8° C, a Valona 25.0° C srednje julijske topline. To se pravi, da vlada malone po vsem vzhodnem jadranskem primorju skoro popolnoma enaka poletna vročina, kar je vsekakor znamenje silno izenačenega podnebja. Razlika med severnejšo in južnejšo lego sploh ne prihaja do izraza.

Celo Solun na severnem koncu Egejskega morja ima v juliju srednjo mesečno toplino 26.3° C, kar je zopet znamenje izredno izenačene poletne vročine nad južnimi morji. Po solunskih podatkih moremo nekoliko sklepati o poletni vročini v primorju Egejske Makedonije, ki še presega za spoznanje vročino v našem jadranskem primorju. V nizki južnovzhodni Vardarski Makedoniji, ki jo moremo šteti kot zelo oslabljeno varianto mediteranskega podnebja, je poletna vročina prav tako zelo visoka, kakor moremo do neke mere sklepati že po redkih, resda le kratkotrajnih opazovanjih ob Dojranskem jezeru in ob srednjem Vardarju.

Za jadransko (in enako za egejsko) poletje je značilno, da se jasni, pretežno mirni dnevi vrstijo tako rekoč brez prestanka, ko jih često skozi ves mesec ali dva ne prekine niti en dan z oblaki ali z nevihto. Ni čuda, da se vročina tako silno stopnjuje in da se tudi morje temeljito segreje.

Za toplo polovico leta je treba poudariti, da poteka vreme v Jadranskem primorju zares zelo enakomerno in da mesečni povprečki tukaj često niso abstraktna preračunavanja, marveč zrcalijo resnično sliko vremenskega stanja. Zlasti je važno, da menjava med celinskim in morskim zrakom ne pomeni kaj prida raznolikosti. Zrak, ki polzi v nočeh z dinarskih gora proti morju, je sicer nekoliko hladnejši ter do neke mere prispeva k osvežitvi ozračja v podgorju in na obrežju. Toda toplotne razlike pri tem niso velike, ker se zrak pri spuščanju segreva. Sploh pa je to običajno menjavanje med hladnejšim nočnikom ter podnevnim morskim vetričem, ki prodira z morja na kopno, ob menjavi med nočjo in dnevom, ob različnem segrevanju morja ter kopnega. Večji prodori celinskega zraka z Balkansko-podonavskega zaledja na Sredozemlje so v topli polovici leta zelo redki, še prav posebno redki pa v poletju. Pa tudi kadar se naključijo, se ob njih naše jadransko primorje ne shladi kaj prida. Zakaj prvič je poleti v podonavski in vzhodno-evropski celini zrak zelo vroč in drugič se ob spuščanju čez dinarsko-rodopsko gorovje k jadranski obali po fenskem načinu segreva, pa dospeva

v primorje s temperaturami, ki se ne razlikujejo bistveno od tamkajšnjih.

Znatno manj enakomerno poteka vreme v začetku in ob zaključku tople polovice leta, ko so tudi prodori celinskega zraka pogostnejši in učinkovitejši, saj dovajajo ipak znatno hladnejše zračne mase, pa so zato tudi padavine češče, vmes med dnevi prijetne sončne pripeke. Doba stanovitnega letnega vremena vpliva zelo ugodno tudi na tujski promet.

Topline v hladni polovici leta v našem jadranskem primorju kažejo v primerjavi s celinskimi izredno ugodno stanje; o pravi zimi tu nikjer ni govora. Saj se v zimskih mesecih temperatura le za malo dni, ponekod samo za nekaj ur, zniža pod ničlo. Povprečna temperatura januarja, najmrzlejšega zimskega meseca, znaša povsod znatno nad ničlo. Pregled srednjih januarskih mesečnih temperatur nam razodeva, da je po vsem našem primorju zelo toplo, najtopleje seveda na jugu, kjer vladajo od Hvara proti JV povsod topline med 8^0 in 9^0 C ali celo več. Pozornost vzbuja, da je v januarju v vsem južnem delu našega primorja nenavadno enakomerno toplo in prav tako v primorju Albanije, kakor kažejo podatki za Drač in Valono. Severni Jadran je hladnejši, saj znašajo v srednjem delu januarske temperature manj ko 8^0, gibajoč se v glavnem okrog 7^0C. Še hladnejše je v najsevernejšem Jadranu, kjer so temperature na istrski obali okrog 5^0 C ali malo čez, ob Tržaškem zalivu pa celo samo okrog 4^0 C. Prav dobro se razvidi iz teh podatkov, da je pozimi razloček med našim južnim in severnim jadranskim primorjem v toplini nekoliko večji nego poleti. Že iz tega moremo domnevati, da na razloček ne vpliva toliko razlika v zemljepisni širini, marveč drugi geografski činitelji. Predvsem je severni Jadran kot najbolj v celino pomaknjeni del Sredozemskega morja pozimi prav posebno pogosto pod vremenskim vplivom bližnjega kopnega. Zakaj pozimi so toplinske razlike med toplim Sredozemljem in shlajenim balkansko-podunavskim ter sploh vzhodnoevropskim zaledjem silno velike, brez primere večje nego v topli dobi leta, ko je segretost mnogo bolj izenačena. Ni čuda, da tako pogosto prekipi napetost med gostim, težkim ter suhim celinskim zrakom in toplejšim ter lažjim, pa tudi bolj vlažnim zrakom nad Jadranom—Sredozemljem, pa da se prožijo udori težjih zračnih mas z balkansko-podonavskega zaledja k morju. Takšni udori se sprožijo v genetični zvezi s potujočimi depresijami, posebno s tistimi, ki se premikajo od Z proti V ali JV ali SV po dolgem čez Jadransko morje ali po Tirenskem morju in Genovskem zalivu. V hladnem sektorju takšne mediteranske depresije dere mrzli kontinentalni zrak čez Dinarsko gorovje v Primorje, pa dalje na morje; to je burja, ki je tako slabo znana po vsem našem primorju in na najslabšem glasu med pomorščaki ter ribiči. Uveljavlja se največ v smeri od SV proti JZ ali od SSV proti JJZ.

Dognano je, da burja prodira čez gorovje tik ob tleh, pa da naravnost kar pada po pobočjih navzdol k morju, odrivajoč od tal v višine topli, vlažni sredozemski zrak. Mrzli celinski zrak najbolj uspešno prodira skozi nižje zajede v gorovju; ob prelazih se burja posebno stopnjuje v silovitosti. Zato je najbolj občutna na morskem obrežju pod prevali, kakor je, postavimo, v Trstu, med Reko in Kraljevico, pri Senju itd. Kadar prodre mrzli celinski zrak v primorje v območju potujoče baričnе depresije, takrat prinaša burja vlago in mrzel dež, v zimskih mesecih pa tudi sneg. Treba je naglasiti, da dobi naše primorje snežni metež samo v takšnih vremenskih položajih. Običajno se po nekaj urah ali dneh meteža zjasni, mraz pa se drži, dokler traja burja. Snežna odeja se drži samo malo časa, na severu največ kake dni, na jugu po navadi samo nekaj ur. Prodor mrzlega celinskega zraka se izvrši tudi v drugačnih vremenskih pogojih, in sicer v območju anticiklonskega vetrovnega kroženja; burja tega izvora pomeni prodor silno mrzlega, toda zelo suhega celinskega zraka na toplo morje ter divja ob jasnem, pa vendar ledeno mrzlem vremenu.

Prodori mrzlega celinskega zraka na topli Jadran, to je tisti poglavitni činitelj, ki potiska navzdol povprečne mesečne temperature v severnem Jadranskem primorju. Zakaj treba je naglasiti, da se pojavlja burja v severnem Jadranu mnogo češče, nego v južnem ter traja običajno na severu znatno bolj dolgo nego na jugu. Saj je pogosto vremenski položaj tak, da divja na severnem Jadranu že burja z mrazom in snežnim metežem, medtem ko gospodari v južnem primorju še vedno jugovina z veliko soparico, z veliko gorkoto, pa z dežjem (prim. vremenska karta z dne 15. XII. 1933.). Skozi vso hladno polovico leta se pojavlja burja, posebno od začetka oktobra do konca marca, najbolj učinkoviti pa so njeni ohlajevalni vplivi v zgodnji zimi. Ako bi ne bilo burje, bi se tudi v severnem Jadranu temperatura držala blizu tako visoko, kakor v južnem. Tako moremo soditi že po dejstvu, da je tudi v severnem našem primorju zelo toplo v dnevih, ki ni burje in ko leži nad pokrajino mirno sončno in toplo sredozemsko ozračje, ne bistveno manj gorko, ko ob južnem Jadranu. Sploh pa bi bilo tudi na jugu v celem v mesečnih povprečkih znatno topleje, ako se ne bi uveljavljala burja. Zima v našem primorju je tedaj izredno močno pod učinkom burje; pravo mediteransko vreme tukaj preveč pogosto prekinjajo udori silno mrzlega celinskega zraka. Nikjer v Evropi ni razdalja med silno segretim sredozemskim ozračjem ter silno shlajenim celinskim predelom tako majhna; spričo tolikšne bližine in tako izredno velikega toplinskega strmca podleže naše primorje z vsem Jadranom vred le prepogosto poplavam celinskega mraza, udirajočim preko sorazmerno ozkega in ne previsokega Dinarskega gorovja.

Mrzli udori se dogajajo v hladnejši polovici leta, a najčešče in najhuje pozimi. Čeprav le za nekaj dni ali celo ur, se temperatura zniža pod ničlo ali ponekod vsaj v njeno bližino, kar ne dovoljuje občutljivim južnim rastlinam, da bi se tu držale, dasi bi jim sicer, postavimo, povprečne topline popolnoma zadostovale za obstoj. Zlasti je opazen učinek v kulturnem rastju, kjer na primer ni limone in pomaranče, razen v najbolj zavetnih legah na jugu, na vnanjih otokih ter v južni Črni gori, podobno kakor je boljše zanje tudi v obmorski albanski ravnini.

Podobno se uveljavljajo neugodni učinki burje v človekovem gospodarstvu, v obleki, stanovališču itd. Končno je prav posebno neugodna za tujski promet, ker odganja prezimovalce, ki bi jim bile sicer naše klimatske razmere zelo zdravilne.

Tudi notranji deli našega jadranskega primorja so v hladnejši polovici leta še jako topli. Na Soški ravnini ter v Brdih in Vipavski dolini se giblje srednja januarska temperatura med 3 in 4° C (Gorica 3.2° C). Še v Ajdovščini znaša srednja januarska toplina 2° C. V Brkinih ter na Pivki so tudi pozimi klimatske razmere že skoro docela podobne osrednjeslovenskim. Primeroma hladna je tudi notranja Istra, kjer izkazuje Pazin le 1.9° C v januarskem povprečku. Znatno toplejša je notranja severna Dalmacija, kjer vidimo v Kninu še 5.1° C nad ničlo, v Mostaru, v nadmorski legi 59 m, celo še 5.4° C. Tudi primorsko vplivana južna Črna gora ima še dokaj toplo zimo; v Titogradu-Podgorici imajo v januarju povprečno 3.7° C, a v Skadru 4.1° C. Zelo topla je obala Albanije, kjer imajo v Draču povprečno v januarju 8.3° C, a v Valoni 9.0° C.

Ob tem naj omenimo nekaj malega o zimi v egejskem primorju. Tamkaj ima Solun v januarju povprečno 5.1° C, kar pomeni, da je severno Egejsko morje znatno hladnejše nego naš južni Jadran. Solunski zaliv se pozimi pogosto močno ohlaja spričo hudega vardarca, severnega vetra, ki dovaja, burji slično, shlajeni celinski zrak z balkansko-podonavskega področja na toplejši egejski jug. Umljivo je, da Makedonska ravnina, prostrana Solunska nižina, pozimi ni posebno topla, kakor tudi ni kaj prida segreta nizka osrednja Makedonija.

Jesen je v našem jadranskem primorju primeroma zelo dolgo topla, je pa premalo sončna in preveč oblačna in vetrovna v kasnejšem času. Spomladi je sicer morje dolgo primeroma hladno, toda kopno se naglo segreva. Domala povsod je oktober za 3° do 4° C toplejši od aprila, le v najsevernejšem Jadranu je razlika manjša, a znaša še vedno okrog 2° C.

Temeljno važno je poglavje o padavinah in njihovi razporedbi po letnih časih. Položaj našega jadranskega primorja glede padavin je precej svojevrsten in skoro bi mogli reči — nekoliko paradoksen.

Resda je Jadransko morje skupaj z ostalim Sredozemskim izvor domala vsej móči, ki jo dobiva naše državno ozemlje, pa preko tega še prostrani deli ostale Evrope. Pa vendar dobiva naše primorje primeroma malo moče; vlažne, tople, z vlago silno napojene zračne mase se ženejo od toplega morja v smeri od juga čez naše otoke, pa tudi čez nizke obmorske kraje, ne da bi tu spustile kaj prida moče. Šele ko se bližajo pogorjem Dinarske gorske pregraje in se morajo naglo dvigati, se ohladijo; vodne pare se naglo zgoščujejo ter izločujejo, oblaki se delajo in dež lije iz njih. Zato ima Dinarsko gorovje v svojih najvišjih pogorjih ter v bočju, obrnjenem na jadransko stran, največ moče; od tod proti balkansko-podonavski notranjosti se množina padavin polagoma zmanjšuje, dokler ne doseže najmanjših množin v najnižjih kotlinah Pomoravja ter Povardarja in v Panonski nižini. Čim višje so gore v tej dinarski pregraji, tem več moče se mora izcediti ob njih, posebno tamkaj, kjer se visoko pogorje dviga vzporedno ob obali, tako da ga oblake in dež noseči zračni tok zadeva pravokotno. Še prav posebno se padavine stopnjujejo v visokih gorskih kotih, kakor je nad Boko Kotorsko, pa v visokem obodu ob severnem koncu Kvarnera, pa na Slovenskem ob alpsko dinarskem ločnem stiku. V teh izredno hudo namočenih področjih se stopnjuje množina letnih padavin na 2000 do 3000 mm in čez 3000 mm, nad Boko Kotorsko celo čez 5000 mm, kar predstavlja poleg Škotske sploh v vsej Evropi najbolj deževen kraj.[1] A tudi po ostalem najvišjem gorovju so množine letnih padavin zelo velike in se gibljejo med 2000 mm in 1500 mm.

Kolikor bolj se spuščamo od najvišjih gorskih področij po pobočju proti morju, toliko bolj se manjšajo množine letnih padavin ter se v obrežnem območju držijo po večini med 1000 do 1500 mm. Toda v nizki severni Dalmaciji ter v nizki osrednji Hercegovini, kjer je visoko gorovje mnogo bolj odmaknjeno od obale, imajo v notranjem delu, v vznožnem pasu, 1000—1500 mm moče, medtem ko je v ostalem področju do obale manj ko 1000 mm, a vendar še nad 800 mm. Tudi južnozapadna Istra ima le med 800 in 1000 mm moče na leto.

Otoki imajo povsod manj padavin, nego kopno. Na vseh otokih ostane letna množina moče pod 1000 mm, z izjemo onih otoških področij v Kvarneru, ki so najbližji Velebitu in Risnjaku. Po veliki večini se letna množina moče drži na otokih med 800 in 1000 mm,

[1] Svoj čas so zelo dvomili, če so meteorološka opazovanja v Crkvicah, 1050 m nad Boko Kotorsko, zanesljiva, ker se je zdelo, da so namerili preveliko množino padavin. Toda zapisovanja padavine v razdobju med obema svetovnima vojnama so potrdila stare podatke ter razpršila dvome; v desetletju 1923 do 1932 so v Crkvicah namerili povprečno po 5056 mm na leto, kar pomeni sploh v Evropi najvišjo množino povprečno na leto dognane moče.

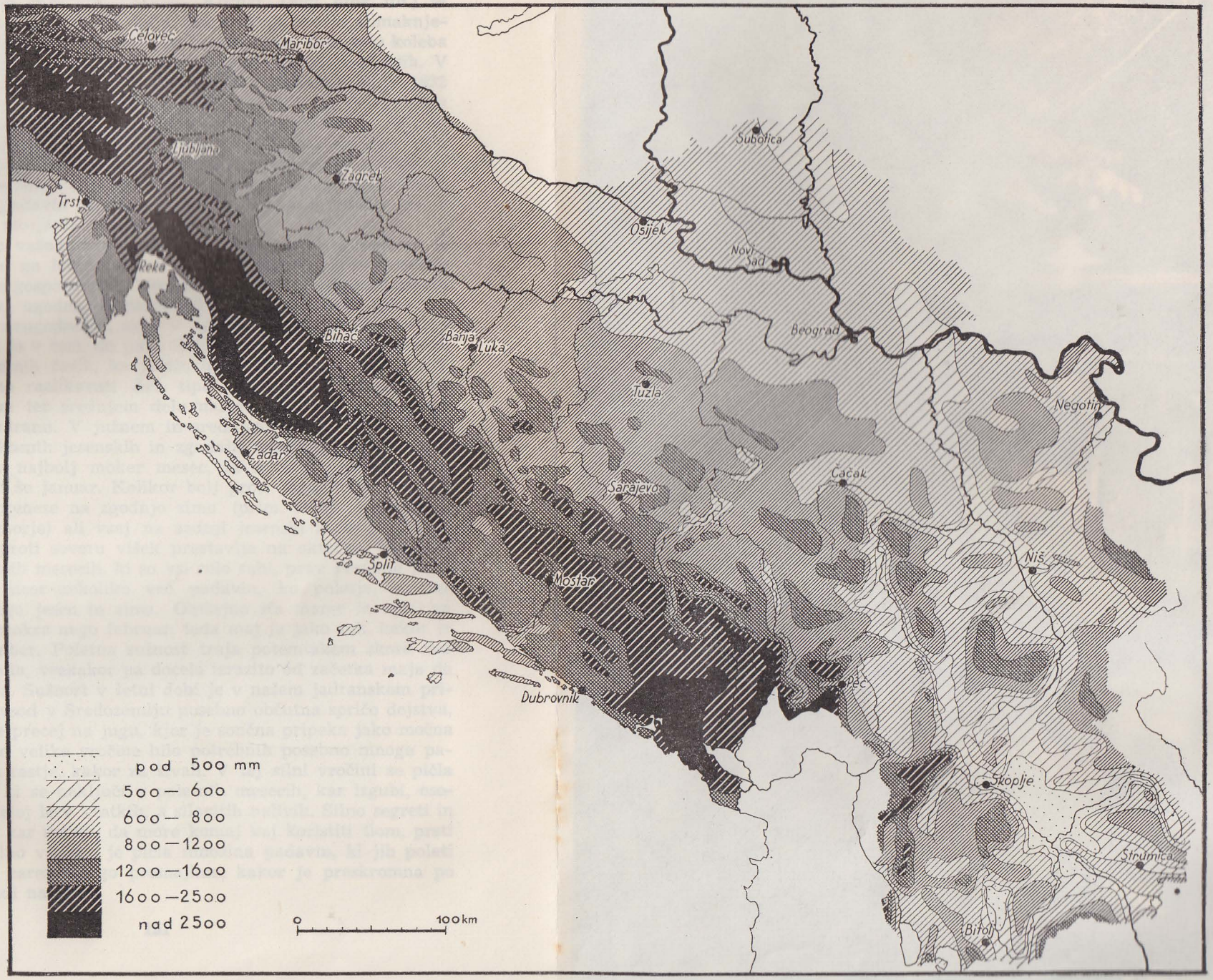

Pod. 33. Razporedba letnih padavin na ozemlju Jugoslavije.

toda na zunanjih (Korčula, Lastovo, Kornat, Dugi otok itd.) še pod 800 mm. Na najbolj proti sredi Jadranskega morja odmaknjenih otokih je vsota letnih padavin še znatno nižja, toda zelo koleba po krajevnem položaju že na bližnje razdalje, pa po razdobjih. V Hvaru, na zapadnem koncu otoka, je padlo v razdobju 1923—1932 samo povprečno 549 mm na leto, na Visu le 557 mm v razdobju 1887.—1910., a na Palagruži celo samo 455 mm v razdobju 1887. do 1910. Toda že v bližini na deževni strani se na primer na Visu letna množina moče povprečno drži znatno višje. Vsekakor se z oddaljevanjem od Dinarskega gorovja in od Alp na Jadranskem morju letna množina padavin znižuje in je na zunanjih otokih ter v osrednjem pasu morja že zelo skromna.

Toda mnogo važnejša od podatkov o letni množini padavin je razporedba moče na letne čase, v vsakem pogledu, prav posebno pa za rastje in za gospodarstvo. Medtem ko je letna množina padavin po sebi še dokaj ugodna, je razporedba po letnih časih jako neugodna, mnogo neugodnejša, nego v celinskem zaledju. Poglavitna njena značilnost je v tem, da pade največ dežja v zimi ali v jeseni, torej v tistih letnih časih, ko rastje moče najmanj potrebuje. V glavnem moremo razlikovati dva tipa padavinske razporeditve, prvega v južnem ter srednjem delu našega Primorja in drugega ob severnem Jadranu. V južnem in srednjem našem Primorju je največ moče v kasnih jesenskih in zgodnjih zimskih mesecih, tako da je december najbolj moker mesec, za njim pa november in oktober, pa tudi še januar. Kolikor bolj proti jugu, toliko bolj se višek padavin prenese na zgodnjo zimo (prim. Hvar, Dubrovnik, Črnogorsko primorje) ali vsaj na zadnji jesenski mesec, medtem ko se v smeri proti severu višek prestavlja na oktober. Najmanj moče je v poletnih mesecih, ki so vsi zelo suhi, prav posebno julij. Pomlad dobiva sicer nekoliko več padavin, ko poletje, vendar mnogo manj nego jesen in zima. Običajno sta marec in april za spoznanje bolj mokra nego februar, toda maj je jako suh, kakor je suh tudi september. Poletna sušnost traja potemtakem skoro vso toplo polovico leta, vsekakor pa docela izrazito od začetka maja do konca septembra. Sušnost v letni dobi je v našem jadranskem primorju kakor povsod v Sredozemlju posebno občutna spričo dejstva, da smo tukaj že precej na jugu, kjer je sončna pripeka jako močna in kjer bi spričo velike vročine bilo potrebnih posebno mnogo padavin, bodisi za rastje, kakor za živali. V tej silni vročini se pičla množina dežja, ki se naključi v poletnih mesecih, kar izgubi, osobito ko pade vselej le v kratkih, a silovitih nalivih. Silno segreti in suhi zrak močo kar popije, da more komaj kaj koristiti tlom, prsti in rastju. Za silno vročino je pičla množina padavin, ki jih poleti dobivajo otoki, zares mnogo premajhna, kakor je preskromna po veliki večini tudi na obali.

Nekoliko bolje je na severu. V severnem Jadranu se tudi v razporedbi padavin že uveljavlja do neke mere učinek klimatskega vpliva Alp in sploh srednje Evrope. Največ moče je tu v jeseni, in sicer se doseže višek v oktobru. Zelo je značilno, da je zima mnogo bolj suha, posebno sta suha januar in februar in tudi december po večini zaostaja za septembrom, ki je tu znatno bolj deževen nego na jugu. Zlasti se kaže vpliv bližine Alp in srednjeevropskega kopna v tem, da poletje ni hudo sušno in se na splošno glede namočenosti nekako kosa s pomladjo in zimo. Najugodnejše je seveda v najsevernejšem primorju, kjer imamo ob Tržaškem zalivu in v sosedstvu v zgodnjem poletju in kasni pomladi kar precej padavin in kjer je vsekakor poletje za jesenjo najbolj namočen letni čas. Toda tudi tu padajo poletne in kasnospomladanske padavine v obliki kratkih, a zelo hudih nalivov, ki med njimi vlada mirno sončno vreme s hudo pripeko; tudi tu sušni zrak naglo popije vlago; zemlja bi za rastje potrebovala znatno več poletne moče.

Povsod v našem primorju je običajno, da se padavine izlijejo v zelo velikih nalivih, najčešče v obliki neviht in ob hudem vetru, pogosto silovitih viharjih. Malokje v Evropi so tako hudi nalivi ko pri nas in množine padavin, ki so jih namerili v eni nevihti ali v enem dnevu, spadajo med rekordne v vsej Evropi.

Domala vse padavine v našem jadranskem primorju pridejo v obliki dežja. Res je sicer, da sneg nikjer v našem primorju ni neznan, toda o pravi snežni odeji tu ne moremo govoriti. V severnem Jadranu se običajno zgodi po večkrat v eni zimi, da mete, a sneg tudi tu obleži le redko za več ko nekaj ur. Na jugu se sneg sploh le redko prime tal, da nastane snežna odeja. Snežni metež je vselej združen s prodorom ciklonske burje.

Potek oblačnosti je docela sličen razporedbi padavin. Za naše primorje kakor za vse Sredozemlje je značilno, da se vrstijo jasni sončni dnevi malodane skozi vso toplejšo polovico leta in da jih le redko za nekaj ur prekinejo nevihte. Pa tudi v hladnejšem delu leta je obilo jasnih sončnih dni med dnevi z dežjem, tako da je jasno sončno vreme prav posebna značilnost našega primorja. Zlasti velja vse to za otoke; često se vidijo oblaki samo na kopnem v daljavi, kako ovijajo dinarske ali alpske gore, medtem ko vlada na morju in še na obali docela jasno vreme.

Zanimivo je poglavje o vetrovih na morju, kako si sledijo v zaporednih delih dneva in noči. Toda ti so spremljava mirnega jasnega vremena, medtem ko so močnejši vetrovi vedno združeni s prodorom baričnе depresije ali anticiklona. Da pri tem prevladujeta burja in jug, je očividno posledica geografske lege Jadranskega morja ter Dinarskega gorovja.

Pod. 34. Dubrovnik.

Pogled nam kaže slikovito starinsko mesto Dubrovnik od jugovzhoda, seznanja nas pa obenem z izrazito sredozemskim rastjem ob našem južnem Jadranu.

Rastje v našem Jadranskem Primorju

Silna poletna vročina v vegetacijski dobi, zelo namočena jesen, pa topla zima, toda z neprijetnimi prodori mrzle burje, to so poglavitna svojstva našega tipa mediteranskega podnebja. Osnova so mediteranskemu rastju v našem jadranskem primorju. Zlasti pogosti prodori preveč mrzlega celinskega zraka v hladnejši polovici leta povzročajo, da naše primorje v svojem rastju nima še bolj mediteranskega značaja. Toda poglavitna mediteranska vegetacijska svojstva vidimo tudi tu. Drevje in grmovje ima značilne debele, trde kožnate liste, ki varujejo zoper preveliko izhlapevanje. Kjer je gozd ohranjen v prvotnem stanju, je iz primeroma redko rastočega, širokovejnatega drevja in je svetel, sončen, malo senčen. Obilo je tu nizkega drevja in še več grmovja, zlasti bodičastega, ki je običajno tako gosto, da je nemogoče hoditi skozenj, pa ga zlasti radi uporabljajo za živo mejo in sploh za ograjo. Značilno je za gozd, da v njem manjka bukev, kakor manjkajo seveda tudi naši iglavci, smreka in jelka, pač pa so v njem južne vrste hrasta ter širokovejnati mediteranski iglavci. Za popolno mediteransko pokrajino je značilno zimzeleno rastje; v našem primorju je zimzeleni mediteranski gozd, tako imenovana makija, omejen na najbolj zavarovana in najgorkejša področja. Najsevernejši primerki zimzelene makije so ohranjeni ob Tržaškem zalivu na obrežju pod Sv. Križem. Širše se vleče v zapadni in južnozapadni Istri, zlasti južno od Rovinja, medtem ko je na kvarnerskem otočju zaradi hude in pogoste burje omejeno na zavarovane južnozapadne strani otokov Krka, Raba ter Paga pa Cresa in Lošinja, ki je na najboljšem. Od Premude proti JV imajo obilo zimzelenega rastja vsi dalmatinski otoki, v najizdatnejši meri seveda zunanji. Na kopnem se zimzeleno rastje uveljavlja tipično šele od Biograda na moru, a od Šibenika dalje proti JV se vleče v nepretrgani progi tja do Ulcinja; razume se, da samo v ozkem pasu ob obali. Saj mu je nemogoče držati se v količkaj znatnejši višini nad obalo, zakaj v bočje sega komaj do 200 m na severu, a v južni Dalmaciji do 350 m, v južni Črni gori do 300 m, a v zapadni Albaniji do 400 m (medtem ko se drži, mimogrede povedano, v egejski Makedoniji do 350 m visoko). Najbolj prikladno za mediteranske rastline je v južni Dalmaciji na ozkem obrežnem pasu, prav tako na južnejših, pa tudi še v srednjih dalmatinskih otokih, medtem ko je na severu najugodnejše v skrajni južnozapadni Istri ter na bližnjem Lošinju.

Zelo so značilne za naše primorje izredno lepo vonjajoče rastline, ki imajo tudi gospodarski pomen zaradi raznovrstnega izkoriščanja. Tu je doma lovor, ki je zelo razširjen in ki sega na severu na obalo pri Opatiji ter celo še na severno obrežje Tržaškega zaliva med Barkovljami in Devinom. Mirta uspeva na obali od Šibenika

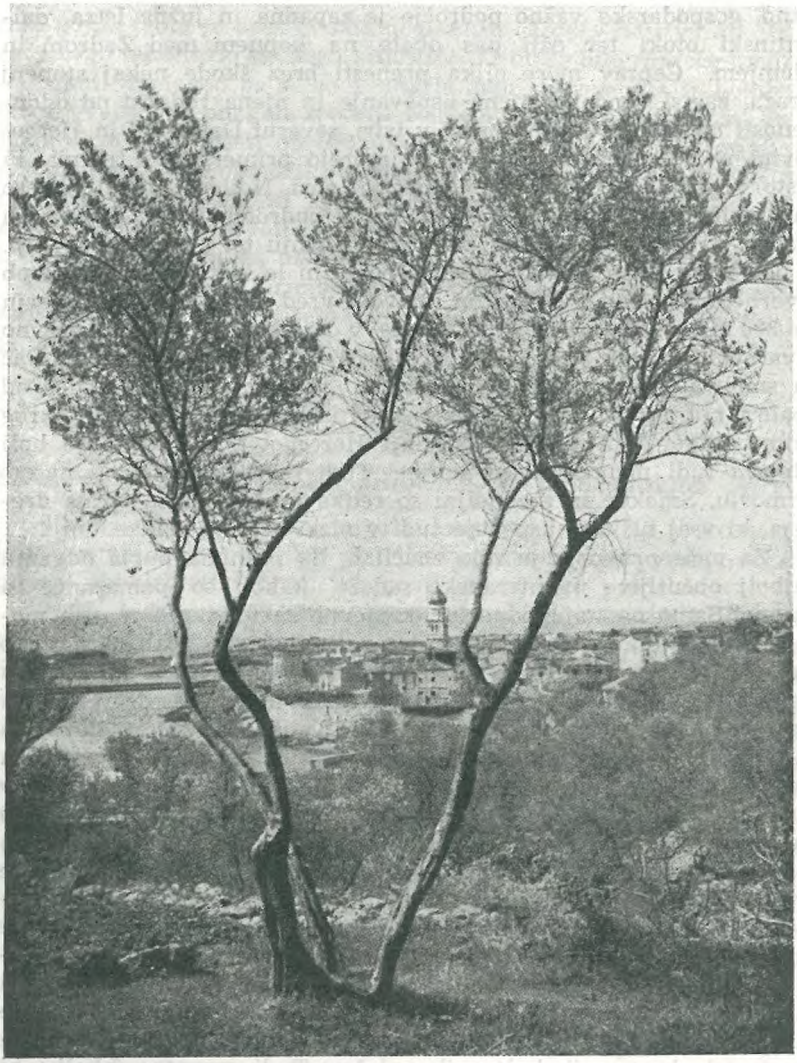

Pod. 35. Oljčni gaj na otoku Krku.

na J. Sicer pa imajo posamezni mediteranski kulturni sadeži pri nas različen obseg. Zelo značilno razprostranjenost ima oljka, ki je eno najbolj tipičnih mediteranskih sadežnih dreves. Samo kvarnerska vzhodna in severna obala je nima, sicer pa uspeva na vsem našem obrežju, tudi še na severnem obodu Tržaškega zaliva. Njeno pogla-

vitno, gospodarsko važno področje je zapadna in južna Istra, dalmatinski otoki ter ožji pas obale na kopnem med Zadrom in Ulcinjem. Čeprav more oljka prenesti brez škode nekaj stopenj mraza, zavisi vendarle njeno uspevanje in njena rodnost od oddaljenosti od morja. Oljčni nasadi v Istri, severni Dalmaciji in Hercegovini se v nobenem pogledu ne morejo primerjati s tistimi, ki rasto v južni Dalmaciji ter južni Črni gori. Najlepši oljčni gaji so na otokih Šipan, Lopud in Mljet ter v področju med Zatonom in Slanim pri Dubrovniku, pa pri Baru, Ulcinju ter v južni Albaniji. V bočje gre oljka le malo visoko, povečini le nekako do 250 m ob severnem Jadranu s Tržaškim zalivom vred, a v južnem Primorju do 300 m, v Albaniji do 400 m. Le v izredno ugodnih, krajevno zavarovanih legah se more oljka držati tudi kaj malega višje. Pač pa smokva uspeva povsod še nekoliko višje in tudi bolj daleč od obale v notranjost, saj jih vidimo še v nizki severni Dalmaciji okrog Knina, kakor tudi v nizki osrednji Hercegovini. Podobno so bolj odporni tudi mandeljni (mendule). Tudi rožiči uspevajo v našem primorju. Smokve in mandeljni so redka mediteranska sadna drevesa, ki vsaj tu, tam uspevajo tudi v nizki osrednji Makedoniji.

Za naše primorje je zelo značilno, da prehuda burja odganja najbolj občutljive mediteranske sadeže, kakor so pomaranče in limone. Samo na najugodnejših, krajevno zavarovanih mestih morejo dozoreti, na zunanjih otokih ter na najjužnejši obali, postavimo na Visu, pri Ercegnovem, pri Dubrovniku, v južni Črni gori. Vsega skupaj 27.183 pomarančnih dreves ter 9227 limonovih dreves je na primer v letu 1936. navedla stara jugoslovanska kmetijska statistika za naše Primorje. Poglavitni del tega gojijo v južni Črni gori, in sicer na obali pri Baru ter v Boki Kotorski, zlasti ob vhodu, ter v južni Dalmaciji v okolici Dubrovnika, nadalje, že v manjši množini na otokih Vis, Korčula, Hvar, Brač ter pred Splitom. Toda do sedaj so to le osamljeni pojavi, ki za gospodarstvo niso imeli omembe vrednega pomena. Morda bi se dalo s smotrno izbiro zavetnih položajev v naših najjužnejših področjih vendarle stopnjevati gojenje limon in pomaranč. Menijo, da bi bilo mogoče umetno, z zasajanjem pregraj iz gosto rastočega drevja, zlasti tamarisk, povečati zaščito zoper burjo na najprikladnejših krajih. Predlagalo se je tudi že, da bi s sistematičnim izbirom uvedli najbolj utrjene variante teh dragocenih kulturnih sadežev. Tudi granatna jabolka bi najbrž mogli gojiti. Pripomniti je, da so spričo manjšega uveljavljanja burje v nizki, a široki obmorski ravnini v Albaniji za te sadeže znatno boljši prirodni pogoji.

Jako dobro rodijo v našem primorju kulturni sadeži, ki sicer uspevajo tudi izven Sredozemlja, a jim močna pripeka pri nas prav posebno prija. Mislimo s tem tobak, vinsko trto, koruzo, murvo itd. Zelo dobri so tu podnebni pogoji za riž ter za bombaž. Da se doslej

niso gojili, temu je brez dvoma poglavitni vzrok v dejstvu, da je na razpolago tako malo ravnega zemljišča, ki bi ga bilo mogoče umetno namakati. Ponekod pa se bo vendarle dalo gojenje riža in bombaža stopnjevati, posebno ob spodnji Neretvi ter njenih pritokih, pa v južni Črni gori, zlasti ob Bojani. — Izvrstni so prirodni pogoji za riž in bombaž v obmorski ravnini v sosedni Albaniji, ki je itak potrebna melioracije in kjer bi bilo mogoče prostrane zamočene ravne ploskve preurediti v najboljša polja riža in bombaža ter jih iz rek, ki jih ni malo, ustrezno namakati.

V makedonskem primorju so podnebni pogoji za mediteranske sadeže slabši nego na našem Jadranu. Za oljko je tam premrzlo, pa je omejena na obrežje Solunskega zaliva.

3. GOSPODARSTVO IN NASELJENOST V PRIMORJU

Prometne vezave v borbi s prirodnimi in zgodovinskimi ovirami

Preden govorimo o kmetijstvu, obrti in industriji v Primorju, je umestno, da se ustavimo ob vprašanju prometnih vezav, ob zapleteni problematiki prometne povezanosti tega predela.

Naše Jadransko Primorje je dežela ob vzhodni obali Jadranskega morja, tisti predel, ki nudi najbližje morje prostranemu Podonavsko-balkanskemu področju. Vsa severnozapadna stran Balkanskega polotoka ima najbližji dostop preko Dinarskega gorovja do jadranske obale in podobno ima podonavska srednja Evropa najbližjo pot do morja — čez področje alpsko-dinarskega stika, kjer so tako rekoč odprta prirodna vrata k severnemu Jadranu v Tržaškem zalivu.

Toda za izkoristitev takšnega ugodnega položaja v celotni geografski legi niso vsi prirodni pogoji dovolj ustrezni. Predvsem je razmerje med obalo in zaledjem neugodno po svojstvih reliefa. Ob našem primorju se vleče Dinarsko gorovje, ki je dokaj visoko in široko, pa po velikem delu zakraselo. Spričo popolne prevlade zakraselosti v razvodnem prostoru med donavskimi pritoki ter podzemskim jadranskim odtokom se dvigujejo visoke nerazgibane kraške planote, ki so preširoke, da bi kazalo pod njimi vrtati predore za železnice, pa spet previsoke, da bi se obneslo čez nje graditi železne ali navadne ceste. Dobrodošle so tiste reke, bodisi primorske ali podonavske, ki segajo s svojim povirjem globoko v osredje gorovja, pa s tem zmanjšujejo razvodni pas, ki dela ovire prehodu. Toda na žalost je takšnih globoko v Dinarsko gorovje segajočih rek zelo malo. Vrh tega imajo savski pritoki v svojem srednjem in zgornjem toku zavoj v smeri proti S in SSZ ali celo SZ (na primer Una z Uncem, Vrbas, Bosna, Drina), kar sili ceste in železnice k za-

mudnim ovinkom ter podaljšuje prehode. Zlasti pogrešamo daljših, v gorovje segajočih rek na primorski strani, kjer imamo le zelo redke izjeme, kakor je Neretva, do neke mere tudi Morača z Zeto; tudi slovensko Sočo moremo šteti zraven. Toda še pri teh rekah je v razvodju široko področje, ki je zelo visoko in kjer so potrebni ali dolgi predori ali zelo visoki vzponi. Vrh tega teko naše reke skozi apniške dinarske ali alpske predele v zelo tesnih dolinah, ponekod celo v težko prehodnih kanjonskih dolih, po jako redko poseljenem, gospodarsko malo nudečem področju.

In še to je neugodno, da se Dinarsko pogorje spušča proti Jadranu v jako strmih pobočjih, po velikem delu celo neposredno v obrežje, kakor je zlasti ob Velebitu, ob Biokovu in Mosoru, pa ob Boki Kotorski in sploh v znatnem delu črnogorskega primorja. Kjer niso takšna strma pogorja neposredno ob obali, imamo strme visoke stopnje vsaj nedaleč ozad, tako da je s prehodi med primorjem in balkonsko-podonavsko notranjostjo križ domala povsod.

Kako vse drugače bi bilo, ako bi Donava od naše Vojvodine, postavimo, od ustja Save, namesto v oddaljeno Črno morje tekla skozi Dinarsko gorovje v Jadransko morje in se vanj iztekala, recimo, nekje pri Splitu ali Dubrovniku. Po njeni široki spodnji dolini bi mogli zložno, z malenkostnim strmcem, izpeljati ceste in železnice, ob reki, ki bi jo mogli izrabljati tudi za plovbo, tako kot so mogli brez najmanjših težav v Franciji ali Nemčiji speljati ceste in železnice ob rekah do morskih pristanišč. Po takšni Donavi bi mogli plovno vodno omrežje našega panonskega področja zvezati neposredno z morskim prometom brez zamudnega in dragega prekladanja. No, takšnega imenitnega spoja med Jadranom ter Podonavjem nimamo, — Donava teče v oddaljeno Črno morje. Vrši sicer zelo vredno in koristno prometno vlogo, toda na naš Jadran moremo po isti ladji iz nje šele, če napravimo dolgo dolgo pot skozi Bospor in Dardanele ter skozi Egejsko in Jonsko morje. Vsi dosedanji načrti, da bi napravili kanal od Donave—Save do Jadranskega morja, zlasti z uporabo Kolpe, so ostali le načrti.

Dinarsko gorovje, ki preide na JV v Rodopsko, je toliko bolj široko in visoko, kolikor bolj gremo v njem od SZ proti JV. Na splošno imajo tedaj s prehodi v vzhodnem in južnovzhodnem področju največje težave, medtem ko se gorovje proti SZ oži in niža. Že bežen pogled na hipsografsko karto nam razodene, da je primeroma še najboljše v zaledju Tržaškega in Kvarnerskega zaliva; v Sloveniji se dvigne glavni prehod v Postojnskih vratih samo na 609 m, a v Delniških Vratih nad Reko le na 800—900 m. Vrh tega sta Kvarner in Tržaški zaliv najprikladnejša, ker pomenita najbolj na sever, v celino, pomaknjeni del Sredozemlja, predstavljajoč po sebi najboljši in najcenejši prehod na morje za srednje Podonavje in severni del Balkanskega polotoka.

Razen teh prirodnih težav so se uveljavljale še zgodovinske, ki so imele svoj izvor v stari političnogeografski pripadnosti posameznih delov našega jadranskega primorja ter njenega zaledja. Politična skupnost je pospeševala prometne zveze med Tržaškim zalivom ter Vzhodnimi Alpami in s češkimi deželami in sploh srednjim Podonavjem, podobno kot je politična povezanost lajšala prometno vezavo med Kvarnerskim zalivom ter Hrvatsko z Vojvodino ter staro Ogrsko. Nasprotno pa je bila Dalmacija po politični in spričo tega tudi po gospodarski meji ločena od zaledja, ki je ostalo dolgo del Turčije. Spričo tega so Trst zgodaj zvezali z avstrijskimi deželami preko Slovenije, a Reko s Hrvatsko in z ogrskim gospodarstvom, medtem ko so dalmatinske luke ostale le neznatna krajevna pristanišča. Zgodovinski razvoj je bil potemtakem ugodnejši za severnozapadni del našega primorja. Pri tem imamo pred očmi predvsem novejšo dobo, ko so nastajale železnice, temelj modernim prometnim zvezam, ki je brez njih sodobna luka navezana le na krajevni promet.

Poudariti je treba, da ima naša jadranska obala spričo svoje izredno močne razčlenjenosti jako mnogo zalivov in zatokov, pripravnih za pristanišča. Tu so na mnogih krajih na razpolago zavetni zalivi, ki so po prirodnem stanju v zadostni ali celo v izvrstni meri zavarovani pred viharji s polotoki in polotočki. Pri mnogih so vrh tega spredaj pred zalivi še otoki ali vrste otokov ter otočkov, da nudijo zaščito proti odprtemu morju, od koder prihajajo najhujši viharji. Vendar bi ne bilo prav, ako ne bi opozorili, da si po svoji smeri burja in jug nasprotujeta, zlasti da nastopa burja kot s kopna slapovito padajoči vihar, pa da divja najhuje ravno tamkaj, kjer drži od obrežja v notranjost globlje zarezani preval.

Prav posebno moramo opozoriti, kako je bila naša obala različno pripravna za pristanišča v zaporednih razdobjih različnih prevoznih sredstev. Za stare veslače in jadrnice so bili mali naši zatoki sila pripravni, saj je bilo v njih prostora za zelo mnogo malih starih ladij. Velika večina naših sedanjih in nekdanjih luk se je razvila še v zelo starih časih, v razdobju ilirskega prebivalstva, ki je bilo že zelo spretno na morju, pa grških kolonistov, ki so tu ustanovili marsikatero svojih trgovskih postojank. O tem nam pričajo zgodovinski viri in že sama naša krajevna imena, ki razodevajo za večino naših pristaniških mest, sedanjih in nekdanjih, ilirsko ali grško osnovo (Trst - Tergeste, Reka-Sušak - Tarsatika, Senj-Senia, Zadar-Jader, Split-Aspalaton, Cavtat-Epidaurum, Hvar-Pharos, Vis-Issa, Solin-Salonae, Korčula-Corcyra, Scardona-Skradin, Risinium-Risan itd. V rimski dobi so stare luke uporabljali naprej in jih še izpopolnjevali. V srednjem veku so ohranili antiške luke, dodali so le nekaj malega novih, kakor, postavimo, Šibenik, ustanovitev zgodnje hrvatske dobe. Večina pristanišč je prišla tudi na našem

jadranskem obrežju v posest Benečanov, ki so semkaj razširili uporabo italijanskega jezika benečanskega narečja, namesto stare dalmatinskoromanske govorice. Trgovina je iz vzhodnojadranskih primorskih mest posegala daleč v vzhodnoalpsko, podonavsko in balkansko notranjost, uporabljajoč poti čez Dinarsko gorovje v več ali manj vzporednih pravcih. Tako je v glavnem ostalo tudi še v stoletjih novega veka, dasi so politične meje in zaostalo gospodarsko stanje v deželah turške oblasti zelo ovirale trgovsko zamenjavanje. Velike spremembe so se uveljavile šele v najnovejši dobi s prodiranjem železnic. V starih razmerah so ljudje potrebovali večje število primeroma manjših luk, saj je naša obala od Soče do Bojane dolga in je dolgo ter neosredotočeno tudi celinsko zaledje. Vrh tega je gorovje s svojimi strminami in neposrednimi prevali za stari tovorni promet pomenilo sorazmerno manj ovire in težav, nego za prevažanje po cestah in železnicah. Obilica pristaniških mest, ki so se vrstila od Štivana in Devina pa do Bara in Ulcinja, je bila docela v skladu s takratnimi gospodarskimi pogoji. In tudi se ne čudimo, da so bila pristaniška mesta ob nekaterih posebno ugodnih zalivih neverjetno na gosto, kakor zlasti ob Tržaškem zalivu, ob Kvarneru in v srednji Dalmaciji. In tudi takšna pristanišča, ki so bila neposredno pod strmimi obrežnimi pogorji, a so bila navezana na bližino pripravnih, čeprav visokih prevalov, so dobro uspevala, kakor nam priča zgodovina Senja pod Vratnikom, pa Kotorja, Trsata itd.

Doba parnika in železnice je prinesla bistveno spremembo. Uvod vanjo je pomenila že doba prejšnjih sto ali dve sto let, ko so gradili dobre ceste iz zaledja do večjih luk (na primer mimo Ljubljane na Trst, ceste na Reko in Senj). Že ceste so s prevlado prevoza na velikih težkih vozeh začele koncentrirati promet na manjše število luk, ki so se spričo tega bolj naglo večale. Doba parnika in železnice je popolnoma prevrgla sistem luke. Za ladjišče je bil potreben mnogo večji prostor, širši zaliv, a v njem je moderno pristaniško gospodarstvo z velikimi skladišči, predelovalnicami in končno industrijami zahtevalo gradnjo velikih naprav, zgradb in vsakovrstnih tehniških pripomočkov, ki so bile zanje potrebne velike finančne investicije. Vse to so napravili tamkaj, kjer so ustrezajoče političnogeografske razmere velevale zgraditi železnice ter v ta namen izkoristiti ugodnejše prirodne možnosti. Takšen izbor je padel na Trst, kasneje in v nekoliko manjši meri na Reko. Vsa druga stara pristanišča naše jadranske obale so ostala vstran od modernega prometa, pa so spričo tega zaostala s svojimi preprostimi starimi luškimi napravami. Postala so prazna in tiha s svojimi starimi jadrnicami, medtem ko se je ves veliki promet koncentriral na vodilne luke v zgornjem Jadranu, od koder so železnice privažale in odvažale tovore v celino na blizu in daleč.

Pod. 36. Pripravljalno delo za ladjo po starem.
Na ta starinski način žagajo plohe za preproste ladje na otoku Krku.

Ko je stara Avstro-Ogrska zasedla Bosno in Hercegovino, so jeli graditi prve, na žalost le ozkotirne železnice do dalmatinskih jadranskih pristanišč, hlepeč po čim hitrejšem in čim večjem dobičku. V razdobju med obema svetovnima vojnama so v stari Jugoslaviji skušali premagati ovire dinarske gorske pregraje ter zgraditi čeznjo nove železne ceste. Toda do danes imamo še vedno docela nezadostno železniško mrežo med dalmatinsko obalo ter balkanskim in podonavskim zaledjem. še vedno ni železnice skozi Črno goro, marveč samo slabotno nadomestilo v progi od Bara čez Sutorman (844 m) na Virpazar ob severnozahodni obali Skadarskega jezera, toda le v ozkem tiru z majhno zmogljivostjo. Skozi Bosno - Hercegovino teče še vedno samo ozkotirna železnica ob Neretvi in Bosni čez Ivan (v novem predoru 754 m), dosezajoča jadranske luke v Metkoviču-Pločah, Gružu-Dubrovniku ter Ercegnovem (Zeleniki), pač z zelo omejeno zmogljivostjo. Pa tudi luke so urejene samo za manjši prometni obrat in niso mogle vplivati na poživitev celotnega gospodarstva v neposrednem pristaniškem območju. — Večje dalmatinske luke v Splitu ter Šibeniku so še vedno brez zveze z neposrednim zaledjem v Bosni - Hercegovini ter preko nje, marveč imata z liško železnico, ki je edina normalnotirna proga do našega dalmatinskega primorja, prometno zvezo preko Like na severnozapadno Hrvatsko in — Slovenijo; liška železnica je po svoji zasnovi

dediščina še iz politične geografije tedanje avstrijske in ogrske državne polovice. Ozkotirna železnica, ki veže severnozapadno gozdno železniško omrežje preko Srnetice na Knin, je grajena kot posebna industrijska proga, samo za odvoz lesa, pa se je za prevoz ljudi uporabljala samo v vojnih časih. Spričo primitivne zgrajenosti in docela neznatne zmogljivosti je sploh ob premotrivanju moderne prometne povezanosti ne moremo jemati v poštev.

Naj pripomnimo, da je tudi v Albaniji primorje s celinsko notranjostjo še popolnoma nezadostno povezano. Ogromnega pomena bo normalna železniška proga od Drača na Elbasan, ki je vzeta v gradnjo v letu 1947. in ki jo bodo podaljšali proti jugoslovanski meji, s težnjo, da se poveže z železniškim omrežjem v Makedoniji.

Ogromna večina vzhodnega jadranskega primorja je tedaj v prometnem pogledu docela nezadostno povezana z zaledjem, spričo tega je naravno, da ima z njim premalo gospodarskih stikov. Za normalizacijo gospodarskega sožitja je potreba v tem pogledu še zelo zelo veliko dela.

Samo severnozapadni kos vzhodnega jadranskega primorja je — prometnogeografsko — normalno dograjen: od Trsta in Reke, ki sta veliki luki z ustrezajočimi modernimi pristaniškimi napravami, tečejo železnice v zaledje, med njimi kot poglavitna dvotirna proga iz Trsta skozi Ljubljano. Prizadevanje, da se Trst tudi v gospodarsko-političnem področju popolnoma poveže s svojim slovenskim ter celotnim jugoslovanskim zaledjem, v mirovnih pogajanjih niso dovedla do ustrezajočega uspeha. Mirovna konferenca je Trstu z dolgo obmorsko okolico, vključujoč luke Milje, Koper, Izola in Piran, dodelila statut samostojne države. Iz Jugoslavije vodijo do Trsta tri železnice, od teh ena dvotirna, a skozi ozemlje, dodeljeno Italiji, samo ena. Vprašanje bližnje bodočnosti je, kako se bo razvijal po njih osebni in blagovni promet na Trst in v koliko bo mogoče skozenj usmerjati zunanjo trgovino zvezne republike Jugoslavije v široki svet.

Kar se tiče Reke, je pripomniti, da je tako železnica na Šentpeter na Krasu kakor tudi mimo Delnic proti Karlovcu—Zagrebu samo enotirna; obe bo treba v najkrajšem času ojačiti s položitvijo še drugega tira. Kdaj bo treba reško pristanišče razširiti na Martinščico in na Bakar, kakor so nameravali stari načrti, bo zavisno od različnih gospodarskih in političnih vprašanj.

Pulj, ki je bil poprej vojna luka, pa je postal čim dalje bolj industrijsko mesto, bo moral dobiti v najkrajšem času novo železnico, ki ga bo proti SV mimo Učke vezala neposredno na Reko ter na Hrvatsko. Doslej ima železnico samó skozi Divačo na Slovenijo, a v velikih vijugah.

Pod. 37. Reka - Sušak s pristaniščem.

Med prve naloge našega načrtnega gospodarstva v velikem novem razdobju spada dograditev boljšega železniškega in cestnega spoja med našim Jadranskim Primorjem ter zvezno notranjostjo. Med prvimi velikimi prometnimi podjetji je zgrajena mladinska proga Šamac—Sarajevo, kot normalnotirna železnica, ki se bo v najkrajšem času podaljšala čez Ivan proti morju. V jeseni leta 1948 je bila dograjena unska proga, ki so jo vzeli v delo še v stari Jugoslaviji v normalni tirni širjavi. Unska proga teče ob Uni od Bihača navzgor ter se spusti po dolini Butišnice na Knin; zvezala je torej severnozapadno Bosno ter srednjo Hrvatsko po najbližji poti z našim Jadranskim Primorjem v področju Šibenika ter Splita. Ostala pa bo za bodočo nalogo še potreba, da se tudi srednja Bosna po najkrajši poti poveže z morjem v Splitu.

Črnogorsko Primorje nujno potrebuje zveze s širokim zveznim zaledjem. Že je dograjena ozkotirna železnica od Titograda-Podgorice na Nikšić, ki je že zvezan čez Bileco in Trebinje na bosansko-hercegovsko ozkotirno omrežje. Toda treba se je zavedati, da je to le prva pomoč v sili. Zakaj ozkotirna železnica od Titograda-Podgorice in Skadarske kotline v velikem ovinku skozi Nikšić in skozi Hercegovino ne more trajno nuditi nadomestila za potrebo, da

se Črnogorsko Primorje z Boko Kotorsko poveže neposredno z notrajnostjo naše zvezne države. Toda tu so silne težave, ker se je treba skozi Črnogorska Brda vzpeti preko 1000 m visoko. Stari načrt je hotel speljati normalnotirno železnico od Peći v Metohiji, do koder je sedaj, ko je dograjena proga od Kuršumlije do Prištine, mogoč neposreden promet od Niša in od Donave v Krajini, mimo Cetinja na Tivat v Boki Kotorski.

Tudi v Albaniji jadransko primorje še ni z železno cesto zvezano z zaledjem. V novi dobi ljudske oblasti se bodo morali odnošaji med balkanskimi narodi razvijati v znamenju prijateljstva in gospodarskega sodelovanja; razmerja med Jugoslavijo in Albanijo si trajno ni mogoče misliti drugače kot v medsebojni smotrni skladnosti. In v tej luči načrtnosti se bodo vskladila tudi naša prometno - gospodarska prizadevanja. Ljudska mladina Albanije gradi prvo železnico, in sicer od pristanišča v Draču na Elbasan. Koristno bi bilo to progo podaljšati v zgornjo dolino Črnega Drima med Ohridom ter Debrom, pa jo še nadalje povezati na Vardarsko dolino v Skoplju. Za Črnogorsko Primorje bi bila velikega pomena železnica od Skadarske kotline po dolini Velikega Drima navzgor s povezavo na Prizren in Metohijo ter Kosovo polje.

Albansko primorje je zelo prostrano in ima jako obsežne ravne ploskve, ki so v takšni legi, da jih je mogoče brez posebnih težav osušiti ter obdelati. Doslej skozi dolga stoletja zanemarjena primorska albanska pokrajina bo mogla v načrtnem gospodarstvu nuditi izredno mnogo silno dragocenega pridelka in proizvoda, v tolikih množinah, da Albanija sama tega ne bo mogla použiti niti predelati. Že preprosti preudarek bo svetoval nasloniti načrtno gospodarstvo v albanskem primorju na potrebe in na sprejemljivost širšega zaledja, ki ga more najbolj smiselno in najbolj izdatno nuditi Jugoslavija, a v zameno dajati Albaniji bodisi za prehrano potrebnega žita in drugih hranil, kakor tudi za industrializacijo potrebnih surovin pa končno industrijskih izdelkov samih. Toda za albansko-jugoslovansko sožitje najdragocenejši delež bo vedno nudilo ravno široko albansko primorje. Spoznanje tega dejstva bo narekovalo čim prej z modernimi prometnimi sredstvi povezati tudi jadransko primorje v Albaniji z osrednjimi področji Balkanskega polotoka.

Doslej smo si ogledali le pogoje in dejansko stanje prometnih zvez med morjem ter kopnim zaledjem. Treba je sedaj reči še dve, tri o notranjem prometu v našem jadranskem primorju, o prometnih zvezah med posameznimi deli primorja samega, ki se morajo pač v glavnem naslanjati na morje. Obrežni promet, ki se opravlja s parniki, veže vzdolž ob obali med seboj večja obrežna mesta, na kopnem ter na otokih; v normalnih okolnostih bi potekal od Trsta, vodilnega pomorskega mesta v našem primorju, do južno-

vzhodnega konca naše obale, gotovo pa do Kotora, zadnjega našega večjega pomorskega oporišča. Promet s parniki je urejen podobno kot z vlaki: brzi parobrodi se ustavljajo le v največjih mestih, ki premorejo večje pristaniške naprave, a manjši parniki, ki opravljajo po večini osebni in tovorni prevoz hkrati, se ustavljajo tudi v manjših pristaniščih, podobno kakor tudi pretežno tovorni parniki. Iz večjih luk opravljajo jadrnice pomorske zveze za majhne obmorske kraje, le v manjši meri tudi motorne ladje. Prometa z jadrnicami je še obilo na sami obali, še več pa na otokih. Saj je treba imeti pred očmi, da na nobenem od naših otokov še ni železnice; spričo podolgovate oblike večine naših otokov je verjetno, da železnic tudi v bodoče niti na največjih otokih ne bomo gradili. Tudi na trajekte najbrž ne bomo mislili.

Poglavitni promet, ki se nanj naslanja krajevni prevoz po morju in po suhem, se drži predvsem največjih, doslej najboljše urejenih pristanišč Trsta, Pulja, Reke-Sušaka, Raba, Zadra, Šibenika, Splita, Metkovića, Gruža-Dubrovnika ter Kotora; to so hkrati luke, ki imajo železniške zveze z zaledjem, vsaj po veliki večini. In iz vodilnih luk izhajajo naše prekomorske parobrodne zveze, predvsem iz Trsta in Reke-Sušaka, pa Splita in Gruža.

Ker opravljajo parniki prometno službo po dolgem ob naši obali, niso nikjer nastali poskusi, da bi se moderni promet prenesel na kopno s pomočjo železnice. Pač pa je nastal načrt, da se spelje po dolgem na obali velika turistična cesta za avtomobilski prevoz, z načrtom, da bi služila predvsem tujskemu prometu, ki obeta, da se razvije v našem Primorju na veliko. Obalsko turistično cesto so začeli graditi na več krajih še v razdobju med obema vojnama; šele našemu velikemu načrtnemu gospodarstvu bo dano, da izvede do uspešnega zaključka to zasnovo ter poveže v eno prometno enoto naše jadransko obrežje. Ker je pričakovati, da bo naše Primorje, ki je dejansko edini del pravega Sredozemlja, ki je v slovanskih rokah, v bodoče še bolj privlačno za ostali, zlasti za slovanski svet, se zdi, da bo imela naša turistična obalska cesta prav veliko gospodarsko-prometno funkcijo, bodisi v celoti, kakor še posebej na posameznih najbolj privlačnih področjih, zlasti v okolišu vodilnih primorskih krajev.

Ko bo načrtno gospodarstvo poživilo gospodarski razmah v Primorju, bo nemara nastala potreba tudi po podolžni jadranski obalni železnici, ki naj olajša in pospeši osebni ter lažji tovorni promet med posameznimi gospodarskimi področji na obrežju. V kasnejši bodočnosti bi se mogla pokazati tudi potreba, da bi obrežna železnica nudila najkrajšo in najhitrejšo ter neposredno prometno zvezo med najbolj severnozapadnimi ter najbolj južnovzhodnimi predeli našega zveznega ozemlja.

Kmetijstvo

Razmerje med prirodo ter gospodarstvom je v Primorju zelo preprosto. S karakteristiko geološko-petrografske in geomorfološke sestave tal, pa klimatskih in vegetacijskih razmer so podane hkrati tudi osnove za gospodarstvo v našem primorju. Malokje se že na prvi pogled tako očitno razvidi, kako se mora gospodarsko izkoriščanje naslanjati na osnove, ki jih je ustvarila priroda sama. A v prvi vrsti je narava tal tisti činitelj, ki vsemogočno odloča o vsem. Kljub hudim neugodnostim bi podnebje samo ne pomenilo nesreče, saj bi se mogli sadeži v zelo bogati izberi prilagoditi podnebnim pogojem in ustvarjati bogastva, toda — kakovost tal, ta je izvor gospodarskih težav, to je osnova in začetek siromaštva. Ogromna večina površja v našem jadranskem primorju je iz apnenca ali dolomita, popolnoma zakraselega značaja, neizmerno pusta kamnata pokrajina, ki ni porabna niti za pašnik, kaj šele za travnik ali celo njivo. Le malo je apniškega površja, ki je prekrito s prstjo, z znamenito kraško »jerino« (na Slovenskem), crljenico (v hrvatskih in srbskih področjih) v znanstveni književnosti bolj znano pod italijanskim nazivom terra rossa. Pač pa so ugodne proge eocenskega fliša, vododržne plasti peščenjaka in laporja, ki so dobre za kulture in ki so spričo tega kakor zelene, obdelane oaze sredi zakrasele apniške puščave. Toda na žalost so proge eocenskega laporja in peščenjaka sorazmerno malo obsežne, po veliki večini tudi redke, kakor že večkrat naznačeno in predstavljeno z geološko karto. Imamo še tretji tip površja, ki je še najmanj razprostranjen, to je nizko površje ob rekah in potokih, nasuta in naplavljena ravnica, sestoječa iz rodovitnega kvartarnega drobirja. Toda kakor je malo vodotokov v našem jadranskem primorju, tako je malo tudi takšnih nasutih ravnic. Pa celo kjer so, jih vidimo po velikem delu v neugodnih vodnih razmerah; v takšnih položajih so, da jih zalivajo povodnji ali da se na njih vsaj preveč zadržuje voda, pa so prevlažne in vrh tega izvor za mrzlico. Bodoče načrtno gospodarstvo bo imelo tu še jako mnogo nalog, da izvede melioracijo, osušitev ter kultivacijo teh aluvialnih ravnic, ki imajo sicer v sebi prirodno osnovo za najboljšo gospodarsko izkoristitev.

Ravnega zemljišča, ki bi bilo pripravno za običajno obliko poljedelstva, je tedaj v našem primorju skrajno malo. Ravno zemljišče si je človek tu ustvaril umetno, s tem, da je uvedel kulture v terasah, ki spadajo med značilna svojstva Sredozemlja. Zlasti vidimo terase v apniškem površju: tu je človek pospravil kamenje in skale, da je ostalo več čiste crvenice, napravil zidove, da preprezajo pobočja na gosto ter čuvajo prst, ki je ostala v ogradah, da je ne odnese silovita burja ali je ne odplavijo nalivi. Marsikje so prinašali rdečo prst še iz sosedstva, v koših, od koder koli, kjer so jo našli

Pod. 38. Pokrajina na Rabu.
Pogled na tipično mediteransko kamnito pot, pa na temeljito oto-vorjene nosače-osličke. V ozadju mesto Rab v tipični legi na ozkem polotočku.

med skalovjem v majhnih množinah, morda komaj v periščih. Tako so nastale grede rodovitne prsti, terase v bočjih, skrbno obzidane, in v njih se skozi rodove čuva zemljišče za male njivice, za vrtove in za sadovnjake. Toda ogromne so ploskve zakraselega apnenca, ki se ne dado porabiti za nič; sama skalnata puščava, razjedena in neprehodna, ki bi bila sposobna edinole za gozd. Pogozdovanje je na krasu nujno potrebno, toda je težavna in zamudna reč in se ga je treba lotiti v trdovratnem trudu, da bodo končno bodoči rodovi imeli sedanje goljave odete s prijetnim gozdnim zelenjem.

Spričo vsega tega ni čuda, da je obdelovalnega zemljišča v našem Jadranskem Primorju jako malo. Njive zavzemajo na povprek komaj dobro deseti del celotnega površja. Prav dobro nam to razodevajo statistični podatki za obe poglavitni primorski deželi. V vsej Dalmaciji kot stari upravni enoti je bilo njiv 10.7%, a v Istri starega obsega 11.3% celotne površine. Toda precej zemljišča je v vrtovih, in sicer v Dalmaciji 2.9%, a v Istri 3.3%. Posebno pa je značilno, da zavzemajo ploskve z vinogradi v Dalmaciji nič manj ko 6.4%, a v Istri celo 9.3%. Na njive, vrtove, vinograde in sadovnjake skupaj odpada potemtakem v Dalmaciji 20.0%, a v Istri 23.9% celotne površine. S temi podatki je določno občrtana velika vloga, ki jo imajo v našem Jadranskem Primorju vinogradi z oljčnimi nasadi, sadovnjaki in vrtovi, ki jih je skupaj nekako toliko kot pravega polja.

Nad vse je značilno, da je v Primorju silno malo travnika, v Dalmaciji samo 0.8%, a v Istri 7.2% celotne površine. Prav dobro odseva iz tega, kako smo v severnem našem Primorju že bolj v bližini srednjeevropskih podnebnih in gospodarskih odnošajev. Prav posebno pa je značilen silno velik odstotek pašnika, ki zavzema v Dalmaciji 46.3%, torej skoro polovico, a v Istri še vedno 32.0%. Končno je površja, ki je označeno v starih davčnih zapiskih kot z gozdom poraslo, v Dalmaciji 29.7%, a v Istri 33.2%. Kot popolnoma neproduktivno površje so označili v Dalmaciji le 3.3%, a v Istri 3.6%. V Primorju izven Dalmacije ter Istre vladajo v glavnem podobne razmere; na splošno zavzemajo njive z vrtovi, sadovnjaki ter vinogradi skupaj 15 do 25% celotne površine.

Vinogradi ter sadovnjaki, njive in vrtovi se dostikrat tako rekoč prepletajo; v vinogradih so nasajene smokve, v vrtovih ali vsaj ob ograjah raste različno sadno drevje, medtem ko so najbolj sklenjeni običajno oljčni gaji. Največ je tega na otokih ter na obrežju, medtem ko je v notranjem področju, postavimo, v Ravnih kotarih ter v Zágori severne Dalmacije, vendarle več njiv, zlasti na tamkajšnjih kraških poljih ter na ravnicah ob rekah in na travnikih. Manj ko 15 do 25% je obdelane površine na nekaterih otokih, na primer na Rabu, Pagu, Korčuli, pa v vsem črnogorskem primorju, kjer je povsod obdelane površine samo 5 do 15%. Še slabše je v obrežnem pasu Hrvatskega primorja, zlasti pod Velebitom, kjer imamo opravka z našo najbolj kamnito, najbolj pusto in najmanj poseljeno obalo v vsem področju od Soče do Bojane. Pač pa moramo poudariti, da imamo znatno ugodnejše stanje v Istri. V večini zapadnoistrskega obrežja znaša delež obdelanega zemljišča nič manj ko 36 do 50%, a v najboljšem ozemlju v južnem delu Tržaškega zaliva celo čez 50 %. Tako ugodnega razmerja ni nikjer drugod v našem jadranskem primorju. Osnova mu leži v glavnem v ugodnih tleh, in sicer bodisi v geološko petrografskem pogledu, kakor tudi

v ugodnih geomorfoloških in pedoloških dejstvih. Najugodnejše je stanje v območju velike Šavrinske in Tržaške flišne kadunje, ki sega do obale v zelo širokem obsegu med Trstom in Savudrijskim rtičem: prijetno razgibana, ne visoka, v zavetnem položaju, nekoliko odmaknjena od burje, je ta obmorska pokrajina kakor nalašč za vinsko trto in oljko, za sadno drevje, zraven tega pa tudi za mnoge zelenjadne vrtove in celo za manjše njive. V srednjem in južnem

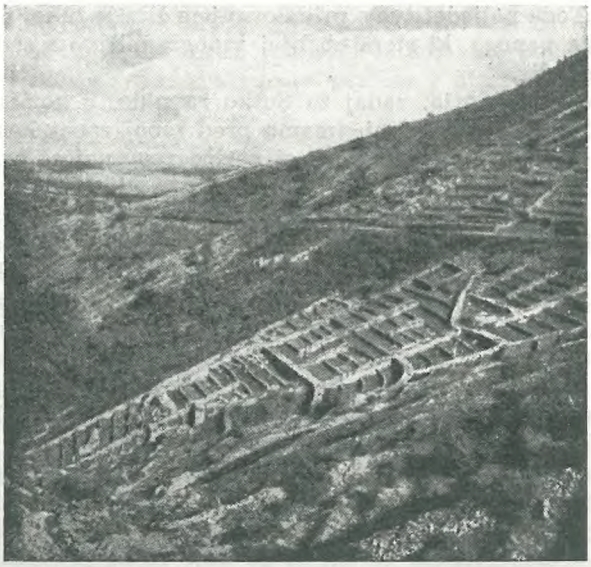

Pod. 39. Obdelovanje zemlje v terasah v našem Jadranskem Primorju.

delu zapadne Istre je stvar nekoliko drugačna: tamkaj je apniška ploča ostala jako nerazgibana in nerazkosana, ravne in skoro ravne ploskve so tu mnogo obsežnejše. In kar je še posebno važno: ostale so prekrite z zadostno plastjo rodovitne rdeče prsti. Končno je tudi glede burje tukaj mnogo ugodnejše. Iz vsega tega se razvidi ugodni gospodarski učinek dejstva, da predstavlja polotok Istra edini del zunanjega pasu našega primorja, ki ga tektonska gibanja niso razkosala in ga niso spustila v podmorsko lego, kakor vse ostalo v otoke in morske prelive razdejano naše jadransko področje. Pripomniti pa je treba, da so v notranjosti Istre razmere slabše, da je tamkaj manj sadovnjakov in vinogradov, pa da ni oljčnih gajev, zato pa nekaj več njiv, skratka razmerje, podobno notranji severni Dalmaciji. Podobno je slabše tudi na slovenski kraški obali med Trstom in Devinskim Štivanom, kjer imamo 11

do 20% obdelanega površja, torej precej takšno stanje, kakor na splošno v dalmatinskem obrežju. Saj je zares slovenska kraška obala še najbolj podobna obrežju v večini Dalmacije.

Docela drugačna je poljedelska struktura severnega obrežja Tržaškega zaliva. Tamkaj se razprostirajo lagune, ki imajo primeroma še največ koristi za ribiče, a zadaj se razprostira Soška ravan, ki je domena pravega poljedelstva, z njivami, pa travniki, medtem ko je trta nasajena vmes po starem mediteranskem načinu, skupaj z murvami. Toda poljedelstvo s pridelovanjem žita je tukaj poglavitna gospodarska panoga, ki stopi ob njej vinogradništvo s sadjarstvom docela v ozadje.

Še dalje od morja, zadaj za Soško ravnino, v goriških Brdih ter v sončni Vipavski dolini, imamo pred seboj zopet kos pravega našega jadranskega primorja. Dasi spričo severnejše lege pa dokajšnjega vmešavanja premrzle burje tudi tu ni sklenjenih oljčnih nasadov, je vendarle vinogradništvo s sadjarstvom dominantna gospodarska panoga. Vmes je obilo zelenjadnih vrtov, pa tudi že mnogo pravih njiv in travnikov, zlasti na planih ploskvah ob Soči ter Vipavi in večjih pritokih. Tu so že v prevladi celinske sadne vrste, kakor so češnje in češplje, ki pa jih pridelujejo dobro pretehtano, to se pravi, da pridejo kot zgodnje češnje prve na osrednji slovenski trg ali pa češplje kot olupljene na bližnje trge. Delež vrta in sadovnjaka ter njive in vinograda znaša tu domala povsod 20% do 35%, toda v znatnem delu celo od 35 do 50%.

Ostala notranjost slovenskega primorja ima v svojem gospodarstvu zelo malo mediteranskih potez. Celo v najbližjem področju, na Krasu, je le malo vinogradov, ki pa jih imajo največ v obliki brajd v obližju domov; vendar teran, ki ga daje Kras, je imenitno vino in marsikje zelo v číslih. Po veliki večini pa je zgornji Kras z Brkini ter Pivko in vso severnovzhodno Istro vred previsok predel, pa nima ne vinogradov ne obilo sadja, marveč poljedelstvo z živinorejo pretežno s celinskim značajem.

Na njivah v našem Primorju je doslej obilo koruze, krompirja, sočivja, zelenjadi, pa tobaka, pšenice itd. Zdi se, da bo v bodoče bolj modro, pridelovanje koruze ali krompirja prepustiti celinskim predelom, v primorju pa gojiti tiste sadeže, ki v celinskem podnebju ne morejo uspevati. Posebno se zdi, da bo koristno osredotočiti se na gojenje povrtnine, sočivja in zelenjave, na sadeže, ki so zelo zgodaj godni za porabo in ki jih bo mogoče prevažati v notranjost v tistem letnem času, ko se tamkaj šele poslavlja zima, ali pa jeseni, ko je že prehladno. Tudi bo kazalo gojiti vrtne cvetlice, ki jih bo mogoče prodajati tudi v hladni polovici leta v zaledje.

V notranjosti primorja, v severnodalmatinski Zágori, v Hercegovini, do neke mere tudi v nizki notranji Črni gori, kjer so širše ravne ploskve, posebno kraška polja, ima tudi gojenje drugih

sadežev, zlasti žitaric, pšenice, ječmena itd. večjo vlogo, in tudi nekaj malega krme za živino se pridela na njivah. To so tista področja, kjer ni več oljke in kjer ima tudi vinska trta mnogo manjši pomen. Tudi v teh področjih pa poljedelstvo zelo trpi zaradi pomanjkanja gnoja, ki ga imajo kmetje zelo malo, ker se živina preredi največ na paši. Umetna gnojila nudijo dobro nadomestilo, a so še premalo uvedena. Zopet pa je pripomniti, da je tudi v živinoreji precej razlike med otoki in obalo ter nizkim zaledjem, kjer je zlasti v Zágori ipak precej goveda in celo konj na tamkajšnjih poljih, kakor tudi več prašičjereje. Podobno ali ponekod celo v večji meri gojijo govedo, konje in prašiče v nizki Hercegovini ter v nizki južni Črni gori.

Tudi v živinoreji so v našem jadranskem primorju v prevladi mediteranska svojstva, ki so izražena predvsem v gojenju drobnice. Prirodna osnova temu je v pomanjkanju travnika ter svežega, sočnega pašnika, zaradi prevlade kraških tal in zaradi silne podnebne sušnosti. Travniki so v našem jadranskem primorju skoro docela neznani, omejeni na redke ploskve ravnih aluvijalnih tal ob rekah, pa na kraška polja v notranji severni Dalmaciji ter v Hercegovini. Tudi na površju iz peščenjaka in laporja je le malo ploskev, odmerjenih za gojenje travnika. Ker je tudi njiv jako malo, je umljivo, da tudi na njih ni sadežev, ki bi bili namenjeni krmljenju živine, razen kar nudijo, postavimo, koruzne slame itd. Le malo več je tega v notranjih predelih, bolj oddaljenih od obale, kakor je postavimo severnodalmatinska Zágora z Ravnimi kotari, pa nizka osrednja Hercegovina z večjimi ploskvami krajših polj ter obrečnih ravnin, podobno kot v notranji Istri ter v planih površjih nižjega Slovenskega primorja. Višje primorje na Slovenskem pa itak razodeva v pogojih za živinorejo že docela celinske razmere, bodi po prirodnih pogojih, kakor tudi po današnjem dejanskem stanju, s prevlado goveda ter konja namesto drobnice.

Usodno je za živinorejo, da ni po prirodi za pašo sposobnih tal. Na kamenitem površju, na brezupni kraški puščavi, je nemogoče, da bi se prepaslo govedo ali konj. Tu najde celo drobnica, ovca in koza, komaj toliko pičle hrane, da se prehrani, pa še mora mnogo pomagati nizko grmovje, ki ga vidimo raztresenega po goljavah. Zato redijo domala le ovco in kozo.

Podobne so težave glede prirodnih osnov za konjerejo. Saj so konji še bolj občutljivi glede krme; tudi zanje kraška mediteranska pokrajina ne more nuditi življenjskih možnosti. Pač pa more tu uspevati skrajno skromni, ne le z malim, marveč z najmanjšim zadovoljni osliček, prav tako kot mula. Osel in mula, to sta tudi poglavitni gospodarski živali, ki pomagata prenašati tovore in ljudi. Saj je v primorskem predelu več prometa, ki se opravi jež in peš, nego s prevažanjem. Kolikor bolj smo v najbolj tipičnem

sredozemskem območju, zlasti na otokih, toliko bolj gospodujejo tudi tipične mediteranske živinorejske razmere. Na primer na vsem otoku Korčuli je bilo l. 1936. vsega skupaj samo 27 konj, pa istočasno 1117 oslov ter 1186 mul in mezgov. Na kopnem je znatno drugače, v sorazmerju s tem, kakor se oddaljujemo od obale v notranjost, kjer se polagoma uveljavljajo prehodne celinske prirodne in gospodarske poteze. Celinske poteze z večjim deležem travnika ter pašnika, pa spričo tega goveda in konja, v znatni meri tudi prašičev, se krepko uveljavljajo v notranjem delu našega primorja na severu, v Istri in na Slovenskem, prav tako v severnodalmatinski Zágori, a še posebno v nizki srednji Hercegovini. Kolikor bolj je obrežje mediteransko, toliko bolj prevladujejo sredozemske domače živali, posebno na jugu. Kolikor več je v primorski notranjosti polj, obdelovalne ravnice, in kolikor bližje so visoke planine za poletno pašo, toliko bolj prevzemajo prevladujočo vlogo govedo in konj ter prašiči, toda drobnica ostane zelo mnogoštevilna. To velja o Zágori in Hercegovini ter Črni gori, še prav posebno pa o Istri, medtem ko v slovenskem primorju drobnice ter osla skoro ni.

Pomanjkanje poletne paše je največ pripomoglo do tega, da se je razvilo potovanje čred iz primorja v planine, ležeče v celinski notranjosti. Primorsko gospodarstvo se je s pridom naslanjalo na sosedstvo visokih planot in pogorij, ki se dvigajo v znatne višave tik vzhodno ob primorskem področju, saj je v njihovem ovršju tudi v vroči polovici leta obilo vlage, moče in sveže, sočne trave. To so za primorce dobrodošle planinske paše in že od nekdaj gonijo pastirji iz primorja v te planine svoje črede. Iz redkih naselij v hrvatskem Primorju gredo čez poletje na Velebit. Iz Ravnih kotarov severne Dalmacije se vzpno na južni Velebit, a Zágorci ženejo na Dinaro planino, pa na Šator in Cincer zapadne Bosne, medtem ko se podado iz nizke Hercegovine na visoke planote Treskavico, Bjelašnico ter na Maglić.

Souporaba primorskih in celinskih prirodnih pogojev se uveljavlja tudi drugače: tako na primer moremo v topli dobi leta srečavati na poti iz Fužin v Gorskem kotaru proti Kraljevici v poletnem jutru obilo ljudi, ki gredo z motikami na kmetsko delo v višine, zakaj ob morju nimajo njiv, pa so si jih pridobili v bolj namočenem in s prstjo bolj obdarjenem visokem sosedstvu. Pripomniti je treba, da je prehod iz celinske notranjosti v primorje malokje tako neposreden in da ga je mogoče opraviti na tako kratko razdaljo, kakor na vzhodnem obrežju Kvarnerskega zaliva.

Da so v našem primorju zelo slabe prirodne osnove tudi za svinjerejo, je ob sebi umljivo. Saj ni ne hrastovih gozdov, kakor tudi ni pridelka z njiv in vrtov, ki bi nudil potrebno krmo za svinje; celo odpadkov od gospodinjstva, ki v tako veliki meri pomenijo osnovo prašičjereji v osrednjih predelih, postavimo, Slovenije ter

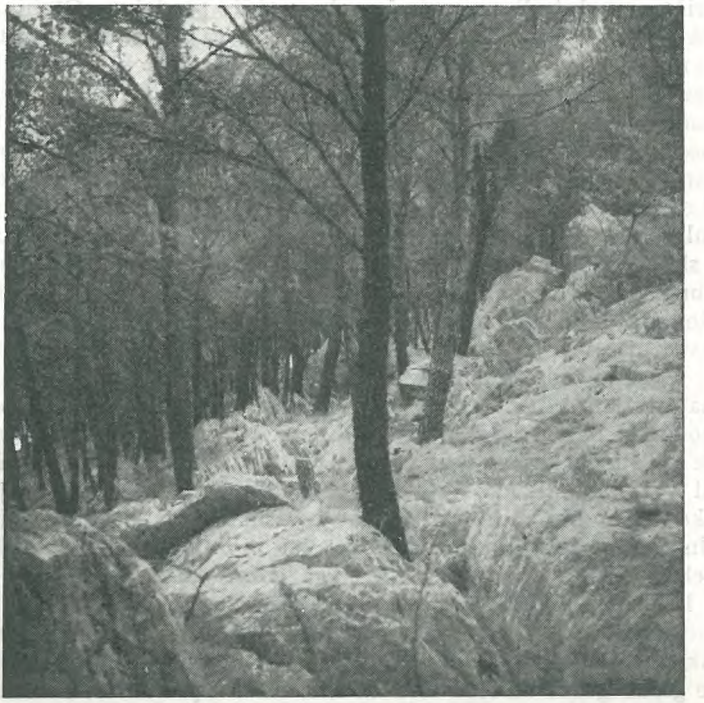

Pod. 40. Pogozdovanje krasa.

Gozd na Marjanu, zasajen na docela golem skalnatem površju, nam prepričevalno pripoveduje, da je mogoča pogozditev vseh naših kamnitih kraških področij. Obnovljeni gozd je še tako mlad, da se še ni mogla nabrati humuzna in preperela plast.

Hrvatske, je tu na razpolago jako malo spričo mediteranskega gospodarjenja. Zlasti malo je svinjereje na otokih ter na obali. Prebivalstvo ima do neke mere nadomestek v olju domačega pridelka in tudi ribolov pomeni precej za domačo prehrano.

Naglasiti moramo, da je v našem primorju tudi perutninarstvo primeroma slabo. Saj tudi za kokoši, race ali gosi ni zadostnih naravnih pogojev spričo pomanjkanja žita in druge piče ter sploh poljskih pridelkov.

Končno je za naše jadransko primorje silno značilno pomanjkanje gozda. Da pridemo do pravega gozda, se moramo povsod v primorju vzpeti v višave, na pogorja. Toda takšna pogorja so dejansko šele v robnem področju, kakor je na severu Čičarija v svojem najvišjem delu, pa višave Velebita in Dinare, kakor tudi Biokova in visokih gora, ki obdajajo Kotorski zaliv. Vse to pa je že izven pravega mediteranskega področja, a prav zato se od tod s pridom

izkorišča gozd tudi za potrebe obmorskih predelov. Otoki imajo svetli južnaški gozd, ki so zanj posebno karakteristične mediteranske vrste hrasta in iglavcev, največ borov. Drevja, ki bi prihajalo v poštev za industrializacijsko predelavo, je tu primeroma malo. Za domačo porabo pa nudijo na splošno otoki marsikaj koristnega, posebno drva. Uspešno so tudi na dalmatinskih otokih poskusili z umetnim pogozdovanjem, posebno z belim ali alepskim borom. Pogozdovanje je naša poglavitna naloga na kraškem kamnitem ozemlju. Zakaj po ogromni večini je površje v našem primorju kraško, skalovito in neporaščeno; po veliki večini je tukaj sama goljava, turobna, odljudna, popolnoma brez vsakršne gospodarske vrednosti. Znaten del kraškega površja je obrastel samo z grmovjem ali pritlikavim drevjem, ki je malenkostnega pomena v gospodarstvu. Nudi le neke vrste nadomestek za pašo drobnici, vrh tega pa služi za napravljanje drv. Siromašna hosta raste zelo počasi, še ta pičli gospodarski hasek doteka jako skromno. Naj ne ostane neomenjeno, da je po starih katastrskih statističnih podatkih v našem primorju, zlasti v Dalmaciji, marsikje kot gozd izkazana površina, ki je dejansko samo borna hosta, pa so jo vendarle iz davčnih nagibov uradno označevali kot gozd. V resnici bi bilo zelo napak, ako bi po teh podatkih areal dalmatinskega gozdnega zemljišča, ki ga je bilo l. 1900. nič manj ko 30%, a v Istri 33% celotne površine, primerjali, recimo, z enakim površjem gozdnega zmeljišča na Slovenskem, v Hrvatski ali v Bosni. Naše primorje je vsekakor predel, ki je glede gozda in lesa zelo na slabem in kjer so v stiski celo za drva. Na srečo drv za kurjavo porabijo primeroma malo, zlasti na otočju, zakaj za gorkoto tu sploh ne kurijo, saj nimajo peči, ki bi se dale primerjati z našimi velikimi kmetskimi pečmi. Peči za peko in gorkoto tudi nimajo na severnih dalmatinskih in na kvarnerskih otokih, kjer pa prepogosti nastop mrzle burje uči spoznavati, da bi bile takšne peči vendarle — potrebne.

Naše Jadransko Primorje je eno takšnih področij, kjer se je že pred desetletji začelo umetno pogozdovanje krasa. Pokazalo se je, da je mogoče na kraških tleh obnoviti gozd, dasi je za to potrebnega precej časa. V celem so doslej na ta način pogozdili le primeroma majhne ploskve, in sicer po večini v legah, kjer so s tem zavarovali železniško progo ali druge naprave, da jih zaščitijo pred silovitim pritiskom burje. Toda pogozdovanje krasa se nam postavlja tudi v Primorju kot ena najresnejših nalog načrtnega gospodarstva. Zakaj pred očmi moramo imeti dejstvo, da kamnata kraška površina, ki je marsikje, zlasti v nizkem primorju na obali ter na otokih prava skalnata puščava, ni sposobna za nikakršno obdelovanje, pač pa more donašati gospodarski hasek, ako na njej znova zasadimo gozd. Tudi če računamo, da bo dokončni učinek dosežen šele po zelo dolgem razdobju, pa da bodo koristi uživali šele pri-

hodnji rodovi, ne smemo odlašati s preudarno pogozdovalno akcijo. Drevje za pogozdovanje bo treba izbirati pač po krajevnih pogojih, po bližini morja, po podnebni ustreznosti. Doslej so zasajali največ črni bor, zlasti na Slovenskem, toda v poštev prihajajo tudi druge vrste drevja.

Posebej je pripomniti, da je v našem Primorju zelo mnogo silno aromatičnih zelišč, grmičevja itd., zelo prijetnega vonja ali okusa. Že od nekdaj se opozarja, koliko bi se moglo tega izvažati v hladnejše severne predele ali pa doma predelovati v izdelke, ki se po svetu zelo mnogo upotrebljavajo.

Rudarstvo v našem Jadranskem Primorju

V našem Jadranskem Primorju imajo tla v sebi primeroma malo rudnega bogastva. Skoro v vsem obsegu je Primorje iz mladih geoloških plasti, največ iz krednih ter eocenskih; celo v starejšem robnem področju so le redkokje vulkanske gmote vključene med kamnine. Pravih rudnih snovi je tu samo v neznatnih množinah, železne, manganove, bakrene in dr., tako neznatnih, da za moderno rudarstvo ne prihajajo v poštev.

Pač pa hrani zemlja v sebi nekaj drugih snovi, ki so vredne izkoriščanja in ki jih kopljejo na več krajih. Na prvem mestu je imenovati rjavi premog, ki ga vsebujejo spodnjeeocenske plasti in ki je dal osnovo za znatnejše rudnike. Toda poudariti je treba, da premogovni zakladi našega Primorja niso bili organično povezani z našim domačim gospodarstvom, namreč s prekomorskim. Že stari so premogovniki pri Krapanu ob spodnji Raši v vzhodni Istri. V razdobju italijanskega gospostva med obema svetovnima vojnama pa je Italija, ki doma premoga ni imela, premogovnike ob Raši silno povečala in razširila, toda izkopano prevažala največ čez morje za svojo industrijo. Šele z osvoboditvijo Istre je nastopila možnost, da se premog iz vzhodnih istrskih premogovnikov vključi v domače gospodarstvo ter porablja na Reki in v ostalem našem Primorju. Iste starosti in kakovosti je premog, ki so ga pred nedavnim jeli kopati v novem premogovniku nedaleč od Sičol blizu Pirana. Ta premogovnik pripada sedaj ozemlju Svobodnega mesta Trsta.

Iste starosti je premog, ki ga kopljejo v majhnih množinah pri Škocjanu in Vremah, nedaleč od Divače v Slovenskem Primorju in s katerim sedaj zakladajo Trst. V tem malem premogovniku so že večkrat z delom prenehali, pa znova pričeli kopati. Ugodno je namreč, da se nahaja premogovna plast le zelo malo globoko, a je prav tenka.

Skoro iste starosti, in sicer oligocenske, so premogovne plasti v severni notranji Dalmaciji. Kopljejo jih v dveh premogovnikih, pri

Siveriću in Velušiću, na vznožju gore Promine. Toda niti ta dva rudnika nista bila vključena v naše domače gospodarstvo, zakaj bila sta v lasti italijanskega kapitala, ki je premog izvažal čez morje v Italijo.

V mladotercijarnih slojih v nekaterih kotlinah Primorja se nahajajo plasti lignita, ki ga kopljejo na nekaterih krajih. Pri Ilirski Bistrici v Slovenskem Primorju je bil neznaten tak rudnik lignita. Večji rudnik za lignit je v Sinjski kotlini v srednji Dalmaciji, nedaleč od mesta Sinja.

Zelo izdatne so zaloge dobrega rjavega premoga v nizki Hercegovini pri Mostaru, kjer ga že sedaj kopljejo v znatnem rudniku. V petletnem načrtu se bo proizvodnja v mostarskem premogovniku zelo stopnjevala, tako da bo mogla postati osnova za industrializacijo Hercegovine.

Pri Rudi na Sinjskem polju, nedaleč od Sinja, kopljejo bituminozni škriljevec, ki se porablja za proizvajanje gorljivega plina, največ v Splitu.

Na več krajih v Primorju vsebujejo tla dokaj izdatne plasti asfaltne smole, ki so jo kopali zlasti na treh mestih, pri Vinišću nedaleč od Trogira, kjer so jo kopali že v davni preteklosti, potem pri Paklini nedaleč od Vrgorca, kjer se odlikuje po izredno dobri sestavi, ter pri vasi Dolac Donji na vzhodnem vznožju Mosora. Asfaltno kameno smolo so izvažali največ v Benetke; v novejši dobi so že večkrat prenehali s kopanjem. V dobi načrtnega gospodarstva bodo tudi te snovi prišle do primerne veljave in do haska. Asfaltne plasti se javljajo tudi v primorski Albaniji, kjer jih kopljejo v večjem obsegu pri Valoni (Vlori). Nafta, ki jo pridobivajo v znatni množini v južni primorski Albaniji, je vsekakor po nastanku iz tercijarne dobi in je tedaj povezana s pojavom tercijarnih usedlin zunanjega dinarskega pasu. Da se naftonosno ozemlje nadaljuje tudi v naše primorsko področje, se po dosedanjih raziskavanjih zdi vsaj verjetno. Nekatera znamenja kažejo na to, postavimo, pretrolejski izvirki v okolici Virpazarja itd.

Ogromen pomen imajo v našem jadranskem primorju kamninski sloji, ki vsebujejo snovi, potrebne industriji kot surovina za predelavo. Na prvem mestu je imenovati boksit, ki se izvrstno uporablja za proizvajanje v našem modernem gospodarstvu prepotrebnega aluminija. Boksitske plasti, nastale iz kemične preostaline ob preperevanju in presnavljanju apniških kamnin v toku geoloških dob, so zastopane prav izdatno kakor po ostalem našem dinarskem predelu tudi v primorju, zlasti obilno v Istri, pa v severni Dalmaciji ter v nizki Hercegovini. Na mnogih krajih so jih že izkoriščali, toda po večini ne tako sistematično, kakor bo naloga našega bodočega načrtnega gospodarstva. Odlikujejo se po izredno dobri sestavi, saj vsebujejo 50 do 70% aluminija.

Eocenske flišne plasti vsebujejo v obilni meri lapor (»tupina«), ki je jako prikladna snov za proizvajanje cementa. Zlasti je ugodno, da se nahajajo sloji tupine v obrežnem pasu, kar olajšuje prevoz bodisi surovine, kakor zlasti izdelka. Obilno tupine in cementnega izdelka dajejo Kašteli, posebno okolica Splita.

Med snovmi, ki jih nudi površje našega primorja, je tudi kamen, trdi apnenec, ki je marsikje takšne sestave, da je izredno dober za gradnje. Zlasti je izvrsten kamen krednih apniških skladov. Lomili so ga v mnogih kamnolomih na dalmatinskih otokih, posebno na Braču, na Hvaru, Korčuli ter pri Trogiru. Kamen so največ izvažali čez morje. Zelo veliki kamnolomi so bili pri Nabrežini nedaleč od Trsta, kjer so lomili kamen ter ga odvažali bodisi po morju, kakor po železnici in uporabljali zlasti za velike monumentalne stavbe. V našem petletnem gospodarskem načrtu je postavljena v program obnova kamenarske delavnosti, za doma in za izvoz.

Gline, snovi za izdelovanje opeke, je v primorju primeroma malo, saj manjkajo spričo prevlade krasa pogoji, v katerih se naplavlja in nabira glinasti drobir. Pač pa je gline v nizki notranjosti, v kvartarnih usedlinah v tamkajšnjih kraških poljih.

Obrt in industrija

Ako se po uvodnem prometnogeografskem pregledu obrnemo k poglavju o industriji v našem jadranskem primorju, nam postane takoj razumljivo, zakaj je tako neenakomerno razporejena. Na splošno je obrežje samo po sebi ugodno za razcvet industrije. Zakaj lega ob morju olajšuje ceneni dovoz manjkajočih surovin, zlasti težkih in prostornih, kakor so rude, prav tako tudi pogonskih sredstev, kakor je črni premog in nafta itd. Olajšuje tudi dovoz izdelkov, bodisi po dolgem po obrežju kakor preko morja. Vrh tega pristaniška mesta vabijo v industrializacijo po svoji vlogi kot prekladališča, ob menjavi ladijskega in železniškega prometnega sredstva; tu so prirodne osnove za nastajanje luščilnic riža, čistilnic olja, predelovalnic kolonialnih sadežev itd. Te in podobne ugodnosti pristaniškega mesta, vabeče na industrializacijo, je izkoristil v prvi vrsti Trst. Ako izvzamemo do neke mere Reko in Pulj, je Trst edini v našem jadranskem Primorju doživel v polni meri normalni razvoj iz primitivne stare luke jadrnic in tovorjenja v moderni pristaniški obrat z velikimi parniki in železniškimi spoji na celinsko stran. V Trstu se je razvila normalna pristaniška industrija; tu so nastali veliki plavži v Škednju, ki topijo uvoženo železno rudo in so jo poprej oddajali v bližnjo notranjost, na Jesenice. Tu so se razvile velike ladjedelnice, ki so prav tako delale z uvoženim železom, pa z uvoženim premogom, sprva v Trstu in Miljah, potem pa razširjene in silno povečane na severnem koncu Tržaškega zaliva ob Tržiču. Tu se je razvil sistem

industrijske izdelovalnice raznih hranil in pijač, nastal, da krije potrebe velikega obmorskega mesta, hkrati pa da izkoristi možnosti lahkega prevoza v sosedstvo. Resnica je, da je v razdobju med obema svetovnima vojnama italijanska državna oblast z umetnimi sredstvi podpirala razvoj nekih industrijskih panog, da nudi propadajočemu mestu nadomestilo za manjkajočo prometno in trgovinsko funkcijo. Toda obenem je res, da bi mogel Trst doseči še imenitnejši industrijski razmah v povezanosti z velikim jugoslovanskim zaledjem, ki ima velike potrebe po industriji in ki bi moglo s pridom prevzemati vse tržaške industrijske izdelke. Nemara bi se pri tem izkazalo, da kaže neke industrijske panoge preurediti in prilagoditi potrebam našega trga in konsuma. Toda takšna prilagoditev bi se mogla izvesti brez škode za celoto; obseg industrije bi mogel ostati popolnoma neokrnjen, pa se še bistveno povečati. Saj ima Trst velike prednosti ugodne prometne povezanosti. Zakaj severna prometna magistrala Jugoslavije, tekoča od Beograda in iz našega panonskega področja po Savski dolini navzgor mimo Ljubljane in Postojne proti Trstu, je za ves severni in severnovzhodni del naše zvezne države še vedno najboljši, pa celo najbližji dohod do morja.

Manjša mesta na zahodni istrski obali od Kopra (Milje so postale tako rekoč tržaško predmestje) do Rovinja so ostala mala pristanišča za krajevni promet, saj jih je v gospodarskem in v prometnem pogledu vse zasenčil Trst; mogla pa so razviti nekaj specialne industrije v obliki tvornic za konserviranje in soljenje rib, ki je koncentrirano zlasti v Izoli.

Tudi Pulj (Pula) je doživel krepak razmah v modernizirani obliki kot avstrijska vojna luka z železniško zvezo. Kot vojna luka je dobil Pulj velike mornariške arsenale, pa tudi nekaj druge industrije, kar mu je skupaj dalo značaj močno industrializiranega pristaniškega mesta. S propadom stare Avstro-Ogrske se je vse to močno spremenilo. V drugo se je predrugačilo v letu 1947., ko se je Pulj z večino ostale Istre vred vključil v Jugoslavijo. Od bodoče funkcije Pulja, njegovega pristanišča in njegove celotne gospodarske vloge, bo zavisno, v katero smer se bo razvijalo gospodarstvo mesta.

Reka je doživela v zadnjih blizu sto letih nekako miniaturo tržaškega razvoja: moderno izgradnjo pristaniških naprav, osredotočenje pomorskega prometa ter nastajanje pristaniške industrije, samo da vse to v manjših razmerjih nego v Trstu. V razdobju italijanskega gospostva med obema vojnama pa je Reka še huje trpela ob vsesplošnem gospodarskem in prometnem zastoju. Tudi Reko, ki tvori s Sušakom pristaniško in gospodarsko celoto, čaka po vključitvi v Jugoslavijo nov razmah, ki se bo brez dvoma prenašal tudi na industrializacijo. Vendar ima Reka manj prikladno okolico, slabo obljudeno, po velikem delu preveč gorato in za gospodarstvo manj

ugodno. Saj so že v prejšnjih razdobjih delali na to, da se reško pristanišče razširi na Martinščico, pripraven zatok na južnem koncu Sušaka, pa celo na Kraljevico ter na dokaj prostoren zaliv pri Bakru.

Vsekakor moramo zaključiti, da je celotna gospodarska, prometna in industrijska funkcija pristaniških mest Trsta, Pulja in Reke daleč pred drugimi našimi jadranskimi lukami, da pa je hkrati prav sedaj na prelomu.

Velika je razlika med gospodarsko vlogo prav kar karakteriziranih mest ob severnem koncu naše obale ter ostalimi našimi pristaniškimi kraji. Okrnjena, spričo nezadostnih prometnih zvez naravnost ohromela pristaniška vloga ni vabila v obrt, kaj šele v industrijo. Nezadostna prometna povezanost z zaledjem je bila bistvena ovira pri tem. Ko so nastale slabo zmogljive železnice, so mogle samo v majhni meri nuditi pobudo za živahnejše gospodarstvo. In če danes pogledamo naša stara pristaniška mesta od Senja pa do Bara in Ulcinja, moremo brž spoznati, da je v njih bore malo industrije in obrtne delavnosti.

Zelo je oviralo industrializacijo tudi dejstvo, da je naše primorje obvladoval italijanski kapital, ki je tako premog kakor tudi surovine izvažal ter jih izkoriščal v industrijskih podjetjih Italije.

Naše Primorje sámo premore precej rjavega premoga ter nekaj lignita, a ima vrh tega ugodne možnosti za dovoz preko morja. Vodne sile za proizvajanje električnega toka so na redko sejane, spričo prevlade kraške hidrografije, na široko smo celo docela brez njih, toda ponekod so prav znatne in jih bo mogoče mnogostransko izkoristiti. Saj smo tu na osnovnici vseh vodotokov ob morski gladini. Obilo je tu vodotokov, ki so zelo kratki, a prihaja v njih na dan izdatna množina čiste, hladne vode. Zato se more marsikatero obrežno mesto zalagati z dobro pitno vodo.[1] Voda se marsikje izkorišča v pogonsko silo za mline in obrtne naprave ter za tvornice, pa tudi za hidrocentrale. Izkoriščajo se slapovi na Krki nad Skradinom, in sicer Skradinski slap ter Manojlovac, in električni tok iz obeh hidrocentral dovajajo v Šibenik; v Crnici ob mestu je velika tvornica karbida in umetnih gnojil. Podobno se izrabljajo veliki slapovi na Cetini za elektrarno in v Dugem Ratu pri Splitu jo izkoriščajo v veliki tvornici za karbid in cianamid itd. Hidrocentrale na Krki in Cetini so spadale med največje v stari Jugoslaviji, a manjšo na Jadru pri Splitu so izkoriščali za cementarne.

[1] Silna težava je s pitno vodo na otokih, kjer so studenci po veliki večini zelo redki, slabotni in nestanovitni. Tu bo ena najresnejših nalog načrtnega gospodarstva, kako odpomoči silnemu pomanjkanju dobre pitne vode, bodisi za redno domačo potrebo bodisi v mestih z zdravilišči in okrevališči. Ni čuda, da je že v prvi naši petletki vzeta v program oskrba primorja z dobro pitno vodo.

Računati smemo, da bodo pri bodočih velikih hidrotehniških delih, ko bo šlo za osuševanje kraških polj, jezer in kotlin, našli možnosti, da se hkrati izkoristi vodni odtok s tem, da ga izpeljejo po rovih proti morju, za pridobivanje električnega toka, v korist industrializacije našega Primorja.

Kar je do sedaj večje obrti in industrije ob našem morju, se naslanja po večini na domače surovine in pridelke.

Naše Jadransko Primorje ima izvrstno tupino, eocenski lapor, ki je zelo imeniten za izdelovanje cementa. Najpripravnejše za izkoriščanje so plasti tupine tamkaj, kjer jih imamo ob morski obali, zato se je v takšnih položajih najbolj razvila cementna industrija v Kaštelih, posebno v okolici Splita. Ker je imel cementno industrijo v rokah italijanski kapital, so cement največ izvažali čez morje. Pričakovati je, da bo primorska cementna industrija v bodoče bolj povezana z gospodarstvom naše notranjosti, posebno, kadar bodo izboljšane prometne zveze, pa da se bo potem še bolj razmahnila.

Med največjimi pomanjkljivostmi našega gospodarstva v stari kapitalistični dobi je nedvomno presenetljivo dejstvo, da boksita, te za moderno gospodarstvo tako izredno važne in dragocene rude, nismo doma izkoriščali, marveč smo jo izvažali v tujino, od tam pa kupovali aluminij in aluminijske izdelke za drage denarje. Šele v letu 1936. so zgradili veliko tovarno v Lozovcu nedaleč od Šibenika, ob daljnovodu velikih hidrocentral na Krki. Na to tovarno so bo moglo organizirati predelovanje boksita, ki ga daje zlasti severna Dalmacija. Za hercegovski boksit se bo osnovala velika predelovalnica z novo tovarno pri Mostaru, po našem petletnem gospodarskem načrtu, medtem ko bo istrski boksit šel v predelavo v velike tovarne v Strnišču pri Ptuju, ki stoje v bližini mogočnih dravskih hidrocentral.

Klesanje kamna na otokih in ponekod na obali, ki je imelo nekdaj brez primere večji gospodarski pomen, je močno upadlo tudi v slovenski Nabrežini. Saj spričo prevlade betonske in železobetonske gradnje ne prihaja rezani kamen kaj prida v poštev, razen za monumentalne zgradbe. Prav za te bo naš petletni gospodarski načrt poživil kamnarstvo v Primorju.

Veliko večino lesa smo izvažali preko naših primorskih pristanišč. Za čudo pa se je v primorskih mestih ob tem razvilo kaj malo lesne, postavimo, pohištvene obrti in industrije.

Končno vidimo tu, tam v znatnejših mestih, zlasti v Splitu, Šibeniku, Zadru in Omišu večje mehanične, kovinske ali livarske delavnice in podobno, toda v industrijsko velikost se niso razvijale.

V zvezi z morjem smo navedli že ribištvo, ki je dalo osnovo za tvorniško soljenje in konserviranje morskih rib, posebno na otokih, v prvi vrsti na Visu, pa ponekod na obali, zlasti v Rogoznici pri

Šibeniku, v Rovinju itd. Tudi pridobivanje morske soli na Pagu, pri Stonu na korenu polotoka Pelješca ter pri Ulcinju je že bilo omenjeno.

V zvezi z morjem je izdelovanje ladij, ki je bilo v časih jadrnic seveda brez primere pomembnejše. Ostale so le manjše ladjedelnice, ki izdelujejo ter popravljajo ladje jadrnice in obrežne čolne, največ iz trdega domačega hrasta in bora. Najimenitnejša je ladjedelnica na Korčuli.

S popravo ladij in manjših parobrodov se pečajo zlasti v ladjedelnicah pri Splitu ter v Kraljevici. Posebnega značaja so ladjedelnice na Reki ter v Pulju, še prav posebno v Trstu. Računati moramo, da se bodo tu razvile v začenjajočem načrtnem gospodarstvu večje ladjedelnice in popravljalnice, in sicer za ladje vseh vrst.

Nekaj ima naše Primorje podjetij za predelavo domačega sadja v likerje; posebno se izdeluje iz višenj-marask liker maraskin, največ v večjih mestih, posebno v Zadru, Splitu in Šibeniku. V bodoče bo nastala tudi predelava domačega vina, ki tako slabo prenaša daljši prevoz. Nadalje se bo moralo racionalno preurediti pridobivanje olja iz oliv, saj se doslej vrši na preveč preprost način. Tudi se sama od sebe nudi naloga, predelavati aromatična zelišča na veliko za zvezno notranjost in za izvoz.

Kakor ni industrije na obali, podobno je tudi ni v bližnjem zaledju Ravnih kotarov ter Zágore v severni Dalmaciji, niti v primorski Črni gori, niti v Hercegovini, kjer je celo v vodilnem mestu Mostaru le malo znatnejše obrtne delavnosti, od pravih industrijskih podjetij pa je večja tobačna tovarna.

Tudi v Slovenskem Primorju je ostalo pretežno kmetijsko gospodarstvo. Edinole Gorica, nastala na stiku Soške in Vipavske doline, se je lepo razmahnila tudi v industrijskem pogledu (tekstilna industrija, nekdaj papirnice). Nekaj malega tekstilne in druge industrije se je razvilo tudi v Ajdovščini v Vipavski dolini. Toda Gorica je napredovala v glavnem kot glavno mesto Goriške dežele in njena mestna vloga se je uveljavljala poglavitno v upravnopolitičnem območju ter v trgovini, saj je bila v teh ozirih zares središče vsega zgornjega in srednjega Posočja. Z absurdno razmejitvijo l. 1947. pa jej je izpodrezan življenjski živec.

Nujnosti trgovinske zamenjave

V svoji celoti je naše Jadransko Primorje po svojem bistvu navezano na gospodarske stike z zaledjem. Zakaj to je zelo samosvoja pokrajina, z docela svojskimi mediteranskimi razmerami, z južnimi sadeži in s pomanjkanjem marsičesa, kar je potrebnega za prehrano. Trgovinski obrat našega jadranskega primorja mora

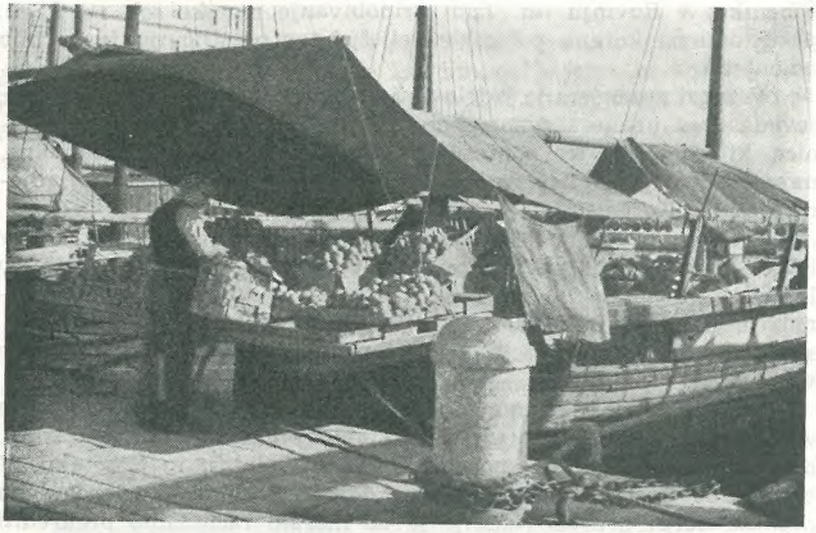

Pod. 41. Prodajalci sadja na ladjah.
Tipična slika iz starine v našem Primorju: sadje, grozdje itd. so pripeljali na obrežje in ga prodajajo kar na ladjah.

vsebovati zadovoljitev teh temeljnih prirodnih nujnosti. Poiskati mora po drugod trg in odjemalce za primorsko vino in sadje, za olje in smokve ter rožiče, pa za ribe. Načrtno gospodarstvo bo velevalo v našem primorju pridelati še mnogo več teh sadežev, pa naloviti še več rib, a hkrati za vse to poiskati še več odjemalcev, nego jih je dandanes.

Naše jadransko primorje potrebuje za svojo prehrano zelo mnogo tega, kar mu more nuditi poljedelsko in živinorejsko zaledje, kmetijsko gospodarstvo naših balkansko-podonavskih predelov. Žito in moka, živina in meso, perutnina v raznih oblikah, to so hranila, ki jih potrebuje primorje in ki mu jih je z znatnimi težavami, pa z velikimi ovirami ter spričo tega s preveč povišanimi prevoznimi stroški prodajalo celinsko zaledje. Za prehrano manjka primorju marsikaj. Toda treba je naglasiti, da se Primorci dejansko marsikje preborno hranijo, pa da bi bilo treba hrano še temeljito izboljšati. V marsičem bi se dalo gospodarstvo še smotrno izboljšati. Naše primorje bi moglo v mnogo večji meri gojiti vrtnarstvo ter pridelke prevažati in pošiljati v celinsko zaledje, bodisi pozimi, kakor zgodaj spomladi ter kasno jeseni, ko drugje spričo hladnega podnebja vrtni sadeži sploh ne uspevajo. Podobno bi se moglo močno ojačiti gojenje ustreznega zgodnjega sadja, kakor ga ima Vipavska dolina z Brdi. Podobno bo moglo Primorje dajati zaledju cvetja in

zelenja v hladnem delu leta, ko bo prešlo na sistematično gojenje. Tudi lesa manjka našemu primorju, marsikje tudi drv.

Skratka: celotno gospodarstvo našega jadranskega primorja je bilo doslej zelo, zelo nezadovoljujoče. Načrtno gospodarstvo bo imelo tu ogromno dela, da uredi soglasje med potrebami, med prirodnimi možnostmi in nujnostmi, pa da izvede racionalno povezavo s celinskim zaledjem, ki je tukaj že skozi dolga stoletja v nenormalnem, v docela neprirodnem stanju. Nobena naša pokrajina ni tako močno kot Primorje navezana na zamenjavo svojih pridelkov, proizvodov svoje zelo svojske prirode, s proizvodi in izdelki celinskega zaledja. Zato je tem bolj neugodno, da je imelo ravno Primorje svoje prometne zveze z zaledjem najbolj pomanjkljive. Načrtno gospodarstvo nam bo velevalo prav posebno izkoristiti specifičnosti Primorja v podnebju in gospodarstvu, jih gojiti celo na račun takšnih sadežev, ki nam jih more dati tudi celinska notranjost. A da bomo mogli vse to uresničiti, bomo potrebovali posebno gibkih prometnih sredstev, ki bodo naglo dovajala proizvode morja in Primorja v področja konsuma v zvezni notranjosti. Ustrezna prometna posredovanja bodo tisti regulator, ki bo odločal o gospodarskem napredku Primorja in ki bo omogočal popolno načrtno preobliko gospodarjenja ob našem sončnem Jadranu.

Naseljenost našega Primorja

Prebivalstvo našega Primorja je po ogromni večini poljedelskega značaja, s specializacijo v vinogradništvu in sadjarstvu, k čemer štejemo pač tudi gojenje oljčnih gajev. Razporejenost naselij se spričo tega ravna v glavnem po razporejenosti vinogradov in oljčnih gajev ter sadovnjakov pa vrtov in njiv. Ribištvo pomeni primeroma malo v celotnem gospodarstvu, zakaj samo z ribarstvom, ne da bi imeli hkrati še drug poklic, se peča zelo malo ljudi v našem primorju. Z izvedbo programa petletnega gospodarskega načrta, ki posveča povečanju in izboljšanju ribolova veliko pažnjo, se bo v tem pogledu mnogo spremenilo.

V razporedbi naselij ima najbolj odločujočo vlogo povezanost z obdelovalno zemljo. In kakor so obdelana področja neenakomerno razporejena, je neenakomerna tudi poseljenost. Najboljši so pasovi fliša, laporja in peščenjaka; povsod moremo opazovati, kako so naselja osredotočena v teh flišnih progah. Na Slovenskem moremo to ugotoviti na prvi pogled, ko vidimo, kako je naseljenost zgoščena v rodovitnem Šavrinskem gričevju med Trstom in spodnjo Dragonjo, pa v Vipavski dolini ter v Brdih, podobno kot v Hrvatskem primorju po Vinodolu, v Kaštelih pri Splitu ali v Konaveljski dolini med Cavtatom in Ercegnovim. Podobno je tudi po drugod na obali in na otokih, kjer pa imamo le ozke flišne proge; povsod je

na njih več vinogradov, vrtov in oljke, nego v apniškem sosedstvu. Vendar ne smemo prezreti dejstva, da so apniške površine rodovitne, dobro obdelane ter gosto poseljene tamkaj, kjer so pokrite s sklenjeno odejo plodne kraške rdeče prsti; tako je zlasti na široko v južnozapadni in južni Istri (»Rdeča Istra«) in podobno je na primer v Kastavskem primorju med Reko in Opatijo.

V notranjosti Dalmacije, posebno v severnem delu, v Zágori, pa prav tako v nizki Hercegovini, kjer je povsod vinograd s sadovnjaki manj gospodarsko važen, oljčnih nasadov pa sploh ni, in kjer se kmetijstvo naslanja na travnike ter pašnike kraških polj, še bolj pa na njive njihovega obrobja, tamkaj so te poljedelske ter živinorejske ploskve odločale o razmeščenosti naselij. Kolikor obsežnejše in rodovitnejše so, toliko bolj na gosto so se ob njih nagnetle kmetske vasice, pa vmes posamezno mestece.

Na otokih so naselja zelo rada ob kraških kotanjah, ob koncu zalivov, nadalje v bližini meje med različnimi kamninami itd. Toda našli so tudi, da so naselja, zlasti stara, postavljena v zavetni in zatišni legi zadaj za gorami in hrbti, od koder nimajo daleč do obale, pa se njihove domačije vendarle ne morejo videti z morja. Tolmačijo, da je takšna lega v genetični zvezi z nekdanjim pomorskim roparstvom: bodisi da so se prebivalci želeli zavarovati pred gusarji, ali da so sami sodelovali v pomorskih pohodih. Sploh je na otokih več starih in večjih vasi, nego na kopnem, zakaj tamkaj je bilo ipak več naselbinske stanovitnosti. Na kopnem se je stanje večkrat spreminjalo, pač v zvezi z bojnim dogajanjem, posebno v časih borbe s Turki. Čim bolj v notranjost gremo, tem manjša postajajo naselja, tem bolj so v prevladi manjše vasice in zaselki, razpostavljeni ob planih ploskvah, sposobnih za obdelovanje. Zlasti jih vidimo po balkanskem kraškem načinu ob poljih severne Dalmacije ter nizke notranje Hercegovine, razvrščene okrog in okrog po robu (prim. Popovo pa Sinjsko polje in dr.).

Kmetska naselja v našem primorju se odlikujejo po docela mediteranskem načinu gradnje. To so vse tesno sklenjene vasi, posebno na otokih ter na obali. Zlasti na otokih, kjer so nekatere vasi po svojem položaju ter razmestitvi še dediščina iz zelo starih časov, in dokaj velike, so videti kakor mesteca, s tesno sklenjenimi, na gosto zgnetenimi domovi. Na kopnem se z oddaljevanjem od obale vasi na splošno manjšajo, prehajajoč v zaselke in tudi bolj na široko so razložene.

Posebno značilna je popolna prevlada zidane zgradbe. Ob velikem pomanjkanju gozda, zlasti pa stavbnega lesa ter gline je docela prirodno, da je bilo človeku od nekdaj poglavitno sredstvo za gradnjo — kamen. Kamen, ki ga je imel pri roki ob vsakem koraku, dasi vendarle ne povsod iste kakovosti. Zato je tu domala vse zidano iz rezanega kamna, ne le po mestih, marveč prav tako

Pod. 41a. Vrboska na Hvaru, obmorsko vaško naselje.

po vaseh. Primorje skoro ne pozna drugačne zgradbe kot zidano. Običajno so to visoke hiše, posebno na otokih, medtem ko prevladujejo, bolj ko gremo od obale navzgor, manjše in nižje hiše, dasi še vedno zidane. Streha je ali z žlebnikov, prirejenih zoper burjo, ali iz kamnitih pločic; za drugačno krovno sredstvo niti narava niti gospodarstvo ne nudi snovi. Redke slamnate strehe se vidijo kvečjemu na severu, v prehodnem področju, postavimo v Istri ob zgornjem Kvarneru, pa še tamkaj kvečjemu na gospodarskem poslopju. Sicer pa je značilno za naš primorski dom, da ima zelo malo gospodarskih poslopij. Saj je mediteranski način gospodarstva tak, da ni težave s spravljanjem sadežev, ki so malo prostorni in malo obsežni. Manjkajo žita, pa seno, slama, stelja, množine zelja, repe, korenja itd., pridelki, ki so značilni, postavimo, za celinske slovenske kmetske domove in za katerih hranjenje so potrebni zares obsežni gospodarski prostori. Vsega tega v našem jadranskem primorju ni, posebno pa ne na otokih in tik na obali, zato tu zadostujejo sodi za vino in olje, pa posoda za smokve in drugo sadje, za vse to pa so dovolj kletni prostori v spodnjem delu hiše, ki so pač najhladnejši. Saj nudi prevlada zidane hiše tudi najboljšo zaščito zoper vročino. V smeri v notranjost se večajo pritikline gospodarskih poslopij, v sorazmerju s tem, kakor se z odmikom od obale in s prestopom v območje kraških polj in znatnejših planih dolin prestavljamo v območje, kjer dobiva pravo poljedelstvo ipak znatnejšo vlogo in se veča tudi množina pravih kmetijskih pridelkov. Toda kamnita zgradba ostane popolnoma gospodujoča tudi tukaj.

Kakor se primorske kmetske vasi že na prvi pogled razlikujejo od vasi v katerem koli drugem našem predelu, podobno je z mesti. Tudi primorska mesta imajo docela mediteransko podobo. Ker se marsikje v mestnih naseljih našega primorja še vidijo preostanki nekdanjega benečanskega gospostva, naletimo ne redko na naziranje, kakor da je mediteranski značaj naših primorskih mest samo — izraz nekdanjega italijanskega vpliva. Ob tem je treba imeti pred očmi dejstvo, da imamo marsikje v Primorju predele, kjer Benečani niso nikdar gospodovali, pa kažejo vendar mesta po svojem vnanjem licu isti mediteranski značaj. Tako je postavimo v Hrvatskem Primorju, kjer stoji starinsko mestece Bakar, pa nič manj starodavni Senj, podobno v Dubrovniku itd. Tudi Trst ni bil v benečanski lasti. V našem primorju se marveč razodevajo skupne mediteranske poteze, ki so po eni strani odsev skupne sredozemske prirode, po drugi pa dediščina po starih tradicijah, v katerih je vpliv z Apeninskega polotoka samo eden od činiteljev. Od našega Primorja drži obrežni pas mediteranskega podnebnega, gospodarskega, kulturnega in naselbinskega področja sklenjeno preko etničnih meja, bodisi skozi Albanijo na Grško, kakor v drugi smeri čez severno Italijo v južno Francijo ter še dalje v Španijo.

Mesta v našem primorju se odlikujejo po tipičnih sredozemskih svojstvih ter se v teh pogledih razlikujejo od vseh drugih naših mestnih tipov. Predvsem so mestni domovi postavljeni na tesno, popolnoma sklenjeno. Tu so običajne jako visoke hiše, brez izjeme vse zidane, tu so skrajno ozke ulice, tako ozke, da so često med nasproti si stoječimi domovi prirejeni železni drogovi ali samo vrvi, da na njih sušijo perilo. Morebiti so tako tesne ulice zares poglavitno iz namena, da je v hišah čimbolj hladno. Zakaj v mnoge od teh ozkih ulic, obdanih z zelo visokimi kamnitimi domovi, posije sonce komaj za kakšno uro na dan. Širše in svetlejše so le glavne ulice, predvsem pa vodilni tržni prostor, kamor prinašajo okoličani svoje pridelke na trg. Toda ozke ulice imajo tudi nemediteranski mestni tipi; podoba je, da jih je tamkaj kakor tukaj narekovala potreba zaradi pomanjkanja prostora v tločrtu. Mesta ob morju so bila še bolj kakor v celini izpostavljena nevarnostim nenadnih sovražnih napadov, ki so mogli prihajati tudi po morju. Zato so bila morska mesta še posebno skrbno utrjena in močno obzidana. Obzidje je utesnjevalo mesto, pa velevalo čimbolj izkoristiti sleherni prostor; zaradi tega so odmerjali za ulice samo prav malo prostora. Glede izbora topografske postojanke, prostora za namestitev mestnega naselja, moremo ugotoviti razne vrste, a domala vsem je skupna poteza, da se ne branijo lege v pobočju, na koncu rtiča (prim. Piran), na obrežnem brdu, segajočem v obalo (stari Trst), na majhnem otočku, ki se drži obale vsaj po plitvini (Izola, Koper, Trogir) itd. Mediteranske mestne ulice se ne bojijo klancev

Pod. 42. Dubrovnik iz aviona.

Opozoriti je na obzidje, na tržno glavno cesto, ki teče po sredi mesta, pa na starinsko malo luko na južni strani; zgovorno nam pripoveduje, kako majhni prostori so bili potrebni za ladjišča v starih časih.

in so ponekod prav znatno strme. Niso redki primeri, da premagujejo klance s kamnitimi stopnicami, ki so uvrščene marsikje kar v odsekih. Strmine in stopnice v tesnih ulicah naših primorskih mest so pomenile le malo ovire prometu, zakaj tudi v mestu se je prenašanje tovorov opravljalo jež ali na hrbtu; za prevoz z vozmi, ki ga je bilo primeroma skrajno malo, so pripravne samo glavne ceste.

Naša primorska mesta so po veliki večini ostala vstran od velikih žil modernega prometa. Spričo tega so rasla in se večala v zelo zelo skromni meri, mnoga pa sploh nič. Ni čuda, da so nenavadno trdovratno ohranila svojo staro podobo in marsikatero od njih se nam danes v celoti zdi kakor starinski muzej, kakor spomenik davne preteklosti. Ni čuda, da vidimo v marsikaterem od naših starih mest še mestno obzidje, bodisi v celoti, kakor je v starodavnem Dubrovniku, ali pa v posameznih delih, mestnih stolpih, mestnih vratih ali kaj podobnega. V starodavnem Splitu, ki je nastal v okviru stare Dioklecijanove palače, so ohranjeni celo še obzidni zidovi iz rimske dobe. Tudi mnogi deli mesta, cele skupine mestnih hiš ali vsaj mnogoštevilne posamezne hiše so se ohranile skozi dolga stoletja in so nam še dandanes kakor stavbeni spomeniki davno minulih dob. V nobenem drugem predelu Jugoslavije

se mesta niso ohranila tako trdovratno in tako malo spremenjena kakor v Primorju. Brez dvoma je res, da je razen zatišne lege in gospodarskega ter prometnega mirovanja skozi novejša razdobja k temu posebno mnogo pripomogla prevlada kamnitega gradiva, ki vzdrži mnogo dlje nego glina ali opeka, kaj šele slabe, med lesom zidane ali ilovnate mestne zgradbe po celinskih področjih Balkanskega polotoka. Nemara je k izredni ohranitvi in k veliki trdoživosti mestnih zgradb v primorju nekaj prispevala tudi velika sušnost tal in ozračja.

Celo v tistih primorskih mestih, ki so doživela v moderni dobi velik razmah in so se zelo povečala ter razširila v raznih smereh, je presenetljivo dobro ohranjen stari del; bodisi v Trstu kakor na Reki ter v Pulju, povsod imamo »staro mesto« z vsemi tipičnimi značilnostmi starih mediteranskih urbanskih naselij. Povsod tod se na prvi pogled razlikuje starinsko mestno jedro od novejših delov, ki so bodisi po pravilnejši razporedbi mestnih cest in ulic, prostornih, svetlih, z nasadi opremljenih, kakor tudi po arhitekturi pač le malo — mediteranski, temveč precej prilagojeni na povprečni evropski tip. Toda posebej je treba opozoriti, kako izredno dobro so se v primorju ohranile celo zgradbe iz antike, iz rimskih časov, o čemer priča Trst s svojim antiškim svetiščem, pa Pulj z rimskim amfiteatrom ter Split z imenitnimi ostanki Dioklecijanove palače. Očitno je, da primorje s svojim sušnim podnebjem ter prevlado dobrega kamenitega gradiva pospešuje ohranitev zgradb iz starih časov, kar povečuje slikovitost mest.

Mesta v primorju so nastala predvsem kot pristaniška naselja, pa obenem kot tržišča in upravna središča, ponekod tudi kot vojaška oporišča. Tista mesta, ki so pomenila le pristanišče in tržišče za bližnjo okolico ali za posamezne otoke, so ostala primeroma majhna in se niso večala niti v najnovejši dobi. Toda nekatera mesta so nastala na pripravnejših krajih, sposobnih, da se iz njih razvije promet na daljavo, v posredovanju med prekomorskim in celinskim blagom; takšna mesta so se mogla povzdigniti v vodilna mestna naselja. Ogledali smo si vzroke, ki so povzročili, da so bili takšne usode deležni samo Trst, pa Reka ter Pulj, medtem ko so Zadar, Split, Šibenik, Dubrovnik, Kotor, do neke mere tudi Senj in dr., cveteli le v prejšnjih stoletjih; šele bodoči normalizirani razvoj bo mogel obnoviti gospodarski razmah nekaterih od njih.

Za primorska mesta izven Trsta, Pulja in Reke je bila značilna gospodarska stagnacija. Posebno je važno, da tu industrije še ni. Velik del mestnih prebivalcev se v teh mestih bavi še s kmetijstvom specializirane primorske oblike: meščani imajo v okolici vinograde, sadovnjake in oljčne nasade, nekateri tudi vrtove in njive z nekaj drobnice. Mnogi so svoja zemljišča obdelovali s pomočjo kolonov, ta zastareli način, ki se je držal še v Istri, je pač že davno

zaslužil, da se zamenja z modernejšim gospodarsko-socialnim razmerjem med zemljiščem in obdelovalcem. Toda mnogi meščani še sami obdelujejo svoje zemljišče, vinograde itd. V soglasju s tem imajo nekateri zunanji deli mestnega naselja še kmetijski značaj; hiše se v njih ne razlikujejo od kmetskih domov v okoliških vaseh. Takšno razmerje imamo že v mestih na zapadni obali Istre med Trstom in Puljem, in podobno je v Dalmaciji; v Šibeniku, da naznačimo enega od primerov, je ves zgornji del mesta iz takšnih vinogradniških meščanov, medtem ko je pravi meščanski del osredotočen ob luki in v bližini obrežja. Manjša mesteca so sploh po večini iz prebivalstva, ki je bliže kmetijskemu poklicu.

Velika večina pomembnejših mest v našem Jadranskem Primorju stoji na obali, v krajih, ugodnih za ladjišče. Druga kategorija mest pa je nastala v primorski notranjosti in njihov nastanek ter uspevanje ni v neposredni zvezi z morjem. To so mesta, ki so nastala kot gospodarska središča geografskih pokrajin, najčešče ob prometnih razpotjih, ob poteh, ki držijo od morja v celinsko notranjost. Njihovo uspevanje je bilo najtesneje povezano z vlogo gospodarskega in zlasti tržnega središča za kmetijsko okolico, ki proizvaja po večini poleg običajnih poljedelskih in živinorejskih vrednot južne sadeže. Znatnejše je bilo uspevanje tamkaj, kjer je mesto dobilo večjo upravno funkcijo. V novejši dobi se je k tem gibalom pridružila še industrija poleg stare obrti, kjer so bile ugodne prometne zveze in druge gospodarske osnove. Poleg nekaterih manjših takšnih mest, kakor so Pazin v notranji Istri, Knin ter Sinj v severni Dalmaciji itd, so mesta, postavljena ob večje prehodne poti proti celinski notranjosti, dosegla večji pomen. V Črni gori se je na ta način razvila stara Podgorica, sedanji Titograd, na širši ravnini Skadarske kotline v zelo pomembni prometni razpotni postojanki. V narodnoosvobodilni vojni je mesto zelo trpelo, a zdaj ga gradijo na novo in LR Črna gora je izbrala Titograd za svojo državno glavno mesto, namesto starega, neprikladno ležečega Cetinja. V nizki Hercegovini je nastal ob Neretvi, ob kateri teče ena najimenitnejših poti čez Dinarsko gorovje, Mostar in postal središče široke pokrajine. V novejši dobi dobiva večji gospodarski pomen, saj napreduje tudi obrt ter industrija. V bodoče se bo razvil v krepko industrijsko središče, za kar ga usposablja bližina dobrega premoga, mogočnih vodnih sil ter nekaterih surovin, boksita, subtropičnih sadežev itd.

V srednjem Posočju je nastala Gorica, in sicer tamkaj, kjer se Soška dolina, odpirajoča prehode proti severu, stika s široko Vipavsko dolino, odlikujočo se po svojem južnjaškem gospodarskem značaju, podobno kot sosedna Brda, po cvetočem vinogradništvu, sadjarstvu in vrtnarstvu. Na stiku obeh dolin je nastala Gorica in vršila skozi stoletja vlogo gospodarskega in upravnega ter politič-

nega središča Posočja, Goriške dežele, ki je po njej dobila svoje ime. V novejši dobi se je pridružila še industrija, papirna, tekstilna itd. Katastrofa pa je zadela Gorico z absurdno razmejitvijo, ki jo je izrekla mirovna konferenca v letu 1946. in s katero so ločili mesto od okolice ter jo prisodili Italiji, Jugoslaviji pa le severna in vzhodna ter južnovzhodna predmestja z železniško progo od Solkana skozi Šempeter na Prvačino—Rihemberk. Gorica, ki je dosegla s priključenimi okoliškimi več ali manj urbaniziranimi vasmi in predmestji pred drugo svetovno vojno število 52.000 prebivalcev, od tega čez polovico Slovencev, bo brez dvoma v novih mejah nazadovala in bo obsojena na hiranje ter na vzdrževanje z umetnimi sredstvi, medtem ko bo na jugoslovanski strani absurdne meje nastajalo novo mesto. Takšno stanje je popolnoma neprirodno in nihče ne more prerokovati dolge bodočnosti.

Naše Jadransko Primorje je bilo v dobi kapitalizma vrženo v veliko bedo. Dokler je tu cvetelo staro pomorstvo, je nudilo obilo posla. Tu so gradili ladje na veliko, jadrnice in veslače, v mnogih ladjedelnicah na otokih in na obali. Primorci so bili preizkušeni pomorščaki na trgovskem ladjevju, prevažali so ljudi in tovore za domače in tuje trgovce. Kriza je nastopila, ko je v dobi parnika in železnice zgornji Jadran domala ves pomorski promet potegnil nase, v Trst in Pulj ter na Reko. Moderni velekapital je uničil tudi dalmatinsko podjetništvo, lastniki trgovskega ladjevja, ladjedelnic, trgovskih podjetij itd. niso mogli vzdržati tekme z lastniki modernih parnikov in so propadali ali pa so se preselili na zgornji Jadran. Ni slučaj, da so vodilne parobrodne družbe v Trstu, ki je bil deležen največjega prometnega uspeha, osnovali in vodili dalmatinski rojaki (Kozulić, Topić, Tripković in dr.). Pomorščaki, mornarji, delavci iz ladjedelnic pa so morali za delom v tujino in nastopila je doba največjega izseljevanja. V dalmatinskih mestih je marsikatera prazna hiša pričala o gospodarskem propadanju.

Kakor ni moglo uspevati pomorstvo, je bilo obsojeno na životarjenje tudi pomorsko ribištvo ter vsakršna obrtnost. Podobno je bilo zaostalo tudi kmetijstvo, neorganizirano in nenačrtno. Prebivalstvo v primorju se je bilo v toku zadnjih stoletij precej namnožilo, preveč, ako vzamemo za osnovo nezadovoljujoče gospodarsko stanje in silno pičlo odmerjeni delež rodovitnega zemljišča. Za naše primorje je značilno, da je zemljiška posest silno razdrobljena, pa da pride na družino, na obdelovalca, zelo zelo malo. Primorje je v celem bila in je dežela izredno majhne zemljiške posesti, kar je splošno siromaštvo še jako stopnjevalo.

Ni čuda, da je naše primorje že dolgo dežela silnega izseljevanja. Ljudje so se odseljevali bodisi s kmetov kakor tudi iz mest. Doba vinogradniške krize, ki jo je povzročila trtna uš, je gospodarsko propadanje silno stopnjevala in zlasti na otokih se je s tem

Pod. 43. Gorica.
Pogled od severa. Spredaj globoko zarezana struga Soče z znamenitim solkanskim mostom. Na desni Brda, na levi na gorici Kostanjevica, ki pripada Jugoslaviji, v osredju staro mesto Gorica. V ozadju Kras.

sprožilo odseljevanje v množicah. Toda nič manj ni gospodarska kriza pritisnila na kopno, zlasti na severnodalmatinsko Zágoro, pa na Hercegovino, na Hrvatsko Primorje, na Istro. Skratka: katero koli od naših primorskih pokrajin pogledamo, v vsaki zadenemo na iste žalostne pojave silnega pomanjkanja in stiske, pa na isto množično odseljevanje. Šli so v Ameriko, najbolj v Severno, pozneje tudi v Južno. Lotevali so se vsakovrstnih poslov, med drugim tudi mornarstva in sadjarstva, za kar so bili ugodni pogoji zlasti v zapadnih, v pacifiških predelih Amerike. Šli so tudi drugam, v Avstralijo, kamor koli; malo je bilo izseljeniških predelov po svetu, kjer ne bi naleteli na rojake iz našega Primorja. Mnogi so ostali v svetu, toda mnogo se jih je vračalo in marsikje je v vasi večina moških, ki so bili vsaj nekaj časa v Ameriki. Marsikje so si z denarjem, zasluženim onstran oceana, popravili domove ter si vsaj začasno izboljšali gospodarski obstoj.

Toda primerjajoč statistične podatke o številu prebivalstva na široko po primorju, moremo ugotoviti, kako močno se je zaradi odseljevanja zmanjšalo število prebivalstva. Brez pretiravanja lahko rečemo, da moremo ta pojav opazovati v vsem področju od ustja Soče pa do Bojane. In če ne drugače, prebivalstvo vsaj napredovalo ni več, dasi se odlikuje po izredno velikem prirodnem prirastku.

Spričo vseh teh dejstev se ni čuditi, da je gostota obljudenosti v našem jadranskem primorju le zmerna. Po večini so giblje med

50 in 75 na km^2. Manjša je ponekod v najnerodovitnejših, najbolj kraških področjih, kakor je postavimo v starem črnogorskem primorju, ob ustju Neretve, na otoku Braču, nižja, med 25 in 50, je gostota tudi v Hrvatskem Primorju in na Kvarnerskih otokih, razen v okolici Reke-Sušaka, kjer je znatno višja, z okrog 100 na km^2. Ob sebi je umljivo, da je visoka tudi v okolici Trsta, kjer se giblje preko 100 tudi v Šavrinskem gričevju ter na Soški ravnini in v pokrajini Vipave, Gorice in Brd.

Priznati je treba, da je za zvečine nerodovitno, gospodarsko zaostalo, od starih političnih oblastnikov zanemarjeno deželo tolikšna gostota, kot jo izkazuje večina našega primorja, še primeroma zelo velika. Tudi naše primorje je prenaseljeno za tako pičlo ploskev prave obdelovalne zemlje. Potrebni so ji drugačni gospodarski viri, da se bo prebivalstvo moglo razvijati ter napredovati. Ti gospodarski viri morejo temeljiti v smotrni izrabi podnebnih ugodnosti za določene sadeže, s katerimi bo mogoče zakladati celinsko zaledje, ki takšnih podnebnih pogojev in gospodarskih možnosti nima. Nadalje mora primorje izkoristiti ugodno prometnogeografsko lego ter z obrtjo in industrijo, oprto po potrebi na dovoz z morja, proizvajati za odjemalce v celinskem zaledju, kakor tudi zase. Primorje je poklicano, da bistveno stopnjuje ribolov, pa z ribami zalaga zaledje, od koder bo moralo dobivati še več prehrane, nego je dobiva danes, ko živi preslabo. Naša prva petletka je vzela v načrt izvesti temeljito preuredbo vsega gospodarstva v Primorju.

B. Nižinski ali Panonski predel

1. PRIRODNE OSNOVE

Lega in obseg

Za Panonski predel nimamo domačega skupnega imena iz žive ljudske govorice, marveč je to umetna, iz književnosti uvedena označba, prenešena iz antičnega imena za zahodni del velikega nižavja ob srednji Donavi. Izrazu Panonske kotline je osnova prirodnogeografski skupnosti, ki ni vezana na politične meje in predstave o njih, ne sedanje, ne pretekle. V glavnem je to nižinski predel in ga bomo včasih kar tako imenovali, dasi je morebiti res to presplošno ime. Panonska kotlina pomeni jedro srednjega Podonavja; mogli bi ves panonski predel imenovati Podonavsko kotlino, ako ne bi s tem nastajala nevarnost zamenjave s kotlino bodisi ob zgornji Donavi kakor tudi ob spodnji Donavi. Srednje Podonavje v hidrografskem smislu pa je sploh še znatno širše ozemlje, saj sega še daleč v Alpe, v Dinarski ter v Rodopski in Karpatski gorski

sistem. Ne moremo tedaj drugače, kakor da se držimo panonskega imena, dasi bi imeli radi zanj nadomestilo iz žive ljudske govorice.

Panonski predel v Jugoslaviji — to so naše velike ravnine, to je tista prostrana nižina, ki se širi ob Donavi in njenih velikih pritokih Tisi, Dravi in Savi ter spodnji Moravi, do gričev in hribov ter gora, ki jo obdajajo na jugu, vzhodu in zapadu. Na severu je naša nižina odprta ter se nadaljuje, brez vsakršne prirodne meje, v ostale predele Panonskega nižavja, poseljene z drugimi narodi in pripadajoče Rumuniji, Madžarski, Avstriji, Češkoslovaški ter Sovjetski zvezi. Tudi Panonski predel je zelo samosvoja pokrajina z mnogimi docela svojskimi potezami bodisi v prirodnem kakor v gospodarskem in sploh antropogeografskem pogledu.

Po značaju površja, po prirodnih svojstvih tal, po gospodarski strukturi in po naseljenosti moremo v našem Panonskem predelu razlikovati tri med seboj se razlikujoča področja. Prvo področje je nižina Vojvodine, ki je popolna ravan, z docela brezpomembno nagnjenostjo. Zlasti v severnem delu je tukaj na široko tak svet, da stojimo na odprtem ozemlju, se oziramo na vse vetrove, pa ne opazimo hriba na obzorju, ne blizu in ne daleč. Drugo področje je pokrajina med Savo in Dravo ter ob njih; v znanstveni književnosti se večkrat označuje kot Slavonsko medrečje, pač zaradi tega, ker tečeta Sava in Drava na tako veliko daljavo skoro popolnoma vzporedno, kar bode v oči posebno ob pogledu na zemljepisno karto. Za Slavonsko-Sremsko medrečje je značilno, da zavzema ravnina sicer prevladujoč delež, toda da se iz nje dvigajo osamljene gorice in gore, stoječe posamič, najbolj na vzhodu dolga, pa ozka Fruška gora, posebno na široko pogorja okrog Požeške kotline: Dilj gora, Krndija, Požeška gora, Papuk in Psunj, še bolj na zahodu Moslavačka gora, pa nizko ter ozko, a dolgo Bilo. Tretji del panonskega predela se razprostira na zunanjem robu prvih dveh. To tretje področje je iz nizkih goric, sestoječih največ iz mladotercijarnih hribin, v glavnem usedlin tercijarnega Panonskega morja in jezera. Kakor venec obdajajo te prijazne, nizke mladotercijarne gorice našo Panonsko ravnino bodisi na zahodnem kot na južnem robu, dosezajoč po veliki večini le zmerne višine, največ 100 — 200 — 300 m. Toda ponekod se iznad goric vzpenjajo osamljene višje gore, ki pomenijo slavonsko-sremskim slične osamelce; največje so Kalnik in Medvednica ali Zagrebška gora (tudi Sleme imenovana), Ivanščica itd. Tudi Gorjanci spadajo prav za prav še zraven, kakor tudi Prosara ter Motajica na južni strani Save v Bosni. Vmes med nizke mladotercijarne gorice pa se vlečejo kakor zatoki Panonske ravnine široke plane doline ob večjih rekah, tekočih v panonsko smer; imamo jih ob Muri pa ob Dravi, ob spodnji Krki, pa ob spodnji in srednji Kolpi, ob Uni in ob Vrbasu, ob Bosni ter Drini, pa ob Kolubari ter ob Moravi in Mlavi. Vse to skupaj je zunanji

pas, ki ima še svojstva Panonske kotline, dasi tvori že njen robni del. Vsebuje Prekmurje in Slovenske gorice ter Haloze z Dravskim poljem, Brežiško ravan ter Krško polje, pa Hrvatsko Zágorje in Karlovško kotlino, najsevernejšo Bosno in najsevernejšo Srbijo.

V marsičem so si našteti trije deli našega Panonskega predela različni med seboj, dasi jih močne skupne poteze vežejo v veliko panonosko enoto. Srem z najvzhodnejšo Slavonijo ima nekatere prirodne poteze skupne z Vojvodino, toda druga svojstva, značaj nižine ob Savi, osamljena Fruška gora itd. ga veže bolj na Slavonsko medrečje. Nižina na južni strani Save v Mačvi in v Bosanski Posavini pomeni dva kosa iste skupne prirodne enote ravnine Slavonsko-sremskega medrečja, ki ju je le savska struga na videz odtrgala od celote. Sedaj smo navajeni prištevati ju k panonskemu obodu, kamor ju vežejo tudi antropogeografska svojstva, podobno kot ravno Pomoravlje v severni Srbiji. Najbolj dosledno bi bilo, da bi vso ravan šteli še neposredno v panonsko nižino, mejo oboda pa si mislili na vznožju goric. Zakaj z njimi se zares prične panonski obod.

Gorice panonskega oboda so po navadi obravnavali v zvezi z gorovji, ki se začenjajo zadaj za njimi, bodisi z Vzhodnimi Alpami, z Dinarskim, z Rodopskim gorovjem itd. Dejansko pa so bodisi po svojem nastanku, po hribinski sestavi, po podnebju in po gospodarstvu od teh gorovij mnogo bolj različne nego od Panonske kotline, h katere obodu dejansko pripadajo po vseh naznačenih svojstvih. Zato bomo pas panonskih obodnih goric obravnavali v okviru našega Panonskega predela, dasi priznavamo, da je zelo težavno, potegniti dobro vidno, v površju razločno izraženo mejo napram višjemu svetu na gorsko stran.

Ponekod je prehod docela viden, zelo določno izražen, kakor je, postavimo, na Slovenskem, kjer se ob Slovenskih goricah ter na zahodnem koncu Dravskega polja s Pohorjem in Kozjakom začenjajo Alpe. Že ob Posavskem hribovju je prehod manj izrazit, vendar sta Brežiška ravan in Krško polje očitno panonski svet in nam ni težko ugotoviti, kako se z oddaljevanjem od nizkih vinorodnih goric ob spodnji Sotli ter ob Krški kotlini oddaljujemo od panonskih značilnosti ter prehajamo v hribe in gore, ki jih pač štejemo k alpskemu predgorju. Ob Karlovški kotlini, ki je še v panonskem obrobju, se kmalu vzpnemo v dinarske planote, kjer smo že popolnoma v gorskem področju. Nizka Bela Krajina podobno kot široka nizka zakrasela planjava Slunjske ploče sta spričo prirode tal že gorski predel, dasi sta široko odprti panonskim podnebnim vplivom. Podobno je v severni Bosni, še bolj pa v severni Srbiji; tu se rodopsko in dinarsko predgorje dviguje prav zelo počasi, tako da se šele polagoma stopnjuje prehod od roba Panonske kotline v pravi gorski predel. Vsekakor je pokrajina Šumadije, kakor se označuje

predel med Savo in Zapadno Moravsko dolino, zares robni predel ob Panonski kotlini, toda je obenem posebno v južnem delu že prava balkanska pokrajina. To je tedaj izrazito prehodno področje, od katerega pa štejemo na panonsko stran le najsevernejši pas, ki je res še panonski.

Površje in hidrografske razmere našega Panonskega predela

Naš Panonski predel je v svojem jedru velika ravnina, ki je nastala, kakor smo označili že v ugodnem poglavju, kot proizvod velikega ugrezanja v tercijaru, pa nasipanja in vetrovnega izravnavanja v toku kvartarne dobe. Bistveni učinek tega razdobja je nastanek široke ravnine, prekrite z znamenito puhlico, ruskemu černozjomu slično prstjo, ki jo je izoblikovalo delovanje vetra v stepnih razdobjih diluvija. To je prst izredne rodovitnosti; rodovitnost se pripisuje ne le ugodni sestavi, marveč posebno tudi veliki luknjičavosti, ki je dediščina po propadanju rastlinskih ostankov, ki so za njimi ostali neizpolnjeni cevkasti prostori sredi trdno sklenjene peskovite gmote.

Diluvijalna puhlica ni enotna plast, marveč sestoji iz vzporednih slojev, ki pa se med seboj komaj opazno razlikujejo. V celem predstavlja enoto, ki je nekdaj prekrivala vso Panonsko nižino, ki pa so jo pozneje reke ob poglabljanju svojih strug razrezavale, pa jo celo krepko izpodjedale ter odnašale. Ob rekah spričo tega diluvijalna puhlica manjka, ker je ponekod celo dokaj na široko odnesena. Na istem prostoru so potem reke odlagale svoj drobir v aluviju, v geološki sedanjosti, najfinejši pesek ter glino, pa z njim prepregle ravnice ob strugah tja do preostankov diluvijalne puhlice.

Diluvijalna puhlica v našem panonskem področju potemtakem ni enotna ravnina, marveč je razkosana na več posebnih ploskev, ki so med seboj ločene po vmesnih, za spoznanje nižjih aluvijalnih ravnicah, ki spremljajo reke. Tolikšna razkosanost puhlice, ki je vedno tvorila sorazmerno ne debelo odejo preko starejših naplavin, je umljiva spričo dejstva, da imamo v našem delu Panonske kotline veliko sovodenj, eno največjih sotočij v Evropi sploh.

Učinki izredno velikega vojvodinskega sotočja so prav mnogovrstni. Saj razpolagajo reke tu z velikimi vodnimi množinami, z znatno vodno silo, pa z znatno vrezovalno energijo. Donava, ki priteka v naš Panonski predel v smeri od severa proti jugu, odmaka zelo velik del srednje Evrope, med drugim tudi zelo namočene Severne apneniške Alpe, ter znaten del visokih Centralnih Alp; dovaja tedaj obilo vode, zlasti v topli polovici leta, ko se topi sneg v visokih gorah in ko je sploh največ padavin v celinskih področjih. Celotno območje donavskega porečja nad prehodom v naše državno ozemlje meri 210.250 km^2.

Ni čuda, da privaja Donava s tega prostranega ozemlja zelo velike množine vode. S posebnimi merjenji v novejši dobi je bilo mogoče ugotoviti, da dovaja Donava pri Bezdanu (med Baranjo ter Bačko) pri visokem stanju 6400 m^3 na sekundo, a pri nizkem stanju 735 m^3. Z dotokom vode iz Drave, Tise, Save in Morave ter manjših rek v veliki naši panonski sovodnji se vodna množina v Donavi zelo poveča. Pri Tekiji, v soteski Železnih vrat, znaša vodni pretok pri visokem stanju 15.602 m^3, a pri nizkem stanju 1750 m^3 na sekundo. Zelo velike so seveda razlike med posameznimi leti, zato je preračunavanje, koliko vode preteče povprečno na leto, zelo težavna stvar. Po starejših merjenjih ter računih znaša vodni pretok v Donavi na leto povprečno 52.1 km^3, a na ustju Nere 156.2 km^3. Toda v drugem razdobju znaša srednji letni pretok pri Tekiji 5840 m^3 na sekundo, to je letno 184.3 km^3.[1]

Tisa odmaka vzhodno polovico Panonske kotline s karpatskim obodom vred, v skupni izmeri 157.332 km^2. Vodni odtok z dokaj visokega gorovja je znaten, manj izdaten pa je z nižine, ki se odlikuje po veliki sušnosti. Na našem ozemlju je priteka samo Begej, ki je v znatnem delu kanaliziran. Tisa prevaja pri visokem vodnem stanju pri Senti 3600 m^3, a pri nizkem 188 m^3 v sekundi. Izračunano je, da znaša povprečni letni pretok po novejših merjenjih pri Titelu 22.0 km^3, po starejših merjenjih 27.1 km^3. Drava vali v Donjem Miholjcu pri visokem stanju 2935.6^3 m, a pri nizkem stanju 151.7 m^3; povprečni letni pretok je izračunan na 17.7 km^3. Sava dovaja pri visokem vodnem stanju 4078 m^3, a pri nizkem 688 m^3, medtem ko je povprečni letni pretok 1120 m^3 na sekundo, kar pomeni, da znaša srednji letni pretok 35.3 km^3 (po novejših podatkih celo 48.2 km^3). Znatno manjše vodne množine dovaja Donavi Morava in sicer pri visokem stanju 2600 m^3 ter pri nizkem 24 m^3. V vseh naših panonskih rekah vodne množine zelo kolebajo, med nizkim in visokim vodnim stanjem so jako velike razlike. Zelo velike so razlike tudi med posameznimi leti ter razdobji.

Drava odmaka posredno in neposredno velik del Centralnih Alp, ki se odlikujejo po visokih gorah in obilnem snegu ter ledu; reka dovaja spričo tega v letni dobi obilo vode. Toda njeno porečje je izredno ozko, skoro v vsem obsegu; večji pritoki so le v srednjem toku, kjer dobiva Ziljo, pa koroško Krko in Labotnico ter končno Muro, ki edina odmaka obsežnejši del Alp; od ustja Mure navzdol ne priteka v Dravo niti eden pomembnejši pritok. V celem znaša

[1] Pavle Vujević, Hidrografija (Jugoslavije), v knjigi: Kr. Jugoslavija. Geografski i etnografski pregled. Beograd 1930. Str. 75 sl. — P. Vujević, Geopolitički i fizičko-geografski prikaz Vojvodine, v knjigi: Vojvodina I. Novi Sad 1939. Str. 20 sl. — Izveštaj o trajnosti vodostaja i učestanosti vodostaja i količinama vode na večim rekama Jugoslavije. Beograd 1936.

njeno porečje le 40.131 km^2, od tega v Jugoslaviji 11.573 km^2. Množina vode znaša ob ustju 17.7 km^3 povprečno na leto.

Docela drugačna je Sava. Ta izvira še v Južnih apneniških Alpah, ki imajo zmernejše nadmorske višine, toda večje množine padavin, z viškom v jesenskih mesecih. Njeno porečje je mnogo širše od dravskega, toda zelo nesimetrično. Od leve dobiva samo majhne rečice, razen Savinje in Sotle še Krapino ter Čazmo, Ilovo in Bosut. Nasprotno pa se od desne vanjo obrača odtok iz večine Dinarskega gorovja; razen Ljubljanice in Krke, ki pripadata še zgornejmu toku, sprejema Kolpo, Uno, Vrbas in Bosno ter Drino in manjšo Kolubaro. Skupen areal vsega savskega porečja znaša 94.694 km^2, a letna vodna množina je na ustju premerjena z 48.2 km^3. Značaj savskega porečja ima mnoge zelo svojske poteze. Predvsem je zelo namočeno, saj padejo tu na leto izredno velike množine padavin, od katerih se le en del odteče v Jadransko morje, vse ostalo pa gre posredno v Savo, znaten del v zakraselem področju po podzemskem potu. Dežja pade tu največ jeseni, a tudi pomladi in v zgodnjem poletju ga je še precej. Dinarske gore so prenizke, da bi vplivale na premik vodnega viška v poletno dobo, zato je takrat primeroma nizko vodno stanje, kakor je nizko tudi pozimi, najvišje pa spomladi in zlasti jeseni.

Končno se izteka v Donavo še Morava. Ta odmaka v glavnem področje Rodopskega z robnimi deli Balkanskega in Dinarskega gorovja, v glavnem tedaj osrednje balkansko površje, ki se ne odlikuje po velikih padavinah. V njeni strugi se pretaka v Donavo povprečno na leto od vseh naših velikih donavskih pritokov najmanjša vodna množina. Areal porečja celotne Morave meri 36.637 km^2. Vrh tega se Morava izteka v Donavo tamkaj, kjer teče že po južnovzhodnem robnem področju Panonske kotline; mogla je tedaj prispevati le primeroma malo k geomorfološki preobliki nižavja, kakor vpliva tudi primeroma malo k geografiji hidrografskih njenih razmer, k razprostranjenosti povodnji itd. Saj se Morava izliva v Donavo malo višje od Železnih vrat, pa spričo tega že po kratkem pretoku zapuščajo njene vode Panonsko kotlino.

Od ostalih donavskih pritokov zaslužijo omembo samo redki najznatnejši, predvsem Tamiš, ki sicer ni velik, a teče po znatnem delu Banata ter se izteka v Donavo v bližini Beograda, torej še v osredju velikega vojvodinskega sotočja. Mlava in Pek pritekata iz severnovzhodne Srbije in se iztekata v Donavo tik nad pričetkom Železnih vrat, kar njiju hidrografsko pomembnost zelo zmanjšuje.

Naš panonski predel se potemtakem odlikuje po znatni gostoti velikih rek. Predvsem moremo presoditi veliko pomembnost gostote že po geomorfološkem učinku: stara prvotna diluvijalna odeja puhlice, ki je prekrivala celotno Panonsko nižino, je bila v jako obsežnem delu v dosegu izpodjedajočega in odplavljajočega vpliva

velikih rek. Reke so mogle odplaviti zelo široke ploskve diluvijalne puhlice ter kasneje na nje mesto naplaviti novega najfinejšega drobirja. Spričo tega je prvotna odeja diluvijalne puhlice tako rekoč raztrgana in jako skrčena; ostala je ohranjena le bolj vstran od rek, bodisi Donave in Tise, kakor Drave in Save, pa Begeja in Tamiša ter še manjših rečic. Zato pa se ob vseh teh vlečejo proge aluvijalne ravnice, ki so na splošno širše ob večjih ter ožje ob manjših rekah, a najširše ob Donavi ter Savi. Tudi aluvijalna ravnica sestoji iz zelo drobnih snovi, iz najfinejšega drobirja, kakor v tej veliki oddaljenosti od gorovij ter dolgi transportni poti ni mogoče drugače pričakovati. Sestava je tudi na aluvijalni ravnini za rast zelo ugodna in tudi te ploskve so zelo rodovitne. Med ploskvami diluvijalne puhlice, ki predstavljajo tako rekoč le ostanke nekdanje sklenjene odeje, dasi še vedno zelo obsežne, ter aluvijalnimi ravninami ob rekah so tudi višinske razlike. Zakaj diluvijalna puhlica se razprostira za nekaj desetic metrov v višji legi. Po večini moremo višinsko razliko spoznati že na prvi pogled. Zakaj diluvijalna puhlica se dviga nad aluvijalno ravnino z zelo strmimi odseki, po velikem delu kar navpičnimi stenami. Strmine so v genetični zvezi z naravo puhlice. Njena luknjičavost je namreč tolikšna, da je znatno propustna za vodo. Deževnica se v njej odteka v tla ter prihaja na dan v bližini rek ali ob vnanjih robeh. Do neke mere nas takšno stanje spominja na kraška hidrografska svojstva, dasi je seveda propustnost tukaj znatno manjša in prihaja spričo izredno majhnega strmca tudi brez primere manj do učinka. Površina je na puhlici povsod bolj sušna; ljudje dosezajo vodo šele v znatnih globinah, z značilnimi velikimi vodnjaki na vago. Celo v malem se kažejo učinki propustnosti v tem, da so se izoblikovale v površju zelo plitve kotanje, podobne jako, jako sploščenim vrtačam, ako smemo spričo neznatne vdolbine govoriti v primerjavi z vrtačami. Toda po obliki so to zares aluvijalnim kraškim vrtačam docela slične tvorbe, le da so še bolj plitve, saj jim znaša globina le nekaj pičlih metrov, medtem ko merijo v širjavo po nekajkrat deset ali nekajkrat sto metrov. Na puhliški terasi pri Titelu je izoblikovanih toliko puhliških vrtač, da jih pride povprečno po 26 na km^2.[1] Nastajanje puhliških vrtač, ki so pretežno ovalne oblike, tolmačijo z dejstvom, da vsebuje puhlica zelo mnogo apnenca, v terasi pri Titelu na primer do 22%; pronicajoča voda ga razkraja, odnaša apno s seboj in ga izloča v luknjah, votlinicah ter prepokah v spodnjih legah. Podobne kraške vrtačam podobne oblike se vidijo tudi na splošno po puhlici, bodisi v Sremu kakor tudi po drugod. — Močan delež apnenca, ter propuščanje vode po eni strani, po drugi pa velika trdnost ali

[1] Adam Malicki, Kras loessowy. Rocznik universytetu Marii Curie-Sklodowskiej w Lublinie. Dzial B. Tom I. Lublin 1946. Str. 131—155.

konsistentnost puhlice, to sta poglavitna činitelja, ki povzročata, da nastajajo v puhlici ob rečni eroziji in sploh ob vsakem vrezovanju tako strma pobočja, zaseki in odseki, prehajajoči v prave stene. Saj se v posameznih odsekih vidijo celo previsi, ki so nemara marsikje bili za prvotnega človeka prazgodovinske dobe vabljivo za-

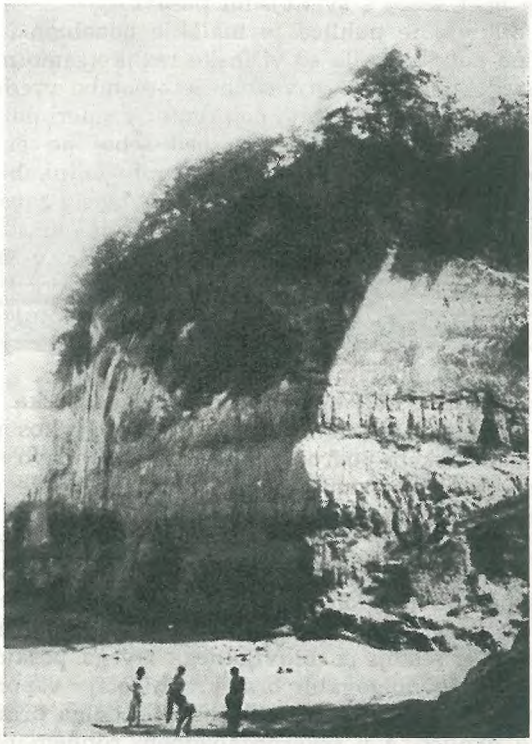

Pod. 44. Puhlica v Panonskem predelu.
Tipičen je strmi rob, s katerim se spušča diluvijalna puhlica kakor odsekano v aluvijalno ravan. V strmini se dobro razločijo vodoravne plasti, ki ločijo zaporedne posamezne sloje puhlice.

vetje za najstarejše primitivno bivališče. (Najbližje Sloveniji vidimo takšne strme stene v ježah diluvijalnih teras v Medjimurju, v obližju Čakovca, kjer se puhlici slična, v puhlico prehajajoča diluvijalna glina spušča s strmo, mestoma navpično ježo v aluvijalno ravan ob Muri, s popolnoma tako tipičnim odsekom, kakor ga moremo opazovati na mnogih krajih v Vojvodini.) Posebno lepo se vidijo od 40 do 60 m visoki odseki pri Titelu na ustju Tise, ob

terasi diluvijalne puhlice, ki je ostala tu docela osamljeno kot otok sredi aluvijalne ravnine. V teh stenah imajo ljudje še dandanes izdolbene votline za stalno bivanje; v njih prebivajo docela kakor v hišah (prim. sliko pri Malickem, str. 143). Tudi v Sremu nasproti Beogradu se vidijo pri Zemunu podobni strmi odseki diluvijalne puhlice, nudeči obenem dober vpogled v njeno sestavo, v zaporedne plasti, ločene med seboj s svetlejšimi pasovi.

Površje diluvijalne puhlice je malokje popolnoma ravno, dasi je treba močno poudariti, da so višinske razlike samo malenkostne. Toda v nekaterih področjih so vendar le omembe vredne. Posebno v severnem delu Bačke so vlečejo po ravnini v smeri od SZ proti JV dolge proge napetega sveta, ločene med seboj po enako širokih progah nizkega zemljišča, le malo nagnjenih dolinkah, po katerih se vsaj v času znatnejšega deževja pretaka vodica, zaustavljajoč se v globljih kotanjicah v plitve lokve. Kakor valovi so razprostrte te vzporedne proge dolink in napetega zemljišča v smeri od SZ proti JV, torej v pravcu najbolj pogosto nastopajočih vetrov. In zares niso nič drugega, ko nasipi nekdanjega potujočega peska, prave nekdanje žive sipine, ki pa so že davno v mirujočem stanju obrasle z rastjem in pokrite s kulturami.

Imamo pa tudi še bolj sveže sledove živega peska. V manjšem obsegu v severnem mejnem delu Bačke, kjer je kos prostranega, v našem in madžarskem področju med Tiso in Donavo se razprostirajočega pasu peskovite stepe. Tu so bili nedavno še sveži valovi pravih peščenih sipin v smeri prevladujočega vetra od SZ. Toda v našem področju so sipine po večini že zasadili z drevjem, ki more uspevati na peščenih tleh, v prvi vrsti z akacijami, ali pa so jih celo zasadili z vinogradi in sploh s kulturami. Še bolj obsežno je področje živega peska v južnem Banatu; tu se pri Deliblatu razprostira Velika peščara, ki sestoji iz diluvijalnega živega peska, in sicer iz vzporednih nizkih podolgovatih brd, ki jih ločijo vzporedne plitve dolinke, s smerjo SZ—JV. Valovom podobna dolga brda se dvigajo 40—50 m nad okolico, a v severnozapadnem robnem področju dosežejo celo absolutno višino 251 m. Veter je od tod prepogosto zanašal pesek v bližnja polja, zato so že v začetku XIX. stoletja začeli zasajati Veliko peščaro z akacijami, s topoli in z iglavci, v ugodnejših pasovih pa celo že z vinogradi. Samo manjši ostanek živega peska je ostal še do danes, le tu je še popolnoma peščeno površje.

Po veliki večini je površje diluvijalne puhlice najrodovitnejša ravan, najplodonosnejši del naše zvezne republike Jugoslavije in celotne Panonske kotline sploh. Ni čuda, da je v vsem obsegu obdelana, spremenjena v same njive, pa travnike vmes.

Tudi na aluvijalnih ravninah so tla po sestavi in pedoloških svojstvih zemljišča velike rodovitnosti in spričo tega po velikem

Pod. 45. Površje živega peska v slavonski Podravini.

delu preurejena v njive s travniki. Toda le po večini. Zakaj te aluvijalne ravnine se povsod držijo rek, ki jih spremljajo v vsem obsegu, prav po vsem našem panonskem področju. Povsod so v zelo nizki nadmorski višini in povsod jih strme ježe ločijo od diluvijalne puhlice in od diluvijalnih glinastih teras, v katere prehaja puhlica na skrajnem robu, postavimo, v Medjimurju, v Posavini nad Zagrebom itd. Meja med aluvijalnimi in diluvijalnimi ravninami je povsod zelo določno odmerjena s temi ježami; diluvijalne terase so znatno višje, za nekaj desetic metrov, zato so povsod popolnoma varne pred povodnijo. Obrečne ravnine v svoji nizki nadmorski legi pa so le prav malo nad gladino rečne vode. In to je poglavitna karakteristika aluvijalnih ravnin: reke so vanje vrezale svoje struge tako plitvo, da se vselej, kadar le nekaj znatneje narastejo, razlijejo iz njih.

Povodnji ob rekah v našem panonskem predelu, to je ena od največjih neprijetnosti tega našega sicer tako izredno rodovitnega, z ugodnimi pogoji za poljedelstvo tako imenitno obdarjenega področja. Kako to, da tukaj tako rade nastopajo poplave in da se raztekajo na tako široko področje?

Več vzrokov nam bo šele skupaj moglo dati odgovore na to vprašanje. Predvsem je važno že dejstvo, da so aluvijalne ravnice ob rekah zelo široke, pa v jako nizki legi nad reko. Kakor sploh pri velikih rekah, ki tečejo po popolni ravnini, je bilo mogoče opaziti

tudi pri veletokih v Panonski kotlini, da jih vpliv zemeljskega vrtenja zaganja na desno, pa da spričo tega v svojem teku polzijo polagoma na desno stran, izpodjedajoč pri tem terase in brda starejših, trdnejših kamnin. Tako je Donava polagoma polzela proti desni in se ustalila v sedanjem pasu šele, ko se je naslonila na vzpetine iz trdnejših kamninskih snovi, zlasti ob Fruški gori. Zato je, kakor ob Volgi, tudi ob Donavi desni breg višji in bolj strm nego levi, zato se zlasti v južni polovici Bačke razprostira široka aluvijalna ravnica zelo nizko nad rečnim tokom; tod čez je bila spolzela Donava proti desni. V kotu med Tiso in Donavo je ostala osamljena diluvijalna puhliška terasa, kakor majhna ravna gorica, preostanek iz dobe, ko je tekla Donava še severno od nje ter se je Tisa iztekala vanje še severno od sedanje Titelske diluvijalne planotice. Tudi pri drugih velikih rekah našega Panonskega nižavja se opažajo učinki polzenja na desno, kakor ga povzroča vpliv zemeljskega vrtenja. Zlasti je opazen pri Savi, ki se je premaknila docela na severni rob vnanjih panonsko-dinarskih vzpetin Prosara, Motajica, Vučjak, Kalemegdan, tekoč popolnoma na južnem robu Panonske nižine. Vendar se pri Savi tudi zelo razločno vidi, kako so jo dinarski pritoki odrivali proti levi, posebno Bosna in Drina. Podobno moremo opazovati, kako so močni pritoki vplivali na tok Donave: Drava jo je na svojem ustju odrinila na levo proti vzhodu, Tisa jo je zasukala proti jugu, a Sava jo je vrnila zopet proti vzhodu in tudi Morava jo je mogla vsaj do neke mere zaokreniti proti levi. Na popolni ravnini vpliva ob počasnem toku reke vsaka učinkovitejša gibalna sila, pa bodi da je vpliv zemeljskega vrtenja ali trajno delujoča sila močnih pritokov. Učinek vseh teh premikov pa je sorazmerno jako široka aluvijalna ravan, spremljajoča vse velike reke v našem področju Panonske nižine.

Umljivo je, da so takšni počasni premiki v vodoravni ploskvi hkrati ustvarili pogoje za nastopanje povodnji. Panonske reke se odlikuje po izredno majhnem strmcu. Donava teče pri Somboru, nad Apatinom, 84 m, a pri Bazijašu, ko zapusti našo panonsko nižino ter postane mejna reka, samo 71 m nad morsko gladino. Ob Tisi je pod Segedinom nadmorska višina 80 m, a ob ustju 74 m. Sava teče pri Zagrebu 116 m, na ustju Vrbasa 92 m ter ob izlivu pri Beogradu 72 m nad morjem. Drava ima svojo strugo pri Varaždinu 164 m, a ob izlivu pri Osjeku 83 m visoko. Toda to so podatki za višinske položaje neposredno ob rekah, ob rečnih strugah; poučujejo nas o nagnjenosti ravnine ter vodnega toka le v velikih obrisih. Za izmero strmca na takšni popolni ravnini, kakršno imamo v našem panonskem predelu, so potrebna bolj natančna merjenja. Po njih moremo navesti, da znaša vodni padec na spodnji Dravi 163 mm na 1 km, na Donavi povprečno 43.7 mm na km v območju Vojvodine, v podrobnem pa nekoliko večji nad izlivom Save (59.7 mm),

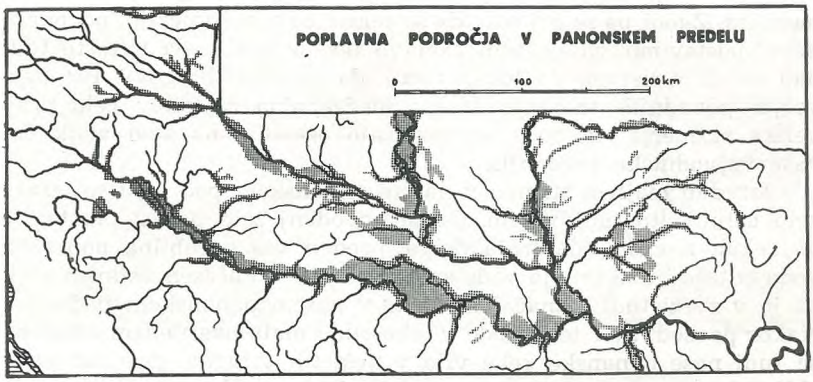

Pod. 46. Poplavna področja v našem Panonskem predelu.

a najmanjši (39.4 mm na km) med Beogradom ter prestopom v soteske Železnih vrat, pa zopet večji v Djerdapu ter tik pod njim. Vodni padec v spodnji Savi znaša 43.2 mm na km ter končno na spodnji Tisi samo 26.6 mm na km. Iz tega razvidimo, kako skrajno neznaten strmec imajo reke v osredju našega panonskega predela, pa da teče najhitreje Drava, a najpočasneje Tisa, medtem ko imata spodnja Sava ter Donava v bližnjem področju v glavnem enak, in sicer zelo zelo majhen strmec. Iz teh podatkov moremo tudi delati zaključke, kako se reke ob sotočju med seboj zajezujejo. Donava na primer določa vodno stanje v spodnji Tisi še 170 km navzgor od izliva, nekako do Segedina, medtem ko obrnjeno Tisa vpliva na vodno stanje v Donavi še 85 km navzgor, nekako do Bačke Palanke.

Kakor hitro se pojavi ovira v odtoku vode, kakor hitro nastopi hujše deževje ali se prenaglo topijo velike množine snega, se pojavi zastoj v vodnem odtoku in povodenj je tu. Posebno je še važno, da je ravno Vojvodina v področju izredno velikega vodnega sotočja, ki sprejema in druži vode iz jako prostranega ozemlja v izmeri okrog 400.000 km^2, pa vrh tega izmed seboj zelo različnih področij, iz dinarskega, alpskega ter karpatskega ter seveda ravninskega. Ako bi nastalo v vsem ogromnem porečju Donave in njenih pritokov izredno veliko deževje ob istem času in bi se vse te silne vode hkrati zlile v južni del Panonske nižine, ki pripada Jugoslaviji in kjer se nahaja to veliko sotočje, bi nedvomno nastale nenavadno hude povodnji, ki bi se po svoji učinkovitosti, po obsegu in velikosti oškodbe, uvrstile med največje katastrofe svetovnega merila. Na srečo pa je tako, da izredno deževje ne nastopa v vsem tem prostranem porečju istočasno, marveč zdaj po enem, zdaj po drugem področju; spričo tega narastejo zdaj Sava, zdaj Tisa, zdaj Do-

nava itd. Zgodi pa se pri tem, da se reke med seboj zajezijo; povodenj Save, postavimo, zajezi tudi Donavo ter jo prisili, da naraste tudi nad savskim ustjem do tolike mere, da preplavi bregove. Pri največjih povodnjih te vrste doseza medsebojna zajezitev celo prav velika razmerja, tako da se raztezajo oškodbe na zelo velik del naše vojvodinske sovodnji.

Izredno majhen strmec v našem panonskem področju se izraža zelo učinkovito tudi v tem, da se povodenj zelo počasi prestavlja po rekah navzdol, da traja dolgo, preden vsa preobilna poplavna voda odteče in se vrnejo vode spet v normalo. Počasen vodni pretok pa je v zvezi tudi z značajem strug v našem panonskem področju. Kakor povsod, kjer teko vode v tako silno malo nagnjenem ozemlju, se tudi naše panonske reke vijo v neštetih vijugah, posebno pa v okljukih, v pravih tipičnih meandrih. Vidimo jih najbolj na gosto na najbolj počasnih rekah Tisi in Savi, le malo manj na Donavi, a primeroma najmanj na Dravi in Moravi. Neštete vijuge z okljuki silno podaljšajo vodni pretok, kar pokaže svoje usodne posledice za časa vodnega naraščanja ter doseže svoj višek v dobi povodnji same. V takšnih pogojih se pogosto zgodi, da se vodni pritisk za toliko ojači, da predre meander in da s tem skrči vodni pretok. Na mnogih prevelikih vijugah si reke na ta način pogosto skrčijo svoj tok in imajo po povodnji znatno spremenjene struge. Ali z drugimi besedami: naše panonske reke močno spreminjajo svoj tok, prelagajo strugo, opuščajo staro, zlasti na velikih ovinkih, pa si izkopljejo novo. Povsod moremo ugotoviti, kako je ostala vstran od sedanje — opuščena stara struga, najčešče lok starega meandra. To je tako imenovana »mrtvaja«, ki je ločena od žive struge, a jo zaliva rečna voda le ob času povodnji, v sušni dobi pa se držijo v njej lokve stoječe vode ali celo podolgovata jezerca. Zlasti ob Tisi in Donavi je zelo mnogo takšnih starih opuščenih rečnih strug, seveda vse v zelo nizki legi. Po drugod moremo opazovati, kako se je reka razcepila na rokave, ki so med njimi ostali podolgovati, navadno precej obsežni otoki. Največ jih vidimo ob Donavi, kjer jih moremo dobro pregledati na primer z beogradskega Kalemegdana.

Naglasiti je treba, da je ob rekah obilo starih rokavov in meandrov, ki so jih reke opustile v prejšnjih razdobjih, pred modernimi melioracijskimi deli. V njih se držijo lokve, v večjih tudi jezerca. Že na zunaj se jim pozna, po zaviti, izrazito podolgovati, pa ozki obliki, da so to deli nekdanjih, že davno opuščenih strug, zato jih prebivalstvo imenuje »mrtvaje« ali »starače«. Ponekod so lokve zelo plitve in po velikem ali celo po večjem delu spremenjene v močvirja in blata (»bare«). Voda se v njih obnavlja v času povodnji, zato ostane sladka. Toda tiste lokve in jezerca, ki so bolj daleč vstran od sedanjih rečnih strug in ki jih povodnji ne dosezajo, so drugačne; tamkaj je izhlapevanje posebno važen činitelj in voda

Pod. 47. Okljuki ali meandri na Savi pri Županji.
(izsek iz jugoslovanske topografske karte v merilu 1 : 100.000)

v njih je postala slanasta. Takšnih alkalnih lokev in močvirij je posebno mnogo v zapadni Bački, med Telečko in severno državno mejo. Ob njih so se prebivalci poprej pečali s pridobivanjem solitra (šalitre). Med takšne alkalno-murijatične[1] velike lokve spadata tudi jezero Palić pri Subotici s 6.96 km^2 in jezero Rusanda pri Melencih (1.52 km^2), ki sta znani in zelo vporabljani zdravilni kopališči. Sicer pa je izhlapevanje v poletnih mesecih v vsem našem panonskem predelu zelo važen činitelj v vodnem stanju in njega kolebanju.

Zelo mnogo zemljišča je bilo v takšnih hidrografskih pogojih izpostavljenega povodnjim. V toku XIX. stoletja so se začele melioracije, ki naj bi omejile poplave; dosegle so do danes dokaj znatne uspehe. Rečno ravnino so obdali z nasipom na obeh straneh, tako da voda, kadar naraste, preplavi samo bolj neposredno rečno sosedstvo. Hkrati so prerezali hude meandre in vijuge, da so s tem skrčili dolžino rečne struge in olajšali ter pospešili vodni odtok. Tudi po melioracijah ostane tedaj ob naših panonskih rekah pas zemljišča, prepuščen povodnjim, toda močni, dovolj visoki nasipi po dolgem na obeh straneh obrečne proge varujejo ostalo nizko ravan pred poplavami. Po večini je borba zoper povodnji organizirana v sistemu vodnih zadrug, ki skrbijo za vzdrževanje nasipov, za njihovo popravljanje in dopolnjevanje, posebno za časa povodnji same, ko je marsikje nevarnost, da premočni vodni pritisk predre nasip. Saj se je zares že večkrat zgodilo, da je premočna voda nasip predrla in se razlila preko njega na obdelana polja ter povzročila neizmerno škodo. Tudi je treba ponekod vodo z zavarovane strani črpati ter jo prevračati čez nasip v poplavni pas. V tem poplavnem področju je seveda vse zemljišče v takšnem stanju, da ne more služiti za normalne kulture. Tu so v mrtvih strugah ter opuščenih

[1] Pavle Vujević, Geopolitički i fizičko-geografski prikaz Vojvodine. Vojvodina I. Novi Sad 1939. Str. 27.

rokavih in izločenih meandrih lokve plitve vode, v večjih celo prava jezerca; saj je ugotovljeno, da so takšne ploskve, ki so deli nekdanjih rečnih strug, oddaljene še precej kilometrov od sedanjega rečnega toka. V mnogih lokvah so le še močvirja, ponekod s trstjem in drugim vodnim rastlinstvom na gosto zaraščena. V teh nizko ležečih poplavnih pasovih raste mehkoleso drevje, vrbje in jagnjedi itd. V Vojvodini zavzemajo takšna barja in močvirja nič manj ko 3.47% produktivne površine. Mnogo pa je zemljišča, ki je porastlo samo s travo in kjer morajo prepogosto računati s povodnjijo. Njive, ki so jih tu tam uredili v teh poplavam prepuščenim področjem, so pač preveč v nevarnosti, da jim povodenj uniči pridelek.

V pričenjajoči dobi načrtnega gospodarstva bo treba natančno proučiti, če bi se dale nekatere ugodneje ležeče ploskve v poplavnem ozemlju ob naših največjih nižinskih rekah vendarle boljše izkoristiti, postavimo, v kombinaciji z umetnim namakanjem. Nemara bi bilo tu mogoče gojiti nekatere sadeže, ki zahtevajo redno namakanje; morebiti bi se našle celo možnosti za gojenje riža ali bombaža ali drugih industrijskih sadežev.

Na eno razliko je treba opozoriti že sedaj. V Posavini in do neke mere v Podravini se razprostirajo v tem nizkem obrečnem pasu, ki je še izpostavljen povodnjim, ogromni hrastovi gozdi. Zakaj osuševalna dela z nasipi zoper povodnji itd. so v glavnem izvedena le bolj v Vojvodini, medtem ko jih je v Posavini mnogo manj. Zakaj Sava dela osuševanju in borbi zoper povodnji posebno velike težave. Posavina je izredno dolga, rečni strmec je v njej posebno neznaten, kar silno otežuje odvajanje vode. Vrh tega dobiva Sava vrsto pritokov iz Dinarskega gorovja, ki dovajajo vsi obilo vode iz tega zelo namočenega visokega področja in še po svoje zadržujejo odtok vode, pritekajoče iz zgornjega in srednjega savskega porečja. Ob Savi se spričo tega zlasti skoro od Zagreba navzdol razprostirajo zelo široke ploskve docela ravnega zemljišča, ki leži le za spoznanje nad gladino reke. Tu stopi Sava le prepogosto čez nizke bregove ter poplavlja aluvijalno ravan na široko na obe strani. Kako veliko vlogo imajo tu povodnji, moremo razvideti že po manjših pritokih, ki se približajo savski strugi, a zavlačujejo svoj izliv, ker jih odbijajo mogočne poplavne vode iz Save. Kakor so se v obdobjih povodnji ti pritoki morali zadovoljiti z odtokom ob zunanjem pasu povodenjske vode, vzporedno s savskim tokom, tako so si tamkaj izdelali svoje struge; s Savo se združijo šele, kjer je kak večji činitelj prisilil združitev. Takšen tok ima Odra na Turopolju, pa Lonja na levi strani Save, podobno je z Velikim Strugom pri Jasenovcu, pa z Bosutom v vzhodnoslavonsko-sremskem področju in še z nekaterimi manjšimi rečicami. Silno majhna nagnjenost povzroča, da v širokem pasu Posavine trajno zastaja vodni odtok, da je spričo tega ravnina prevlažna, pa da je ni mogoče

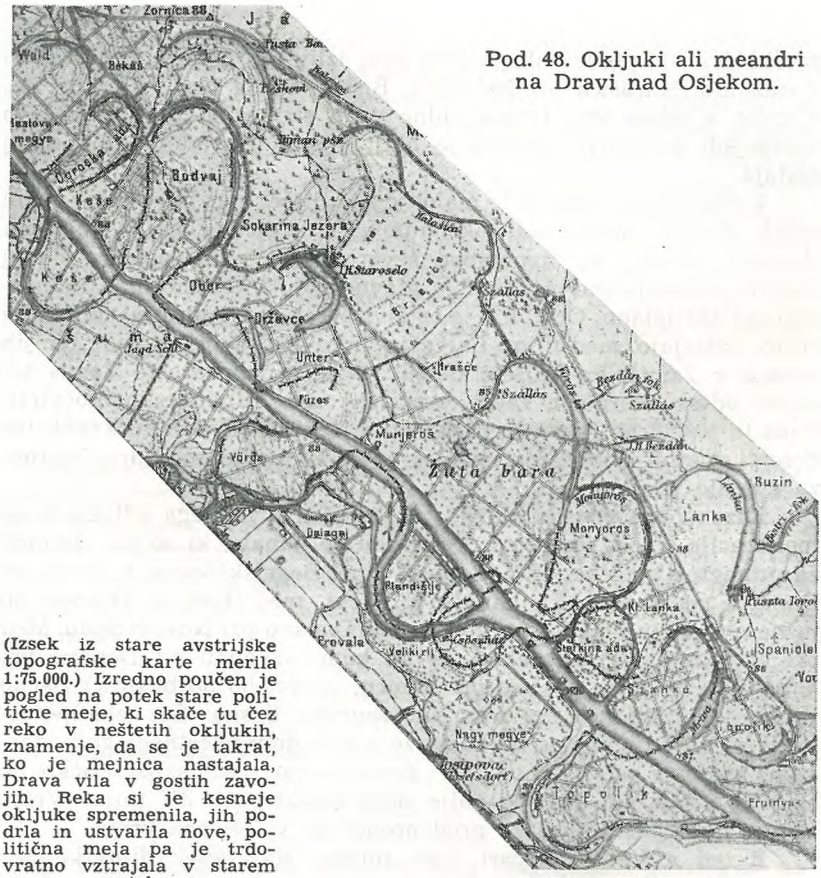

Pod. 48. Okljuki ali meandri na Dravi nad Osjekom.

(Izsek iz stare avstrijske topografske karte merila 1:75.000.) Izredno poučen je pogled na potek stare politične meje, ki skače tu čez reko v neštetih okljukih, znamenje, da se je takrat, ko je mejnica nastajala, Drava vila v gostih zavojih. Reka si je kesneje okljuke spremenila, jih podrla in ustvarila nove, politična meja pa je trdovratno vztrajala v starem poteku.

obdelovati. Zelo so tu široke ploskve ob Savi, kjer se razprostirajo samo travniki ali pašniki, še posebno pa so obsežne površine v Posavini, kjer se širijo samo gozdi. To so oni znameniti slavonski hrastovi gozdovi, ki predstavljajo veliko prirodno bogastvo, ki pa pomenijo vendarle manj izkoriščeno vrednost za celoto, nego bi bila na istem prostoru urejena polja. Prav zaradi preobširnih ploskev prevlažnega zemljišča in hrastovih gozdov je velik del Posavine neposeljen in gospodarsko le posredno izkoriščan. Posavina izkazuje spričo tega od izpod Siska pa prav do Zemuna primeroma slabo obljudenost, vsekakor za ravnino mnogo premajhno. Toda nje osušitev in preuredba v njive bo delala velike težave, kakor nikjer drugod v našem panonskem področju.

Podravina spominja sicer v marsičem na Posavino, vsaj v posameznih področjih, kjer je tudi prevlažna in kjer tudi mali pritoki

zavlačujejo ob poplavnih pasovih svoj izliv, na primer Plitvica pri Varaždinu, Karašica pri Miholjcu, Bistra, Strug pri Virovitici itd. Vendar v celem ima Drava vidno večji strmec in tudi ne dobiva znatnejših pritokov, ravnina je bolj napeta in vodni odtok manj zastaja.

Vstran od rek imamo le malokje zemljišče, kjer bi zastajal vodni odtok. Vendar imamo tudi takšno površje, in sicer zlasti v srednjem Banatu. Tamkaj se razprostira severno od Velike peščare dokaj obsežno Alibunarsko močvirje, v glavnem med Vršcem in Alibunarjem ter Mariolano. Očividno je tu živi pesek zavrl prvotni odtok, da rečice zastajajo, med njimi največja Moravica, ki zbira vode ter jih odvaja v Tamiš. Po hujšem dežju, zlasti kadar naraste Tamiš ter zajezi odtok Moravici, zalije povodenj vse Alibunarsko močvirje. Toda to močvirno ravan so prepregli z jarki in odvodnimi kanali ter dosegli znatno izboljšanje pogojev za obdelovanje, med drugim tudi za gojenje riža.

Razen prekopov, ki služijo za skrajšanje vodnega odtoka in za melioracije sploh, imamo v Vojvodini še kanale, ki so jih izkopali za prometne potrebe. Tak je, postavimo, Begejski kanal v srednjem Banatu, pa dva velika kanala v Bački, med Tiso in Donavo ob južnem vznožju Telečke ter v vezavi na Donavo pri Novem Sadu. Med projektiranimi je še prekop, ki ga bomo izkopali od Donave pri Vukovaru do Save nekako pri Šamcu; zvezal bo po bližnjici Bačko in Dravo s srednjo Posavino ter severno Bosno. Še velikopoteznejši bo novi prekop, ki ga bomo že v prvi dobi načrtnega gospodarstva izkopali od Donave pri Bezdanu po sredi skozi Bačko do Bečeja, a tam čez Tiso pa dalje skozi Banat proti JV mimo Vršca ter ga napeljali v Donavo pred prehodom v Železna vrata.

Razen v Veliki peščari, kjer imamo živi pesek diluvijalnega izvora, je treba omeniti še živi pesek, ki pa je sodobnega značaja. Ob Donavi nad Železnimi vrati in pod njimi se nahajajo manjši pasovi živega peska, ki ga še vedno prenaša veter. Tu je velika menjava med vodnim stanjem reke, zakaj ob nizki vodi teče Donava po primeroma ožji strugi, medtem ko se ob njej širijo iz drobnega peska sestoječi zunanji deli struge, ki jo voda preplavlja pač ob srednjem, še širše pa ob visokem stanju. Iz te obdobno suhe proge zunanje rečne struge izpihava veter v razdobjih nizkega vodnega stanja najfinejši pesek ter ga zanaša na bližnjo ravnino, povzročajoč s tem ponekod znatnejše okvare polju. Na srečo imamo takšnih področij živega peska ob Donavi le malo, največ ob Železnih vratih.

Obsežno je bilo še nedavno področje živega peska v slavonski Podravini; razprostiralo se je po dolgem vzporedno z Dravo od kraja Molve pri Virju mimo Djurdjevca in Kloštra z malim presledkom prav do Virovitice. Tudi tu izvira živi pesek, ki sestoji poglavitno iz kremenjakovih in silikatnih zrnc debeline 0.05—2.00 mm,

še iz starejših kvartarnih razdobij, pač iz nasipine stare Drave in njenih pritokov. Še do konca prejšnjega stoletja je bil to zares pravi živi pesek, ki ga je veter neprestano gibal, da ni le vedno znova menjaval oblike površja, marveč tudi le prepogosto prekril bližnja polja ter povzročil hudo škodo po njivah in travnikih, vrtovih in vinogradih. Potem pa so se ljudje lotili borbe s tem za naše kraje dokaj nenavadnim poljskim sovražnikom; velike ploskve na dotlej živem pesku so zasadili z drevjem, ponekod so uredili že njive in vinograde, ko so z gnojenjem pomnožili pogoje za rastje. V glavnem je nekdanji živi pesek sedaj ukročen, samo tu in tam je na bolj izpostavljenih krajih še gibljiv, vendar v tako majhnih ploskvah, da ne more več povzročati znatnejše škode.

Geografski razpored nižine v našem Panonskem predelu

Ako hočemo karakterizirati nižino v našem Panonskem predelu, moramo vedno znova poudarjati razliko med obema glavnima njenima področjema: aluvijalno ravnino ob rekah in starejšo, pretežno diluvijalno ravnino v nekoliko višji legi pa po večini bolj vstran od rek. Toda razlika med obema področjema je tudi še v geomorfoloških svojstvih reliefa kakor tudi v sestavi tal. Aluvijalna ravan je iz nepropustnih rečnih naplavin, iz puhlici slične gline ilovače, pomešane s silno drobnim peskom. To je popolna ravan, kjer celo na velike daljave ni prav nikakršnih vzpetin; površje je nagnjeno samo toliko, kolikor se mu nadmorska višina spušča vzporedno z reko v smeri toka. V južni Bački, kjer imamo v vsem našem panonskem predelu največji sklenjeni pas aluvijalne ravnine med Tiso in Donavo, od velikega kanala na robu Telečke pa na jug do Donave pod Fruško goro, v širini okrog 40 km in v dolžini okoli 90 km, višinska razlika ni večja od 24 m. Nagnjenost površja se na oko ne more nikjer opaziti, nikjer zaznati. Šele v območju rečnega toka moremo govoriti o pregibih v zemljišču, kjer gre za struge, opuščene in žive.

Struge naših velikih rek v panonski nižini so primeroma velike. Postavimo, struga Donave med Batino in Bačko Palanko je široka 380—760 m, pri Novem Sadu 1100 m, ob ustju Tise 687 m, a med Zemunom in Palanko 420 do 2000 m. V sorazmerju s širjavo se ji menjava globočina, a na splošno postaja struga globlja v smeri vodnega toka. Srednja globina donavske struge od Batine do Bačke Palanke znaša 4.7 do 10.7 m, od tod do Zemuna 3.0 do 6.8 m, a dalje do prestopa v Železna vrata ob ustju Nere 5.1 do 13.0 m. Tisa ima strugo v spodnjem toku globoko od 4.5 do 10.6 m. Sava od ustja Bosne do Sremske Mitrovice od 2.8 do 9.1 m, a naprej do izliva od 6.1 do 12.2 m, medtem ko je Drava v spodnjem delu globoka od 2.1 do 3.9 m. Toda na posameznih krajih so reke globoke še mnogo

bolj, Donava do 23 m, Sava do 21 m, Tisa do 14.2 m ter Drava do 7.0 m. Umljivo je, da ostane zemljišče v območju živih in opuščenih strug do neke mere razgibano, toda le v smislu plitvih ali globljih rečnih kotanj, ki se jim prvotni značaj pozna na prvi pogled po obliki, potegnjeni v dolžino in po srpastih vijugah. Otoki (»ade«) med rečnimi rokavi so povsod iz aluvijalne ravnine in iste višine.

Diluvijalna ravnina se povsod dviga nad aluvijalno ploskvijo z izrazito ježo, po večini s prav strmo stopnjo, ali celo z navpičnim odsekom. Višina stopnje je različna, ponekod le do 20 m, gotovo pa vsaj nekaj metrov, po drugod pa znatno več. Južni rob Telečke v srednji Bački se vzdiguje 15—30 m visoko, terasa puhlice pri Zemunu 40 m, v najmočnejših ježah celo 40—60 m, kakor na primer pri Titelu. Višinska razlika pomeni običajno obenem debelino puhliške odeje.

Diluvijalna ravan se od aluvijalne ne razlikuje samo po večji višini, marveč je tudi za spoznanje krepkejše razgibana. Zakaj skoro nikjer ni popolnoma ravna, marveč je domala povsod tako rekoč vzvalovljena, to se pravi, prav lahno vegasta. To velja za vso diluvijalno ravnino, pá naj je iz prave puhlice ali iz živega peska ali iz starih, zdaj že davno mirujočih vetrovnih sipin. Toda nagnjenost teh zemeljskih valov je docela neznatna, raztegnjena na dolžino in spričo tega zelo malo učinkovita. V severni Bački na diluvijalni Telečki na primer so bodi mirujoče kot žive sipine v svojem svodu za 10—20 m višje od obdajajoče jih puhliške ravnine. Toda tudi kjer so višinske razlike večje, kakor postavimo v severnovzhodni Bački, v izmeri 50—55 m, je nagnjenost v zemljišču le slabo opazna, saj znaša le 1.3 m na razdaljo 1 km. Največje pa so višinske razlike v področju Velike peščare v vzhodnem Banatu.

Kar se tiče razporedbe aluvijalne in diluvijalne ravnine, moremo naglasiti, da je najbolj preprosto razmerje v Bački. Tu je vsa južna Bačka iz same aluvijalne ravnine, ki jo moremo na primer v okolici Novega Sada tako izvrstno pregledati. To je največja sklenjena aluvijalna ravnina v našem panonskem predelu. Nastala je najbrž na ta način, da je Donava, ki je sprva tekla od okolice Sombora prečno čez Bačko proti JV do Tise nekoliko pod Bečejem, odnašala diluvijalno puhlico, izpodjedajoč jo v neprestanem odmikanju na desno, dokler ni odstranila vse v celoti tja do vznožja Fruške gore, ki je šele ustavila njeno prestavljanje. Ob tej črti prvotnega donavskega toka je izkopan sedanji Veliki kanal med Donavo in Tiso; tik severno ob njem pa se z ježo začenja Telečka, diluvijalna ravan severne Bačke, ki je največje naše sklenjeno puhliško področje, dasi v severnem delu močno prekrito s sipinami umirjenega in živega peska.

V Banatu, ki je prav tako kot Bačka iz same ravnine, je razporedba aluvijalnega in diluvijalnega dela bolj medsebojno pre-

pletena. Aluvijalna ravan se vleče po dolgem ob Tisi, a še v širšem pasu po dolgem ob Donavi. Od tod se vleče v prav širokem pasu ob Tamišu navzgor celo še v rumunski Banat, z veliko stransko izboklino ob Moravici navzgor v Alibunarsko močvirje, skoro do Vršca. Drugi, a ožji pas se vleče ob Begeju navzgor, a končno so potegnjeni še ožji prameni aluvijalne ravnice med Begejem in spodnjim Morišem. Vmes med njimi so razprostrti pasovi diluvijalne puhlice, toda le zelo malo višje od aluvijalne ravnice, tako da je severni naš Banat primeroma malo razgiban in domala povsod zelo rodoviten. V južnem Banatu pa imamo v zelo vzvalovljeni Veliki peščari največje vzpetine v vsej naši ravni Vojvodini.

Tudi v Slavonsko - Sremskem medrečju obvladuje ravnino razlika med aluvijalno in diluvijalno površino. V Sremu pripada ves zelo obsežen južni pas aluviju, ki je tudi tu popolnoma raven. Diluvijalna ravnina iz puhlice zavzema severni del Srema in se naslanja na vznožje Fruške gore. Potočki, pritekajoči s Fruške gore, so jo na plitvo razrezali, da je rahlo vzvalovljena, toda čez poletje je v teh strugah le redkokdaj kaj vode. Odcepek puhlice sega prav do Zemuna, kjer se proti Beogradu svetli strmo odsekana njena ježa. — Med Fruško goro in Dilj goro se Posavina drži Podravine s široko ravnino puhlice s središčem okrog Vinkovcev. Le malo je vzvalovljena njena površina, vendar od aluvija na jugu jo loči krepko poudarjena ježa. Pri Vinkovcih je med donavskim pritokom Vuko ter savskim dotokom Bosutom le ozek in nizek razvodni pas, ki ga ne bo težko izkoristiti za napravo prekopa med Donavo pri Vukovaru ter Savo na ustju Bosne.

Posavina se ob osamljenih hribih in gorah okrog Požeške kotline zelo zoži, pa se razširi znova v zgornjem delu, kjer se raztegne zelo daleč proti Podravini, in sicer ob Pakri, Čazmi ter Lonji. Tudi tu imamo neposredno ob Savi in njenih pritokih aluvijalno ravnico, popolnoma ravno, toda vstran od nje se razprostirajo za nekaj metrov višje diluvijalne ravnote, naslanjajoče se na osamljene gorice zadaj za Pakro, okrog Moslavačke gore ter ob Bilu. Tudi tod je po veliki večini ježa prav strma ali vsaj zelo dobro izražena; ni čuda, da so se tako rada nanje naslonila vodilna naselja. Na desno stran se iz Posavine izobliči prehod v prostrano Karlovško kotlino, ki pripada po svojih prirodnih svojstvih že panonskemu obodu. Ob Savi navzgor vidimo isto razmerje tudi ob Krapini v Zágorju, kakor tudi v Savski dolini pod Gorjanci: nad aluvijalno ravnino, ki je neposredno ob reki, se z izrazito ježo vzpenja diluvijalna terasa, ki sestoji tu po večini iz diluvijalne ilovice, pomešane s peskom, prehajajočim višje gor po dolini tudi že v prod in konglomerat, ki je razgaljen šele ob spodnji Krki. Tudi Krško kotlino še obvladuje razloček med aluvijalno ravnico ter diluvijalnimi terasami.

V Podravini je aluvijalna ravnica znatno ožja in bolj prepletena z vzpetinami diluvijalnega zemljišča, ki vsebuje, kakor že vemo, tudi sipine iz ujetega in še iz živega peska. Podravina je primeroma ozka, od levega brega pripada Jugoslaviji samo primeroma malo obsežno področje pri Goli nasproti Koprivnici, ako pustimo v nemar manjše kose ozemlja na levem bregu sedanje Drave, ki pripadajo nam. Znamenje so nam, kako je nekdaj tekla Drava in kako so se njeni okljuki spreminjali v toku stoletij, politično-teritorialna meja pa je ostala v starem dravskem toku. — Baranja v kotu med Dravo in Donavo je v glavnem enako razgibanega površja, kakor ostala Podravina, pa je tej mnogo bolj podobna nego sosedni Bački. V zgornjem delu prehaja Podravina po eni strani čez Medjimursko ravan v ravno Pomurje, posebno široko v slovenskem Prekmurju, po drugi pa v Dravsko polje med Halozami ter Slovenskimi goricami. Široko aluvijalno ravan spremlja tu z zelo krepko 20—40 m visoko, po večini prav strmo ježo obrobljena diluvijalna terasa, sestoječa iz gline-ilovice in iz peska-proda; prehod iz puhlice se izvrši v glavnem v Medjimurju. Prav interesantno je, kako se uveljavlja prehod iz panonskega v alpsko področje s tem, da postane prehod iz aluvija v diluvijalni svet mnogo bolj razgiban, saj sestoji ravnina tu iz serije teras, ločenih med seboj po nizkih, a izrazitih ježah, zlasti na zgornjem Dravskem polju.

Bosanska Posavina in Mačva sta v glavnem iz aluvijalne ravnine in nista nič drugega ko kosa iste skupne Posavine. Očitno je, da je vodni tok najmočnejših dinarskih rek, Bosne in Drine, Savo odrival proti severu, vendar tako, da so rečne struge kolebale in je bila pri tem diluvijalna puhlica odstranjena. Šele bliže goricam in hribom na jugu se držijo ostanki diluvijalnih teras. Podobno je ob spodnji Kolubari ter še bolj na široko ob spodnji Moravi ter do neke mere ob Mlavi. Ob njih se razprostira aluvijalna ravan, ki je docela ravna, toda nad njo se s krepko izoblikovanimi ježami dvigajo diluvijalne terase, ki so na njih ostali kosi puhlice, zadaj za njimi pa se vzpenjajo na višje nizke gorice iz tercijarnih snovi. Po vseh svojih prirodnih svojstvih so te ravnine na desni strani ob srednji ter spodnji Savi kakor tudi na desni ob Donavi v severni Srbiji deli iste velike Panonske nižine, enake rodovitnosti, enakega položaja v odnošajih do vodnih tokov in enako izpostavljeni nevarnostim ter oškodbi povodnji. Panonsko nižavje je širše področje, nego smo bili često vajeni gledati pod zožujočimi pogledi politično-teritorialnih vidikov. Za načrtno gospodarstvo so prav ta prirodna svojstva najbolj važna in najbolj odločilna. Nanje se moramo ozirati, kadar delamo zaključke za bodočnost ter izbiramo, kako bi si uredili ta lepi naš svet, kako bi usmerili naše gospodarstvo, ki je bilo le predolgo ujeto v sponah zgodovinskih omejitev, gospodarske ohromelosti.

Osamljene gore, gorice in hribi v našem Panonskem predelu

Iznad kvartarne ravnine se dvigajo v našem Panonskem predelu, v področju na zahod od Donave, osamljene vzpetine, ki so ponekod prav nizke, jako položne gorice, sestoječe samo iz jako mehkih in maloodpornih mladotercijarnih slojev, po drugod pa višji hribi ali celo gore, kjer se mladotercijarna odeja omejuje na vznožni pas, medtem ko je vse ostalo površje iz starejših kamnin, mezozojskih in paleozojskih, v znatnem delu pa tudi iz kristalastih škriljcev in vulkanskih gmot. Te kamnine so mnogo bolj trde ter odporne, gore iz njih so višje in bolj strme; največje višine dosezajo okrog Požeške kotline v Papuku (953 m) ter Psunju (989 m), pa ob Hrvatskem Zagorju, kjer doseza Medvednica ali Zagrebačka gora 1036 m, medtem ko je Kalnik ob Zagorju samo 643 m visok. Brez dvoma je, da so te osamljene gore ostanki velike panonske grude, ki se je ugreznila v znatno globino, predstavljajoč hkrati zvezni člen med Osrednjimi Alpami ter Rodopsko gmoto.

Najbolj proti vzhodu je pomaknjena Fruška gora, ki se vleče v Sremu tik južno ob Donavi; nedvomno je reki onemogočila, da bi bila svojo strugo premaknila še nadalje na desno proti jugu. Fruška gora sestoji največ iz mezozojskih kamnin in kristalastih škriljevcev ter vulkanskih snovi. Orografsko je to dolgo, a ozko pogorje zmerne višine, saj doseza v najvišjem vrhu Crveni Čot samo 539 m. Iz mladotercijarne odeje sestoječi vznožni del, ki je položnejši, je ozek, obsežnejši le na severni in južni strani. (Sladkovodne zgornje oligocenske plasti vsebujejo tudi dober premog, ki ga kopljejo v rudniku pri Vrdniku.)

Tudi severno od Drave se zapadno od Donave vidijo osamljeni hribi in gorice, kako molijo iznad široke nižine, dasi le s skromnimi višinami. Največ jih je okrog Pečuha, v madžarskem področju, kjer vsebujejo tudi premogovne plasti, ki dajejo v rudniku v Pečuhu obilo prav dobrega premoga. Tudi v teh hribih so razgaljene starejše kamnine, ki je iz njih največ ovršje, medtem ko so vznožna področja prekrita v znatnem delu z mladotercijarno odejo, razrezano v prav nizke, položne gorice.

V jugoslovanskem delu Baranje se dviga iznad kvartarne ravnine samo nekako 15 km dolgi, pa do 3 km široki hrbet Crna šuma, ki se vleče nekako od Batine ob Dravi proti JZ, dosezajoč v svojem najvišjem vrhu še vedno samo 243 m. Ta hrbet je v glavnem iz mladotercijarnih slojev. Bržkone so v osnovi trše, pa zato odpornejše starejše kamnine, ki se je spričo tega tudi mehki tercijar nad njimi očuval; starejša živa skala pa ne gleda nikjer na površje. Zato je hrbet Crne šume v vseh smereh zelo položen, pa prekrit s kulturami, posebno z vinogradi.

Kot nadaljevanje Fruške gore, vendar od nje ločena z več ko 60 km široko ravnino, v kateri se Podravina stika s Posavino, se dviga obsežna skupina osamelih gora, hribov in goric, ki leži v sredi med njimi zaprta Požeška kotlina. To je vsekakor v našem panonskem predelu najobsežnejša osamljena gorska skupina. Toda ni enotna. Stare kamnine mole iz mladotercijarne odeje samo v višjih delih, posebno na široko sklenjeno v Papuku in Psunju, kjer dosežejo tudi največje višine, 953 m in 989 m. Niti v teh visokih področjih gore niso strme, marveč prevladujejo povsod položna pobočja in zaobljeni vrhovi. Še posebno položno je površje v nižjih zunanjih robnih delih Požeškega gorovja, ki sestoje iz mehkih, slabo sprijetih mladotercijarnih slojev, pa se tudi po majhnih višinah že na prvi pogled razlikujejo od višjih notranjih, iz starih kamnin sestoječih gorá. Skoro samo iz tercijarnih hribin pa sestoji Požeška gora in obsežna Dilj gora. Tercijarne gorice se završujejo po večini kaj malega nad 300 m, vsekakor pa med 300 in 400 m, dosezajoče večje vzpetine le malokje, kvečjemu blizu do 500 m. Tercijarne gorice so zelo razčlenjene, razrezane v gosto mrežo grap, dolin in dolinic, ki jih ločijo široko ploščati hrbti. V zunanjih pasovih je na njih mnogo vinogradov v sončnih legah, po drugod je gozd, ki pokriva sklenjeno vse višje gorovje.

Požeška skupina osamljenih gora, hribov in goric je kos panonske grude, ki je bila med tektonskimi premiki prepočena v raznih smereh in kjer so se posamezni kosi vzdignili različno visoko ali pa so se sosedni ugrezali intenzivneje. Da so kosi te stare grude obmejeni s tektonskimi počmi, o tem pričajo tudi izvirki rudninskih vodá ter toplic, ki se nahajajo na več krajih na vnanjem robu, posebno izdatno v Lipiku ter pri Daruvaru, urejene v zdravilišče.

Zapadno od Požeške gorske skupine se dviga popolnoma osamljeno med Ilovo, Čazmo in Lonjo Moslavina. Kljub temu, da je ta gorica dokaj obsežna, se dviga z najvišjim vrhom Humka samo do 489 m. Po veliki večini sestoji iz granita ter iz metamorfnih škriljevcev, pa je očividno zaradi trdote svojih kamnin kljubovala izpodnebnim silam. Njena pobočja z vrhovjem pa so izoblikovana zelo položno, spričo tega se površje ob pogledu od daleč primeroma malo razlikuje od nizkih tercijarnih goric, sestoječih iz tercijarnih plasti, naslanjajočih se na staro gorovje na zunanjem robu, zlasti na južni in vzhodni strani. Ni čuda, da so tudi Moslavino z velikim uspehom izrabili za vinograde in moslavačko vino uživa velik sloves. Tod bo kazalo vinorejo še zelo stopnjevati.

Od Papuka se vleče vzporedno z ravno Podravino nizek, a dokaj širok hrbet tja do osamljenega Kalnika; ima značilno ime Bilo. Spominja popolnoma na baranjsko Crno šumo; tudi tukaj sestoji ves hrbet samo iz mehkih tercijarnih slojev, ki se izpod njih nikjer

ne pokaže starejši kamen. V najnižjem področju, med Koprivnico in Križevci, se celo tercijar skrije pod diluvijalno odejo, ki tvori v napeti terasi zvezo med tercijarnim predgorjem Kalnika ter zahodnim koncem tega široko ploščatega, a silno nizkega hrbta. Celo najvišja vzpetost v zahodnem koncu se nahaja samo 294 do 321 m visoko. Umljivo je, da je tudi ta dolgi hrbet porastel največ z gozdom, vendar segajo ponekod kulture z vinogradi in kmetijskimi naselji prav v ovršje.

Kalnik in Medvednica ali Zagrebška gora sta zadnji dve vzpetini, ki ju moramo šteti še med prave panonske osamelce. Zakaj po svoji kamninski sestavi, v kateri se družijo mezozojske hribine, tudi apnenci, s kristalastimi škriljevci ter vulkanskimi gmotami, sta podobni ostalim kosom panonske grude, izoblikovanim v osamljene gore. Saj se je izkazalo, da je Medvednica imela s svojo zelo odporno trdo kamninsko gmoto zelo velik vpliv na tektonski razvoj zgradbenih gub v bližnjem Posavskem hribovju, ki so se tako rekoč ovile okrog nje iz smeri Z—V v pravec JZ—SV (prim. Orlico onstran Sotle). Po oroplastiki in po razpotegnjenosti geološko-petrografskih prog imamo vtis, kakor da tvorita Kalnik in Medvednica skupaj dolgo pogorje smeri SV—JZ. Vendar je že na prvi pogled razvidno, da sta tu v glavnem dve dolgi, a ožji gori, Kalnik pač in Medvednica, sestoječi obe iz starejših in zelo starih kamnin, medtem ko je zvezni del med njima mnogo nižji in le iz tercijarne odeje, razgibane v prijazne nizke vinorodne gorice. Kalnik doseza z najvišjim vrhom 643 m, kar sicer ni mnogo, a je gora vendarle videti sredi prostrane nizke okolice zelo mogočna. Da tudi Kalnik obdajajo zgradbene poči, je očitno, saj se ob njej javljajo topli in rudninski izvirki, med njimi najimenitnejši v Varaždinskih Toplicah. Medvednica, ki je bolj znana pod novejšim imenom Zagrebačka gora, pa tudi kot Sleme, je znatno višja, saj se dviga do 1035 m v Slemenu. Tudi obod Medvednice je iz nizkih, zelo položnih tercijarnih goric, ki je v njih izoblikovana tudi lepa, sončna in vinorodna zagrebška okolica. V starejših kamninah Medvednice pa vidimo ponekod v podolžnih pobočjih celo znatnejše strmine.

Zadaj za Zagrebško goro se razprostira razsežno Hrvatsko Zágorje, ki ima svoje ime očividno po tej legi, pogledano od Zagreba in široke Posavine. Zagorje je svet nizkih položnih, silno živahno razrezanih tercijarnih goric, ki se iz njih vzdigujejo na višje samo nekatere gore, sestoječe največ iz mezozojskih kamnin, tudi iz apnenca, pa so zato celo precej strme in dokaj visoke (Ivančica 1061 m, Kuna gora 520 m). Te gore predstavljajo dejansko še končni del alpskega predgorja, toda celotni položaj, posebno pa prostrana tercijarna odeja, ki jih obdaja, jih uvršča že k panonskemu robu.

Robno področje Panonskega predela

Panonska ravan je okrog in okrog obdana z nizkimi goricami, ki so izoblikovane iz obrežnih usedlin nekdanjega Panonskega morja in jezera. Nadmorska višina ovršja teh goric se giblje zelo nizko, največ okrog 300 m, pa med 300 in 400 m ter preko tega kvečjemu do 500 metrov. Med goricami tečejo proti panonski nižini velike reke, neposredni ali posredni donavski pritoki, in ob njih se vlečejo široke ravnine, ki predstavljajo tako rekoč kakor zalive velike Panonske nižine. Po teh obrečnih ravninah je robno panonsko gričevje še posebno krepko povezano na Panonsko kotlino, kar se izraža v podnebju, v značaju tal, v gospodarstvu in prometnih vezavah.

V severnovzhodni Sloveniji pripada k robnemu področju Panonske kotline prav obsežno ozemlje. Tu je predvsem prostrano Goričko, sestoječe iz enakomerno nizkih goric, kjer celo najvišje komaj za spoznanje presežejo 400 m (do 410 m), razprostirajoče se od Rabske doline na severu pa do široke ravnine ob Muri. Gorice prekmurskega Goričkega se prav polagoma znižujejo proti vzhodu, prehajajoč onstran državne meje na obeh straneh prekmurske Krke proti Blatnemu jezeru. Proti zahodu pa se Goričko nadaljuje, zvišujoč se polagoma v široko ploščate gorice avstrijske Štajerske, razprostirajoče se med Rabo in Muro proti Gradcu. Iz trahita in bazalta sestoječe kope okrog zdravilnega rudninskega izvirka in zdravilišča v Gleichenbergu nudijo edine nemirne poteze v obzorju s svojimi bolj strmimi in visokimi vrhovi, do 607 m največ.

Še lepše in slikovitejše so Slovenske gorice, zavzemajoče področje med Mursko ravnino ter Dravskim poljem. Začenjajo se z Medjimurskimi goricami pa se vlečejo v dolgih, široko ploščatih hrbtih, razrasle v neštete stranske hrbte in pomole, enakomerno ploščate, razgibane v mnoge široke, za kulture in naselja prikladne terase; zelo enakomerno so nizke in celo najvišje gorice se vzpenjajo komaj kakšne metre nad 400 m. Šele ko se približajo Kozjaku, pogorju iz kristalastih škriljevcev, in ko severno ob njem na narodni in državni meji prehajajo v avstrijske štajerske gorice ob Solbi, se jim višina vzpne na okrog 500 m. Slovenske gorice so najimenitnejše vinorodno področje na Slovenskem.

Na južni strani se vlečejo ob Dravskem polju nizke gorice od ravne hrvatske Podravine pri Varaždinu; v glavnem delu od hrvatske meje pa nekako do Makol se imenujejo Haloze, od tod navzgor, v kotu med Konjiškim ali Bočkim pogorjem in Pohorjem, pa jim pravimo Dravinjske gorice, saj pripadajo porečju Dravinje in njenih pritokov.

Med temi tremi progami nizkih tercijarnih goric se razprostira ravan ob Muri in ob Dravi, ki se združi v široki Medjimurski rav-

Pod. 49. Slovenske gorice.
Pogled na vinorodne Jeruzalemske gorice, središče vinarstva.

nini. Murska ravan je le še malo razgibana v kvartarne terase, tako da je v njej razlikovati predvsem docela ravno, zelo široko aluvijalno nižino na obeh straneh reke, kjer se povodnji razlivajo dokaj pogosto in dokaj na široko. Do neke mere so poplave omejili z regulacijo Mure, ki je imela predvsem namen, očuvati bregove pred trganjem, izpodkopavanjem ter odnašanjem. Zadaj za širokim aluvijem je ostala primeroma ozka diluvijalna terasa, ki se dviga z dokaj visoko ježo, zlasti na levi strani. Tudi pri Muri se je moglo ugotoviti, da polzi reka polagoma na desno stran; kakor je njeno porečje nesimetrično, tako je nesimetrična tudi Murska ravan, ki je leži daleč večji del na levem bregu. V podrobnem razlikujejo prebivalci Ravensko (na prekmurski strani), pa Mursko polje (v vzhodni Prlekiji), pa Radgonsko ravan ter končno v zgornjem delu Lipniško polje, ki pripada že avstrijskemu delu Štajerske in se neha šele v soteski pri Wildonu.

Od Medjimurja navzgor se vleče ob Dravi Dravsko polje, ki je posebno široko v zgornjem delu, kjer se razteza do Maribora in tja do vznožja Pohorja, vključujoč preveč namočene Črete. Dravsko polje je v zgornjem delu precej bolj razrezano v terase; tudi teče tukaj Drava v globlje zarezani strugi, kjer povodnji ne morejo imeti kaj prida pomena, medtem ko imajo v spodnjem delu mnogo

večjo vlogo, saj se tam ob plitvi rečni strugi širi široka aluvijalna ravan, ki jo vode iz reke le prečesto zalijejo in kjer se spričo tega razprostira skoro samo vrbje. Kameniti drobir je v Murski ravnini ter na Dravskem polju znatno bolj debel, nego v pravi Panonski ravnini; tudi je plast prepereline tu mnogo manj debela, pa manj mešane sestave in zaradi tega tudi manj rodovitna. Skratka: zelo se opazi, da smo tu že v prehodnem področju med Panonsko kotlino in Alpami.

Slovenske gorice, Dravsko polje ter Dravinjske gorice segajo na zahod do velike prelomnice, ob kateri se neha Panonska kotlina ter se začenjajo Alpe centralnega pasu s Kozjakom in Pohorjem, podobno kot se v avstrijski Štajerski ob Golici (Koralpe) zaključuje tako imenovani Graški (tercijarni) zatok, zapadni del Panonske kotline. Tukaj je tedaj Panonska kotlina docela določno ločena od Alp po izraziti prelomni in orografski črti. Znatno drugače pa je v južnovzhodni Sloveniji ter severnozapadni Hrvatski.

Med Podravino in Posavino segajo podaljški predalpskega hribovja daleč na vzhod v robno panonsko področje. Vzhodni konec Karavank vsebuje še Konjiško goro, Boč, Donačko goro ter Macelj in Ravno goro, ob kateri se šele starejše kamnine skrijejo pod mladotercijarno odejo goric ob Varaždinski Podravini. Osrednji pas Posavskega hribovja se preko Rudnice (687 m) nadaljuje čez Sotlo ter se vzpne v Kuni gori na 520 m, posebno visoko pa v Ivančici (1061 m) ter se s svojim starejšim jedrom skrije šele nedaleč od Kalnika pod mladotercijarno odejo. Južni pas Posavskega hribovja se z Orlico neha že ob Sotli. Med navedenimi pogorji, ki so zaključni del predalpskega sredogorja in hribovja, se razprostirajo zelo položne nizke gorice, ki so v vsem obsegu iz mladotercijarnih usedlin panonskega morja. Nizke gorice, po večini obdelane, v znatnem delu pokrite z vinogradi, to je ona vesela, sončna pokrajina Hrvatskega Zágorja, ki je znana kot ena najgosteje naseljenih pokrajin v vsej naši zvezni republiki Jugoslaviji. Glavni del Zagorja (s Prigorjem) pa se razprostira v širokem zelo nizkem področju porečja Krapine, med Ivančico ter Zagrebško goro. V njega nadaljevanju na desni strani spodnje Sotle leži Krška kotlina, ki sega daleč proti JZ med Gorjanci in Radoveljskimi hribi. Tudi dno Krške kotline, ki obsega še ravan na obeh straneh Save, je iz debelih plasti kvartarne nasipine, ki nudi osnovo za dobra polja, a je v področjih glinaste naplavine v brežiški Dobravi ter v Krakovu ostala vlažna, porastla le z gozdi, predvsem s hrastovjem. Vsa Krška kotlina je obdana z nizkimi goricami, ki so področje najlepših vinogradov, osredotočenih zlasti okrog Bizeljskega, Krškega in Kostanjevice.

Najbolj daleč proti zahodu sega Panonska kotlina južno od Gorjancev, v prostrani Karlovški kotlini, ki je postala osredje širokega porečja Kolpe. Karlovška kotlina je v svojem osrednjem

Pod. 50. Mlin na Muri.
Tip mlina, plavajočega na reki (glej vezavo ob bregu).

področju preveč zamočena, vode v njej zastajajo tako, da je obdelovanje oteženo in se po velikem delu razprostirajo sami gozdi, pa je zato le zmerno poseljena. Okrog Karlovške kotline se širijo nizke gorice iz mladotercijarnih morskih in jezerskih usedlin. Zlasti prihajajo do veljave Vukomeričke gorice, ki ločijo Karlovško kotlino od ravne Posavine. Samo na zahodno stran meji Karlovška kotlina neposredno na mezozojske, v glavnem kredne apnence Dinarskega gorovja, ki pa so tukaj izoblikovani v izredno nizko, kraško valovito ravnoto plitvega krasa, katerega del je tudi slovenska Bela Krajina, na hrvatski strani pa mnogo širša Slunjska ploča. V tem prostranem ravniku so se vse znatnejše reke ohranile na površju, dasi tečejo v tesnih, dokaj globokih dolih, medtem ko je ravnota med njimi razjedena z neštetimi kraškimi vrtačami, v znatnem delu pa prekrita z debelo in prav rodovitno kraško rdečo prstjo. Spričo svoje nizke lege je celo ta robni dinarski pas preko Karlovške kotline še odprt panonskemu podnebju, kar mu omogoča še vinogradništvo po prisojnih legah na nizkih goricah, ki se dvigajo s kraškega ravnika. Toda sicer pripada po svoji zgradbi, po prirodi tal že dinarskemu področju, dasi je to najbolj svojevrsten del roba Panonske kotline. Preko njega se Panonska kotlina najbolj približa Jadranskemu morju, saj ostane Karlovška ravnina od njega oddaljena samo še 70 km, a zahodni rob nizke Belokrajinsko-Slunjske ploče le 40—45 km. Ako ne bi bilo Dinarsko gorovje tako visoko in strmo, bi se bil brez dvoma tod razvil najbolj uporabljani prehod v Sredozemlje.

Na jugovzhod od Karlovške ravnine sega Panonska kotlina do nizkih predgorij Dinarskega gorovja. Meja je tu redkokje črta, marveč imamo opravka s postopnim prehodom: na desni strani Save, ob ravni Posavini, se širijo najprej nizke gorice, ki so položne, široko ploščate in plečate, sestoječe iz mladotercijarnih usedlin. Še južneje se razvrščajo višje gorice, pa hribi iz starotercijarnih, dalje tudi iz mezozojskih kamnin, ki so trše in odpornejše. Težko je ob kratkem, s črto, podati mejnico med robnim področjem Panonske kotline, kjer še prevladuje panonsko podnebje in kjer je možno panonsko gospodarstvo, ter višje ležečim ozadjem, kjer že prevladujejo svojstva gorskega predela.

Da sega Panonska kotlina na južno stran reke Save, kaže že razprostranjenost nižine, ki se iz panonskega osredja razprostira prav do vznožja goric na jugu. Ali gorice same, ki obrobljajo nižino, so iz usedlin panonskega morja miocenske ter jezera pliocenske dobe in spadajo k robnemu pasu Panonske kotline. Zadaj za njimi in nad njimi se šele dvigajo posamič, ne sklenjeno, gore, ki so iz mnogo starejših kamnin, gore, ki so se že vzpenjale v višine, ko je na severu pod njimi še valovilo morje. V njih nam je tedaj gledati južni obod Panonske kotline, njen južni rob, ki naj nam pomeni razmejitev med Panonsko kotlino ter Dinarskim gorovjem. Ta obod bomo najlažje označili v geografskem poteku s tem, da imenujemo gore, ki ga predstavljajo v velikem, in sicer so to Zrinska gora s Šamarico (615 m), Kozara planina (978 m), Majevica (916 m), Cer (706 m), vzpetine v Šumadiji Avala (511 m), Vis (418 m), Kosmaj (624 m) ter končno Homoljske in druge planine v severnovzhodni Srbiji, ki obdajajo ravnine in nizke gorice v Pomoravlju ter ob Mlavi. Naštete gore ne predstavljajo enotnega gorovja, marveč so vse le osamljene višave, ki so med njimi zelo nizka področja; v njih je kakor v zatokih in zalivih panonsko morje in kasneje jezero segalo dlje proti jugu in zapustilo za seboj sledove v usedlinah, ki so v njih danes izoblikovane nizke gorice. Zato smo naglasili, da južni rob Panonske kotline ni enostavna ravna črta, marveč prehodno mejno območje. Toda do naštetih obodnih gora se uveljavljajo še panonske podnebne značilnosti, do tod še prevladuje gospodarstvo panonskega značaja. Zato bomo kot južno mejo Panonske kotline, kot južni obod našega panonskega ali nižinskega predela, računali črto, ki veže naštete gore Šamarico, Kozaro, Majevico, Cer, Avalo in Homolje.

Poudariti pa je treba, da se tik zadaj za tem nizom gora vleče pas kotlin, pa celo prav razsežnih in nizko ležečih kotlin, ki jih primeroma ne široka in le zmerno visoka pogorja ali celo le neznatni hribi ločijo od robnih področij Panonske kotline. Te kotline se vlečejo domala vzporedno s panonskim robom in so z dokaj širokimi dolinami prečno v zvezi s Panonsko kotlino. Takšne kotline so: Sanska ob Sani ter Gomionici, Banjaluška kotlina ob Vrbasu na

Pod. 51. Gorice v okolici Dervente v severni Bosni.
Ob tej sliki imamo vtis, kakor da smo kje ob Pesnici ali na Goričkem v Prekmurju; samo vinogradi manjkajo.

sotočju z Vrbanjo, kotlina ob Usori ter prostrana kotlina ob Spreči, v Srbiji Jadar pa Valjevska kotlina ob zgornji Kolubari. V vseh teh kotlinah je nadmorska višina zelo zmerna, po večini okrog 150 m ali še manj, ponekod kaj malega več. Podnebni pogoji so v njih zelo podobni tistim, kakor jih spoznavamo v robnih delih Panonskega predela. Tudi gospodarstvo je v teh prostranih ravnotah precej podobno robnemu panonskemu področju, z močnim poudarkom na poljedelstvu, z znatno rodovitnostjo. Toda rudarstvo, večji delež živinorejskega gospodarjenja, nekoliko bolj gorske poteze v podnebju, pa končno celoten dinarski položaj teh kotlin, vse to moramo šteti med nagibe in razloge, ki nas navajajo, da ta niz mejnih in prehodnih kotlin vendarle štejemo še k gorskemu predelu, dasiravno k tistemu krajnemu pasu v njem, ki razodeva še krepke sličnosti s panonskim obrobjem.

Ko se v petletnem gospodarskem načrtu, ki ga je za svoje območje uzakonila Narodna skupščina ljudske republike Bosne in Hercegovine, določajo področja za posamezne tipe poljedelskega gospodarjenja, se obmejuje nižinski žitorodni predel severne Bosne z južno mejo na črti Banjaluka—Tuzla. Naša razmejitev se tedaj s to v bistvu praktično razčlenitvijo precej dobro vjema.

Poudariti pa je treba, da s to razmejitvijo nimamo namena premotrivati načelno vprašanje o tektonski in geološki ali celotni oroplastični meji med reliefom, ki ga moramo prištevati Dinarskemu

gorovju na eni ter Panonski kotlini na drugi strani. V ospredju našega zanimanja je naloga, da ugotovimo tisto ozemlje, ki ga moremo po naznačenih vidikih še šteti k obrobnemu pasu Panonske kotline in v katerem še prevladujejo panonski podnebni vplivi in kjer imamo v prevladi panonsko gospodarstvo. In predvsem na tem zadnjem je naš poudarek: v reliefu ugotoviti tiste značilne poteze, ki odločajo o gospodarstvu, pa s tem opredeliti tiste mejne črte, ob katerih se stikajo različna gospodarska področja, da dobimo s tem pregled o pokrajinah, ki se nam predstavljajo kot enote za naloge gospodarjenja, kot skupnosti za načrtno gospodarstvo.

Mladotercijarne hribine na panonskem obodu so znane po svoji rahli sprijetosti: kemičnemu preperevanju in mehaničnemu razpadanju nudijo le malo odpora, erozija more v njih naglo napredovati. Zapadale bi preperevanju ter odstranjevanju še mnogo hitreje, da jih ne ščiti primeroma zelo neznatna nagnjenost; saj se te gorice vzpenjajo komaj nekajkrat deset do nekajkrat sto metrov nad nižino, ki je zanje absolutna denudacijska in erozijska osnova. Lapor, opoka, peščenjak, slabo sprijeti, to so poglavitne hribine; ob razpadanju dajejo zelo mnogo gline in ilovice ter nekaj peska. Odplakovanje naglo prenaša ta drobir v grape in doline, ki se primeroma naglo zatrpavajo z naplavino. Umljivo je, da so na teh goricah uspevali bujni gosti gozdi, pa da tu ni slabo za krčevine, za kulture.

Tik ob Savi na južnem bregu se dvigata sredi mladotercijarnih goric Prosara in Motajica, dve osamljeni gori, ki sestojita obe iz zelo starih kamnin, z močnim deležem metamorfnih škriljevcev in prodornin. Obe ti dve gori nista nič drugega kot preostala kosa stare panonske grude, ki sta se obdržala v znatnejši višini in ki se v vsem svojem značaju uvrščata med prave naše panonske osamelce, kakor smo jih navedli v območju Sremsko-Slavonskega medrečja. Ne moremo jih tedaj šteti za južno mejo Panonske kotline, marveč spadajo docela v njeno območje, dasi se nahajajo že zelo blizu njenega južnega roba. Saj ima celo še Cer v severnozapadni Srbiji prirodna svojstva, posebno kamninsko sestavo, docela podobno panonskim osamelcem, toda je po svojem tektonskem in orografskem položaju ipak uvrščen v južni rob Panonske kotline.

Ko se po teh preglednih pripombah obrnemo k nadrobnejši karakteristiki panonskega obrobja v severni Bosni ter severni Srbiji, moramo pričeti z južnozapadno Hrvatsko. Tam se južno od spodnje Kolpe dviga Petrova gora (507 m) ter Zrinska gora (615 m, Šamarica), ki sta obe iz starejših, pretežno iz paleozojskih kamnin; v njih se nahajajo v precejšnji množini železne rude, ki so dale osnovo za rudarstvo pri Topuskem in v Bešlincu. Toda tu smo že v pravem Dinarskem gorovju, dasi šele v njega severnovzhodnem robu. Od obeh gora proti severovzhodu pa se razprostirajo same

nizke položne gorice iz mladotercijarnih slojev. Odprte so proti Savi in proti spodnji Kolpi, kamor teče tudi Glina, glavna voda. Ob Glini je plana, dokaj široka dolina, osredje pokrajine Banije.

Tik pod ustjem Une na desni strani Save se dviga osamljena Prosara, vzpenjajoča se samo do višine 363 m; na njenem severnem vznožju je tercijarne snovi že domala vse odstranila Sava, na južni strani pa so na široko iz njih izoblikovane nizke gorice, ki segajo tja do vznožja dolge in visoke Kozare planine, ki markantno obroblja Panonsko kotlino na jugozapadu. Kozara planina je po veliki večini iz starejših kamnin, že dinarske zgradbe. To prostrano pogorje je znatne višine, saj doseže v najvišjem vrhu 978 m, porastla s samimi velikimi listnatimi gozdi. Ni čuda, da jej je v narodnoosvobodilni borbi pripadla tako slavna, pa obenem tako strašna vloga. Obširna in visoka Kozara zapira od severne strani dolgo in široko kotlino ob Sani in Gomionici, pa jo s tem loči od Panonske kotline, odmerjajoč ji položaj še v robnem dinarskem področju.

Prosari je podobna po sestavi in po položaju gora Motajica, ki se dviga docela osamljeno tik na desni ob Savi, vzhodno od Vrbasovega ustja. Tudi Motajica sestoji iz trijadnih in vulkanskih kamnin, toda doseza z 652 m znatno večjo vzpetost. Obdana je z mladotercijarnimi goricami še na vsej svoji južni strani. Prosara in Motajica sta s svojimi trdimi, zelo odpornimi kamninami pomenili premočno oviro savski eroziji ter preprečili, da se Sava v svojem polzenju na desno ni mogla še nadalje odmikati proti jugu. Vmes med njima sega ravan iz Posavine daleč in na široko proti jugu. Vrbas teče po tem znatnem panonskem zatoku, držeč se vzhodnega roba, vijoč se v neštetih okljukih. Ob približevanju k Savi zastaja vodni odtok, zato je ravnina ob spodnjem Vrbasu, ki je prekrita z debelo plastjo naplavine in prepereline, v znatnem delu vlažna ali celo močvirna, tako da so potrebne melioracije. Obljudenost je ostala tu precej pičla; Avstrija je začela tu naseljevati koloniste, največ tuje, ki jih je odstranilo šele narodno osvobojenje.

Široka ravnina ob spodnjem Vrbasu, razprostirajoča se v obliki velikega trikotnika, je skoro na vsem obodu obdana z nizkimi goricami. Ob Vrbasu navzgor se dolina šele polagoma zoži, toda onstran krajše soteske se znova razširi v majhne kotline na sotočju z Vrbanjo; v njej stoji eno največjih bosanskih mest, stara Banja Luka. Tudi Banjaluška kotlina ima Sanski podobno prirodna svojstva prehoda med Panonskim robnim področjem ter gorskim predelom, ali v celotnem okolišu so dinarska prirodna svojstva v prevladi. Toda šele južno od Banjaluške kotline se svet bolj naglo dviguje ter preide v višje hribovje in gorovje Dinarskega gorskega sistema.

Med spodnjo Ukrino ter spodnjo Bosno sega prav do Save gričevje, ki sestoji iz eocenskega fliša; doseza sicer samo neznatno

vzpetost 367 m v Vučjaku, vendar vzbuja pozornost, ker je obdano še z nižjimi goricami iz mladotercijarnih snovi. Med Motajico in Vučjakom pa se razprostira obsežna ravan, segajoča ob reki Ukrini od Save daleč proti jugu med nizke tercijarne gorice. Tudi ob Ukrini je velik del ravnine preveč zamočen; tudi tu Sava svojemu pritoku prečesto zajezi odtok, da nastanejo povodnji. Marsikje je treba hiše postavljati na koleh, da so zavarovane pred poplavami. Sicer pa prevladujejo skoro v vsem spodnjem porečju Ukrine še nizke mladotercijarne gorice široko ploščatih hrbtov in zelo položnih pobočij; šele v gorah Ljubič (593 m) in Krnin (357 m), sestoječih iz starejših kamnin, se začenja dinarski višji svet hribovja ter se nadaljuje v porečju zgornje Ukrine, Vrbanje in Usore.

Od Vučjaka se razprostira tja do spodnje Drine obsežna Bosanska Posavina, široka ravan, ki predstavlja enoto s slavonsko-sremsko nižino, le da jo je tok Save ločil od celote. V severnem delu je Bosanska Posavina najnižja in tam jo prepogosto zalivajo povodnji, posebno ob savskih pritokih, Drini in drugih, ki jim Sava večkrat zajezi odtok. V takšnih področjih je bila Posavina zarasla z gozdi in premalo poseljena; tudi tu, v okolici Bijeljine, so za Avstrije ustanavljali kolonije nemških doseljencev. Proti jugu je Bosanska Posavina bolj napeta, višja in bolj sušna, pa dosti obljudena, z dobrimi polji in zlasti mogočnimi nasadi slive.

Tudi Bosansko Posavino obdajajo na jugu nizke gorice iz mehkih mladotercijarnih plasti. Še južneje pa se iz njih vzpne visoka Majevica, dosezajoča 916 m, tostran Tinje pa njen podaljšek Trebovac z Visom 694 m. Vse to gorovje sestoji iz eocenskega fliša, mestoma pa se izpod njega pokažejo še starejše kamnine. Tercijarne usedline vsebujejo tudi obilne premogove plasti, ki jih na več krajih izkoriščajo v premogovnikih (Ugljevik, Majevica itd.).

Podobno kot Kozara tudi Majevica zapira proti severu prostrano podolžno dinarsko ležečo kotlino ob Spreči. Sprečka kotlina leži že onstran robnega panonskega področja ter ima kot zaprta pokrajina vsaj deloma že dinarsko gorska svojstva, dasi se že čuti v podnebju bližina Panonske nižine.

Posavina v severnozapadni Srbiji ni manj obsežna od Bosanske. Predvsem se na desno ob spodnji Drini ter v veliki savski vijugi širi prostrana Mačva. Tudi to je le del skupne sremske nižine, ki jo je Sava ločila od celote, pač zaradi tega, ker so jo močne vode Drine zaganjale proti severu. Tudi Mačva je v obrečnem področju večkrat poplavljena, pa zato premokra, toda po veliki večini je bolj napeta, sušen svet velike rodovitnosti in gosto obljudena.

Dolina ob spodnji Drini se vleče med Cerom in vzhodnimi porobki Majevice v znatni širjavi dokaj daleč proti jugu, tako da se zares zoži šele v področju ob Loznici in Koviljači. Spričo znatne širine in nizke nadmorske višine — med Lješnico ter Janjo pri

Bijeljini znaša le 101—109 m, a pri Loznici - Koviljači 145—150 m — se panonski podnebni vplivi krepko uveljavljajo še dokaj visoko navzgor po dolini na obeh straneh Drine. Saj je prav široka že aluvijalna ravan ob reki, a obrobljajo jo še diluvijalne terase, zadaj za njimi pa še gorice iz mladotercijarnih hribin. Aluvijalni deli ravnine ob Drini trpijo zaradi zamočenosti, a bolj napeti, od reke odmaknjeni robovi so sušni in dobro obdelani ter gosto poseljeni.

Južno nad Mačvo se vzdiguje Cer planina, dosezajoča 706 m, sestoječa iz vulkanskih in mezozojskih kamnin. Južno od Cera leži ob reki enakega imena pokrajina Jadar, ki je odprta v spodnjo Drinsko dolino in razodeva še prehode od panonskega robnega pasu v gorski svet na jugu. Ob Ceru proti vzhodu se razprostirajo nizke gorice iz mladotercijarnih panonskih usedlin, ob spodnji Kolubari in Tamnavi pa imamo široko ravnino od Save daleč proti jugu, obdano na vseh straneh z nizkimi mladotercijarnimi goricami; njeno staro ime »Posavina« razodeva prirodno povezanost s Savo. Šele zgornja polovica Kolubarinega porečja je izoblikovana v starejših kamninah v višje hribe in gore, z osrednjo kotanjo ob zgornji Kolubari okrog Valjeva.

Med Kolubaro in Moravo sega do Save in Donave kakor v pomolu proga Rodopskega gorskega sistema, sestoječa iz krednih in starejših, tudi vulkanskih kamnin; njih zadnji pomol je Kalemegdan v Beogradu, ki je pomenil trdno oviro, ob kateri se je ustavilo proti jugu usmerjeno polzenje Donave in Save. Toda celo iz teh trših in starejših kamnin sestoječe gričevje se po višinah in položnem pobočju ter vravnjenih kopah in hrbtih skoro ne razlikuje od goric v sosedstvu na vzhodu, zapadu in jugu, sestoječih iz usedlin panonskega morja in jezera v mladotercijarnih razdobjih. Saj so mogli prav tu ugotoviti zaporedne obrežne terase, ki jih je urezalo panonsko jezero v pliocenski dobi, ko se je umikalo z obrobja v osrednjo kotlino. In prav za to pokrajino Šumadije so ostanki stare jezerske plastike posebno značilni.

Težko je tu reči, do kod še prevladujejo v prirodi panonski vplivi. Vsekakor so na severu višje kope, kakor Avala 511 m, Kosmaj 628 m, samo osamljene, medtem ko se proti jugu, okrog Venčaca 658 m in Bukulje 696 m svet bolj krepko dvigne in preide v sklenjeno gorovje starejših kamnin in višjega reliefa. Vse to pa je Šumadija, v kateri se polagoma izvrši prehod iz obrobja Panonske kotline v gorske predele Balkanskega polotoka in ki smo jo vajeni gledati kot enotno balkansko pokrajino, še prav posebno pa v naslonitvi na sosedno Moravsko dolino. V glavnem bomo v višinah okrog Avale in Kosmaja gledali južni rob panonskega predela.

Moravska dolina predstavlja zelo velik zatok panonske nižine južno od Donave. Na široko se na obeh straneh reke razprostira ravnina aluvijalne in diluvijalne naplavine, rodovitna in dobro

obdelana ter gosto obljudena. Samo ob reki se širi pas, ki je nizek in ga dosezajo povodnji, pa je zato v znatnem delu le iz logov in travnikov ter pašnikov. Šele pri Bagrdanu se Moravska dolina nekoliko zoži. Od tod proti jugu se znova razširi, a vendarle postaja spričo višjega hribovja na desni in levi pretežno notranjesrbijanska pokrajina. V spodnjem delu, zlasti od Bagrdanske klisure navzdol, je Moravska dolina na obeh straneh na široko obdana z nizkimi mladotercijarnimi goricami, ki so po njih poleg slovečih nasadov sliv imenitni vinogradi, zlasti okrog Smedereva in Požarevca. Enakomerno nizke mladotercijarne gorice pa se razprostirajo tja čez spodnjo Mlavo do spodnjega Peka, medtem ko se proti JV svet vzpenja v višje hribe.

V vzhodnem Banatu je pas tercijarnih goric le malo obsežen in za njim se svet brž vzdigne v višje gore banatskih Karpatov.

Podnebje v našem Panonskem predelu

V podnebnem pogledu se v našem Panonskem predelu uveljavljajo seveda v glavnem ista svojstva kakor v celotni Panonski kotlini. Panonsko podnebje se sicer običajno šteje k celoti srednjeevropskega podnebnega področja, ki so zanj značilne poteze umerjenosti, pač prehoda iz docela nadmorskega zapadnoevropskega v docela celinsko vzhodnoevropsko podnebje. Toda dejansko je Panonska kotlina popolnoma celinska enota, obdana okrog in okrog z gorskim obodom, kar še bolj pospešuje v njej značaj kontinentalne zaprtosti. Ni čudno, da je panonsko podnebje zelo celinsko, to se pravi, da je jako nagnjeno v ekstreme. Pozimi se v njej zelo stopnjuje mraz, osobito ko se sklene po njej snežna odeja. Prav tako se poleti zelo stopnjuje vročina, ki jo do neke mere pospešuje pomanjkanje gozdne vegetacije; saj je moče čez poletne mesece v tej prostrani kotlini, obdani na vseh straneh z visokimi pogorji, primeroma malo, vsekakor pa premalo, da bi mogel na ravnini uspevati gozd; posebno za osrednja področja velja karakteristika prevelike sušnosti. Poletno vročino do neke mere stopnjujejo dokaj obsežne ploskve peščene ali vsaj peskovite površine, ki se pod sončno pripeko jako segrejejo ter vplivajo še na segrevanje zraka. Po pravici se naglaša, da je panonsko podnebje najkontinentalnejši del srednjeevropskega podnebnega območja in že bliže vzhodnoevropskemu podnebnemu področju po svojih bistvenih značilnostih. Saj bi ga smeli označiti že kot prehod v docela celinsko podnebje vzhodne Evrope.

Poletje je v našem panonskem predelu zelo vroče. Kakor nam pripoveduje pogled na podatke srednjih mesečnih temperatur za januar in julij, se poletna vročina najbolj stopnjuje v severni Vojvodini, medtem ko je v robnem pasu nekaj manjša. Očitno zna-

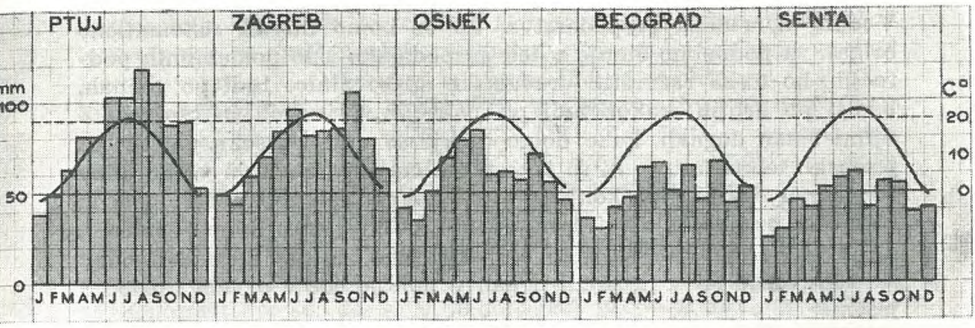

Pod. 52. Podnebni diagrami za naš Panonski predel.
Za razumevanje znakov prim. podobo 32 na str. 145. Iz stolpcev je mogoče brez težav izračunati vsoto letnih padavin.

menje je to, da se najbolj razgreje ozračje v osrednjih delih Panonske nižine, medtem ko so robna področja manj vroča. Na razporedbo topline v nadrobnem potemtakem zemljepisna širina nima vpliva, marveč krajevna lega. Osrednja področja, ki so tudi najbolj peščena in peskovita, pa brez gozda, se pod sončno pripeko najbolj razbelijo, medtem ko ima sončno pripekanje manj učinka ne le v zapadnih, marveč tudi v južnih robnih površinah. V vsem tem robnem pasu je čez poletje za spoznanje, po večini celo znatno manj vroče; očitno pa je, da temu vzrok ne leži morda v za spoznanje višji nadmorski višini, saj gre za malenkostne višinske razločke, ki dosežejo kvečjemu nekaj desetic ali do sto metrov. Očividno vpliva dotok hladnejšega zraka iz gorskega predela, zlasti dotok po dolinah navzdol, ki se prenaša na krajevno temperaturo, znižujoč jo; hladilno vpliva nemara tudi razširjenost gozdov. Podoba je, da vpliva do neke mere tudi lega v zemljepisni dolžini, zakaj proti vzhodu, se očividno kaže učinek silne segretosti vzhodne Evrope. Vsi ti činitelji imajo za učinek, da se v naši severni in severnovzhodni Vojvodini vročina v juliju stopnjuje povprečno nad 23°, da prekorači celo 24°, kar je vsekakor mnogo. V Ninčičevem znaša srednja julijska temperatura 23.2°, v Zrenjaninu 22.9°, v Bavaništu 23.1°, v Segedinu 23.1°, v Vršcu 24.0° C (Žombolji 23.2° C). V celoti vladajo tod topline od 22.5° do 24.0 C°, največja vročina pa se je v posameznih dneh stopnjevala že do 35, pa celo do 41° C.

V robnem področju Panonske kotline imamo srednjo julijsko temperaturo med 21 in 22° C, tu, tam za spoznanje več ali manj. Čakovec ima 21° C, Lendava 22° C, Zagreb 21.6° C, Slavonski Brod 22°, Osjek 21.7°, Bijelina 22.2°, Šabac 21.8°, Beograd 22.4° in v Pomoravlju Smederevo 22.3° ter Požarevac 21.7°.

Zelo je škoda, da nimamo podatkov za toplinske odnošaje v nizkih goricah, ki obdajajo panonske nižine na jugozapadu in jugu.

V dobi načrtnega gospodarstva, ko se bomo morali sistematično brigati za podnebno stanje v teh gospodarsko zelo pomembnih področjih, bo treba razvrstiti vremenske opazovalnice tudi po višinah, bodisi po hrbtih, kakor tudi po pobočjih, prisojnih in osojnih. Z njimi bomo dognali, kako dolgo in kje se držijo visoke poletne in jesenske temperature, ki so tako potrebne za uspevanje vinogradov ter sadnega drevja, pa kolikrat so na teh goricah brez megle, morda tudi brez pozebe, ki so ji ravnine bolj izpostavljene. Sklepati smemo, da je po goricah podnebje še bolj umirjeno, da pa je zlasti ugodno za segrevanje tal v prisojnih legah v poletju ter v prvem razdobju jeseni.

Pozimi se naš panonski predel zelo shladi. In zopet je značilno, da se najbolj shladijo osrednja področja, medtem ko je v robnem pasu za spoznanje manj hud mraz. Ninčičevo ima v januarju srednjo mesečno temperaturo —1.9°, Segedin —1.8°, Osjek —1.1° C. V robnem pasu pa imajo v januarju v Zagrebu —0.6°, Slavonski Brod —0.0°, Bijeljina —0.7°, Beograd —0.7°, Smederevo —0.8°. Dasi se nahajajo kraji v panonskem obrobju v višji nadmorski višini, vsaj za spoznanje, imajo vendar nekoliko manj hud mraz. Vse to se ujema s splošnim pojavom, da imajo osrednji predeli kotlin v osrednjih področjih najbolj ekstremne temperature, tako pozimi kot poleti. Da so zimske temperature na stiku med panonsko nižino ter Dinarskim gorovjem primeroma visoke, se zdi, da je tudi učinek pogostega nastopa južnozapadnega vetra, ki se na spuščanju čez dinarske gore na fenski način ogreje ter prispeva k višjim toplinam vznožja.[1] Pripomniti pa je, da je obrobje ob Dravi in Muri primeroma hladno (Čakovec —1.8°, Ptuj —1.7°). Nemara prispeva k nizkim januarskim temperaturam dotok zelo mrzlega zraka po Dravski in Murski dolini navzdol, mraz, ki nastaja spričo toplinskega obrata v zaprtih alpskih kotlinah. Vendar je na sploh zapadni rob Panonske kotline pozimi zelo hladen; Monošter ob Rabi ima v januarju —3.4°, Radgona —3.2° C.

Poletna vročina v našem panonskem predelu ne zaostaja mnogo za pripeko v jadranskem primorju, medtem ko je mraz kar hud, zlasti če upoštevamo zelo majhno nadmorsko višino. Kolebanje med poletjem in zimo je zelo veliko, največje v vsej Jugoslaviji in znaša v osrednjem področju okrog 24—25°, a v robnem pasu okrog 22° C.

Značilno za panonski predel je dejstvo, da je tu v razliko od jadranskega primorja pomlad nekako tako topla kakor jesen. Spomladi se zemlja primeroma bolj naglo segreva, nego morje, jeseni pa se poprej ohlaja. Panonska nižina je manj deležna ogrevajočih vplivov, ki jih dovajajo topli pa vlažni južnozapadni vetrovi od

[1] Ferd. Seidl, Dinarskogorski fén. Geogr. vestnik X. Ljubljana 1934; str. 168—181 in XI. 1935, str. 3—76.

Sredozemlja. Najlepše se to vidi, ako primerjamo srednje mesečne temperature za april, srednji pomladanski mesec in oktober, srednji jesenski mesec. V Osjeku je v aprilu 11.3, a v oktobru 11.4° C, v Slavonskem Brodu 11.6 in 11.6° C, v Čakovcu 10.7 in 10.8° C, v Petrinji 11.2 in 11.2° C, v Sremski Mitrovici 11.2 in 11.8° C. Na robu ravnine so razlike za spoznanje večje in znašajo 0.5—1° C, na primer v Beogradu april 11.2, oktober 12.3°, Bijeljina 11.0, 12.1°, Smederevo 11.8, 12.8° C. Nemara se v južnem obrobju opaža vpliv južnozapadnega vetra v jesenski dobi, prinašajočega toplejši zrak, bržkone v fenski obliki.

Opozoriti je še, da so v panonskem predelu sorazmerno zelo izenačene temperature skozi vse leto, s primeroma majhnimi krajevnimi razlikami, kakor je popolnoma v skladu s površinsko enoličnostjo predela. Kolebanje temperatur pa je zelo veliko med posameznimi leti, kar je pač učinek velike spremenljivosti vremena, ki tudi v panonskem predelu zelo koleba po posameznih letih. Beograd na primer je imel najbolj mrzel januar v l. 1893. z — 9.4° C, medtem ko je imel isti mesec v l. 1899. 4.8°, a v l. 1921. 4.9° C. Februar je bil najbolj mrzel v l. 1929, ko je imel — 9.2°, medtem ko je imel v l. 1925. temperaturo 7.3° C. Razlike med posameznimi zimami so tedaj ogromne. Tudi med poletji so razlike, vendar mnogo manjše; najtoplejši julij v l. 1928. je imel 26° C, a v letu 1918. je znašala srednja julijska toplina le 18.2°.

Kakor je panonski predel docela celinski v toplotnih razmerah, tako je kontinentalen tudi kar se tiče množine padavin ter deleža po posameznih letnih časih. V celem dobivajo tukaj zelo malo moče izpod neba, razen Makedonije najmanj v vsej Jugoslaviji. Kakor je ob sebi umljivo, je najmanj padavin v severni Vojvodini, kjer imamo v delih Banata in Bačke samo med 500 in 600 mm na leto. To je že silno majhna množina, posebno če pomislimo, kako zelo razbeljen je tukaj zrak poleti. V posameznih letih marsikje v Banatu in Bački letna množina ne doseže niti 500 mm in na krajša razdobja so najmanjše vsote padavin tukaj med 400 in 500 mm, n. pr. v razdobju 1923—1932. Tu se gibljemo v mejnem področju, kjer morejo letne razlike v padavinah povzročiti že zelo zelo občutne škode za rastje, za kulturne sadeže še prav posebno. Ni čuda, da je v panonskem predelu na splošno velika nevarnost suše. Za gozdno rastje je že prepičla množina moče, zato je tu prava prirodna stepa, ki jo je šele človek spremenil v kulturno stepo.

Od tega najbolj sušnega področja v naši severni Vojvodini se letna množina padavin veča bodisi na vzhod, jug in zahod. Že v južnovzhodnem Banatu se ob približanju banatskim goram, v okolici Vršca in Bele Crkve padavine zvišajo na 600—800 mm; vetrovi morajo tamkaj v gore, pa se zrak ohlaja in je prisiljen v padavine in oblake. V drugih smereh se množina padavin stopnjuje bolj po-

časi; v večini našega ravnega panonskega predela znaša letna množina med 600 in 700 mm. Najbolj počasi se stopnjuje v smeri v Srbijo, v osrednji Balkanski polotok, saj znaša v Beogradu le 619 in v Šabcu 613 mm, v Požarevcu 609 mm, v Smederevu 650 mm in v Koviljači ob Drini 781 mm. V Podravini in Posavini so padavine znatno večje; Osijek dobiva 711 mm, Koprivnica 973 mm, Čakovec 954 mm, Belovar 916 mm, Bijeljina 811 mm, Požega 782 mm, Sunja 915 mm, Zagreb 900 mm. Prav dobro se vidi, da je množina letne moče v zahodnem delu našega panonskega predela še dokaj znatna, tako da uspevanju gozda niso nikjer postavljene meje. Tudi se vidi, da se v vznožnem področju Dinarskega gorskega predela padavine stopnjujejo jako opazno; očividno se tukaj ob severnovzhodnem vetru zrak ohlaja in se ob tem prožijo padavine. V zahodnem robnem pasu, v Prekmurju in spodnjem slovenskem Podravju, ostanejo padavine povprečno okrog 800 mm na leto, stopnjujoč se polagoma proti zahodu, dosezajoč v vinorodnih goricah v hrvatskem Zagorju in na severnovzhodnem Slovenskem okrog 1000 mm, podobno kot v Krško-Brežiški kotlini, na osamljenih gorah pa še več, okrog 1200 mm.

Na srečo so padavine še dokaj ugodno razporejene po letnih časih, dasi bi mogle biti še mnogo boljše. Noben mesec v letu nima posebno malo moče, vendar primeroma najmanj zima, februar je sploh najbolj suh mesec v letu. Največ padavin dobiva poletje, posebno zgodnje poletje in junij je po navadi najbolj namočen mesec v vsem letu. Zgodnje poletne padavine pomenijo sploh višek moče v vsem letu; to je poglavitna značilnost našega panonskega predela v podnebnem področju. Tudi pomlad ni slabo namočena, od pomladnih mesecev pa dobiva največ padavin maj, kar pomeni enoto z zgodnjepoletnim viškom padavin. Jesen se kosa s pomladjo, posebno se odlikuje s padavinami oktober, ki je vsekakor za junijem najbolj deževen mesec v letu, — ponekod šele za majem. Obilne oktobrske padavine so učinek sredozemskega podnebnega vpliva; prinašajo jih močni, silno z vlago obloženi južnozahodni vetrovi. Saj ima v zapadnem delu Posavine, nekako od Moslavine in Kozare na zahod, oktober celo več moče nego junij, jesenski višek padavin se kosa s poletnim ali ga celo že presega.

V celem je razporedba padavin po letnih časih še dokaj ugodna; noben mesec v vegetacijski dobi ne dobiva posebno malo moče. Seveda je v hladnejši polovici leta padavina takšne prirode, da pada dež ali sneg bolj polagoma, pa da je v mesecih hladnejše polovice leta za isto količino padavin znatno več padavinskih dni, nego v toplejši polovici. V poletnih mesecih na primer je število padavinskih dni za četrtino manjše nego spomladi. Poleti so običajni nalivi, najčešče v nevihtah, prej in potem pa zopet pripeka vroče sonce. Toda pripomniti je, da nalivi na ravninah za hasek padavine

niso tako neugodni, kakor postavimo v gorati in hriboviti Sloveniji. Zakaj na ravnini se voda ne more naglo odtekati in mora preiti v tla, pa čeprav pade na hitro med najhujšim nalivom.

Toča je v osrednjih področjih Panonske kotline mnogo redkejša nego na obrobju. Tudi v naših panonskih ravninah je primeroma najmanjkrat toča v Vojvodini. V novem Sadu na primer je bila v štiridesetletnem opazovanju toča še ne čisto dvakrat na leto (1.75), v Beogradu so nekoliko pogostejše, in sicer 2.2 krat, v Čakovcu 2.16 krat povprečno na leto.

Okvare s točo so najbolj pogoste in najhujše v robnih področjih, na prehodu v robne gorice, kjer so posebno nevarne v hrvatskem Zagorju in v vinorodnih spodnjih Slovenskih goricah.

Poudariti je še, da je za naš Panonski predel značilno zelo veliko število docela jasnih dni, obilno skozi vse leto, prav posebno bogato pa v toplejši letni polovici.

Končno je treba še reči dve tri o vetrovih. V vzhodnih področjih našega panonskega predela je pravi odprti svet, kjer se morejo posebno uveljaviti vetrovi velikega evropskega zračnega gibanja, skoro docela brez posebnih krajevnih potez. Tu se spričo tega najbolj uveljavlja prodiranje zraka po širokem ravnem Podonavju navzdol. Zato tod tako izrazito prevladuje veter od SZ, in sicer skozi vse leto. Njega učinke smo spoznali tudi v geomorfološkem področju, saj so bodisi sipine živega peska, kakor stare, že davno utrjene sipine, ki jih je v diluviju izoblikoval veter v tedanjih stepah, razvrščene vse v smeri od SZ proti JV. V južnem Banatu pa se najbolj uveljavlja veter od JV, tako imenovana košava, ki nosi zlasti v hladnejši polovici leta mrzli celinski zrak preko Balkansko-karpatskega gorovja na nizko panonsko ravnino.

V zahodnem delu našega panonskega predela, kjer je svet manj odprt in kjer smo že bolj na vznožju Alpskega in Dinarskega gorovja, je razporedba prevladujočih vetrov znatno drugačna. Severnozapadnega vetra je nekoliko manj, zato pa je precej več mrzlega severa, zlasti v hladnejši dobi. Tudi se pogosteje uveljavlja SV, prav posebno pa JZ, ki pomeni že vezavo z vetrovi v jadranskem področju in ki dovaja vlažne zračne mase čez široko Dinarsko gorovje.

Vodni režim na rekah v našem Panonskem predelu

Množina padavin v toku leta je v našem Panonskem predelu primeroma jako zmerna, pa zato sama le omejeno vpliva na potek vodnega stanja na panonskih rekah. Najbolj vpliva na vodni režim dotok vode iz gorskih predelov, obdajajočih Panonsko kotlino. V prvi vrsti vpliva pritok iz gorovij, kjer se na spomlad topi sneg in od koder snežnica zelo močno napne vodno stanje na vseh glavnih panonskih rekah; višek dosežejo vse naše panonske reke povprečno

v kasni pomladi ali v zgodnjem poletju. Po zimskem nižku, ki je tudi tu splošen pojav, začno reke naraščati v marcu, pa močno upadejo v juliju. Donava ima pri Budimpešti povprečno najvišje vodno stanje konec maja in v začetku junija, toda v nadaljnjem pretoku se pomakne višek na maj (ali celo na april). Tisa v Segedinu doseže višek v aprilu, se nato v maju nekoliko zniža pa zopet naraste povprečno v juniju; v tem gibanju pač odseva kopnenje snega v ne posebno visokih Karpatih, pozneje pa učinek domačih padavin. Na Savi se dobro vidi, kako vpliva na njeno vodno stanje pritok iz zelo namočenih dinarskih področij; zato se tu učinkovito uveljavlja tudi kasnojesenski višek, v novembru ali decembru. V ostalem našem panonskem predelu kažejo reke precej enakomerno nizko vodno stanje od avgusta do februarja, z nižkom v septembru in nekoliko višjim stanjem v oktobru.

Nevarnost povodnji je v našem panonskem predelu posebno velika. Povodnji nastopajo najčešče v razdobjih povprečnih najobilnejših padavin, in sicer ob koncu pomladi ter v začetku poletja, pa jeseni. Toda zelo neugodno je, da nastopajo povodnji tudi kot posredni učinek preobilice padavine, ker se reke med seboj zajezujejo. Kadar zelo močno naraste Sava, se napne tudi voda v Donavi pod in nad savskim ustjem. Podobno vpliva Tisa na vodno stanje Donave in obrnjeno; nekoliko se uveljavlja tudi učinek visoke vode v Dravi.

Poudariti je treba pri tem, da je izmera vodnih kolebanj na rekah v Panonskem predelu, posebno v Vojvodini zelo velika. Višinska razlika med visoko in nizko vodo na velikih rekah v Vojvodini znaša v dobi enega leta povprečno 2.3 m, po tudi do 3.9 m, a najmanj do 1.5 m. Veliko in redno kolebanje vodnega stanja je tem učinkovitejše, ko imamo tu tako popolno ravnino s skrajno majhno nagnjenostjo zemljišča.

Povodnji na Donavi in njenih velikih pritokih nastajajo v raznih letnih časih in iz različnih vzrokov. Poletne povodnji so posledica zelo velikih nalivov v zgornjem toku Donave, najčešče v zvezi z daljšim zadrževanjem baričnih depresij. Jesenske povodnji povzroča največkrat Sava, kadar se ponavlja hudo deževje v dinarskih predelih. Zimske in posebno zgodnjespomladanske poplave nastajajo, kadar se na hitro topi sneg, posebno kadar zelo nenadoma nastopi južno vreme za daljšo dobo. Pozimi in zgodaj spomladi se včasih uveljavijo povodnji tudi zaradi ledu, namreč takrat, kadar reke naraščajo same po sebi, pa še nosijo led. Ledene ploče se rade zajezijo in kopičijo v ožjih delih ali na vijugah struge. Posebno je takšen položaj nevaren za južni Banat, kadar se ledene ploče zajezijo na ožji strugi v Donavi ob vhodu v Djerdap.

Kdaj in za koliko časa se naše velike panonske reke prevlečejo z ledom, o tem je še vedno napisanih sorazmerno zelo malo opazo-

vanj. Iz njih se razvidi, da je zelo malo zim tako toplih, da led ne bi prekril rečne površine; led na rekah je trajal povprečno po 34 dni v zimi, povprečno od 6. januarja do 20. februarja. Da se napravi led po naših rekah, je treba, da zavlada trajen mraz z nizko temperaturo, ki se drži pod ničlo tudi čez dan. Led postane včasih tako debel, da drži in da je mogoče čezenj hoditi in voziti. Led je neugoden pojav, ker onemogoči plovni promet na naših rekah. Opasna pa je prehodna doba, ko se morejo dogoditi zelo velike povodnji, če se hkrati topi sneg in se s plavajočimi ledenimi pločami na vijugah ali ob drugih ovirah zajezi dotok.

Povodnji imajo veliko vlogo tudi na panonskih rekah v obrobju, bodisi na glavnih rekah kakor tudi na pritokih. In povsod ima veliko vlogo tudi zajezitev v pritokih, kadar dovaja glavna reka obilo vode. Na savskih pritokih v Bosanski Posavini in sploh v severni Bosni se natančno vidi, kako so na njih veliki in gosti meandri od tamkaj, do koder se uveljavlja učinek savske zajezitve. Kako mnogi pritoki, kjer je mogoče, zavlačujejo izliv, ob Dravi, a zlasti ob Savi, smo že omenili. Tudi tu se poplava spričo medsebojne zajezitve razlije daleč ob pritokih navzgor, pa vrh tega jako dolgo traja. Ob Savi navzdol potujejo povodnji prav iz Slovenije po Hrvatski Posavini, pa polagoma slabijo, ali pa se jačijo, če dobivajo močnega vodnega dotoka iz dinarskih pokrajin.

Rastje

Rastje v našem Panonskem predelu je zelo svojsko, prilagojeno na veliko vročino poleti, na znatno sušnost ozračja in tal spričo pičlih padavin, pa na primeroma dokaj hud mraz pozimi. Kakor so v podnebju in v geomorfoloških in hipsografskih svojstvih reliefa razlike med glavnim panonskim nižavjem, t. j. našo Vojvodino, ter bolj robnimi panonskimi področji, tako so razločki tudi v rastju. Pravo stepno rastje je v osredju Panonske kotline, pri nas v Vojvodini, zlasti v osrednjem in severnem področju. To rastlinstvo je podobno rastju, kakor ga imamo v stepah na severni obali Črnega morja, od koder se je bilo v toku klimatskih sprememb kvartarne dobe zares priselilo v panonsko Podonavje, pa ga zato tudi tukaj imenujejo pontsko rastje. Odlikujejo ga travnate planjave brez gozda, s trdimi pustinjskimi travami ter pestrimi cvetlicami. Za drevje je dovolj vlage le ob rekah in stoječih obrečnih lokvah; tamkaj rasto le redkejša drevesa, največ vrbovje, topol, akacija.

Robni panonski predeli imajo tako imenovano panonsko rastlinstvo in z njimi vred tudi Podravina ter Posavina s stranskimi, v gorski pas segajočimi ravninami ob večjih pritokih. Tu je že toliko več moče, da povsod po nižini uspevajo hrastovi gozdi, ki jih je zelo na široko na ravnih, pretežno mokrih ploskvah ob Savi. Les

iz teh hrastovih šum ima svetoven sloves po svoji imenitni kakovosti. Hrast prevladuje v nižjih legah tudi na robnem gričevju, posebno v Šumadiji. Za Slovenijo je značilen lep hrastov gozd v Krakovu ob spodnji dolenji Krki, do neke mere tudi Dobrava pri Brežicah. — V višjih legah na osamljenih hribih in gorah Slavonije in Hrvatske ter široko po obrobju prevladuje bukev, pomešana z redkejšimi drugimi drevesi, kakor javor itd. Tudi pravi kostanj je ponekod na robnih goricah zelo razširjeno drevo, zlasti na Z in JZ, v območju severnozahodne Bosne, sosedne Hrvatske ter v vzhodni Sloveniji (prim. Haloze). Od iglavcev najbolj uspeva bor.

Videli smo, da poletna vročina v našem panonskem predelu ne zaostaja mnogo za pripeko v našem jadranskem primorju. Ni čuda, da je tu za nekatere vročino in zračno sušnost ljubeče kulturne sadeže podnebje zelo ugodno, kakor je imenitno tudi za običajne poljske sadeže zmernotoplega področja. Zelo dobro uspevajo poleg pšenice zlasti koruza. Tu je zelo dobro ozračje za tobak. Tudi riž more dobro uspevati in celo gojenje bombaža v primernih krajevnih pogojih bo najbrž še mogoče, kakor so pokazale dosedanje preizkušnje. Zelo dobro je podnebje tudi za dudinjak, za murvo, ki omogoča gojenje sviloprejke. Posebno je naglasiti, kako dobro prija tukajšnje podnebje vinski trti, ki ima na goricah robnega pasu svoje že iz starodavnosti udomačeno bivališče.

Po prirodnih pogojih, po kakovosti tal in po podnebju ter po hidroloških pogojih je naš Panonski predel zelo zelo na dobrem, ako ga motrimo z vidika, kako priroda odpira možnosti za razmah načrtnega gospodarstva. Tu so mogoči vsi sadeži zmernotoplega podnebnega in ustrezajočega gospodarskega področja, zraven tega pa so osnove za naštete in še druge južnjaške sadeže, še posebno pa spričo dejstva, da morejo veliko poletno sončno pripeko bistveno podpreti pripomočki umetnega namakanja. Ta oblika kulture in gospodarjenja se je do sedaj še primeroma malo izkoristila, a zdi se, da bo prav kombinaciji z umetnim namakanjem dano v našem panonskem predelu še široko preizkusno in udejstvovalno področje. Mislimo pri tem zlasti na kulturne in industrijske sadeže, kakor so konoplja, riž, bombaž itd.

2. GOSPODARSKE RAZMERE NAŠEGA PANONSKEGA PREDELA

Kmetijstvo

Gospodarstvo našega Panonskega predela je zelo verno zrcalo prirodnih osnov, ki jih nudi človeku širna panonska nižina. Ob sebi je umljivo, da je tukaj daleč na prvem mestu obdelovanje zemlje, ki je na razpolago v sklenjenih ravnih ploskvah, pa vrh tega silne

rodovitnosti že po sebi, brez gnojenja; tukaj je bilo treba samo v progah ob rekah sprejeti borbo zoper povodnji ter s tem neprijaznostim narave iztrgati obsežne površine jako plodnega poplavnega zemljišča. Zoper nevarnosti prepogoste suše je borba človeku težavnejša.

Ako pogledamo podatke in karto o razprostranjenosti obdelane zemlje v Jugoslaviji, obrne takoj največjo pozornost nase panonski predel. Zakaj na prvi mah se pokaže, da je v našem panonskem predelu zelo velik delež površine v njivah z vrtovi in sadovnjaki ter vinogradi. In sicer se nam pri tem takoj pokaže dvoje področij, ki se med seboj do neke mere razlikujeta. Prvo področje je prava panonska nižina na vzhodu, to je Vojvodina in ravni deli severne Srbije v Mačvi ter Pomoravlju. Tu je v velikem delu nič manj ko 75% ali še več celotne površine obdelane v njive. V najboljših področjih v Bački in Banatu je celo okrog štiri petine, da, celo devet desetin celotnega površja spremenjenega v polje. V dveh okrajih se delež obdelanega zemljišča vzpne celo preko tega (Jaša Tomić 92.8%, Bačka Topola 93.7% polja). Na tej najrodovitnejši, popolnoma ravni nižini je dejansko skoro vsa površina spremenjena v polje.

Vendar so v isti Vojvodini nekoliko slabše razmere v obližju rek, kjer so poplavna aluvijalna površja, pa premokre ploskve, zlasti ob Savi, Dravi, Tisi in v južnem Banatu. Tamkaj je delež v polje spremenjene površine ipak manjši, a presega še vedno polovico, gibajoč se med 50—75% celotne površine. Takšno stanje imamo tudi v južnem obrobju Vojvodine, v Pomoravlju ter najnižji, iz položnih goric sestoječi najsevernejši Šumadiji, ki predstavlja še neposredni robni pas Panonske kotline.

Ostalo, t. j. zapadno področje našega panonskega predela ima znatno manjši del površine spremenjene v njive in vrtove ter sadovnjake z vinogradi. Do ali preko 75% obdelanega površja ni tukaj nikjer, tudi med 50 in 75% ga je že primeroma zelo malo. In sicer vidimo obdelano zemljišče v takšnem deležu 50—75% le v Podravini do v Medjimurje in ravno Prekmurje, a v Posavini samo na bolj sušni bosanski strani. Glavna Posavina pa je znatno slabša, premokra, prevečkrat poplavljana, pa zato po velikem delu pokrita z gozdi ali s travniki. Zato se tu delež njiv drži v skromni meri med 25—40%, in sicer v vsej dolžini nekako od ustja Bosne pa mimo Zagreba do Brežiško-Krške kotline. Ravnina, ki je vstran od Save, v osrednjem pasu med Dravo in Savo, je višja, diluvijalne starosti, bolj sušna in za obdelovanje na boljšem; tu vidimo, da znaša delež obdelane zemlje okrog 40—50%. In prav toliko znaša tudi v najslabših delih Podravine v Hrvatski, pa prav tako tudi na Dravskem polju v severnovzhodni Sloveniji.

Posebej naj opozorimo še na robni pas našega panonskega predela, ki je največ iz nizkih tercijarnih goric. To je tisto površje, ki je tako položno, pa prepreženo z dolinami in dolinicami, da je v zelo velikem delu sposobno obdelovanja; zlasti pa je tukaj zelo zelo mnogo vinogradov. Kakor nalašč so gorice ob panonski nižini za gojenje vinske trte; vinograde vidimo povsod po prisojnih pobočjih nekoliko iznad vznožja, povsod ob nižinskem Slovenskem in v Hrvatskem Zagorju pa do vznožja v še bolj vročem in bolj sušnem srednjem in vzhodnem področju našega panonskega obrobja. Pas imenitnih vinogradov drži od Slovenskih goric in od vzhodnega vznožja Pohorja pa od obrobja Krškega polja vse dol do okolice Smedereva in Požarevca pa do brdovite okolice Vršca v vzhodnem Banatu. Zato imajo v področju obpanonskih goric, kjer je precej njiv in vrtov, zraven pa v sončnih pobočjih obilo vinogradov, na splošno okrog 40%, vsekakor pa med 30—40% obdelane površine, t. j. njiv z vrtovi, pa sadovnjaki in vinogradi. Tudi na osamljenih goricah med Podravino in Posavino zavzemajo vinogradi znaten delež. V severni gričevnati Bosni in severni Srbiji, kjer vinske trte na splošno ne gojijo kaj prida, razen ponekod, na primer okrog Smedereva, pa Požarevca, namesto tega zelo čislajo slivo; nasadi slive (»šljivari«) obdajajo sleherno naselje, ne le po ravnem, marveč nič manj in še bolj tudi po goricah. Pripomniti pa je, da segajo sadovnjaki s slivo prav močno tudi še v višjo južnejšo Šumadijo, kakor tudi Bosno, medtem ko se vinogradi iz podnebnih ovir omejujejo na neposredno obrobje Panonske kotline. (V Srbiji so tudi na klimatsko prav posebno ugodnih nižjih področjih v sredini in zlasti na vzhodu.) Med vzhodnim in zahodnim našim panonskim predelom se opaža razlika tudi v tem, da uspeva, postavimo, v Vojvodini trta tudi po ravnini, pa na najnižjih ježah ob kvartarnih terasah, na starih sipinah v nekdanjem peščenem področju pri Subotici itd. Vendar pa je na ravnem vinogradov prav malo.

Ako pogledamo karto o obdelani zemlji v Jugoslaviji, opazimo na prvi pogled, kako močno in določno prednjači naš panonski predel z zelo velikim deležem. Ravnine z robnimi goricami vred imajo nad 30% obdelane površine, medtem ko je delež v višjem gorskem obodu povsod manjši. Saj lahko rečemo, da bi po razmerju najbolj intenzivno obdelane kmetijske površine naravnost — lahko določili, do kod sega Panonska kotlina z robnimi goricami, do kod sega panonski predel in kje se začenja višji gorski obod. Samo v Šumadiji in zlasti v Moravski dolini se prehod izvrši šele polagoma. Podobno pomenijo prehod robne dinarske kotline ob Sani, Spreči itd.

Poljedelstvo v našem panonskem predelu se odlikuje po tem, da v njem pridelujejo manjše število sadežev, a te zelo intenzivno. Na prvem mestu sta koruza in pšenica. Koruzo moramo imenovati naš poglavitni poljski pridelek, in sicer tako v ravnih ploskvah,

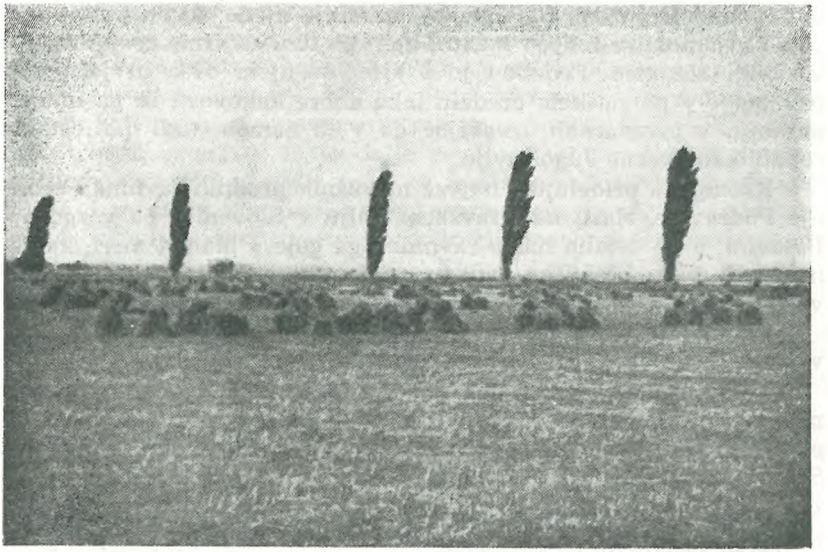

Pod. 53. Žitna pokrajina v Slavoniji.

Ista slika v križe naloženega žitnega snopja kakor tu se nam poleti kaže na Ravenskem v Prekmurju, saj je povsod tod poleti tako sušno, da ni treba sušiti pod streho. Tudi tipični jagnjedi nas pozdravljajo že ob spodnji slovenski Krki, okrog Ptuja itd.

kakor tudi v robnih področjih, celo na tamkajšnjih goricah. Ako gremo na primer iz osrednje Slovenije na panonsko obrobje, zadenemo bodi na Dravskem polju, kakor v Slovenskih goricah in v Prekmurju, pa podobno v sosednem Hrvatskem Zagorju, na značilne koruznjake ali kukuričnjeke, male lesene ali pletene shrambe za koruzne storže, ki so nam zunanji znak panonske prevlade koruznega pridelka. Koruza služi za poglavitno prehrano ljudem, prav posebno v robnih področjih, medtem ko v osrednjih panonskih ravninah v prehrani zelo mnogo pomeni tudi pšenica. Koruzo nadalje v veliki meri uporabljajo za krmo prašičem. Pa še je je ostalo zelo mnogo za izvoz in za prehrano drugim pokrajinam Jugoslavije. Koruzna slama pomeni mnogo v gospodarstvu, bodi za krmo ali za steljo; zato jo povsod skrbno spravljajo.

Pšenica se prideluje največ na ravninah Vojvodine, kjer je diluvijalna puhlica zanjo najimenitnejša in kjer obrodi izvrstno. V Podravini in ob Posavinji jej prijajo glinaste in puhliške diluvijalne terase. Tudi pšenice prideluje naš panonski predel jako mnogo, pa zaklada z njo ostale pokrajine in še je ostalo precej za izvoz.

Rž ima na splošno večji pomen v višjih legah in v hladnejših robnih področjih, kjer jo posebno gojijo v panonskem delu Slovenije

in zapadne Hrvatske. Saj tamkaj marsikje njeno slamo porabljajo tudi za slamnato streho, v izdatni meri pa tudi za krmo goveji živini, v obliki rezanice. Podobno je s pridelovanjem ovsa in ječmena; ječmen je v panonskem predelu jako dobre kakovosti in ga mnogo porabijo v pivovarnah, izvažajoč ga v ta namen tudi po ostalih republikah zvezne Jugoslavije.

Krompirja pridelujejo največ na sušnih prodnih ravninah zgornje Podravine, zlasti na Dravskem polju v Sloveniji, pa v zgornji Posavini, a po ostalih naših ravninah ga goje v manjši meri, kakor ima tudi v prehrani na zapadu večjo vlogo nego na bogatejšem vzhodu.

Posebej je treba imenovati vrtnarske sadeže, zelenjavo raznih vrst, za kar vse je naš panonski predel izvrstna zemlja.

Tudi industrijski poljski sadeži imajo velik pomen v našem panonskem predelu. Posebno važna je sladkorna pesa, ki so jo že v prejšnjih desetletjih zelo gojili v Vojvodini in vzhodni Slavoniji. Sladkorno peso so predelovali v domačih tovarnah in s sladkorjem zalagali ostale pokrajine v državi. Vsekakor poglavitni del celotne sladkorne proizvodnje je dajala Vojvodina z vzhodno Slavonijo. V pričenjajoči dobi načrtnega gospodarstva se sladkorna pesa še bolj goji in nove tvornice nastajajo.

Tudi hmelj gojijo v jako izdatnem obsegu v srednji Bački, pa z njim zakladajo domače pivovarne. Toda ker hmelj prav dobro rodi tudi v manj rodovitnih pokrajinah, kakor postavimo v Savinjski dolini na Slovenskem, še zdi škoda izvrstne vojvodinske zemlje za tak pridelek.

V Vojvodini dobro rodi tudi riž, ki so zanj razen podnebja zelo ustrezne geomorfološke in hidrografske razmere. Doslej so ga gojili največ v melioriranem nekdanjem Alibunarskem močvirju, osušenem in kanaliziranem. Nemara ne bi bilo napak, poskusiti z gojenjem riža v nekaterih nizko ležečih aluvijalnih ravninah ob rekah, kjer bi bilo zelo olajšano umetno namakanje, ki je pri rižu nujno potrebno. Nemara bi se za takšne kulture dala usposobiti celo mokra Posavina, kjer bo popolna osušitev zadevala še na težkoče spričo premajhnega strmca. Dosedanji poskusi z rižem so se v Slavoniji obnesli. Saj so mogli v severni Italiji v podobnih podnebnih in geomorfoloških ter hidrografskih pogojih zelo razmahniti pridelovanje riža podobno kot v Bolgariji v Mariški kotlini.

Podoba je, da bi mogli v našem panonskem predelu gojiti tudi bombaž, ki zahteva sušno ozračje in dovolj namočena tla. Vendar bo treba še podrobno proučiti, kje bo najbolj smiselno gojenje tega sadeža, in kje bodo tla zanj bolj pripravna. Zakaj treba je na naš panonski predel koncentrirati sadeže, ki so navezani na tamkajšnjo izredno rodovitno prst.

Tudi še druge industrijske sadeže goji panonski predel z velikim uspehom in v znatnih množinah. Predvsem je treba imenovati konopljo, ki jo moramo imenovati tipičen pridelek panonske nižine, saj jej zaradi namakanja bližina vode zelo prija. Vojvodini sami pripada 55% vseh jugoslovanskih njiv, zasejanih s konopljo, a tudi v slavonskih ravninah in še dalje po Hrvatski ter drugod po panonskem področju je obilo tega za tekstilno industrijo koristnega sadeža. Lan ni mnogo manj važen, vendar tega je več po ravninah ter po brdovitem svetu v robnih področjih panonskega predela, od koder sega še na obrobno hribovje. Konoplji in zlasti lanu posveča tudi naš petletni načrt največjo pažnjo, stremeč po izdatnem povečanju posevka in pridelka.

V našem panonskem predelu se zelo gojijo tudi sadeži, ki služijo za pridobivanje olja. Oljno repico gojijo zlasti v Vojvodini, vzhodni Slavoniji ter v Bosanski Posavini. Sončnico še prav malo gojijo na splošno, vendar v Vojvodini je že precej upeljana in tamkajšnji posevek je že v letu 1939. predstavljal 96% vsega posevka v Jugoslaviji. Tudi buče imajo s svojimi peškami znaten pomen za proizvodnjo olja.

V hrvatskem delu panonskega področja gojijo precej cikorije, 98% vsega jugoslovanskega proizvoda. Tudi nekaj sirka goji panonski predel, posebno v Vojvodini. Celo sojo so začeli gojiti v novejši dobi v Vojvodini, še bolj pa v Bosanski Posavini, v Mačvi ter v Slavoniji. V Banatu gojijo tudi ricinus.

Da goji Vojvodina tudi precej tobaka, je znano. Tudi se tu drži še vedno gojenje svilоprejke.

Ogromno vlogo, ki jo ima vinogradništvo na robnih goricah, smo podčrtali že v raznih zvezah. Poudariti je, da je treba v bodoče vinogradništvo tod na vso moč pospeševati. Zakaj pobočja, ki so danes urejena v vinograde, so po velikem delu, če ne celo po večini, v tolikšnih strminah, da ne bi mogla služiti za druge kulture, razen za gozd. Brez dvoma pomenijo vinogradi mnogo bolj smotrno in rentabilno izrabo tal, nego gozd ali pašnik pa morda travnik. Po podnebju so panonske robne gorice izvrstno vinorodno področje, kjer bi bilo treba samo še načrtnega, racionalnega izbora trt, pa izboljšanja vinorejskega procesa ter umnega kletarstva, in vinske gorice ob Panonski nižini bi postale za nas še mnogo boljša osnova za uveljavljanje delovne energije ter za dohodek. Saj mejimo vrh tega na države na severu in vzhodu, ki so prehladne in imajo potrebo po uvažanju naših vin, postavimo, v zameno za proizvode, ki nam jih priroda naše zemlje ni naklonila.

Sadjarstvo je na goricah in tudi v nižjih hribih panonskega obrobja zelo cvetoča gospodarska panoga. V panonski Sloveniji, zlasti v Slovenskih goricah in Halozah, nekoliko manj na Sotelskem, gospoduje najbolj gojenje jabolk, ki je na visoki stopnji ter je dajalo

obilo prvovrstnega pridelka tudi za izvoz v inozemstvo. Znatno je gojenje jabolk tudi v zahodni panonski Hrvatski, pa tudi po drugih panonskih področjih. Toda med sadnim drevjem je tamkaj na prvem mestu sliva. Slivarstvo je v severni Bosni ter Šumadiji, kakor tudi po Slavoniji ter v Sremu na zelo visoki stopnji ter daje bodisi svežo ali posušeno slivo za izvoz, pa za pekmez in končno ne malo za izvrstno slivovico, ki ima svetoven sloves. Gojenje slive ni navezano samo na panonsko obrobje, marveč se od tod razprostira še daleč v hribovje in v doline na jugu, bodi v Bosni kot v Srbiji.

Živinoreja se more v našem panonskem predelu naslanjati na zelo močne prirodne osnove. V bolj sušnih ravnih predelih, v Vojvodini s Sremom, posvečajo največjo pažnjo konjereji. Tu so doma zelo dobre, ne pretežke pasme. Saj upotrebljavajo tukaj konje v gospodarstvu zelo mnogo. Z njimi opravljajo vožnje, z njimi delajo na polju, vozijo pridelke domov in z njimi se sami vozijo, bodisi na salaši, na svoja gospodarstva, ki so najčešče dokaj daleč od vasi. Končno se s konji vozijo po opravkih, gospodarskih in drugačnih, na trg in sploh v mesto. Tudi v Slavoniji ter robnih panonskih področjih ima konj v živinoreji zelo veliko vlogo, dasi seveda manjšo nego v Vojvodini. V celem moremo reči, da je odpadlo od celotnega števila konj v Jugoslaviji ne dosti manj ko dve tretjini, namreč 55%, na panonski predel; Vojvodina sama ima 26.4% vseh konj v Jugoslaviji.

Za govedorejo so prikladni v prvi vrsti Slavonija ter robni panonski pasovi, površja, ki se odlikujejo po večji sočnosti travnikov, saj je tudi padavine tod v zadovoljujoči množini. To so področja, kjer je njiv primeroma manj nego v Vojvodini, zato pa je zelo mnogo dobrih travnikov; le v območju osamljenih goric in hribov okrog Požege in še ponekod na nizkem južnem obrobju je več pašnikov nego travnikov. Sočne, dobro zamočene travnate površine so dale pobudo in osnovo za rejo volov, ki služijo zlasti na južnem obrobju tudi za vprežno živino v gospodarstvu, pa za krave, ki jih redijo po velikem delu, zlasti po hrvatskem in slovenskem zapadnem obrobju zaradi mleka; napredujoče število mlekarskih zadrug bo moglo umno kravjerejo še mnogo bolj povzdigniti.

Reja koz je na našem panonskem predelu tako neznatna, da se sploh ni treba posebej ustavljati ob njej. Drugače pa je z ovčjerejo. Ovce v našem panonskem predelu vendarle še precej redijo, dasi seveda daleč ne toliko kot v balkanskih in primorskih področjih. Ovac zelo mnogo zakoljejo doma in ovčje meso, bodi sveže, kot prekajeno pomeni zelo mnogo v domači prehrani. Saj se marsikje, zlasti na južnem obrobju panonskega predela, z ovčjim mesom sorazmerno več hranijo, nego s svinjskim. Kožuhi iz ovčje kože zelo mnogo pomenijo za domačo nošo. Ovčji sir pomeni v ljudski prehrani zelo važno postavko.

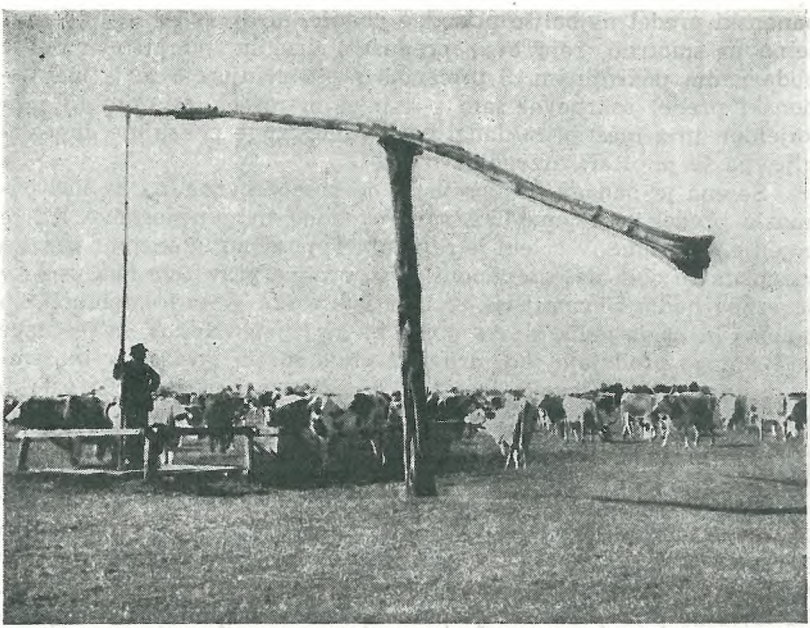

Pod. 54. Na pustari v našem Panonskem predelu.

Da ne goje v panonskem predelu mul, mezgov in oslov, je za takšno po prirodi bogato obdarjeno zemljo ob sebi umljivo.

Svinjereja je za konjerejo najbolj tipična panoga živinoreje za naš panonski predel. Prav posebno pa redijo prašiče v Slavoniji in sploh v Podravini ter Posavini ter v najsevernejši Srbiji, pripadajoči po svoji legi in prirodnih svojstvih panonskemu obrobju. Za prašiče so tu imenitni prirodni pogoji. V prostranih hrastovih gozdih so najboljši svinjski pašniki, kjer se žival hrani z žirom; kar v čredah imajo tu prašiče na prostem. Za prehrano prašičem, zlasti pa v kasnejši dobi za pitanje, porabljajo koruzo, ki je v teh krajih pridelajo nič koliko. Da bi prašiče krmili z odpadki gospodinjstva, pa s sadeži, ki jih pridelujejo na polju, kakor do neke mere v zapadni panonski Hrvatski, prav posebno pa na Slovenskem, tega načina se po ostalem panonskem področju poslužujejo kaj malo. Izredijo prašiče zelo velike in zelo debele; mnogo so jih prodajali, bodi v druge pokrajine ali v inozemstvo.

Od tega, kar je imela prašičev vsa Jugoslavija, je precej nad dve tretjini odpadalo na panonski predel, ako ga računamo v doslej obravnavanem obsegu z obrobjem nizkih goric. In poudariti je treba, da je prav svinjereja tista panoga živinoreje, ki ima zanjo naš

panonski predel najboljše prirodne pogoje, medtem ko bi bilo smiselno in smotrno, rejo ovac prepustiti drugim, po prirodi slabše obdarjenim pokrajinam. S proizvodi svoje svinjereje se je naš panonski predel oskrboval sam s svinjskim mesom, svežim in prekajenim, in z mastjo, zakladal pa je tudi druge pokrajine Jugoslavije, pa še je ostalo mnogo za izvoz.

Še ena je panoga živinoreje, ki je posebno značilna za naš panonski predel in ki ima tudi v njem trdne naravne osnove. To je gojenje perutnine. V celem je reja kokoši posebno intenzivno razvita v zapadnem delu našega panonskega obrobja, prav zelo močno pa v severnovzhodni Sloveniji, kjer ima »štajerska kokoš« dominanten položaj in uživa velik sloves doma in na tujem. Kokoši in piščance zelo mnogo prodajajo tudi drugam, obilo so jih izvažali v inozemstvo, kamor je šlo vsako leto tudi izredno mnogo jajc. Po ostalih področjih našega panonskega predela je poleg kokošjereje posebno uvedeno gojenje rac in gosi, pa nekoliko tudi puranov. Tod so malodane povsod pri roki mirno tekoče reke, pa skoro stoječe struge, lokve in bare, v katerih stoji pretežno ne hladna voda, ki je kakor nalašč za race in gosi. Zato ni čudno, da zadenemo na gojenje rac in gosi pa pur že na vzhodnem Slovenskem, kakor hitro prestopimo v Krško in Brežiško ravan, ki je tako rekoč veža v naš panonski predel. Za izvrstno pičo perutnini je pač v panonskem predelu dovolj odpadkov v zrnju in drugačni krmi. Po pravici se naglaša, kako prikladen je za kokošjerejo zlasti zahodni del Hrvatske in vzhodna Slovenija, kjer prevladuje razložena naseljenost, zakaj posamič stoječi kmetski domovi so se izkazali posebno pripravni zanjo. Lepo rejene race, gosi in pure bodo pač vedno poglavitni perutninski proizvod glavnega dela našega panonskega področja. Od celotnega števila perutnine v Jugoslaviji odpada preko dve tretjini, gosi in rac preko tri četrtine, na panonski predel. V načrtnem gospodarstvu pa bi mogli gojiti nemara še mnogo več perutnine, zlasti na vodo navezane.

Končno naj ne ostane neomenjeno še čebelarstvo. Tudi gojenje čebel je na splošno močno razširjeno v našem panonskem predelu, gotovo pa znatno bolj nego v ostalih področjih našega zveznega ozemlja, razen v Sloveniji, kjer slovijo čebele od nekdaj tudi v alpskem in predgorskem ter v kraškem svetu. Čez polovico vseh panjev Jugoslavije imajo v našem panonskem predelu.

Še dvoje stvari je treba imenovati, kar se nemara zgodi najboljše v tej zvezi. Naš panonski predel ima v svojih barah in lokvah, v svojih stoječih vodah, imenitno osnovo za divjačino, za vodne in močvirske ptice, bodisi trajno tu živeče, kakor za selilke. Lov nanje pomeni eno od svetovno znanih privlačnosti našega Panonskega predela, posebno Vojvodine. V hostah ob velikih rekah je obilo tudi druge divjačine; to so bila imenitna lovišča.

Pod. 55. Hrastov gozd v Slavoniji.

Posebej je treba opozoriti tudi tu, kako imajo naše panonske reke, prav posebno Donava, v znatni meri tudi Sava, zelo mnogo rib, velikih, imenitnih rib, ki jih ribiči lovijo na mnogih krajih in ki pomenijo obilo tudi v prehrani prebivalstva, zlasti po večjih mestih ob rekah, dasi je treba poudariti, da bi se moglo prebivalstvo na splošno še bolj okoristiti z njimi. Med te ribe spadajo som, čiga ali kečiga, smuč, jeseter, beluga itd.

Pričakovati bi mogli, da gozd na veliki ravnini, ležeči sredi zmernotoplega podnebnega pasu, v pokrajini silno rodovitnih tal, po svoji splošni kulturi ne zaostali, da gozd v našem panonskem predelu ne bo pomenil kaj prida, ker kratkomalo ne bo prostora zanj. Pa vendar ni tako. Brez gozda je samo prava ravnina v Vojvodini. Kakor hitro pa se prestavimo v Posavino, zlasti ko se pomaknemo po njej nekoliko navzgor, zadenemo na lepe hrastove gozde. Sicer pa je v Vojvodini samo ob rekah nekaj malega hoste, ki je iz mehkolesega drevja, vrbe, topola, jagnjeda, pa akacije. V slavonsko-hrvatskem medrečju pa imamo vse kaj drugega ko brezgozdno pokrajino: tu se razprostirajo ob rekah na široko silni gozdi, vse do koder sega mokra aluvijalna ravan. Te širne hrastove šume so najobsežnejše in najbolje oskrbovane v Posavini, toda tudi v Podravini jih ni malo. Vidimo jih v vlažnih pasovih tudi vstran od Save, v ravnem Pokupju nedaleč od Karlovca do Jastrebarskega, pa ob spodnji Krki v Krakovu, kjer vidimo največji hrastov gozd Slove-

nije. Hrast sega tudi še v spodnje lege na hribih in goricah v osamelcih ter v nizkem južnem obrobju, posebno v severni Šumadiji, kjer pa so gozd po veliki večini že davno izkrčili. Panonski gozd pomeni veliko bogastvo za narodno gospodarstvo, saj ga sekajo na veliko in sistematično, za napravljanje železniških pragov, za izdelovanje sodov in še za mnoge druge stvari. Saj ima slavonski hrast svetoven sloves po svoji izvrstni kakovosti. Mnogo se je spričo tega slavonskega hrasta izvažalo, dasi bi bilo pač pametnejše, da bi ga kar doma predelovali in izvažali lesne izdelke. Kljub imenitni porabnosti slavonskega hrasta pa se vseeno postavlja vprašanje, če ni vendarle bolj smiselno, zemljišče, na katerem danes rasto hrastovi gozdi, osušiti, pa ga spremeniti v polje, ki bo pač rentabilnejše. Saj je treba čakati do devetdeset in več let, da hrast dozori za polno uporabo. Toda do danes je tako, da spada hrast k najbolj karakterističnim svojstvom zapadnega dela našega panonskega predela.

Bukov gozd ima brez primere manjšo vlogo. Saj vidimo bukovino le po osamljenih goricah in hribih, pa v višjih legah na obrobju, posebno v bolj namočenem zapadnem in južnozapadnem področju, medtem ko je je v osrednjem balkanskem robu manj. Pomembnost pravega kostanja na panonskem robu, zlasti na zahodu, smo že naglasili. Bukovina ima v sedanjem stanju največ pomena za domače hišno gospodarstvo, za zgradbene potrebe kmetskega doma in posebno za kurivo, v bodoče pa bo za pravo letno industrijo mnogo pomenila.

Posebno v glavnih delih panonske ravnine, zlasti v Vojvodini, vlada veliko pomanjkanje lesa, bodisi za gradnjo, kakor za kurjavo. Marsikje ne preostaja drugega, kakor da kurijo s slamo, ki jo nudi na razpolago poljedelstvo, ali z drugimi stvarmi iz gospodinjstva. Toda kar se tiče oskrbe z lesom in z drvmi je naš panonski predel v Vojvodini zelo na dobrem: tako rekoč od vseh strani si morejo v Vojvodini dobiti les, in sicer po velikih in manjših rekah, ki dotekajo iz obrobja in iz oboda, kjer vlada veliko gozdno bogastvo. Zato plavijo semkaj les, posebno na veliko po Savi—Savinji navzdol, pa po Dravi, ki ga dobavlja celo s Pohorja v osrednji Sloveniji, pa po Tisi, ki ga je nekdaj prenašala iz gozdnih Karpatov. To razmerje v zakladanju z lesom bo ostalo brez dvoma ena trajnih gospodarskih nujnosti v odnošajih med našimi velikimi prirodnimi in gospodarskimi pokrajinskimi enotami.

Rudarstvo

Ko prehajamo na poglavje o industriji v našem panonskem predelu, moramo predvsem naglasiti, da so tukaj zanjo docela svojevrstni pogoji, gotovo docela različni od tistih, ki jih imamo bodisi v primorju ali v gorskem predelu. Panonski predel predvsem nima

naravne pogonske sile; nima vodotokov take prirode, da bi gnali mline in žage, kolesa in vretena obrtnim napravam v prejšnjih časih. Tu so bili kvečjemu mlini na velikih plavajočih zgradbah, pritrjenih na močnih vrveh ali verigah, kakor jih vidimo na Muri v slovenski Prlekiji pa na Dravi po Dravskem polju. Za moderno izrabo vodnih sil so pogoji ugodnejši šele v robnem pasu panonskega predela, kakor so, postavimo, načrti za izrabo Save za hidrocentralo pri Brežicah, kakor so velike hidrocentrale na Dravi tik nad Mariborom, izraba Kolpe nad Karlovško kotlino za hidrocentralo pri Ozlju itd. Podobno je na drugih rekah, v soteskah, po katerih prestopijo v robni pas panonskega predela. Prav poseben primer za izrabo vodne sile nudi Donava tamkaj, kjer prehaja iz Panonske kotline v Spodnjedonavsko in kjer teče skozi tesno sotesko Železnih vrat, skozi znameniti, svetovno znani Djerdap. Tu so možnosti za hidrocentralo ogromnih dimenzij, pogoji za orjaško elektrarno, ki se bo mogla kosati s slavnim Dnjeprogesom. Doslej so v našem panonskem predelu največ električne centrale na kalorični osnovi, urejene s pomočjo premoga, ki so ga dovažali po rekah in po železnicah.

Kar se tiče rudnih snovi, ki bi bile predmet industriji in obrti, je pač naravno, da jih v ravnini, mladi naplavini, ne more biti. Ravni panonski deli so v tem pogledu zelo na slabem. Pa vendar srečni panonski predel niti v tem pogledu ni docela brez bogastva. Zakaj našlo se je, da poteka pod robnim pasom panonskega predela na jugozapadu Panonske kotline plast, ki vsebuje nafto. Njena lega še ni do kraja ugotovljena, a podoba je, da se vleče nekako v smeri od Mačve proti SZ mimo Broda čez področje okrog Lipika in čez Medjimurje ter vzhodno Prekmurje. V sosedstvu zapadnega dela našega panonskega predela se nahajajo tudi znatni izvori nafte v okolici velike Kaniže v južnozapadni Madžarski.

V posavinskem področju so znani močni izvori nafte v območju vasi Bujavice pri Lipiku pod Pakracem. Naftni izvirki se nahajajo na južni strani ob Moslavini, v okolišu Nove Gradiške, pa pri Brodu. Morda smemo šteti v nadaljevanje istega naftonosnega področja pojave nafte v Majevici planini v bosanskem robu Panonske kotline. Še bolj številni so pojavi nafte v Podravini, kjer so jo našli med Virovitico in Djurdjevcem, zlasti pri Pitomači, pa med Koprivnico in Ludbregom. Vsekakor v nadaljevanju istega naftnega področja so pojavi nafte v Medjimurju pri Peklenici ob Selnici, kjer že dolgo pridobivajo nafto, dasi le v skromni množini. V neposrednem sosedstvu so našli močno naftonosno zemljišče severno od Drave, in sicer posebno v jugoslovansko-madžarskem mejnem ozemlju ob spodnji prekmurski Krki, na obeh straneh reke, zlasti pa v okolici Lendave. Na ozemlju Madžarske se v neposredni soseščini že izkoriščajo naftni sloji v okolici Velike Kaniže. Na drugem koncu so še pojavi nafte ob srednji Kolubari in Erdeviku. Preiskovanje naft-

nih slojev je bilo v stari gospodarski situaciji združeno z mnogimi zapleti in njega rezultati so pomenili eno od zloveščih tajn mednarodnega kapitala. Zato ne moremo smatrati, da bi imeli v javnosti že dovolj izčrpno sliko o moči naših naftnih zalog; ni izključeno, da se ugotovijo ležišča, ki bi zadostila našim skupnim zveznim potrebam in nas uvrstijo med močne proizvajalce nafte. Za časa sovražne okupacije so začeli na veliko izkoriščati naftno ležišče pri Gojilu, nedaleč od Kutine. Naš petletni gospodarski načrt je dejansko že zgrajen na ugotovitvi, da imamo za gospodarsko izrabo zelo zadovoljive pogoje v naftonosnih področjih. Začeli bomo na veliko črpati nafto iz naših domačih tal, in sicer v prvi petletki na dveh najbolj raziskanih področjih, pri Gojilu v Slavoniji ter pri Lendavi v vzhodnem Prekmurju. Hkrati je postavljeno v program, da se natančno raziščejo še druga področja v našem panonskem predelu ter se na drobno doženejo tista območja, v katera bomo posegli v izkoriščanjem v nadaljnjih razdobjih našega načrtnega gospodarstva.

Glede premoga naš panonski predel ni v neugodnem položaju. Mladotercijarne kamnine, ki prevladujejo v vnanjih delih osamljenih gora in so obsežne na panonskem obodu, vsebujejo tudi premogovne plasti. V območju robnega pasu našega panonskega predela je pač v glavnem najmlajši mladotercijarni premog, ki je po večini zogljenel šele do stopnje lignita ali zelo mladega rjavega premoga. Zato so panonskim ravninam najbližji premogovniki slabše kakovosti. Obilo lignita vsebujejo tercijarni sloji, ki tvorijo odejo starim kamninam v gorah, hribih in goricah okrog Požeške kotline; kopljejo ga na več krajih v manjših premogovnikih, prav tako tudi na več krajih v mladotercijarnem Bilu. In končno so zelo številni rudniki lignita v Hrvatskem Zagorju, a vsi primeroma majhni. V Zagorju so dokaj krepko zastopane tudi nekoliko starejše, oligo-miocenske premogovne plasti. Tudi te izkoriščajo v več rudnikih, tako da daje Hrvatsko Zagorje v celem obilo lignita in nekoliko boljšega rjavega premoga, dasi se tu noben premogovnik ne more meriti s slovenskimi premogovniki trboveljske skupine. Mali premogovniki lignita so tudi v slovenskem delu panonskega obrobja, v Slovenskih goricah, v Dravinjskih goricah, v Brežiški kotlini pri Globokem itd. Tudi v južnem robju našega panonskega predela so sloji lignita in rjavega premoga. Lignit kopljejo na več krajih pri Požarevcu, zlasti pri Kostolcu, od koder zakladajo z njim zlasti Beograd, posebno za kurjavo. Na porabi tega lignita so zgradili veliko elektrarno, s katero bodo oskrbovali z električnim tokom prestolnico Beograd in rudarsko področje v Boru.

V Fruški gori se nahajajo v sladkovodnih zgornjeoligocenskih plasteh sloji rjavega premoga, ki ga kopljejo v večjem premogovniku pri Vrdniku.

Tudi v severni Bosni vsebuje panonski obod sloje lignita. Premore tudi v oligomiocenskih plasteh zaloge dobrega rjavega premoga na več krajih, na primer v Ugljeviku ob Bosanski Posavini, v Dobrljinu itd. Celo eocenske plasti ob panonskem robu vsebujejo premog, in sicer dober črni premog, ki ga kopljejo v Majevici.

Panonski predel premore potemtakem lignit in nekaj ne najboljšega rjavega premoga. Toda tudi glede boljšega rjavega premoga ima dokaj dobro pozicijo. Zakaj kjer koli gremo iz pravega panonskega robnega pasu v bližnje sosedstvo gorskega predela, se povsod pokažejo na površje tudi srednje in starejše tercijarne plasti, oligocenske v Sloveniji, vsebujoč dober svetlorjavi premog v Senovem pri Rajhenburgu, pa v Hrastniku, Trbovljah in Zagorju, pa oligomiocenske zlasti v severni Bosni, ki imajo vključene tudi dobre premogovne sloje; tudi v njih so na več krajih premogovniki pri Banjaluki, ob Majevici, Banovići itd., premogovniki pri Senju ob Moravski dolini, lignit pri Tuzli v dolini Spreče itd. itd. Naš panonski predel ima tedaj najboljše možnosti, da si iz bližine pripelje tudi boljšega rjavega premoga. Saj mu plovne reke omogočajo, da si nabavlja celo pravega črnega premoga iz oddaljenih rudnikov; v tem pogledu moremo njegov prometni položaj po gospodarski vezavi primerjati z lego ob morju. Saj se podobno kaže tudi glede nafte; umljivo je, da so v stari dobi čistilnice nafte postavljali ob plovnih rekah, na primer pri Slavonskem Brodu, kakor tudi velika skladišča petroleja, na primer pri Sisku.

V zvezi z razprostranjenostjo tercijarnih plasti moramo šteti tudi izvore soli, ki so sicer že v Sprečki kotlini pri Tuzli (Siminhan), katere dovoz v panonsko področje bo po novozgrajeni mladinski progi še posebno olajšan. Pripomniti je treba, da se posamezni slani izvirki nahajajo v južnem pasu našega panonskega predela, vendar samo posamič.

Omeniti je še, da vsebujejo mladotercijarne plasti marsikje prav dober najfinejši pesek, pripraven, postavimo, za izdelovanje cementa (prim. izdelovalnice cementa v Beočinu ob Fruški gori, pa v okolici Zagreba).

Posebno velike so v območju Panonskega predela zaloge dobre gline, in sicer bodisi iz kvartarne dobe, zlasti iz diluvija, kakor tudi iz tercijarnih oddelkov. Glina se nahaja v jako prikladnih legah, kar zelo olajšuje porabo za obrt ter industrijo.

Industrija

Spoznali smo s tem vsaj v glavnih potezah osnove za razvoj obrtne in industrijske delavnosti v našem panonskem področju. Bogastvo v poljedelskih proizvodih je bilo pač malo pobudno za pospeševanje dela in podjetnosti v obrti in industriji v prejšnjih

časih. Pa tudi pomanjkanje pogonske sile in kuriva je po svoje pripomoglo, da se je prebivalstvo držalo predvsem poljedelstva kot poglavitne gospodarske panoge. Saj so v starem fevdalno-kapitalističnem redu v nekdanji Ogrski tudi na ozemlju, pripadajočem sedaj Jugoslaviji, na velikih poljedelskih veleposestvih potrebovali mnogo poljskih delavcev v času poletne sezone, da so jih dobivali celo od drugod, na primer iz slovenskega Prekmurja. Zato se je mogla industrija razvijati šele zelo polagoma, pa še to le v določenih področjih, ki moremo zanje naglasiti predvsem, da so bile tukajšnje industrije navezane največ na predelovanje domačih kmetijskih proizvodov. To je poglavitna karakteristika dosedanje industrije v panonskem predelu.

Na prvem mestu moramo imenovati velike mline, ki jih je bilo največ v Vojvodini, precej tudi ob Savi in Dravi. Saj je ob sebi umljivo, da so bila vsa ta podjetja navezana na lego ob plovnih rekah in kanalih, kar je olajševalo dovoz žita ter odvoz moke. Neomenjeno pa ne sme ostati, da so marsikje v inozemstvu raje kupovali nezmleto žito, nego moko; težave so se večale in manjšale v povezanosti s celotno svetovno gospodarsko situacijo. V novih razmerah našega načrtnega gospodarstva bo tudi ta problem rešen na racionalni način, kakor bo nedvomno tudi med našimi najnujnejšimi aktualnimi zahtevami, da se povsod osnujejo skladišča za žito, ki naj nudijo ravnovesje v prehrani, rezervo za leta suše in drugih vremenskih uim. Le ponekod so se v genetični zvezi z velikimi parnimi, valjčnimi in drugačnimi mlini razvila tudi podjetja za izdelovanje testenin, slaščic, peciva itd., kar je sicer stvarno zelo dobro vezano na naša glavna žitorodna področja. Da se je te vrste industrija osredotočila največ na največja mesta, zlasti na Zagreb, Osjek, Novi Sad itd., je po sebi umljivo.

Prav tako je docela naravno, da so se na naš panonski predel naslonile naše največje predelovalnice mesa, velike klavnice in prekajevalnice; posebno rade so se naslonile na največja mesta, ki so že sama konsumirala velik del proizvodov. Znaten del tega se je naslonil na najsevernejšo Srbijo, posebno na Moravsko dolino, pa na Posavino, ki je tudi zelo dober živinorejski predel. Saj so v predelavi živinorejskih proizvodov sodelovali celo manjši kraji v robnem področju, kakor postavimo Murska Sobota v Prekmurju, ki je iz mesa bikov, zelo gojenih v Prekmurju, izdelovala hrenovke in druge mesne izdelke. Hkrati pa je pripomniti, da se predelava kož v usnje na panonskem področju ni kaj prida razvila.

Zelo važna je sladkorna industrija, ki predelava domači pridelek sladkorne pese in zaklada s sladkorjem tudi ostale predele zvezne države. Sladkorne tovarne so bile razmeščene v okoliših poglavitnega pridelovanja sladkorne pese, v srednjem Banatu, v srednji

Pod. 56. Sladkorna pesa v Vojvodini.

Bački, pa v Baranji ter v Osjeku in najsevernejši Srbiji (Čukarica), pa nova sladkorna tovarna v Županji ob Savi.

Pivovarne niso razvite v toliki meri, kakor bi mogli pričakovati po zelo dobri kakovosti ječmena, ki ga pridelujejo tu. Kaže se pač veljava splošnega pojava, da se pivovarne najraje naselijo v največjih središčih konsuma, ki so pač največja mesta. Zato so največje in najboljše pivovarne v Beogradu, v Zagrebu, Osjeku, Sisku itd. Morda bo podobno razmerje ostalo tudi v bodoče v kriterijih načrtnega gospodarstva. Naše pivovarne porabijo tudi hmelj domačega panonskega pridelka, a ga uvažajo tudi iz Slovenije.

Nekaj se je razvilo tudi predelave naših panonskih pridelkov v pijače, za kar nudi robno panonsko področje najboljše naravne pogoje. Izdelovanje šampanjskega vina v Radencih pri Radgoni spada v to skupino. Izdelovanje likerjev je cvetelo zlasti v Zagrebu, v Sremu itd. Zelo je razvito izdelovanje žganja raznih vrst, slivovke ali slivovice, ki je seveda posebno udomačeno v Slavoniji, pa severni Bosni in severni Srbiji. Končno je v tej zvezi imenovati izdelovanje špirita, ki je predelovalo bodisi žitne pridelke ali odpadke v sladkorni industriji; največja podjetja so bila v Zagrebu, v Novem Marofu in Sisku. V tej zvezi je imenovati tudi sušilnice za slive in podjetja za proizvajanje pekmeza, t. j. marmelade, česar je največ v južnem obrobju našega panonskega predela.

Od ostalih industrij, ki so navezane na domačo panonsko proizvodnjo, je treba imenovati lesno industrijo, ki je najbolj razvita v posavsko-podravskem področju, kakor je spričo velikih tamkajšnjih gozdov docela naravno. Vendar predelava slavonskega hrasta

samo za železniške pragove, za telefonske drogove, ne zadovoljuje, želeti si je boljših predelav. Izdelujejo se doge in sodi, kadi itd. Po mestih, zlasti v Zagrebu, Karlovcu itd. je razvito izdelovanje pohištva, toda še vedno ne v razmerju, kakor bi bilo pričakovati spričo tolikšne obilice dobrega lesa. Velika tovarna železniških vagonov v Slavonskem Brodu je bila navezana na proizvodnjo lesa v Posavini. Izdelovanje pohištva je do neke mere razširjeno tudi po obdonavskih in obrečnih mestih Vojvodine, ki imajo to ugodnost, da si z lahkoto pripeljejo les kot surovino od drugod.

Naš panonski predel premore izredno mnogo gline, in sicer malodane v vseh področjih, pa v lahko dosegljivih legah. Ni čuda, da je tukaj nastalo tako mnogo opekarn, malih in velikih. Opekarne spadajo k takšni industriji, ki najraje odda konsumentom svoje izdelke neposredno v bližini, saj težka in prostorninsko obsežna opeka ni prav nič pripravna za daljše prevažanje. Zato je docela naravno, da vidimo poglavitne velike opekarne v okolici večjih mest v vsem panonskem predelu, od okolice Maribora in Pragerskega pa do obližja Vršca, Bele Crkve ali Požarevca.

Pa tudi druge keramične industrije je precej v našem Panonskem predelu. Izdelovanje lončene posode, pečnic in peči, plošč za oblogo zidu, lončenih cevi, pa specialne vrste opeke itd. itd. Tudi te vrste keramične industrije je razstreseno obilo po raznih krajih našega panonskega predela.

V panonskem predelu je obilo dobrega laporja, ki se uporablja za izdelovanje cementa. Posebno velika je ta industrija v Beočinu ob Fruški gori.

Od ostale obrtno-industrijske delavnosti v našem panonskem predelu je manj pomembnega. Od nekdaj so pač v večjih tukajšnjih naseljih bili obrtniki, ki so izdelovali, posebno pa popravljali poljedelsko orodje, opremo za vozove, za vprego, za gospodarska poslopja in za kmetski dom, pa za obleko in obutev. V dobi industrializacije so v našem panonskem predelu nastala primeroma maloštevilna podjetja te vrste, pač po največjih mestih, ne da bi mogli reči, da so dosegla znatnejšo velikost. Nekaj prave kovinske industrije se je razvilo v mestih ob Donavi ter Savi in Dravi, kamor pač ni težko pripeljati bodisi rudno surovino ali kurivo; takšna večja podjetja so bila v Beogradu, pa v Smederevu, dalje v Osjeku, Novem Sadu itd. Tudi izdelovalnice železniških vagonov v Slavonskem Brodu in pri Smederevu moramo šteti tu zraven.

Toda v bodoče se bo tudi v našem panonskem predelu krepko razmahnila industrija. Zakaj plovne reke omogočajo dovoz rud in premoga, kakor tudi odvoz, pa s tem vabijo semkaj tudi kovinsko lahko in težko industrijo. Prvi veliki primer te nove načrtne industrializacije je nova metalurgična industrija, ki se v ogromnem razmerju razvija docela na novo ob Savi pri Železniku, ne daleč

od Beograda. Podobna podjetja kovinske stroke nastajajo tudi drugod, pri Smederevu, Osjeku, Novem Sadu, v Sisku itd.

Na potrebe panonske pokrajine je navezana tvornica umetnih gnojil (žveplene kisline) v Subotici pa v Šabcu. Podobno je reči glede domače steklarske industrije, ki se je ponašala s tovarno ravnega stekla v Pančevu.

Glede tekstilne industrije je pripomniti, da se je jela širiti zadnja leta pred drugo svetovno vojno, pa da se je naseljevala, računajoč s ceneno delovno silo, pa z bližino konsumentov, posebno v hrvatskem delu našega panonskega obrobja. To so bile velike tekstilne izdelovalnice v Varaždinu, pa manjše v Čakovcu, tudi v Murski Soboti, dalje v Zagrebu, pa v Oroslavlju v Hrvatskem Zagorju, Karlovcu, kjer je v bližnji Dugi resi že stara tekstilna tovarna. Srbijanska tekstilna industrija je imela svoja glavna središča v notranjosti dežele, vendar je posegala tudi že v Beograd. Tu, kakor v banatskih mestih Zrenjaninu (Velikem Bečkereku) in Vršcu je bilo nekaj izdelovanja preprog.

Na domače proizvode konoplje je navezano vrvarstvo, ki je osredotočeno v Vojvodini ter vzhodni Slavoniji. Podoba je, da ima ta panoga osnove za velik razvoj, saj so pasovi ob nižinskih rekah kakor nalašč za gojenje konoplje, ki tu izvrstno uspeva.

Prav tako je na domače proizvode navezana naša svilarska industrija, ki pa je proizvajala le svileno predivo (Novi Sad, Pančevo) ter ga izvažala v nadaljnjo predelavo v inozemstvo; le v majhni meri so izdelovali tudi dokončne svilene izdelke, na primer v Beogradu. Odkar je tako močno prevladalo izdelovanje umetne svile, — tudi pri nas na Slovenskem in v Hrvatski, — je manj pobude za gojenje sviloprejke, razširjeno v Vojvodini ter severni Srbiji, prav tako je tudi ni za dokončno predelavo svile.

V celem naš panonski predel prideluje na polju mnogo čez svoje potrebe, goji živine in perutnine mnogo preko svoje rabe, v zahodnem delu ima celo gozda mnogo več kakor bi ga zase mogel izkoriščati. Le nekaj teh proizvodov sam predelava v svoji obrti in industriji, ki je treba za njo zelo naglasiti, da je navezana na lastne prirodne pridelke. Toda zelo mnogo potrebščin in industrijskih izdelkov kupuje od drugod. Za zamenjavanje lastnih in tujih proizvodov so na razpolago izredno dobri naravni pogoji v zelo ugodnih prometnih sredstvih.

Prometnogeografske razmere

Brez pretiravanja moremo reči, da nikjer v Jugoslaviji za promet ni tako dobro preskrbljeno, kakor v našem panonskem predelu, za kar ima poglavitno zaslugo narava sama. Tako moremo govoriti, dokler mislimo na železnice in plovne reke, ki prevažajo ljudi in

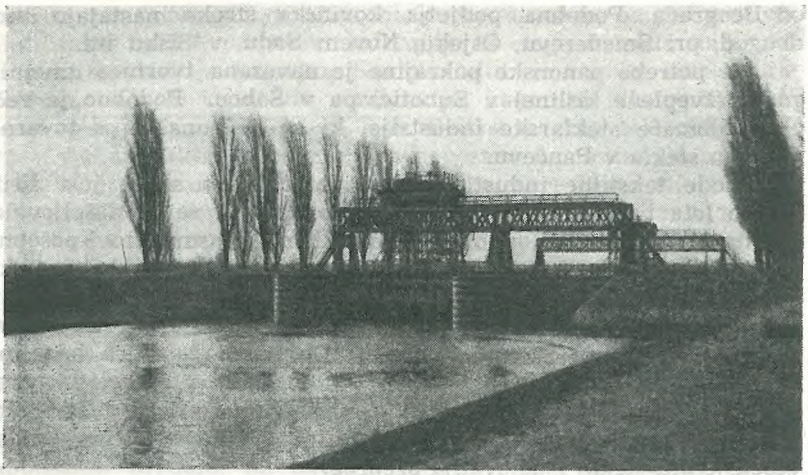

Pod. 57. Zatvornice na Velikem kanalu v Bački pri Starem Bečeju.

tovorne predmete na večje daljave. Toda mnogo slabše je stanje, če mislimo na ceste, ki služijo za vsakdanji promet, pa za avtomobilski prevoz. Zakaj za ceste so tu slabe naravne osnove. Ravnine so le iz gline in najfinejšega peska, pa iz puhlice. Kadar je deževno vreme, se ceste in kolovozi temeljito razmočijo, da je blata zares preveč na debelo; z vozmi se umikajo na strani, si iščejo novih tirov, kar ima za posledico, da so ceste zelo široke. Dovažanje kamenitega materiala za gradnjo in za posipanje cest in kolovozov ter sploh poljskih potov povzroča velike težave in je predrago, saj so osamljene gore v zunanjem pasu domala povsod iz mehkih mladotercijarnih slojev, ki za gradivo ne prihajajo v poštev. A v sušni letni dobi so panonske ceste prepolne prahu, ki ga je zelo na debelo. Za moderne ceste, zlasti avtomobilske, je treba jako mnogo gradiva dovažati od daleč, po večini na velike daljave, kar cestne gradnje v panonskem predelu zelo podraži. Dobrih velikih cest imamo v našem panonskem predelu še razmeroma malo.

Nasprotno pa so za gradnjo železnic kar se da ugodni naravni pogoji. Prav malo je treba utrditve temelja za železniške pragove in tračnice, zlasti malo za manj obremenjene lokalne železnice. Ker je tudi potokov in malih rečic prav malo, so večja ovira samo velike reke, kjer so potrebni izredno dolgi, pa zato zelo dragi mostovi. Zato vidimo, da se železnice v našem panonskem predelu najraje držijo prog po dolgem ob rekah, čeznje pa gredo le na maloštevilnih krajih. Marsikje so čez Donavo, Savo, Tiso zgradili mostove šele zelo kasno, pri čemer so, posebej je treba to podčrtati, marsikje soodločali tudi

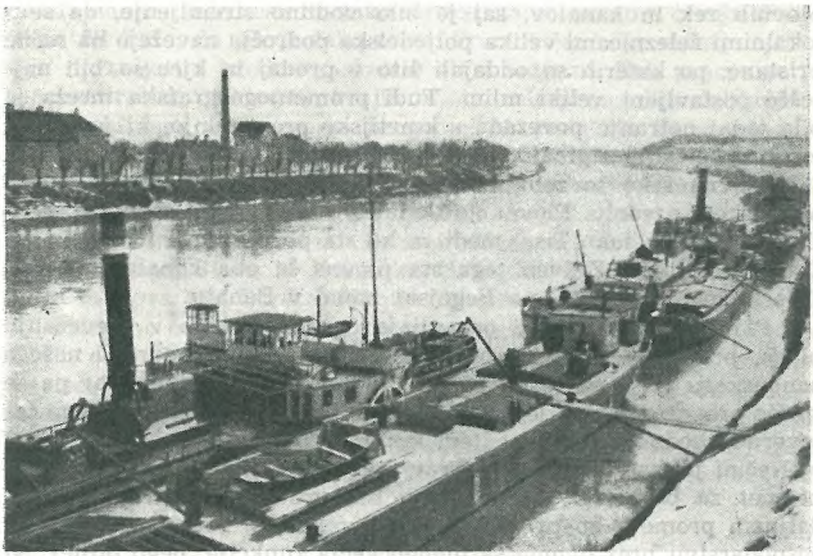

Pod. 58. Rečno pristanišče na Savi pri Sisku.

nasprotni si politični nagibi. Ponekod so bili še dolgo ali so celo še dandanes v uporabi železniški trajekti s pomočjo brodov ali ladij, na primer pri Smederevu in Šabcu. Na splošno pa so železnice v našem panonskem predelu zgrajene silno na gosto, najbolj v Vojvodini, a dokaj številne tudi v zapadnem delu našega panonskega predela. Pri tem gre za glavne železnice, ki vežejo na daljavo. Predvsem je imenovati našo obsavsko magistralo od Beograda na Zagreb in Ljubljano, pa progo od Indjije skozi Novi Sad in Subotico na Budimpešto ter dalje v srednjo Evropo, kakor tudi še nekatere priključne proge večjega pomena. Toda Donava in Sava sta bili dolgo — mejni reki in dediščina po tem političnogeografskem dejstvu izza l. 1918. se pozna na primer v tem, da še vedno ne teče neposredna železnica od našega panonskega predela ob Donavi navzdol proti severni obali Črnega morja. Po dolgih pretehtavanjih so se v razdobju med obema svetovnima vojnama odločili za načrt, da se železnica od Beograda skozi Požarevac podaljša mimo Kučeva in Majdanpeka pa skozi Poreč ter mimo Štubika in Brze Palanke do Donave pri Kladovu. Tamkaj so projektirali veliki most čez reko na rumunsko stran pri Turnu Severinu, do koder bi bila neposredna zveza na Bukarešto ter dalje proti Odesi.

Veliko železniško gostoto ustvarjajo predvsem krajevne proge, ki jih je tu skorajda cenejše graditi nego ceste. Zelo se opaža težnja v železniških zgradbah, da so proge speljane do velikih

plovnih rek in kanalov, saj je bilo vodilno stremljenje, da se z lokalnimi železnicami velika poljedelska področja navežejo na rečne pristane, po katerih so oddajali žito v prodaj in kjer so bili največje postavljeni veliki mlini. Tudi prometnogeografska mreža je bila tedaj notranje povezana s kmetijsko proizvodnjo, ki je poglavitno gospodarsko gibalo našega panonskega predela.

Plovne reke so zelo imeniten prometni pripomoček v našem panonskem predelu. Plovna je Donava v vsem pretoku skozi Jugoslavijo in prav tako Tisa, medtem ko sta plovni Sava do Siska, pa Drava do Barča. Zraven tega sta plovna še oba kanala v Bački, Telečki in Novosadski, pa Begejski kanal v Banatu.

Plovne reke s kanali opravljajo ogromno vlogo v prevažanju blaga, pridelkov ter proizvodov med posameznimi področji našega panonskega predela, do neke mere tudi v prevozu ljudi, kar pa se spričo prepočasne vožnje vrši največ po Donavi med Beogradom ter severnovzhodno Srbijo, medtem ko je drugod rečni osebni promet po večini prevzela železnica. Prav tako zelo veliko vlogo ima rečni promet za blagovno zamenjavo z inozemstvom. V krajevnem in daljnem prometu bo pripadala našim rekam v bodočem načrtnem gospodarstvu brez dvoma še mnogo večja funkcija, nego doslej. Ni čuda, da se je že v prvem našem petletnem načrtu gospodarske preusmeritve rečnemu prometu in kanalom v panonskem predelu odmeril zelo velik delež. Predvsem je vzeto v načrt, da se Sava s kanalizacijo usposobi za rečni promet od Siska do Podsuseda pri Zagrebu, pri čemer naj se dosežejo tudi melioracijski nameni. Silno važna je ustanovitev velikih ladjedelnic za rečne ladje in vlačilce, za kar je najboljši kraj v okolišu Beograda, v osrednjem vozlu našega notranjega rečnega prometa. Med bližnjimi načrti je prekop Donave pri Vukovaru mimo Vinkovcev do Save pri Šamcu. Ta kanal bi pomenil neposredno zvezo za tovorni promet med našimi najbolj produktivnimi poljedelskimi predeli v Bački, Sremu in Slavoniji ter našim glavnim težkoindustrijskim področjem, ki nastaja v srednji Bosni. Zelo pomemben je tudi načrt, da se Telečki ali Veliki kanal v srednji Bački poveča, pa da se hkrati podaljša skozi srednji ter južnovzhodni Banat do Donave blizu Rama. Terenske razmere so za tak prekop zelo ugodne, kljub temu, da bo izkopan čez Tiso in manjše reke Begej ter Tamiš. Novo projektirani kanali bodo povezani z melioracijskimi deli in namakalnimi prizadevanji, predvsem pa tudi z elektrifikacijskimi napravami. Poljedelsko ozemlje naše Vojvodine bo z njimi še bolj smotrno povezano med seboj in z južnim panonskim robom. Kasneje se morejo na ta dela nasloniti še nadaljnje izpopolnitve, kakor kanalizacija spodnje Bosne, pa Drine in Morave, Drave nad Barčem itd.

Velike naše panonske reke so do neke mere ločilo med posameznimi področji; ni čuda, da so se politične meje tako rade na-

slonile nanje. Naše reke so tako široke, da so mostovi čeznje draga stvar. Ni čuda, da jih je tako malo. Promet čez reke morajo spričo tega opravljati z brodom (»skela«) ali z ladjami. Tak prevoz se je koncentriral na prikladnih krajih in ima zelo pomembno funkcijo v občevanju med nasprotnima bregoma. Ni čuda, da so se ob njih razvila večja naselja in celo mesta, najčešče na obeh bregovih. Takšna dvojna mesta so naravnost značilna za naš panonski predel; nanje zadenemo ob vseh naših velikih rekah. To so na primer: Beograd—Zemun, Slavonski Brod in Bosanski Brod, Šamac—Bosanski Šamac, Stara in Bosanska Gradiška, Stari in Novi Bečej, Stara in Nova (ali Turška) Kaniža itd itd.

Prirodne ovire rečnemu plovnemu prometu morejo nastopiti v raznih oblikah. Najmočnejša ovira se uveljavi pozimi, ko se reke prevlečejo z ledom in kadar plavajo množne ledene ploče (sante); najčešče se to dogodi v drugi polovici januarja ter v februarju. Huda ovira je tudi prenizko vodno stanje, ki more nastopiti v raznih letnih časih. Toda tudi velike povodnji so za rečni promet jako neugodne.

3. NASELJENOST

Gostota obljudenosti

Če pogledamo sedaj, ko smo si ogledali prirodne osnove ter gospodarske značilnosti, kako je razporejena naseljenost v našem panonskem predelu, moramo predvsem podčrtati presenetljivo dejstvo, da pogrešamo skladnosti med njo in poglavitnimi naravnimi ugodnostmi. Predvsem vzbuja pozornost, da najgosteje naseljena ni Vojvodina, ki je najrodovitnejši in najbolj raven del našega panonskega predela, marveč deli zapadnega in južnega obrobja prave panonske ravnine. Najgosteje je naseljeno ozemlje Hrvatskega Zagorja, kjer znaša gostota nič manj ko 125—150 ljudi na km^2, pri čemer je poudariti, da so to prvič docela poljedelska področja in drugič, da so po večini ali vsaj po velikem delu iz nizkih tercijarnih goric, kjer je sadjarstvo in zlasti vinogradništvo posebno razširjena gospodarska panoga. Okraji Hrvatskega Zagorja so sploh najgosteje naseljeno ozemlje v vsej Jugoslaviji. Le za spoznanje manjša je gostota v sosedni varaždinski Podravini, pa v Medjimurju ter v ravnem Prekmurju, kjer imamo povsod gostoto še preko 100 ljudi na km^2 in kjer je povsod popolnoma kmetijsko gospodarstvo. Pa tudi v bližnjih Slovenskih goricah ter Halozah, na Dravskem polju, na prekmurskem Goričkem, kakor tudi na Sotelskem zaostaja gostota le še prav malo pod 100 ljudi na km^2, podobno kakor tudi na širokem področju zgornje Podravine pod Varaždinom. Podobno veliko gostoto izkazuje spodnji del Pomoravlja z robnim pasom

sosednjega nizkega gričevja; gostota znaša tu 110—120 na km^2 in zaostaja potemtakem le za malenkost za zágorsko. Tudi to področje največje gostote je obdano na vzhodni in na zapadni strani z zelo dobro obljudenim pasom, potegnjenim tik južno ob Donavi ter Savi, kjer je povsod gostota le malo pod 100, vsekakor pa še med 75—100 na km^2. Sila zanimiva je razlika med desnim in levim bregom Save, kar se tiče obljudenosti: v Posavini severne Srbije z Mačvo ter severne Bosne do Motajice vlada v sklenjenem pasu gostota 75 do 100 na km^2, v sremski in slavonski Posavini kakor tudi višje gor v Hrvatski vidimo povsod samo obljudenost med 50—75 na km^2. In isto gostoto ima vsa Slavonija in skoro ves Srem. To je za ravnino gotovo zelo malo. Po tem, kar vemo o prevlažnih tleh ob Savi, z logi, travniki, zlasti pa gozdi, se seveda tej majhni gostoti ne moremo čuditi. V najbolj gozdnatih področjih ob Savi v južnem Sremu ter nasproti ustju Une vidimo celo samo 25—50 ljudi na kvadratni kilometer. Da je podobno majhna gostota 25—50 v srednjem delu južnega Banata, je umljivo, saj je tamkaj Velika peščara in Alibunarsko močvirje. Bolj preseneča, da ima isto majhno gostoto vsa naša Baranja. In v vsem Banatu se gostota nikjer ne vzdigne čez 75, marveč se drži med 50 in 75. V Vojvodini je najgosteje obljudena Bačka, toda celo tu se drži gostota le med 75 in 100 na km^2.

Naš panonski predel je tedaj v celem primeroma malo gosto obljuden, še posebno malo, ako vzamemo v poštev dejstvo, da je tod tako velik del površja iz najboljših njiv. Zelo dobro se nam to razmerje zrcali, če vzamemo poljedelsko gostoto, to se pravi, ako pogledamo, koliko prebivalstva poljedelskega poklica pride na 1 km^2 obdelane zemlje, t. j. njiv z vrtovi, sadovnjaki ter vinogradi. Tu se pokaže, da je Vojvodina sorazmerno najbolj redko naseljeno področje, saj pride le 50—100 ljudi na km^2 obdelanega zemljišča, medtem ko pride v podravinsko-posavinskem predelu ter v vsem južnem obrobnem pasu 100—150 ljudi na km^2 polja. Večjo, deloma celo znatno večjo poljedelsko gostoto vidimo samo na zahodnem obrobju vinorodnih goric, zlasti v Hrvatskem Zagorju, kjer pride celo 300—400 ljudi na km^2 poljske in vinogradne površine. Tu se nam že na prvi pogled razodeva, da imamo opravka s silno preobljudenostjo, ki mora imeti za posledico siromaštvo in izseljevanje. Ni čuda, da spada zapadno obrobje našega panonskega predela, bodi v Hrvatski kot v vzhodni Sloveniji, med predele najneugodnejšega gospodarskega stanja in zelo velikega odseljevanja. Nasprotno pa so živeli v Vojvodini primeroma ugodno, dasi je bilo tudi tu obilo ljudi, ki so imeli premalo zemlje ali so bili celo brez zemljiške posesti, medtem ko so imeli mnogi posamezniki še vedno preveliko zemljiško posest, tako da so jo mogli obdelovati samo s pomočjo najetih delovnih moči.

Znatna sprememba se je izvršila takoj po drugi svetovni vojni in v zvezi z narodnoosvobodilno borbo. Agrarna reforma je zajela veliko posest ter pravično razdelila zemljišče med obdelovalce, stare in nove. Iz vsega našega panonskega predela so se izselili Nemci, na njihova zemljišča in v nekdanje njihove domove pa so se doselili kolonisti iz vseh jugoslovanskih republik, vsega skupaj okrog 60.000 družin. Vendar agrarna naseljenost se s temi preselitvami ni bistveno spremenila, saj je podoba, da se je gostota v celem le neznatno povečala.

Ob tem je treba naglasiti, da je tudi način prehrane v Vojvodini najboljši, najizdatnejši, da je še jako dober tudi v Posavini ter Podravini, medtem ko je mnogo slabši na zapadnem obrobju, bodisi na Hrvatskem kot na Slovenskem. Na južnem obrobju je bolj zadovoljiv v območju Srbije nego v severni Bosni.

Kmetska naselja v našem Panonskem predelu

V našem Panonskem predelu vidimo nekatera svojstva naselij in posebno kmetskih domov skupna vsemu področju; očitno znamenje so, da ima priroda po svojih značilnih potezah določene učinke na človeka, na njegovo gospodarstvo in na gradnjo hiše ter gospodarskih poslopij. Toda poleg tega so še nekatere poteze, ki razodevajo pečat določenih vplivov, ki so se uveljavljali tu, izhajajoč iz različnih tujih ali domačih vzročnih vezav, tujih vplivov, ki so se samo do neke mere prilagodili prirodnim osnovam pokrajine.

Kar se tiče značaja, vnanje podobe ter notranje strukture kmetskih naselij, se nam že na prvi pogled razodevajo dokaj različna področja v našem panonskem predelu. Prvo področje je Vojvodina, obsegajoča Banat, Bačko ter Baranjo in Srem, drugo področje je Slavonsko medrečje, a tretje področje je robni pas, v katerem pa so še prav znatne ali celo bistvene razlike med posameznimi deli, zlasti med slovenskim ter hrvatskim na zapadu, pa med bosanskim ter srbijanskim na južnem robu. Vas v Hrvatskem Zágorju kaže mnoge podobnosti z vasjo na prekmurskem Goričkem, toda že na prvi pogled moremo obe razlikovati od kmetskega naselja v severni Bosni ali v severni Šumadiji.

Naš panonski predel ima v svojem poglavitnem področju na vzhodu tipična svojstva mlade kolonizacijske pokrajine. V genetični zvezi s turško dobo in premaknitvami politične meje ter s tem povezanim množnim seljenjem prebivalstva se je tu izoblikovalo stanje, ki je docela svojevrstno in ki se more primerjati s kolonizacijskimi predeli po drugod po svetu. Toda neke poteze so takšne, da se jim očitno vidi, kako so učinek in proizvod tukajšnje zemlje in njene prirode, tal, na katerih so nastale.

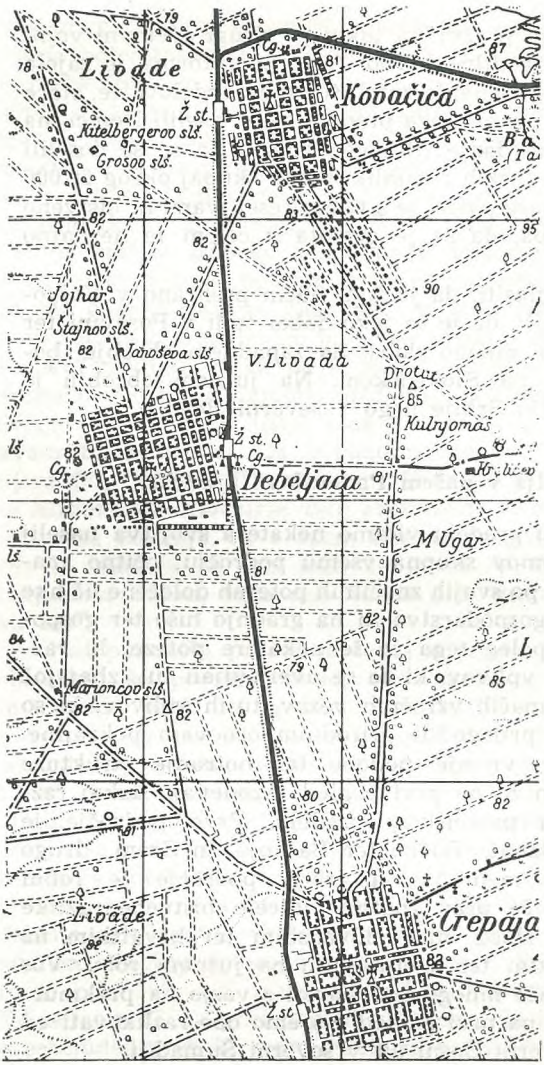

Pod. 59. Tločrti vasi in zemljiške razdelitve v Banatu.
(Izsek iz jugoslovanske topografske karte merila 1:50.000.)

Za naš panonski predel so značilne primeroma majhne hiše. To velja za kmetske domove, pa tudi mestne hiše niso velike. Stari tip panonske hiše pomeni zgradbo iz ilovice, pa iz opeke. Hiša iz gline ne prenese velike oblike, je le ozka in predvsem ne more biti visoka. V toku časa so jo polagoma zamenjavali s hišo iz opeke, ki so jo žgali kar doma, na soncu, kakor vidimo še dandanes marsikje po Prekmurju. Tudi iz opeke zidana hiša je ostala majhna, ne bistveno večja od ilovnate: ozka je in nizka, pa potegnjena v dolžino. V Prekmurju in na Dravskem polju vidimo še dandanes, kako gradijo takšne hiše iz blata, »nabijanice« ali nabite hiše, ki so vsekakor najbolj preprost in najcenejši tip. Po gozdnatih krajih našega panonskega predela, zlasti v Posavini ter po južnem in zapadnem obrobju, kjer je bilo obilo lesa za gradnjo, delajo zelo mnogo hiš iz brun ali plohov ali desk. Lesene hiše pa so po zunanji obliki slične ilovnatim in zidanim, vsaj v tem, da so po večini nizke, ozke in v dolžino potegnjene. Toda v hrvatski in slavonski ter bosanski Posavini vidimo tudi visoke lesene hiše,

celo s hodniki na zunanji strani, da se ob njih spomnimo na alpski kmetski dom, dasi so med njimi bistveni razločki. V severni Srbiji pa se začenja šumadijska hiša, ki pomeni široko, često docela kvadratno zgradbo, ki se v bistvenih potezah razlikuje od panonske hiše.

Panonski kmetski dom nima kaj prida gospodarskih poslopij. Zgradbe za sušenje, kakor je slovenski kozolec, manjkajo popolnoma, če odštejemo kukuričnjek ali koruznjak, ki pa je le neznatne velikosti. Saj je tu v letni polovici pretežno sušno vreme, ki dovoljuje sušenje na prostem, bodi sušenje žita ali sena. Primeroma malo je zgradb za spravljanje sena ali slame; oboje kratkomalo naložijo v velike kopice, v stoge, ki jih vidimo že po slovenskem Prekmurju pa v Prlekiji ter na Dravskem polju in ki jih moremo spremljati ob Savi ter Dravi navzdol tja v Vojvodino. V glavnem vidimo tukaj kleti in kašče ter podobne shrambe za pridelke, pa hleve. A tudi ta poslopja so pretežno majhnih oblik, podobno kot hiše.

Najbolj očitno imajo kolonizacijska svojstva kmetska naselja v vzhodnem delu našega panonskega predela, posebno v Vojvodini. Velika večina vasi so kolonije, sistematično ustanovljene v glavnem po umiku Turkov — v toku XVIII., le manj številne še v toku XIX. stoletja, pa nekatere naselbine iz najnovejše dobe. Vasi v Vojvodini so izredno velike, saj štejejo po mnogo sto domov; v največjih gre množina domov v tisoče, število prebivalcev pa dosega pri največjih vaseh 5000, 10.000 do 15.000. Zato so vasi v Vojvodini po večini zelo oddaljene ena od druge, ponekod celo 10 do 15 km ali celo še več. Kmetski domovi so razvrščeni docela pravilno ob cestah, ki se križajo pravokotno, docela kakor bi jih načrtal na šahovski deski. Bodisi manjše ali največje vasi, vse so enako razvrščene ob pravokotno se križajočih cestah. Marsikje sta združena skupaj dva takšna sistema cestnih šahovnic, znamenje, da so ob starejšo naselbino priključili še novo. Velike vasi so v tolikšni velikosti ustanavljali pač tudi zaradi varnosti v tedaj še zelo nemirnem mejnem področju, pa tudi spričo lažje uprave v tedanji Vojni krajini; pripomniti pa je, da so na velikih ravninah marsikje naselja na sploh zelo velika. Vendar se zdi, da je bila v panonskem predelu velikost preveliko odmerjena, saj so se pokazale težave pri obdelovanju polja. Ker vse njive ne morejo biti v bližini spričo tolikšne velikosti vasi, so si poljedelci uredili na bolj oddaljenih poljih svoje salaši, nekakšne pristave, kjer bivajo kmetje poleti za več tednov ali celo mesecev, da obdelajo zemljo in pospravijo pridelek, domu v vas pa se vračajo za praznike in za hladnejšo dobo leta. Zlasti je sistem salaši urejen v Bački.

Ob tem je potrebno reči še dve, tri o pustarah v Vojvodini. Pustare so velike travnate planjave po naših (in seveda ostalih)

panonskih nižinah; na njih je ostala prvotna travnata stepa ohranjena več ali manj nespremenjeno do današnjih dni. Pustare se izkoriščajo samo za pašo; na njih so ogromne črede živine, bodi konj, goveda, ovac ali svinj. Tu domujejo samo pastirji v redkih zgradbah, pa značilni vodnjaki na vago se vidijo tu, tam. Pustare so v našem delu nižine najobsežnejše v vzhodni Bački, potem ponekod v Banatu in nekoliko manj tudi v Sremu. Podoba je, da so ostale pustare kot posledica velikih pustošenj, ki so nastajala v zvezi z vojnimi dogodki turških časov, ko se je staro prebivalstvo razbežalo in so naselja propadla ali bila požgana, kasneje pa se niso obnovila. Zakaj marsikje so na pustarah odkrili sledove starih naselij, po katerih se je tu tam dedovalo celo ime. — V novejši dobi, posebno v toku zadnjih dobrih sto let, je jelo poljedelstvo prodirati na pustare. Iz najbližjih vasi so začeli urejati njive po prostranih pašnikih, ki imajo prst izvrstne rodovitnosti. Marsikje se je polje po pustarah zelo razširilo, nastajale so tanje ali salaši, ponekod pa so se ljudje - poljedelci sploh naselili za stalno, po posamezno ali v redkih skupinah stoječih domovih. Brez dvoma bo ta proces še napredoval in čim dalje več pašnikov v pustarah bodo spremenili v polje.

Kakor že navedeno, so povprečno vasi v Vojvodini zelo velike. Mnoge presegajo po številu domov in prebivalcev velikost trgov in mest, pa celo srednje velikih mest, kakor jih imamo na Slovenskem, na zapadnem Hrvatskem ali v Premkurju, in sicer presegajo za veliko. Umljivo je, da se je v takšnih velikih vaseh razvilo tudi obrtnega prebivalstva, pa trgovine in drugih nekmetijskih poklicev. Tu, tam se je v vaseh razvilo celo nekaj industrije, kakor postavimo, v Apatinu, v Crvenki itd. Poleg prebivalcev, ki so imeli zelo veliko zemlje ali vsaj povprečno dovolj zemljišča za obdelovanje, je bilo marsikje po vaseh tudi ljudi, katerih življenjski obstoj vendarle ni bil zadovoljivo zagotovljen. Ni čuda, da je delna agrarna reforma že v preteklosti, posebno v razdobju med obema vojnama pokazala veliko željo in potrebo po zemlji tudi v sicer bogati Vojvodini. Ob izvajanju narodne osvoboditve smo mogli v izvedbi agrarne reforme podeliti obdelovalno zemljišče mnogim družinam domačinov, poleg 60.000 družinam kolonistov iz drugih delov Jugoslavije.

Kmetska naselja v Slavonskem medrečju so od vojvodinskih znatno različna. Predvsem so tu vasi znatno manjše, in sicer že v Sremu, a s prehodom v Slavonijo se v smeri proti zahodu manjšajo še bolj. Toda v primerjavi s Slovenijo so seveda te vasi še zmerom zelo velike, saj štejejo manjše do sto in čez, večje pa po več sto, pa tudi do tisoč domov in še več. Druga, še mnogo bolj karakteristična značilnost vasi je v tločrtu, v celotni razporejenosti. Tu nimamo vojvodjanskih šahovnic, marveč prevladujejo po ogromni večini vasi ob cestah. Na obeh straneh ceste se vlečejo kmetski

Pod. 60. Tločrt kolonizacijske vasi v Banatu.
(Avionski posnetek.)

domovi v brezkončno dolgi vrsti. Najčešče so to dvoredni nizi domov, to se pravi, na vsaki strani ceste, in sicer gledajo hiše z ozko končno stranjo na cesto, medtem ko se gospodarska poslopja naslanjajo nanjo na drugem koncu, s prehodom proti polju. Kmetski domovi stoje eden tik drugega, vrsteč se v dolgem nizu, drug drugemu podobni v glavnih potezah, kakor so si med seboj podobna tudi gospodarska poslopja.

Tudi ta slavonski tip kmetskih naselij, kakor ga moremo najbolj upravičeno imenovati, saj je v Slavoniji najbolj tipično razvit, je v glavnem proizvod kolonizacijske dobe. Tudi tu se je prebivalstvo silno menjalo v dolgem razdobju turških časov. Stari prebivalci so zbežali, stara naselja so propadla, so bila požgana, prišli so novi ljudje, postavljali nove domove in ustanavljali nove vasi. Toda naseljevanje je bilo tu mnogo manj sistematično. Novoselci so se naselili ob cestah in ob kolovozih ali sploh ob poteh, pač v skupinah, toda vendarle bolj na divje, po svoji volji. Vendar je treba naglasiti, da je bilo tudi tu obilo dekretiranega naseljevanja po izgonu Turkov, toda da so naseljevali novoselce v obliki ustanavljanja dolgih obcestnih vasi. Ko so kasneje ponekod zgradili nove ceste, so oblasti preseljevale kmete iz neugodneje ležečih močvirnih ter gozdnih krajev ob nove prometne žile. Ljudje pa so tudi sami tiščali k novim cestam ter se naseljevali ob njih, toda v skupinah.

Marsikje so na ta način sosedne vasi zrasle v celoto, tako da merijo danes najdaljše celo 10—15 km. Toda tudi povprečne vasi so dolge 3, 4 do 5 km in več, kakor so seveda tudi krajše.

V najrazličnejših legah imamo takšne obcestne vasi. Predvsem ob velikih cestah, toda prav tako ob stranskih poteh; vidimo jih tudi po dnu dolin ob potočku, pritekajočem iz osamljenih gora in goric ali z roba. Vidimo jih ob rekah; v bolj sušni zgornji Posavini so postavljene tik ob strugi, ob rečnih vijugah, tudi ob starih okljukih, tu marsikje le v enem redu, tako da gledajo domovi s končno stranjo na reko. Vidimo jih v nizih po dolgem ob vznožju gora in goric, pa na diluvijalnih terasah med Posavino in Podravino, a po ogromni večini tudi tu v dvorednih obcestnih oblikah. V vzhodnem delu Slavonije, do neke mere tudi še v Sremu, vidimo obcestne vasi ob križajočih se cestah, tako da delajo v celoti vtis razvrstitve v zvezdi. Še razni drugi različki se vidijo; postavimo, da so zadaj za dvoredno obcestno vasjo še vzporedne poti in ob njih v enem ali dveh redovih nizi domov. Tudi na razvrstitev v obliki črke T naletimo. Sploh je pri večjih vaseh še več dodatkov v stranskih oblikah, medtem ko srednje in manjše vasi sestoje samo iz dvoredne obcestne razvrstitve.

Kolikor bolj prehajamo v zgornji del Podravine in Posavine, toliko bolj se ta tip meša z drugimi. V Bosanski Posavini pa sploh prevladuje gručasta in razložena vas, pač znamenje, da so se onstran Save, kjer se je do l. 1878. držala turška oblast nespremenjeno, uveljavljali drugačni procesi pri naseljevanju. Toda obcestne vasi tudi tu ne manjkajo, — kakor jih vidimo tudi v Mačvi. Vasi v gručah ter v razloženi obliki vidimo tudi ponekod v Slavoniji, vendar zelo poredko, zlasti po osamljenih gorah in goricah. Večje gručaste vasi vidimo ponekod okrog poglavitnih starih upravnih, cerkvenih in podobnih središč. Marsikje zadenemo tu na velik osrednji tržni ali zborni prostor, dediščino po starih graničarskih uredbah.

Popolnoma prevladujoči tip kmetskega naselja v Slavonskem medrečju je tedaj obcestna vas, silno potegnjena v dolžino, pa ozka, sestoječa po ogromni večini samo iz dveh redi kmetskih domov. Ta tip silno v dolžino potegnjenih vasi vidimo po Podravini daleč navzgor, še v varaždinsko okolico in v Medjimurje; varijante se javljajo tudi na Ravenskem v Prekmurju, medtem ko preide na Dravskem polju v naše eno- ali dvoredne obcestne vasi. Tudi v Posavini se dolga obcestna vas vleče navzgor, a se še bolj ko v Podravini meša z drugimi tipi, — z gručastimi, središčnimi, razloženimi itd. V zahodnem delu panonske Hrvatske smo namreč že v področju, kjer se ni izvršila tako temeljita premena prebivalstva, kakor na vzhodu, kjer so Turki popolnoma zagospodovali. Tu so ostale kmetske vasi, ohranil se je stari tločrt in stara zemljiška

Pod. 61. Tločrti vasi iz Slavonije.
(Izsek iz jugoslovanske topografske karte merila 1 : 50.000.)

razporedba, česar vidimo v Slavoniji mnogo manj. Toda tudi v zgornjem delu panonske Hrvatske je bilo obilo doseljevanja iz balkanskih področij, o čemer pričajo že krajevna imena. Saj moramo pripomniti, da je mnogo dolgih, ob cestah dvoredno razvrščenih vasi iz zelo kasne dobe tudi še v Pokupju, pa celo še zgoraj na kraških planotah v Gorskem kotaru.

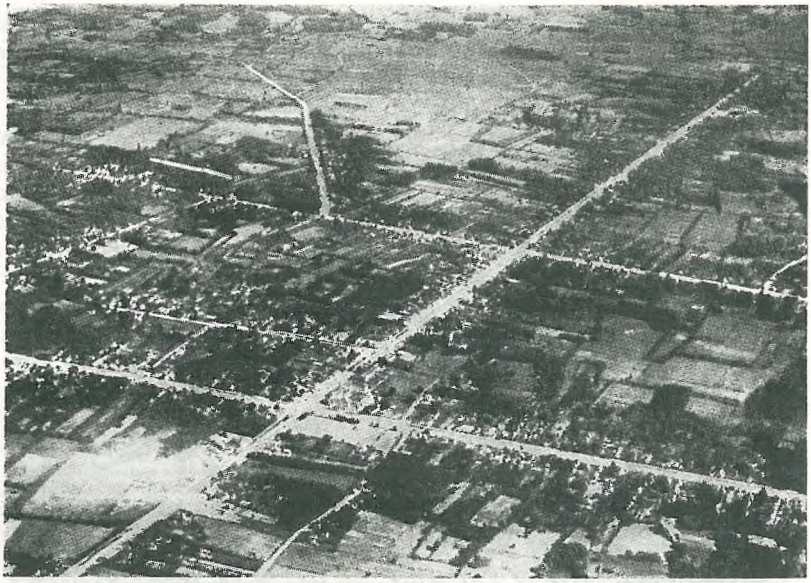

Pod. 62. Tločrt vasi v Mačvi.
(Avionski posnetek.)

Po hribih in zlasti po vinorodnih goricah ob zgornji Posavini ter Podravini prevladuje razložena naseljenost, ki jo vidimo v prevladi v Hrvatskem Zagorju, pa prav tako na Goričkem v Prekmurju in še bolj tipično po Slovenskih goricah, po Halozah in Dravinjskih goricah ter po Sotelskem. Tu so raztreseni kmetski domovi, pomešani z vinskimi hrami, po pobočjih in po hrbtih vinorodnih goric, dostikrat razvrščeni ob potih in kolovozih, ki se vzpenjajo na pošev proti vrhu.

V celem pa moramo reči, da so kmetske vasi manjše in toliko manj enolične, kolikor bolj se bližamo zapadnemu robu našega panonskega predela. Že v Hrvatski, zlasti v zgornji, se mešajo stara in nova naselja, stari in novi tločrti, stari in novi tipi tudi po zunanji podobi in velikosti. Največ starinskega se je ohranilo v zgornjih področjih, kjer ni bilo nikdar ne turške oblasti ne Vojne Krajine, kakor je Posavina od ustja Kolpe navzgor, pa Zágorje ter zgornja Podravina z Medjimurjem, še prav posebno pa slovenska panonska področja, kjer so bile naselitve uskokov le sporadične.

Na južnem robu panonskega predela, v severni Srbiji in severni Bosni, je ostalo zelo zelo malo starinskega, vendar nova naselja so nastajala pod docela drugačnimi pogoji, nego na severni strani Donave ter Save; pa tudi njihovo današnje lice je znatno drugačno.

Največ podobnosti s prečanskimi kažejo kmetska naselja v obsavskih ravninah, kakor zlasti v Mačvi pa v Bosanski Posavini.

Toda celo tu že na prvi pogled opazimo močne razlike, ko zadevamo tako na gosto na docela drugačne tločrte, na vasi v gruči, ali v razloženi obliki, ali v kombinaciji obeh in še obcestne vasi po vrhu. Najbolj prevladujejo obcestne vasi v Mačvi, ki tudi v tem pogledu kaže docela nižinski značaj. A kar se tipa hiše tiče, je južno od Save in Donave znatno drugače nego v Slavoniji in Vojvodini, dasi so nekateri nižinski elementi skupni na obeh straneh reke, postavimo gradivo. Prevlada širše ali celo kvadratne hiše razodeva podobnost na šumadinsko stran, kakor se nam na zapad od Drine z udeležbo minaretov, najčešče lesenih, pa drugih muslimanskih naselbinskih značilnosti kažejo svojstva, ki jih moremo spremljati malodane po vsej Bosni. Tudi po goricah severne Šumadije so se vasi zelo zvečale v toku zadnjih stoletij, tako da je prave razložene naseljenosti tu le malo, pač pa so velike gručaste vasi. V Bosni je namesto vinogradništva, — nemara je imela pri tem veliko odločilno vlogo islamska vera, — v prevladi sadjarstvo, predvsem sliva, ki ne vpliva na raztresenost naselij, kakor vinska trta.

Mesta

Mesta v Vojvodini so v mnogočem drugačna ko v drugih pokrajinah Jugoslavije. Samo nekatera mesta izhajajo tukaj še iz davnine, po večini pa so ustanovitve kolonizacijske dobe, iz časov po porazu Turkov. Nekatera med njimi so bila sprva sedež vojaške uprave in vojaških enot Vojne Krajine; glavni del prebivalstva je bil v njih iz potomcev onih prebegov, ki so jih naselili tu kot graničarje, da so morali biti na službo v vojaščini, pa da so hkrati obdelovali dodeljeno jim zemljo.

Mesta v Vojvodini razodevajo spričo tega marsikatero potezo, ki je, postavimo, pri mestih Slovenije zastonj iščeš. Njih tločrt razodeva tipične kolonizacijske oblike nam že znane šahovnice: pravokotno se križajoče ceste. Običajno je v osredju manj pravilen razpored, predvsem pa je tu velik tržni in zborni prostor, ki je (najčešče) dediščina še iz graničarskih časov. Ob tem velikem trgu ali ob glavnih cestah v neposredni bližini so poglavitna poslopja, v katerih so bili nameščeni vodilni uradi, kjer se je koncentrirala uprava mesta in okraja ali županije. Tod je bila osredotočena tudi trgovina, pa druga podjetja, ki so se v njih udejstvovali neruralni poklici. Toda le malo je treba stopiti vstran, izven mestnega središča, pa smo docela v zunanjih delih, kjer so hiše popolnoma kakor v vaseh in kjer se prebivalci pečajo zares samo s kmetijstvom. In to je ena poglavitnih značilnosti vojvodinskih mest, da je v njih

zelo velik del prebivalstva kmetijskega stanu. Marsikje je tretjina mestnih prebivalcev kmetovalcev, drugod do polovice, ponekod pa celo čez polovico, najmanj pa ena petina. Subotica, ki je po številu prebivalstva največje mesto v Vojvodini, je imela nič manj ko 52% poljedelcev, Sombor 30% , Vršac 47%, Sremski Karlovci 54%, Velika Kikinda 57% in Senta celo 65%. Tista mesta, ki so imela večjo upravno vlogo, pa več prometne in trgovske ter obrtno-industrijske funkcije, so imela tudi manjši delež kmetijskega prebivalstva. Tako je imel Novi Sad samo 19%, (Zrenjanin, Petrovgrad, stari Veliki Bečkerek) 19%, Sremska Mitrovica 19%, Pančevo 19%, pa Bela Crkva 33%. Polja Vojvodjanov-meščanov se širijo na široko v okolico, zato so imela ta mesta zelo velik areal, kakor nikjer drugod v Jugoslaviji. Obdelovanje takih polj je mogoče pač samo na ta način, da imajo kmetje-meščani zunaj med njivami svoje salaše, pa da stanujejo malodane večino leta izven mesta.

Močan delež kmetijskega gospodarstva je značilen tudi po ostalih področjih našega panonskega predela. Tudi v ravni najsevernejši Srbiji je dokaj podobno; v Smederevu je 13% prebivalcev poljedelcev, a v Požarevcu 25%, v Bosanski Posavini pa v Brčkem 10%, a v Bijeljini 33% (in celo v Banjiluki še 11%).

Mesta v Slavoniji ter zapadnem delu panonske Hrvatske so podobno kot vasi v marsičem različna od vojvodinskih. Predvsem so tu manjša, bodi po razširjenosti mestnih naselij, kakor po številu prebivalstva. Večjo velikost so dosegla le redka mesta, nastala na izredno ugodnih prometnih križiščih, po naravni legi odbrana za upravna središča pokrajinskim enotam. Pa še v teh je razen v Zagrebu rast za mnogo zaostajala za povprečno rastjo mestnih naselij v Vojvodini. Glavni vzrok temu je nedvomno v splošnem značaju kopičenja ljudi v vseh naseljih, posebej pri mestih pa močna udeležba kmetskega prebivalstva, ki je tako rekoč avtomatično povsod pomnožila število meščanov. V Slavoniji ter zahodni panonski Hrvatski je v mestih delež kmetskega prebivalstva manjši, dasi ponekod vendarle še znaten. V Osjeku je kmetski živelj zastopan le s 6%, v Slavonskem Brodu s 9.5%, v Sisku 11%, v Bjelovaru 22%, v Varaždinu 20%, v Karlovcu 28% (toda tu že spričo priključenih okoliških vasi), v Koprivnici 48%.

Po celotnem razvoju imamo tudi v tem področju mesta, ki so nastajala ali se vsaj obnovila v sedanji obliki šele v kolonizacijski dobi po umiku Turkov, ali pa v razdobju Vojne Krajine, v genetični zvezi z graničarskimi utrjevanji. Zelo je znan primer iz te serije mestnih ustanov: Karlovec v Pokupju so ustanovili kot sedež protiturške graničarske vojaške organizacije, v zaščito prehodov proti stari Kranjski v XVI. stoletju. A mesto je ostalo tudi v kasnejših časih urbansko središče za široko Pokupje ter je danes privzelo še znatno vlogo v obrtno-industrijskem področju gospodarstva. Toda

po večini so mesta v našem južnozahodnem panonskem področju že zelo stare ustanove, še iz srednjega veka, nekatere med njimi na zgodnjeslovanskih naselbinah, pa tudi na razvalinah ilirskokeltskih ter rimskih mest, kakor so Osjek, Vinkovci, Sisak, Varaždin, bržkone Zagreb, Ptuj itd. Toda kasnejši razvoj je nekaterim od teh mest dal zelo močno vlogo v vojni graničarski organizaciji. V marsikaterem mestu vidimo še dandanes mogočne ostanke mestnih obzidij, pa mestnih jarkov itd. kakor postavimo v Varaždinu, v Karlovcu itd. Velik tržni in zborni prostor sredi mesta priča tudi tu po eni strani o nekdanji funkciji v graničarski organizaciji, ali pa o veliki gospodarski vlogi tržišča za široko kmetsko okolico. Da je ta zadnja vloga končno prevladala popolnoma, je ob sebi umljivo, pridružila se ji je prenovljena upravna funkcija, pa nekaj obrti in naposled ponekod tudi industrije. Vendar je industrija le v nekaj najpripravneje ležečih mestih, kakor predvsem v Zagrebu, pa v Karlovcu, Varaždinu, Sisku, Slavonskem Brodu, Osjeku, sicer pa je ostal pretežno značaj središč kmetijske pokrajine. Ostalo je tudi tipično panonsko zunanje lice mesta z primeroma majhnimi, nevisokimi hišami, kjer je le v mestnem osredju nekaj večjih, mogočnejših zgradb, namenjenih največ javnim potrebam in kjer na splošno manjka monumentalnih starejših arhitekturno pomembnih ustvaritev, v bistveni razliki, postavimo, z izredno bogato dediščino v vsem našem Primorju. Kar imamo vendarle tudi takšnih zgradbenih, arhitekturno pomembnih ostalin, so domala vse omejene na skrajni zapad in severozapad, ki ni prišel nikdar pod turško oblast.

V zapadnem robnem področju vidimo mesta, ki so najbolj podobna srednjeevropskim. To so mesta in mesteca ter trgi z zelo staro tradicijo, ustanovljena po večini v drugi polovici srednjega veka, majhna tržna in sploh gospodarska središča za kmetijsko okolico. Toda prebivalstvo v njih se s kmetovanjem ne peča, marveč je pripadalo obrtnikom, delavcem, trgovcem ter je sodelovalo v upravi in tako imenovanih svobodnih poklicih. Ta mesta so po veliki večini bolj majhna. Najbolj tipična mesta te skupine so v panonskem področju Slovenije, a njim najbolj podobna so v sosednih delih Hrvatske, postavimo Samobor pod Gorjanci, mesta v zgornji Podravini in Posavini, pa v Zagorju. Varaždin, Krapina, Karlovec so najboljši primeri te skupine, na prvem mestu pa Zagreb, glavno mesto ljudske republike Hrvatske, ki je prekosil vse druge po svoji vodilni vlogi, politični in gospodarski.

Mesta v Bosanski Posavini imajo seveda tipični bosanski vnanji obraz, kakor tudi v prebivalstvu svojsko bosansko obeležje. Vendar ne sme ostati nenaglašeno, da se bodisi v zunanji podobi mestnih hiš, kakor v razporedbi ulic in cest že močno uveljavlja panonski vpliv, saj so tu že bolj ravne ceste, pa enakomerno nizke hiše, z mnogimi zidanimi in iz ilovice zbitimi domovi vmes. Saj tudi veliki

delež bele noše spominja na bližnje Slavonce. — Do neke mere moremo glede tločrta in gradbenega lica mest podobno reči tudi o najsevernejši Srbiji, posebno Mačvi, sicer pa prihaja tod enotnost šumadinske pokrajine zelo učinkovito do veljave.

Vodilna mesta v našem Panonskem predelu

Razporejenost mest in njihova rast, to je posebno zanimivo poglavje v našem panonskem področju. Zelo očitno se vidi, kako so mesta razvrščena predvsem vzdolž ob velikih plovnih rekah, ali vsaj nedaleč od njih. Za nastanek mnogih mest je bil odločilnega pomena prehod čez reko; saj smo naglašali, kako izredno veliko funkcijo so imeli in imajo še dandanes tod prehodi čez široke reke. Nanje se naslanja gospodarska koncentracija, menjava blaga in pridelkov, pa s tem trgovina in sploh gospodarsko življenje širšega značaja. V to vrsto mest spada mnogo zelo pomembnih, kakor Smederevo, Beograd in Zemun ter Pančevo, pa Novi Sad ter Petrovaradin, Kanjiža ob Tisi, Stara in Nova, pa Stari in Novi Bečej (opozorili smo že na ponavljajoči se pojav dvojnih mest ob panonskih veletokih), pa Senta, Šabac, Sremska Mitrovica, Osjek, Brod (Slavonski in Bosanski), Stara in Bosanska Gradiška, Kostanjica in Bosanska Kostanjica, pa Sisak in Petrinja, pa Karlovac, pa Ptuj in Varaždin in še mnogo mnogo manjših. Vedno znova nam stopa pred oči dejstvo, kako silno važni so prehodi čez reke v našem panonskem predelu, — kakor povsod na ravninah z velikimi vodotoki, — in kako ostanejo važni tudi v modernem času železnic in paroplovnih zvez, posebno v obliki dvojnih mest, ki se zdijo utemeljena zlasti z gospodarskih vidikov. Pripomniti pa je, da široka ploskev poplavnega ozemlja vpliva zelo moteče na vraščanje mestnih naselij na obeh bregovih v enotno naselbino. V preteklosti je pomenilo najvidnejšo oviro dejstvo, da so državne meje tekle po rekah, pa da so ločile oba bregova v različne upravne in gospodarske sfere. Domala vse naše velike reke so imele vsaj obdobno takšno mejno funkcijo, zato tolikšna raznolikost pri teh značilnih dvojnih mestih. (Pri tem nismo polagali važnosti na dejstvo, da se je marsikje pravo mesto razvilo samo na eni strani reke, medtem ko je na drugi strani ostalo le manjše naselje, morda celo v znatni meri ruralnega značaja. Saj se rast takšnih dvojnih mest ravna po činiteljih gospodarske koncentracije, ki je često na vsakem bregu drugačna.)

Mesta ob rečnih prehodih so v konkretnih primerih nastajala tamkaj, kjer se je v prirodi površja nudil zaledju najugodnejši dostop do reke. Tudi v tem pogledu nas stvari spominjajo položaja ob morski obali. Smederevo je nudilo vedno najzložnejši dostop do reke za rodovitno Pomoravlje v severni Srbiji. Beograd je nudil

do neke mere isto, le da vrh tega z vidika najboljšega prehoda bodi čez Savo kot čez Donavo, kar je bilo v vseh časih poglavitna prirodna osnova njegove imenitne rasti, njegove vodilne funkcije, ki se more po bistvu zasnove z uspehom kosati tako z lego Budimpešte kakor Dunaja ali Bratislave.

Vodilne važnosti je nadalje nagib dobre lege na poteh, ki jih je odkazala narava izven plovnih rek. Naš panonski predel ima v tem pogledu silno velike vloge. Saj gre tu prvič za nadaljevanje velike podolžne balkanske poti Morava—Vardar—Solun in Morava— Marica—Carigrad ob Donavi navzgor proti osredju Srednje Evrope, drugič ob Savi navzgor k zgornjemu Jadranu ter na severni Apeninski polotok. Za takšne kopne poti je najboljše, da jim je treba čim manjkrat čez reke, zato se rade držijo sredi med vzporedno tekočimi rekami, postavimo, med Donavo in Tiso, pa med Savo ter Dravo, kjer tudi ni skoro nikakih pritokov. Pri tem se seveda držijo sušne površine vstran od reke in njenega poplavnega ozemlja. S tem imamo dane osnove za potek prastarih poti po dolgem po Posavini, pa po Podravini, kakor tudi skozi Srem in Bačko proti severu, ki pa mora pač pri Novem Sadu čez veliko reko. Na te poti so se po večini naslonile tudi moderne železnice ter nameravajo isto storiti še modernejše avtostrade. In ob njih je nastala druga velika serija mest v našem panonskem predelu, mest, ki niso neposredno navezana na rečni promet. Mednje spadajo Ruma, pa Vinkovci, pa Zagreb itd., a v Podravini Virovitica, Koprivnica, Varaždin, Ptuj itd., a v Bački predvsem Subotica. V zvezi z njimi je obilo prometnih vozlov, bodisi v sredini, kakor je Djakovo ali Indjija itd., ali ob rekah kakor je predvsem Beograd, pa ob izhodišču za stranske poti, potekajoče, postavimo, ob bosanskih rekah navzgor, kakor je Bijeljina. Na takšno izhodišče se naslonijo tudi položaji za pokrajinsko gospodarsko ter upravno središče, kakor je Požarevac ali Lazarevac ali Vršac ali Bela Crkva, Zrenjanin, Velika Kikinda, Sombor, Belovar itd. Marsikatero od teh mest so ustanovili v dobi graničarskih urejanj, toda nagibi so bili med pravkar navedenimi.

Beograd je nastal in zrasel do današnje vodilne vloge na součinkovanju vrste močnih mestotvornih činiteljev, kakor smo jih po večini že naznačili. Da ni vodilnemu našemu mestu postojanke odločila na prvem mestu Moravska dolina, se razvidi že iz dejstva, da takšne vloge ni mogel prevzeti niti Požarevac, niti Smederevo. Odločilen je bil vsekakor prehod čez Savo in Donavo hkrati, prav posebno pa prestop čez Savo, ker ta odpira najzložnejši prehod po sušnem pasu Posavine navzgor in po enako sušnem pasu med Tiso in Donavo navzgor proti Budimpešti, čez sušni Srem ter še druge poti. In pri Zemunu je prestop čez reko olajšan s tem, da se nizka,

poplavna proga ob Savi zelo zoži, pa da se je mogoče kar brž povzpeti na sušne terase iz puhlice, segajoče tu skoro neposredno do Save in do Donave. Da je k nastanku vodilnega mesta silno mnogo pripomoglo važno spojišče vodnih poti, o tem ne more biti nikakega dvoma, tem bolj, ko je v obliki velikega pomola med Savo in Donavo segajoče Beograjsko brdo s Kalemegdanom nudilo imenitno oporišče za trdnjavo, za obrambo teh poti, pa seveda hkrati za kontrolo nad njimi. In na osnovi teh prednosti prehodov čez plovne reke na veliki sovodnji je Beograd potegnil nase tudi temeljno prometno funkcijo Moravske doline, tem lažje, ko nizke gorice tja do Velike Plane ne delajo skoro nikakih ovir. Popolnoma upravičeno tedaj trdimo, da Beograd veže obe naši prometni magistrali, savsko in moravsko-vardarsko, ter s tem posredno tudi vse stranske poti, ki se naslanjajo na obe naši prometnogeografski osnovnici. S to veliko vlogo se veže vodilna postojanka na najimenitnejšem vodnoprometnem križišču, kakor ga nima nobeno drugo mesto v vsem prostranem Podonavju. Brez pretiravanja moramo reči, da ima Beograd prirodne pogoje za najimenitnejše mestno naselje v vsem Podonavju od ustja do izvirkov.

Pred letom 1918. je mogel Beograd vršiti samo manjši del svoje od prirodne lege nakazane vloge, saj niso bili dani vsi politično-geografski pogoji za popolni razmah. Mesto je bilo pač središče, upravna, politična in gospodarska ter kulturna prestolnica Srbije. Beograd je imel spričo tega docela periferno lego, saj se je nahajal do besede na meji države, izvrševati je mogel še manj ko polovico one funkcije, ki pripada postojanki na tej veliki sovodnji. Zato je mogel le počasi napredovati in je imel še leta 1910. samo 89.876 prebivalcev, a leta 1921. 111.740. Toda od l. 1918. dalje se je stvar bistveno spremenila; odtlej šele prihajajo do popolnega uveljavljanja imenitna svojstva prehodov čez velike reke, spoj savske in moravske magistrale, pa sotočje panonskih plovnih rek in odtlej šele je to naselje v funkciji gravitacijskega središča za prostrane pokrajine, ki se naslanjajo na pravkar navedene osnovnice. Zato je docela naravno, da je začel Beograd naglo rasti in da je imel ob začetku druge svetovne vojne že okroglo 380.000 prebivalcev. A izvrstne prednosti lege Beograda bodo prišle v bodoče v načrtnem gospodarstvu do posebno velikega učinka. Zakaj gospodarskemu organizmu nove demokratične Jugoslavije je na spoju plovnih rek, prometnih magistral savske in moravsko-vardarske ter na stiku balkanskih in panonskih področij odbrano najimenitnejše središče. Dejstvo, da je tukaj tudi glavno mesto LR Srbije, je nemara celo manj važno v primerjavi z učinkovitostjo in mnogostransko funkcijo vodilnega in glavnega mesta cele zvezne Jugoslavije, nove federacije sproščenih narodov, ki si po načrtu urejajo in gradijo

svoje gospodarstvo, svoj promet, svojo kulturo. Zato moremo pričakovati, da bo Beograd zelo naglo rastel in se širil. Dne 15. marca 1948 je izkazal skupaj z Zemunom 388.246 prebivalcev.

Dejstvo, da je Beograd v starem mogel izvrševati samo del svojih urbanskih funkcij, se zrcali tudi v značaju mestnega naselja. Ker je opravljal samo mestno vlogo za desni breg Save in Donave, se je mesto razširjalo po goricah, po brdih na jug od obeh rek. S prevzemom celotne svoje prirodne vloge se je Beograd moral razširiti tudi preko reke proti Zemunu. Ni čudno, marveč docela naravno, da prehaja nova FLRJ takoj v začetku na ustanavljanje Novega Beograda, ki bo nastajal na sovodnji, na ravnini med Savo in Donavo, kjer doslej ni bilo mogoče naseljevanje zaradi povodnji. Zato pa bodo s posebnimi melioracijskimi in regulacijskimi deli omejili povodnji na mrežo kanalov med novonastajajočimi mestnimi deli, pa s tem pridobili Novemu Beogradu možnost, da zavzame vso ravnino med starim Beogradom in starim Zemunom. S tem bo šele nastal pravi Veliki Beograd, ki bo kot sklenjeno mestno naselje moderna oblika tisočletnega velikega mesta na spoju savske in moravske poti, v stičišču vseh prostranih pokrajin, ki so naslonjene na veliko sovodenj. Kakor se je že v starem Beogradu industrija naseljevala predvsem v ravnici ob Donavi ter Savi, podobno se bo brez dvoma tudi v bodoče držala bližine plovnih rek, ki olajšujejo prometne zveze, posebno pa dovoz in odvoz po vodi. In nemara se bo tudi okolica industrializirala ter urbanizirala najbolj naglo ob plovnih rekah, kakor pričajo že dosedanja industrijska razširjanja v Čukarici, v Železniku itd.

Novi Sad in Osjek sta nastala in se razrastla v veliki mesti, in sicer oba ob nadaljevanju velikih daljnovodnih poti, ki izhajajo iz prehodov pri Beogradu. Novi Sad stoji tamkaj, kjer velika pot zložno prekorači Donavo, kjer je poplavno ozemlje ozko in kjer se odpira možnost, da teče promet med obema veletokoma navzgor, ne da bi bilo treba čez stranske reke. Tudi tu se tedaj družijo kopne in vodne poti, kar daje mestu velike prednosti in osnove za uspevanje v večjem merilu. To je pomenilo hkrati osrednjo lego v Vojvodini, zato je Novi Sad postal njeno vodilno mesto ter razvil znatno gospodarsko središče s krepko industrijo in z znatno kulturno vlogo. Očitno je, da ima Novi Sad izvrstne pogoje tudi za bodoče imenitno uspevanje, k čemer bodo zelo mnogo prispevali novi kanali, zlasti ta, ki bo od Vukovara Donavo vezal s Savo pri Šamcu.

Podobno prometno postojanko ima Osjek, ki je nastal tamkaj, kjer prekorači Dravo velika pot, ki pridrži v smeri od Beograda in drži kot nekakšna bližnjica preko zahodne Panonske kotline v smeri proti severnovzhodnim Alpam in Dunajski kotlini in pa zapadno od Donave proti Budimpešti. Z njima se križajo stranske poti, posebno tista, ki drži po Podravini navzgor, pa druge, ki

vežejo Podravje čez ravnino med Djakovim in Fruško goro s Posavino. S tem so Osjeku dane osnove za upravno, za gospodarsko in kulturno središče vzhodne Slavonije. S tem, da je Osjek blizu dravskega ustja, more izvrševati tudi znatno vodnoprometno vlogo, kar mu gospodarsko pomembnost še močno stopnjuje. Tudi Osjek je pridobil, odkar ni mejno mesto in odkar tudi Baranja pripada njegovi neposredni okolici. Pričakovati moremo, da se bo tudi Osjek krepko razvijal in napredoval v pričenjajočem načrtnem gospodarstvu.

Zagreb je nastal na drugačnih prirodnih osnovah. Stoji daleč vstran od velike panonske sovodnji in vstran od pravih plovnih rek, zakaj pri Zagrebu nosi Sava samo še običajne čolne, medtem ko jo bo za parnike usposobil šele naš novi petletni gospodarski načrt, a tudi samo do Podsuseda. Zagreb se je razvil iz upravnega, trgovskega in sploh gospodarskega središča za manjšo pokrajino okolice in je prerasel v vodilno in glavno mesto takrat, ko je Hrvatska pomenila le primeroma ne velik severnozapadni del sedanje Hrvatske. To je vsekakor osnovno področje onega ozemlja, v katerem se uveljavlja privlačnost Zagreba v gospodarstvu in upravi. In tu je obenem prometnogeografsko ogrodje, temeljno važno za razvoj glavnega mesta, ki je nastalo tam, kjer se s Posavino križajo prečni prehodi, kjer se z njo najzložnejše veže Podravina po raznih dobrih poteh in kjer se odpira zložen prehod v Pokupje mimo Karlovca z najkrajšimi prehodi proti morju v Kvarneru. Saj je — razen na Trst — iz osrednje Panonske kotline najkrajši dohod do severnega Jadrana mimo Zagreba po Pokupju, dasi je vendarle resnica, da so prevali mimo Ljubljane in Postojne zložnejši in nižji. Zato si je v zadnjih stoletjih stara imperialistična Ogrska skozi Zagreb gradila glavno prometno zvezo na Reko ob Kvarneru, pa nanjo vezala neposredne dohode od Vojvodine podolgem po Posavini. V tem času so bile osnove uspevanju Zagreba v križišču Posavine in proti zgornjemu Jadranu stremečih glavnih poti iz osrednje Panonske kotline. Morebiti se bo sedaj v dobi mirnega sožitja demokratičnih narodov Podonavja ta prometnogospodarska funkcija celo v prenovljeni, demokratični sedanjosti ustrezajoči obliki obnovila. Vsekakor pa je bil Zagreb sprva predvsem gospodarsko središče zgornje Posavine s Pokupjem, pa zgornje Podravine in vmes ležeče zgornje Slavonije. Kasneje, ko se je Hrvatska po izgonu Turkov razširila po Podravini in Posavini navzdol, se je tudi območje zagrebškega mestnega upliva razširilo v vsem obsegu do političnih meja. In takšna je ostala mestna funkcija Zagreba tudi v najnovejši dobi, v razdobju hrvatskega narodnega preporoda in po letu 1918. Zagreb leži sicer zelo periferno, toda njegovo gospodarsko in kulturno vodstvo v Hrvatski je ostalo nesporno in ves čas jako močno. Raznolikosti pokrajin, ki jih veže v svojem območju, še pospešujejo

njegove gospodarske funkcije in tako se je v Zagrebu tudi industrija krepko razmahnila, a trgovsko zamenjavanje je bilo tu izredno intenzivno. Ni čuda, da je mesto po letu 1918. zelo naglo raslo. Zagreb je imel v l. 1910. 79.038 prebivalcev, pa je napredoval do l. 1921. na 108.338, a šteje l. 1948 290.417 ljudi. V načrtnem razdobju se bo vloga Zagreba v našem gospodarstvu še zelo stopnjevala in posebno v industriji ter v kulturnem ustvarjanju se odlikuje Zagreb v naših skupnih prizadevanjih in odmerjena mu je ne le vodilna vloga v hrvatskem narodnem življenju, marveč bo imel tudi v celotnem gospodarstvu Jugoslavije eno najimenitnejših postojank.

C. Gorski predel

1. PREGLED CELOTE

Orografski pregled

Največji del državnega zveznega ozemlja Jugoslavije pripada Gorskemu predelu. Vendar je delež tega predela v celoti mnogo močnejši, ako vzamemo v poštev samo površino, nego, ako upoštevamo prebivalstvo. Zakaj Gorski predel je mnogo manj gosto obljuden. Kar se tiče gospodarske vrednosti, pa je stvar celo še bolj raznovrstna, zakaj Gorski predel ima poglavitni del naših travnikov ter pašnikov in s tem močno osnovo za živinorejo, pa seveda primeroma manj njiv. Končno ima naš Gorski predel poglavitni del naših rud in dobrega, dasi ne absolutno najboljšega premoga. Tu se je moglo že dozdaj razviti precej industrije, a glavni del bomo razvili odslej v načrtnem gospodarstvu, ko bomo doma izkoristili izkopano rudo ter izrabili velike vodne sile, ki so prav v Gorskem predelu na razpolago v največjih množinah.

V primerjavi s Primorskim in Panonskim predelom je naš Gorski predel mnogo bolj neenoten, saj se v njem razlikujejo posamezna področja, ki so si orografsko dokaj različna in ki se razlikujejo tudi po podnebnih ter po gospodarskih svojstvih. Imajo pa neke skupne poteze, ki so utemeljene v reliefu, ki jih karakterizirajo kot gorsko enoto, bodi napram Primorskemu kakor napram Panonskemu predelu, ki sta vsak zase docela samosvoja. In kljub nadrobni raznoličnosti so vendar tudi v podnebju in so v gospodarstvu neke skupne poteze, ki naš Gorski predel kot enoto ločijo tako od Primorja kot od nizkega Panonskega področja.

Gorski predel zavzema ves osrednji del Jugoslavije, kar mu nalaga določene, ne lahke prometnogeografske naloge.

Naš Gorski predel pripada nič manj ko petim ali celo šestim gorskim sistemom, ako štejemo Dinarsko gorovje ločeno od Šarsko-

Pindskega. Zakaj poleg teh dveh so na skrajnem našem SZ še Alpe, na JV Rodopski gorski sistem, a na skrajnem SV še Balkan ter Karpati. Ni čuda, da je toliko raznoličnosti bodi po smeri pogorij ter gorskih kotlin in dolin, kakor po celotnem geomorfološkem značaju površja, po prevladi kamnin itd.

Na skrajnem SZ so Alpe, ki segajo še na Slovensko, pa zavzemajo še ves severni del Slovenije. V njih se nam že na prvi pogled kaže predvsem visokogorski svet, pravi naši Snežniki, ki so docela samosvoja pokrajinska enota, pa predalpski pas, predgorsko hribovje, ki ima le v manjšem delu še sredogorski značaj. Obsežne plane kotline so položene v naš alpski predel, po večini ne v visoki nadmorski legi.

V našem Gorskem predelu moremo razlikovati dvoje glavnih področij, ki imata vsako svoje značilnosti, bodisi v prirodnem pogledu, kakor tudi v gospodarstvu ter v osnovah za gospodarjenje. Prvo od teh dveh področij obsega dinarski gorski svet ter nanj se naslanjajoče Alpe, a drugo področje je v glavnem rodopsko ter se razteza čez osrednji del Balkanskega polotoka, obsegajoč ozemlje Srbije ter Makedonije.

Dinarsko področje ima to poglavitno značilnost, da je v njem površje razvrščeno v podolžnih, več ali manj vzporednih progah, potekajočih po dolgem med Jadranskim primorjem in Panonsko kotlino. Zunanji pas v Dinarskem gorovju je najvišji. Ves sestoji iz apnenca, pripadajočega mezozojskim formacijam. Domala v vsem obsegu je ta visoki gorski pas zakrasel. Kraško površje je razjedeno v neštete male in najmanjše kotanje, pa tudi v večje kotline. V tem pasu so poglavitna kraška polja, najbolj tipična, velika in majhna, od Notranjske Slovenije do Črne gore. Toda najbolj značilne za ta pas so visoke planote, sicer zakrasele, toda prekrite po večini z dovolj prsti, da jih prekrivajo prostrani gozdi. Ob njih so razsežni pašniki, ki so poleg gozda poglavitna rastlinsko-gospodarska kategorija v tem gorskem pasu, tako da imajo ob njej travniki le manjšo vlogo, še mnogo manjšo, komaj še omembe vredno, pa njive. Rudnega bogastva je v tej gorski progi jako malo, saj so prodornine tu neznane, razen docela brezpomembnih izjem, raztresenih tu, tam v obliki neznatnih na površje segajočih krp. Verjetno pa je, da so tudi tu v globinah, skrite pod odejo mlajših kamnin. Tu, tam se ipak kažejo vsaj manjši rudni pojavi, kakor v povirju Kolpe, ali v notranji Črni gori, kjer je v starodavnih časih slovel rudnik Brskovo nad Mojkovcem ob zgornji Tari. V celem pa pomeni ta gorski pas poleg Panonske nižine najmanj rudnato področje v Jugoslaviji. Sega od Primorja pa do črte, ki teče nekako od Ljubljanskega barja vzhodno ob Mokrcu, ob Veliki gori, pa ob Kapeli, vzhodno ob Grmeč planini, ob zgornjem Vrbasu, dalje čez sedlo Ivan na Sarajevsko

polje in ob severnem robu Romanje planine proti JV do Ibra, pa skoro do severnega roba Kosova in Metohije.

V tem najvišjem gorskem pasu se držijo v planotah najvišja pogorja ter posamič stoječe gore v zmernih višinah, dosezajoč tudi v najvišjih vzpetinah le med 1600 in 1900 m ali nekaj malega še čez 1900 m. Šele s približevanjem k dolini Neretve se planote vzpno na višje ter najvišje dosezajo še višino do čez 2000 m v Vranu ter Čvrsnici z 2228 m. Južnovzhodno od Neretve in Ivana ter Sarajevske kotline se završujejo apniške planote v znatno večjih višinah, pogorja in gore na njih segajo po velikem delu že nad gozdno mejo v skalovje in goljavo, dosezajoč z Durmitorom 2522 m. Vendar v severnovzhodnem pasu so tudi tu nižje. Med visokimi zakraselimi planotami so razmeščene mnoge kotline, ki so tipična kraška polja.

Severnovzhodno ob pasu zakraselih apniških planot se vleče notranja proga Dinarskega gorovja, ki je zanjo predvsem značilno, da sestoji po velikem delu iz vododržnih kamnin, škriljevcev in peščenjakov raznih starosti, pa tudi prodornin, medtem ko so apnenci omejeni na posamezne, po večini ožje proge. Spričo tega se kras tukaj pojavlja samo posamič, le raztreseno, medtem ko na splošno prevladuje normalni relief. Svet je tu zelo razgiban, razčlenjen z gosto mrežo rek in potokov ter potočkov v obilico dolin, pa tudi kotlin, dolinic in grap, ki se med njimi dvigajo hrbti in pogorja ter hribi, v južnejšem pasu še v sredogorske višine, v severnejšem pa znatno nižje, čim bliže panonskemu mladotercijarnemu robu, tem nižje. Tak svet se začne že na dolenjskem krasu, naslanjajoč se na Posavsko hribovje, se nadaljuje v Hrvatski južno in južnovzhodno od Karlovške kotline ter spodnjega Pokupja pa se nadaljuje preko Une po severni in srednji Bosni severno od črte Krupa—Ključ—Jajce—Zgornji Vrbas—Sarajevska kotlina in severno od Romanje planine. V severnovzhodni Bosni ter severnozapadni Srbiji, ki se do Kolubare in Ibra šteje še k Dinarskemu gorovju, je v nadaljevanju tega pasu v sestavi kamnin še večja pestrost, v licu reliefa pa ista živahna razgibanost. Povsod tod se svet od visokih apniških planot na jugu znižuje polagoma proti panonskemu robu in v skladu z oroplastičnim zniževanjem se večajo panonski podnebni ter gospodarski vplivi, vendar tako, da se uveljavljajo v polni meri šele na pravem robu, v območju mladotercijarnih goric.

V robnem dinarskem področju na SV se vleče pas zelo nizko ležečih kotlin in dolin, in sicer od Karlovške kotline čez porečje spodnje Une v široko dolino ob spodnji Sani in Gomionici, pa čez spodnjo Vrbanjo in čez Usoro na dolgo dolino ob Spreči, od koder vidimo nadaljevanje preko Drine v zahodno Srbijo bodisi ob zgornji Kolubari v Valjevski kotlini kakor tudi v široki dolini ob Zahodni Moravi. Ta dolgi nizki pas obsega mnogo planih ploskev, ki so v njih obsežne ravnine. Po tem in po nizki nadmorski višini ima

ta pas že nekatere poteze, ki močno spominjajo na bližino panonske nižine, tem bolj, ko je obdan z zelo nizkim hribovjem in z goricami. Saj so gorice in nizki hribi v velikem delu iz zelo malo odpornih hribin staroeocenske starosti. Umljivo je, da je v tej ozki progi zelo mnogo polju odmerjene površine, pa da je poljedelstvo tu vodilna gospodarska panoga, kakor ni nikjer drugod v Dinarskem gorovju, pa da ostane živinoreja šele na drugem mestu. Tudi v tem se kaže podobnost s Panonskim predelom, oznanjujoč bližino prehoda vanj. Saj se brž dalje proti severu, onstran Kozare, Majevice in Cera, razvrščajo nizke mladotercijarne gorice, ki predstavljajo že pravi robni pas Panonske kotline. Toda ta proga širokih dolin ima z ostalim notranjim pasom Gorskega predela skupno veliko rudno bogastvo; tu je obilo rud razne vrste, tu je že sedaj mnogo rudarstva in tu so osnove za veliki razmah industrije, ki se bo mogla naslanjati tudi na velike zaloge premoga, posebno pa tudi na izredno izdatne vodne sile vsega dinarskega gorskega sveta.

Dinarski del našega Gorskega predela se tedaj odlikuje po zonalni razvrščenosti, izražajoči se bodisi v orografskem značaju, v geološko-petrografski sestavi, v geomorfoloških svojstvih reliefa, kakor tudi v pogojih za gospodarstvo in v sedanji gospodarski strukturi, pa v naravnih osnovah za pričenjajoče načrtno gospodarjenje.

Drugi del našega Gorskega predela je rodopski. To je najširše področje našega Gorskega predela, zavzemajoče osrednje ozemlje Balkanskega polotoka, segajoče od južnega roba Panonske kotline do severnega oboda Solunskega zaliva, do bližine Egejskega morja. V glavnem pripada Rodopskemu gorskemu sistemu, le robni pasovi na SV se štejejo še k Balkansko-Karpatskemu gorovju, medtem ko se robna proga na JZ s Šar-planino uvršča v Šarsko-Pindsko gorovje, nadaljevanje Dinarskega. Po poglavitnem sestavnem delu ga moremo pač upravičeno imenovati rodopsko področje našega Gorskega predela. V njem ni zonalne razporedbe, toda vendarle je v glavnem najnižji severni del, znatno višja sredina, a na splošno najvišji jug v Makedoniji, dasi se tudi tu ob Vardarju razprostira prostorno površje v jako nizki nadmorski višini. Poglavitna značilnost Rodopskega predela v Srbiji ter Makedoniji ni v progah, marveč je v tem, da tu obvladuje površje menjava med kotlinami in pogorji. Gorovje ni masivno, ni sklenjeno, marveč se pogorja vlečejo posamič, vrh tega v razlikujočih se smereh in tudi ne v znatni širjavi. Vmes med njimi pa ležijo zelo obsežne kotline v različnih nadmorskih višinah. V severnem delu imamo namesto kotlin zelo široke plane doline, ob Veliki Moravi, ob Zapadni Moravi ter ob Timoku z Negotinsko Krajino ob Donavi. V srednjem delu imamo kotline Toplico, Leskovško in Niško ter Pirotsko, ki jih veže široka dolina ob Južni Moravi ter Nišavi. K srednjemu delu spadata še veliki kotlini Kosovska in Metohijska. Tudi v južnem delu, ki se

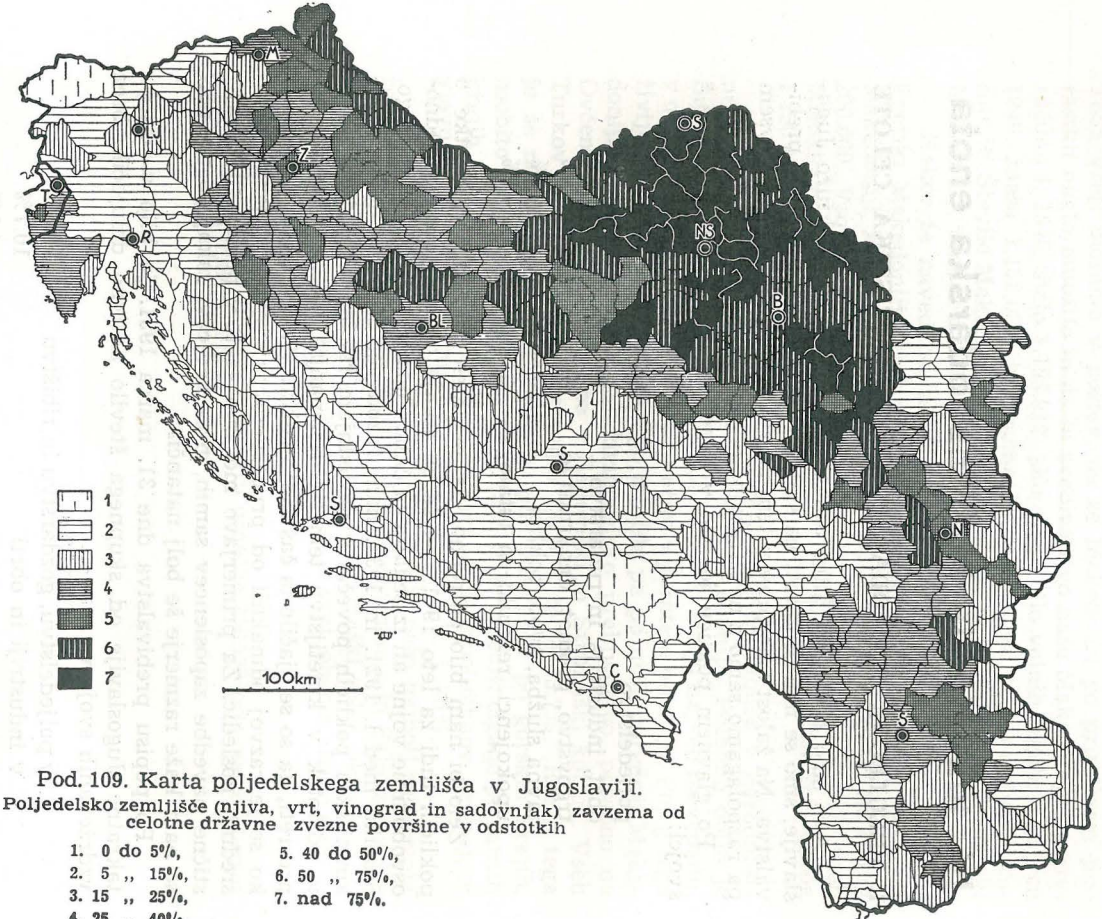

Pod. 109. Karta poljedelskega zemljišča v Jugoslaviji.

Poljedelsko zemljišče (njiva, vrt, vinograd in sadovnjak) zavzema od celotne državne zvezne površine v odstotkih

1. 0 do 5%,	5. 40 do 50%,
2. 5 ,, 15%,	6. 50 ,, 75%,
3. 15 ,, 25%,	7. nad 75%.
4. 25 ,, 40%,	

nahaja ves v Makedoniji, so kotline znatne, nekatere celo prav velike, a ločijo jih zelo visoka gorovja, najvišja na zapadu, znatno visoka tudi na vzhodnem robu. Vmes, v srednjem pasu ob Vardarju, se vleče niz sklenjenih nizkih kotlin, kjer že močno čutimo bližino Sredozemlja.

V področju Makedonije se obilo gorá dviga močno čez 2000 m, dosezajoč in presezajoč 2500 m, s Korabom, ki je s svojimi 2764 m drugi najvišji vrh v vsej Jugoslaviji. Vardarska in Moravska dolina, ki ju veže le 460 m visoko razvodje pri Preševu, pomenita pokrajinsko osnovnico našega rodopskega predela in nanjo se naslanja tudi naša prometna magistrala, po njej teče glavna žila gospodarstva in ob njej se je koncentriralo jedro prebivalstva z vodilnimi naselji.

Ko smo si ogledali podolžno razvrstitev Dinarskega gorskega predela, smo videli, kako tesno se nanj naslanja tudi alpski svet na Slovenskem. Samó visoko alpsko gorovje je enota zase, ki je najbolj samosvoje gorovje, po svojih velikih višinah, po visokogorskem značaju, skalnati goljavi, kakor tudi po gospodarskih značilnostih. Toda predgorski svet sredogorja in hribovja s kotlinami vmes nam kaže podobna svojstva, kakor notranji dinarski pas. In alpski svet se znižuje polagoma proti Panonski kotlini, kamor tečejo tudi reke in so odprte doline ob Savi, Savinji, Dravi ter Muri.

V prečni razvrstitvi se uveljavljajo nekatere prirodne zareze, ki nam jih nudi narava v sicer dokaj malo preglednem dinarskem gorskem svetu. Na Slovenskem se neposredno južno ob Alpe naslanja severnozahodni konec Dinarskega gorovja. Že v Sloveniji zavzema jako širok obseg, saj mu južno od Ljubljane pripada vse površje od srednje in spodnje Soče ter od Tržaškega zaliva tja do Temenice in do panonskega predela ob spodnji Krki in ob Gorjancih. Prečno vrezana dolina Kolpe s svojim globokim dolom prav vidno loči slovenski kras od hrvatskega. Vrh tega je dinarski gorski pas med Karlovško kotlino ter Kvarnerskim zalivom kakor preščipnjen.

Veliko Liško višavje pomeni poglavitni del Dinarskega gorovja zapadne Hrvatske. Obdano je s pogorji, bodisi na primorski kot na vzhodni strani. Nekako na trojni meji med severno Hrvatsko, Dalmacijo ter Bosno se v prirodi površja Liško višavje zaključi in tu preidemo v osrednji, najvišji del Dinarskega gorovja.

V nadaljnjem je priroda nakazala v površju Dinarskega gorovja malo takšnih potez, ki bi olajšale notranjo razdelitev. Katero koli razčlenitev vzamemo za osnovo opisa, v vsaki je nekaj izumetničenega, pri slehernem poskusu imamo težave z obmejitvijo in opredelitvijo posameznih področij. Najvidnejšo prirodno zarezo je ustvarila narava s prečno zajedeno dolino Neretve, ki je podobno mogočno zarezana, kakor Kolpa na slovensko-hrvatski meji. Od kolena pri Konjicu dalje teče prečna zareza čez preval Ivan na

Sarajevsko kotlino ter na črto ob severnem robu Romanje planine proti Drini. Ta prečna črta nam loči pretežno zapadno bosanski del visokih dinarskih planot od najvišjih dinarskih planot, ki zavzemajo površje južne in južnovzhodne Bosne, pa vzhodne Hercegovine, Črne gore ter stare Raške tja do Kosova.

Prirodne osnove za podnebje v Gorskem predelu

Naš Gorski predel je v velikih potezah takšnega površja, da se vzdiguje najvišje tik nad primorskim področjem, pa da se vleče proga najvišjega gorskega sveta po dolgem ob Jadranskem primorju. V vsem Dinarskem gorovju so najvišja pogorja in najvišje planote v tej južnozapadni progi, in sicer od Trnovskega gozda in Snežnika ter Risnjaka, čez dolgi Velebit in Dinaro planino, pa čez Bosansko-hercegovske planote ob zgornji Neretvi in čez Črnogorska Brda v Prokletije. Celo v slovenskih Alpah so na zapadu najvišje gorske skupine, v Julijskih Alpah s Triglavom, Škrlatico in Montažem. Pripadajo tedaj zapadnemu podolžnemu visokemu pasu, tako rekoč v smeri nadaljevanja visoke dinarske proge. Tudi na jugu so najvišje gore v Makedoniji in Kosmetu na zahodu s Šarplanino ter Korabom, 2764 m, drugim najvišjim vrhom v vsej Jugoslaviji. Vendar se na jugu razporejenost visokih gora in pogorij nekoliko predrugači. Prvič se v območju Albanije odmaknejo od Jadranskega morja v notranjost in drugič zavijejo v območje Rodopskega gorskega sistema proti vzhodu, nedaleč od severnega obrežja Egejskega morja ter se v Pirinu 2920 m in v Rili 2924 m vzpno še posebno visoko.

Na drugo stran, proti Panonskemu nižavju, se vsa naša gorovja znižujejo polagoma; na prehodu od najvišje proge od Triglava do Koraba moramo čez več ali manj vzporedne gorske pasove, ki so, čim bliže Panonski nižini, tem nižji. Prehajamo tedaj postopno od najvišjih gora, pogorij in planot v nekaj nižje planote, gore in pogorja, pa v sredogorski svet, iz tega v hribovje, pa v prav nizke hribe ter končno v nizke gorice, ki so docela neznatne, ko preidemo z njih na široko polje ob sotočju Drave in Mure, v ravno Posavino ter v nižino ob srednji Donavi. V bistvenih potezah je enako postopno spuščanje od Z in JZ proti V in SV v slovenskih Alpah, kakor v vsem Dinarskem gorovju, a docela podobno tudi v Rodopskem predelu, samo da tamkaj v splošni smeri od J proti S.

Ta hipsografska dejstva so v mnogih pogledih zelo važna. V notranji zvezi so s starimi gorotvornimi procesi, z zgradbo, prav posebno pa s paleogeografskim razvojem in z razvojem vodnega odtoka ter oblikovanja vodotokov. Najvišja proga ob zapadnem robu našega Gorskega predela je hkrati pas razvodnice, ki poteka tik ob jadranskem primorju od Julijskih Alp pa do Črnogorskih Brd.

Kakor v drugih pogledih imamo tudi v tem nekaj izjeme na jugu v Rodopskem predelu, kjer teče razvodnica od Prokletij čez Kosovo polje in čez Skopsko Crno goro na Besno kobilo pa čez Vitošo na vzhod. Pušča tedaj širše področje jadranskemu, pa egejskemu porečju, toda tudi tu ostaja še vedno največji delež donavskemu porečju.

Ob rekah, ki teko proti Panonski kotlini, so se izoblikovale doline, bodi širše ali ožje, bodi v menjavi med ožjimi ter širšimi odseki. Od Drave z Muro pa do Morave z Mlavo in Pekom v Srbiji teko reke in se vlečejo doline koncentrično proti Panonski kotlini, v naš Panonski predel ter s tem vežejo nanj naš gorski svet. Očitno je, da pomeni naš Panonski predel prirodno središče za vse zvezno državno ozemlje in da je Posavina od narave nakazana prometna osnovnica za ves promet iz našega Gorskega predela. Zopet pa ima svoje posebno razmerje Rodopski predel, ki premore sam v Moravsko-Vardarski dolini osrednjo žilo, tekočo od juga proti severu, vežočo Egejsko morje v Solunskem zalivu s Panonsko kotlino v prostoru med Smederevom in Beogradom. Tudi moravsko-vardarska dolinska in prometna magistrala se naslanja tedaj na panonsko obrobje ter se s tem veže v celoto z osnovnico na Savi.

Naš Gorski predel je potemtakem po svojem površju tak, da pospešuje prirodne vezave proti Panonski kotlini. Posebno moremo to opažati v podnebnem območju, podobno kot v vegetaciji. Da je podobno v prometni organizaciji, je razvidno na prvi pogled, kakor tudi glede celotnega gospodarstva. Nasprotno pa je Gorski predel proti morju precej zagrajen. V primorje prehajamo po strmih pobočjih, preko neprijetnih stopenj s strmimi odseki. Posebno učinkovito pride do veljave dejstvo, da je razvodna proga v znatnem delu zakrasela, pa da je v njej razvodni svet izoblikovan ne v ostrih grebenih ali vsaj svodnih hrbtih, marveč v višavjih in planotah široke razsežnosti, kjer niti ni vedno mogoče določiti, kje se podzemsko razteka voda na jadransko in podonavsko stran. Ta razvodni zakraseli pas, ki pripada po veliki večini najvišji progi našega Dinarskega gorovja, zelo močno stopnjuje učinkovitost razvodnega področja, domala v vseh pogledih. Da je silno neugoden za promet, je umljivo, nepripraven bodisi za tovorne steze in ceste starega značaja, a neugoden tudi za moderne ceste, še prav posebno pa za železnice, ki si v teh preširokih razvodnih planotah ne morejo pomagati s predori. Zato so tem večjega pomena one redke rečne doline in podolja, ki segajo bodisi od celinske ali od primorske strani v razvodno področje ter s tem olajšujejo cestne in železniške prehode (podolje stare Ljubljanice, ki je nudilo izvrstno osnovo za cesto in železnico na Trst, Kolpa, Una, Bosna—Neretva, Drim). Toda pri teh dolinskih prehodih gre le za primeroma ne široke škrbine v celotnem razvodnem gorovju, preozke, da bi mogle vplivati na

razpored vremenskih in podnebnih vplivov. Za podnebje ima široki in visoki razvodni pas Dinarskega gorovja odločilen učinek, saj omejuje vplive Sredozemlja in posebej Jadranskega morja na ozko nizko Primorje. V podnebnem pogledu je tedaj v velikem enota ves Gorski predel od zapadnega in južnega roba navznoter. Po tem robu poteka zelo izrazita, tudi za gospodarstvo jako učinkovita klimatska meja.

Posebej je treba opozoriti na veliko važnost, ki jo imajo za podnebje mnoge zaprte kotline v našem Gorskem predelu, bodisi kraška polja v dinarskem področju, kakor običajne kotline bodisi v Alpah ali v Dinarskem gorovju in nič manj v rodopskem področju, kjer so prav posebno tipične, mnogoštevilne in prostrane. Zaprta lega kraških polj in kotlin podnebna svojstva celinskosti še močno pospešujejo in ojačujejo.

Podnebje našega Gorskega predela

Kar presenetljivo je, kako malo se že za prvim obmorskim dinarskim pogorjem, na prvi tamkajšnji visoki planoti, uveljavlja podnebni vpliv bližnjega Jadranskega morja. Bodisi pozimi ali poleti se nam tu zgoraj zdi, kakor da smo sto kilometrov daleč proč od morja, ne pa neposredno ob njem. Le živo modro nebo nam razodeva, da sega tudi sem čez čisti mediteranski zrak, ki daje često, ne vselej in ne vedno, — lepo živo modrino, kakor nad dalmatinskimi otoki. Toda docela celinska gorska vegetacija, hladna svežina gozda poleti, pa hud, docela celinski mraz pozimi, skozi dolge tedne tudi debela snežna odeja, vse to nam zgovorno pripoveduje, da imamo tu celinsko poletje in celinsko zimo, dasi že s prvega razglednega vrha pozdravljamo Jadransko morje. In tako je, postavimo, pozimi povsod, pa bodi v alpski ali kraški Sloveniji, v visoki kraški Hrvatski, ali v kraških poljih zapadne Bosne ali visoke Črne gore ali v Kosovsko-Metohijski pokrajini ali pa končno po visokih kotlinah zahodne Makedonije. Povsod tod je zima zelo mrzla, povprečne januarske temperature so na splošno za 2 do 3^0 C pod ničlo. Tako nizke temperature niso samo učinek znatne nadmorske višine, zakaj ako jih reduciramo na skupno osnovo morske gladine, se nam pokaže, da so še vedno izdatno nižje nego topline v Primorju, ne le na obali in na otokih, marveč tudi nižje nego v nizkem primorskem zaledju v severnodalmatinski Zágori ali v nizki osrednji Hercegovini. Tu ne vpliva samo nadmorska višina, marveč je zgoraj zares za mnogo bolj mrzlo, je izdatno mrzlejši zrak, ki mu često samo obrežna pogorja branijo, da se ne razlije na toplo jadransko obrežje. A tudi to se zgodi, pa celo ne po redkem: v ustrezajoči barični situaciji, kadar prevlada zračna struja proti JZ; takrat se sproži močan zračni tok k toplemu morju, v obliki ledeno-

mrzle burje, ki pa na Mediteran ne dovaja silno shlajen zrak samo iz neposrednega visokega zaledja, pač pa tudi iz celotnega panonskega in vzhodnoevropskega celinskega področja.

Da se mraz pozimi tako zelo stopnjuje v našem Gorskem predelu, temu je vzrok v zelo zelo močni meri tudi toplotni obrat ali temperaturna inverzija, ki je reden pojav zlasti v naših zaprtih gorskih kotlinah in kraških poljih. V hladnejši polovici leta, posebno

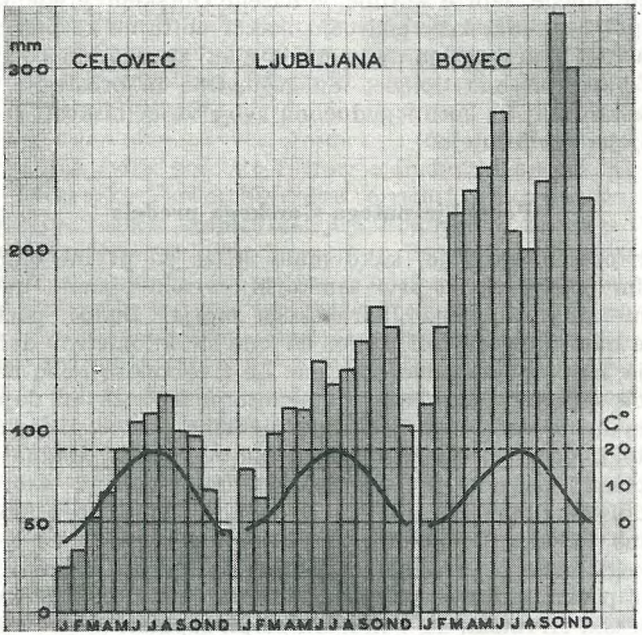

Pod. 64. Podnebni diagrami za slovensko alpsko področje.
(Za razumevanje glej pod. 32.)

pozimi, ko pokriva tla snežna odeja, se tu ob jasnem, mirnem vremenu mraz zelo stopnjuje spričo izžarevanja v noči; s pobočij doteka mrzli zrak v kotlino in mraz narašča zelo izdatno. Posebno je znan tak toplotni obrat v Celovški kotlini, ki je tako rekoč svetovno znana po svojih izredno nizkih temperaturah v zimski dobi. Toda tudi v drugih kotlinah ga imamo, bodisi med visokimi gorami in planotami, kakor postavimo v Bohinju, v Ljubljanski kotlini, v Sarajevski kotlini, v Bitoljski kotlini itd., kakor tudi v kotlinah, obdanih s sredogorjem in nižjim hribovjem. Uveljavlja se jako močno v kraških poljih, ki so s svojo obliko kotla kakor nalašč pri-

pravna zanj. In prav toplotni obrat mnogo pripomore, da je takoj neposredno za obmorskimi dinarskimi pogorji pozimi tako hud mraz.

Obenem s toplotnim obratom se v kotlinah našega visokega predela in v kraških poljih, ki niso presuha, zelo rada pojavlja megla, ki je zlasti v vlažnejših področjih zelo reden pojav, na primer v Celovški, Ljubljanski kotlini itd. Toplotni obrat s pogostim nastopom megle se pojavlja jako pogosto tudi v nižje ležečih kotlinah, ki so že blizu panonskega področja, postavimo v Celjski kotlini, v Sprečki kotlini v severnovzhodni Bosni itd., pa tudi v dolinah nad tesnimi soteskami severne in srednje Bosne. Ker se pojavlja tudi kasno spomladi in zgodaj jeseni, marsikje kvarno vpliva na rastje, povzroča kasne spomladanske in zgodnje jesenske pozebe ter s tem spravlja v nevarnost občutljive poljske sadeže in sadno drevje. Posebno odganja vinsko trto, zlasti z meglo in vlažnostjo. Zato marsikje v nižjih legah v takšnih kotlinah ni vinogradov, medtem ko jih vidimo v sončnih pobočjih višje lege.

Zimske temperature, kakor nam odsevajo iz srednjih toplinskih podatkov za januar, so za naš gorski predel naslednje:

Prav posebno nizko se spusti temperatura v alpskih kotlinah, ki so v znatnejši nadmorski višini, tako da tudi ta prispeva k stopnjevanju mraza. Najbolj tipičen predstavnik izredno mrzle zime v zaprtih alpskih pokrajinah je Celovška kotlina in sploh vsa slovenska Koroška. Srednja januarska temperatura znaša tamkaj najmanj — 4.5° C, po večini pa več, v okolici Celovca — 6.4°, v srednji Ziljski dolini (Dropolje, Tröpolach) celo — 7.4°, v Dravski dolini pri Dravogradu — 4.0° C. Koroško Podravje spada pač že k osrednjim Alpam, ki jih more topli jug manj prepihati. Kotline v južnih Alpah ter

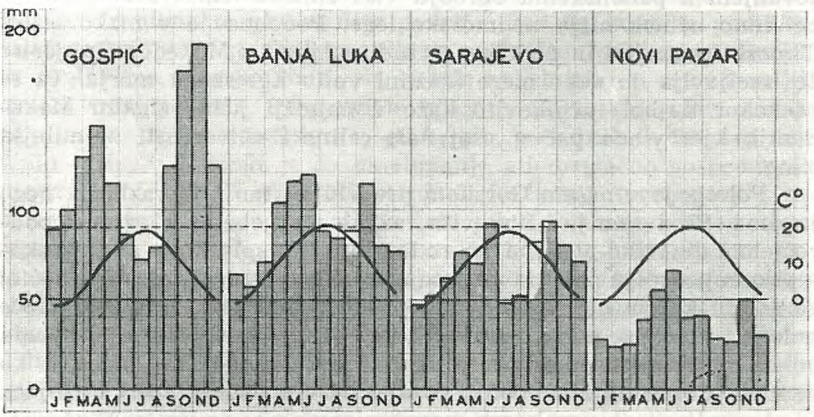

Pod. 65. Podnebni diagrami za dinarsko področje.
(Za razumevanje glej pod. 32.)

kotline in polja v dinarskem visokem področju imajo ipak manj hudo zimo. Srednja januarska toplina znaša v Ljubljani — 2.3, v razdobju 1851—1880, a —2.0° v dobi 1851—1936,[1] v Mariboru —2.1, v Celju — 1.9, Kočevju — 2.9, v Gornjem Gradu — 2.5, v Novem mestu — 1.2° C. Prav dobro se vidi že iz tega, da je zima v nižjem vzhodnem delu Gorskega predela manj huda, kar je vsekakor že vpliv nižje nadmorske višine in odprtosti na panonsko stran.

V gorski Hrvatski imamo v januarju povprečno: v Gospiću — 1.9° C, v Ravni gori kljub 793 m nadmorske višine le — 2.8, v Veliki Kladuši, nad zgornjo Glino, le 161 m nad morjem, — 3.1° C. V ostalem Gorskem predelu izkazujejo v januarju: Livno (729 m) — 1.3, Kupres (1190 m) — 4.7, Travnik (504 m) — 2.4, Sarajevo (537 m) — 2.6, Banjaluka (163 m) — 1.1, Tuzla (234 m) — 2.3° C. Novi Pazar (549 m) — 2.8, Plevlje (770 m) — 3.5, Kuršumlija (375 m) — 2.2, Užice (424 m) — 3.6, Kruševac (260 m) — 3.2, Kragujevac (182 m) — 1.4°, Negotin (Bukovo, 133 m) — 1.8, Niš (214 m) — 1.6, Pirot (367 m) — 2.1, Vranje (502 m) — 2.6, Skoplje (245 m) — 1.4, Bitolj (620 m) — 1.0.

Docela določno se razvidi iz tega pregleda, da je zimski mraz po našem gorskem predelu precej enakomerno razporejen, ako vzamemo v poštev kotline in širše doline, tiste dele površine, ki so poglavitno področje poljedelstva in naseljenosti. Nekoliko se opaža, da se v prav ugodnih legah v visokem dinarskem pasu ipak uveljavlja podnebni učinek bližnjega Jadrana. Toda ta ugodna lega se zdi, da pomeni posebno uveljavljanje fena, ki pač viša toplino tudi v mesečnem povprečku, kjer se južnozapadni veter spušča navzdol čez najvišje dinarske hrbte in planote. Povsod se s približevanjem k panonskemu obrobju viša zimska temperatura, kar je očividno učinek nižje nadmorske lege. Podobno je v nizko ležeči Timoški pokrajini in podobno je tudi na jugu v Makedoniji, kjer se že uveljavlja do neke mere blažilni vpliv Egejskega morja. Ta se vsekakor najbolj učinkovito kaže v najnižji južnovzhodni Makedoniji, kjer vlada pač v vsej naši celinski notranjosti najmilejša zima.

Poletje je v našem Gorskem predelu znatno bolj različno, nego je zima. Predvsem je učinkovita razlika med obema glavnima področjema, dinarsko-alpskim ter rodopskim. Na splošno je v dinarsko-alpskem področju poletna vročina znatno bolj zmerna, zrcali po večini zares gorsko omiljene poteze. Rodopsko področje pa ima zelo vroče poletje, posebno po prostranih tamkajšnjih kotlinah, kjer vlada poletna vročina tako rekoč že vzhodnoevropskega tipa, medtem ko se v nizki osrednji Makedoniji uveljavlja vrh tega še vpliv bližnjega Sredozemlja in je v poletnih mesecih izredno hudo vroče. V alpsko-

[1] V. Manohin, Podnebje Ljubljane. Geogr. vestnik 1945. Str. 3—46.

dinarskem področju je srednja toplina julija, najbolj vročega meseca, v dolinah ter kotlinah glavnega gorskega pasu primeroma zmerna, saj se giblje v glavnem nekako okrog 19° C, pa se v najbolj visokih in najbolj hladnih kotlinah spusti na 18° C ali med 18 in 19°, medtem ko se v bolj nizko ali drugače ugodneje ležečih zviša na 19 do 20° C. Tako bi mogli reči za glavni del našega Gorskega predela od Celovške kotline do Šarplanine in do srednje Srbije ob Kopaoniku in Zlatiboru. Nekoliko toplejše je poletje s približevanjem k panonskemu robu, kjer se srednja januarska toplina zviša nad 20° C, do 20—21° C. Enako ali še bolj vroče je poletje v nižji osrednji Srbiji, bodisi v Moravski dolini kakor še posebno v Timoški krajini, kjer je najbolj celinsko vroče (Bukovo-Negotin 22.5° C). In tretje področje našega visokega predela, kjer je poletje zelo zelo vroče, je Makedonija, kjer se srednja julijska temperatura stopnjuje celo v dokaj visoko ležečih kotlinah na 22 do 23° C, v nizko ležečem delu južnovzhodne Makedonije celo še znatno več. Tu je poletje že močno podobno našemu jadranskemu in nič ne moremo dvomiti, da se v vsem tem kaže vpliv bližine Egejskega morja, ob katerega obrežju je poleti vroče prav po južnjaško. V celem je naš rodopski gorski predel v celoti, razen najbolj visokega zapadnega področja, zelo vroč poleti. Brez dvoma imajo prav oni, ki vidijo v tem znamenje celinskega značaja v podnebju večje vzhodne polovice Balkanskega polotoka, v čemer se izraža značaj kontinentalnosti celotne južnovzhodne Evrope. Vročina iz južne Rusije in Ukrajine sega tudi še v srednje in spodnje Podonavje pa na vzhodni Balkan.

Doslej smo imeli v mislih poglavitno površje v kotlinah in dolinah zmernejše nadmorske višine, ne pa višjih pogorij, hrbtov, gora, hribovij in planot. Naši toplinski podatki se nanašajo v glavnem na te plane in ploske dele površja. Res je, da so te površine daleč najbolj važne, zakaj na njih so poglavitna polja ter travniki, pa poglavitna naselja. Toda zelo bi bilo napak, ako bi se zadovoljili samo s temi podatki. V resnici bi opazovalne meteorološke postaje morale biti urejene tudi zgoraj po hribih, po hrbtih in terasah različnih višin, v katerih je še kmetovanje ali drugačno gospodarsko udejstvovanje, pa še višje na planotah in hrbtih ter pogorjih, na katerih uspeva ali le gozd ali pa celo samo še trava, dokler se ne vzpnemo na skalnato ovršje. Tudi za te bi nam bili potrebni podatki. Upati je, da bo mogoče v pripravah za načrtno gospodarstvo urediti čimprej meteorološke postaje tudi tamkaj, da nam bodo omogočile napraviti si sliko podnebnih razmer v drobnem tudi za hribovje, za planote in gore, kar je zelo potrebno za ocenjevanje njihovega gospodarstva. Doslej imamo dejansko le malokje meteorološke opazovalnice po takšnih, sistematično in preudarjeno odbranih višinskih krajih. Dejansko spadajo med nje le meteorološke opazovalnice na Bjelašnici v Bosni (2067 m), pa na Obirju na Koroškem

(2140 m), toda na njih je bilo opazovanje bolj posvečeno ugotavljanju vremenskih razmer v prosti atmosferi, nego v višinskih legah, ki prihajajo v poštev za gospodarstvo. Izven tega je zelo malo opazovališč v višjih legah, kakor je na primer Mašun 1000 m na Snežniški planoti, Sljeme 935 m, Učka 950 m itd. Po njih se more le nekoliko zaključiti, kako je podnebje po višavah.

O podnebnih odnošajih v višje ležečih krajih imamo tedaj le zelo pomanjkljive podatke. Zelo poučni so na primer zaključki po vremenskem opazovanju na Bjelašnici. Tu je v nadmorski višini 2067 m najbolj topel mesec avgust z 9.1° C, medtem ko ima julij le 9.0° C, v čemer se nam zrcali tipično svojstvo podnebnih razmer v prosti atmosferi. Na Bjelašnici znaša srednja januarska temperatura — 8.6° C. Na zagrebškem Sljemenu (935 m) znaša srednja julijska temperatura 16.2 (avgust 16.1°), a srednja januarska — 3.0,

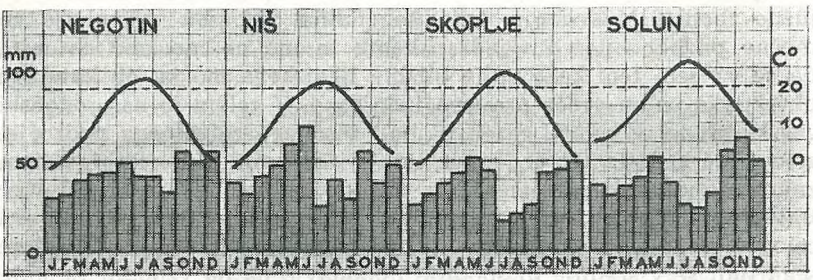

Pod. 66. Podnebni diagrami za Srbijo in Makedonijo.
(Za razumevanje prim. tolmačenje pri pod. 32.)

v Ravni gori (793 m, Gorski kotar) 17.1, (avgust 15.8°) in — 2.8, a na bližnji Učki v višini 950 m 16.7 in — 1.1° C. Na Gori (Sv. Magdalene) nad Idrijo je bilo v nadmorski višini 854 m v juliju 17.0, v januarju — 2.7, na Mašunu 1000 m nad morjem, 15.0 ter — 3.9°, v Rablju 980 m, 16.1° ter — 2.9°, a na Obirju v višini 2140 m v juliju 8.3 ter v januarju — 7.2° C. V bosanskem Kupresu v nadmorski višini 1190 m znaša srednja julijska temperatura 15.6°, a januarska — 4.7° C; v Livnu 729 m, 18.8° in 18.8° in 1.3° C.

Iz teh pičlih navedb moremo zaključiti, da vlada v višjih legah našega gorskega predela dokaj hladno poletje, pa ne preveč huda zima. Zimski meseci so v višinah zelo mrzli samo v zaprtih legah; v visokih kotlinah ali poljih in tudi v dnu visokih gorskih dolin je mnogo bolj mraz nego na pobočjih ali na bližnjih nižjih vrheh (Žabnice v Kanalski dolini 800 m nad morjem: januar — 5.0°, bližnji Rabelj 890 m, — 2.9° C). Toda poleti je v gorskih dolinah bolj toplo nego na pobočju in na vrheh v bližnjem sosedstvu (Žabnice 17.0, Rabelj 16.1° C). Najhladnejše so poleti osamljeno se dvigajoče gore.

V celem moremo zaključiti, da vladajo v našem Gorskem predelu v višjih legah vsaj do nadmorskih višin okrog 850—900 m še srednje julijske temperature 16.5—18° C. S približevanjem na 1000 m se srednja julijska temperatura zniža že pod 16° ali se vsaj giblje v teh merah; na višje pa se seveda niža še bolj. In na povprek smemo reči, da se v višinskem področju okrog 1200 do 1300 m zniža že za toliko, da se tudi najmanj občutljive kulturne rastline ne morejo več držati, razen v najbolj ugodnih legah v osredju gorovij in v celinskih področjih, kjer se ta mera doseže šele okrog 1500—1600 m visoko. Na splošno se temperatura niža v smeri navzgor na vsakih 100 m za 0.5° C.

V višjih legah je zelo važno, da je topla tudi pomlad in jesen, tako da vegetacijska doba ni prekratka. Na splošno je v našem Gorskem predelu tudi v višjih legah kakor spodaj po planih ploskvah zlasti jesen prav topel letni čas. V tej ugodni jesenski toplini se kaže vpliv bližnjega Jadranskega morja. Jeseni se najbolj uveljavljajo južnozapadni vetrovi, ki dovajajo od Sredozemskega morja gorke zračne mase ter s tem zelo mnogo prispevajo, da se držijo srednje temperature jesenskih mesecev zelo visoko. Pomlad je po večini v našem gorskem predelu kakor spodaj tako tudi v višinah hladnejša nego jesen, kar se nam najbolj očitno razodene, ako primerjamo med seboj april in oktober. Srednja oktobrska temperatura je na povprek znatno višja od srednje aprilske topline, najpogosteje za 1—2° C, toda marsikje celo za 2—2.5° C. Toda v mnogih legah se ta ugodnost ne uveljavi dovolj učinkovito, ker je srednja in poznojesenska visoka toplina združena z oblačnim ali celo deževnim vremenom. Toda kljub temu pride toplinska razlika med srednjim pomladnim ter srednjim jesenskim mesecem zelo krepko do veljave. Na osamljenem zagrebškem Sljemenu (935 m) ima april srednjo mesečno temperaturo 5.8° C, a oktober 8.0° C. V kraški kotanji Kupreškega polja v nadmorski višini 1190 m kaže april 4.4°, a oktober 7.1° C. Najbolj poučno pa je razmerje na visokih gorah: Bjelašnica v višini 2067 m ima v aprilu samo —2.5°, a v oktobru še vedno 2.7° C, Obir na vrhu 2140 m kaže v aprilu —2.4°, a v oktobru 1.1° C. Medtem ko vlada v aprilu na gorah preko 2000 m še vedno prava zima, kakor spodaj v planih ploskvah v januarju, pa v oktobru zima še nikakor ne more zmagovito prodreti.

Kar se tiče padavin, je naš Gorski predel na splošno dokaj na dobrem. Vendar se že na prvi pogled razodeva dvoje različnih področij, podobno kot glede poletne topline. Prvo področje obsega v glavnem alpsko in dinarsko gorsko območje, a drugo pripada rodopskemu ter balkansko-karpatskemu gorskemu sistemu. Alpsko ter dinarsko gorsko področje moremo imenovati naravnost zelo dobro namočeno. Zakaj ves ta predel dobiva po veliki večini najmanj nad 1000 mm padavin na leto. Le redkokje se spusti letna množina pod

to vsoto, v znatnem delu pa se vzpne zelo visoko nad njo. Največ moče dobiva seveda zahodni pas, ki se dviga neposredno nad Primorjem. Posebno močno se stopnjujejo padavine v robnem gorovju na zahodu v treh področjih: v Julijskih Alpah in njihovem južnem predgorju, v severnovzhodnem obodu Kvarnerskega zaliva, zlasti v Risnjaku in sosedstvu nad Reškim zalivom, ter končno v gorskem obodu, ki obdaja Boko Kotorsko. Povsod tod se letna množina padavine stopnjuje preko 2000 mm, doseže v najvišjih področjih 3000 mm ter celo še več, največ v neposrednem zaledju Kotorskega zaliva. Tu so namerili skozi dolga leta v Crkvicah 1050 m nad morjem 5056 mm povprečno vsako leto, kar pomeni evropski višek, ki se more z njim kosati edinole škotsko gorovje, pa še zaostaja vsaj za malenkost za našim ekstremom. Silno vlažne, pa hkrati zelo tople zračne mase, ki morejo spričo visoke mediteranske segretosti vsebovati zelo mnogo vlage, se dvigajo od toplega morja čez alpske in dinarske robne gore, ki so ravno na zapadnem robu najvišje, se pri tem ohlajajo, kar jih sili, da morajo odcediti poglavitno močo. Ko prekoračijo najvišje gorovje, se zračne mase na poti proti SV polagoma spuščajo na nižje, se pri tem segrevajo, zaradi česar se zgoščanje vodne pare zmanjšuje in padavine ponehavajo. Kolikor bolj se oddaljujemo v gorskem pasu od najvišjega gorovja v notranjost, toliko manjše so množine letnih padavin. Toda celo na notranjem področju ob prehodu v gričevnato subpanonsko področje, znaša letna množina moče še vedno preko 1000 mm, na primer v Sloveniji v Pohorskem Podravju, pa na Dolenjskem, kakor tudi v hriboviti severni Bosni ter v področju zgornjega porečja Ibra. Le redkokje se spusti na manjše vsote, toda samo po nizko ležečih kotlinah in širših planih dolinah srednje Bosne, pa še to le od 750—1000 mm. Neznatne so najnižje proge ob srednji Drini in v severni Raški, kjer znaša celoletna padavina samo med 500 in 750 mm. To so izjeme, ki pomenijo samo krajevno posebnost v prav neugodnih legah, v zaprtih kotlinah. Za vegetacijo, za kulturne rastline, je tedaj v alpsko-dinarskem gorskem predelu popolnoma dovolj moče. Ugodna je tudi razporedba na letne čase. Zakaj po večini dobivajo tu največ padavin v poletnih mesecih, ko jih rastje najbolj potrebuje. Samo v zapadnem področju pade višek padavin v jesenski čas, posebno v mesecu oktobru, toda tudi tukaj je poletje dovolj namočeno. Seveda je treba podčrtati, da je v teh kraških visokih področjih potreba po moči izredno velika, zakaj votlikava kraška notranjost je kakor goba, ki je ni nikdar mogoče dovolj napojiti. In kakor hitro traja nekaj dni vreme brez moče, pa z veliko sončno pripeko, se že pokažejo učinki suše, čim bliže proti Primorju, tem hujše. Saj je tod običajno, da pada dež v silovitih nalivih, posebno poleti in jeseni.

Vzhodni del našega Gorskega predela, pripadajoč rodopskemu in karpatsko-balkanskemu gorskemu področju, je mnogo na slabšem, kar se tiče moče. Ta predel je znatno bolj oddaljen od morja. Vetrovi, prihajajoči od Sredozemlja, so že na poti, posebno ob prekoračenju robnih visokih pogorij, oddali poglavitni del svoje moče, pa imajo spričo tega na razpolago le še manjše množine. Zato dobiva pokrajina le manjše množine moče. Samo v najugodnejših področjih se letna množina padavine stopnjuje na 1000—1500 mm, in sicer le v zapadnem delu Makedonije ter v Šarplanini, pa v najvišjem delu Balkansko-karpatskega gorskega loka. Povsod drugod znašajo letne padavine manj ko 1000 mm, po velikem delu Srbije in Makedonije med 750—1000 mm, toda po obsežnem nižje ležečem osredju in po kotlinah le med 500 in 750 mm, posebno po Moravski dolini ter po nizkem pasu ob Vardarju in po nizki južnovzhodni Makedoniji. V najbolj sušnih letih se zgodi, da v nekaterih nizkih kotlinah vzhodne in srednje Makedonije letna moča ostaja celo med 400 in 500 mm. Na srečo pade sicer znaten del moče v topli polovici leta, vendar v velikem delu, posebno v Makedoniji, v zgodnjem poletju ter spomladi, pa jeseni, medtem ko ostanejo poletni meseci brez zadostnih padavin. Ker vlada vrh tega v vsem področju Srbije in Makedonije zelo velika poletna vročina, padavine tem manj izdado, pa se le prečesto uveljavlja suša. V nizki srednji ter južni Makedoniji je poletje silno suho, tako da trava uvene ali se sploh posuši; tudi kulturni sadeži brez umetnega namakanja v kasnem poletju ne morejo uspevati. Tudi potoki in manjše rečice se posušijo, da ostanejo struge prazne, a celo v večjih vodotokih, v rekah, izdatno skrčene. Le na višjih gorovjih ostane tudi čez poletje bolj hladno ter dovolj vlažno in se držijo sveže zelene planinske trate. Ni čuda, da je bilo tu že iz davnine običajno nomadsko pastirsko življenje: čez poletje so odšli z živino v gore ter ostali zgoraj do hladne jeseni, ko so se zopet vrnili v doline in kotline, od tam pa se na zimo prestavili v toplejše, namočeno primorje, bodisi k Egejskemu ali k Jonskemu ter Jadranskemu morju. In nemara je s temi podnebnimi in sploh prirodnimi pogoji v genetični zvezi zgodovinsko dejstvo, da so v Makedoniji ter še v nekaterih drugih vročih balkanskih področjih nastale posebne ljudske skupine, ki so se bavile izključno samo z živinorejo in živele na nomadski način. Šele nove državne meje v XX. stoletju so s carinskimi težavami zavrle vsakoletne pastirsko-živinorejske selitve.

V celem je podnebje v našem Gorskem predelu ugodnejše na Z in zlasti na SZ nego na V in JV, ne le ker je nekoliko hladnejše, marveč zlasti tudi, ker je bolj namočeno, ker je pogosteje dež v poletnih dnevih in ker je sploh ozračje bolj vlažno. Samo tukaj moremo zares govoriti o srednjeevropskem podnebju in prav imajo

tisti, ki naglašajo,[1] da se more samo v Sloveniji in severnozahodnih področjih Hrvatske podnebje imenovati srednjeevropsko, medtem ko imamo po drugod, zlasti v rodopsko-balkansko-karpatskem področju, kombinacijo vzhodnoevropskih podnebnih vplivov, na nizkem jugovzhodu celo še mediteranskih. Nizka lega delov osrednje Makedonije je seveda poglavitna osnova, da je podnebje tako silno vroče in suho; saj imamo dejansko tu že prehod v modificirano mediteransko podnebno območje.

Posebno v vsej visoki zahodni in srednji ter južne Bosni je poletje še lepo hladno in dovolj namočeno, zima zelo snežena, torej podobno kot v Sloveniji. Šele v Raškem višavju pa v povirju zapadne Morave se izvrši prehod v podnebne razmere zelo vročih in sušnih osrednjebalkanskih področij. V dinarsko-alpskem gorskem predelu je povsod moča zelo izdatna, dasi je bržkone res, da je le za Slovenijo, pa nemara za bližnjo visoko Hrvatsko značilen kmetski pregovor: Suša vzame kmetu en kos kruha, moča pa dva. Padavine je tu obilo v vseh letnih časih in za rastje je suša še vedno manjša nesreča, manj škodljiva nego prevelika moča. Seveda pa je stanje že na bližnje razdalje različno, drugačno, postavimo, v sušnih nasutih kotlinah, nego na težkih ilovnatih tleh, pa spet drugačno na hribovskih in gorskih področjih ter slemenih, kjer je na povprek zrak bolj svež, hladen in z vlago napojen. Podoba je, da je moral navedeni pregovor nastati prav v takšnih področjih. Pravo nasprotje temu pa je vzhodna in južnovzhodna Srbija ter Makedonija; povsod tod je že preveč sušno in bi bilo še bolj, da ni višjih pogorij in gorovij, ki povzročajo zgoščanje vodne pare ter padavine. Nemara je res tako, da bi bila povsod tod prava stepa, da ni gorovij, ki povzročajo večjo vlažnost in obilnejše padavine.

Da se naš Gorski predel odlikuje po veliki vetrovnosti, je ob sebi umljivo spričo položaja med velikimi prirodnimi enotami, ki imajo zelo različno podnebje. Močni zračni tokovi proti toplemu Sredozemlju se izražajo v obliki silovite burje, na jugu vardarca, dotok mrzlega celinskega zraka pa proži košavo v severnovzhodni Srbiji. Obrnjeni tok se izraža v obliki močnih, često viharnih južnih in južnozapadnih vetrov.

Na splošno je naš Gorski predel zelo vetroven, posebno po višjih legah, ki so odprte na široko vetrovom, medtem ko vlada po kotlinah spodaj ter po zavetnih dolinah brezvetrno stanje ali vsaj popihavajo le neznatne sapice. Ker so bile naše vremenske opazovalnice po veliki večini v dolinskih legah, smo iz njihovih zapiskov o vetrovih po višinah le zelo pomanjkljivo poučeni. Vsekakor pa so na višinah prevladujoči vetrovi predvsem od jugozapada ali iz najbližjih sosednih komponent, v južnih področjih bolj od JJZ ali

[1] A. Stebut, Naši glavni poljoprivredni reoni. Beograd 1926.

celo od J in JJV, v severnih krajih bolj od ZJZ. V hladni polovici leta je pogost veter od SV ali iz najbližjih sosednih komponent; v makedonskih področjih je pravi sever še bolj pogost, saj pomeni učinek privlačnosti Egejskega morja. V severnovzhodni Srbiji ga kot v Vojvodini nadomešča košava, ki vleče od vzhoda ali jugovzhoda. V toplejši in hladnejši polovici leta je veter od SZ v Gorskem predelu zlasti na SZ zelo pogost, ne da bi vselej prodrl z gora v doline, pa ga zato dolinci najčešče opazujejo le po letu oblakov in po sušnem vremenu, s katerim je zlasti pozimi običajno povezan.

Kotline in zaprte plane doline se v gorskem predelu zelo odlikujejo po pogostnosti megle, posebno v hladni polovici leta. Najčešče so združene s toplinskim obratom. Znamenje so znatne ohladitve v nočeh; s tem in z veliko vlažnostjo odganjajo iz dna kotlin občutljive rastline, ki bi jim sicer podnebje še prijalo, postavimo, vinsko trto.

Rastje

Ves naš Gorski predel je v prvotnem prirodnem stanju predstavljal sklenjen gozd, kos neizmerne gozdne enote, razprostirajoče se od atlantske oceanske obale pa tja v Sibirijo, toda obdane z brezgozdnim prostorom Panonske kotline ter Dolenjedonavske ravnine in posebnim rastlinskim področjem Sredozemlja. Naš gozdni predel je vezal alpsko gozdno področje z gozdi balkansko-karpatskega gorskega loka, prevajajočega v velika gozdna področja severnovzhodne Evrope. Iz tega prvotnega stanja se je gozd v toku razdobij človeškega gospodarstva močno skrčil, spričo izdatnih krčevin, vendar nikakor ne povsod enakomerno. Znatno bolj se je skrčil na V in JV, v Srbiji ter Makedoniji, nego v Dinarsko-alpskem gorovju, kjer so po prirodi tal, pa zlasti po podnebnih pogojih, osobito večji vlažnosti in manjši sončni pripeki, zanj najugodnejši pogoji. Tukaj gospoduje v glavnem gozd, kakor ga imamo v srednji Evropi in ki se zato označuje kot srednjeevropski ali baltiški gozd; v njem spričo pretežno vlažnih tal in pretežno vlažnega podnebja uspeva najbolj visoki mešani gozd. Smreka in jelka od iglavcev, pa bukev od listovcev, to je poglavitna sestava tega gozda; bukev je celo najznačilnejše drevo, potrebuje najmanj pet mesecev 10^0 C srednje mesečne topline in primerno množino moče, medtem ko izrazito celinskega podnebja ne more prenašati. Z bukvijo se druži tudi gaber, pa javor itd., v spodnjih legah tudi hrast, bodisi na primorski kakor na panonski strani. V znatnejših višinah prevladuje iglasti gozd, posebno v Sloveniji ter severnozahodni Hrvatski, prehajajoč ob zgornji meji gozda v macesen, pa nazadnje v rušje. Tudi v srednjem in vzhodnem delu Dinarskega gorovja se listnati gozd meša z iglavci, posebno na visokih planotah in gorah. Toda v

osrednjih področjih Balkanskega polotoka, na goratih tleh Srbije ter Makedonije, je iglastega gozda spričo prevelike sušnosti zelo malo in »crnogorica« je tu omejena na nekatera najvišja pogorja, sicer pa gospoduje samo listnat gozd, v njem pa je obilo hrastovja. Posebno je značilno, da so v visokih legah na jugu in JV gozd tudi na gorovjih zelo iztrebili, in sicer pastirji, ki so jim bila namočena gorska tla silno dragocena za planinsko pašo. Spričo tega se je gozd tukaj ohranil po večini le tamkaj, kjer je bilo površje zaradi prevelikih strmin ali zaradi nedostopnosti, pa zaradi odročne lege neporabno za planinsko pašo. A v nižjih legah je gozd še celo iztrebljen; pašnja drobnice, osobito kozá, ne dovoljuje drevju, da bi se obraslo. Na velike daljave prevladuje samo šibljak ali hrastalak, nizka redka hosta, po veliki večini pa sploh samo redko grmovje, ki se po njem pase živina. Zato spadata Srbija in Makedonija med naše najbolj slabogozdnate predele, kjer premorejo gozd v zadovoljujoči meri samo višje gorate pokrajine, v severnovzhodni Srbiji, okrog Kopaonika ter Golije, pa najvišja gorovja v Kosovsko-Metohijski pokrajini ter zahodni Makedoniji. V teh južnih predelih je marsikje še za drva stiska. V dobi načrtnega gospodarstva bo tu med prvimi nalogami, da se s sistematičnim zasajanjem obnovi gozd namesto grmovja, drugod pa grmovje popolnoma iztrebi ter zamenja ali s pravimi pašniki, ali s travniki ali z njivami, kar bo še marsikje mogoče. Zakaj spričo docela zaostalega gospodarjenja, splošne nesigurnosti v turških časih, je marsikje na jugu preveč prevladala živinoreja namesto poljedelstva, posebno na primer v Kosovsko-Metohijski pokrajini, tako da so za pašnike upotrebljavali tudi mnoge le malo nagnjene ali celo docela ravne ploskve, dasi so popolnoma sposobne za njive.

Ob kratkem nam je treba označiti zgornje podnebne meje za kulturne sadeže. Predvsem je potrebno omeniti, da so tudi najvišja pogorja v našem Gorskem predelu prenizka, da bi segala v višave večnega snega. Ločnica večnega snega poteka v slovenskih Alpah nekako 2500—2600 m visoko; čeznjo segajo samo stožci naših najvišjih alpskih vršacev, kakor je Triglav. Na njem se je mogel razviti malo obsežen bočni ledenik, v nadmorski višini med 2450 in 2600 m, seveda v osojni severni legi. Podoben manjši ledenik leži na osojni strani v vrhu Kanina. Po drugod v naših Alpah ležijo samo posamič raztresena snežišča, le v najvišjih in najbolj senčnih legah iz zelenega snega.

Za slovenskimi Alpami najvišje so gore v Makedoniji ter v črnogorsko-metohijskem področju. Toda tamkaj smo že bolj v celinskem položaju, ločnica večnega snega poteka tukaj višje, in nobena od naših gora je ne doseza.

Vse ostale podnebne in kulturno-rastlinske meje potekajo v gorskem predelu vzporedno z mejo trajnega snega. Gozd sega spričo

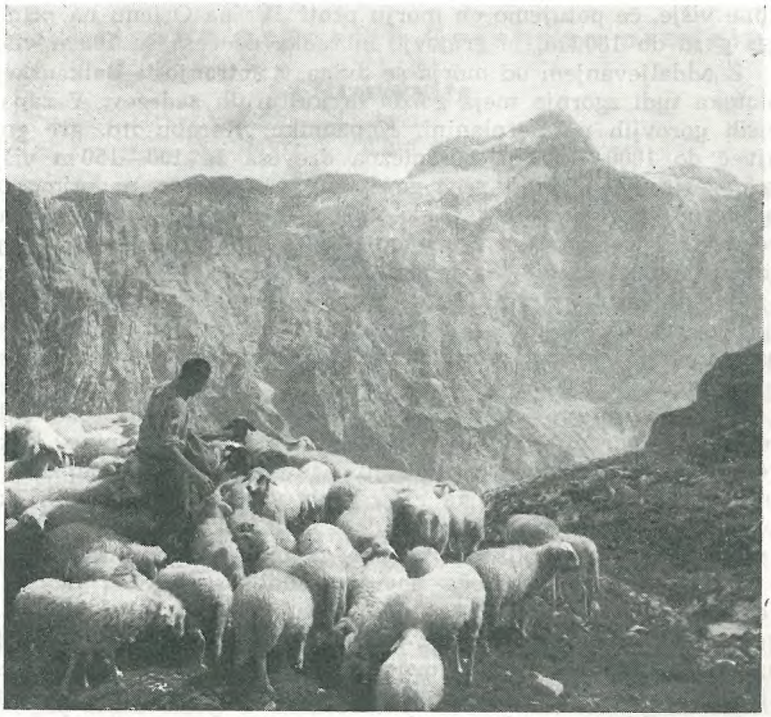

Pod. 67. Ovce na visoki planjavi ob Triglavu.

tega višje v notranjosti polotoka, nego ob primorski strani, kjer je največ padavine, največ oblakov in zaradi tega primeroma bolj hladno nego v močno segreti notranjosti. Na povprek teče zgornja meja gozda v Alpah 750 m do 800 m pod ločnico večnega snega. V osredju Julijskih Alp poteka zgornja meja gozda nekako 1750—1800 m, le malokje še kaj višje. Toda v južnem delu Julijskih Alp se neha gozd že v višinah med 1600 in 1700 m, v najbolj namočenem in najčešče naoblačenem jugozapadu v Posočju celo že okrog 1500 m. V osamljenih gorah, kakor je Pohorje, Uršlja gora, Smrekovec itd. se neha gozd že v višinah okrog 1600 m; najvišje kope Pohorja na primer imajo samo še redko, bolj nizko drevje, kar pomeni prehod v mejni skrajni gozdni pas. (V visokih osrednjih Alpah sega gozd še do 2100—2300 m visoko).

V najvišjem delu Dinarskega gorovja, ki se vleče ob Primorju, sega gozd samo od 1600—1700 m, posamezna krmežljava drevesa, grmovje in rušje, še kakih 100—200 m višje. Le za malo se gozd

vzpne višje, če potujemo ob morju proti JV: na Orjenu na primer sega gozd do 1800 m, le grmovje in redka drevesa še 100 m višje.

Z oddaljevanjem od morja se dviga v notranjosti Balkanskega polotoka tudi zgornja meja gozda in kulturnih sadežev. V zapadnejših gorovjih na Šarplanini, Kopaoniku, Korabu itd. gre gozd največ do 1800—1900 m, posamezna drevesa še 100—150 m višje. Na pogorjih Makedonije sega gozd do 1900—2000 m, na primer na Peristeru, posamezna drevesa do 2100 m, grmovje še višje. Na makedonskih gorah raste v zgornjem področju največ bukev, ki sega tudi v mejno področje; na mnogih krajih se tu vidi, da so pastirji v najvišjih legah iztrebili gozd, da so pridobili zemljišča za pašo. Kjer so pobočja skalovita ali prestrma, da niso mogli zgornje meje gozda umetno potisniti navzdol, tamkaj se drži bukovje sklenjeno še dandanes do 2000 m.

Nad zgornjo mejo gozda se širi pas planinske trate zares sklenjeno le v gorovjih iz peščenjaka ali škriljeve kamnine, kakor prevladujejo v Rodopskem gorovju (»suvati«). V naših alpskih in dinarskih pogorjih pa se na raztrganih apniških ali celo kraških tleh trata v sklenjenem površju drži le malokje, a mnogo več je skalovja. Zato je v tolikšnih višinah za pašo primeroma slabo, pa še ta je spričo skalovitega površja, hudih strmin in nevarnih prehodov v zemljišču mnogo bolj prikladna za drobnico, zlasti za ovce, nego za govedo. Tudi v visokih slovenskih Alpah bo tedaj kazalo sistematično obnoviti ovčjerejo. Zato so v apniških slovenskih Alpah, kakor tudi marsikje v dinarskih planotah največje planine uredili v zgornjem gozdnem pasu, seveda na račun krčevin.

Kakor zgornja meja gozda poteka v naših gorovjih primeroma nizko tudi zgornja meja kulturnih sadežev. Na Slovenskem segajo v Alpah ter v predgorju najmanj občutljive vrste žita, ječmen, oves, rž, pa krompir itd. samo do 1000—1200 m, le na SV še do 1300 m, v severnovzhodnem obodu Celovške kotline še višje. Ne smemo prezreti, da je pridelek v tem zgornjem mejnem področju že znatno slabše kakovosti in manj obilen. Že kakšnih 200—300 m nižje nehajo uspevati bolj občutljivi sadeži, kakor je ajda, fižol, koruza itd.

Na naših dinarskih pogorjih in planotah se ustavi zadnje žito s krompirjem nekako 1200 m visoko, na ugodnejših krajih 1350 m, na masivnih planotah v stičišču Črne gore, Hercegovine in Bosne z visokimi dolinami 1400 m, v črnogorskih Brdih celo do 1550 m. V gorovjih Srbije in Makedonije je višina 1300—1400 m najčešče zgornja meja njiv.

Posamezna področja Gorskega predela

1. SLOVENIJA

A. Slovenske Alpe ali Snežniki

Gorski predel v Sloveniji moremo razdeliti na tri sestavne dele: a) na visoko gorovje ali Snežnike, b) na alpsko podgorje in c) na dinarsko ali kraško področje.

Po ogromni večini so Slovenske Alpe iz apnenca. V njih prevladuje silno razgibano visokogorsko površje, s strmimi pobočji, ob mnogih gorskih dolinah s pravimi stenami, z jako priostrenimi vrhovi in grebeni, rogljatimi, često izrazito stožčastimi, z obilico golega skalovja na površju, pa z globoko vrezanimi gorskimi dolinami, ki jim je dno zadelano s kvartarnim drobirjem, zlasti morenami, in ki se po veliki večini v zgornjem koncu zaključujejo z mogočnimi kočnami, s koti ali s pragovi ter strmimi stopnjami. V spodnjih legah so slovenske Alpe porasle z gostimi gozdi, največ iz iglavcev, v znatnem delu listovcev, največ bukve. Posebno prostrani so gozdi na visokih planotah v vzhodnem delu naših Alp, na Mežaklji, Pokljuki in Jelovici ter na Menini.

Orografsko moremo v Slovenskih Alpah razlikovati tri glavne skupine: a) na jugovzhodu je ogelna gorska skupina vsega Alpskega gorovja: Kamniške ali Savinjske Alpe, ki so z njimi tesno sklenjene vzhodne Karavanke, z Grintovcem 2559 m kot najvišjim vrhom; b) Julijske Alpe s Triglavom 2863 m kot najvišjo goro v vsej Jugoslaviji in c) zahodne Karavanke, Karnske in Ziljske Alpe z Ziljsko ter Kanalsko in Podkorensko dolino.

Gospodarstvo v Slovenskih Alpah je naslonjeno predvsem na gozdno bogastvo, ki daje obilo lesa in ki je nudilo zaslužka pri sekanju, pripravljanju, obdelovanju in odvažanju lesa, pa žaganju na velikih in manjših žagah, nahajajočih se največ na vznožju gorovja. Naše Alpe nudijo dobro osnovo za živinorejo, ki se naslanja na planinske pašnike ter travnike. Tudi mlekarstvo in sirarstvo je razvito v visokih gorah. Na planinsko pašo gonijo največ govedo, pa tudi drobnico, ki ima največji delež v Posočju, na ziljskih planinah močno tudi konje. V celem je planinska živinoreja najbolj močna v vzhodnih Julijskih Alpah, posebno v Bohinju, potem na ziljanskih planinah ter v južnovzhodnih Kamniških Alpah. Umljivo je, da poljedelstvo ob živinoreji mnogo manj pomeni. Naše Alpe vsebujejo tudi nekaj rud, ki je med njimi svinec s cinkom najimenitnejši; kopljejo ga v velikih rudnikih pod Peco v Mežici, v Rablju v severnih Julijskih Alpah ter v Plajbergu za Dobračem v Ziljskih Alpah. Za elektrifikacijo naše apniške Alpe niso kaj prida prikladne, zakaj reke izvirajo v nizkih legah in za izkoristitev

strmca bo treba obsežnejših naprav. Za izrabo vodnih sil so najprikladnejše reke ob prestopu v kotline in doline na vnanjem robu visokega gorovja, kar velja tako za Savo kot za Sočo in Dravo. Prezreti ne smemo, da so naše Alpe privlačne tudi po svojih naravnih lepotah, s svojim svežim gorskim zrakom, pa z zdravilnim ozračjem v velikih gozdnih področjih, s kopališči na jezerih itd. Zato ni čuda, da se je nanje naslonil tujski promet, ki nudi oddih, razvedrilo, pa tudi zdravljenje mnogim tisočem od blizu in daleč. Za turistiko in za zimsko fizično kulturo imamo po visokih legah že sedaj mnogo postojank.

B. Celovška kotlina in Pohorsko Podravje

Severno od Karavank leži ob Dravi prostrana Celovška kotlina, katere severni obod sestoji v vsem obsegu iz metamorfnih škriljevcev centralnoalpskega sistema. Celovška kotlina ni enotnega površja, marveč sestoji iz ravne Podjune na JV, iz Roža ob Dravi, razrezanega v kvartarne terase, iz Gur, zavzemajočih podolžni osrednji pas, pa iz podolij Vrbskega in Osojskega jezera, ki ju loči Osojsko Turje, iz Celovške ravnine ter iz prostrane gričevnate ravnine v porečju Gline, ki je v njej Gosposvetsko polje ena večjih enot. Celovška kotlina je bila v diluviju čelna kotanja velikega dravskega ledenika, ki je segal še tja čez Velikovec in Pliberk; močno je vplival na preložitev vodotokov, nasul obilo morene v čelnih in bočnih nasipih, kakor tudi talne morene ter povzročil nastanek neštetih jezer in jezerc, od katerih se jih je mnogo že preoblikovalo v barja in mokrine, precej pa jih je ostalo do danes. Med njimi sta največji že omenjeni Osojsko in Vrbsko, dalje Baško, Klopinjsko, Hodiško, Dolgo jezero in še obilo manjših. Ta jezera se čez poletje zelo segrejejo in so postala priljubljena kopališča, osnova zelo razširjenemu tujskemu prometu. Poletje je v Celovški kotlini dokaj toplo, kljub temu, da znaša nadmorska višina danjih ravnin 450—500 m. Toda zima je tukaj izredno mrzla spričo nenavadno hudega toplinskega obrata, ki stopnjuje srednji januarski mraz na —5 do —7° C.

Po svojih obilnih tratah, mokrinah in namočenih travnikih je Celovška kotlina zelo prikladna za živinorejo, tem bolj, ko je obdana z gorovji skoro na vseh straneh, kar jej omogoča delež tudi na planinskih pašnikih. Vendar je tudi poljedelstvo tod zelo cvetoče, posebno v najbolj ravnih južnovzhodnih področjih. Premoga ima le malenkostno mero, za izrabo vodnih sil so dobri pogoji na spodnji Zilji, kjer je že večja hidrocentrala, najboljši pa v dolini ob Dravi od Velikovca navzdol, kjer so zgradili novo hidrocentralo pri Žvabeku in Labotu. Tukaj je v celem industrializacija le zmerno napredovala in se omejuje v glavnem na največja mestna naselja,

Pod. 68. Vrbsko jezero v Slovenski Koroški.

predvsem na Beljak in Celovec. Zelo intenzivna je izraba gozdnega bogastva, bodisi za pridobivanje lesa, ki se izvaža v bližnjo Italijo, ali za papirno in podobno industrijo.

Celovška kotlina je bila še v sredi XIX. stoletja skoro popolnoma, najmanj v štirih petinah, slovenska. Slovenci so bivali v njej sklenjeno v vsem srednjem in južnem delu; samo severno od črte: severno Osojsko jezero, Golinje 1045 m, Možbrk, Šenturška gora ob Gospi sveti, Štalenska gora (severnovzhodno od Gospe svete) je bilo že do takrat sklenjeno prevladalo ponemčenje. Toda pod vplivom germanizacije se je slovenska govorica umikala proti jugu, posebno v okolišu Gospe svete in Celovca, pa tudi po drugih mestih in industrijskih krajih.

Še danes stojita na narodni slovensko-nemški meji obe največji mesti Celovške kotline in Koroške dežele sploh, to sta Beljak in Celovec. Beljak stoji ob sotočju Zilje in Drave, na stiku Celovške kotline in glavnih dolin zahodne Koroške, hkrati ob vratih v veliki prehod skozi Kanalsko dolino v Italijo ter čez Predil proti Jadranu. Zato ga redi največ prometna vloga (križišče treh velikih železniških prog!) in živahna trgovina, v manjši meri tudi industrija ter obrt. Celovec stoji sredi Celovške kotline, ki jej je upravno in

gospodarsko središče. Opravlja za pretežno kmetijsko okolico vlogo tržnega in gospodarskega središča, prav posebno za slovenski južni in vzhodni del kotline. Celovec ima sicer prednost, da stoji skoro natančno v sredi Celovške kotline, toda Beljak se more opirati na boljšo prometnogeografsko lego. Tu se z Dravsko dolino stika in križa velika »poševna« vzhodnoalpska pot, pa še drugi manjši stranski prehodi. Vrh tega se v Beljaku stika pretežno poljedelska Celovška kotlina s pretežno živinorejskim ter gozdarskim področjem zahodne Koroške, kar je mnogo pripomoglo k živahni izmenjavi gospodarskih proizvodov. Spričo tega bi bil nedvomno že zgodaj Beljak močneje napredoval, da ga ni v rasti ovirala podrejenost cerkvenofevdalni oblasti bamberških škofov. V kapitalistični dobi je naglo napredoval, pa skoro dohitel Celovec. Dosegel je v letu 1934. 23.942 prebivalcev, a do leta 1939. je napredoval le do 26.541. Toda tudi glede Celovca je treba naglasiti, da je postal glavno mesto dežele Koroške šele v letu 1518., — dotlej je imel vodilno vlogo Šentvid na Glini —, pa da se je odtlej razširil in povečal, napredoval pa je le zmerno. Še leta 1934. je štel samo 29.671 prebivalcev. Znaten del povečave se je raztezal na predmestja in bližnje okoliške kraje. Ko so mestu priključili urbanizirano okolico, je štel Veliki Celovec v letu 1939. 61.775 ljudi.

V spodnji slovenski Zilji je najbolj industrializirano naselje Podklošter. V Rožu so največji kraj Borovlje, ki imajo krepko kovinarsko središče in ki so skozi stoletja slovele po svojem puškarstvu. V Podjuni stoji malo mestece Pliberk, a v sredi podgorja na levi strani Drave se uveljavlja Velikovec kot vodilno mesto.

V vzhodnem obodu Celovške kotline se dviga tja do Dravskega polja Pohorsko ali Visoko Podravje, sredogorje, sestoječe v vsem obsegu iz metamorfnih škriljevcev ter iz prodornin, dvigajoče se največ do 1550 m, z mirnimi, zaobljenimi vrhovi - kopami ter položnimi pobočji, prekritimi z debelo plastjo prepereline. To sredogorje, ki pripada, dasi sega tudi na južno stran Drave, še k osrednjemu sistemu Alp, je v gospodarstvu zelo pomembno po silnih gozdovih, ki ga prekrivajo malodane sklenjeno, sestoječi največ iz iglavcev. Silno mnogo lesa so izvažali od tod, ga pripravljali v neštetih žagah v grapah, ob Dravi ter v zunanjem obrobju. Prave lesne industrije, kakor v Mislinju, je bilo malo. Precej lesa so odpravljali po splavih v naše spodnje panonske predele, podobno kot po Savinji iz Savinjskih Alp. Sicer pa je tudi Pohorsko Podravje predvsem področje živinoreje. V dolinah se je razvilo nekaj manjše industrije, največ železne, v Guštanju, na Muti, v Slovenjem Gradcu, v Šentlovrencu na Pohorju, pa v Rušah pri Fali. Tu se bo mogla industrija tudi v bodoče razmahniti, saj imamo v tem območju močne hidrocentrale na Dravi, ki predstavlja v svoji tesni dolini

z veliko in trajno vodnatostjo močen izvor vodne energije; že obstoječe hidrocentrale, na Fali, na Mariborskem otoku pri Dravogradu, Labotu in pri Žvabeku, se bodo brž še pomnožile. Na južnem robu Pohorskega Podravja imamo v Šaleški dolini (ali Velenjski kotlini) obilo lignita, ki ga izkoriščajo za veliko kalorično električno centralo v Velenju, dajajočo električno energijo velikemu delu Slovenije, kakor daje Fala električni tok zelo širokemu območju v vzhodni Sloveniji. Stara železna industrija v Prevaljah je delala z železom, uvoženim iz severne Koroške; kmalu za njenim propadom je nehal tudi premogovnik v Lešah.

Rudarstvo dobavlja obilne množine svinca izpod Pece iz razsežnih rudnikov; topilnica je v dolini pri Žerjavu, nedaleč od stare obrtne Črne, a središče vsega rudarskega naselja je v Mežici. V stari kapitalistični dobi so vso svinčeno rudo izvažali v tujino; ko se bo naše načrtno gospodarstvo razvilo do kraja, jo bomo nedvomno predelovali sami doma. — V prejšnjih razdobjih je bilo v Pohorskem Podravju tudi nekaj fužin. Še bolj se je bilo razmahnilo steklarstvo na Pohorju, največ v XIX. stoletju, zadnje glažute (na primer v Josipdolu) so nehale šele pred nekaj desetletji. Za bodočnost so dobre osnove za industrializacijo posebno v Dravski dolini, ki bo razpolagala z izredno mogočno električno silo. Zlasti lesna industrija se bo mogla tod posebno dobro razmahniti. — Toda velik del električne energije iz Dravske doline bo porabljala industrija v bližnjem Mariboru, še posebno pa velike aluminijske tovarne v Strnišču pri Ptuju, ki bodo predelovale istrski boksit.

V Pohorskem Podravju so seveda doline daleč najugodnejše za gospodarstvo vseh vrst, zato ni čuda, da se je obljudenost tu najbolj zgostila, pa da so tu tudi malodane vsi pomembnejši, upravno in gospodarsko vodilni kraji, kakor so tudi vse prometne žile stekle po dolinah. Na vzhodnem koncu Dravske doline je nastal in se razvil v vodilno mesto Maribor, in sicer tamkaj, kjer preide Drava v široko Dravsko polje, a hkrati tam, kjer velika obalpska pot od S na J prekorači reko. Po gospodarski funkciji je Maribor tržišče, kjer so se zamenjavali proizvodi nižinskega področja, širokega polja in vinorodnih ter sadjarskih goric in višjega, pretežno gozdnatega in živinorejskega pohorskega predela. V novejši dobi se je lepo razvila industrija na tem prometnem križišču in zelo pomembnem tržišču in Maribor je danes z 51.000 prebivalci eno najbolj industrijskih mest Slovenije ter Jugoslavije. Po celotni svoji upravni in gospodarski vlogi in po svoji legi je Maribor mesto v prehodnem področju med alpskim sredogorjem ter panonskim področjem. Spričo neposredne bližine velikih hidrocentral ima imenitne osnove za nadaljnji razvoj industrije, ki bo poleg tekstilne, kovinske, avtomobilske pritegnila še nove panoge.

C. Predalpsko hribovje in kotline

V področju pred visokimi Alpami se vleče skozi vso Slovenijo pas hribovja, ki ga moremo samo v najvišjih področjih še nazivati sredogorje. V to hribovito predgorje so vrezane doline in so položene kotline ob rekah, ki teko iz visokih Alp. Predalpsko hribovje se začenja na Z ob Furlanski nižini nad Tarčentom in Čedadom (Beneško-slovensko hribovje), pa se vleče preko Soče južno ob Julijskih Alpah kot Tolminsko in Cerkljansko ter Škofjeloško hribovje. Onstran prostrane Ljubljanske kotline se vleče Posavsko hribovje tja do Sotle in do Celjske kotline, pa mimo nje še do Pohorja in do Dravskega polja. Predalpsko hribovje je zelo razgiban svet, z brez konca in kraja se ponavljajočo menjavo med gor in dol. Pa tudi to hribovje je dosti dobro obljudeno, v vasicah, zaselkih in raztresenih kmetijah. V njem je najbolj udomačena živinoreja, ki se zdi, da ima za bodočnost največ prirodnih pogojev, medtem ko za poljedelstvo v ožjem smislu v pqbočju in ob le pičli preperelini ne bo pogojev v racionalnem smislu. Pač pa so tu zelo dobre osnove za sadjarstvo. Izredno velikega gospodarskega pomena so premogovne plasti, ki jih premorejo tercijarne formacije in ki so dale osnovo za večje premogovnike. Predvsem je tu, ne-

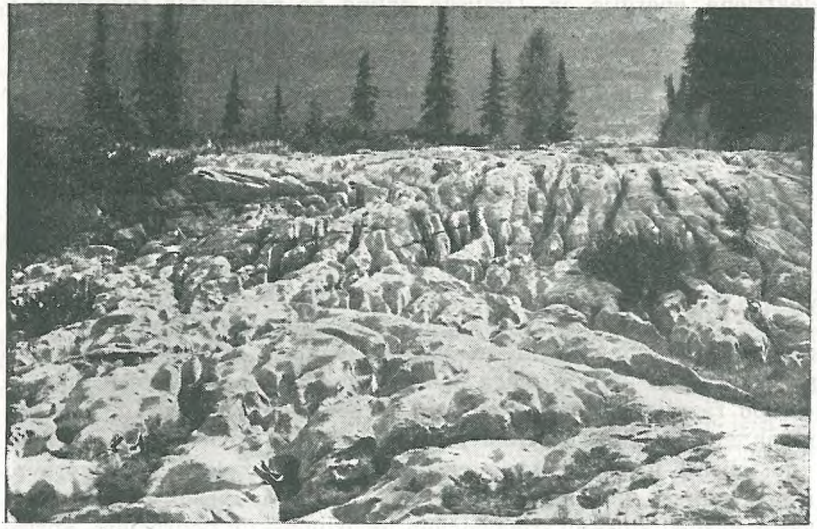

Pod. 69. Kraško površje v Alpah (Komna).
Za zgornjo Komno tipično kraško žlebičje. Ponekod je preraslo z grmovjem in rušjem pa nizkim drevjem; tam je žlebičje nenavadno težko prehodno, tako za človeka kakor nič manj za živino.

Pod. 70. Trbovlje, središče premogokopnega Črnega revirja.

daleč od Savske doline, Črni revir, premogovno področje Trbovlje, Zagorje, Hrastnik, Huda jama pri Laškem, pa premogovniki v Zabukovici in Libojah, pri Pečovniku in Štorah, v Krmelju pri Šentjanžu ob dolenjski Mirenski dolini ter v Senovem pri Rajhenburgu. Premogovniki v Posavskem hribovju ne krijejo samo skoro vse slovenske potrebe, marveč nudijo še obilo goriva drugim ljudskim republikam Jugoslavije.

Predalpsko hribovje vsebuje na več krajih rudne zaloge različnih vrst. Marsikje so kopali rude, postavimo, pri Litiji svinec in cink, pa so z rudarstvom nehali, podobno v Knapovžah nad Medvodami itd. Nemara bo novo raziskovanje dognalo rude v zadostni množini, da bo mogoče začeti z izkoriščanjem. Obeta se, da so pri Cerknem zaloge bakra dovolj izdatne za moderno rudarstvo. Ob Repčah ne daleč od Šmarja kopljejo barit. Pri Trojanah pridobivajo antimonovo rudo, a v Črni nad Kamnikom kaolin. Premogovnik pri Orljem je sicer zelo majhen, a daje jako dober črni premog.

Skozi zahodno predalpsko hribovje je vrezana krajša Nadiška dolina, skoro vzporedno z njo pa Soška dolina, ki je le zmerno široka, pa vendar nudi prostora za vsa pomembnejša tržna naselja, Kobarid, Tolmin, Sv. Lucijo ter Kanal. Gorica stoji že izven pravega hribovja na stiku Soške in Vipavske doline. Soška dolina je ožilje Goriške dežele, a najimenitnejše področje v njej je tamkaj, kjer se stikata obe dolini in kjer je, pač globoko utemeljeno v prirodi pokrajine, nastala Gorica kot deželno glavno mesto. Gorica stoji že v območju Jadranskega Primorja, toda vsa njena gospodarska in

upravna ter kulturna funkcija je bila povezana s celinskim delom Posočja in spada po korenikah svojega obstoja k Posočju kot celoti.

Ob Savi se razprostira obsežna Ljubljanska kotlina, ki sega na severu še pod visoke Alpe, na jugu pa pod kraške planote, ki leži ob njih njen najjužnejši del, Ljubljansko barje, sedaj osušeno, a še vedno poraslo največ s travo. Ljubljanska kotlina, nasuta največ z alpskim apniškim prodom, je pretežno sušna ravan, ki je zelo pripravna za poljedelstvo, zlasti zasajena s krompirjem, fižolom, z ržjo, ječmenom in pšenico, pa še z obilico drugih sadežev, zlasti takih, ki služijo za krmo živini. V severnem robnem pasu ima delež še na planinskih pašnikih; povsod je dosti travnikov, pa tudi na njivah se prideluje obilo krme za živino, za govedo, konje in za prašiče. Mora se tedaj naglasiti, da je tudi na ravnini Ljubljanske kotline živinoreja močno v ospredju, dasi je poljedelstvo tu najpomembnejše. Dokaj obilno so na razpolago vodne sile; ob njih so stale že stare fužinarske delavnice, ki so dobivale železno rudo iz bližnjih apniških gorovij, predvsem iz planot v Julijskih Alpah. Kasneje pa so ustanavljali hidrocentrale, sicer pretežno manjšega obsega, a ipak dosti številne (na Završnici, na Savi, Tržiški Bistrici, Radovni, Kamniški Bistrici, na spodnji Ljubljanici itd.) Toda naša petletka ustvarja tu velike nove hidrocentrale. Ljubljanska kotlina se je zelo razmahnila v smeri industrializacije, ki je zavzela že znatne dimenzije. Na Jesenicah in Javorniku, že na prehodu

Pod. 71. Oranje po starem na Slovenskem.
Pokrajina sredi Julijskih Alp, v Bohinju, s Triglavom v ozadju.

iz zgornje Ljubljanske kotline v Podkorensko Dolino, imajo veliko kovinsko industrijo, med vodilnimi sploh v Jugoslaviji. Kranj je postal sedež tekstilne industrije, podobno kot Tržič, ki pa ima tudi znatno usnjarsko in kovinsko industrijsko delavnost. V progi ob Kamniški Bistrici od Kamnika do Domžal se je naselila zelo raznovrstna industrija, od kovinske do tekstilne, naslonjena na veliko cesto, na krajevno železnico in na bistriško vodno žilo. Izven tega so razmeščena industrijska podjetja še posamič ob starih kmetskih naseljih, kakor so na primer papirnice v Goričanah-Medvodah in Vevčem pri Ljubljani, tekstilna industrija v Škofji Loki, ob Žgoši in v Lescah itd. V Lescah se je namestila tudi kovinska tovarna.

V Ljubljanski kotlini stojijo tudi vodilna naselja posavskega dela Slovenije, Jesenice (že na prehodu v Dolino), Kranj, Tržič, — Bled kot počivališče in kopališče se nahaja že v prehodu v alpski predel, ob lepem Blejskem jezeru, — pa Škofja Loka in Kamnik. Ljubljana, glavno mesto Slovenije, je nastala na stiku med Ljubljanskim poljem in Ljubljanskim barjem, kjer se nahaja veliko prirodno križišče: od velike obalpske poti, stremeče k severnemu Jadranu ter v zgornjo Italijo, se tukaj razhajajo poti, predvsem ob Savi navzgor pa čez Dolenjsko v severni Balkan. Ljubljana more gledati nazaj na zelo staro tradicijo vodilnega mestnega naselja; postala in ostala je upravno in gospodarsko središče zgornjega Posavja, v zadnji dobi pa cele Slovenije. Njena poglavitna gospodarska funkcija je bila doslej v upravnem, v obrtnem in trgovinskem področju, pa v kulturnem in prosvetnem vodstvu; mnogo manj se je tu razvila industrija, ki je štela le manjše število zmerno velikih podjetij, pač pa zelo veliko srednje velikih in zlasti manjših podjetij ter obrtniških delavnic. Zato je Ljubljana tudi v toku zadnjih desetletij izkazovala zelo skromno rast, pri tem pa se je širila izredno na široko, ne da bi se mestna naseljenost moderno prenovila in se trdno sklenila. Toda z novo dobo ljudske osvoboditve in sprostitve gospodarskih sil, pa z začetkom načrtnega gospodarstva čaka mesto imenitna bodočnost. Tu se je že začela naseljevati velika industrija, ki jej je odmerjen prostor na Ljubljanskem polju, medtem ko bo ob Dolenjski ter ob Tržaški cesti, to je na barski strani, nastajala lažja, zlasti živilska industrija. Pričakovati moramo, da se bo Ljubljana naglo večala in se zgostila v moderno veliko mesto, tem bolj ko bodo šele sedaj prišle do polne veljave njene funkcije gospodarskega in kulturnega ter političnega središča Slovencev. S priključkom okoliških vasi in urbaniziranih predmestij se je število prebivalcev Ljubljane do dne 15. marca 1948 povečalo na 120.944. Poslej bo njena rast nedvomno hitrejša.

Savinjska dolina je tretja večja dolina, zarezana v predalpsko hribovje, najprostornejša v nižjem srednjem delu, ki ga moremo imenovati Celjska kotlina. Nekoliko toplejša je od Ljubljanske

kotline in medtem ko je spričo prepogoste megle tamkaj za vinograde že prehladno, jih vidimo na spodnjih robeh Celjske kotline, dasi dajejo le vino za domačo porabo. Celjska kotlina je zelo dobro obdelana in poljedelstvo ima v njej vodilno gospodarsko vlogo. Tu je doma savinjsko hmeljarstvo, ki mu prebivalci posvečajo največjo pažnjo in ki daje obilo zelo dobrega pridelka za prodajo tudi v druge republike. Ob nekaterih kmetskih naseljih se je razživela tudi industrijska delavnost; Polzela in Šentpavel imata tekstilno industrijo, Štore kovinsko in šamotno industrijo, Liboje keramično industrijo. Največje industrijsko središče pa je Celje. Postavljeno na južni rob kotline, kjer jo zapušča Savinja in za prehode važna njena dolina, se je Celje razvilo v znatnejše upravno, obrtno, prometno in trgovsko središče, kjer je zavzela industrija zelo pomembno funkcijo. Kovinska industrija, pa tekstilna in še nekatere druge panoge, to je ogrodje celjske industrijske delavnosti, ki je povzdignila Celje med prva industrijska mesta v Sloveniji. Bližina dobrih premogovnikov in lega na veliki obalpski poti, obenem na razpotju stranskih smeri, vse to je nudilo osnovo ugodnemu gospodarskem razcvetu. Tako je moglo Celje že do 15. marca 1948 doseči 22.048 prebivalcev.

Krška kotlina spada v mejno področje med panonski in dinarski ter predalpski predel, ležeča med Posavskim hribovjem ter Gorjanci, ki molijo kot osamljeno pogorje v robni pas Panonske kotline. Ta mlada tektonska udorina se razprostira po dolgem ob spodnji Krki, toda preči jo Sava, ki je vanjo nasula obilo proda in peska ter ustvarila sušno Krško polje, medtem ko so zatišna področja prekrita pretežno z ilovnato in glineno odejo, bodisi zadaj za Brežicami (Dobrava) kakor na desni (Krakovo in Zakrakovje). V celem nudi plano področje kotline zelo dobro osnovo za kmetijstvo in živinorejo, medtem ko je obod iz nizkih, v znatnem delu tercijarnih goric, ki so prekrite z dobrimi vinogradi. Prebivalci se s pridom uveljavljajo razen z govedorejo tudi s svinjerejo, s konjerejo in perutninarstvom. Toda industrijske delavnosti tu ni še skoro nič. Le pri Krškem je nastala tovarna celuloze. Krška kotlina se odlikuje po tem, da ni dobila vodilnega mestnega naselja, marveč so v njej nastala samo manjša tržišča, ki so še danes prav zmerne velikosti. Na vzhodu so Brežice, oskrbujoč kot tržišče kotlino na levem bregu Save, Krško, pa Kostanjevica. Ta del ima panonske značilnosti.

V zgornjem delu Krške kotline, ki pa ni prekrita s kvartarno nasipino in naplavino, vidimo izoblikovane pretežno nižje griče in gorice, na robu tudi višje hribe; ta predel sestoji iz apnenca in je v znatnem obsegu zakrasel, tako da se bistveno ne razlikuje od nizkega kraškega površja. V tem predelu je nastalo Novo mesto, ki ima

Pod. 72. Obiranje hmelja v Savinjski dolini.

vlogo in sloves dolenjske metropole in ki se je edino od dolenjskih tržišč povzpelo do več tisoč prebivalcev. Šele v najnovejši dobi se je jela tu razvijati industrija, posebno tekstilna.

Ljubljansko, Celjsko in Krško kotlino vežeta tesna Savska in Savinjska dolina v spodnjem delu. Obe sta sicer ozki, planega dolinskega dna je tu malo, toda vendarle dovolj, da se je mogla zgostiti naseljenost, predvsem v naslonitvi na imenitno prometno vlogo.

Nekdaj je po Savski dolini vodila vodna pot, v moderni dobi jo je zamenjala glavna železnica. Ni čuda, da se je tu v starih prometnih vozliščih in prekladališčih naselilo tudi nekaj industrije, zlasti tekstilne, pa kovinske in lesne. Najpomembnejša obrtna in industrijska središča so tu Litija, ki je bila nekdaj pomembna po svojih svinčenih rudnikih (v Sitarjevcu) ter svinčeni topilnici, sedaj pa ima večjo tekstilno tovarno in nekaj manjše obrtno-industrijske delavnosti. Sevnica s tovarno tanina, Laško s tekstilno industrijo ter s pivovarno. V Laškem in Rimskih Toplicah so rudninski in topli izvirki ter zdravilišče in kopališče. Neposredna bližina bogatih premogovnikov bi nedvomno dala osnovo še za mnogo večjo industrijo, če ne bi bila v tej hriboviti pokrajini stiska za naselbinski prostor ter za naglo in izdatno prehrano. V bodoče se bodo k dosedanjim ugodnostim pridružile še nove hidrocentrale na Savi, ki bodo postale pobuda za nadaljnjo industrijsko delavnost.

Č. Slovensko dinarsko ali kraško področje

Tretji del slovenskega gorskega predela pripada Dinarskemu gorskemu sistemu in je v poglavitnem delu kraški svet. Razprostira se južno od Cerkljansko - Škofjeloškega ter Posavskega hribovja in južno od Ljubljanskega barja, zahodno od Temenice. To je po veliki večini dokaj visok svet, razprostirajoč se s svojim površjem v glavnem v nadmorskih višinah med 500—800 m. Le ponekod leži nižje, kakor postavimo ob Krki, ob Kolpi in zlasti v Beli Krajini, a ponekod tudi višje, posebno na visokih dinarskih planotah, kakor so Trnovski gozd in Hrušica (do 1496 m), Snežnik z Javorniki (do 1796 m), Krimsko višavje (do 1106 m), pa Bloke, 750 m, Potočansko višavje z Veliko goro in Goteniškim Snežnikom, pa Kočevska gora, Rog in končno Gorjanci, ki segajo docela osamljeno med spodnjo Krko, t. j. Krško kotlino in spodnjim Pokupjem do 1181 m. Na teh visokih dinarskih planotah se držijo gosti gozdi deloma listnatega, največ pa iglastega gozda, ki so tretje imenitno gozdno področje Slovenije, osnova za zelo razvito žagarsko delavnost, ki je pripravljala in izvažala velike množine dobrega lesa, ne da bi se bila kje povzpela do prave lesne industrije, razen v najnovejših letih, ko so nastale prve izdelovalnice pravih lesnih izdelkov (tudi iz bukovine) Podpečjo, v Borovnici ter v Grahovem pri Cerknici.

Slovenski dinarski ali kraški svet je v glavnem iz zakraselega hribovja, iz zakraselih planot, suhih dolin, kjer je po veliki večini prepereline zelo malo in kjer se prepogosto uveljavlja suša; pomanjkanje vode je tod splošno, saj izgine deževnica v votlikavo notranjost ter prihaja na dan v močnih izvirkih šele v globlje zarezanih kotlinah ter dolinah in na robu kraških polj. Kraška polja so

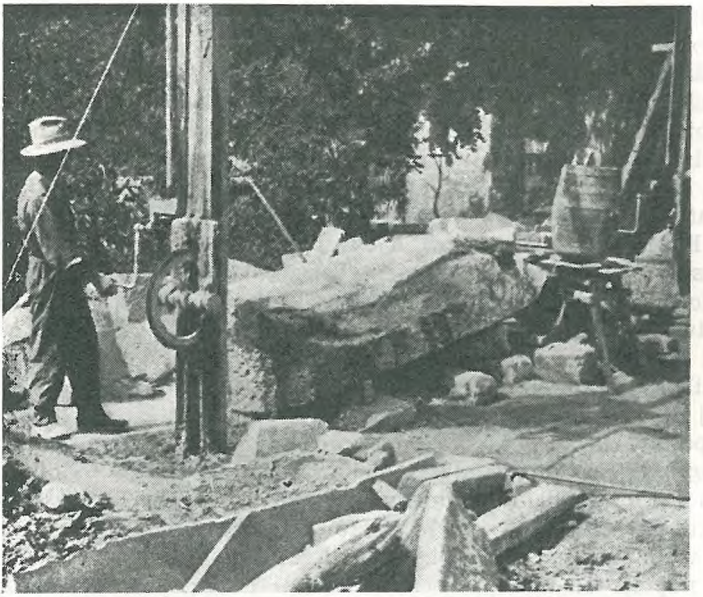

Pod. 73. Kamenarji med Repnim Tabrom in Nabrežino.

nanizana v treh vrstah, v Notranjskem podolju, kjer so Ložko, Cerkniško ter Planinsko, potem vzporedno z njimi Ribniško in Kočevsko, ter končno Radensko-Grosupeljsko polje in Dobrepolje, da o manjših (Globodol in dr.) ne govorimo. Dno kraških polj zalivajo povodnji, zato je v njih le trava, njive pa samo po robeh, kjer dotekajo povrhnji potoki, kakor vidimo pri Cerknici ter Ribnici. Dobrepolje spadajo k suhim poljem, ki jih poplave dosežejo samo izjemoma, pa so zato urejene v njive in zelo gosto obljudene, medtem ko so ostala naša kraška polja poseljena po večini le po robeh. Samo kjer so med apniškimi površinami vododržne plasti, se je ohranila vodna mreža na površju, kakor postavimo v Laščah, na Pivki ter v Brkinih, na Kostelu in ob zgornji Kolpi.

Pomanjkanje ravne površine, pičla množina prepereline, le pregosto na vrh segajoča živa skala, vse to povzroča, da je za njive tudi na slovenskem krasu malo prilike, pa da mora prebivalstvo s težavo iskati obdelovalne zemlje. Ponekod, kakor, postavimo, v nižjem svetu ob Krki, ob Temenici, pa v Beli Krajini, je ohranjena kraška rdeča ali rjavkasta prst v znatnejši debelini, ugodni za polje, zlasti, kjer ne gleda skoznjo rogljata živa skala. V celem pa je to površje bolj prikladno za živinorejo, kakor pričajo že prostrani pašniki, urejeni na široko v zakraselem hribovju. Toda le prečesto

trava spričo suše čez poletje uvene ali se celo popolnoma posuši; živino morajo goniti na vodo po več ur hoda, kakor morajo tudi dovažati vodo za pitje in za gospodinjstvo. Celo gozda je v tem predelu razen na višjih planotah malo. Podoba je, da so ga mnogo iztrebili za pridobivanje oglja v prejšnjih časih, ko je marsikje še cvetelo železno fužinarstvo, ki je predelovalo domačo in tujo železno rudo, kakor postavimo v Dvoru in Zagradcu ob zgornji Krki, v Ponikvah pri Dobrepoljah, pri Čabru nad izvirom Kolpe, v Gradcu v Beli Krajini, v Fužinah pri Ajdovščini pod Trnovsko planoto itd. Danes je gozd že močno razrejen. Toda na teh preveč skalnatih tleh bi bilo treba gozd obnoviti, saj je kraško površje po svojih prirodnih svojstvih ravno za gozd najbolj prikladno. Podoba je, da bi kazalo tukaj gojiti tudi ovce, ob izbiri pasme, dajajoče ustrezajočo volno. Vodnih sil je v tem predelu malo na razpolago, največ na Kolpi in nekaj na Krki. V koliko se bodo dali za napravo hidrocentral izrabiti posamezni pretoki, bo pokazala natančna proučitev kraške hidrografije. Podoba je, da se bodo dali načrti izrabe vodnih sil na krasu s pridom združiti z melioracijskimi potrebami, z osuševanjem kraških polj. Eden največjih načrtov je v tem, da se zajame kraška voda v Planinskem polju, ob izvirkih Unca, pa da se po podzemskem rovu napelje ali v Vipavo ali do Vrhnike ob Ljubljanskem barju in se pri tem padec izkoristi za hidrocentralo. Resnica pa je, da rov skozi votlikavo kraško notranjost nikakor ni preprosta stvar, marveč združena s skrbno in ne ceneno izdelavo, da ne bi voda po malih prepokah uhajala. — Podobna izkoriščanja podzemskih pretokov so projektirali tudi na Krasu na spodnji brkinski Reki; možna so še drugod, nemara tudi na dolenjskem krasu.

S premogom je Slovenski kras jako slabo založen, kar seveda ne more presenečati. Pliocenskega rjavega premoga-lignita je nekaj v Kočevskem polju, kjer ga kopljejo v premogovniku pri mestu Kočevju, dalje v Beli Krajini pri Kanižarici; docela neznatne množine lignita so pri Ilirski Bistrici, medtem ko je eocenski premogovnik pri Vremah prav tako neznaten. Tudi zaloge gline v kraških poljih so le skromne.

Umljivo je, da je obljudenost slovenskega dinarskega predela precej skromna. Še najbolj se je prebivalstvo zgostilo v podoljih in v nižje ležečih področjih v robeh kraških polj. Tamkaj se nahajajo tudi mestna naselja, ki pa so ostala vsa le majhna. Nekatera so se držala v živahnejši gospodarski funkciji, ker so bila ob starih velikih prometnih žilah. Med te spada Postojna, ki se odlikuje s svetovno znano, za obisk urejeno podzemsko jamo, pa Cerknica, Ribnica ter Kočevje, a v Beli Krajini Črnomelj in Metlika, pa Novo mesto, ki je poleg Kočevja edino pokazalo za spoznanje znatnejšo rast.

Slovenski dinarski predel je v vsej Sloveniji najmanj industrializirano področje; imenovati moremo edinole žagarsko podjetnost.

Omembe vredna je bila le tekstilna industrija v Kočevju, kakor tudi nekaj industrije v Novem mestu. Vinogradništvo je nekaj pomenilo samo v Beli Krajini pa v delih Novomeške kotline. Ni čuda, da je prebivalstvo gospodarsko nazadovalo in si ni vedelo pomagati drugače, kakor da se je izseljevalo s trebuhom za kruhom. Nikjer na

Pod. 74. »Zdomarji« s suho robo iz Ribniške doline.

Slovenskem ni izseljevanje zavzelo tako velikih razmerij, kakor v tem kraškem področju in marsikje se je v toku zadnjih 6—7 desetletjih število prebivalstva prav občutno zmanjšalo.

Posebej je treba opozoriti na znamenite domače obrti, ki cveto tod. Na široko v Ribnici ter po sosednih hribih cvete hišna obrt suhe robe, ki proizvaja zlasti v hladni polovici leta obilo najrazličnejših drobnih lesenih izdelkov, žlic, kuhalnic, obodov za sita,

rešet, keblic itd. Po starem so vso to robo na spomlad ali na poletje Ribničani sami raznašali ali celo razvažali po svetu, (»zdomarji«), pa se z izkupičkom vračali domov. V bodoče bo nemara bolj smotrno, s prodajnimi zadrugami oskrbeti razpečavanje teh izdelkov. V območju, zlasti pa na robu ribniške suhe robe je bilo zelo udomačeno izdelovanje zobotrebcev.

Okrog Idrije in daleč po hribih naokrog je zelo cvetelo čipkarstvo, prav tako v obliki hišne domače obrti. Čipkarstvo se bo moglo še bolj razviti, oprto na posebne čipkarske obrtne šole.

Idrija ima velik rudnik živega srebra, kateremu se ima zahvaliti za svoj nastanek, na prehodu med srednjim in novim vekom. Idrijski rudnik je oddajal svoje živo srebro v tujino. V bodoče se bo moglo sčasoma tudi predelovanje živega srebra vključiti v načrtno domače gospodarstvo. Kar se tiče položaja, je treba naglasiti, da spada idrijska ruda živega srebra že v stično področje dinarskega in alpskega ter predalpskega rudonosnega pasu, v skupno enoto s pojavi rude svinca in cinka, ki sta značilna za naše slovensko alpsko področje. Zakaj zunanji dinarski svet je tudi na Slovenskem toliko ko brez rud.

2. GORSKI PREDEL V HRVATSKI

A. Liško višavje in Gorski kotar

Dinarski predel v območju Hrvatske sestoji iz dveh področij: iz Liškega višavja in iz nižjega področja na vzhodu, razprostirajočega se do goric ob Posavini, od južnega oboda Karlovške kotline do prehoda v Bosno na JV.

Liško višavje ali kratko: Lika je po prirodi zelo dobro obmejeno področje. Na SZ prehaja v Gorski kotar, prostrano višavje skoro enake prirode, segajoče tja do povirja Kolpe in do prehodov v zahodno Slovenijo ter v Istro. Reka Kolpa je s svojo tesno, a globoko vrezano dolino začrtala v Dinarsko gorovje zelo vidno ločnico v prečnem pravcu. Na tej prečni zvezi, ki pomeni zelo redko izjemo v licu Dinarskega gorskega sistema, se je, najbrž prav zaradi tega, že zgodaj zasidrala politična meja med kranjsko Slovenijo in Hrvatsko. V naslednjem moremo vso to prostrano enoto z Gorskim kotarom vred zaradi lažjega izražanja ob kratkem imenovati Liško višavje ali Lika.

Na zahodni strani obdaja Liško višavje ozko, a dolgo pogorje Velebit (do 1741 m), ki prehaja proti SZ v Senjsko bilo. Na vzhodni strani je Liško višavje obdano s Plješevico (1657, 1649 m), ki se proti SZ nadaljuje najprej v Mali Kapeli (1280 m), potem pa v Veliki Kapeli. V prostoru med nadaljevanjem obeh teh dveh pogorij se

na SZ, v Gorskem kotaru, svet najbolj napne in doseže v Bjelolasici 1538 m, a v Risnjaku 1528 m, od koder se višavje nadaljuje brez presledka v široko planoto Notranjskega Snežnika 1796 m. Velebit in enako vse zapadno robno pogorje kaže na morje svoja docela

Pod. 75. Plitvička jezera.

gola skalnata pobočja od tal do vrha, medtem ko je celinsko bočje zaraščeno z gozdom. Prav tako so porasla s sklenjenim gozdom pogorja na vzhodnem obodu. Najbolj prostrani gozdi pa prekrivajo Gorski kotar, in sicer po velikem delu najlepši iglasti gozdi, predstavljajoči že prehod v Slovenijo, bodisi po svojem lepem sestavu, kakor po žagarsko-tesarskem podjetništvu, ki je bilo navezano nanje.

Liško višavje je v vsem svojem obsegu kraškega značaja. Nobena voda ne doseže od tod zunanjega sveta po normalnem povrhnjem potu. Večina voda prehaja v tla neposredno iz deževnice in snežnice ter se pretaka po votlikavi notranjosti, na vzhodnem robju k posavskim pritokom, a na zahodu k morju. Ponikalnice imamo največ v srednjem in južnem delu, in sicer v glavnem dve reki, Gacko ter Liko, katerih vode se iztekajo po podzemskem potu v Jadransko morje. Za izrabo vodnih sil so tedaj na Liškem višavju zelo slabi pogoji. Toda mogoče bo zajeti te ponikalnice ter jih po podzemskih rovih speljati neposredno k morju, pa izkoristiti njihov padec. Reke nastajajo tudi na vzhodnem robu, pa se bodi kot ponikalnice (Dobra, Jasenica) ali neposredno (Kolpa, Mrežnica, Korana, Una) odtekajo k Savi. Korana priteka iz Plitvičkih jezer, ki jih ločijo jezovi iz sige-lehnjaka, tvoreč v svoji celoti izredno lepo prirodno čudo, ki privablja vsako leto množine občudovalcev od blizu in daleč. V glavnem pa vlada na Liškem višavju veliko pomanjkanje vode.

Površje Liškega višavja predstavlja dokaj razgibano prostrano visoko ravan, kjer pa so ravnote ločene po brdih, hribih in gorah v posamezne dele. Le nekatere od njih imajo značaj pravega kraškega polja ter so v znatnem delu prekrite z naplavino in jih zalivajo povodnji. Največje takšne ravnine so ob Gacki in ob Liki. Dno teh ravnot se nahaja v glavnem v nadmorskih višinah med 500 in 700 m, le malokje se spusti pod to višino, a ponekod seže še višje, osobito v severnem in južnem delu. Površina v drobnem je kraško razjedena, a v severnem ter severnovzhodnem področju je vendarle prekrita z dokajšnjo preperelino, toda čim zapadneje in čim južneje, tem več gleda gole skale na površje, tem bolj turobna in po prirodi siromašna je pokrajina. Primeroma visoka nadmorska lega pa učinkovitost visoke pregraje, ki jo ustvarja Velebit, vse to povzroča, da se tu bližina toplega Jadranskega morja zelo malo pozna v podnebju; zime so zelo mrzle in snežene in posebno hudo znani so silni zameti, ki jih dela burja in ki včasih prekinejo promet na liški železnici za več dni ali celo tednov. Posebno huda zima je v najvišjem delu Gorskega kotarja, kjer so Primorci in Zagrebčani hodili na zimski šport; poletje je tamkaj jako hladno, a spričo lepih, gostih gozdov tudi prijetno sveže, kar ustvarja pogoje za letna zdravilišča.

Prirodni pogoji so takšni, da je Liško višavje v prvi vrsti področje živinoreje; redijo nekaj goveda, prav posebno pa drobnico, osobito ovce. Izrabljajo tudi planinsko pašo na robnih pogorjih, posebno na Velebitu. Za polje pripravne površine je primeroma malo in poljedelstvo zahteva v borbi zoper kamen in sušo velikega truda. Gozda je zlasti v južnem in zapadnem delu Liškega višavja jako malo. Vzhodni in zlasti severni deli imajo več gozda, posebno

Gorski kotar, ki je nedvomno po prirodi rastja najbolj srednjeevropski kos vse Hrvatske. Liško višavje, ki je domala le iz jurskih in krednih apnencev, ne vsebuje rud; kar je bilo preprostega starega železnega rudarstva, zlasti v Gorskem kotaru, in nanj navezanega starega železnega obrtništva (Fužine pri Čabru, Fužine pri Delnicah), je seveda že davno minilo. Za obrt in industrijo se odtlej še niso izboljšali pogoji. Tako je ostala Lika docela kmetijska pokrajina, predvsem pastirska in živinorejska. Dve železniški progi, ki jo vežeta z ostalim svetom, reška in liška, doslej nista prinesli poživitve ljudskega gospodarstva. Strašno pa je trpela Lika med zadnjo vojno, za časa okupacije in narodnoosvobodilne borbe; še prav posebno je bil opustošen Kordun, pokrajina ob nekdanji turški meji, nekako med Plješevico in zgornjo Uno.

Lika ima mešano srbsko in hrvatsko prebivalstvo. Pravoslavni bivajo zlasti v južnem in vzhodnem delu, toda s posameznimi naselji segajo še daleč proti SZ; zadnje srbske vasi, n. pr. Srbske Moravice, so med Delnicami in Vrbovskim, ne daleč od zgornje Kolpe.

Popolna prevlada kmetijskega gospodarstva ni nudila osnove za pomembnejša naselja. Zato premore Lika malo večjih krajev, kakor so Otočac v severnejšem in Gospič v južnejšem delu.

Lika v svojem gospodarstvu z bližnjim morjem nima skoro nikakega stika, razen nekaj malega, kar se ga drži preko Gorskega kotara ob glavni železnici ali preko Vratnika na Senj.

B. Nizko dinarsko področje v Hrvatski

Nizko dinarsko področje v Hrvatski se razprostira vzhodno od Liškega višavja, t. j. vzhodno od Velike in Male Kapele, ter sega na vzhodu do goric ob Posavini, a na S do ravnega Pokupja Karlovške kotline, medtem ko prehaja v Pounju brez vsakršne v prirodi zaznavne meje v sličen svet severnozahodne Bosne.

Zahodni del obsega plitvi kras Slunjske ploče, ki se vleče kot nadaljevanje slovenske Bele Krajine čez Dobro, Mrežnico in Korano tja v Pounje okrog Krupe in Bihača. To je obsežen ravnik, vrezan v kredni apnenec, kjer so se znatnejše reke in rečice ohranile na površju, tekoč v globokih dolih, podobno kot v Beli Krajini, med tem je pretežno ravna površina med njimi razjedena z neštetimi vrtačami, tu, tam pa se dvigajo tudi osamljena brda ali manjši hribi. Tudi ta kraški svet je za gospodarstvo malo vabljiv, pa je ostal le kmetijski. Toda izraba vodnih sil, ki se je pričela že do sedaj, zlasti ob Kolpi ter Korani, bo mogla nuditi pogoje za obrtnoindustrijsko delavnost, kakor se je že zgodilo v Dugi resi pri Karlovcu, postojanki tekstilne industrije. Že dosedaj je postal Karlovec sedež prav znatne industrije, kovinske, usnjarske, tekstilne itd.

Vzhodno od Slunjske ploče plitvega krasa se dvigajo iznad mladotercijarnih goric iz starejših vododržnih kamnin sestoječi hribi Petrove (507 m) in Zrinske gore (615 m), ki sta le začetek prostranega hribovja severne Bosne. Tu je docela normalno površje položnih pobočij in zaobljenih vrhov, poraslo z gozdi in dokaj obdelano ter poseljeno. To je pokrajina Banija, ki ima svoje jedro v prostrani ploski dolini ob Glini, kjer je najpomembnejše gospodarsko središče mestece enakega imena Glina. Le nekoliko višje se nahaja v dolini znamenito mineralno zdravilišče Topusko. Spodnji del Banije ob Glini predstavlja že nekak zatok panonskega obrobja. Zrinska gora vsebuje precej dobro železno rudo, ki jej je že zgodaj dala sloves rudonosne pokrajine. Tudi še v novejši dobi so železno rudo kopali na več krajih, in sicer v krajih Gvozdansko in Bešlinac ter pri Vranovini in Slavskem polju, nedaleč od Topuskega, kjer je tudi manjša topilnica. Toda železni rudniki v tem območju so bili le majhnega obsega.

3. DINARSKI GORSKI PREDEL V BOSNI IN HERCEGOVINI

A. Področje visokih planot v zapadni Bosni

Gorski predel v Bosni in Hercegovini pomeni nadaljevanje dinarskega področja iz Hrvatske, saj se isti svet preko Une in zgornje dalmatinske Krke nadaljuje s podobnimi prirodnimi svojstvi na ozemlju Bosne. V severnem delu se razprostira sredogorje in hribovje, ki se kolikor bolj proti S toliko bolj znižuje, dokler ne preide končno v gorice pravega panonskega oboda. V južnem delu se kot nadaljevanje Liškega višavja vlečejo v širokem pasu visoke planote zelo prostranega obsega, ki se na njih vzdigujejo še višja pogorja in gore, čim južneje, tem višje. V tem področju se nam predstavlja zapadna Bosna kot posebna enota. To je docela kraški predel. Visoke planote imajo zakraselo površje, vsa voda se odteka od tod po votlikavi notranjosti. Vmes med planotami so nastala kraška polja, ki so po večini zelo razsežna, s ponikalnicami, ki se le prepogosto razlivajo v velike povodnji. Nobena reka s teh polj ne doseže zunanjega sveta povrhnje, niti na primorsko stran niti proti Savi. Le v zunanjem robu nastajajo veliki izvirki, iz katerih se odtekajo vode po vrhu, in sicer proti SZ Una ter Unac, proti S Sana in Pliva, proti V pritoki Neretve, edine reke, ki se je na svojem potu čez južnobosansko-hercegovske visoke planote ohranila na površju, a skoznje izdolbla slikovito, silno globoko, kanjonu podobno dolino. Vodni odtok iz zapadnobosanskih kraških polj pa je v glavnem ipak po podzemskem potu usmerjen proti Jadranskemu morju. Nadmorska višina zapadnobosanskih kraških polj se giblje med 700 in 900 m, toda najvišja polja na jugovzhodu,

Pod. 76. Na višavah gore Prenj.

kakor Kupres, segajo celo do 1100 m in čez, a redka so najnižja na severu okrog Bos. Petrovca, na pr. Bjelajsko polje, ki se spuščajo do okrog 600 m. Ker so polja po večini prepuščena poplavam, je na njih za obdelovanje primeroma pičlo ravnega površja, vendar na robeh so na sušnih terasah za njive ugodni pogoji. Planote, ki se dvigajo nad polji in okrog njih, se razprostirajo s svojim glavnim delom primeroma zelo visoko, največ nekako med 1200—1600 m. Porastle so z velikimi gozdi, pa tudi za planine so na njih izrabljene široke ploskve. Posamezne gore ali celo pogorja segajo na planotah še v znatno večje višine, nekako do 1700—2000 m, le na nižjem SZ manj, v Grmeč planini le do 1480 m in 1604 m.

Velika zapadnobosanska polja imajo za seboj zelo zanimiv razvoj. V njih so ohranjene tercijarne jezerske in barske usedline, med njimi tudi zelo izdatne plasti rjavega premoga in lignita, zlasti na Livanjskem, Duvanjskem in Glamočkem polju. Prav na te premogovne zaloge se bo moglo nasloniti naše načrtno gospodarstvo ter odpreti tu premogovnike, ki bodo postali osnova industrializaciji te osamljeno ležeče gorske pokrajine.

Predel zapadnobosanskih planot se začenja na zapadu z dolgo Dinaro planino, ki se vleče nekako od zgornje Butišnice pa do Aržanskega prevala južnozapadno ob Livanjskem polju, prav za

prav ob njega južnem delu, Buškem blatu. Na zapadnem vznožju ob Dinari planini poteka dolga dolina Zgornje Cetine, ki je že v nizki nadmorski legi od 380 m do 293 m in že kos mediteranskega primorja. Dinara planina sama je že iz visokih planot v glavnem v višini med 1200 in 1600 m, a s še višjimi gorami, kakor je Dinara 1831 m, Troglav 1913 m, Gnjat 1806 m in še z nekaterimi. Na Dinari planini, ki prav za prav še obmejuje mediteranski svet, je v površju obilo skalnate goljave. Na severu se predel zapadnobosanskih planot začne z Grmeč planino, razprostirajočo se s svojimi deli med Uno in Sano (do 1604 m). Južno ob njej je več manjših kraških polj, med njimi največje pri Bosanskem Petrovcu. Južno od tod je planina Klekovača 1961 m, še južneje je Šator planina 1872 m, ki leži med njo in severnim koncem Dinare planine Grahovo polje. Vzhodno od Dinare planine leži po dolgem v dinarski smeri Livanjsko polje 711 m, s starodavnim mestom Livnom. Vzhodneje, vzporedno z njim leži tudi podolgovato Glamočko polje, a vzhodno ob njem se dviga planina Vitorog 1907 m ter Cincer 2000 m. Vzhodno pod njim je polje Kupres. Še južneje je Duvanjsko polje s starim Duvnom. Na jugu se dviga visoka Vran planina 2074 m ter Čvrsnica 2228 m, ki je ob njih in njihovih podaljških zarezana divje lepa globoka prečna dolina Neretve, nudeča prav zaradi tega izvrstno osnovo za veliko hidrocentralo pri Jablanici.

V vsem obsegu od Dinare do zgornjega Vrbasa, pa od Grmeč planine do nizke Hercegovine in do srednje Neretve je predel zapadnobosanskih polj in planot tipična zatišna pokrajina, visoke lege, težko dostopna od zunaj. Nobena železnica ne drži skozi to pokrajino, marveč se je le dotikajo na zunanjih robeh, in sicer ob Neretvi, ob zgornjem Vrbasu ter na SZ liška železnica, ki se ji je pravkar pridružila še nova unska proga. Samo primitivna gozdna železnica ozkega tira teče od Jajca in od Prijedora navzgor na gozdne planote ter se spušča na primorski strani na Knin. Toda to industrijsko železnico so zgradili v namenu, da so z njeno pomočjo lažje izkoriščali neizmerne gozde teh planot pa iz njih les izvažali k morju čez Knin. Izkoriščanje gozdov je namreč tu ena temeljnih osnov gospodarstva in ima še veliko bodočnost. V Drvaru, stoječem v tesni gorski dolini enega od globoko vrezanih pritokov Unca, ob imenovani gozdni železnici, je organizirano veliko središče za predelovanje lesa z orjaškimi žagami. Brez dvoma ostane tu industrijsko izkoriščanje gozda tudi v bodoče poglavitna gospodarska panoga. Saj ta zelo redko obljudena pokrajina sicer nima dobrih prirodnih gospodarskih osnov. Po svoji visoki legi, ostrem podnebju, pomanjkanju dobre obdelovalne zemlje, je najbolj sposobna za živinorejo, ki ima že sedaj v izrabi planinskih pašnikov dobro oporo. Zato tudi ni večjih krajev, največja mesteca, kakor so Livno, Duvno, Glamoč itd., so ostala skromna tržišča za kmetijsko pre-

bivalstvo. Toda novi premogovniki v glavnih kraških poljih bodo dali pobude za lepši gospodarski razmah, za intenzivnejšo industrijsko predelavo bodisi lesa, kakor tudi živinorejskih in drugih proizvodov. Treba pa bo z novimi prometnimi sredstvi, bodisi železnicami ali kamionskimi prevozi, povezati to samosvojo gorsko pokrajino z ostalim svetom, bodisi na notranjo kakor tudi na primorsko stran.

B. Velike kraške planote v južni Bosni, visoki Hercegovini, Črni gori in Raški

Ta veliki predel se odlikuje po skupnih potezah. Domala v vsem obsegu sestoji iz mezozojskih apnencev. Vmes med njimi je na jugu, kjer prevladujejo čisti kredni apniki, le malo vododržnih slojev; v severnem področju, ki je iz trijadnih in paleozojskih kamnin, pa je vododržnih slojev znatno več. Zato je južni del mnogo bolj kraški, posebno v visoki Hercegovini in v južni Črni gori, domala brez povrhnjih vodotokov, medtem ko se je v severnem delu vodna mreža vsaj z večjimi rekami ohranila na površju. A tudi tamkaj tečejo reke v globoko vrezanih kanjonom podobnih dolinah, kakor nam pričajo: zgornja Neretva, pritoki zgornje Bosne, izvirnice Drine s Pivo, Taro in Limom ter končno tudi Morača z Zeto. Južni del je nižji, dasi se tudi tu mnoge gore vzdigujejo od 1300—1900 m, na primer Orjen nad Boko Kotorsko do 1895 m,

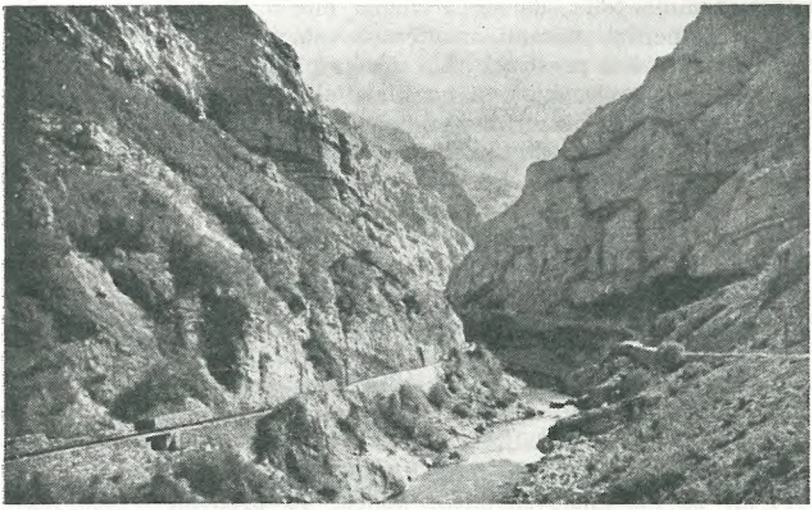

Pod. 77. Gorska dolina Neretve pri Jablanici.

Lovčen 1749 m. V ta visoki kraški svet so izdolbena mnoga kraška polja, ki pa so po večini znatno manjša od zapadnobosanskih, med njimi Nevesinjsko polje 900 m nad morjem, Gatačko (Gacko) 950 m, Dabarsko polje pa Nikšičko polje, Cetinjsko in še več manjših. Nadmorska višina se hercegovsko-črnogorskemu krasu sicer znižuje v smeri proti morju, vendar ostanejo višine v vsem območju znatne. Površje je največ iz prave kamnite kraške goljave, silno nerodoviten svet, kjer so marsikje pičle njive le v vrtačah, pa na robeh kraških polj in tu, tam v suhih dolinah, ali ob redkih ponikalnicah, ki se držijo za krajše daljave na površju. Brez pretiravanja moremo reči, da spada ta svet med najsiromašnejša področja v vsem Dinarskem predelu, pa nemara v Jugoslaviji sploh. Prav za prav imamo tu poleg popolnoma nerodne in neproduktivne površine samo bedne kraške pašnike, kjer se za silo prekrmi živina, skoro le drobnica. V višjih legah je nekaj slabe hoste, pravega gozda je malo, pač največ na višjih gorah. Pri tem pa je treba naglasiti, da dobiva ta kras jako veliko moče, saj spada gorski obod Kotorskega zaliva med najbolj namočena področja ne le v Jugoslaviji, marveč v Evropi sploh. Tu bo tedaj najnujnejša naloga načrtnega gospodarstva, da sistematično obnovi gozd, da z načrtnim pogozdovanjem obnovi gozdno rastje, ki je nekdaj prekrivalo to pokrajino, s tem polagoma pomnoži preperelino ter bodočim generacijam nudi možnost za boljše gospodarsko uspevanje.

Nekako proti severu od Zetske doline, od Gatačkega in Nevesinjskega polja se pokrajinska slika spremeni. Tu je delež vododržnih kamnin tolik, da se je vodna mreža ohranila na površju vsaj z znatnejšimi rekami, medtem ko so vmes med njimi ostale ploče apnenca kot prostrane zelo visoke planote. To je najvišji del Dinarskega gorovja, kjer se na planotah, katerih največje imajo značaj prostranih višavij, dvigujejo najvišja pogorja in gore. Med njimi so ob Neretvi Prenj 2123 m in Velež 1962 m, vzporedno z njima pa ob sedlu Ivanu Bjelašnica 2067 m, Treskavica 2088 m, obe južno od Sarajeva, kjer izpod apniške planote izvira mogočni kraški izvirek reke Bosne. V isti vrsti južnovzhodno od Treskavice se dviga Lelija 2032 m, nato Maglič 2387 m, pa Durmitor 2522 m, najvišja gora v Dinarskem sistemu izven Prokletij, potem pa dolga Sinjajevina 2041 m in 2203 m, Maganik 2139 m, na dalje Komovi 2483 m in še drugi. Na notranjo stran se planote znižujejo. Tu se dviga vzhodno od Sarajevske kotline prostrana Romanija planina 1629 m, Jahorina 1910 m. Onstran Drine, v porečju Lima in njegovih pritokov, se nadaljuje močno vegast pretežno apniški svet, z gorami med 1300—1800 m, ki je med njimi Rogozna (1329 m, 1504 m) že na južnovzhodnem koncu, ob prehodu v Kosovsko pokrajino.

Pod. 78. Nova hidrocentrala Bogatiči v Bosni.

Področje najvišjih planot nam kaže divje razorano pokrajino, zakaj z najvišjih, v vrheh močno razjedenih pogorij in gora se spušča svet najčešče neposredno v tesne, izredno globoko zarezane dole, grape in doline, po katerih šumi in divja voda. Na planotah rasto mogočni gozdi, ki pa so še preveč oddaljeni od prometnih sredstev, da bi jih bilo mogoče sistematično gospodarsko izkoriščati. Po Drini spuščajo les v splavih na panonsko stran. Nikjer v Jugoslaviji nima transportiranje lesa po reki tako velike vloge, kakor tu. Nič manj ko 60% splavarskega transporta celotne Jugoslavije se je opravilo na Drini. V pomanjkanju drugačnih prevoznih sredstev je bil to edini način, da so les spravili na zunanji trg. — Na teh mogočnih gorskih rekah so na razpolago velike vodne sile in čakajo, da se vključijo v gospodarstvo preko elektrifikacije. Že v prvi dobi po osvoboditvi, v l. 1947., je bila dograjena velika hidrocentrala na reki Železnici, pritoku Bosne, pri Bogatičih pod planino Treskavico. V gradnji je že v prvi petletki velika hidrocentrala na srednji Neretvi pri Jablanici. Enako mogočen je načrt, po katerem bodo izkoristili vodno moč reke Drine v zgornjem toku. Posebno imenitne možnosti nudi dolina reke Tare, ki je zarezana ponekod v kanjonski obliki med visoke planote.

Za polje je tu malo prostora. Pač pa ga je precej za planinski pašnik, ki ima tu zelo važno vlogo. Saj omogoča živinorejo, ki je poglavitna gospodarska osnova prebivalstva. Da je ta predel malo obljuden, je umljivo, a najvišje vasi v črnogorskih Brdih segajo do in preko 1500 m (na primer Žabljak 1515 m).

Severnovzhodno ob najvišjih dinarskih planotah se razprostirajoči nekoliko nižji zunanji pas apniškega sveta začenja z Romanijo 1629 m ter Jahorino 1910 m in sega tja v bližino Javora v vzhodni Bosni ter do Zlatibora v južnozapadni Srbiji. Proti JV se razprostira preko Drine in zavzema vse porečje Lima in njegovih pritokov pa tudi še povirje Ibra in pritokov tja do Metohije in Kosova. Tu je med apnik, ki je največ trijadne starosti, pomešanih še več vododržnih kamnin, zato je značaj planot že manj izrazit, dasi v velikem delu še vedno prevladuje; svet je v znatni meri še zakrasel, vključujoč tudi še manjša kraška polja. Vodotoki so se ohranili na površju, a teko tudi tu največ v tesnih dolinah, marsikje skozi skalnate soteske ali kanjonske dole, med gorami, pogorji in planotami, dosezajočimi največ 1300—1800 m višine. S planoto Rogozno (do 1504 m) se približa ta razgibani svet Kosovski pokrajini, medtem ko ga od Metohije loči vrsta do in preko 2000 m visokih gora. Ves ta svet južnovzhodne Bosne in nekdanjega Sandžaka je ostal pretežno kmetijski, in sicer mnogo bolj pastirski in živinorejski, nego poljedelski. Skoro samo v porečje Drine je posegla železnica, a še to le ozkotirna. Široka področja so ostala vstran od modernih prometnih sredstev in pač niso mogla napredovati v svojem gospodarstvu.

Predel visokih planot južne Bosne, visoke Hercegovine, Črne gore in stare Raške je v svojem gospodarstvu nemara najbolj potreben sistematične pomoči, da si pomaga v gospodarskem naporu. Redko je poseljen ta gorski svet, živel je odmaknjen daleč od velikega dogajanja, živel često sam zase in se je vživel v svoj svet svobode. Zdrav rod je bival tu, pa neprestano oddajal podmladka sosednim pokrajinam. Velike množine odseljencev so odhajale od tod v toku stoletij bodisi v ostale dinarske predele na SZ, pa v tamkajšnje Jadransko Primorje, a nemara še več se jih je podalo v rodovitnejše pokrajine Srbije in v Panonsko ravnino. Po svoji svobodoljubnosti in energični podjetnosti ter aktivnosti so se »dinarci« iz teh gorskih predelov vedno uveljavljali z uspehom in opozarjali nase s svojimi deli. Le s silno energijo so se ohranili v borbi z neugodnostmi gorske domovine in nemara je prav boj zoper brezštevilne prirodne težave in ovire v teh gorjancih vzbudil, redil in hranil silno njihovo svobodoljubnost in odpor zoper sleherno nasilje. Tu so se borci skozi stoletja upirali nasilnosti turškega fevdalnega reda, od tod so se skozi stoletja odseljevali svobodoljubni ljudje v sosedna področja in tudi tamkaj ostajali glavni borci za osvoboditev,

pa naj je bilo to v Šumadiji, v Liki ali kjer koli. Mnogi znameniti možje iz zgodovine balkanskih narodov so po izvoru svojega rodu iz teh visokih dinarskih gorskih področij. V veliki narodnoosvobodilni borbi 1941—1945 je svobodoljubnost junaških gorskih prebivalcev vzplamtela znova in dala v boju zoper tuje okupatorje in njihove domače opornike neverjetno mnogo junakov, mnogo bitk in zmag, pa tudi silne žrtve, v materialu in v krvi. V pričenjajočem razdobju socialne in nacionalne osvoboditve bo nedvomno ta energični gorski predel našel sredstva, da preide tudi v gospodarstvu v novo podjetnost. Računati smemo, da se bo lotil s podobno podjetnostjo tudi gospodarske preobrazbe svoje gorske domovine. Spričo težko dostopnega, pa zelo razgibanega površja bo tu vedno težava s prometnimi sredstvi. Le z ozkotirnimi železnicami se je doslej človek zagnal v gorski svet, in sicer bodisi z železnico od Sarajeva na Užice in Priboj, pa s progo na Fočo, ki naj bo izhodišče za nadaljnje prodiranje, pa iz Primorja od Trebinja na Bileco in Nikšić, od koder teče nova zvezna proga na Titograd-Podgorico. Podoba je, da bo tu marsikje vedno mogoča samo ozkotirna železnica, sicer pa da bodo morale ponekod zadostovati ceste.

Nikjer v tem gorskem predelu, niti ob rekah niti na kraških poljih ni večje kotline ali ravnine, ki bi nudila obsežnejše obdelovalne ploskve ter s tem dovoljevala večjo zgostitev prebivalstva in s tem povzročila nastanek znatnejših naselbinskih središč. Zato so mogla v vsem tem predelu nastati le manjša mestna naselja, a tudi najpomembnejša med njimi se niso mogla povzpeti do vodilnejših funkcij. Politično je bilo vsekakor najpomembnejše Cetinje, ki je postalo prestolnica stare Črne gore, a je kljub temu ostalo le mestece skromne velikosti blizu 10.000 ljudi. Podobno je ostal majhen Nikšić, kakor druga visoka črnogorska mesteca. V porečju Drine in Lima so najpomembnejša urbanska naselja nastala ob prehodih čez reke, ki v tem divjem gorskem svetu niso lahki. Tu so Foča in Višegrad, pa Plevlje, Nova Varoš, Prijepolje in Bijelopolje ter Berane, pa Sjenica ter že blizu Kosovske pokrajine Novi Pazar, ki je bil dolgo najpomembnejše mesto pokrajine, saj se je Novopazarski sandžak nekaj časa celo imenoval po njem. Novopazarska pokrajina jo imenujemo često še sedaj, dasi iz zadrege za posebno ime, ki bi nam bilo potrebno za ta kos zemlje, ki je bil še do leta 1912. pod zastarelim režimom Turčije.

C. Hribovje in sredogorje srednje Bosne

Severno od pasu visokih dinarskih planot in gorovij tja do goric panonskega obrobja, spremljajočega ravno Posavino na južni strani, se razprostira široki predel zelo razgibanega sveta, zvišujočega se od severa proti jugu. V severnem delu se ob goricah Panon-

skega obrobja dviga naprej prav nizko hribovje, ki postaja proti J in JZ čim dalje višje. Tu, tam se iz hribovja vzpenja višje osamljeno pogorje sredogorskega značaja, bolj proti jugu pa se svet zviša v celoti ter tvori sklenjeno sredogorje, segajoče tja do visokih dinarskih planot in prehajajoč vanje. In sicer nekako ob Grmeč planini, ob zgornji Sani, ob srednjem in zgornjem Vrbasu, pa severnovzhodno ob Sarajevski kotlini in severno ob Romanji planini ter Javorju.

Pas hribovja in sredogorja v srednji ter severni Bosni pomeni samo nadaljevanje hribovja v Hrvatski, Petrove in Zrinske gore ter njiju preko Une segajočega podaljška. Enako se z istim značajem reliefa nadaljuje preko Drine v hribovje in sredogorje zahodne Srbije.

Skupno svojstvo hribovja in sredogorja severne in srednje Bosne je pisana geološko-petrografska sestava. Predvsem je temeljno važno dejstvo, da tukaj ne prevladuje apnenec, marveč jako raznovrstne kamnine. Precej so še zastopane paleozojske hribine, med njimi obilo glinastih škriljevcev, posebno na široko v gorovju med zgornjim Vrbasom in zgornjo Bosno (»Bosansko Rudogorje«), ki doseza v ovršju Vranice (2107 m) celo visokogorske oblike. Nadalje je značilno, da tu ne prevladuje mlajši mezozojik, kakor v primorju, marveč da je poleg krednih in jurskih zlasti mnogo trijadnih kamnin. V vseh teh mezozojskih formacijah pa apnenec sklenjeno prevladuje le v manj obsežnih posameznih področjih, na primer na obeh straneh srednjega Vrbasa med Banjaluko in Jajcem, v Vlašiču (1919 m) nad Travnikov itd. Toda poleg apnenca je obilo vododržnih kamnin, ki pripadajo raznim formacijam in ki so največ pripomogle, da se v področju bosanskega sredogorja in hribovja ni razvil kras, razen osamljeno v večjih apniških področjih, ki pa zavzemajo vendarle primeroma zelo majhen del površja. Treba pa je zelo naglasiti, da je vmes med paleozojskimi in mezozojskimi kamninami jako mnogo vulkanskih snovi, globočnin in prodornin. Raztresene so po raznih delih predela, prav posebno na gosto pa jih vidimo v obliki serpentina v severni Bosni, kjer se vleče z njimi tako rekoč pretkani pas od spodnje Une čez Kozaro proti JV z največjo zgoščenostjo na obeh straneh Bosne med Dobojem in Žepčem ter južno od Sprečke kotline. Končno imamo v najsevernejši Bosni še dokaj obsežen, proti vzhodu se razširjajoči pas eocenskega peščenjaka in laporja; v glavnem iz njega je hribovje in gričevje, ki obdaja nizke mladotercijarne gorice, obrobljajoče ravno Posavino. Toda v tem pretežno eocenskem flišnem pasu je bilo prodornin, in sicer gabro, po metamorfozi preoblikovanega v serpentin. Marsikje so v njem izoblikovane znatnejše strmine; celo skalnata goljava se vidi ponekod v strminah. Posebno je važno za značaj reliefa pa za prirodne osnove gospodarstva, da se tu vleče niz kotlin od ZSZ proti

VJV, ob spodnji Sani in ob Gomionici (Omarsko polje), ob sotočju Vrbanje in Vrbasa pri Banjaluki, ob Usori ter ob Spreči. To so očividno že stare kotline, zakaj vanje je segalo še mladotercijarno Panonsko morje in jezero in v njih naložilo še mlade usedline, glino, pesek in lapor. V zvezi z njimi so se tu nabrale tudi izdatne plasti rjavega premoga in lignita, ki je nudil osnovo za znatne premogovnike pri Banjaluki in v Kreki. Celo plasti soli so nastale tu in dajejo osnovo za pridobivanje kamene soli pri Siminhanu ob Tuzli. Mladotercijarne plasti so v obodu kotlin izoblikovane v nizke, položne

Pod. 79. Banja Luka.

Pogled z juga proti severu. Kakor tako pogosto na bosanskih rekah, vidimo tudi tu v strugi Vrbasa jezove, ki zaganjajo rečno vodo k mlinom. V ozadju na levi se kažejo prvi obronki Kozare planine.

gorice, ki spominjajo docela na bližnji Panonski obod. V dnu kotlin pa so obsežne ravnine, ki nudijo posebno mnogo obdelovalnega zemljišča. Pa tudi po nizkih tercijarnih goricah je zelo mnogo obdelovalnih možnosti, saj krepko prevladujejo položna pobočja in skoro ravno vrhovje. Ni čuda, da ta najsevernejši pas dinarske Bosne tako močno spominja na bližnje Panonsko obrobje, bodisi po svojstvih reliefa kakor po gospodarskih značilnostih, po obilici obdelovalnega zemljišča in po znatni obljudenosti. Vsekakor je to najbogatejši del dinarske Bosne.

Tako pestra geološko-petrografska sestava je nudila osnovo za zelo živahno razgiban relief, za zelo razčlenjeno površje, v katerem se na blizu menjava absolutna in relativna višina, kjer so na gosto zarezane doline, najčešče ne široke in ne prostorne, vmes pa se

vzpenjajo hribi in gore z znatnimi ali celo s prav hudimi strminami. Proti S se z zmanjšanjem višinskih razlik zmanjšujejo tudi strmine in prevladujejo mirnejše oblike, položnejša pobočja ter zaobljeni vrhovi, posebno v manj trdih eocenskih kamninah.

Za karakteristiko površja je najvažnejša osnovna usmerjenost glavnih rek in njihovih poglavitnih pritokov. Zakaj ta je dala pečat izobliki reliefa v glavnih dolinah, pa obenem tudi temelj prometnim žilam ter s tem povezanosti med človeškimi skupnostmi, posebno upravni vezavi ter gospodarstvu. Vse glavne reke teko v Savo, v vseh moremo ugotoviti vzporedno smer: v povirju vlada dinarska podolžna smer od JV proti SZ ali od VJV proti ZSZ, in sicer pri Uni ter Uncu in Sani, pri Vrbasu in Vrbanji, pri Bosni in pritokih Krivaja ter Spreča. Reke v povirju Drine so prav tako v glavnem podolžno dinarske, toda bodisi v področju visokih gorovij kakor tudi v spodnjem toku teče reka na dolge daljave prečno. V srednjem delu teče Drina zopet podolžno v dinarskem pravcu, bodisi pod Višegradom, kakor pod Bajino Bašto. Enako značilno je za bosanske reke, da se v spodnjem toku zavijejo iz severne smeri proti SV ter s tem pravcem prestopijo v ravno Posavino in ga ohranijo do izliva v Savo. Nekatere reke teko le v tesnih dolinah ali celo v pravih debrih, kar velja posebno za srednji Vrbas, pa tudi za posamezne odseke na drugih rekah, zlasti na Bosni in Drini. Sploh je značilna menjava med tesnimi soteskami ter širšimi, dasi ne posebno širokimi deli, in sicer bodisi v glavnih, kakor tudi v stranskih dolinah. Širše kotline imamo le ob nekaterih rekah. Posebno prostrana je Sarajevska kotlina, ki se vleče po dolgem ob zgornji Bosni zelo na dolgo, še nekoliko pod Zenico. V njej je v oligomiocenski dobi obstajalo jezero. Takrat so se tu naložile obilne usedline, ki vsebujejo tudi bogate premogovne plasti (premogovniki: Kakanj, Breza in Zenica). Dokaj obsežna je tudi kotlina ob zgornjem Vrbasu, precéj dolga, saj sega od Gornjega do Donjega Vakufa, a je ozka; tudi v njej so v obrobju nizke tercijarne gorice, v dnu pa ne široka ravan.

Obilica kotlin, v katerih so bila v tercijarnih razdobjih jezera, je jako značilna za Bosno. Po večini so v teh kotlinah obsežene tudi plasti rjavega premoga ali lignita in prav to je vzrok, da se Bosna-Hercegovina odlikuje po tako velikem številu premogovnikov in obilici rjavega premoga in lignita.

Bosanske reke so po svoji legi, po prirodi, določene za to, da posredujejo prehode preko Dinarskega gorovja k Jadranskem morju iz Panonske kotline. Dejstvo, da vse glavne bosanske reke zavijajo v zgornjem delu v podolžno dinarsko smer, pomeni, da morajo ceste in železnice, ki teko po njihovih dolinah, delati iste zavoje, kar seveda dolžino prehoda do razvodnih prevalov zelo poveča. Mnogo pripravnejše bi bile reke, ki bi tekle v vsem poteku od JZ proti SV.

Pod. 80. Železni rudnik pri Varešu (Droškovac).

Z vsem tem je podana tudi osnova za gospodarska svojstva hribovja in sredogorja severne in srednje Bosne. Za poljedelstvo v ožjem smislu so po hribih slabi pogoji in ne čudimo se, da na njih za svojo prehrano ne pridelajo dovolj. Le v večjih kotlinah in v širših ploskih dolinah je več površja, urejenega v njive. Sicer pa je ta predel ustvarjen najbolj za živinorejo, bodisi za govedo kakor za drobnico, pa tudi za konje in svinje. Vse te oblike živinoreje so doma v našem predelu; zlasti se odlikuje pasma majhnih, drobnih, a silno vztrajnih ter izdržnih bosanskih konj, ki tu še do naših dni opravljajo posle tovorjenja in ježe.

Ves ta predel je dobro porasel z gozdi. Iglastega drevja je tu le še na višjih pogorjih, torej zlasti v južnejšem področju. Po veliki večini raste tu listnati gozd, ki v njem najbolj prevladuje bukev, v nižjih severnejših legah tudi hrast. Za časa avstrijske okupacije se je zelo razširilo izkoriščanje gozda na veliko, sekanje in spravljanje lesa pa pripravljanje hlodov in žaganje desak, posebno v porečju bosenskega pritoka Krivaja; tu je bil uveden sistem gozdnih železnic z izhodiščem v Zavidovičih, kjer so bile postavljene velike žage. Veliki deli hribovja, zlasti višji predeli s hudo strmimi pobočji, bodo vedno ostali najbolj prikladni za gozd, osnova za pravo lesno industrijo.

Predel hribovja in sredogorja v srednji ter severni Bosni je zelo dobro obdarjen od prirode z vodno energijo, ki nudi osnove za elektrifikacijo. Za takšno izrabo so pripravne glavne reke, posebno

Drina, pa Vrbas, do neke mere tudi Una z Uncem in Bosna, pa tudi večji pritoki. Zlasti pa je važno, da premore Bosna obilne zaloge premoga, ki je sicer po veliki večini rjavi premog, a je v jako ugodni legi, v dnu ob večjih rekah ležečih kotlin. Toda tudi vstran od njih se dvigajoča pogorja, predvsem Majevica, vsebujejo v svojih plasteh med eocenskim flišem prav dober eocenski črni premog, ki je znatno boljši od rjavega.

Končno premorejo tla v tem predelu tudi velike zaloge rud. Na prvem mestu je treba imenovati železno rudo, ki je je toliko, kakor v nobenem drugem delu Jugoslavije. Zelo staro je železno rudarstvo pri Varešu, kjer je bila že od nekdaj cvetoča starinska železna obrt. Železno rudo so začeli tu kopati na novo pred nekaj desetletji v moderniziranem rudniku in jo v veliki množini kopljejo še danes, pa jo topijo na mestu ob izkopu v veliki topilnici ter jo prepeljejo v Zenico v nadaljnjo predelavo. V Zenici so velike železarske tovarne, toda razširjajo se ter so odbrane po svoji ugodni legi, da postanejo sedež in središče naše težke industrije. Saj je v bližini tudi dober rjavi premog.

Rudne železne žile se vlečejo v dolgem pasu dinarske smeri od Topuskega in od Bešlinca v Zrinski gori južno ob Sanski kotlini proti JV. Največji rudnik železa v tem pasu je pri Ljubiji, nedaleč od Prijedora. Obratovati je začel v toku prve svetovne vojne, medtem ko so nedaleč od tod pri Starem Majdanu železno rudo kopali že v prejšnjih časih. Rudnika pri Ljubiji in pri Varešu bi se mogla še zelo povečati in iz njih bomo mogli vsekakor dobivati množino železne rude, ki bo zadostovala za povečano domačo železno industrijo.

Razen tega premore naš predel Bosne še druge rudne zaloge. V srednjem Podrinju je bilo že v srednjem veku zelo razvito rudarstvo, ki je dajalo srebro, svinec in še druge rude. O tem nam pričajo zgodovinska poročila, kakor tudi še današnja krajevna imena Srebrenica, nadalje Olovo v povirju Krivaje. Tudi še nekatere druge rude imamo tu. V (Gornjih) Čevljanovićih, severnovzhodno nad Sarajevsko kotlino kopljejo manganovec, a v Dubošticí kopljejo kromovo rudo. Pričakovati moremo, da se bo moglo ponekod v vzhodni Bosni rudarstvo še obnoviti.

Vzhodna Bosna se odlikuje tudi po dobrih toplicah in rudninskih izvorih. Med njimi slovi najbolj slatina Crni Guber pri Srebrenici.

Dinarskemu gorskemu sistemu pripada tudi že zapadni del severne Srbije nekako tja do Kolubare, torej v glavnem srbijansko Podrinje. Spominja docela na vzhodno Bosno, katere nadaljevanje predstavlja, bodisi po tektonski dinarski zgradbi, po pisani geološki in kamninski sestavi ter tudi po rudnem bogastvu. Tudi v Podrinju v zahodni Srbiji je slovelo že staro rudarstvo, a tu so kopali rudo tudi v moderni dobi, zlasti svinec pri Krupnju. Pričakovati moremo,

da bo mogoče rudarstvo obnoviti v Podrinju v zvezi z našim načrtnim gospodarstvom. Tudi po značaju reliefa je srbijansko Podrinje podobno bosanskemu; tudi tu prevladujejo pretežno položni hribi zmerne in sredogorske višine, a vendar s posamežnimi bolj strmimi ter priostrenimi gorami v ozemlju iz trijadnih apnencev. Vmes so doline in dolinice le malo prostorne, plane danje ravnice so redke in malo obsežne, a celó ob srednji Drini ni dosti drugače. V celem se podobno, kot na bosanskem bregu, obilo vrhov vzpenja čez 800—900 m; najvišje gore so: Maljen 1103 m in Povlen 1247 m z več stranskimi gorami. Nižji svet je v dinarsko usmerjenem podolju, ki se vleče od Drinske doline pri Rogačici — Bajini Bašti do doline ob Zapadni Moravi, s strženom ob moravskem pritoku Djetinji. Tu je središče te hribovske, izrazito živinorejske pokrajine, kjer je na važnem prehodu nastalo staro, nekdaj zelo sloveče in gospodarsko pomembno mesto Užice.

Gorski predel v Bosni je potemtakem zelo bogat, kar se tiče vodne energije in pogojev za elektrifikacijo, prav tako glede rjavega premoga, in posebno bogat v rudah, zlasti železni. Tu so izvrstni pogoji za industrializacijo: že dosedaj se je naselilo v hribovitem in sredogorskem predelu Bosne precej industrije, ki se je zanjo nudilo dobro ustrezajoče mesto v širših dolinah ter kotlinah, kamor se je naslonila tudi dosedanja lesno-žagarska industrija. Največ tega se je osredotočilo v dolini ob Bosni ter ob njenih pritokih. V Zenici se bo razvijalo središče naše težke industrije. V Sarajevski kotlini, ki je jako dolga, pa tudi zelo prostorna, je nastalo glavno mesto dežele, Sarajevo, ki je postalo sedaj prestolnica federalne republike Bosne. Mesto je nastalo ob važnih prehodih na tri strani, proti Savi in Panonski kotlini, proti osrednjemu Balkanskemu polotoku ob Romanji planini ter proti morju čez preval Ivan. Ob širokem Sarajevskem polju se dviga visoka Igman planina, ki pod njo v mogočnem kraškem veleizvirku izvira reka Bosna. Že v srednjem veku se je tu nahajalo močno naselbinsko središče, znano pod imenom Vrhbosna. Tudi slovi po imenitnem toplem (57° C) in rudninskem izvirku, ki je nudil osnovo za večje kopališče in zdravilišče Ilidžo. Sarajevo je naraslo kot upravnopolitično in gospodarsko središče dežele. Industrija se je v mestu razvijala le polagoma; premalo je izkoristila staro obrtno in rokodelsko spretnost domačega prebivalstva, še največ v čilimarstvu. Tobačna tovarna, pivovarna, kovinarska podjetja in še nekaj tovarn, to je stara osnova industrijski delavnosti, ki dobiva mogočen razmah s prehodom v petleteni gospodarski načrt. Sarajevo ima te velike prednosti, da se nahaja v prostorni kotlini, ki je obdana z zelo širokim območjem samega hribovja, sredogorja in visokih planot. Za vso to zelo široko gorsko pokrajino bo ostalo vedno privlačno kot najprikladnejše mestno in gospodarsko, upravno in politično ter kulturno središče. Vrh tega stoji v

zgornjem koncu Bosenske doline, na vznožju velikega prevala čez sedlo Ivan v dolino Neretve, kjer vodi ena najboljših poti na Jadran. A na drugo stran držijo prehodi čez dinarske planote v zgornje Podrinje, v osrčje Balkanskega polotoka pri Kosovu, kakor tudi proti dolini Zapadne Morave. Okolica Sarajeva ima ogromne gozde, ima obilico zelo izdatnih vodnih sil, ki postajajo že v začetku petletke osnova mogočnih hidrocentral in obilo dragocenih rud ter premoga v bližini. Izven dvoma je tedaj, da čaka Sarajevo lepa bodočnost in da mu je zagotovljena imenitna vloga v našem gospodarstvu, v naši prosveti in kulturi. Sarajevo se bo vedno imenovalo med vodilnimi mesti nove Jugoslavije. Saj se je že do leta 1931. povečalo na število 78.173 prebivalcev. Odtlej je še nadalje naglo napredovalo; v letu 1947., po razširjenju mestnega upravnega teritorija, je doseglo 102.000 prebivalcev, pri čemer pa niso bili vračunani oni, ki so morali zaradi pomanjkanja stanovanj bivati izven mesta, pa se voziti vsak dan na delo. Na dan 15. marca 1948 je znašalo skupno število prebivalstva v Sarajevu 118.158.

V Sarajevski kotlini je na spodnjem koncu Zenica, ki je s svojim premogovnikom postala privlačna za železno industrijo, da se je tu razvila v največje industrijsko središče Bosne. Tudi Kakanj in Breza imata premogovnike, a v Čevljanoviće ter v Vareš držita od glavne železnice v dnu kotline ob Bosni stranski progi; tudi zanju je Sarajevska kotlina poglavitno oporišče in izhodišče. Na zahodnem robu kotline imamo mineralne izvore, ki so dali osnovo za zdravilišče predvsem v Kiseljaku med Fojnico in Visokim; slatino razpošiljajo v steklenicah po vsej Bosni.

V podaljšku iste kotline stoji Travnik, ki pa je ostal v glavnem tip starega, pretežno obrtnotrgovskega bosanskega mesta.

Kotlina ob zgornjem Vrbasu, znana tudi pod imenom Skoplje, ni postala omembe vredno naselbinsko središče, saj so v njej le manjša mesteca, Gornji in Donji Vakuf ter Bugojno, dasi je z železnico preko sedla Komar (780 m) zvezana na Travnik ter dalje na glavno železnico ob reki Bosni. Pač pa je ob srednjem Vrbasu nastalo pomembnejše mesto Jajce, na manjšem prometnem razpotju, ob znamenitem slapu, ki ga dela, prav za prav — ga je delala — reka Pliva tik nad svojim izlivom, pod lepim Plivskim jezerom. To vodno moč so izrabili za veliko hidrocentralo, pa jo obenem izkoristili za veliko tovarno za dušik in druge kemične proizvode. Toda da bi se Jajce razvilo v večje industrijsko mesto, zato je prostora v tesni dolini premalo. Vrh tega so tu prometne zveze mnogo prepičle, saj drži semkaj samo ozkotirna železnica čez Komar od Travnika.

Našteta prva serija znatnejših bosanskih mest se nahaja ob rekah, tekočih v podolžni dinarski smeri; nastala so v starih časih, ko so obvladovala prehode v obeh smereh, proti Panonski kotlini

ter proti morju. Druga vrsta pomembnejših mest je nastala na severu, v kotlinah ter dolinah, položenih v prečni smeri, več ali manj vzporedno s Posavino in s panonskim robom. V porečju Une se vleče takšno podolje ob Sani od Une, kjer stoji na sotočju Bosanski Novi, proti JV. Tam, kjer se v Sano izteka Gomionica, stoji na razpotju mesto Prijedor, ki ima ugodno lego za bodočo industrializacijo. Tod drži ob Sani navzgor mimo mesteca Sanski most gozdna železnica, ki je postala osnova za veliko gozdno izkoriščanje. V okolici Prijedora so velike železne rudne zaloge, z rudniki med Ljubijo in Starim Majdanom, do koder gradijo železnico. Najbolj široko pa se razširi kotlina ob Gomionici, kjer se razprostira obsežno Omarsko polje, s širokim planim dnom. V smeri podaljška te velike kotline imamo manjšo kotlinico ob spodnjem Vrbasu, na sotočju z Vrbanjo in v njej je nastalo večje mesto Banjaluka. V njeni okolici je manjši premogovnik, pa znamenita zelo zdravilna slatina Ilidža. Banjaluka je postala znatnejše mesto, pač po svoji razpotni legi. Ostala je končna postaja normalnotirne železnice, ki je v Sunji priključena na glavno savsko progo in ki jo nameravamo podaljšati proti VJV na Doboj ob Spreči navzgor skozi severnozapadno Srbijo do Beograda in do Moravske doline. Bližina železne rude, premoga in vodnih sil nudi Banjiluki izvrstne pogoje za industrializacijo.

V podobnem položaju se vleče ob Spreči, desnem pritoku Bosne, dolga dolina, ki se v zgornjem delu razširi v obsežno kotlino, Sprečko polje imenovano. Tudi ta kotlina je postala prav važna pokrajina, osnova znatne zgostitve prebivalstva in gospodarske podjetnosti. Na stiku dolin ob Bosni, Spreči in Usori stoji Doboj, ki ga spričo izredno ugodne lege čakajo najbrž še važne gospodarske funkcije in napredek v večje industrijsko naselje. Do Doboja bo mogoče kanalizirati spodnjo Bosno. Podobno se imenitna bodočnost obeta Sprečki dolini, ki se odlikuje po tem, da je zelo prostorna in da premore že sedaj važne gospodarske osnove. Tu so v zemlji spodnjemiocenske plasti, ki vsebujejo sklade soli. Že davno so bili znani po solnih izvirkih, ki so prihajali tu na površje. Že v srednjem veku se je ta pokrajina po njih imenovala Soli, a v turški dobi je prevladovalo ime Tuzla, ki pomeni isto. Sol zajemajo pri Kreki in Siminhanu v raztopljenem stanju in jo črpajo na površje, kjer so jo poprej po večini uporabljali za pridobivanje amonijakove sode v Lukavcu, sedaj pa se po velikem delu uporablja za kuhinjsko sol. Pri Kreki nedaleč ob Tuzli so zelo veliki premogovniki, največji v Bosni, ki pa dajejo le lignit, a zelo dobre kakovosti. Toda v obodu Sprečkega polja, tako na S kot na J, so ugotovljene zaloge boljšega premoga, ki ga ponekod tudi že kopljejo, zlasti v Banovičih. Sprečka kotlina je bila do Tuzle že sedaj zvezana po ozkotirni železnici na glavno progo pri Doboju, mladinska proga pa jo sedaj veže neposredno na savsko

stran pri Brčkem, a posredno sploh z našim Panonskim predelom. Vse to so ugodni pogoji za nadaljnjo industrializacijo.

Drinska dolina je tesna, z manjšimi planimi deli. Zato je v njej malo količkaj znatnejših krajev, kakor je Zvornik, kjer se loči pot k Spreči—Tuzli, pa Loznica, kjer se jame dolina širiti in se vanjo odpira stranska dolina Jadar ob reki enakega imena.

4. GORSKI PREDEL V SRBIJI IN MAKEDONIJI

Skupne značilne poteze

Gorski predel v Srbiji in Makedoniji se v marsičem razlikuje od alpsko-dinarskega predela, kakor ga imamo v Sloveniji in v dinarskih področjih tja do Prokletij in do Metohije ter Kosova. Predvsem je različna geološko-petrografska sestava tal. Tukaj prevladujejo metamorfni škriljevci, ki zavzemajo ves osrednji del v Rodopskem gorskem sistemu, ki pa so na široko razgaljeni tudi v balkansko-karpatskem gorskem loku severnovzhodne Srbije. Drugo temeljno važno svojstvo Gorskega predela v Srbiji in Makedoniji je tektonski značaj; namesto mladega nagubanega gorovja imamo tu star gorski sistem, ki ne kaže na gosto razvrščenih pogorij in ki ni iz mladih, v tercijaru nastalih gorskih vrst, razen na robeh, bodisi na zahodu, kakor na severovzhodu. Tu imamo marveč veliko tercijarno prepokanost, ki so jo spremljala močna ugrezanja v kotlinah ter krepka dviganja v vmesnih pogorjih. In pogorja so tu razvrščena kot tipični gorski čoki v raznih smereh ter obdajajo prostrane kotline, ki si sledijo od Egejskega morja pa tja do v srednje Pomoravje, kjer se že približujemo robu Panonske kotline. V zvezi s tem so se prožili obilni in obsežni vulkanski izbruhi, ki so se ponavljali v toku zemeljske zgodovine ter trajali še pozno v tercijar. Spričo tega ležijo prostrane orjaške zaplate globočnin in prodornin bodisi iz starejših razdobij kakor tudi iz mlajših in najmlajših tercijarnih oddelkov v površju, bolj obsežni in bolj pogosti nego kjer koli drugje na ozemlju Jugoslavije. Najbolj obilne so vulkanske kamnine v območju pravega Rodopskega gorskega sistema. posebno v Zletovsko-kratovski pokrajini v severnovzhodnem delu Makedonije, v Kajmakčalanskem pogorju, v porečju Južne Morave itd., v izredno velikem obsegu pa na robeh, zlasti v porečju Ibra na obeh straneh glavne doline od Kosovske Mitrovice do Kraljeva, pa v južnozapadnem delu Šumadije in njenega zahodnega sosedstva. Končno so eruptivne kamnine zelo na široko razlite in ohranjene v severnovzhodni Srbiji v stičnem področju Balkana in Karpatov, osobito ob Crni Reki. Ali s tem smo označili eruptivne kamnine samo v poglavitnejših večjih sklenjenih področjih. Koliko pa je še

manjših zaplat, manjših krp vulkanskih gmot, ki ležijo posamič v manjših ploskvah, tu tam, bodisi kot osamljene gore, kakor so Avala, Kosmaj, Venčac, Rudnik v Šumadiji ali kot deli pogorij in hribovja ter gora v raznih področijh. V zvezi s sorazmerno zelo mlado tektoniko in kot dediščina po ugašajočih vulkanskih pojavih imamo ponekod še močne potrese, posebno v Makedoniji, imamo še sveže vidne zemeljske razpoke, zlasti pa imamo še mnoge toplice in mineralne izvirke, ki jih ni v nobeni naši pokrajini toliko, tako na gosto in tako izdatnih, kakor v Srbiji ter Makedoniji. Zato tukaj tako številne banje, ki jih je prebivalstvo za zdravljenje uporabljalo že davno in ki so mnoge slovele po svoji zdravilni moči skozi stoletja (Vrnjačka banja, Niška banja, itd., itd.).

V genetični zvezi s starimi vulkanskimi pojavi in z eruptivnimi kamninami je tudi veliko rudno bogastvo, po katerem se odlikujeta Srbija in Makedonija in ki je nudilo osnovo za stare, za srednjeveške in za moderne rudnike.

Mlajše kamnine so spričo tega v Srbiji ter Makedoniji v manjšini. Mezozojski apnenci, ki tako temeljito prevladujejo v Dinarskem gorovju ter v naših Alpah, so v Srbiji zastopani v glavnem na robeh, v balkansko-karpatskem gorskem loku pa v zapadnem delu Srbije, ki pripada po svoji zgradbi itak še Dinarskemu gorskemu sistemu, v Makedoniji pa največ v zahodnem in južnozahodnem pasu, posebno okrog Ohridskega in Prespanskega jezera. Toda po večini niso debele in so naložene vmes med vododržnimi sloji. Le malokje so mezozojski apnenci, največ kredni in trijadni, tako debeli in tako obsežno sklenjeni, da so se na njih razvile kraške oblike. Največ takih je v severnovzhodni Srbiji, kjer vidimo ponikve in kraške jame pa vrtače, v manjši meri v severnozahodni Srbiji, nad Valjevim; precej krasa vidimo v južnozahodni Makedoniji okrog Prespanskega in Ohridskega jezera, saj se pretok med njima vrši skozi votlikavo notranjost. Vendar v celem so kraški pojavi le sporadični in kraške skalnate goljave, kakor je tako značilna za veliki del primorskega dinarskega področja, v Srbiji in Makedoniji sploh skoro nimamo.

Iz dosedaj navedenega tudi izhaja, da so visoka pogorja v Srbiji ter Makedoniji mnogo manj masivna, mnogo manj sklenjena, nego v Alpah ter Dinarskem gorovju. Zelo mnogo je tu nizkega sveta, ki se dviga le v prav zmerne nadmorske višine, in sicer na severu v obliki globoko vrezanih, širokih dolin, kakor so ob Kolubari in Tamnavi v področju okrog Valjeva, pa zelo široka dolina ob Zapadni Moravi, ob Veliki in Južni Moravi ter ob spodnjem Timoku. Toda že doline ob Južni Moravi ter ob Nišavi imajo vsaj do neke mere značaj kotlin, kakor so, postavimo, Niška, Leskovačka kotlina in Toplica okrog Prokuplja, da o manjših ob Nišavi ne govorimo. Podobno so prevladovale kotline v razvodnem področju moravsko-

drinsko-vardarskem; tu sta predvsem veliki kotlini Kosovo polje in Metohija, ki se po izrazitosti in velikosti merita z največjimi kotlinami polotoka. V Makedoniji je značaj kotlin v prevladi popolnoma. V zahodnem delu so višje ali celo prav visoko ležeče kotline Ohridska, Prespanska, Pelagonijska ali Bitoljska, Tetovska, a v vzhodnem področju nižje ali celo prav nizko ležeče, kakor so Skopska, Tikveš, Ovče polje, Strumica, Dojransko-Gjevgjelijska kotlina itd. Povsod opažamo, da so kotilne med seboj v zvezi le po tesnih soteskah.

Prevlada širokih dolin in kotlin je odločila tudi o podnebju, ki je spričo nizke nadmorske lege, pa odprtosti bodi v panonsko, kot v vzhodnobalkansko ter v egejsko smer po eni strani kontinentalno, po drugi pa nagnjeno v ekstremnosti, vsekakor pa pozimi ne premrzlo, poleti pa zelo vroče. Tolika je vročina poleti, da domala po vseh kotlinah in širokih dolinah Srbije in Makedonije še uspeva vinska trta, pa seveda dobro sadje, tobak, koruza itd. V nizki osrednji, zlasti južnovzhodni Makedoniji uspevajo celo še na pol južni sadeži, kakor so riž, bombaž, afion, najboljši tobak itd. V skladu s tem je dejstvo, da je gozda v Srbiji in Makedoniji malo, pa da je bila gozdarsko-žagarska industrija v vsej Jugoslaviji tu najslabše razvita in da vlada ponekod, zlasti v Makedoniji, celo veliko pomanjkanje drv. Ker je padavin primeroma malo, je za izrabo vodnih sil nekoliko neugodneje, nego po drugod v Jugoslaviji. Pač pa je tudi tu obilo premoga, celo prav dobrega. Obilica rud ustvarja pogoje za dober razvitek industrije, ki so jo zadržali pač le neugodni zgodovinski vzroki.

Ko smo si ogledali skupna svojstva Gorskega predela v Srbiji ter Makedoniji, pa si opredelili njega razlike napram alpsko-dinarskemu delu Gorskega področja, se nam je obrniti še k opredelitvi posameznih območij.

A. Severna Srbija

Severni del Srbije bi mogli po Cvijićevem zgledu označevati na kratko Šumadijo. To področje predstavlja še posredno in neposredno obrobje Panonske kotline in se spričo tega odlikuje po zelo nizkih absolutnih in relativnih višinah. Povsod tod prevladuje rečni odtok v Panonsko kotlino, kamor so po večini neposredno usmerjene vse doline, kakor so Drina, Kolubara s Tamnavo, Velika Morava ter Mlava in Pek, medtem ko se Timok izteka celo v obrobje Spodnjedonavske kotline. Edinole široka in dolga dolina ob Zahodni Moravi, podobna kotlini, se vleče skoro vzporedno s panonskim robom in se nam po tektonski zasnovi predstavlja kot nadaljevanje depresije Sprečke kotline ter Podrinja v podolžnem dinarskem delu rečnega toka med Bajino Bašto ter Zvornikom. V vsem tem pod-

Pod. 81. Arangjelovac. Pokrajina v Šumadiji.

ročju se med širokimi dolinami dviga primeroma nizko hribovje, ki le malokje doseza sredogorske višine in oblike, v severnem delu in ob dolinah pa se znižuje še bolj, prehajajoč v nizke gorice pravega panonskega obrobja. Celo najvišje gore se tod dvigajo le malo čez tisoč metrov. V pravi Šumadiji, pokrajini med Kolubaro, Zapadno ter Veliko Moravo in panonskim robom ob Donavi ter Savi, se svet vzdiguje polagoma od S proti J, a doseže v najvišji gori Rudniku le 1137 m, medtem ko ostanejo hribi v južnem delu z najvišjimi vrhovi le med 800 in 900 m. Podobno se dviguje hriboviti svet med Drino in zgornjo Kolubaro, kjer pripada še Dinarskemu sistemu po zgradbi in geološko-petrografski sestavi, z najvišjimi gorami Maljen 1103 m in Povlen 1247 m. Odlikuje se po rudnem bogastvu, podobno kot sosedno bosansko hribovje na levi strani Drine.

Najbolj sklenjeno je hribovje v severnovzhodni Srbiji, pa tudi najznatnejše višine doseza tamkaj. Vzdiguje se že neposredno nad Donavo ob Železnih vratih, kjer se očitno vidi, da pomeni samo nadaljevanje Karpatov iz južnega, iz rumunskega Banata dosezajoč takoj na obeh straneh doline Poreč 600—800 m nadmorske višine. Nekoliko južneje doseže 1000—1200 m (Deli Jovan 1135 m, Veliki Krš 1066 m, Stol 1156 m, v Beljanici celo 1336 m). Južno od prostrane kotline Crna Reka (med Zaječarom in Paraćinom) se nadaljuje

sredogorje z enakimi višinami tja do Nišavske doline, toda čez vse se vzpenja priostrena gora Rtanj 1560 m.

Na desnem bregu spodnjega Timoka se vzdigujejo iz obdonavske ravnine nizke gorice, ki se proti jugu vzpenjajo višje, prehajajoč v hribovje. Šele vzhodno od Knjaževca, kjer zavije proti JV, se Stara Planina, zapadni del Balkana, vzpne višje ter preide polagoma v visoko gorovje z Midžorom 2169 m kot najvišjo goro.

Gorovje severnovzhodne Srbije ima tedaj v glavnem značaj sredogorja in hribovja, obdano pa je na moravsko-panonski in enako na timoški strani z nizkimi tercijarnimi goricami. Tudi tu je obilo rud, ki so že zgodaj sprožile rudarsko delovanje, nudeč zlasti baker, železo in bakreni kršec pa zlato itd. Starejši je rudnik v Majdanpeku; daje bakreni kršec v zelo izdatni množini. Sloveči bakreni rudnik v Boru se odlikuje po svoji veliki proizvodnji bakrene rude, a v domačo predelavo prehaja ruda šele po osvoboditvi. V rečnem pesku reke Pek so plavili zlato, zlasti med krajema Kučevo in Neresnica, a dobivali so ga tudi v rudniku pri Boru.

Gorata severnovzhodna Srbija se odlikuje po zelo obilnih premogovnih zalogah, posebno tudi po dobrem mezozojskem premogu, ki ga kopljejo okrog Zaječara v več rudnikih; največji je med njimi pri Boljevcu (»Rtanj«), a znatni so še Vrška Čuka, Podvis v Zaglavju in dr. Toda v bližini so tudi premogovniki lignita, in sicer jih je več manjših v okolici Zaječara. Mladotercijarni premog kopljejo tudi na vnanjem robu tega hribovja, pri Senju nad Moravsko dolino, kjer je največji premogovnik Srbije, pri Aleksincu, pa še ponekod v manjših množinah, ob Resavi nad Despotovcem, pri Paraćinu in dr.

V celem je gorata severna Srbija prav dobre osnove za rudarstvo; izven dvoma je, da bomo mogli tu tudi industrijo zelo lepo razviti. Električna energija bo na razpolago v veliki množini, ko bodo izkoristili mogočno vodno silo Donave v Železnih vratih. Toda v obilnih zalogah črnega in rjavega premoga ter lignita imajo izvrstne osnove tudi za kalorične elektrarne.

Med skupinami sredogorja in hribovja so nizke, a zelo široke doline z zelo obsežnimi ploskvami, obrobljenimi vrh tega z nizkimi tercijarnimi goricami, ki dovoljujejo obdelavo in gosto poselitev, poraslimi z dobrimi vinogradi pa z velikimi sadovnjaki, šljivari. Zato so te široke doline področje največjih obdelovalnih ploskev, najgostejše naseljenosti in najpomembnejših krajev. Po njih tečejo tudi poglavitne prometne žile, bodisi ceste kakor železnice. Zato so v njih tudi osnove za gospodarska središča, za osredotočenje obrtno-industrijske ter trgovinske delavnosti.

Takšne prirode je na vzhodu Timoška dolina, ki se veže v večjo enoto s Krajino, ravno in gričevnato pokrajino v severnovzhodnem oglu Srbije, ob Donavi med ustjem Timoka ter Miročem in drugimi

gorami ob Železnih vratih. To je ena najimenitnejših vinorodnih pokrajin Srbije. Njeno severno središče je Negotin, vodilno mesto Krajine, a ob Timoku je središče Zaječar, na važnem prometnem križpotju, v neposrednem obližju premogovnikov ter borskega rudnika, kar mu nudi osnovo za nadaljnji industrijski razmah. Tudi Knjaževac nekoliko južneje ima še ugodno lego, dasi je pomaknjen bolj med hribe. Timoška krajina je do neke mere ločena od ostale Srbije z vmesnim sredogorjem. Ima najbolj celinsko podnebje, saj je najbolj odprta v Rumunsko-bolgarsko kotlino ob spodnji Donavi. Z ostalo Srbijo ima prometno zvezo po ozkotirni progi Zaječar—Paračin, pa po normalnotirni železnici čez Knjaževac na Niš ter končno z železnico do Donave ter po njej s parobrodi skozi Železna vrata na Beograd.

Na zapadni strani je Srbija še udeležena na planem Podrinju, ki pa je zelo ozko in nudi jako malo osnove za naselbinsko in gospodarsko koncentracijo. Pomembnejši je srednji del Podrinja, kjer drži čez Drino pot iz doline Zapadne Morave, bodisi čez Bajino Bašto, ki je le majhen kraj, pa čez bosanski Višegrad, kjer drži pot in železnica na Sarajevo. Pri Zvorniku pridrži pot iz Sprečke doline, zato je imel Zvornik vedno znatno prometno-strateško vlogo. Pod Zvornikom, pri Loznici, kjer se začne odpirati k Drini prostorna stranska dolina Jadar ob reki enakega imena, se začne Drinska dolina širiti ter preide končno v široko Posavino z Mačvo. To je vse gosto obljuden in dobro obdelan svet, ki pripada že robju Panonske kotline, medtem ko je mestece Loznica zadnje večje naselje, ki pripada še dolini med hribovjem. Dolina Drine pripada v vsem obsegu še dinarskemu področju. Toda imela je in ima še dandanes zelo malo podolžnega prometa. Zakaj povirje Drine se nahaja v visokih gorah, ki so silno težko prehodne in kjer ne držijo čeznje proti morju ugodni prevali, ki bi jih bilo mogoče primerjati z Ivan sedlom. Zato se Drinska dolina po prometni funkciji ne more primerjati z Bosensko, in ker je po večini tudi ožja, ni mogla postati antropogeografsko zbirališče in v njej ni gospodarsko pomembnih krajev. Saj je značilno, da tudi nobena železnica ne teče po dolgem po njej; samo v spodnjem delu so zgradili ozkotirno železnico od Šabca do Koviljače nad Loznico. Mogla bi se tedaj še najbolj primerjati z dolino ob Vrbasu. Mejna vloga, ki jo je imela Drinska dolina v novejši dobi, je še po svoje pripomogla, da je bilo malo podolžnega prometa.

Ob zgornji Kolubari je večja kotlina, ki je pri soteskah ob Lajkovcu-Lazarevcu le slabo ločena od pravega panonskega obrobja, a je dejansko že obdana s hribovjem, na jugu celo s pravim sredogorjem (»Podgorina«). To je dokaj prostrana kotlina, ki je dobro obdelana in gosto obljudena. Središče te napredujoče pokrajine je mesto Valjevo, ki je ostalo pomembno gospodarsko središče, vendar

za popolnoma kmetijsko pokrajino. Industrijsko-obrtne delavnosti je tu še jako malo.

Največja, najširša in najdaljša je dolina ob Veliki Moravi. Težko je reči, kje se v njej neha panonsko obrobje, vendar smemo zaključiti, da je od Bagrdanske soteske navzgor Moravska dolina že docela med hribi, dasi ostane še vedno široka. V njej je obilo polja; tu je osredotočena naseljenost in širše gospodarsko udejstvovanje, bodisi doline same, kakor tudi njenega bližnjega sosedstva. Tu se vrstijo v dolini večji kraji, na spodnjem delu Jagodina, rojstni kraj Svetozarja Markovića, zato od septembra 1946 Svetozarevo imenovana, dalje Ćuprija, izhodišče dovozne železnice za premog iz velikih premogovnikov pri Senju, pa Paraćin, razpotna postaja posebne železnice na Zaječar in Negotinsko Krajino. Vsa ta tri mesta so dosegla ipak znatnejšo rast in imajo pogoje po svoji legi, da se razvijejo, saj imajo že dosedaj početek industrijske podjetnosti s pivovarnami, tvornicami mesnih izdelkov, steklarnami, sladkornimi tovarnami itd. Še južneje je Čičevac, kjer je v bližini premogovnik. Prebivalstvo v Moravski dolini se je zgostilo v vsem obsegu na 75 do 100 ljudi na km^2.

V stranski dolini ob Lepenici stoji Kragujevac, kjer so uredili stare državne orožarne in kjer so bile tvornice vojnega orožja.

Dolina Zahodne Morave ima svoje osredje med Čačkom ter Kruševcem in sestoji iz dokaj širokega ploskega dolinskega dna ter iz nizkih goric na obeh straneh danje ravnine, sestoječih iz slabo sprijetih mladotercijarnih hribin. Tu je spričo tega obdelovalne zemlje mnogo, poljedelstvo se je moglo dobro utrditi in naseljenost močno zgostiti. V vsej dolgi dolini ob Zahodni Moravi se je prebivalstvo zgostilo na 75—100 ljudi na km^2. Dolina je postala tudi pomembna prometna žila s cestami in železnicami, posredujočimi zveze predvsem v podolžni kakor tudi v prečni smeri. Ni čuda, da je dolina postala tudi važna gospodarska osnovnica, ki je nanjo naslonjeno gospodarsko udejstvovanje zelo širokega okoliša. Razvila so se tudi nekatera pomembnejša mesta. Kruševac, najspodnejši od njih, je imel v srednjem veku za krajšo dobo celo vodilno vlogo v Srbiji, pač ker stoji že v bližini velike balkanske magistrale, Moravsko-Vardarske in Moravsko-Mariške doline. Tudi danes je Kruševac pomembno gospodarsko središče s svojo plodno okolico in nekaj industrije ter znamenito vinorodno pokrajino Župo na jugu, ob Rasini ter z dobro banjo v bližnji Lomnici. Nekoliko višje v dolini, nedaleč od Trstenika, je Vrnjačka banja, eno najimenitnejših zdravilišč v Srbiji. V srednjem delu Zahodne Moravske doline stoji Kraljevo, ki je postalo vodilno železniško križišče, odkar teče tod mimo normalnotirna železnica od Kragujevca ter se nadaljuje ob Ibru na Kosovo in Skoplje. Stik med Zahodnomoravsko dolino in dolinama Gruže ter Ibra daje soseski okrog Kraljeva

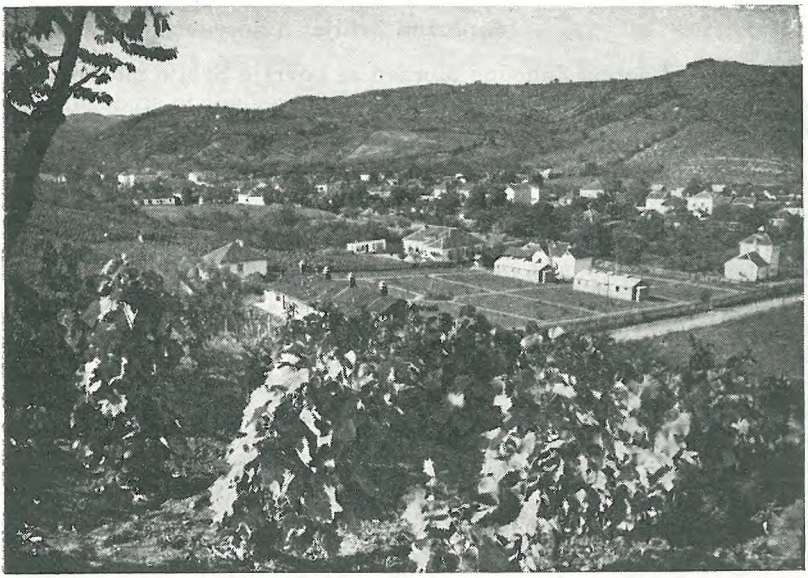

Pod. 82. Pokrajina v vinorodni Župi, v osrednji Srbiji.

pogoje za vodilno prometno in gospodarsko naselje. Kraljevo ima velike delavnice za železniške vagone in lokomotive. V zgornjem delu doline stoji Čačak, in sicer tamkaj, kjer pridrži najzložnejši prehod od S, od Kolubare čez Gornji Milanovac, kjer teče danes ozkotirna železnica od Beograda na Sarajevo in k Jadranskemu morju. Nad Čačkom se Moravska dolina močno zoži in skozi Kablarsko sotesko pridemo v dolino ob Detinji z (Užičko) Požego in z Užicem, vodilnim mestom zahodne Srbije ob prehodu v Bosno. Užice je središče gospodarsko zelo delovne, razgibane pokrajine, popolnoma hribovite in gorate, ki je v njej živonoreja mnogo bolj razvita nego poljedelstvo v ožjem smislu in ki so v njej doma znameniti »užički proizvodi«, t. j. sir in sploh različni izdelki iz mleka ali sira, pa suhega in prekajenega mesa. Zato hribovita pokrajina okrog Užica ne pridela dovolj žita in poljskih pridelkov za svojo prehrano, pa jih mora kupovati drugod, medtem ko so daleč naokrog znani proizvodi užičkega pastirsko-živinorejskega gospodarstva. Pokrajina ob Detinji ne spada več v pravo Moravsko dolino, toda leži v njeni tektonski osi, v njenem zgradbenem nadaljevanju, ki posreduje prehode v Podrinje in v Bosno. In Užice je imelo nekdaj veliko posredovalno trgovinsko vlogo, dandanes pa jej je ostala funkcija gospodarskega in upravnega središča ene najbolj izrazitih gorskih in živinorejskih pokrajin v Srbiji.

B. Južna Srbija

Južno od doline Zahodne Morave se površje Srbije močno spremeni. Svet se tu vzpne v znatne višine, v prevladi je sredogorje, ki se ponekod dvigne celo v visokogorske višine, kakor v Kopaoniku, v gorah severno, zahodno in južno ob Metohiji ter v Šarplanini, ki se dviga južno ob Kosovu. Tu se nahajamo že v osrednjem področju Balkanskega polotoka, tu smo v razvodnem območju med donavskimi, egejskimi in jadranskimi rekami. Med visoka pogorja so položene prostrane doline in kotline, ki razpolagajo z obsežnimi ðanjimi ravninami, pa so spričo tega gospodarsko in naselbinsko središče širokih okolišev. Pa tudi v zgradbi gorovja imamo tu stike različnih sistemov.

Na zahodni strani imamo ob predelu visokih planot Bosne in Novopazarske Raške, ki pripadajo še Dinarskemu gorovju in sestoje po večini iz apnika, visoka pogorja, ki so po velikem delu iz vododržnih kamnin ali celo iz vulkanskih gmot, zlasti ob Ibru. Tu je skalnate goljave malo, pač pa prevladujejo zaobljeni vrhovi, položna pobočja, porasla z imenitnimi gozdi, najlepšimi v vsej Srbiji. Nad Drino na zapadu se dviga Tara, visoka do 1560 m, potem Zlatibor, Tornik 1496 m, Murtenica 1462 m, Mučanj 1534 m, Javor 1520 m v Starem Vlahu, pa končno na levi ob Ibru Čemerno 1579 m ter Golija 1833 m. Vzhodno od Ibra se vleče dolgo pogorje; vzpenja se južno od Moravske doline na Crni vrh 1543 m in Željin 1785 m, doseže najvišje višine v vrhu Suvo Rudište 2017 m v Kopaoniku, pa se od tod preko Šatorice 1750 m spušča proti Kosovski kotlini. Dolina Ibra, ki teče med Golijo in Kopaonikom, je zarezana globoko, toda zelo ozko, tako da je po večini prava deber, ki ima malo prostora za človeka. Le malo je tu naselij, od znatnejših le Raška, na ustju pritoka Ljudske reke. Železnica, zgrajena šele med obema svetovnima vojnama skozi to odljudno deber, ima vlogo, da veže Kosovo in Makedonijo s Šumadijo in Beogradom; omogočila je izkoriščanje premogovnika Ušće nedaleč od Studenice ob Ibru, dajajočega obilo prav dobrega črnega premoga.

Proti vzhodu od Kopaonika se vleče na S ob dolini Zahodne Morave pogorje Jastrebac (do 1482 m). Južno ob njem se razprostira obsežna kotlina Toplica, največ z nizko gričevnatim površjem, dokaj obdelana in obljudena, z največjim krajem Prokuplje, od koder drži skozi Kuršumlijo čez nizki preval Prepolac prehod na Kosovo. Tu so zgradili normalnotirno železnico, ki se ji obeta še velika bodočnost. Zgrajena je od Niša skozi Prokuplje do Kuršumlije, v l. 1948 pa še v odseku čez Prepolac na Podujevo ter dalje na Prištino na Kosovem polju. Od tamkaj teče že normalnotirna železnica do Peči v Metohiji, a v načrtu je bilo podaljšanje železne ceste do Jadranskega morja na črnogorski obali. Ker je Niš zvezan preko

Knjaževca do donavskih luk v Negotinski Krajini, bo ta železnica, ko bo dograjena v vseh delih, predstavljala najbližjo železniško zvezo na morje za osrednjo Srbijo ter za Timoško pokrajino in kraje ob bližnji Donavi. Posredno bo mogla biti to najbližja zveza vzhodne Evrope na Jadransko morje, na toplo južno obalo.

Toda od Južnomoravske doline drži še en zložen prehod v Kosovo. In ta prehod poteka po planem prostoru tik pod povirjem Južne Morave, ki predstavlja dejansko samostojno dokaj prostrano kotlino, Gornja Morava imenovano, s planim dnom v višini okrog 490 m, z mestnim središčem Gnjilane. Obod Gornje Morave je zelo pestre geološke in kamninske sestave, podobno kot obod Kosova; tudi eruptivnih gmot je tu zelo mnogo vključenih v sestavo zemeljske skorje; ni čuda, da se to področje odlikuje po izredno bogatem rudnem bogastvu, pa da so tu že sledovi silno starega rudarstva. Med Toplico in Gornjo Moravo se razprostira obsežno sredogorje in hribovje z najvišjimi skupinami: Pasjača 1154 m, Radan 1409 m, Koznica 1227 m ob rudnatem Novem brdu, Kitka 1154 m, Vlajina 1441 m, Oblik 1310 m in drugimi, ki se znižujejo polagoma v kotlino in dolino ob Južni Moravi. Južno od prostrane, na znatne daljave ploske kotline Gornje Morave se svet znova vzpne in doseže v Skopski Crni gori, na meji Makedonije, v kotu med Pčinjo, Moravico ter Lepencem, 1651 m. Ta gorati svet sestoji največ iz kristalastih škriljevcev, tako rekoč kar pretkanih z eruptivnimi kamninami. Ni čuda, da se odlikuje po tolikšnem rudnem bogastvu. Tu je nastalo znamenito vsekakor najimenitnejše srednjeveško rudarsko mesto Srbije — Novo Brdo, katerega razvaline spominjajo še dandanes na izredno staro gospodarsko pomembnost, na ovršju hribovitega ozemlja severno od Gornje Morave, pa hkrati vzhodno od Kosova, okrog 1060 m visoko. Tu hrani zemeljska skorja v sebi obilo rud; železo, svinec, cink, mangan, žveplo, posebno pa zlato in srebro. Zlato in posebno srebro so kopali v srednjem veku v ogromnih množinah, pa ga uporabljali tudi za kovanje denarja. Rudarji so prišli semkaj iz tujih krajev (»Sasi«), pa trgovci iz Dubrovnika in Benetk, skratka: mesto Novo Brdo je slovelo daleč po svetu, kakor malokatero drugo na Balkanskem polotoku. Navaja se, da je imelo v XV. stoletju nič manj ko 40.000 prebivalcev.[1] V turški dobi je Novo Brdo hiralo in končno docela propadlo. Moderne raziskave bodo pokazale, koliko hrani notranjost še sedaj rudnih zakladov in kateri se bodo izkoriščali za moderno gospodarstvo.

Tukajšnji gorati svet ima sklenjene gozde le v višjih področjih, medtem ko je v nižjih legah šuma že zelo prerejena. Položna pobočja omogočajo obdelovanje v znatnem obsegu.

[1] Dr. Jevto Dedijer, Nova Srbija. Srpska knj. zadruga. Kolo XXII., br. 154. Beograd 1913. Str. 270 sl.

Vzhodno od doline ob Južni Moravi se vleče v prehodnem pasu med Rodopskim sistemom in Balkanom pogorje Suva planina, dosezajoča največ 1713 m, obdana z nekaj nižjimi stranskimi pogorji, ki so med njimi položene manjše gorske kotlinice z lažjo obdelavo in bolj zgoščenim prebivalstvom. Sicer pa je ta gorski predel pretežno živinorejski. Široko razvodno pogorje med porečjem Južne Morave in porečjem zgornje Strume je v vsem obsegu sredogorskega značaja, saj doseza s svojimi vrhovi višine med 1500 in 1900 m, a se najvišje vzpne v Besni Kobili 1922 m. Vse sredogorje južno od Suhe planine je iz metamorfnih škriljevcev, na gosto pretkanih z vulkanskimi kamninami. V Suvi planini in sosednih pogorjih na obeh straneh Nišavske doline prevladujejo mezozojske, največ kredne kamnine, med njimi obilo apnika, kar povzroča, da so marsikje kraške oblike, skalnate goljave v vrheh, pa hude strmine, a ob rekah tesne soteske in dôli.

Končno se onstran Nišavske doline visoko dvigne Balkan, Stara planina, ki poteka tod na državni meji med Bolgarijo in Jugoslavijo. Balkan sestoji v tem pogorju iz pestre množine kamnin, iz kristalastih škriljevcev, paleozojika ter trijade. Glavni hrbet se drži s svojimi vrhovi med 1600 in 2000 m, pa doseza v Midžoru 2169 m. Tu vidimo že prehode v visokogorske oblike. Ni čuda, da je ta gorski svet že primeroma slabo obljuden, pa da je živinoreja s planinskim pastirstvom poglavitna gospodarska osnova prebivalstva. Rudnega bogastva tu ni kaj prida, premogovne plasti so zastopane šele v severnejšem delu, ob srednjem Timoku, zlasti v okolišu Zaječara.

Med temi pogorji, gorami in hribi se vleče dolina Južne Morave, ki pomeni dejansko tako rekoč niz prostranih kotlin bodisi ob Moravi sami kakor tudi ob njenih pritokih. Južna Morava izvira v obližju kraja Binač (zato tudi Binačka Morava) v severnem bočju Skopske Crne gore, pa teče v svojem povirju po široki kotlini Gornja Morava, z obsežnim planim dnom v nadmorski višini 490 m. Ta obsežna, dokaj visoka kotlina predstavlja neposredno zvezo med Kosovim poljem ter Moravsko-Vardarsko dolino pri Bujanovcih; vodilno vlogo v gospodarskem sožitju in upravi v njej ima mestece Gnjilane.

V glavni Moravski dolini priteka od Preševa rečica Moravica. Dolina ob njej je le kos glavne Moravsko-Vardarske doline, v kateri se nahaja razvodje pri Preševu le 460 m visoko. V zgornjem delu Moravska dolina ni zelo široka, vendar ima dovolj široko plosko danjo ravnino, da je postala krepko gospodarsko, naselbinsko in upravno središče za široko gorato ozemlje. V njej je poglavitno gospodarsko središče mesto Vranje, v južnem delu manjše mestece Bujanovce, a v severnem Vladički Han ter Surdulica v stranskem, v kotlino razširjenem področju.

Med Vladičkim Hanom in Grdelico se Moravska dolina stisne v tesno Grdeličko klisuro, ki je v najtesnejšem delu (Momina klisura) prava deber, potem pa reka prestopi v prostrano kotlino Leskovško. Njeno dno obsega zelo prostrane ravne dele, ki se med njimi širijo nizke gorice, sestoječe iz mladotercijarnih hribin, usedlin mladotercijarnega jezera. Kotlina je postala znatna hidrografska sovodenj. Po njenih danjih ravnicah ob Moravi in njenih pritokih z nadmorsko višino okrog 220 do 250 m je v prevladi poljedelstvo, ki proizvaja tudi daleč znano leskovačko konopljo, osnovo prvotne stare tekstilne industrije (že dardanska konoplja je slovela). Po nizkih goricah cvete vinogradništvo, ki daje obilo izvrstnega vina, posebno okrog mesta Vlasotince. Vodilno mesto Leskovške kotline pa je Leskovac z blizu 20.000 prebivalci, ki je postalo eno najimenitnejših industrijskih krajev Srbije, s sedežem stare in sedaj modernizirane tekstilne industrije. V celem je Leskovška kotlina gosto naseljena, saj znaša gostota 75—100 ljudi na km^2.

Pod. 83. Tkanje ćilima v Pirotu.

Za modernizacijo gospodarstva, posebno pa za stopnjevanje industrializacije v Moravski dolini in v Leskovcu še posebno, bodo mnogo pripomogle nove hidrocentrale, ki jih gradijo južnovzhodno od Leskovca in Surdulice, na rekah Vrla in Vlasina. V gorovju 1204 m visoko ležeče Vlasinsko blato bodo zajezili v zbiralno jezero

in zlasti na odtoku Vlasini napravili sistem hidrocentral, izrabljajoč padec vode 950 m.

Severno od Leskovške kotline ostane Moravska dolina prav široka, pa se brž še razširi v obsežno Niško kotlino, ki se razprostira zlasti na široko proti zapadu, kjer preide v prostorno kotlino Toplico. Tudi Niška kotlina je na široko prekrita z goricami, sestoječimi iz mladotercijarnih hribin, usedlin iz jezerske dobe. Tudi na teh goricah dobro uspeva vinska trta in proizvodnja dobrega vina je tu prav velika. Niška kotlina je postala znatno sotočje, poleg manjših rek in rečic teko v Moravo tu Toplica od Z ter Nišava od V. Ob rekah se med goricami razprostira obsežna aluvijalna danja ravnina, ki je področje polja in travnikov. Ni čuda, da je v celem Niška kotlina zelo gosto obljudena, s 75—100 ljudmi na km^2. Po svoji legi in posebno po prometnem razpotju je postala osnova za važno prometno in gospodarsko središče. Niš je bil vodilno mesto široke pokrajine skozi dolga stoletja, nemara že tri tisoč let in je še danes s svojimi 45.000 prebivalci drugo največje mesto Srbije. Tu se od ceste in železnice na Skoplje—Solun cepi cesta in železnica na Sofijo—Plovdiv—Carigrad, vrh tega še normalna proga na Knjaževac—Zaječar do Donave ter nekoliko južneje tudi železnica na Toplico—Prokuplje z načrtom nadaljevanja na Kosovo—Metohijo ter do Jadrana. Izvrstna razpotna vloga je dala Nišu osnovo tudi za industrializacijo; tu so železniške delavnice, tu so tovarne, zlasti tekstilne, tobačna, pivovarna itd. In verjetno je, da se bo gospodarska podjetnost v Nišu še zelo stopnjevala. Blizu Niša je Niška banja.

Pod Niško kotlino se Moravska dolina zoži, vendar ima še vedno dokaj široko danjo ravnico, ob njej pa tudi precej na široko nizke tercijarne gorice, kjer so tudi premogovne plasti; izkoriščajo jih v premogovniku pri Aleksincu, ki je pomembnejše mesto. Šele pod Deligradom, pri Djunisu, preide Južna Morava v tesno sotesko Stalaćska klisura, zarezano neposredno v metamorfne škriljevce.

Nišavska dolina je prav slikovita pokrajina. Dasi je v velikem videti vzporedna z gorsko zgradbo Balkana, dejansko vendarle reže gorske proge in v njej se vrstijo manjše kotline, ki jih ločijo tesne, največ v apniške sklade vrezane soteske. Povirje Nišave se nahaja še na bolgarskih tleh, a prva večja kotlina, v katero prestopi, je Pirotska, z mestom Pirotom, sedežem imenitnega starega izdelovanja čilimov. Malo nižje teče Nišava zopet skozi sotesko, pa prestopi v kotlinico pri Beli Palanki. Za tem se previje skozi posebno tesno in slikovito Sićevačko klisuro ter prestopi v Niško kotlino. Tudi kotlini pri Pirotu ter Beli Palanki sta zapolnjeni z mladotercijarnimi sloji, ki so v njih lepo izoblikovane nizke gorice. V celem pomeni Nišavska dolina središče gorate, bolj živinorejske nego poljedelske pokrajine.

C. Kosovsko - Metohijska pokrajina

Pokrajinskemu značaju ozemlja ob Južni Moravi je najbolj podobna Kosovsko-Metohijska pokrajina. V glavnem obsega dve veliki kotlini, Kosovo in Metohijo, ki ju ločijo le primeroma nevisoki hribi, a obdaja na jugu visoka Šarplanina, medtem ko se na zahodu od Metohije vzdigujejo visoke gore Prokletij, segajoče z Mokro planino še na njen severni konec. Vse te gore imajo visokogorsko vrhovje z višinami med 2000 in 2500 m. Kopaonik na S od Kosova je že nižji, pa tudi znatno bolj oddaljen. Kakor je nižji severnovzhodni obod, kjer zložni prehodi posredujejo pota k Južni Moravi, podobno je nizek obod tudi na južnozapadni strani v severno Albanijo, kamor se odteka Drim, odvajajoč vse vode Metohije. Iz tega izhaja zgodovinska prometna vloga Kosovsko-Metohijske pokrajine, ki je pomenila posredovanje med osrednjim Balkanskim polotokom ter Jadranom v Medovskem zalivu, kakor tudi posredovanje med južnovzhodnimi ter severozapadnimi deli polotoka. Velika zgodovinska bitka na Kosovem v l. 1389. pomeni vojaškoprometni izraz te lege. Vsekakor samo iz neugodnih historičnopolitičnih vzrokov ta po prirodi nakazana vloga v prometni mreži sodobnosti ni prišla v primerni obliki do veljave, kar pa je podoba, da bo popravila že bližnja prihodnjost.

Vsekakor je le neodpustna zastarelost fevdalnega turškega političnega in gospodarskega ter socialnega sistema kriva, da izvrstna po prirodi nakazana prometnogeografska lega Kosovega polja ni prišla ustrezajoče do veljave. Železnica je stekla semkaj v sedemdesetih letih XIX. stol. od Soluna—Skoplja; a je držala samo do Kosovske Mitrovice. Dokler je trajalo gospostvo Turčije, se ni glede prometne mreže nič spremenilo. Šele v razdobju med obema svetovnima vojnama, v stari Jugoslaviji, so v začetku 30ih let zgradili normalnotirno železnico od Kosovske Mitrovice dalje ob Ibru navzdol do Kraljeva pa na Kragujevac, od koder teče že stara proga na Lapovo, priključek na veliko moravsko železnico. V gradnji je železnica od Kuršumlije skozi Podujevo (»Malo Kosovo«) na Prištino, kot del proge od Donave skozi Niš na morje. Od Prištine je že zgrajena za stare Jugoslavije proga na Peć v Metohiji, kot kos železnice, ki naj se nadaljuje do jadranske obale v Kotorskem zalivu. Ko bodo te železnice dograjene, bo šele prevzelo Kosovo polje tisto prometno geografsko vlogo, ki mu jo je nakazala priroda. Pripomniti je še, da se nudi v prirodnem položaju še izvrsten prehod proti morju ob Belem in ob Velikem Drimu navzdol, skozi severno Albanijo; načrt, zgraditi tod železnico do obale, bo ob prijateljskem in ob sistematičnem gospodarskem sodelovanju z demokratično Albanijo morda že kmalu dozorel do uresničitve. Končno nakazuje prirodni položaj še železniško zvezo na Sarajevo, na Bosno, kot kos

velike železnice, ki naj veže pokrajine v notranjosti po dolgem ob Jadranskem Primorju. S tem bodo postavljene osnove za mogočni razmah gospodarstvu na Kosovu, osobito ko razpolaga njega obod s tako velikimi rudnimi bogastvi.

Kosovo polje je velika tektonska udorina, 84 km dolga, a ne široka, saj meri na najširšem osredju le do 15 km, sicer pa le okrog 10 km ali še manj. Nastala je sredi tercijara in zalilo jo je jezero, ki je v njej trajalo zelo dolgo. Prekrita je z jezerskimi usedlinami, ki so na robeh razrezane v nizke hribe in gorice, medtem ko je v dnu obsežna aluvijalna ravan v nadmorski višini med 500 in 560 m. Jezero je imelo odtok bodisi na S proti Donavi, kakor tudi na J proti Egejskemu morju. In še danes je na Kosovem polju razvodje, pa celo bifurkacija; Nerodimka teče v Lepenac, Vardarjev pritok, a na razvodju pri Uroševcu oddaja del svoje vode v Sazlijo, izvirnico Sitnice. Glavna kosovska reka je Sitnica, ki teče po dolgem skozi kotlino, sprejema od desne pritok Lab, ob njem leži Malo Kosovo s Podujevim, — ter se na koncu pri Kosovski Mitrovici izliva v Ibar. Južni del danje ravnice je precej zamočen ali celo močviren, toda srednji in severni del je dovolj sušen, dasi so neposredno ob počasi se vijočih strugah dokaj razsežni zamočeni travniki. Za časa turške vladavine je postalo Kosovo pretežno živinorejska in pastirska pokrajina, toda dejansko ima izvrstne pogoje za poljedelstvo in je izven dvoma, da bo postalo še cvetoče poljedelsko področje. Gorski obod se odlikuje po velikem rudnem bogastvu in tu so bili v srednjem veku imenitni rudniki (Janjevo, Novo Brdo itd.), ki so dajali v glavnem zlato in srebro in po svoji veliki proizvodnji sloveli še dolgo v turške čase. Tudi za moderno gospodarstvo premore obod Kosovega polja izredno mnogo dragocenih rud, ki so jih celo že v dosedanjem, nenačrtnem gospodarstvu kopali na raznih krajih. Na severnem koncu pri Kosovski Mitrovici v Trepči je nastal še v stari Jugoslaviji z angleškim kapitalom velik rudnik svinca in cinka, z veliko topilnico v Zvečanu pri Mitrovici, ki je dajala tudi nekaj srebra. Zahodni obod Kosovega polja vsebuje velike množine kromove rude, ki so jo začeli kopati na več krajih, zlasti v zahodni okolici Uroševca. Okolica Prištine in Vučitrna premore tudi zaloge dobrega magnezita, ki so ga jeli kopati malo pred zadnjo veliko vojno. Toda celo še druge rude hranijo tla v obodu Kosova; bodoče podrobne raziskave bodo pokazale, če niso tudi še na vzhodni strani za moderno rudarstvo zadostne zaloge, nudeče poleg svinca in cinka tudi železo, pa srebro in zlato. Ko rud ne bo treba več izvažati, kakor je bilo v starem na pol kolonialnem stanju, se bo brez dvoma na Kosovu razvila domača predelava, tem bolj ko je tudi dober premog v bližini, na primer v dolini ob Ibru, a rjavi premog tudi v območju kotline same. Kakor se bo nekdaj tako rodovitno Kosovo preuredilo v napredno poljedelsko pokrajino z veliko proizvodnjo

Pod. 84. Pogled na Prizren.

žita, posebno pšenice, tako se bo tu razmahnila še industrija, ki jo bo podpirala tudi izredno ugodna prometna lega. Nastajala bodo nova mesta ob starih, ki so v njih v turški dobi tako mogočno gospodovali fevdalni begovski veleposestniki. Doslej je osrednje mesto Kosova Priština, ki se bo ob njej nemara tudi v bodoče držalo vodilno mestno naselje spričo razpotne prometne lege. Saj je Priština tudi sedež samouprave Kosmetske oblasti. Na severnem koncu se je razvila najbolj Kosovska Mitrovica, ki bo nedvomno ohranila svojo rudarsko-industrijsko privlačno silo in ostala napredujoče gospodarsko središče. V južnem delu ima zelo ugoden položaj Uroševac, z zložnim prehodom na Gornjo Moravo ter proti Prizrenu in na Drim.

Izredno ugodne naravne osnove Kosovega polja nam napovedujejo, da čaka to pokrajino še imeniten gospodarski razmah, pa da se bo tu gostota od dosedanjih 50—75 ljudi na km^2 v bodoče še zelo stopnjevala.

Metohija je razpoložena vzporedno s Kosovim poljem, a je nekaj krajša, pa širša kotlina. Tudi to je udorina, ki jo je v tercijaru zalilo jezero, pa pustilo v njej obilo usedlin, ohranjenih do danes v obliki slabo sprijetega peščenjaka in laporja. Zelo velik del dna v Metohiji zavzemajo danes gorice iz teh mladotercijarnih plasti; položne so, zaobljene, a na gosto razrezane, sposobne obdelave, pa pripravne tudi za vinograde. V znatnem delu kotline se razprostira kvartarna ravan, ki jo preprezajo rečice in potoki na gosto. Tako na južnovzhodni kakor na severnozapadni strani obrobljajo Metohijo mogočne visoke gore, iz katerih so se spuščali v diluviju ledeniki prav do roba ravnine, zlasti pri Peči in Visokih Dečanih. Zato je Metohija znatno nasuta z diluvijalnim prodom in peskom, preperelim v površinski plasti. Tudi danes nosijo reke s potoki dokaj drobirja v Metohijo, a dovajajo tudi obilo vode, ki jo kmetje uporabljajo za umetno namakanje. Metohiji se pozna, da je to brez dvoma v vsej Srbiji najbolj namočena pokrajina, z najbolj obilnimi padavinami, pa jako ugodnim, toplim podnebjem. S svojo danjo ravnino leži le 300—400 m nad morjem, a tudi gorice po njej se dvigajo samo nekako do 500 m. Vse vode iz nje odvaja Beli Drim skozi sotesko med Paštrikom in Koritnikom v Veliki Drim v Albaniji. Zato je Metohija zelo rodovitna pokrajina, sposobna za mnoge poljedelske sadeže, pa tudi za vinogradništvo. Velik del njenega površja, posebno goric, je še pokrit s hrastovim grmovjem, ki ga bo treba iztrebiti ter prenarediti v polje in travnik. Za živinorejo je bilo dobro namočenih trat ob strugah, a na razpolago so imenitni planinski pašniki v neposrednem sosedstvu. Najimenitnejša mesta so tu Peć, Djakovica in Prizren. Da so tu pogoji za velike hidrocentrale in za industrializacijo, je očitno.

Č. Gorski predel v Makedoniji

V Makedoniji se že na prvi pogled razločujeta dva dela, ki sta si različna v prvi vrsti po nadmorskih višinah in po podnebju, pa nadalje po prirodni vegetaciji kakor tudi po kulturnih sadežih ter poseljenosti. Zapadna Makedonija je znatno višja, a osrednja je znatno nižja, toda v mejnem vzhodnem pasu se svet znova močno dvigne. Dejansko je tedaj najnižji osrednji del Makedonije, ki je razpoložen po dolgem od SZ proti JV, ob Vardarju in njega sosedstvu.

Vsekakor je zapadna Makedonija najvišja, pa tudi zelo prostrana je, a med seboj ipak raznovrstna po kamninah in — reliefu.

Pod. 85. Pokrajina v Galičniku, gorskem področju zahodne Makedonije. Opozoriti je treba na obilno goljavo, kjer kvečjemu grmovje in posamezno drevje nadomestuje gozd. Značilna je močna gradnja domov. V ospredju ženitovanjski sprevod v živopisani narodni noši.

Nekako zahodno od Treske in Prespanskega jezera je gorovje iz slabo metamorfnih, največ paleozojskih škriljevcev, toda na njih so se ohranile znatne, ponekod celo prav velike zaplate mlajših, največ trijadnih kamnin. Celo marsikateri vrh je iz trijadnih kamnin, tudi iz apnenca, pa je zato dokaj priostren, kakor moremo reči na primer o Ljubotinu 2496 m. Šarplanina je eno najbolj dolgih, sklenjenih in širokih gorovij v naši državi, saj imamo

dejansko tudi v podaljšku tja do Debra redke prevale, ki so zarezani pod nadmorsko višino 2000 m. Mogočno gorovje se vzdiguje z Ljubotinom neposredno iznad Kosova, kar je pripomoglo, da je ta vogelna gora dobila tako širok sloves, ki ga po svojem čudovitem razgledu zares zasluži. Bolj proti JZ se dviga Črni vrh 2587 m, Rudoka do 2702 m v Turčinu, Vraca 2662 m ter gora Lera 2197 m zap. nad Gostivarom, ki se z njo zaključuje Šarplanina. Onstran globoko zarezane, slikovite gorske doline Radike se dviguje drugo dolgo pogorje, ki doseže z goro Korab 2764 m in ki je po višini prvi za Triglavom v vsej Jugoslaviji.

Južno in južnovzhodno od Šarplanine in Koraba leži sklenjeno gorat svet tja do kotlin Ohridskega in Prespanskega jezera, z mnogimi pogorji, dosezajočimi 1700 do 2200 m, pa vmes visokimi gorskimi dolinami in kotlinicami, toda z dnom v veliki nadmorski višini. V južnozapadnem delu Makedonije ležita sredi visokih pogorij, v katerih prevladujejo trijadni apnenci in kjer je obilo skalnate goljave pa kraške hidrografije (prim. Galičica 2255 m med obema jezeroma), kotlini Prespanska in Ohridska, dve tercijarni tektonski udorini, v katerih se je ohranilo jezero do danes. Prespansko jezero leži 853 m nad morjem in je globoko do 54 m, a Ohridsko jezero ima nadmorsko višino 695 m in je do 285 m globoko. Odlikuje se po starinskih ribah, po starinskem živalskem svetu, ki pomeni ostanek iz mladotercijarne favne, pozornost vzbujajoča redkost svetovnega zanimanja. Jezeri se odlikujeta po obilnem ribolovu, ki bo mogel doživeti še večji razcvet, kakor se bosta mogli jezeri uveljaviti tudi kot zdravilišče in kopališče. Ob jezerih je le pičla obrežna ravan, ki je dala osnovo za zgostitev poljedelskega in mestnega prebivalstva. Mestece Resen je antropogeografsko središče našega dela Prespanske kotline. V Ohridski kotlini stoji ob severnem obrežju starodavni Ohrid, znatno mesto v slikoviti legi s starimi arhitektonskimi zgradbami. Struga, znana po ribištvu, stoji tam, kjer teče Črni Drim iz jezera. V Drimovi dolini stoji ob sotočju z Radiko mesto Debar tesno med gorami.

Ob vzhodni strani Prespanskega jezera se vleče dolgo pogorje iz kristalastih škriljevcev s Peristerom 2600 m kot najvišjo goro, pa z Vičem 2128 m na jugu, že v Egejski Makedoniji, ločeč tri kotline med seboj: Kostursko s Kosturskim jezerom in mestom Kosturom, poseljeno še s slovanskim makedonskim prebivalstvom, Ostrovsko ali Kajlarsko kotlino z več jezeri, ter Pelagonijsko kotlino.

Pelagonijska kotlina je največja udorina v Makedoniji. Obdana je na vseh straneh s pogorji iz kristalastih škriljevcev. Na JZ se vleče Peristersko gorovje s Peristerom 2600 m, na vzhodu Morihovsko - Meglensko gorovje, v smeri od JZ proti SV, z najvišjo goro Kajmakčalan 2523 m v južnozapadnem delu in s podaljškom v pogorju Kožuf 2138 m, segajočem z nižjimi gorskimi pomoli prav do

Pod. 86. Tobačni nasadi v Makedoniji.
Pogled na pokrajino na vznožju Markovih kul ob Prilepu.

Vardarja. Na južni strani se razprostira v prisojni južni legi gorska kotlina Meglen, od koder se odpira nizki svet v prostrano Solunsko nižino. Na severnozapadni strani leži gorska pokrajina Morihovo nad srednjo Črno reko. Na severnem koncu Pelagonijske kotline se dviga obsežna gorska grmada Karadžica 2540 m.

Pelagonijska ali Bitoljska kotlina je obsežna ravan, po kateri zbira svoje vode Črna reka ter jih odvaja po tesni debri proti SV v Vardar. Ravan leži 560—620 m nad morsko gladino. Ima obsežne plane ploskve, sposobne za obdelovanje, le v bližini vodotokov, vijočih se v neštetih okljukih, je prevlažno. Vsekakor pa je to kotlina, ki je sposobna še lepega gospodarskega napredka, dosedaj pa gostota v njej ne znaša preko 25—50 ljudi na km^2. Z železnico

je zvezana preko prevalov na Babuni z glavno progo pri Titovem Velesu, a starejša železnica jo veže po grškem ozemlju s Solunom. V severnem delu je največje mesto Prilep, v sredi je največji Bitolj, po makedonsko Bitola, a v južnem delu, pripadajočem Grčiji, Lerin (Florina).

Prava nizka osrednja Makedonija se začenja šele s Skopsko kotlino. Toda nekako prehodno lego ima že Tetovska kotlina ali Polog. Tudi Tetovska kotlina je izrazita udorina, nastala vzporedno ob Šarplanini, ki se strmo dviga neposredno iz nje na vsej severnozapadni strani s svojimi najmogočnejšimi gorami, dajajoč ji zelo gorski značaj. Na južnovzhodni strani je obod Pologa nižji, a še vedno znaten in skoro sklenjen, dosezajoč v Suhi gori 1748 m, a v Žednu 1260 m. Kakor je Tetovska kotlina v oroplastiki zaključena enota in docela zaokrožena ter ujeta v gorski svet, tako je enotna tudi hidrografsko. Na njenem zgornjem koncu je povirje Vardarja, ki prestopa vanjo pri Gostivaru ter teče po dolgem po njej, zapuščajoč jo šele na spodnjem koncu na SV. Mnogi pritoki mu dotekajo od leve, pa so ga pritisnili docela na vzhodni rob, zakaj v svojih strugah dovajajo v burnem toku obilo sveže gorske vode, pa tudi hudourniških povodnji, in z njimi obilo drobirja. Domala vsa ravan v Pologu je nasuta z nasipino in naplavino iz Šarplanine. Tudi danes vode prečesto prestopijo struge ter povzročajo povodnji v obližju vodotokov. Zelo mnogo izkoriščajo struge ob poletni suši s tem, da vodo razpeljavajo po njivah in travniki (»vade«).

Polog leži s svojo danjo ravnino 400—500 m nad morjem. Ima še precej osorno podnebje; rastje na primer je za mesec dni v zaostanku za Skopljem, tako da vinska trta le slabše uspeva. Pač pa tu izvrstno uspeva pravi kostanj, ki ga gojijo kakor ne zlepa kje, podobno kot sploh izborno sadje. Pa tudi po poljskih pridelkih slovi Polog. Da ima imenitno osnovo tudi za živinorejo, je spričo gorskega položaja očitno. Vodilno mesto je Tetovo, na vršaju Tetovske reke, vardarskega pritoka. V gornjem Pologu je vodilno mesto Gostivar.

D. Nizki predel srednje Makedonije

Odlikujoč se po nekaterih podnebnih in gospodarskih posebnostih se vleče nizki predel Makedonije po dolgem ob Vardarju, v smeri od SZ proti JV. Očitno je, da je to stara depresija, ki se vleče v pravcu nadaljevanja Kosovega v nižinsko Egejsko Makedonijo ter v Solunski zaliv. Tu se je nahajala že zelo stara depresija, ki jo je v mlajših geoloških razdobjih ponovno zalilo morje ali vsaj jezero ter zapustilo v njej obilne usedline. Vidimo jih v površju v kamninah bodisi iz mlajše mezozojske dobe, iz zgornje kredne formacije, zlasti pa tudi iz starejšega tercijara ter končno nič manj obsežno iz mlajšega tercijara. Ob tem zelo širokem pasu mlajših

odkladnin, tektonskem jarku, ki se je ugrezal ponovno še v najmlajših razdobjih, so privrele na dan obilne vulkanske mase ter se razlile na površje na več krajih, posebno na široko med srednjo Pčinjo in srednjo Bregalnico, med Zletovom, Kratovom in Kumanovom. Tudi po hudih potresih se odlikuje ta nizki pas, kakor po mnogih toplih in rudninskih izvirkih, ki so dali osnovo za mnoge banje.

V najnižjih področjih tega osrednjemakedonskega depresijskega pasu so se v mladem tercijaru nahajala jezera in v njih so se nabrale mladotercijarne usedline, ki so ostale slabo sprijete in so razčlenjene v nizke gorice. Skoro brez presledka se razprostirajo od Preševskega razvodja in od izpod Kačaniške klisure ob Lepencu nad Skopljem pa do soteske v Železnih vratih (Demirkapija) ob Vardarju in do v kotlino Strumice. Zato je značilno za vso to nizko osrednjo Makedonijo, da je iz skoro samih nizkih položnih goric, močno peskovitih ali celo peščenih in glinastih. Le ob rekah so med goricami izoblikovane ravnice s kvartarno nasipino in naplavino, toda po večini le zmerne razsežnosti. Značaj površine v bočju sploh zelo spominja na mediteransko pokrajino. Nalivi dežja radi trgajo sipko pobočje ter odnašajo v hudourniških strugah drobir v množinah navzdol; vidijo se raztrgane rebri, globoko razorana pobočja, kjer nalivi odplakujejo sproti tudi vso preperelino. Borba zoper prehudo odplakovanje in izpiranje, zoper hudourniško divjanje, je tem bolj težavna, ker ni gozda, ki bi nudil zaščito in oporo sipki preperelini. Pogozdovanje je tedaj tu potrebno tudi kot pomoč borbi zoper hudournike. Težave pa bodo vedno spričo prevelike poletne suše in prehude sončne pripeke, kar razdirajočemu delovanju nalivov olajšuje škodljive učinke. — Te vrste preoblikovalni procesi se odigravajo v neki meri marsikje v zelo sušni, čez poletje jako razbeljeni balkanski notranjosti, toda tako močno, kakor v nizki osrednji Makedoniji, drugod vendarle ne. Tudi v tem pogledu imamo v nizkem Povardarju upravičeno občutek, da se nahajamo v modificiranem območju Sredozemlja.

Najbolj na SZ leži Skopska kotlina, med Skopsko Črno goro in Karadžico z obsežnejšo danjo ravnico v spodnjem delu, pri Katlanovem, obdana s širokimi goricami iz mladotercijarnih hribin. Proti S se vleče podoben nizek svet v porečju spodnje Pčinje, v Žegligovski kotlini, kjer prav tako prevladujejo gorice, prepletene z danjimi ravnicami ob vodotokih. V Skopljansko-Žegligovski kotlini imamo izrazito hidrografsko stečišče, in nanj se naslanja zelo močno prometno križišče. Že danes, v nepopolni izgradnji prometnih sredstev, se tu stikajo ceste in železnice, podobno kot v Niški kotlini. Izraz te razpotne postojanke je mesto Skoplje, ki stoji v stiku Vardarja in Lepenca ter prehoda ob Pčinji navzgor v Moravsko dolino. Podobno vlogo ima Kumanovo, ki pomeni izhodišče poti ob Krivi

Reki na Ćustendil in Sofijo. Skoplje gleda podobno kot Niš na starodavno preteklost; skozi tisočletja je bilo tu središče zgornjega Povardarja. In danes je tu glavno mesto ljudske republike Makedonije in središče makedonskega naroda, poklicano, da prevzame tudi vodilno gospodarsko funkcijo. Skoplje, ki ga Makedonci imenujejo Skopje, ima v letu 1948 že 91.257 prebivalcev.

Skoplje je zraslo na imenitnem prometnem razpotju. Od velike vardarskomoravske magistrale se tu cepijo velike poti v stranske pokrajine. Predvsem drži ob Lepencu pot na Kosovo in dalje proti S in SZ. Od Skopske kotline gre pot mimo Kumanova na Ćustendil in dalje na Sofijo, kjer pa doslej še ni železnice. Proti JZ teče od tod pot v Tetovsko kotlino in še dalje med gorami v zgornje Podrimje. Pot proti Jadranskemu morju pa je v neposrednem smislu zaprta s Šarplanino in njenim mogočnim južnim podaljškom, toda možna je v obeh ovinkih, ob Kosovu skozi Metohijo, pa ob Debru ali Ohridu skozi albanski Elbasan, do koder poteka prva albanska mladinska proga od morja pri Draču. V bodoče bo Skoplje nedvomno naglo napredovalo kot glavno mesto Makedonije, kjer se tako krepko razvija makedonska narodna kultura in kjer bodo posebnosti makedonskega podnebja in kmetijskega gospodarstva ustvarile osnove za zelo svojevrstno industrijo in sploh zelo vredno samosvoje gospodarstvo. Skoplje bo naglo napredovalo, a razvijati bo moglo zelo zanimive posebne poteze, ki ga bodo odlikovale med mesti nove Jugoslavije.

Ob spodnji Bregalnici leži valovito Ovče polje, največ iz peskovitih goric. Danja ravnica ob Bregalnici je sorazmerno ozka, nekoliko širša šele višje gor, kjer je pri vodilnem mestu Kočane znatnejše Kočansko polje; izrabljajo ga z umetnim namakanjem za pridelovanje riža. Na južnovzhodnem robu Ovčega polja stoji večje mesto Štip. Ob Vardarju je pomembno mesto Veles, nastalo tamkaj, kjer dosežejo Vardarsko dolino prelazi iz Pelagonijske kotline in je hkrati zložen prehod v Bregalniško dolino. Veles se je spričo tega nudil kot izhodišče za železniški odcep na Bitolj in na Kočane in s tem se mestu obeta znatnejši gospodarski razcvet.

Na široko ob sotočju Črne reke in Vardarja, predvsem pa med obema rekama se razprostira prostrani Tikveš, izoblikovan iz nizkih tercijarnih goric, s komaj omembe vrednimi danjimi ravnicami ob Vardarju in spodnji Črni. Gradsko na ustju Črne, nasproti antiškemu Stobi-ju, Negotin ter Krivolak ob Vardarju, pa Kavadar na jugu med goricami, to so znatnejši kraji v Tikvešu, a so v gospodarskem razvoju zaostalega značaja.

Pod Tikvešem se Vardarska dolina zoži. Tercijarne hribine se nehajo in hkrati se nehajo nizke gorice. Strmi bregovi se približajo od obeh bregov do struge, ki je izdolbena v živo skalo, v kristalaste škriljevce, ponekod, po veliki večini, pa v trde vulkanske kamnine.

Pod. 87. Ribiški čoln na Ohridskem jezeru.

Ni čuda, da si je mogel Vardar izdolbsti samo tesno deber, znamenito klisuro Železna vrata ali s starim turškim imenom Demir kapu.

Južnovzhodno od Železne soteske se Vardarska dolina zopet razširi, ko prestopi reka v nizko ležečo, do Ciganske klisure segajočo pokrajino okrog Valandova, Gjevgjelije in Dojrana, kjer smo dejansko že v obodu Solunske nižine, z obilico ravne površine in nizkih goric, z manjšimi zelo plitvimi jezerci, katerih največje, Dojransko, se nahaja še do polovice na našem državnem ozemlju. Z nadmorsko višino 40—70 m, odprt proti morju Solunskega zaliva, je nizki svet okrog Valandova, Gjevgjelije in Dojrana, ki so najpomembnejši kraji, dejansko že kos egejskega primorja in se odlikuje z zelo gorko zimo in vročim poletjem. To je najnižji del osrednje Makedonije, ki se odlikuje po skoro docela mediteranskem značaju. Gjevgjelijsko-Valandovska kotlina leži ob Vardarju med Demirkapijo in Ciganso klisuro, ki čeznjo teče sedanja grško-jugoslovanska državna meja. Kotlina je odprta proti Solunski nižini, a na severni strani zaprta z visokimi gorami, ki ima Vardar skoznje izdolbeno le tesno sotesko Demirkapijo. Nizka nadmorska lega (41—74 m) v

aluvijalni ravnici ob Vardarju še po svoje pripomore k prevladi južnega podnebja. Zato je tu docela mediteransko gospodarstvo, naslanjajoče se na umetno namakanje. Povsod gojijo murve in svilopreja je temeljna gospodarska panoga. Med nasadi murve sejejo pšenico ali povrtnino ali mak, goje vinsko trto in druge sadeže, tobak, susam, bombaž itd. Ko požanjejo ozimno pšenico, dozori še fižol na isti njivi. Na drugem mestu v gospodarstvu je tu sadjarstvo z vinogradništvom ter vrtnarstvo; sadovnjaki s trto se razprostirajo po goricah v obodu kotline, v njih največ smokve, breskve, mandeljni, češnje in dr. Ta bogata, gosto naseljena kotlina je kakor južnjaški vrt, a obdana z golimi visokimi gorami na severni in zahodni strani, edini zares mediteranski predel v naši Vardarski Makedoniji. Tudi vasi so po sredozemsko velike in zelo tesno sklenjenega značaja.

Podobno je z Dojransko kotlino, katere zapadni del nam pripada, s polovico Dojranskega jezera. Izmed vseh jezer Makedonije ima Dojransko najbogatejši ribolov; ribe lovijo pozimi, zato so hodili ribiči čez poletje na ribolov na druga jezera.

Obod Valandovsko-Gjevgjelijske kotline se odlikuje po obilici raznovrstnih rud, ki so že dozdaj dale osnovo za rudarstvo, ki pa bodo v bodoče imele še mnogo večjo gospodarsko vlogo.

Dojransko in Valandovsko kotlinico ograja od severa in jo zelo ščiti pred mrazom dolgo, a ozko, pa precej visoko pogorje Belasica (1880 m, na V 2030 m). Severno od nje leži zelo dolga, pa tudi dokaj široka kotlina Strumica, ob reki enakega imena. Odteka se že proti vzhodu v Strumo, toda po izobliki površja in po celotnem položaju je vendarle še del depresijskega področja nizke srednje Makedonije, kamor jo veže tudi podolje čez Radovište. V danji ravnini okrog 200—250 m nad morjem zastaja voda, a jo tudi umetno razpeljavajo za namakanje in za riževa polja. Največje mesto Strumica ima najbližji dostop skozi Valandovo na Vardarsko dolino.

Podolje Strumiške in Radoviške kotline pomeni nekoliko osamljeni vzhodni del nizke osrednje Makedonije. Severno in severnovzhodno odtod se razprostira zopet gorovje iz kristalastih škriljevcev, prepleteno do neke mere z vulkanskimi gmotami. Tu so na jugu Ograždeh 1744 m in Plačkovica 1754 m, proti S pa dolgo poldnevniško pogorje s Kadijico 1932 m; oklepajo povirje Bregalnice, visoko gorsko pokrajino Maleš. Na severu od Kočanske kotline se to pogorje drži široke gorske grmade Osogovske planine, dosezajoče v gori Rujen 2252 m. Vse te gore in pogorja tvorijo razvojni visoki svet med vardarskimi pritoki in Strumo ter pomenijo v celem visok gorski svet s popolnoma prevladujočim živinorejskim in pastirskim gospodarstvom. Proti vzhodu se bolj na kratko spušča v dolgo in enotno Strumsko dolino, a proti Z prehaja z gorskimi pomoli še v robna področja nizke srednje Makedonije, kakor sega

nizki svet ob Pčinji, Bregalnici ter Strumici še precej med gorovje Toda prav ta robni del vzhodnomakedonskih gorovij je gospodarsko zelo važen. Saj so v njem v severnem delu, okrog Kratova in Zletova, ogromne gmote ognjeniških prodornin, ki spadajo med najbolj prostrane v vsej Jugoslaviji. V genetični zvezi z njimi je veliko rudno bogastvo te pokrajine. Tu so dobivali srebro, baker, svinec in cink ter še druge rude. Središče tega že starodavnega rudarstva je bilo Kratovo, staro rudarsko mesto. Po pravici se naglaša, da so v zvezi s starodavnim, stoletja in stoletja trajajočim cvetočim rudarstvom uničili gozde na široko po severnovzhodni Makedoniji. V najnovejši dobi se tu obnavlja rudarstvo; zdaj kopljejo največ svinec ter cink, in sicer pri Zletovu ter Kratovu (Dobrevo).

Nizka srednja Makedonija se nahaja po glavnem delu v nadmorskih legah med 100 in 350 m, ponekod na robeh še nekaj višje, med Železno in Cigansko sotesko pa nekaj nižje. Spričo tega in po svojem položaju v zaledju Solunskega zaliva ima zelo svojske podnebne poteze. Zima ni nikjer drugod v notranjosti naše države tako mila kakor tu, dasi udirajo tudi semkaj mrzle poplave severnega zraka, ki obdobno znižajo temperaturo za precej pod ničlo. Povprečne januarske temperature pa se držijo ipak okrog ničle.

Udori premrzlega celinskega mraza branijo občutljivim južnim rastlinam, da ne morejo uspevati tu, dasi bi jim zelo visoke poletne temperature še zelo prijale. Poletje je tu jako dolgo, pa izredno vroče, toda zelo suho; izdatnejše padavine se nehajo s kasno pomladjo. Tu opravijo poljski sadeži zgodaj svojo rast, poletne mesece vsa trava uvene ali se celo posuši. Govedo se more prehraniti le s tem, da ga odženejo v planine, kjer ostane rastje sočno in sveže. V srednji Makedoniji pa je zemljišče sposobno kvečjemu za prav slabo pašo za drobnico, največ za ovce. Za polje in vrt se je treba nasloniti na pomoč umetnega namakanja, ki ga vidimo, kjer je količkaj mogoče: kadice dvigajo vodo iz rek in jo izlivajo na kolesih v vade, razpeljane po obdelani zemlji. Tu imamo tako rekoč kos celinske mediteranske pokrajine, tudi po tem, da je docela brez gozda, po večini celo brez drevja, sama prava stepa, kjer je celo za drva huda stiska. Ta svojevrstna pokrajina pa ima pogoje, postavimo, za kulturo riža; mnoga krajevna imena Orizari pričajo, kako je bilo nekdaj še bolj razširjeno pridelovanje riža (»oriz«). Dandanes ga je največ v Kočanski kotlini, za tem v Strumiški dolini. Ker imamo ponekod še zamočvirjeno zemljišče, na primer pri Katlanovu, je podoba, da bi kazalo osušitev združiti z upeljavo umetnega namakanja ter gojitvijo riža. Izkazalo se je, da je podnebje v nizki srednji Makedoniji pripravno in ustrezajoče tudi za gojenje bombaža, ki potrebuje zelo vročega, a suhega ozračja, pa dovolj vlage v tleh. Tudi kulturi bombaža se obeta velika bodočnost. Sicer je to zemljišče kakor nalašč za gojenje tobaka, maka-

afiona, pšenice, koruze, pa seveda vinske trte, marelic, breskev, sadja in zelenjadi. Oljka ne uspeva nikjer v našem Povardarju, kaj šele pomaranča ali limona. Pač pa sega semkaj še smokva, dasi v silno omejenem obsegu; zakaj v omembe vredni množini gojijo smokve samo onstran Železne do Ciganske klisure, okrog Gjevgjelije ter Valandova in Dojrana, sicer po drugod pa le po redko, še največ v Skopski kotlini, okrog Velesa in pri Strumici.

Zelo ugodno je tu podnebje tudi za murvo in sviloprejko, ki je imela svoje najboljše postojanke na JV v Gjevgjelijski kotlini. Toda podčrtati je treba, da je v turški dobi zanemarjeno gospodarstvo silno poslabšalo izrabo prirodnih možnosti, ki se človeku nudijo tu, pa da je poljedelstvo ostalo za mnogo pod tem, kar bi moglo dosezati in kar bo zagotovo moglo dajati v bodoče. Za živinorejo bo nemara tu vedno precej težko, zakaj na peskovitih nizkih goricah bo križ bodi za travnik kakor za pašnik za govejo živino. Tla se tu silno izsušijo in poletni vetrovi dvigajo tu ne le oblake prahu, marveč tudi drobnejši pesek ter ga prenašajo na velike daljave. S trdovratno vztrajnostjo bo tu treba obnavljati gozde. Pripomniti pa je treba, da se letna množina padavine giblje že v sumljivi bližini one meje, kjer več ne zadošča za rast gozda. Glede lesa bo nemara vedno potrebno tesno gospodarsko sodelovanje med nizkimi predeli ter visokim gorovjem.

Pač pa ima tudi nizka Makedonija, zlasti v svojem obodu, rudne zaloge, ki so že dosedaj dale osnovo za rudnike. Za elektrifikacijo potrebne vodne sile so skopo odmerjene, vendar ne prepičle v visokem zapadnem delu, ki je tudi najbolj namočen. Doslej se izkorišča Treska, v načrtu je vodna izraba v Radiki. Tu je v delu velika hidrocentrala Mavrovo.

III. Ljudske republike Jugoslavije po značaju ozemlja, gospodarstva in prebivalstva

UVOD

Spoznali smo v dosedanjem, kako se ozemlje FLRJ deli na predele po prirodi zemljišča, kakšni so ti predeli, kako se porabljajo v gospodarstvu in do neke mere tudi, kako se nam razodevajo v luči potreb in ciljev načrtnega gospodarstva. V glavnem smo, vsaj mimogrede, prikazovali karakteristiko teh predelov tudi po tem, kako pripadajo posameznim federalnim republikam. V naslednjem si bomo vzeli za nalogo, da pregledamo sistematično, iz katerih področij sestoje naše republike in v kakem razmerju je po prirodi in po naseljenosti prebivalstva med njimi razporejeno celotno ozemlje zvezne ljudske republike Jugoslavije.

Naše federalne republike so državnopolitična organizacija narodov, ki so se združili v zvezno skupnost Jugoslavije. Njihovo ozemlje je tedaj determinirano z razporejenostjo prebivalstva, pripadajočega istemu narodu, isti narodnopolitični skupnosti, ki se je odločila, da živi v federalni enotnosti. Ozemlje federalnih ljudskih republik potemtakem ni racionalno, ni po načrtu odbrano in omejeno. Od tod izvirajo mnoge neenakosti in neenakomernosti v prirodni obdarjenosti, v prirodnih svojstvih ozemelj teh republik. Na prvi pogled je razvidno, da je ozemlje naših federalnih republik zelo različne strukture in da so med njimi v tem pogledu zelo opazne, občutne in jako učinkovite razlike.

LJUDSKA REPUBLIKA SLOVENIJA

Slovenija je ozemlje, domovina Slovencev. Teritorij Slovencev je nemara med vsemi federalnimi enotami v Jugoslaviji najbolj od davnine določen, dasi je Slovenija kot upravnopolitična enota urejena in organizirana šele od leta 1918. dalje. Meje Slovenije na severu so meje, do koder je napredovala germanizacija v toku sto-

Pod. 88. Ozemlja federalnih ljudskih republik Jugoslavije.

letij in kjer je uspelo našim prednikom zmagovito kljubovati raznarodovanju. Še v sredi XIX. stoletja je tekla severna meja sklenjenega slovenskega ozemlja od Šmohorja v Ziljski dolini po vrheh Ziljskih Alp in čez Beljak ter čez Osojske Ture, čez Gosposvetsko polje in Štalensko goro na Svinjo planino pa čez spodnjo Labotsko dolino na Košenjak. Od tod teče po Kozjaku na severnozapadni konec Slovenskih goric pa ob Apaškem polju na Radgono in dalje okrog prekmurskega Goričkega po madžarsko-slovenski etnični meji. Napredovanje germanizacije v toku zadnjih sto let, pospeševano po učinkih imperialističnega nemškega kapitalizma, učinkovitega zlasti v mestih in trgih ter industrijskih krajih, v območju prometnih žil ter tujskoprometnih središč, je potisnilo narodno mejo ponekod bolj proti jugu, posebno v okolici Celovca.

Na zahodu teče meja Slovencev še vedno v bistvu tamkaj, kjer pred tisoč leti in več, od Pontablja čez zapadne gore Julijskih Alp na ustje Rezije, pa čez višine okrog Karmana na zaledje Tarčenta in nekako po stiku med Beneškoslovenskim hribovjem ter Furlansko nižino na zapadno in južno vznožje Brd ter ob zapadnem vznožju Krasa do morja.

Meja Slovenije napram Hrvatski se je izoblikovala istodobno, ko sta stari deželi Kranjska in Štajerska dobivali svojo pokrajinsko mejo na južni strani, mejo, ki je odločila o upravnopolitični in s tem gospodarski ter civilizacijski skupnosti ter usmerjenosti prebivalstva. Ta deželna meja se je naslonila na Sotlo, pač ker je to bila prva določno v zemljišču vidna reka, s pretokom od S proti J, od bližine Podravja do Save. Podobno je bila Kolpa edina reka v Dinarskem gorskem sistemu tega področja, ki si je vrezala svojo dolino, težko prestopen globok dol, prečno na dinarski pravec. Obe reki in dolini sta nudili fevdalnopolitičnim činiteljem srednjega veka obilo opore, da se naslonijo nanju. S tem je bila odločena

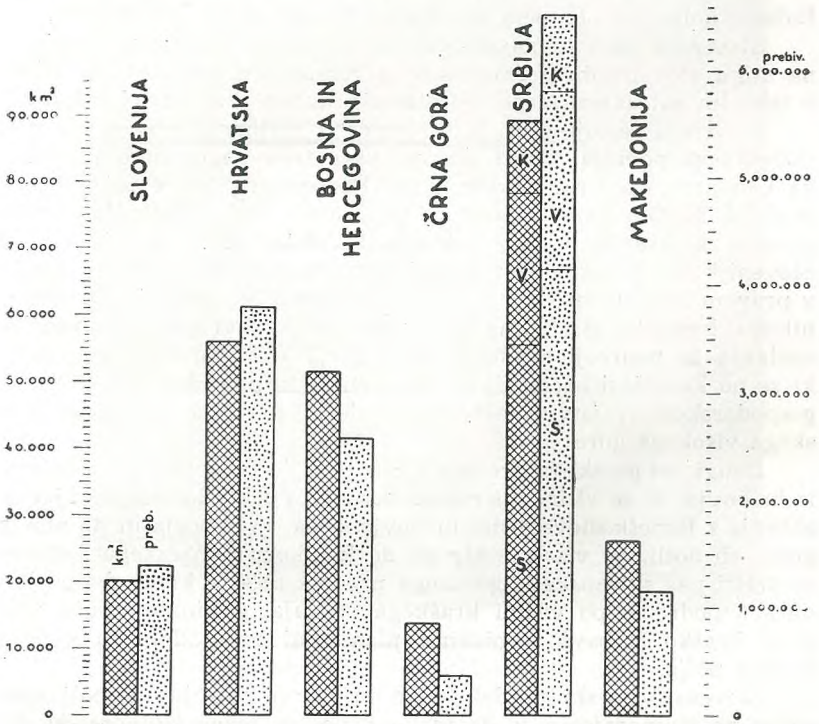

Pod. 89. Ozemlje in prebivalstvo ljudskih republik Jugoslavije v medsebojni primerjavi.

Diagram je izdelan na zveznem razmerju med ploskvijo površja (okroglo 256.000 km²) ter številom prebivalstva, ugotovljenim v marcu 1948 (blizu 16 milijonov); višina prebivalstvenega stolpca 1,600.000 ljudi (glej merilo na desnem robu diagrama) je enako visoka z enoto ozemeljskega stolpca okroglo 25.600 km² (glej merilo na levem robu). Ljudske republike, pri katerih je prebivalstveni stolpec višji od ozemeljskega, imajo gostoto nad državnim povprečkom, pri drugih treh pa razodeva višji ozemeljski stolpec, da so obljudene manj gosto, nego FLRJ kot enota.

usoda slovensko-hrvatske narodne politične meje. Samo v Istri je nastanek slovensko-hrvatske narodne meje potekel nekoliko drugače; tu je o njej odločilo predvsem priseljevanje uskoških doseljencev iz balkanskih dežel na prehodu iz srednjega v novi vek.

Odporno zoper tuje navale se je zmagovito ohranilo slovensko prebivalstvo v Prekmurju kot nekak etnični polotok, kot izboklina med nemškim in madžarskim prebivalstvom na nekdanjem zapadnem Ogrskem. Po večini je narodnostna meja med Slovenci in Madžari tod docela preprosto vidna; le nekaj je mešanih vasi v mejnem pasu, po večini pa mejijo docela slovenske na docela madžarske vasi v mejnem področju. Samo ozemlje rabskih Slovencev je ostalo še v sklopu Madžarske, izven teritorija LRS. Posega še prav v dno Rabske doline, v območju in okolišu Monoštra (St. Gotthardt).

Slovenija sicer ni najzahodnejša slovanska zemlja, a nahaja se na stiku slovanskih, germanskih in romanskih narodov in držav. S takšnim položajem se ne more meriti noben drug narod v Evropi.

Slovenija sestoji, dasi je sorazmerno majhnega obsega, iz jako raznolikega površja. Delež ima na vseh treh poglavitnih predelih, na Gorskem, na Primorskem in na Panonskem. Daleč najmočnejši je delež na Gorskem predelu in po pravici velja Slovenija za zelo gorato, za izrazito gorsko pokrajino. Vendar je ta gorski svet v Sloveniji dokaj raznoličen. Zakaj samo manjši del je zares alpski v pravem smislu besede, to je, da je iz visokega gorovja, iz »Snežnikov«, kakor se glasi označba v naši ljudski živi govorici. Nanj se naslanja še področje alpskega sredogorja v Pohorskem Podravju, ki se po kamninski sestavi, po licu reliefa in prirodni vegetaciji ter gospodarskem svojstvu močno razlikuje od pretežno apniškega alpskega visokega gorovja.

Drugi del gorskega predela v Sloveniji je iz alpskega predgorja, iz hribovja, ki se vleče v širokem pasu od Furlanske nižine, kjer se začenja z Beneškoslovenskim hribovjem, pa do Pohorja in do nizkih goric ob Sotli, od visokih Alp pa do kraškega Dinarskega sistema. In tretji pas slovenskega gorskega predela obsega kras, obsega Dinarsko področje po večini kraškega značaja, gozdnate visoke planote, kraško hribovje z nizkimi planotami ter podolji in končno kraška polja.

Slovenski gorski predel je po prirodnih pogojih najbolj sposoben za živinorejo in je dejansko danes pretežno živinorejski. Za poljedelstvo pripravne ploskve ima v kotlinah in širših dolinah ob Muri, Dravi, Savinji, Savi, Krki ter Soči. Vsebuje obilo dobrega rjavega premoga, pa tudi precej rud, posebno svinca in cinka ter živega srebra. Razpolaga z obilnimi vodnimi silami, ki že dajejo osnovo za velike in manjše hidrocentrale, premore tudi obilo lignita, ki se izkorišča za kalorične elektrarne. Slovenija ima že lepo razvito industrijo in obrt, za kar jo usposablja med drugim obilo delovnih

Pod. 90. Vinogradi v Slovenskih goricah.
Vinograde škropijo z modro galico zoper trtno uš.

moči in njih znatna strokovna izvežbanost. Toda še boljši bi bil položaj Slovenije, če bi imela več lastnih surovin in črnega premoga. V korist jej tudi ni periferna lega v razmerju z ostalimi republikami.

Slovenija ima tudi delež na Panonskem predelu, vendar ne več na pravi osrednji panonski ravnini, marveč le na panonskem obrobju, sestoječem iz obsežnih nizkih, pretežno vinorodnih goric, pa dokaj širokih obrečnih ravnin med njimi, ravnin, ki so nasute s prodom in peskom, pa se seveda ne morejo meriti, postavimo,

z vojvodinsko ravnino iz puhlice, marveč sličijo po svoji sestavi ravninam v predgorskih kotlinah. Tu so razen v predgorskih kotlinah najmočnejše postojanke slovenskega poljedelstva, medtem ko je na goricah težišče vinogradništva in sadjarstva pa tudi perutninarstva.

Končno ima Slovenija delež na Primorju. Ta delež niti ni tako majhen po prirodno dani razsežnosti in vsebuje še vse tipične gospodarske sestavine našega Jadranskega primorskega pasu z ribištvom, pristanišči, solarnami, z oljčnimi nasadi, sadjarstvom, vinogradništvom in obmorskim kamenitim krasom.

Toda, — kar smo zapisali glede slovenskega deleža na Jadranskem Primorju, potrebuje omejitve. Glavni del Slovenskega Primorja je namreč po volji zaveznikov, po sklepu mirovne konference v letu 1947. organiziran v posebno državo Svobodno Tržaško ozemlje. Tej samostojni državi pripada prvič mesto in pristanišče Trst, drugič vse slovensko obrežje od ustja Timave pri Štivanu Devinskem pa do konca na jugu, to je do reke Dragonje, in tretjič severnozahodni končni del hrvatske Istre od Dragonje pa do spodnje Mirne. To je v glavnem slovenska in hrvatska primorska zemlja, toda z obmorskimi mesti, v katerih živi mešano italijansko in slovansko prebivalstvo. V glavnem pa pomeni Svobodno Tržaško ozemlje v posebno državo organizirano Slovensko Primorje.

Posebej je treba poudariti, da je zahodni robni del Slovenskega Primorja mirovna konferenca v letu 1946. prisodila Italiji. In sicer zahodni robni pas Krasa, spodnji in zahodni del Goriške ravnine z glavnim delom mesta Gorice, južni robni kos goriških Brd, Soško ravan od Brd in ustja Vipave do morja ob ustju Soče in tja do Gradeža ter končno Beneško Slovenijo in Kanalsko dolino. Razen zadnjih dveh pokrajin je vse našteto področje pravi primorski svet, v katerem je slovensko prebivalstvo pomešano z italijanskim in furlanskim, ki pa tvori gospodarsko in sploh geografsko enoto s celotnim Slovenskim Primorjem.

Takšna je prirodna sestava Slovenije. Njeno gospodarstvo nima lahkih nalog, zakaj obilo je površine, ki je sposobna najbolj za gozd in kjer je gozdno gospodarstvo že sedaj najvažnejše. Dalje so na razgibanih hribih in gorah pogoji največ za živinorejo, a za poljedelstvo manj, razen na sorazmerno malo obsežnih ravninah in širših dolinah ob Muri in Dravi, Savi in Savinji ter Krki pa Soči. Vino spada med najimenitnejše slovenske pridelke, pa sadje, posebno jabolka na panonski strani ter češnje (zgodnje!) in češplje v Primorju, na Šavrinskem v STO tudi olive in smokve. Slovenski kmet proda po nekaj glav živine, zlasti telet in volov, toda po večini pojedo vse to v mestih in industrijskih krajih v domači deželi. Tudi kar pojedo po mestih prašičev, pokupijo le deloma po kmetih v Sloveniji, veliko tega in goveje klavne živine pride iz drugih fede-

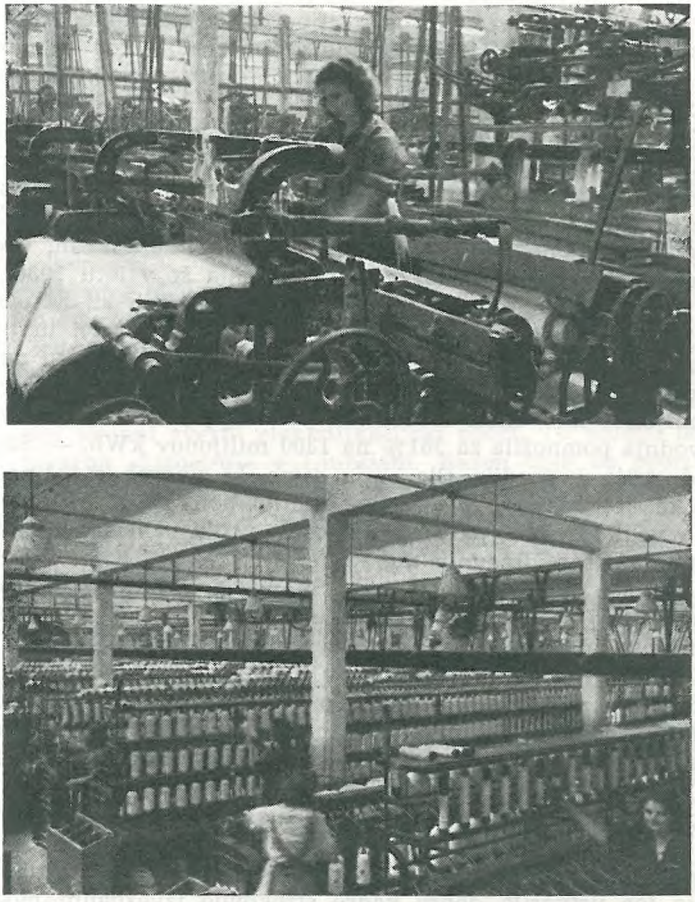

Pod. 91. Tekstilno podjetje v Sloveniji.
Predilnica (spodaj) in tkalnica (zgoraj).

ralnih republik. Pač pa Slovenija prodaja izven svojega ozemlja precej perutnine, zlasti kokoši, zelo mnogo jajc, nekaj medu, zakaj slovensko čebelarstvo je slovelo od nekdaj. S poljskimi pridelki zaklada slovenski kmetovalec domača mesta in industrijske pa pretežno živinorejske gorske kraje, pa še je treba živila uvažati iz drugih republik. Slovenskih kmetijskih pridelkov gre ven iz Slonije zelo malo, in sicer nekaj krompirja, ki ga pridelajo največ na sušnih prodnih ravninah, pa nekaj ovsa, fižola in še kakšna malenkost. Toda v zadregi smo, ako bi hoteli natančno navesti množino in predmete slovenskega kmetijskega izvoza, saj od leta do leta

koleba, predvsem po kakovosti letine, ki so na Slovenskem jako različne. K temu pridejo še kakšne drobnarije, kakor so gobe, ki jih je v naših gozdih obilo, jagode, borovnice itd., a po večini ostane vse to v domači urbanski porabi.

Velika je proizvodnja premoga v Sloveniji. Z njim so dana sredstva za gorivo, za ogrevanje, pa za pogon, v znatnem delu tudi za elektrifikacijo (elektrarni v Velenju in Trbovljah). Pa še so zelo znatne množine dobrega rjavega premoga, ki ga Slovenija daje drugim republikam, v prvi vrsti za kurivo na železnicah, v drugi za tovarne. V celem je Slovenija proizvajala še v letu 1936. 40% vsega premoga Jugoslavije. Močni so izvori vodnih sil za elektrifikacijo, posebno na Dravi, potem na Soči, pa na Savi in njenih pritokih. Elektrifikacija je še v razvoju, a osnove zanjo so na razpolago v zadovoljivi meri. V letu 1939. je proizvajala Slovenija 360 milijonov kilovatnih ur električne energije, a do l. 1951. se bo proizvodnja pomnožila za 361% na 1300 milijonov kWh. — Surovin za industrijo je nudila Slovenija sama le zmerno množino, a z načrtnim gospodarstvom se bodo izdatno pomnožile. Med rudami je zelo veliko svinca, pa nekaj cinka, a veliki svinčeni rudniki so še ostali onstran državnih meja. Verjetno je, da bomo odprli še nove rudnike za svinec in cink, v Sitarjevcu pri Litiji in drugod, kjer so nekdaj že kopali rudo. Pri Cerknem na Goriškem se obetajo izdatne množine bakrene rude. V Repčah pri Šmarju-Škofljici kopljejo barit, pri Trojanah antimon, v Črni kaolin. Posebno imeniten je rudnik živega srebra v Idriji. V prejšnjih časih so rude po veliki večini nepredelane izvažali. Izvrstne so snovi za izdelovanje cementa, za kar so največje tovarne v Trbovljah in pri Anhovem ob Soči. Tudi dobrega gradbenega kamna je obilo, apnika pa tonalita na Pohorju, kjer je tudi izvrsten marmor. Gline za opekarne premore Slovenija zelo mnogo.

Industrializacija je dosegla v Sloveniji že zelo razveseljivo stopnjo ter ustvarila dobre kadre strokovno izvežbanih moči, ki morejo nuditi osnovo za nadaljnje stopnjevanje. Zelo bi bilo pripravno, ako bi imeli doma železno rudo, da je ne bi bilo treba dovažati od drugod za močno razvito domačo železno in kovinsko industrijo na Jesenicah, v Štorah in Celju, v Guštanju in drugod. Zelo močno se je bila razvila tekstilna industrija, ki je dobivala domala vse surovine, volno, lan in bombaž, od zunaj. Precej volne bomo mogli oskrbeti doma, ko bomo sistematično obnovili ovčjerejo v planinah in na Krasu. Tudi nekaj lanu in konoplje bomo mogli pridelovati doma. Zelo dobro so se obnesli poskusi za gojenje sladkorne pese, ki jo bomo sadili v našem panonskem območju pa s tem stvorili osnovo za lastno sladkorno industrijo. Zalaganje s surovinami bo pomenilo precejšnjo brigo slovenskega gospodarstva. Med panogami, ki ji bomo posvetili prav posebno pažnjo, bo prava lesna

industrija, ki bo v bodoče predstavljala predelovanje raznovrstnega našega lesa, tudi bukovine, ter izdelovanje najrazličnejših lesnih izdelkov, papirja itd.

Prav poseben pomen bo imelo v Sloveniji pridobivanje nafte, ki se začenja v Prekmurju v južnovzhodni okolici Lendave. Za naše gospodarstvo bo ta nova oblika pridobivanja pogonskega sredstva izredno važno gibalo k novemu napredku. Podobno je izredno velikega značaja nova velika tovarna aluminija, ki nastaja v Strnišču na Dravskem polju, nedaleč od Ptuja; naslonjena na velike elektroenergetske vire iz dravskih hidrocentral bo predelovala boksit, ki ga bomo dovažali zlasti iz Istre.

V izvrševanju programa iz petletnega načrta bo Slovenija svojo kovinsko in strojno industrijo silno povečala in v letu 1951. bo proizvajala hidravličnih strojev 2500 ton, da se zagotovi z vodnimi turbinami skupni zvezni elektrifikacijski načrt. To nalogo bo prevzela tovarna »Litostroj« v Ljubljani. Razen tega bo proizvajala v l. 1951. 2790 ton gradbenih strojev za mehanizacijo gradbene stroke, pa 2120 ton kmetijskih strojev in orodja za mehanizacijo kmetijstva. Slovenija je tudi prevzela proizvajanje biciklov, ki jih bo l. 1951. izdelala 50.000 ter pisalnih strojev, ki jih bo proizvedla v l. 1951. 10.000. Proizvodnja litega železa se bo povečala od 588 ton v l. 1939. na 9520 ton v l. 1951. Iz tega načrta se dobro razvidi specializacija strojne in kovinske industrije v Sloveniji.

Ljudska republika Slovenije je merila v starem obsegu 16.269 km^2, kar je pomenilo 6,5% celotnega ozemlja Jugoslavije, a ljudi je štela po podatkih zadnjega ljudskega štetja v l. 1931. 1,140.128, to je bilo 8.2% vsega zveznega prebivalstva. S priključkom Slovenskega Primorja in Istre v septembru l. 1947. se je LR Slovenija znatno povečala; priključenega je s Slovenci poseljenega ozemlja v izmeri 3982 km^2 ter z nekaj manj ko 200.000 prebivalci, torej z zmerno gostoto. Areal LR Slovenije se je s tem povečal na okroglo 20.251 km^2, a prebivalstva je po rezultatih ljudskega štetja v marcu l. 1948 1,389.084. LR Slovenija predstavlja sedaj po arealu nekako 7.8%, a po številu prebivalstva 8.8% celotne zvezne Jugoslavije. Slovenija predstavlja tedaj po izmeri površja manjši delež Jugoslavije nego po številu prebivalstva, kar pomeni, da je naša ljudska republika gosteje obljudena nego povprečno Jugoslavija. Gostota v stari Sloveniji je znašala l. 1931 70.0 na km^2, v sedanjem obsegu pa znaša obljudenost Slovenije 68.6 ljudi na km^2. Rezultati novega ljudskega štetja so pokazali demografske učinke silnih ljudskih izgub za časa sovražne okupacije in v narodnoosvobodilni borbi in so potrdili hkrati domnevani prirodni prirastek v razdobju po osvoboditvi. Kadar bodo objavljeni podrobni podatki novega ljudskega štetja tudi za majhne in najmanjše upravne enote, se nam bodo razodele zanimive razlike med posameznimi predeli Slovenije.

V LR Sloveniji sedanjega obsega znaša delež njiv 17,4%. Na vinograde odpada 1,7%, a na vrtove in sadovnjake 1,8%. Na travnike je odmerjenih 17,2%, na pašnike 15,5%. Vsega skupaj pripada potemtakem na celotno obdelovalno zemljo s travniki in pašniki (kjer so vračunani tudi planinski pašniki), samo 53,6%. Končno je z gozdom poraslih 41%, a na docela neproduktivno zemljišče odpada 5,1%.

V tistem delu Slovenije, ki je bil vključen Jugoslaviji od leta 1918.—20., je bilo njiv z vrtovi, sadovnjaki in vinogradi 22,57% celotne površine, a v vsej etnografski Sloveniji 20,07% celotne površine, površina travnikov 16,02% (v vsej Sloveniji 15,92%), pašnikov 12,58% (v vsej Sloveniji 16,99%), travniki in pašniki skupaj 28,60% (v vsej Sloveniji 32,91%). Gozd je zavzemal 42,64% (v vsej Sloveniji 41,57%), medtem ko je na neproduktivno zemljišče odpadlo 6,19% (v vsej Sloveniji 5,45%).

K tem statističnim navedbam je treba dostaviti, da na Slovenskem tudi na njivah gojijo zelo mnogo sadežev, ki jih ali popolnoma ali vsaj deloma uporabljajo za krmo živini ali prašičem, postavimo, repo, korenje, deteljo, oves, koruzno slamo, rženo slamo (»otepe«) itd. Tudi iz tega se razvidi, kako je živinoreja najvažnejša panoga gospodarstva. Pristavimo pa naj še, da se do neke mere celo gozd vključuje v živinorejsko izrabo. Na planinah se po starih določbah pašne pravice nanašajo in raztezajo tudi na znatne dele gozda. Marsikje v gorskih področjih, kjer je stiska, kako zbrati za dolgo zimo v kratkem poletju dovolj krme, dovolj sena, si pomagajo tudi na ta način, da obrezujejo nekaterim drevesom (zlasti jesenom in hrastom) mlade veje (»vejnike«), pa jih pokladajo pozimi živini za krmo. Po drugod gozd pripomore živinoreji s tem, da jeseni kosijo steljo po gozdu, da obenem pograbijo listje in vse to porabijo za nastilj v hlevih. Ni pa na Slovenskem možnosti, da bi se, postavimo, tudi prašiči pasli na prostem, razen tu, tam v malem razmerju, zakaj manjkajo hrastovi gozdi, ki jih imamo sklenjeno le ponekod na panonskem obrobju, na primer Krakovo in Dobrava ob Krškem polju.

Če pogledamo razporejenost gospodarske delavnosti na Slovenskem, opazimo na prvi pogled, kako neenakomerno je. V celem imamo doslej na razpolago na žalost samo zastarele statistične podatke iz l. 1931. Takrat je bilo v vsej Sloveniji v obsegu Jugoslavije zaposlenih v kmetijstvu 60,93%, s svojci 60,35% celotnega prebivalstva, v obrti, industriji ter rudarstvu 21,03% (s svojci 21,91%), v trgovini in prometu z denarništvom 5,79% (s svojci 7,02%), v javnih službah, v svobodnih poklicih, z upokojenci ter rentniki skupno 12,25% (s svojci 10,71%). Odtlej pa je industrializacija na Slovenskem še močno napredovala. Za trdno moremo računati, da se je delež prebivalstva, zaposlenega izven kmetijskega gospodar-

stva, še zelo povečal. Še vedno pa so ostali mnogi predeli Slovenije še docela ali skoro docela kmetijski, posebno v južnem in vzhodnem delu, kakor tudi v večini Slovenskega Primorja. Naša industrija je razporejena jako neenakomerno, saj jo vidimo najbolj koncentrirano v naših glavnih kotlinah in ob njih, v zgornjem delu Dravskega polja ter v Dravski dolini, v Celjski kotlini s Šaleško dolino, v Ljubljanski kotlini in njenem neposrednem obrobju s Tržičem in Jesenicami, pa v glavnih dolinah Posavskega hribovja, zlasti ob Savi in spodnji Savinji pa v Črnem revirju Trbovlje - Hrastnik - Zagorje, a v Primorju ob Tržaškem zalivu, zlasti v Trstu ter v Gorici. Industrija se je tedaj koncentrirala v glavnem tam, kjer so nastala večja mesta pa v njihovih okoliših. Izven tega se je v starem razdobju naselilo sorazmerno malo večjih obrtnih in industrijskih podjetij. Samo glede žagarske industrije moremo reči, da je razporejena drugače, pa da se je naslonila ob poglavitna gozdna področja.

Gospodarski viri so bili človeku na Slovenskem na razpolago zelo neenakomerno. In sicer zaradi prirodne oddaljenosti od prometnih sredstev, ki ni dovoljevala postavljati v ustrezni hitrosti kmetijske proizvode na trg, do konsumenta, nadalje neproizvajanje električne sile, ki bi vabila na obrtno in končno na industrijsko podjetnost. Podrejenost tujemu kapitalu je povzročala, da se industrializacija sploh ni razvijala, marveč da je Slovenija ostajala nekako v polkolonialnem razmerju, prisiljena, da kupuje obrtno-industrijske izdelke iz tujine, pa hkrati ob premajhni domači možnosti zaposlitve delovno silo oddaja na tuje. V tem so bili v toku zadnjih sto let, ko se je pokazala silna kriza kmetijske proizvodnje in gospodarskega udestvovanja, poglavitni vzroki, da se je tako silno stopnjevalo izseljevanje slovenskega kmeta, pa tudi delavca; to ni bil le beg s kmetov na splošno, marveč izseljevanje v tujino, posebno v Ameriko, pa v Vestfalijo in Porenje ter Porurje, pa v Francijo itd. Na stotisoče ljudi je Slovenija oddala tujini na ta način; najbolj so bili naši izseljenci koncentrirani v Združenih državah Amerike, kjer je še danes največ njihovih potomcev.

Silno izseljevanje je povzročilo, da se število prebivalstva na Slovenskem ni večalo, kakor bi bilo pričakovati. Prirodni prirastek na Slovenskem se je občutno zmanjšal v novejši dobi ter je znašal v zadnjih letih pred hitlerjevskim napadom samo še 0,87% na leto. Dejanski prirastek je postal pred l. 1918. že zelo majhen in se je kasneje le nekoliko vzdignil.

V Sloveniji starega obsega je znašalo število prebivalstva ob zadnjem ljudskem štetju v letu 1931. 1,144.298. Izračunati je bilo mogoče, da bi se bilo to prebivalstvo do l. 1941. pomnožilo na 1,243.934, a do l. 1945. na 1,283.788 ljudi, ako ne bi bilo vojne in strašnih izgub. Prebivalstvo Slovenije v mejah po l. 1918. je v letu

1931. tvorilo še 8,2% celotnega prebivalstva Jugoslavije, a v letu 1945. bi predstavljalo samo še 7,7% od skupne vsote vsega ljudstva Jugoslavije. V Sloveniji se je prebivalstvo primeroma slabše množilo, pa primeroma bolj izseljevalo, nego v ostalih republikah Jugoslavije, zato je naša ljudska republika po številčni moči svojega ljudstva čim dalje bolj zaostajala za drugimi.[1]

Prebivalstvo ni enakomerno razporejeno po Sloveniji, v celem znaša gostota po stanju v l. 1931. 70.0 ljudi na km^2 (areal Slovenije v tem obsegu je znašal 16.269 km^2), a po stanju in mejah l. 1948. 68.6 ljudi. Naša republika je tedaj primeroma gosto obljudena, posebno gosto pa se nam pokaže naseljeno, ako vzamemo v poštev, da je zelo hribovita in gorata, pa da zavzema obdelovalna zemlja v njej primeroma skromen delež. Najmanj gosto obljudeno je naše visoko gorovje in sredogorje, podobno kot področje največjih kraških visokih planot, zatem področje našega hribovja, predalpskega in kraškega, kjer znaša gostota najčešče okrog 50 na km^2, po večini nekaj manj, ponekod pa tudi kaj malega več. Po nižjih hribih in gričih ter dolinah se je gostota povečala na 50—75 na km^2. Še višje se je gostota stopnjevala na ravninah, pa po vinorodnih goricah vzhodne in primorske Slovenije, kjer znaša 75—100 ljudi na km^2 ali celo 100—150; tako je na Murski ravnini, posebno v Prekmurju, pa ponekod na Dravskem polju, v Spodnji Savinjski dolini, v delih Krškega polja, pa v Brdih in Vipavi ter na Šavrinskem, pa tudi po vinorodnih Slovenskih goricah, v Dravinjskih goricah in na vzhodnem vinorodnem vznožju Pohorja. Najbolj gosto naseljena kmetijska pokrajina je Ravensko v Prekmurju, kjer se je gostota vzpela celo čez 150. Drugače pa moremo reči, da je povsod na Slovenskem, kjer se je gostota povečala preko 150 na km^2, že močno udeleženo obrtno-industrijsko ali rudarsko udejstvovanje. Saj je treba podčrtati, da

[1] V razdobju med obema vojnama se je prebivalstvo na ozemlju Slovenije prirodno pomnožilo samo za 0,87% povprečno na leto, ali v absolutnih številkah, za 11.750 ljudi. Istočasno se je na ozemlju Vojvodine prebivalstvo pomnožilo na leto povprečno za 0,44%, in sicer za 7360, torej še manj nego na Slovenskem. Toda v Bosni in Hercegovini se je pomnožilo ta čas za 2,27% na leto, to je za 62.560, v Kosmetu za 1,90%, to je za 12.000 ljudi, v Makedoniji za 1,84% ali za 49.370, v Črni gori za 1,72% ali za 6970, v Srbiji za 1,45%, to je za 54.830 ter v Hrvatski za 1,04%, to je za 30.000. V vsej Jugoslaviji je znašal prirodni prirastek skupno 1,367% ali absolutno vzeto okrog 210.000 ljudi povprečno na leto.

Za lažje razumevanje naj dodamo, da velja pravkar navedeni prirodni prirastek, za koliko je bilo v celem na leto povprečno več ljudi rojenih, nego jih je umrlo, seveda v normalnih mirnih časih. Ako prevedemo odstotke v delež večjih prebivalstvenih enot, moremo navesti: Na vsakih 10.000 prebivalcev se je več rodilo nego je umrlo: v Vojvodini 44 ljudi, v Sloveniji 87, v Hrvatski 104, v Srbiji sami brez avtonomnih področij 145, v Črni gori 172, v Makedoniji 184, v Kosmetu 190 ter v Bosni in Hercegovini 227 in končno v vsej zvezni Jugoslaviji skupaj 137 ljudi.

je v naših osrednjih kotlinah in ravninah velika gostota dosežena ob močnem sodelovanju obrtno-industrijske delavnosti. Samo kmetijsko gospodarstvo vzdržuje veliko gostoto domala le po panonskih ravnih ter vinorodnih predelih, v južnovzhodni, vzhodni in severnovzhodni Sloveniji.

Narodnostna sestava Slovenije se je do neke mere spremenila z izidom narodnoosvobodilne borbe, ko se je nemško prebivalstvo izselilo, posebno s Kočevskega, pa z Apaškega polja. Italijansko prebivalstvo je primešano samo v obmejnih mestih ob morju (Trst, Milje, Koper, Izola in Piran), ki so uvrščena v državo Svobodnega Tržaškega ozemlja, pa v Tržiču in Gorici, ki sta prisojena Italiji. Po veroizpovedi so katoliki v večini, evangeličane imamo le v Prekmurju (23.413), pa malenkostno v Ziljski dolini ter pravoslavne in unijate v Beli Krajini. Ljudska izobrazba je na ugodni stopnji, nepismenih je komaj še 5.5%, in sicer med moškimi 5.3, med ženskimi 5.8% (po stanju 1931, upoštevani le nad 10 let stari).

LJUDSKA REPUBLIKA HRVATSKA

Ljudska republika Hrvatska meri z Baranjo (okraja Batina in Darda) 52.884 km^2 ter je štela po stanju v letu 1931. 3,436.761 prebivalcev. Z osvoboditvijo in priključkom Primorja v septembru l. 1947., obsegajočega otoke Lastovo in dr., Zadar, Reko in večino Istre, v skupni izmeri okrog 3400 km^2 ter okroglo 300.000 ljudmi, se je površina Hrvatske povečala na 56.284 km^2, a prebivalstvo pomnožilo na 3,749.039, kakor je pokazalo štetje l. 1948. V sedanjem obsegu predstavlja Hrvatska po površini 21.9% celotnega areala zvezne Jugoslavije ter 23.8% vsega zveznega prebivalstva. Štetje je potrdilo, da je imela Hrvatska izredno velike krvave ljudske žrtve, da pa tudi tu niso bile enakomerno razporejene po vsej republiki, marveč so se v področjih s srbskim prebivalstvom še posebno stopnjevale.

Hrvatska obsega tedaj staro Hrvatsko-Slavonijo v vsem obsegu, pa Medjimurje, ki je bilo do l. 1918. vključeno v Ogrsko, pa Baranjo, ki smo jo po starem prištevali Vojvodini, večino Istre z otoki, pa Dalmacijo z otoki, razen Boke Kotorske. Ta sestava daje Hrvatski nenavadno obliko, saj sestoji iz dveh dolgih, a primeroma ozkih delov, ki se stikata nekako v sosedstvu Karlovške kotline. Zagreb, ki leži za prestolnico dokaj periferno, stoji vendarle v bližini osredja teh dveh sestavnih podolžnih področij.

Po prirodi tal je Hrvatska zgrajena dokaj raznovrstno, pa v bistvenih potezah jako ugodno. Predvsem ima zelo velik delež Panonskega predela; obsega sicer manjši del prave Panonske ravnine na vzhodu v Baranji ter najvzhodnejši Slavoniji, a vse Hrvatsko-

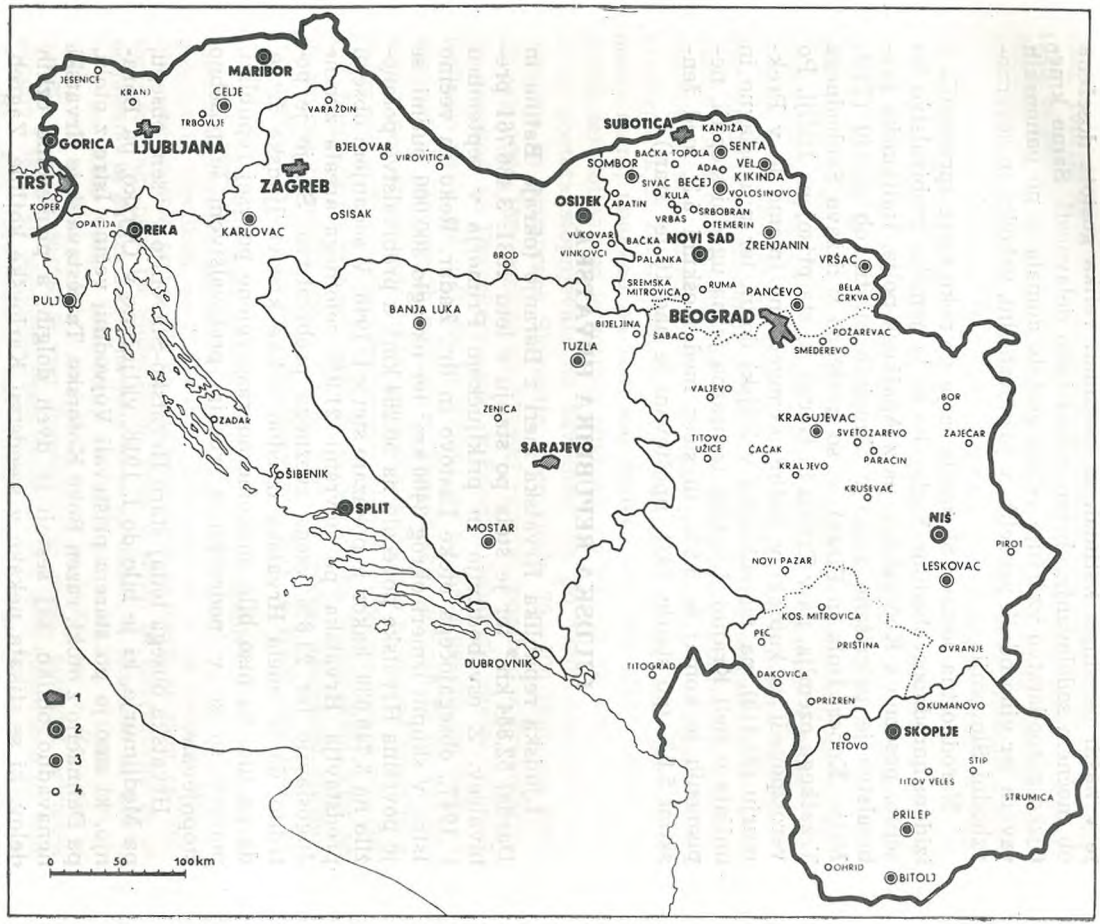

Pod. 92. Znatnejša mesta v ljudskih republikah Jugoslavije.

1. mesta z nad 100.000 prebivalci;
2. mesta, ki imajo med 50.000 in 100.000 prebivalcev;
3. mesta, kjer je prebivalcev med 20.000 in 50.000
4. mesta, ki imajo med 10.000 in 20.000 prebivalcev.

slavonsko medrečje in obsežno panonsko obrobje v Zágorju, ob Gorjancih ter v območju Karlovške kotline. Tu so že sedaj na razpolago zelo široke ploskve obdelovalnega zemljišča, ki jih bo mogoče s sistematičnimi melioracijami še izdatno povečati, zlasti v Posavini in Karlovški kotlini. Od Gorskega predela pripada Hrvatski primeroma manjši del, v glavnem Liško višavje z Gorskim kotarom, zakraseli dinarski pas, tako da je najvišja gora na Hrvatskem Velebit, visok le 1741 m (mejni Troglav v Dinari meri 1913 m, a Orjen 1895 m). Tretji sestavni del Hrvatske je Primorje, segajoče v izredno dolgem pasu od srednje zahodne Istre pa prav do bližine Boke Kotorske. Velika večina jugoslovanskega Jadranskega Primorja pripada potemtakem ljudski republiki Hrvatski, in sicer popolnoma vse naše jadransko otočje, ogromna večina obale, pa poglavitni del nizkega jadranskega zaledja, južna in srednja Istra ter nizka severna Dalmacija.

Po svojem reliefu vsebuje Hrvatska zelo enostavno ozemlje: široke panonske ravnine, z obilnimi nizkimi poplavnimi ploskvami. a tudi znatnimi površinami diluvijalne puhlice, pa majhne in velike osamljene panonske gore, obilo vinorodnih nizkih goric na panonskem robu. V Primorju obsega obilo docela golega skalnatega krasa, a vmes iz vododržnega peščenjaka in laporja sestoječe pasove, sposobne za njive in vrtove, posebno pa za sadovnjake, oljčne nasade in vinograde, dalje višje gore, vsaj do neke mere porasle s hosto, grmovjem ali celo z gozdom. Liško višavje je v vsem obsegu zakraselo, a skalnata goljava prevladuje vendarle samo v južnozapadnem pasu, v bližini morja, medtem ko je na vzhodu in zlasti na severu itak prekrita s preperelino, urejeno v polje in travnik, predvsem pa poraslo z dobrimi gozdi. Plitvi kras Slunjske planote na vzhodu ob Liškem višavju nudi skromne gospodarske možnosti, boljše pa nizki hriboviti svet Petrove in Zrinske gore, kjer so geomorfološke in gospodarske razmere podobno kakor v slavonskih osamelih gorah.

V celem moremo reči, da prevladuje dvoje področij: robni panonski svet in primorski svet, toda z velikim deležem kraških tal.

Hrvatska v novem obsegu, po priključitvi Istre, ima po zemljiških gospodarskih kategorijah prav ugodno sestavo. Njive zavzemajo 27.6% celotne površine, vinogradi nič manj ko 2.2%, vrtovi 0.9% ter sadovnjaki 0.9%; vsem naštetim zemljiškim kategorijam pripada skupno 31.6% površine. Na travnike odpada 8.4%, na pašnike 21.8%, na gozde 33.5%, na močvirja in trstja 0.3% ter na docela neproduktivno zemljišče 4.3%. Pripomniti pa je, da so velike razlike med gozdi v panonskem in gorskem področju ter tem, kar se je marsikje v stari Dalmaciji v katastrski statistiki označevalo kot gozd in kar se je povečini ohranilo v osnovi naših statističnih podatkov. V navedeni gozdni površini so obsežene tudi šikare, nizek

gozd ter neobrasla gozdna tla v izmeri nič manj ko 11.8% celotne površine. Nedvomno se bo moglo v načrtnem gospodarstvu obilo z gozdom poraslega zemljišča v panonskem področju spremeniti v polje, medtem ko se bo v Primorju in močno zakraselem gorskem predelu delež gozdne površine z umetnim pogozdovanjem krepko povečal.

Kakor nam nakazuje značaj zemljišča, podnebja in delež obdelovalne zemlje, je v Hrvatski poljedelstvo zelo močno v ospredju; pridelovanje žita, osobito koruze, pa pšenice, ječmena, ovsa, nekaj manj rži, pa krompirja je zelo razvito in panonski predel pridela teh pridelkov znatno več, nego jih potrebuje za svojo prehrano. Toda gorski in primorski predel pridelata žita in sploh poljskih sadežev mnogo premalo za svojo prehrano; morata jih dovažati iz panonskih področij. Zelo je pomembno gojenje industrijskih sadežev, ki ima svoje poglavitne postojanke v Baranji ter v Slavoniji, posebno v vzhodnem delu. Med nje spada posebno sladkorna pesa, ki jo predelavajo v sladkor v tovarnah v Belju, v Osjeku ter v novi, največji in najmodernejši tovarni v Županji ob Savi, nedaleč od Vinkovcev. Zelo mnogo gojijo tudi konopljo, ki ima veliko vlogo posebno v vzhodnih področjih. Pridelovanje cikorije je najbolj osredotočeno v zahodni Slavoniji ter v ravnih področjih ožje Hrvatske. Zelo je pomemben tobak v Dalmaciji, kakor tudi buhač. V bodoče bo kazalo čim večjo pažnjo posvečati imenitno vonjajočim mediteranskim rastlinam, pa živo cvetočim, ki se bodo dale uspešno uporabljati za raznovrstne predelave. — Zelo pomemben je še lan, ki ga pridelajo jako mnogo. Domače platnarstvo je še v sodobnosti med najbolj razširjenimi domačimi obrtmi, sloveče posebno v zvezi s prekrasnimi narodnimi vezeninami.

Živinoreja je tudi v panonskem področju Hrvatske zelo razvita; naslanja se na obsežne obrečne travnike in pašnike, s prevlado goveda in konj, pa prašičev. Tem so imenitne osnove v prostranih hrastovih gozdih in v veliki množini koruznega pridelka. Zato Slavonija zelo mnogo prašičev prodaja drugam, izvaža pa tudi obilico goveda. V gorskem in zlasti primorskem predelu morajo kupovati poljske pridelke, da krijejo svoj primanjkljaj v hrani, pa tudi živine imajo premalo za svoj užitek, razen drobnice, kjer morejo ovce tudi prodajati. Perutnine je v Primorju premalo, zelo mnogo pa je je v panonskem področju, kjer poleg kokoši posebno gojijo pure, race in gosi. Zato pa proizvajajo v Primorju mnogo izvrstnega močnega vina, ki ga obilo nudijo naprodaj v panonsko področje, zelo mnogo pa ga ostane še za izvoz v druge republike ali izven Jugoslavije. Razen tega pridela Primorje obilo olja; proizvodnjo bomo še močno povečali, zlasti z modernizacijo predelave. Potem prideluje Primorje tudi smokve, pa razno sadje za prodajo. Pošilja v Panonski predel in drugam obilo morskih rib, svežih in nasoljenih

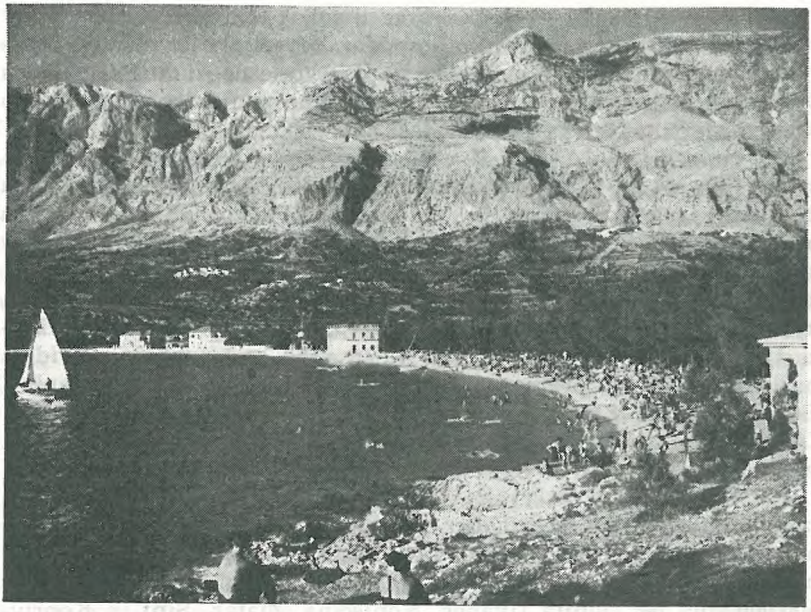

Pod. 93. Pri Makarski v Dalmaciji.

Tipična pokrajina v našem Primorju: spredaj kopališče na flišni obali, v zelenem flišno obrežje, kjer je v laporju in peščenjaku izvrstno zemljišče za obdelavo, za oljčne nasade, za sadovnjake in vinograde, a zadaj v apniku skalnate goljave Biokova.

ter konserviranih, a ribolov se bo mogel še zelo zelo stopnjevati. Razen tega nudi Primorje soli iz solarn na Pagu. Končno nudi Primorje panonskemu predelu izvrstna zdravilišča in kopališča v morju, doslej posebno mnogo v glavnih središčih tujskega prometa, na otokih Rabu, Lošinju, Hvaru, Korčuli, pa na obali v Crikvenici, Novem Vinodolskem, Kraljevici, pa seveda v Opatiji in sosednih krajih, v Kaštelih pri Splitu, v Makarski ter v Dubrovniku. Gorski predel nudi za oddih ugodne pogoje v Gorskem kotaru, kjer so lepi visoki gozdi, imenitno klimatično zdravilišče, pripravno tudi kot smučišče pozimi, pa Plitvička jezera. Panonski predel nudi dobre toplice in mineralne izvore za zdravilišča v Topuskem, v Krapinskih in Varaždinskih Toplicah, v Pakracu-Lipiku, Daruvaru in še tu in tam.

Hrvatska ima zelo močne gospodarske postojanke v gozdu in gozdnem izkoriščanju; odlikuje pa se po jako raznolikih šumah v Gorskem kotaru in nekaj tudi po pogorjih Liškega višavja ima delež celo še na iglastem gozdu, vendar v prevladi je bukev. Toda njeno glavno bogastvo je v hrastovih gozdih Slavonije. A smotrno

predelovanje lesa bo v bodoče brez dvoma dalo gozdom Hrvatske docela drugačno, mnogo večjo gospodarsko veljavo in od dosedanje raznolično, vsekakor popolnejšo gozdarsko-lesno industrijo. Toda prostrana področja v Primorju trpijo veliko pomanjkanje gozda, in tam je marsikje stiska bodi za les, bodi za drva.

V rudarski proizvodnji Hrvatska v celem ni bogata. Na panonski strani ima precej rjavega premoga in lignita, zlasti v Zágorju, toda dobrega rjavega premoga ji tam manjka. Pač pa ima v Primorju obilo boljšega premoga, največ starotercijarne starosti, in sicer v severni Dalmaciji ob Promini, v premogovnikih v Siveriću in Velušiću, pa v novoosvobojeni južnovzhodni Istri, v Raški in Podlabinju, kjer so premogovniki v legi, ugodni za prevoz po morju. Industrializacija v Primorju s Puljem in z Reko vred se bo mogla s pridom nasloniti na istrski premog. Rjavi premog so dajali rudniki Krapina, Budinšćina pri Zlataru, ter Novi Golubovac, pa še več manjših. Lignit so kopali pred vojno v okrog 15 premogovnikih, ki pa so bili vsi majhni.

Petletni zvezni načrt se v Hrvatski koncentrira predvsem na izkoriščanje velikih premogovnikov v Raši v Istri. Tudi republiški načrt ima v programu veliko povečanje proizvodnje rjavega premoga (v Golubovcu, Krapini, Ivanovem polju, Medjimurju) na 500.000 ton, ter lignita (Ivanec, Konjšćina, Zlatar, Sinj in Koprivnica) na 740.000 ton, skupno na 1,240.000 ton namesto 514.000 ton v l. 1939., kar pomeni povečanje za 241%.

V Primorju je velikega pomena boksit, posebno v okolici Drniša in v Istri; dal bo osnovo za domačo proizvodnjo aluminija, tako važnega za sodobno industrijo. Nekaj osnove je za to že postavljene s tovarno v Lozovcu nedaleč od Šibenika. Posebej je treba opozoriti na velike zaloge dobre tupine, izvrstnega laporja, potrebnega za izdelovanje cementa, v legah, ugodnih za prevoz po morju. Zato se je moglo že dosedaj zelo razviti izdelovanje cementa, posebno v Kaštelih, v okolici Splita. Na panonski strani je na razpolago obilica dobre gline, ki je nudila osnovo za opekarstvo in keramično industrijo.

Od ostalih rud premore Hrvatska primeroma malo. V Gorskem kotaru pri Lokvah kopljejo barit. Imajo tudi nekaj železne rude. Ob Zrinjski gori so imeli že dolgo pred vojno železni rudnik v Slavskem polju nedaleč od Topuskega; dajal je v letu 1937. le 32.907 ton železne rude. Še manjši je bil železni rudnik Bešlinac ter Vojnić, ki sta dala le 4500 ton na leto.

Hrvatska se odlikuje po tem, da ima imenitno bodočnost za proizvodnjo nafte. Naftonosno področje je ugotovljeno v pasu nekako od okolice Broda čez srednjo Slavonijo okrog Pakraca na Medjimurje, kjer so že dolgo v manjših množinah črpali nafto. V petletnem načrtnem gospodarskem obdobju bomo na veliko izvedli

pridobivanje domače nafte, posebno v osrednji Slavoniji pri Gojilu, ter se popolnoma osvobodili zavisnosti od inozemskega uvoza.

Hrvatska v ožjem smislu ima primeroma malo vodnih sil, pripravnih za hidrocentrale, spričo prevlade kraške hidrografije v Primorju in v visokem predelu, pa neznatnega strmca v Panonskih nižinah. Pač pa so na razpolago reke v nizki severni Dalmaciji, kjer imamo večje hidrocentrale že precej časa na Krki nad Šibenikom na več krajih ter na Cetini nad Omišem. Nudijo se tudi v plitvem krasu na vzhodnem vznožju Liškega višavja, kjer je že hidrocentrala na Kolpi pri Ozlju in na Korani. Pogoji za nove hidrocentrale so še na Korani in na Mrežnici in drugod, zlasti na zgornji Kolpi. Posebnega značaja so možnosti, da se izkoristijo kraške ponikalnice za proizvajanje električne energije, in sicer na ta način, da zgradimo dolge rove z višavja neposredno k bližnji obali. Ker gre pri tem za velike višinske razlike, v izmeri 400—600 m, so načrti zelo vabljivi tudi pri manjših vodnih množinah. Prvi tak načrt že izvršujejo pri Vinodolu, kjer so zajeli ponikalnici Ličanko in Lokvarko, pri vasi Lič in Lokve, južno od Delnic v Gorskem kotaru, da osnujejo veliko hidrocentralo. V petletnem gospodarskem načrtu se bo proizvajanje električne energije v Hrvatski povečalo za 292% na količino 950 milijonov kilovatnih ur v l. 1951. Med seboj bodo povezali elektroenergetske sisteme v Primorju, v Gorskem kotaru in v severnozapadni Hrvatski, a elektrovode bodo razpeljali tudi po Posavini in Podravini. Na zaključku l. 1951. bo imela Hrvatska že široko razpredeno elektrifikacijsko omrežje.

Dosedanja gospodarska struktura Hrvatske se še ni izoblikovala v znamenju zadostnega izkoriščanja danih prirodnih možnosti. Zlasti je bilo v preteklosti zanemarjeno Primorje, ki trpi posebno zaradi prepičlih in preslabih prometnih zvez z notranjostjo in ki ni moglo izkoristiti prednosti svoje lege ob morju. Hrvatska je največ predelovala proizvode svojega poljedelstva in živinoreje, z mlini, izdelovanjem testenin, mesnih izdelkov, špirita, likerjev, piva, v Slavoniji sladkorja itd. V novejši dobi so se precej razmahnile industrije, ki so izdelovale za domače prebivalstvo, kmetsko in mestno, bodisi iz domačih surovin, kakor tudi iz inozemstva uvoženih, na primer tekstilnih, železnih, kemičnih itd. Največ te industrije je koncentrirane v Zagrebu, pa v Karlovcu, v Varaždinu, v Sisku, v Brodu Slavonskem, kjer so bile velike izdelovalnice in popravljalnice železniških voz, pa v Osjeku.

V izvedbi petletnega načrta odpadajo na Hrvatsko zelo velike industrijske naloge. Izdelala bo velike množine raznovrstnih strojev in orodja, parnih kotlov, nosilnih žrjavov, naprav za rudnike in tovarne, raznovrstnih litoželeznih izdelkov, v kemični industriji bo prispevala izdaten delež celotne jugoslovanske proizvodnje. Velik del nove industrije bo nameščen v Zagrebu.

Hrvatska je močna v produkciji lesa. V panonskem področju je bila koncentrirana tudi lesno-žagarska industrija, ki se je v Slavoniji opirala na bližino glavnih gozdnih predelov in imela ponekod tudi posebno mrežo gozdnih železnic, na primer okrog Našic. Toda obsežni predeli v Panonskem področju so še docela brez industrije, popolnoma kmetijski, zlasti vstran od železnic in plovnih rek ter večjih krajev. Popolnoma kmetijsko je tu Liško višavje in tudi Primorje premore prav malo industrijskih središč. Izjeme so Reka in Pulj, do neke mere Split, pa Omiš in Šibenik. Ladjedelnice so bile tu le majhne, samo odsev nekdanje sloveče dalmatinske ladjedelniške delavnosti, ki jo je izkonkuriral veliki svetovni kapital. Dobra ladjedelnica na Korčuli je ohranila stari sloves v izdelovanju malih ladij, posebno jadrnic. V razdobju med obema vojnama so se samo nekoliko začeli poskusi v domačem ladjedelništvu, v Kraljevici, pa v Splitu. S petletnim gospodarskim načrtom pa nastopa nova doba tudi za ladjedelništvo v Hrvatski. Saj je postavljena v program zgradba trgovske pomorske mornarice v velikosti 600.000 brutoregistrskih ton, zraven tega pa vseh naprav za modernizacijo luk, svetilnikov in drugih tehniških naprav na obali. Že obstoječa in obnovljena ali nova gradbena in ladjedelniška podjetja v Pulju, na Reki, v Kraljevici, na Lošinju, v Splitu, na Korčuli in drugod bodo prevzela in izvršila ta dela, ki bodo zopet obnovila veliki sloves dalmatinskega in sploh hrvatskega pomorstva ter ladjedelništva.

V Dalmaciji je zelo slovelo pridelovanje likerja maraskina iz domačih višenj-marask. Svoj stari sedež je imelo v Zadru, pozneje se je zelo ojačilo v Splitu in Šibeniku. Ni pa Dalmacija skoro še poznala predelovanja vina. V petletnem načrtu je postavljen program, da se uredijo velike vinske kleti in da se sploh vse napravi, da se dalmatinska vina, o katerih je veljalo, da ne prenesejo dolgega prevoza, z umetnim kletarstvom usposobijo za izvažanje na veliko. Prospeh Dalmacije in sploh našega Jadranskega Primorja zavisi v veliki meri prav od dobre, vredne prodaje vina, ki je med poglavitnimi proizvodi primorske pokrajine. In če slovijo po svetu mnoga mediteranska vina, je bilo samo kapitalistično zanemarjanje našega Jadranskega Primorja in njegovega pridnega prebivalstva krivo, da so to vino tiščali na slabši stopnji. Zato si je naš petletni načrt vzel v program tudi izboljšanje vinogradov, zasajanje novih in obnovo starih, odpravljanje necepljenih trt itd. Tudi zasaditev 11.000 ha novih sadovnjakov se uvršča v ta program, kakor tudi razširjenje oljčnih nasadov na obrežju ter na otokih. In med prve naše izboljšave pojde tudi racionalizacija pridobivanja olja, ki je drugi izvrstni, vse nege potrebni proizvod primorskega kmetijstva. Pridobivanje smokev mora pomeniti eno najbolj učinkovitih sadjerejskih panog.

Velika briga bo v petletnem načrtu posvečena ribištvu, ki mora do leta 1951. povečati v Primorju v obsegu Hrvatske učinek ribolova na 47,180.000 kg rib. Moderniziralo se bo ribiško ladjevje in tehniška oprema, prav posebna skrb pa se bo posvetila racionalizaciji prevoza svežih rib do konsumentov.

Spričo tolikšne prirodne in gospodarske raznolikosti je zamenjavanje blaga, trgovina s pridelki in izdelki, v območju Hrvatske imela zelo važno vlogo, prav posebno zamenjava med primorskim in panonskim področjem, ki se med seboj izvrstno dopolnjujeta. Zato je v območju Hrvatske primeroma zelo velik del prebivalstva imel svojo gospodarsko osnovo v posredovanju te zamenjave, v trgovini. Še mnogo več pa bi bilo blagovnega posredovanja, ako bi Primorje v Hrvatski izpolnjevalo svojo poglavitno vlogo, ki jo nakazuje lega ob morju, ob tem velikem oknu v svet, ki bi moralo posredovati prehod na svetovna morja ne samo notranji Hrvatski, marveč tudi Bosni in velikemu delu Srbije, pa še drugim deželam. Zelo mnogo ljudi bi bilo našlo s tem zaposlitev, ako bi moderna prometna organizacija vršila naloge, kakor so jih opravljala preprosta stara prometna sredstva z jadrnicami, pa s tovorjenjem po kopnem.

Vsa ta gospodarska struktura se nam zrcali iz poklicne statistike, ki nam pripoveduje, da je bilo v Hrvatski v letu 1931. v kmetijstvu zaposlenih 76.4% celotnega prebivalstva, v obrti, industriji ter rudarstvu 11.1%, v trgovini, prometu in denarništvu 5.1%, pa v javnih službah, svobodnih poklicih 3.8% ter v ostalih z upokojenci ter rentniki 3.6%.

Najslabši so bili življenjski pogoji v dinarskem področju, posebno v Liki ter v Primorju, bodisi v Hrvatskem Primorju kot v Dalmaciji. Zato tamkaj domača gruda ni mogla nuditi obstoja vsemu prirodnemu prirastku in začelo se je že zgodaj izseljevanje na tuje, posebno v Ameriko. Ogromno izseljencev je raztresenih po svetu iz Hrvatske, ogromno naših ljudi je vključil v svoje izkoriščevalno delo tuji kapital domala po vsem svetu, pa z njihovo energijo kopičil svoje dobičke, medtem ko je ljudstvo v domovini ostalo siromašno. Ogromno delovnih rok je prispevalo v podjetjih široko po svetu v Ameriki in Avstraliji pa po evropskih deželah pri gradnji najtežjih stvari in več sto tisoč rojakov je še danes zunaj v tujini in njihovi otroci in vnuki se polagoma odtujujejo svojemu rodu. Nemara nobena jugoslovanska dežela ni dala toliko izseljencev v tujino kot Hrvatska.

Koliko je ljudi danes v Hrvatski, je moglo natančno in zanesljivo ugotoviti šele novo štetje. Zakaj tu so se izvršile velike spremembe. Strašna nasilja, ki so jih izvršili Nemci, Italijani in ustaši nad prebivalstvom, zlasti nad srbskim življem, je silno razredčilo prebivalstvo, pa seveda ne povsod enakomerno, marveč, kakor je bilo razvidno že iz starih poročil, prav posebno mnogo v

Liki s Kordunom, pa v Baniji itd. Druga velika sprememba je v učinkih izselitve Nemcev, ki jih je bilo največ v Slavoniji, na splošno kolikor bolj na vzhod, tem več. Končno se je precej ljudi iz siromašnih in v osvobodilni borbi najbolj prizadetih področij preselilo na zapuščena nemška kmetska posestva v Slavoniji, mnogo pa jih je odšlo v Vojvodino ter se tam naselilo za stalno. Naposled je vredno omeniti, da je nekaj ustašev zbežalo z okupatorji ter ostalo v inozemstvu. Celo v Primorju so spremembe, ker se je nekaj Italijanov izselilo. Te velike spremembe so znatno predrugačile prebivalstveno sliko v Hrvatski, toda treba bo posebnih proučitev v podrobnem, da se nam bo razodela dovolj natančna slika novega stanja in celotni demografski učinek nastalih sprememb.

Pravoslavnih Srbov je bilo v l. 1931. v Hrvatski 633.000 ali 19% vsega prebivalstva. Od narodnih manjšin so ostali Madžari, ki jih je največ v vzhodnih delih Hrvatske in v Baranji; leta 1931. jih je bilo 69.000. Prav tako je v Slavoniji tudi nekaj Čehov in Slovakov (1931: blizu 50.000). Število Italijanov je bilo v Hrvatski docela neznatno. S priključkom Istre, Reke ter Zadra se je število Italijanov zvišalo za 90.000.

Podrobne proučitve novega štetja nam bodo nudile pregled, kako se je predrugačila ta čas gostota obljudenosti. Po stanju v letu 1948. znaša gostota v sedanji ljudski republiki Hrvatski 66.6 na km^2. Toda gostota je bila zelo neenakomerna. Najmanjša je bila v Liškem višavju, kjer je znašala v vsem obsegu samo 25—50 na km^2, podobno kakor tudi na nekaterih otokih, na primer na kvarnerskih in na Braču. Sicer pa je znašala na kopnem v Dalmaciji med 50—75, kar pomeni za to siromašno zemljišče že preobljudenost. Saj je znašala podobno v veliki večini hrvatskega panonskega področja, od Karlovca do Srema. Toda v zgornji Podravini je znašala 75—100, a v Zágorju in Medjimurju celo 100—150, kar pomeni hudo preobljudenost. Hrvatska druži tedaj v sebi področja zelo različne obljudenosti.

LJUDSKA REPUBLIKA BOSNA IN HERCEGOVINA

Bosna meri 51.348 km^2 in je imela po štetju l. 1931. 2,317.672, a po štetju v marcu l. 1948. 2,561.961 prebivalcev, kar pomeni 20.0% celotnega zveznega ozemlja in 16.6% oziroma 16.3% vsega zveznega prebivalstva. Po arealu je tedaj skoro natančno enaka Hrvatski medtem ko po ljudstvu močno zaostaja. Toda po značaju površja najbolj spominja na Slovenijo, ki jej je v tem pogledu od vseh federalnih republik Jugoslavije najbolj podobna in ima tudi dokaj slično površinsko sestavo.

Bosna obsega dele vseh treh osnovnih predelov našega zveznega državnega ozemlja, toda v nesorazmerno velikih deležih, zelo podobno tako kot Slovenija. Daleč največji del Bosne pripada Gorskemu predelu, ki zavzema veliko večino celotnega republiškega površja. Na severu je udeležena Bosna še na dokaj obsežnem pasu Panonskega predela, vendar jej pripadajo le robne ravnine ob Savi

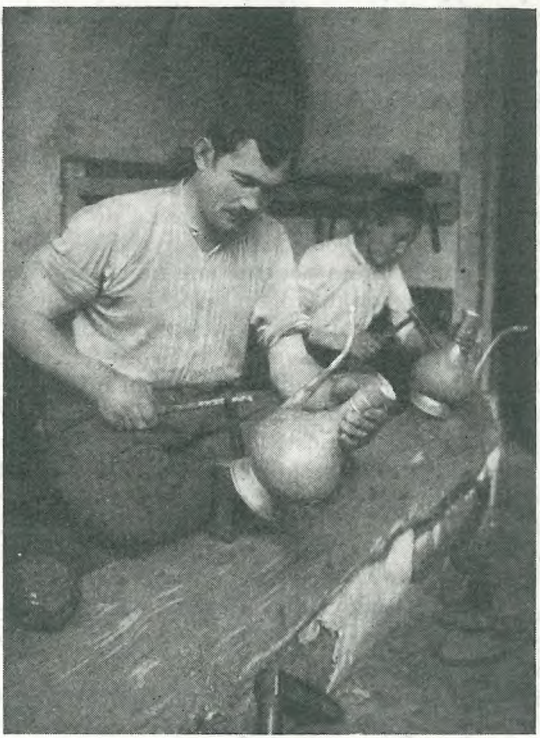

Pod. 94. Rokodelsko delo v Bosni.

ter pas nizkih tercijarnih goric, ki jih obrobljajo na južni strani od mejne Une do mejne Drine. Na jugu pripada ljudski republiki Bosni še kos Primorskega predela v nizkem področju Hercegovine ob Neretvi ter njenih spodnjih pritokih. Na enem kraju sega Bosna v ozkem pramenu celo do morske obale, in sicer pri Neumu nedaleč južno od Neretvinega ustja, medtem ko je Sutorina priključena Črni gori.

Bosna je enotna republika po upravi in celotni ureditvi, dasi se njen južni del že skozi stoletja označuje s posebnim imenom Her-

cegovina in je bil svoj čas samosvoja pokrajina v političnem smislu. Zato se republika imenuje najčešče s širšim imenom Bosna in Hercegovina, dejansko pa Hercegovina ni morda avtonomna pokrajina.

Pri ljudski republiki Bosni presenečajo današnje republiške meje. Posebno so videti neprirodne na primorski strani, kjer ločijo od celinskega zaledja Dalmacijo. Zlasti vzbuja presenečenje meja na južnem področju, kjer le nekaj kilometrov široko ozemlje loči Bosno-Hercegovino od morske obale; to ozko obmorsko ozemlje od Neuma do Sutorine je nekdaj pripadalo samostojni republiki Dubrovniku, pa je bilo kasneje priključeno Dalmaciji ter je ostalo v sklopu Hrvatske. Meje Bosne se držijo tedaj starih historičnih mejnic, in sicer tako na dalmatinski strani kakor napram Črni gori, Srbiji ter Hrvatski na SZ in S. Dejansko obsega danes Bosna in Hercegovina vse tisto ozemlje, ki je bilo ostalo v turški oblasti na severnozapadnem delu Balkanskega polotoka do l. 1878. in ki ga je takrat okupirala ter l. 1908. anektirala stara Avstro-Ogrska. V mejah Bosne so potemtakem podedovane meje ozemlja, ki je ostalo v sklopu Turčije v razdobju, ko se je ob osvajanju stare cesarske Avstrije na severu, pa osvojitvah Beneške republike v Dalmaciji, a na vzhodu in jugovzhodu ob osvoboditvi Srbije ter Črne gore krčila turška oblast. V današnjih mejah Bosne je ohranjena dediščina mejnih premaknitev v razdobju umikanja turške oblasti, v XVIII. in XIX. stoletju. Mogočne vrednosti Dalmacije za promet se morejo izkoristiti pač le, ako se vzamejo za načrt enotni pogledi, kako je izpeljati prometne zveze skozi Bosno-Hercegovino do morskih pristanišč na dalmatinski obali. Določno odseva iz tega, kako so ljudske republike okrog Bosne navezane med seboj na skupno gospodarsko politiko.

Priroda površja v Bosni je za gospodarsko izrabo dokaj raznovrstna, v celem pa še jako zadovoljujoča. Na severu zavzema Bosna še prav obsežne ploskve ravne Posavine, kakor tudi ne majhne danje ravnine ob spodnjem toku savskih pritokov Sane z Gomionico, Vrbasa z Vrbanjo, Bosne s Sprečo. Tu so že sedaj prostrana polja, a areali njiv se bodo mogli z melioracijami, z osušitvijo in regulacijo vodotokov, še izdatno povečati. Tudi na goricah in nižjih hribih ob Posavini je še obilo obdelanega zemljišča, saj so tu pobočja jako položna, pa prekrita z obilico prepereline. Tu so pogoji za dobre vinograde, zelo prostrani pa so po goricah, kakor po ravnem sadovnjaki s slivo, ki je dosegla svetovni sloves, in sicer kot sveže sadje ali posušena ali predelana v pekmez ter v slivovico. Tudi za drugo sadje tu prirodni pogoji niso slabi. Kolikor bolj se hribovje proti jugu zvišuje, toliko bolj stopa pred poljedelstvom v ospredje živinoreja. Toda tudi v ravnih in nižjih področjih severne Bosne je gojenje živine zelo razširjeno. Bosanska živinoreja ima na razpolago dobro namočene sočne travnike in pašnike, zato redijo bosanski

živinorejci poleg obilice drobnice tudi mnogo goveda in konj. Prevladujejo pasme bolj majhne rasti, ki jih bo racionalno kmetijstvo velevalo zamenjati z večjimi. Sirarstvo je že do sedaj doseglo precej razvitka, a je potrebno še nadaljnjega stopnjevanja. V višjem hribovju in sredogorju srednje Bosne, prav posebno pa v področju visokih dinarskih planot na zahodu in jugovzhodu prevladuje živinoreja popolnoma. Saj ima na razpolago dobre planinske pašnike v visokih legah in planinsko gospodarstvo je tu jako razvito. Povsod tod so na planotah obsežna planinska naselja, kamor se čez poletje preseli znaten del prebivalstva s svojo živino. Ovca in govedo, to sta poglavitni domači živali, toda tudi konja zelo gojijo. Saj ga imajo po ogromni večini, ne da jim vozi, marveč najčešče tovori blago in ljudi. Tu je doma oni znani bosanski konjič, ki je sicer sorazmerno majhna in bolj drobna žival, toda izredno vztrajna, utrjena in zanesljiva, tako da se je bo kazalo držati tudi v bodoče, dokler bo prevladoval te vrste promet. V nižji Hercegovini se mu pridružuje oslič. Mnogi pretežno živinorejski predeli visoke Bosne in Hercegovine potrebujejo za prehrano žitnih pridelkov, za kar morejo oddati svoje živinorejske proizvode. Zakaj poljedelstvo v ožjem smislu je na prvem mestu ali vsekakor zadovoljujoče razvito le v nižjem severnem področju, sicer pa le v širših planih dolinah ob večjih rekah ter v kotlinah, ki razpolagajo z obsežnejšimi planimi površinami. Kraška polja so na splošno mnogo bolj prikladna za živinorejo, po večini pa čakajo še na osušitev. Mnogi hriboviti in gorati deli Bosne bodo ostali nemara vedno najbolj prikladni za živinorejo, podobno kot velik del Slovenije. Stremljenje pa bo moralo biti tudi tu, da se vse ravne ploskve bodisi v Posavini kakor v širših dolinah ter kotlinah in na kraških poljih pridobijo z melioracijami za polje, zakaj prehude strmine bodo itak obilo zemljišča prepuščale le pastirstvu in travnikom. Morebiti se bodo pod vodstvom umnega gospodarstva v previsokih legah in prehudih strminah njive še marsikje preuredile v travnike, trate po zamočenem ravnem zemljišču pa v njive. Potreba pa je praho, ki je je v Bosni še preobilo, spremeniti v njive, kar predvideva tudi petletni načrt. V tem načrtu smo postavili v program obsežne melioracije, ki so tudi v Bosni-Hercegovini zelo potrebne in ki obetajo zelo velike učinke za kmetijstvo. Posebno je postavljeno v program zavarovanje zoper povodnji na ozemlju ob Savi ter ob spodnjem delu njenih pritokov, prav tako pa tudi na kraških poljih. V južnih področjih bo borba zoper povodnji združena z nalogami umetnega namakanja, ki je, kakor že večkrat naglašeno, v mediteransko vplivanem podnebju izredno donosno. Z umetnim namakanjem bodo melioracije združene zlasti na Mostarskem polju, na Trebinjskem polju, na ravnicah ob reki Tihaljina—Mlada—Trebižat. Z umetnim namakanjem bo v toku naše prve petletke zajetih 20.000 ha, a s preprečenjem povodnji, osu-

šitvijo ter delnim umetnim namakanjem bo zaseženih 90.000 ha poljedelske površine.

Kar se tiče prebiranja poljskih sadežev, se bo po načrtu naše prve petletke v nižinskem področju severne Bosne razširilo gojenje pšenice, kjer je bolj donosna od koruze, ki naj se ponekod skrči, kar je zelo umestno, zakaj tu prevladuje dobra ilovnata zemlja. Tudi naj se tu industrijske rastline razširijo na račun koruze. V gorskem področju, ki je pretežno živinorejsko, se bo razširilo sajenje krompirja, pa poljskih sadežev za živinsko klajo ter ovsa in jarega ječmena namesto koruze. V primorskem podnebnem področju v Hercegovini uvaja petletni načrt bistveno razširjenje industrijskih sadežev, tobaka, bombaža, arašida (t. j. vrsta podzemskega sadeža, »amerikanski lešniki«), maka, sesama itd., in sicer na račun koruze. Tu bomo tudi znatno bolj gojili povrtnino, zlasti zgodnjo.

Med ostalimi sadeži posveča petletni načrt posebno veliko pažnjo gojenju smokve v Hercegovini kakor tudi drugih ustreznih južnih sadežev ter seveda vinske trte, postavljajoč hkrati program sistematičnega izboljšanja kletarstva.

Bosna ima njiv 25.1%, sadovnjakov 1.04%, vrtov 0.5% in vinogradov 0.07%, skupaj 26.7%. Travnikov ima 8.7%, a pašnikov 13.4%. Travnikov in pašnikov skupno je 22.1%. Na gozdove odpada 47.4%. Res je, da se, postavimo, v Hercegovini po davčni statistiki v »gozd« šteje tudi obilo tega, kar je dejansko le slaba hosta, samo nizko grmovje. Res je, da je takšnega grmovja in slabe hoste obilo tudi v severni Bosni, a vendar ostane gozdu, in sicer dobremu gozdu odmerjene zelo mnogo površine. Zakaj na neproduktivno površino odpada v Bosni samo 3.5% celotne površine. To se pravi, da so šteli med nerôdno zemljišče le skrajno malo površine, dasi je takšnega površja precéj v kraški, po velikem delu skoro docela skalnati Hercegovini, pa tudi ponekod na najvišjih apniških planotah. Naša statistika o kulturno-gospodarskih zemljiških kategorijah temelji še vedno na starih navedbah, ki ne izvirajo v vseh republikah iz istih kriterijev. Pri Bosni pride vse to posebno do veljave.

Nobena druga federalna republika nima tako velik del svojega površja zaraslega z gozdom kakor Bosna. In nikjer drugod gozd ne pomeni tako mnogo v celotnem gospodarstvu, kakor v Bosni. Slovenija v bistvu ni zaostajala za Bosno v gozdarskem gospodarstvu, po učinku za kmetijstvo pa jo je še za mnogo prekašala, toda način izkoriščanja gozda je bil v Bosni precej drugačen. V Bosni je bil gozd last tuje, imperialistične države, ki je v njem organizirala izkoriščanje na veliko. Napeljala je po gozdih obsežne gozdne železnice, ki so pomagale odvažati posekana drevesna debla ter jih dovažati na izhodiščne železniške postaje, kjer so bile zgrajene velike žage. Takšne velike žage ogromnega obsega so bile na več krajih ob največjih gozdnih predelih, v Zavidovičih na sotočju reke Bosne

Pod. 95. Kmetska hiša v okolici Sarajeva.

in Krivaje, v Tesliću ob Usori, s priključkom na Doboj ob Bosni, v Prijedoru in Jajcu, od koder so napeljane gozdne železnice čez Srnetico v Drvar, kjer se je bila uvedla poleg žag tudi industrijska predelava lesa, pa še dalje na Knin v severni Dalmaciji, od koder so les, debla in deske odvažali v pristanišče v Šibenik. Pa še več manjših žagarskih središč podobnega značaja je nastalo po Bosni, tudi v državni lasti, a prepuščenih izkoriščevalnim družbam. V takšnih oblikah je bilo izkoriščevanje bosanskih gozdov v l. 1918; dotlej je stara Avstro-Ogrska izkoriščala Bosno docela kakor kolonijo. V Jugoslaviji, med obema svetovnima vojnama, je ostalo izkoriščanje bosanskih gozdov organizirano na podoben način na veliko, s ciljem, da se izvažajo hlodi in stavbeni les ter deske, medtem ko je bilo pravo industrijsko predelovanje lesa manj razvito, največ v Drvaru, pa v Tesliću.

Izkoriščanje gozdov bo vzelo načrtno gospodarstvo v delo pod drugačnimi vidiki. V vsakem postopku pa bodo velike gozdne površine izvrstna gospodarska osnova, bodisi da gre za listnat, po večini bukov, do neke mere hrastov gozd, ali, zlasti v višjih legah, v znatni meri za iglasti gozd. Za odvoz so na razpolago tudi reke, kjer plavijo, posebno po Drini, velike množine lesa. V Hercegovini

bo treba pogozditi obsežne ploskve, ki do zdaj, zakrasele in skalnate, ne nudijo nikakega haska.

Znamenita je še Bosna po svojem pridelku tobaka, ki najbolje uspeva in daje tudi največ pridelka v Hercegovini, pod učinkom sredozemskega podnebja. Prav tako je tudi izvrstno zemljišče za vinograde in hercegovska vina imajo zelo dober sloves, pridelek pa bi se mogel še zelo pomnožiti. Tudi gorice v severni Bosni bi mogle vinsko trto še mnogo bolj gojiti, bodisi zaradi vina, kakor zaradi grozdja. Hercegovina ima tudi precej pridelka v smokvah, ki ob spodnji Neretvi dobro uspevajo in ki jih bodo po načrtu še mnogo bolj gojili.

Od skupnega števila prebivalcev Bosne-Hercegovine se jih je po stanju v l. 1931. preživljajo s kmetovanjem nič manj ko 83.4%. Samo 7.2% jih je bilo zaposlenih v obrti in industriji ter rudarstvu. V trgovini, prometu in denarništvu je imelo svoj gospodarski obstoj 4.1%, a v poklicni skupini javnih služb, svobodnih poklicev 3.1%, na ostale z upokojenci ter rentniki je odpadlo l. 1931. 2.2%.

Zelo dobre osnove za gospodarstvo v Bosni so v izredno ugodnih pogojih za industrijo. Bosna ima znatnejše reke z večjo vodno množino, prikladne za elektrifikacijo, saj padajo tu redno zelo obilne množine padavin, a višinske razlike so znatne, posebno v višjem gorskem pasu. Manj ugodni so sicer pogoji v kraškem zapadu in jugozapadu, kjer so višave brez vode, v dnu dolin in kraških polj pa so počasi tekoče ponikalnice in močni kraški izvirki. Toda celó te vode se bodo dale izkoristiti za hidrocentrale, ako se bomo lotili dela velikopotezno, spričo dejstva, da ležijo kraška polja v stopnjah eno nad drugim. Toda poglavitne važnosti je dejstvo, da so ostale v veliki večini Bosne reke v povrhnjem toku, posebno pa, da teko v mnogih področjih v menjavi med širšimi kotlinami ter tesnimi soteskami ali celo kanjonom podobnimi doli. Za izkoriščanje vodne moči so tu izvrstni pogoji. Že v dosedanjem izvajanju petletnega gospodarskega načrta nastajajo v Bosni zelo velike hidrocentrale, ob njih pa bodo industrije, med njimi takšne, ki bodo izkoriščale veliki gozdni prirast. V starem je nastala šele ena hidrocentrala, v Jajcu na slapovih reke Plive, ob izlivu v Vrbas, toda zelo zastarela. In tik ob njej so postavili veliko tovarno kemičnih izdelkov, za dušik itd. Zdaj so v delu nove velike hidrocentrale, ena na Sani pri Ključu, druga ogromna na Neretvi pri Jablanici, a tretja na Železnici, pritoku Bosne, pri Bogatičih, je že zgrajena. Elektrarna na Sani bo oskrbovala z električnim tokom železni rudnik v Ljubiji in rudnik boksita v Bosanski Krupi, od koder bomo razen iz Istre oskrbovali z boksitom veliko tovarno aluminija v Strnišču pri Ptuju, pa Banjaluko in sploh severnozapadno Bosno. Hidrocentrala v Bogatičih bo oskrbovala z električnim tokom Sarajevo in del Sarajevsko-Zeniške kotline, ki postaja industrijsko osrčje Bosne. — Po petletnem načrtu

Pod. 96. Jajce.
Tipično mesto v srednji Bosni: na brdu zidovje gradu, dediščine iz dolge fevdalne dobe, spredaj ozka dolina ob Vrbasu, v ozadju gore s prostranimi gozdi.

bomo razen navedenih v Bosni-Hercegovini zgradili še hidrocentrale na Prači, na Studenom Jadru, na Drini pri Zvorniku in še nekaj manjših elektrarn. V celem bomo povečali proizvodnjo električne energije od 120 mil. kWh na 800 milijonov v letu 1951.

Ogromne so zaloge premoga, ki jih krije v sebi zemlja Bosne in Hercegovine; v njem so velike osnove goriva in kuriva za pogonske namene in ogrevanje, obenem pa tudi surovina za predelovanje in izdelavo raznih derivatov, koksa itd., česar vsega se stari kapitalistični red v Jugoslaviji še ni bil lotil. Najstarejši in najboljši je črni premog eocenske formacije, ki je prav dobre kakovosti, a ga doslej ne kopljejo v velikih množinah. Kopljejo ga v premogovniku v Majevici. Poglavitna množina premoga pa pripada oligomiocenski tercijarni formaciji, a tega zelo dobrega rjavega premoga premore Bosna izredno mnogo in, kar je njena posebna sreča, v raznih delih republike. Industrijska podjetnost je s tem omogočena v različnih področjih. Najugodneje ležijo izdatne premogovne plasti v Sarajevsko-Zeniški kotlini, ki jih kopljejo v treh večjih rudnikih: pri Zenici, pri Brezi ter pri Kaknju. Kakor nalašč so pri roki za našo veliko železno industrijo, naslanjajočo se na Vareš. — Zelo velik in podobno dobre kakovosti je premogovnik pri Mostaru, nadalje pri Banjaluki, ki pa je manjši, kakor tudi pri Dobrljinu, pri Teslići, pri Rogatici, pa Maslovare, Sanski Most ter Ugljevik nedaleč od Bijeljine in dr. Novejši je premogovnik pri Livnu, prav tako

tudi širom Jugoslavije znani premogovnik Banovići, do koder so naše mlade roke zgradile v letu 1946. prvo mladinsko progo.

Bosna se odlikuje tudi po zelo velikih zalogah lignita. Kopljejo ga v velikem premogokopu v Kreki nedaleč od Tuzle. V manjših množinah ga je še po drugod.

Premogovni zakladi Bosne in Hercegovine imajo odmerjeno veliko vlogo v našem bodočem gospodarstvu. Zato je v našem petletnem načrtu postavljeno za program, da se bosanska proizvodnja premoga in lignita silno poveča do leta 1951. Ta velika povečava se bo koncentrirala na najimenitnejša premogovna področja republike in sicer na Srednjebosansko kotlino med Zenico ter Sarajevom, na Banoviće, na Livno ter na Mostar za rjavi premog, pa na Kreko za lignit.

V republiškem načrtu Bosne je program, da se za potrebe severnozapadne Bosne začne kopati premog na novo v področju Suhača—Kamengrad, tako da se do konca l. 1951. razvije proizvodnja 125.000 ton letno. Za potrebe južnozapadne Bosne se odpre premogovnik v Miljevini s proizvodnjo 125.000 ton letno do l. 1951. Razen tega bodo preuredili in povečali premogovnik v Ugljeviku ter geološko-montanistično raziskali področje črnega premoga v Majevici ter rjavega premoga pri Žepču, Novem Šeheru ter v okolici Sarajeva.

Bosna bo s svojim premogom ustvarila temelje za svojo lastno industrijo. Zalagala pa bo z njim tudi sosedne republike, posebno bližnji Panonski predel, ki nima premoga, pač pa mnogo hrane. Zato je gotovo več ko simbol, da je prvi vlak od Brčkega na Banoviće peljal vojvodinsko žito, iz Banovićev pa je za Vojvodino vozil premog. Da, to je znamenje našega bodočega organičnega gospodarstva, to je sodelovanje med narodi in republikami Jugoslavije.

Bosna premore tudi dragocene prave rude. V Sprečki kotlini se nahajajo solne plasti v tercijarnih skladih in že dosedaj jih izkoriščajo za pridobivanje soli, a porabljajo tudi za izdelovanje amonijakove sode v Siminhanu pri Kreki. Pridobivanje se bo moglo še izdatno stopnjevati. A še bolj dragocene rude premore Bosna. Tu je naša največja in najboljša zaloga izvrstne železne rude, ki jo dosedaj kopljejo pri Varešu, pa topijo ter prepeljavajo v veliko železnoindustrijsko podjetje v Zenici, kjer se nahaja na mestu tudi rjavi premog. Zenica je največje bosansko železnoindustrijsko podjetje, ki ga čaka še velika bodočnost. Drugi veliki železni rudnik, še večji in modernejši, je v Ljubiji pri Prijedoru, ki je bliže Savi, po kateri bo najlažje prevažati rudo za novo industrijo. Bosanska železna ruda pri Ljubiji se odlikuje po izredno dobri sestavi, zelo veliki železni vsebini ter po zelo pripravni legi, ki olajšuje kopanje. Podoba je, da se bodo mogli odpreti železni rudniki tudi še na novo v obližju starih.

V petletnem načrtu je postavljen program, da se do l. 1951. poveča proizvodnja železne rude od 613.000 ton v letu 1939. za 245% na 1,500.000 ton, a surovega železa od 101.000 ton za 545% na 550.000 ton. V ta namen se bosta preuredila in mehanizirala železna rudnika v Ljubiji ter Varešu. V dolini reke Bosne bomo postavili še eno novo železarno. Industrija železnih izdelkov v Bosni se bo zelo povečala in uvedla na novo; izdelovala bo gradbene stroje, kmetijsko orodje in stroje ter litoželezne izdelke v velikih množinah do l. 1951.

Pa tudi še druge važne rude daje Bosna. V Hercegovini je obilo boksita, v prikladni legi. Obilo je na razpolago manganove rude, ki jo kopljejo največ v Čevljanovičih nad Sarajevsko kotlino, pa jo vozijo s krajevno železnico na Semizovac do glavne proge. Kromovo rudo so kopali zlasti pri Duboštici pod Varešem v porečju Krivaje. Zelo rudnato ozemlje je tudi pri Kreševu in Fojnici zapadno nad Sarajevsko kotlino, kjer so kopali žvepleni pirit. Pri Jajcu so kopali barit. Nekdaj so kopali na več krajih tudi baker, posebno pri Majdanu in Sinjakovu pri Varcar Vakufu nedaleč od Jajca, a baker in živo srebro so kopali v Maškari pri Gornjem Vakufu. Toda ti rudniki so že davno ustavljeni. Podobno so že davno nehali kopati svinec in srebro pri Srebrnici v Podrinju in Olovu, pa pri Varešu. Pri Fojnici in Kreševu zapadno nad Sarajevsko kotlino (»Bosansko Rudogorje«) so zaloge antimonove in arsenove rude, ki so jo nekdaj kopali pri Čemernici. Katere od teh rud se nahajajo v ustrezajoči množini in prikladni legi in kje se bodo v njih razvili rudniki v začenjajočem načrtnem gospodarstvu, bo pokazala že bližnja bodočnost. Asfalt se pojavlja na več krajih v Hercegovini, zlasti pri Drežnici. V petletnem načrtu za Bosno in Hercegovino je postavljen program, preiskati natančno ta ležišča, kakor tudi zaloge barita, azbesta itd. V petletki je tudi postavljeno v program, da začno graditi aluminijsko industrijo v okolišu Mostara in se naslonijo predvsem na ležišča boksita v okolici ter sploh v Hercegovini.

Na pol kolonijalno razmerje, v kakršnem se je nahajala poprej Bosna, ni dovoljevalo, da bi se bila v Bosni razvila industrija, kakor ima republika prirodne pogoje zanjo. Tudi doba med obema svetovnima vojnama ni v bistvu spremenila stanja gospodarske zanemarjenosti. Spričo tega je doslej v Bosni primeroma malo industrije. Stare tradicionalne obrti niso našle prevedbe v moderne obrate. Poljedelske pridelke je predelovala sladkorna tovarna v Usori pri Doboju, ki je predelovala v severnovzhodni Bosni pridelano sladkorno peso, a je uničena. V Bijeljini in še v nekaterih drugih severnih krajih predelavajo na veliko slivo v pekmez. V Sarajevu obratuje večja pivovarna. V Sarajevu je velika tobačna tvornica, pa na veliko izdelovanje preprog, ki pomeni nadaljevanje tradicionalne obrti izdelovanja ćilimov. Stara usnjarska obrt (Visoko) se je le slabo

prevedla v moderno dobo. Sicer pa imajo večja mesta Sarajevo, Mostar, Banjaluka, Bosanski Brod še nekaj obrtno-industrijske delavnosti.

Bosna je imela lepo razvito starinsko obrt, postavimo za filigranske izdelke, za kovinske, bakrene, medene izdelke, za usnjarstvo, izdelovanje opank itd. Te stare obrti, ki so zelo cvetele po bosanskih mestih, niso našle moderne prevedbe v industrijski obrat, v katerem bi prišle do veljave ročne strokovne spretnosti bosanskih obrtnikov, ki so se naslanjali na staro tradicijo. Edino v Sarajevu se je razvilo staro ćilimarstvo v moderno veliko tkalnico, ki dela tudi za izvoz v druge predele Jugoslavije in za inozemstvo. Starinska železna obrt v starem mestu Varešu, podobna slovenskemu fužinarstvu, je le do neke mere in komaj posredno našla dediča v rudniku in topilnici pod Varešem.

Da se odpravi nesorazmerje med tistimi republikami, ki so bile v starem stanju zanemarjene in zapostavljene, določa naš petletni gospodarski načrt, da se rudarstvo in industrija v Bosni podpira in stopnjuje bolj nego v severnih naših republikah, in sicer da se stopnjuje vrednost industrijske proizvodnje v Bosni in Hercegovini 10.5 krat, pa da se povečajo skupne investicije petletnega načrta nad sedemkrat, da se tako preseže povprečni tempo porasta v vsej zvezni državi.

Za trgovino in promet ima Bosna jako ugodne pogoje, saj je po legi poklicana za posredovanje med morjem in Panonskim predelom. Vloga trgovine je nakazana v naravnih pogojih, da pošilja iz rodovitnih ravninskih področij na S živež v hribovske in gorske domače predele, v zamenjavo pa posreduje živino in živinorejske proizvode. Podobno posredovanje bi moralo segati še dalje do morja, kjer je Primorje potrebno mnogočesa v svoji prehrani in gospodarski podjetnosti, pa more zato oddajati mediteranske sadeže. Toda iz historično-političnih vzrokov, zlasti dolge upravnopolitične protiljudske razcepljenosti Bosna te svoje od narave odkazane vloge ni vršila. Še danes je bosansko železniško omrežje ozkotirno, pa s tem ločeno od slavonsko-hrvatskega, razen fragmentarne železnice Sunja—Banjaluka in nove proge Brčko—Banovići, ki je normalnotirna in pomeni glasnika nove dobe, nove prometno-gospodarske funkcije Bosne. In še pravkar je držala skozi Bosno ena edina proga do morja, vrh tega ozkotirna, vezoča z Jadranom bodisi Brod na Savi, kakor tudi Beograd preko Užica in Sarajeva. Preurediti bosanske ozkotirne železnice v normalnotirne, to mora biti temeljna zahteva, bi bo šele pripomogla naravnim možnostim Bosne do polne veljave in jih organično povezala s celoto zvezne enote Jugoslavije.

Iz tega spoznanja je nastala naša velika mladinska proga Šamac—Sarajevo, ki pomeni zgradbo nove normalne železnice povečini vzporedno z ozkotirno staro progo, ki bo tudi še za naprej

obratovala kot nekaka pomožna železnica. Le v spodnjem delu je razlika, zakaj novo železnico so speljali od Šamca na ustju Bosne, ki se je iz več razlogov, predvsem prometnogeografskih, izkazala kot bolj ustrezna varianta. Normalnotirna železnica bo šele ustrezno vezala osrednjebosansko premogovno ozemlje, predvsem pa našo vodilno težko železno industrijsko področje z veliko savsko prometno magistralo in s tem z vso Jugoslavijo. Že v letu 1948. se bo gradnja nadaljevala od Sarajeva čez Ivan, kjer bo preval izdatno znižan z nižjim, pa zato daljšim predorom, na Mostar in dalje do morja pri Pločah. Nedvomno se bodo kmalu nanjo naslonile še nove normalnotirne železnice, ki bodo pomenile šele normalizacijo prometnih povezav Bosne, te naše osrednje republike, na sosednja področja.

Razumljivo je, da Bosna kot zelo gorata dežela v celem ni gosto obljudena, dasi je brez dvoma, da se bo moglo prebivalstvo ob razvoju obrtno-industrijske delavnosti, ki bo organična izkoristitev njenih prirodnih pogojev, še močno zgostiti. Gostota v celi ljudski republiki Bosni je znašala l. 1931. 45 ljudi na km^2, a v l. 1947. blizu 56.2. Močno preko tega povprečka gre gostota v ravnem in gričevnatem severnem delu Bosne, kjer znaša 50—75, v ravni spodnji bosanski Posavini celo 75—100 ljudi na km^2. Nekoliko nad povprečkom, med 50—75, je tudi v Sarajevski kotlini ter najnižji osrednji Hercegovini, medtem ko znaša v najvišjem južnovzhodnem delu Bosne najmanj, še pod 25.

Bosna-Hercegovina se je odlikovala na največjem prirodnem prirastku v vsej Jugoslaviji; tu je bilo na leto 2.27% več rojenih nego jih je umrlo. Po preračunavanju bi znašalo skupno prebivalstvo Bosne v letu 1941. 2,850.396, a v l. 1945. že 3,061.954. Medtem ko je po deležu prebivalstva v l. 1931. Bosna pomenila 16.6%, bi predstavljala v letu 1945. že 18.4% celotnega prebivalstva Jugoslavije. Toda človeške izgube so bile v toku fašistične okupacije in narodnoosvobodilne borbe silno velike in ljudsko štetje v marcu l. 1948. je pokazalo, da se je število prebivalstva v Bosni do tega razdobja moglo povečati samo na vsoto 2,561.961, kar pomeni v sorazmerju z drugimi ljudskimi republikami znižanje na delež 16.3% vsega prebivalstva zvezne Jugoslavije.

Bosna se odlikuje po tem, da je prebivalstvo v njej sicer v celoti srbskega ali hrvatskega jezika, toda da se deli po konfesijah. V preteklosti so bile celo velike razprtije med pripadniki teh treh ver, kar so ljudski nasprotniki radi izkoriščali ter raznoverce ščuvali enega proti drugemu, gradeč na tem svojo protiljudsko oblast. Z ustanovitvijo ljudske oblasti je tem zlorabam in razprtijam napravljen konec in sedaj sodeluje vse prebivalstvo v progresivnem delu. Razmerje med konfesijami je bilo v stari dobi takšno, da so l. 1931. našteli pripadnikov pravoslavne vere 44.2%, muslimanske

30.9% in katoliške 23.6%. Za koliko se je to razmerje spremenilo v toku zadnje velike vojne, o tem manjkajo podatki.

Iz severnobosanskih kolonij so se nedavno izselili tujerodni kolonisti, ne le Nemci in Italijani, marveč tudi Poljaki. Obilo Bosancev se je naselilo v povojni dobi v Vojvodino.

LJUDSKA REPUBLIKA ČRNA GORA

Črna gora je najmanjša od naših ljudskih republik, bodisi po arealu kakor tudi po številu prebivalstva. Saj meri po površini samo 13.967 km^2, kar pomeni le 5.4% celotnega zveznega ozemlja. V letu 1931. je štela Črna gora v današnjem obsegu 362.097 prebivalcev, pa bi se po prirodnem prirastku do l. 1945. pojačila na 450.964 ljudi. Toda spričo strašnih izgub v veliki vojni se je prebivalstvo zelo skrčilo in novo štetje je pokazalo, da se je moglo do marca l. 1948. povečati znova šele na 376.573, kar pomeni 2.4% vsega zveznega ljudstva.

Črna gora ima popolnoma svojevrsten položaj v zgodovini borbe jugoslovanskih narodov za svobodo. V odporu proti fevdalnemu turškemu gospostvu nad balkanskimi narodi se je tu razvil čut za svobodo in vedna pripravljenost za borbo in za žrtve. Saj je Črna gora tisti del Jugoslavije, ki se je najprej osvobodil izpod turškega gospostva in si v skalnatih, težko dostopnih gorah ustvaril prvo samostojno državo, sicer majhno in primitivno plemensko urejeno, a vendar ognjišče svobode in borbenosti. Polagoma se je večala in dosegla v letu 1878. skoro že sedanji obseg. Vendar za nekoliko se je še povečala v l. 1912. Njene meje pa so se na novo preuredile v zaključku narodnoosvobodilne vojne; danes ima poleg zgodovinskega ozemlja stare Črne gore še majhen zapadni del pred nedavnim Sandžak imenovanega gorskega področja stare Raške, v zgornji dolini Lima (Berane, Plevlje, Bijelopolje), pa Boko Kotorsko, ki je poprej pripadala Dalmaciji in ki pomeni kos po prirodi in legi k Črni gori pripadajočega primorja. V tem po bistvu zgodovinskem obsegu Črne gore prihajajo njene tradicionalne posebnosti prav krepko do veljave in Črna gora more živeti sproščeno, kakor ustreza njeni imenitni samostojni preteklosti.

Položaj Črnogorcev med narodi Jugoslavije se označuje tako-le: »Po plemenskoj tradiciji (t. j. porijeklu) Crnogorci se osjećaju, a i jesu, Srbi, ... ali su oni u nacionalnom pogledu danas i nešto posebno svoje, crnogorsko. — Zato osjećaju kao pravično i prirodno, kad ih se naziva crnogorskim narodom (nacijom).« (Milovan Djilas, Članci 1941—1946, Beograd 1947. Str. 222.)

Po sestavi in prirodi ozemlja se ne more reči, da je Črna gora na dobrem. Saj je prva od doslej obravnavanih naših ljudskih republik, ki ne sega do Panonskega predela, marveč se nahaja daleč

od njega. V glavnem obsega gorsko dinarsko področje, in sicer pretežno visokogorski svet, ki mu pripadajo naše najvišje dinarske gore. Tudi zapadno gorsko področje, ki je sicer znatno nižje, ni na boljšem, zakaj v njem popolnoma prevladuje kras, največ celo najhujši goli skalni kras. Vendar sega Črna gora do morja in ima Jadransko Primorje v vsem območju od Sutorine na severnem vhodu v Boko Kotorsko pa do ustja Bojane, pri čemer je treba šteti zraven tudi nizko severno obrežje Skadarskega jezera.

Črna gora ima pač s takšnim površjem po prirodi odkazane sorazmerno malo ugodne osnove za gospodarstvo. Za poljedelstvo pripravnih ravnih ploskev je tu malo. Največ ravnine vidimo na severnem obrežju Skadarskega jezera, ki pa je v velikem delu iz pustega konglomerata s prepičlo preperelino, pa v redkih ploskih dolinah, kakor ob Zeti in Morači ter Limu, zraven le še v redkih sušnih kraških poljih ter v kraških vrtačah. Skupni areal vseh njiv v Črni gori meri samo 5.5% celotne površine. Na vrtove, sadovnjake in vinograde odpada 0.6%. Največ so vredni sadovnjaki v Primorju, ki vsebujejo tudi oljko, smokvo itd. Prav dobri vinogradi so v črnogorskem primorju, a njih skupni areal znaša le 0.08%. Saj se po velikem delu gore vzpenjajo neposredno iz morja in tudi nedaleč od Skadarskega jezera v višine, ki ne dovoljujejo več sredozemskih vplivov in sadežev. Toda kar je nizkega Primorja v Črni gori, je sposobno zelo vrednih kultur in tu se bo moglo z načrtnim gospodarstvom dosedanje stanje zelo izboljšati. V Črni gori predstavljajo travniki 6.4%, a pašniki 29.9% celotne površine. Gozd zavzema 37.1%. Na močvirja in trstišča odpada 1.7%, a na neproduktivno zemljišče 16.6% k čemer pa moramo prišteti še 2.0% površine neznanega izkoriščanja, ki pa jo moramo vsekakor šteti med nerôdno zemljišče.

Gorati in kraški svet Črne gore more nuditi največ osnove za živinorejo. Toda za travnike je tu primeroma malo pogojev spričo prevlade kraške goljave in visokogorskega značaja ostalega površja, razen v redkih ploskih dolinah. Tu je bodi na nižjem krasu kakor na visokih gorah in planotah prevladujoča gospodarska oblika — pašnik. Najboljši pašnik je seveda na visokih gorah in planotah, kjer je zelo mnogo padavin in kjer ostane trata čez poletje sveža in sočna. Ni čuda, da imajo planine v Črni gori tako velikanski gospodarski pomen; velik del prebivalstva odide čez poletje z živino na planine in dokler je količkaj mogoče, so izkoristili višinske lege ter se naselili za trajno na njih. Žabljak je tipičen predstavitelj teh najvišjih črnogorskih stalnih naselij, postavljenih v nadmorskih višinah okrog 1500 m, kakor pač nikjer drugje tako visoko na ozemlju Jugoslavije. Nič manj ko 75% celotne površine pripada pašnikom v tem severnem delu Črne gore, a celo v najboljših robnih področjih na JZ, J in JV je pašnikov med 50 in 75%. Toda mnogo teh pašnikov nudi med skalovjem in kamenjem pašo samo za skromnejšo drobnico.

Toda v celem premore Črna gora vendarle jako raznovrstne prirodne pogoje za živinorejo, od slabe, v hladni dobi leta porabne paše v nizkem primorju, od kraških goljav v zmernih višinah pa do izvrstnih gorskih in visokogorskih travnikov ter pašnikov. V večini dežele bo vedno živinoreja ostala poglavitna gospodarska panoga in ni čuda, da ji tudi petletni načrt posveča največjo pozornost, pa da se je močno koncentriral na obnovo živinoreje, ki je bila malokje v Jugoslaviji tako temeljito in na široko uničena kot v Črni gori. Naš petletni načrt je postavil v program predvsem obnovo in pomnožitev tistih živali, ki so za gorsko in kraško prirodo Črne gore najbolj primerne, namreč ovac, goveda, zlasti krav, svinj ter perutnine; s tem v zvezi je treba racionalizirati živinorejsko predelavo, zlasti mlekarstvo.

Gozda premore Črna gora primeroma malo, največ v višjih visokogorskih predelih na vzhodu in jugovzhodu, kjer je obilo vlage in kjer v znatnem delu prevladujejo škriljevci. Tu imajo na višavah celo obilo prav dobrega gozda, medtem ko je v goratem pasu na zapadu le slabša listnata hosta ali celo le grmovje. Neugodno je dejstvo, da je boljši gozd v odročnih visokogorskih legah, vstran od prometnih sredstev, od cest, da o železnicah sploh ne govorimo. Tu bo treba najti primernih načinov, kako s prikladnimi industrijskimi predelavami izrabiti vrednosti gozdov na črnogorskih visokih gorah. Lesna ali žagarska industrija v Črni gori doslej ni imela omembe vredne gospodarske vloge.

Črna gora tudi ne premore rud, niti pravih rud, razen nekaj malega boksita in premoga. V petletnem načrtu je postavljen program, da se proizvodnja premoga krepko poveča do leta 1951. Nadalje je postavljeno v program, da se preiščejo boksitna ležišča Črne gore, predvsem ležišča belega boksita. Pač pa so tudi tu na razpolago vodne sile v tesnih kanjonskih dolinah severnovzhodne Črne gore. Za elektrifikacijo so ipak dane dobre osnove, ki bodo omogočile smiselno izkoriščanje visokega gozda in vsaj nekaj obrtno-industrijske delavnosti v glavnih, najbolj obljudenih dolinah. V petletnem načrtu je stopnjevanje proizvodnje električne energije od 750.000 kilovatnih ur na 12 milijonov kWh, kar pomeni povečavo za 1600%.

Prva večja hidrocentrala je v gradnji v Črni gori na zgornjem toku reke Zete, in sicer pri Slapu, nedaleč od Nikšića. Spričo velikih višinskih razlik bodo mogli v Črni gori s pridom izkoristiti za hidrocentralo reki Taro in Moračo. Črna gora ima na jugu nekaj ploske obale, ki je dala v zvezi s sušnim, zelo vročim poletjem osnovo za napravo solarn pri Ulcinju. Želeti je, da bi se solarne še razširile, saj so podnebni in geomorfološki pogoji zanje zelo dobri, moti edinole pritok rečne vode po Bojani in Drimu.

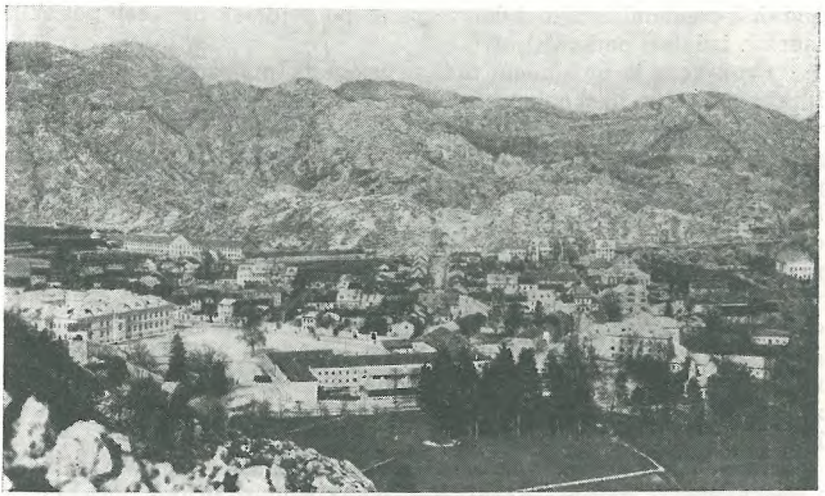

Pod. 97. Cetinje.
Goli črnogorski kras se razodeva v vsej okolici Cetinja, a tudi v polju okrog mesta je le malo zelenja.

Osušitev Skadarskega jezera bo silno koristna za Črno goro, saj bo nudila za obdelovanje in poselitev sposobne površine. Prej ko se je lotimo, boljše bo.

Črna gora je izmed vseh naših ljudskih republik najbolj siromašna glede njiv, bodisi absolutno kakor tudi relativno. Toda ima vendarle ne majhno ugodnost, da premore precej površja, ki se da izkoristiti za južnjaške sadeže, posebno za južno sadje. Ko bo izsušeno Skadarsko jezero, ki ga Črnogorci imenujejo z značilnim imenom Skadarsko blato, se bo ploskev obdelovalne zemlje zelo povečala, kar je toliko bolj vredno, ko gre tu za južnjaško mediteransko podnebje. Zato je naš petletni gospodarski načrt za Črno goro postavil močno v ospredje program, da se v primorskem področju silno stopnjuje gojenje industrijskih rastlin bombaža in posebno tobaka, pa oljke in smokve ter orehov, kakor tudi drugega sadja, ki so zanj podnebni pogoji tudi v nižji notranjosti izvrstni. Tudi vinogradništvo naj se stopnjuje, posebno z uvedbo novih dobrih sadik. V ostalem je treba v prvi petletki tudi male črnogorske možnosti za poljedelstvo racionalno in varčno razviti. V programu je predvsem racionalizacija obdelovanja z uvedbo sodobnih železnih plugov in mlatilnic, pa tudi nekaj traktorjev; sploh je treba krepko povečati donos njiv, ki je bil v starem doslej v žalostnem nesorazmerju. Po načrtu bodo sejali nekaj manj koruze, zato pa znatno več pšenice, več krompirja in zlasti več poljskih sadežev, namenjenih za krmo

živini. Z racionalizacijo obdelave pa se bo pridelek pri vseh poljskih sadežih izdatno pomnožil.

Črna gora je na slabem tudi za promet. Ima samo ozkotirne železnice, ki pa so le skrajno kratke in trije kraki sploh niso med seboj v zvezi. To so železnice iz Bara v Virpazar, pa iz Plavnice do Podgorice - Titograda ter od Nikšičev na Bilečo—Trebinje. Zaradi popolnosti bi mogli omeniti še konec bosansko-dalmatinske proge, ki se neha pri Zeleniki v Boki Kotorski. V težko dostopnem goratem ozemlju Črne gore bo nemara sploh boljše graditi ceste za kamionski prevoz, nego železnice. Umljivo je spričo tega, da so vzeli najprej v delo podaljšek ozkotirne železnice od Nikšića po Zetski dolini in ob Morači navzdol do Podgorice-Titograda. Saj je šele s tem Črna gora končno dobila prvo železniško progo, ki teče po sredi celotne republike. Seveda pa ostane neugodno, da bo nudila zvezo z ostalim zveznim ozemljem le po velikanskem ovinku skozi Hercegovino. Potreba ostane še vedno po neposredni železnici proti severovzhodu.

Iz Črne gore se je ljudstvo zelo izseljevalo s trebuhom za kruhom, bodisi v sosedne pokrajine, kakor tudi v tujino, posebno v Ameriko. Ostalo je pastirsko-živinorejsko, saj pripada kmetijstvu 79.3%. Ostalo prebivalstvo se je razvrščalo takole po poklicu, po stanju v letu 1931: od industrije in obrti je živelo 6.0%, od trgovine, denarništva ter prometa 4.0%, od javne službe in svobodnih poklicev 6.5% ter ostalih z upokojenci ter rentniki je bilo 4.2%. Ni čuda, da je tu gostota le zelo zelo majhna, samo 30.4 na km^2. Najmanjša je gostota v goratem severnem delu, za spoznanje večja v južnem delu, a preko 50 na km^2 se dvigne samo v območju Boke Kotorske. Povsod v Črni gori pride preko 300 ljudi na km^2 obdelane površine, po večini celo nad 400, kakor je le malokje v Jugoslaviji, pač znamenje, kako pičlo je polje z vrtovi in sadovnjaki.

Vsa Črna gora govori srbski jezik in je pravoslavne vere razen nekaj malega katolikov (7.2%), ki živijo največ v Boki Kotorski ter nekaj Šiptarov, ki živijo po južnih mejnih področjih, v prvi vrsti ob morju na jugu, v Titogradu—Podgorici in okolici ter v Plavu-Gusinju. Med njimi je največ muslimanov, ki jih je nekaj tudi v zgornji dolini Lima, vseh skupaj v Črni gori 17.0%.

LJUDSKA REPUBLIKA SRBIJA Z AVTONOMNO POKRAJINO VOJVODINO IN AVTONOMNO OBLASTJO KOSMETOM

Srbija pomeni državo, kakor se je razvila v toku osvobodilnih srbskih uporov in vojn v XIX. stoletju, razširjeno na jugu v ozemlje zgodovinske stare Srbije, priključeno v balkanskih vojnah zoper Turčijo 1912., vendar z mejami, določenimi v izidu narodnoosvobodilne borbe. Vrh tega je področje Kosovega polja in Metohije urejeno

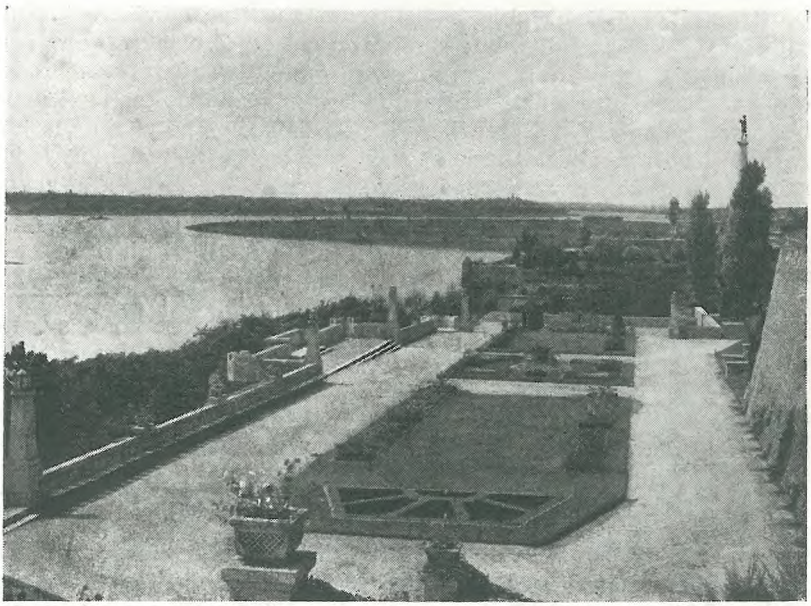

Pod. 98. Beograd.
Pogled s Kalemegdana čez sotočje Save in Donave proti Zemunu.

kot avtonomna oblast. Podobno je na severu kot avtonomna pokrajina urejena Vojvodina, ki je bila del Ogrske do leta 1918.

V celotnem obsegu, skupaj z Vojvodino in Kosmetom, meri Srbija 88.766 km^2, 34.6% zveznega ozemlja, ter je po stanju v l. 1931. štela skupno 5,738.755 prebivalcev, a marca 1948. 6,523.224 prebivalcev, to je 41.4% vsega ljudstva Jugoslavije. Srbija sama, brez obeh avtonomnih pokrajin, ima 55.903 km^2 (21.8% zveznega ozemlja) ter po štetju 1931. 3,540.729, a po štetju v l. 1948. 4,139.416 prebivalcev (26.2% ljudstva Jugoslavije). Kosmet meri 10.561 km^2 ter je imel l. 1931. 554.667, a v marcu 1948. 727.176 ljudi, 4.6% prebivalstva Jugoslavije. Avtonomna pokrajina Vojvodina ima 22.302 km^2 ter v l. 1931. 1,643.359, a l. 1948. 1,661.632 prebivalcev, kar pomeni 8.7% ozemlja in 16.6% celotnega prebivalstva Jugoslavije.

Srbija z Vojvodino in Kosmetom je po svojem površju od dosedaj obravnavanih ljudskih republik dokaj različna federalna enota. Predvsem Srbija ne sega do morja, kakor vse doslej obravnavane republike, razen Slovenije, odkar se ureja posebej STO, Tržaška država. S Hrvatsko ima skupno svojstvo, da sega zelo daleč v Panonski predel, a s to razliko, da obsega glavno ravno Panonsko področje. Vrh tega je še najsevernejši del prave Srbije zelo lepo in

prostrano Panonsko obrobje, bodisi ravno, zlasti v Mačvi in ob spodnji Moravi, kakor tudi robne tercijarne gorice. Z ostalim ozemljem je udeležena Srbija na našem gorskem predelu. Toda gorski predel obsega tu zelo prostrane kotline in široke plane doline, vmes pa obilo položnega gričevja in hribovja, pa primeroma ne veliko visokih gora. Priroda gorskega predela prav gotovo nikjer v drugih federalnih republikah ni za gospodarstvo tako ugodnega značaja, kakor je v Srbiji. In podobno je ugodna tudi njega prometna lega. Leži v področju velikega hidrografskega steka, zlasti še na stiku Moravsko-Vardarske in Savske doline, kar jej ustvarja osnove za prometno in gospodarsko ter politično središče celotne zvezne države. Ni tedaj slučaj, da je glavno mesto Srbije hkrati prestolnica zvezne ljudske republike Jugoslavije.

Za poljedelstvo ima Srbija skupaj z Vojvodino in Kosmetom izvrstne osnove. Nič manj ko 43.1% površine je v njivah, a poleg tega ima vinogradov 1.07%, vrtov 0.7% ter sadovnjakov 1.8.% In če vzamemo skupno njive, vrtove in sadovnjake ter vinograde, imamo 46.7% vsega površja. V Vojvodini sami je njiv 73.9%, vinogradov 1.5%, vrtov 1.2% ter sadovnjakov 0.1%, a njiv z vrtovi, sadovnjaki in vinogradi skupaj 76.7%. V Kosmetu je njiv 27.4%, a njiv z vrtovi, vinogradi in sadovnjaki 28.2%. V Srbiji sami je njiv 33.0%, sadovnjakov 2.9%, vrtov 0.6% ter vinogradov 1.03%. Njiv z vrtovi, sadovnjaki in vinogradi skupaj je 37.5%.

Travniki zavzemajo v Srbiji z Vojvodino ter Kosmetom 6.5% (v pravi Srbiji 8.1%, v Vojvodini 2.7% ter v Kosmetu 6.4%). Pašnikov je v vsem področju LR Srbije 12.8% (v ožji Srbiji 14.8,% v Vojvodini 8.0%, v Kosmetu 13.3%). Na gozdno površino odpade 23.6% (v pravi Srbiji 28.0%, v Vojvodini 6.4% ter v Kosmetu 39.1%). Na barja in trstja je vračunanih 0.5% (v pravi Srbiji 0.2%, v Vojvodini 1.2% ter v Kosmetu 0.2%). Na neproduktivno zemljišče odpada 8.5% poleg 1.0% neopredeljenega površja (v pravi Srbiji 8.6% poleg 2.5% neopredeljenega, v Vojvodini 5%, v Kosmetu 10.5% poleg 2.0% neopredeljenega).

Poljedelstvo more v Srbiji vključno z Vojvodino in Kosmetom razpolagati z izredno obsežnimi ploskvami najrodovitnejše zemlje, vrh tega ležeče po ogromni večini popolnoma na ravnem. To ne velja samo za polje po ravni Vojvodini ter najsevernejši Srbiji, marveč tudi za njive po širokih dolinah ter kotlinah srednje in južne Srbije. Na teh izvrstnih poljih se bo samo od sebe nudilo izboljševanje in mehaniziranje kmetovanja s traktorji, z vsakovrstnimi obdelovalnimi stroji. Glavni pridelek poljedelstva je koruza ter pšenica, ki jih pridela Srbija v ogromnih množinah, da krije z njimi vse domače potrebe, pa preostane še obilo za druge republike in za izvoz. Razen tega pridelujejo zelo mnogo tudi drugih poljskih sadežev, najboljšega ječmena, pripravnega za varjenje piva itd., pa

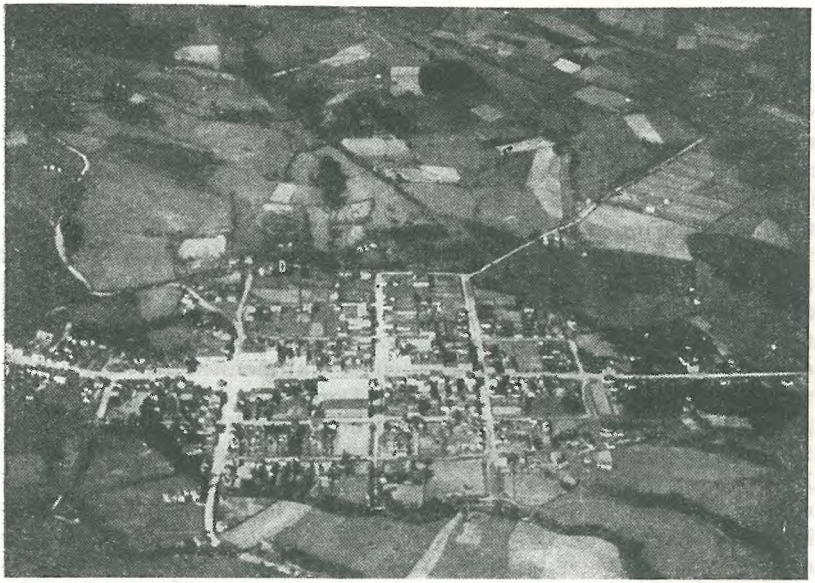

Pod. 99. Bajina Bašta ob Drini.

Avionski posnetek nudi vpogled v pravilni tločrt; mnoga mestna naselja v Srbiji so bila po odhodu Turkov preurejena na podoben pravilen način.

Pod. 100. Kraljevo.

Avionski posnetek nam razodeva docela shematično pravilno razporedbo ulic. Posebno bode v oči okroglo zasnovani osrednji tržni prostor.

rži, ovsa, a znatno manj krompirja. Tudi pridelkov za živinorejo daje polje v Srbiji z Vojvodino sorazmerno znatno manj nego, postavimo, polje v Sloveniji. Pač pa gojijo mnogo zelenjadi, čebule, česnja, paradižnikov, paprike, sočivja itd. Tudi precej industrijskih sadežev gojijo tu, razen naštetega posebno sladkorno peso, ki je dala osnovo za sladkorne tovarne v Vojvodini in severni Srbiji. S sladkorjem bo Srbija zakladala tudi druge republike, tako velika je njena proizvodnja. Hmelja pridelujejo mnogo v srednji Bački. Tudi konoplje pridelajo mnogo zlasti v Bački ter v Moravski dolini in nudijo surovino domači tekstilni industriji. Tudi lanu pridela Srbija znatno množino, nekako eno šestino vsega jugoslovanskega pridelka (po stanju v l. 1939.). Vinogradi so zelo pomembni po vsej Srbiji, dasi ne povsod enako dobre kakovosti. Najimenitnejše vino uspeva v Negotinski krajini, na goricah ob Donavi ter spodnjem Timoku, po goricah ob Južni Moravi, v Župi ob dolini Zahodne Morave, pa v goricah najsevernejše Srbije, posebno v okolici Smedereva in Požarevca. V Vojvodini pridelajo največ vina v vzhodnem Banatu, okrog Vršca in Bele Crkve, v Bački okrog Subotice ter v Sremu v Fruški gori. Posebnost Srbije so njeni »šljivari«, mogočni nasadi slive, ki posebno v Šumadiji oklepajo sleherno vas ter dajejo, podobno kot v severni Bosni, izvrsten pridelek, bodisi slivo v svežem ali posušenem stanju, v pekmezu ali slivovki.

Živinoreja se more opirati na izvrstne travnike in pašnike; na planinske pašnike je vezana samo v južnejših področjih. Poudariti je tudi treba, da je na jugu še zelo mnogo za njive sposobne ravne površine, ki jo še izkoriščajo samo za pašnike, posebno v Kosmetu. V severnih pretežno ravnih področjih je poljedelstvo v ožjem smislu močno v ospredju, a čim bolj gremo proti jugu, čim bolj v hribovje in gorovje, toliko več pomeni živinoreja, ki zlasti v goratem južnozapadnem področju popolnoma prevladuje, v Kosmetu po večini tudi v spodnjih legah. Živinoreja je zelo raznovrstna, nemara v nobeni od naših republik ni tako raznolična. Govedo in konji so bolj v ospredju na severu, toda tudi drobnica ne manjka. V pravi Srbiji poleg goveda in konja mnogo gojijo ovce, ki zelo veliko pomenijo tudi v domači prehrani, za domačo volno itd. Prav posebno mogočno mesto zavzema v živinoreji Srbije svinjereja, ki ima svojo glavno oporo v hrastovih gozdih Šumadije pa v velikem pridelku koruze. Samo v Slavoniji moremo reči, da ima svinjereja tako veliko vlogo kakor v Srbiji in zelo mnogo se tu prašičev zredi ter svinjskega mesa in masti pripravi preko domače potrebe. Vsekakor je Srbija v poljedelstvu in živinoreji naša najbolj bogata republika, z najboljšimi prirodnimi pogoji zanju, kakor tudi z najvišjo današnjo proizvodnjo. Pa tudi za naprej se obeta v načrtnem gospodarstvu tem gospodarskim panogam najimenitnejša bodočnost spričo izvrstnih pogojev za mehanizirani in racionalizirani obrat.

Takšnim prirodnim pogojem primerno jemlje petletni gospodarski načrt v program, da se v severnih področjih, to je, v Panonskem predelu in njegovem južnem obrobju še močno stopnjuje gojenje pšenice in koruze, medtem ko naj se gojenje koruze v goratih južnejših področjih skrči, namesto tega pa stopnjuje gojenje krompirja, povrtnine, paradižnika in dr., posebno pa ovsa in detelje in sploh sadežev, ki služijo živinski krmi. Veliko brigo posveča petletni načrt industrijskim sadežem, ki jih bodo posebno krepko pomnožili, zlasti sladkorno peso in konopljo, pa lan, sončnice, tobak in sojo, medtem ko se bo oljna repica opuščala. Zelo se bo stopnjevala sadjereja, posebno slive in jabolka. V program je postavljeno povečano izdelovanje sočivnih in sadnih konserv. Ob pojačenju vinogradništva bodo posebno gledali, da se čimbolj odpravlja necepljena vinska trta in da se ukoristi čim več grozdja.

V načrtnem pospeševanju živinoreje je postavljeno v petletki načelo, da je treba reji konj in goveda posvetiti posebno pozornost v severnih, zlasti panonskih področjih, ovčarstvu pa v južnejših, osrednjebalkanskih krajih. Pridelovanje koruze naj bo združeno s še intenzivnejšo svinjerejo; koruzni pridelek naj čimbolj služi tudi za pitanje prašičev. Ob sebi se razume, da je vzeto v program obdelovanje zemlje v močno rastoči meri s traktorji, kakor sploh uporaba poljedelskih strojev, posebno mlatilnic. Saj ne smemo pozabiti, da je v balkanskih področjih Srbije (in Bosne ter Makedonije) še v prevladi mlačev z živino, s konji, ki jih na gumnu na prostem gonijo po razvezanih snopih, dokler ni zrnje sproščeno.

Pač pa je Srbija na slabem, kar se tiče gozda in lesne zaloge. Šumadija ima sicer ime po gozdu, toda tako močno je že izkrčen, da je ohranjen v večjih zaplatah le na višjem hribovju in sredogorju. Sklenjeni vredni gozdi so v severnovzhodni Srbiji ter na JZ, v višjih gorovjih. Toda izkoriščanje gozda je bilo tu doslej neznatno, žagarstvo malenkostno. V Vojvodini vlada sploh veliko pomanjkanje bodisi drv, kakor tudi stavbnega lesa. Sreča je, da plovne reke zelo olajšujejo dovoz iz gozdnatega panonskega oboda.

Kar se tiče rud, ima posebno stanje Vojvodina, ki premore samo rudnike rjavega premoga v Fruški gori, največjega v Vrdniku. In blizu tamkaj ima izvrstno laporno plast, ki je na njej nastalo izdelovanje dobrega cementa v Beočinu. Tudi za glino in opeko niso v zadregi. Drugega ravna Vojvodina ne more nuditi v rudarskem področju. Toda Srbija s Kosmetom se odlikuje po velikem rudnem bogastvu. Predvsem je s premogom jako dobro založena. Predel okrog Zaječara in Knjaževca premore obilo mezozojskega črnega premoga, najboljšega v Jugoslaviji; v dolini ob Ibru, v Jarandolu pri Ušću, je na razpolago podobno dober črni premog. Posebno mnogo pa premore Srbija rjavega premoga in lignita, samo da niso njega zaloge razmeščene tako enakomerno po republiki kakor

v Bosni. Največji rudnik rjavega premoga je pri Senju ob Moravski dolini, ki je eden največjih premogovnikov Jugoslavije. V bližini sta še podobna, a mnogo manjša premogovnika pri Sisevcu in ob Resavi. Majhen je tudi premogovnik nedaleč od Paraćina. Velik, vendar nekaj manjši od senjskega je premogovnik pri Aleksincu ob Južnomoravski dolini.

V Srbiji so tudi zelo izdatne zaloge lignita, in sicer, kakor je docela prirodno, na obodu Panonske kotline. Tu je največji rudnik lignita v Kostolcu ter Klenovniku nedaleč od Požarevca; z njim se zaklada posebno državna prestolnica Beograd. Na lignitu iz Kostolca temelji velika nova kalorična elektrarna, ki bo oskrbovala z električno energijo tako Beograd kakor tudi rudarsko področje okrog Bora. Znaten toda šele pričenjajoči rudnik lignita je v kotlini ob Kolubari. Manjši lignitski rudniki so še v okolici Zaječara. V začetku je tudi lignitski rudnik na Kosovu.

V petletki je postavljen program, da se do leta 1951. proizvodnja premoga vseh vrst silno stopnjuje. Glavni del povečave je projektiran na lignit in rjavi premog. Stopnjevanje proizvodnje se bo koncentriralo za črni premog na Timoško kotlino ter na Ibarsko dolino, za rjavi premog na Senje in Aleksinac, a za lignit na Kostolac, Kolubaro in Kosovo.

Kar se tiče pravih rud, je Srbija zelo bogata republika, dasi so seveda zelo neenakomerno razporejene. Sever je brez njih, sredina in jug pa jih imata obilo. Med najimenitnejšimi rudnimi bogastvi je baker. Kopljejo ga na veliko v znamenitem rudniku v Boru v severnovzhodni Srbiji, kjer je tudi velika topilnica. Toda vso rudo so izvažali v inozemstvo in z bakrom vred tudi znatne primesi zlata. Ako pomislimo, kako ogromno vlogo ima baker za sodobno industrijo in za moderno gospodarstvo sploh, bomo razumeli veliko vrednost borskega rudnika ter potrebo, da se vključi organično v domače gospodarstvo. Srbija ima velike množine svinčene rude, ki so jo kopali v mogočnem rudniku v Trepči, kjer je pri Zvečanu ob Kosovski Mitrovici postavljena tudi velika moderna topilnica. Toda tudi od tod so rudo s primesmi cinka in srebra izvažali v inozemstvo, saj je bil kakor borski tudi ta rudnik v lasti inozemskega kapitala. Velik na novo odprti rudnik svinca so začeli nekoliko pred veliko vojno na vzhodni strani Kopaonika. Nadalje hrani Srbija na jugu velike množine kromove rude, ki so jo jeli v razdobju med obema vojnama kopati na več krajih v južnem in južnozapadnem obrobju Kosovega polja. Pa tudi še druge rude premore Srbija; na primer magnezit so kopali v Golešu na vzhodni strani Kosova, pa v Gorevnici v zahodni Srbiji in pri Gornjem Milanovcu, antimon v hribovitem predelu okrog Krupnja v zahodni Srbiji, kršec pri Majdanpeku, zlato so izpirali iz rečnega peska ob Peku pri Kučevu. Toda razen tega so na izredno mnogih krajih

Pod. 101. Kruševac.
Tipična podoba mesta v Srbiji, z nizkimi hišami, pa z značilno kaldrmo. Obilica obratovalnic priča, da smo tu v mestnem osredju, a ne na obrobju.

sledovi starega rudarstva, okrog Kosova, v zahodni Srbiji, v severnovzhodni Srbiji itd. Zelo je verjetno, da se bodo marsikje še našle rudne zaloge, vredne modernega kopanja. Zato je docela umljivo, da se je v petletki postavil program nadaljnjega izčrpnega geološko-montanističnega raziskovanja v Srbiji. A že do sedaj znane in izkoriščane rude bodo nudile, prevedene v narodno last, izvrstno osnovo za cvetočo industrijo, bodisi v Srbiji sami kakor tudi v pomoč in oporo industrijski delavnosti v drugih ljudskih republikah.

Nezdravo razmerje v gospodarski preteklosti je bilo vzrok, da se v Srbiji industrija ni bila razvijala tako mnogostransko, kakor bi se bila lahko spričo dejstva, da ne manjka premoga, da ima dežela obilico dragocenih rud in da nudi tudi kmetijstvo mnogo imenitnih surovin zelo različnega značaja. Kar se tiče industrializacije so bile doslej velike razlike med posameznimi področji, posebno med Vojvodino z glavnim mestom Beogradom, Moravsko dolino ter ostalimi predeli, zlasti na jugozapadu, v Kosmetu, kjer je bilo gospodarsko stanje najbolj zaostalo.

Glede vodnih sil kot osnove za elektrifikacijo Srbija ni na dobrem posebno ne v severnem delu. Boljše je v južnem delu republike, kjer so tako v porečju Zapadne kot Južne Morave možnosti za hidrocentrale. Brez dvoma bo na boljšem obrobje Kosmeta, kjer so zlasti nad Metohijo visoke gore z bistrimi rekami in kjer se bo naprava hidrocentral dala povezati z umetnim namakanjem.

Že sedaj sta v gradnji dve večji hidrocentrali v srednji Srbiji, ena ob Vlasinskem Blatu, ki leži v nadmorski višini 1200 m in ki ga bodo spremenili v jezero, pa izrabili močni vodni padec, bodisi ob rečici Vlasini kakor tudi ob Vrli. Leskovac in okoliš se bo mogel zelo dobro okoristiti s tem električnim tokom. Drugo hidrocentralo gradijo ob Zapadni Moravi v Ovčarski klisuri, nedaleč zapadno od Čačka. Velike bodo tudi hidrocentrale na zgornji in srednji Drini. Kasneje pa bo prišla na vrsto Donava v Železnih vratih, kjer je načrt za ogromno hidrocentralo, ki bo vsekakor med največjimi v Evropi in ki bo s svojo električno energijo nudila silno pomoč bodisi na jugoslovanski kot na rumunski strani. Sicer pa je treba računati, da bo mogla Srbija dobivati električni tok tudi iz sosedne Bosne. Vrh tega ima v svojih velikih zalogah rjavega premoga in zlasti lignita neizčrpne osnove za kalorične elektrarne, katerih najimenitnejša je že skoro dogotovljena na porabi lignita iz Kostolca in ki bo zakladala Beograd. Gotovo pa je, da bo Srbija električne energije mnogo potrebovala.

V industriji so posamezni deli republike Srbije napredovali jako raznolično. V Vojvodini je industrija predelavala največ domače proizvode poljedelstva in živinoreje in podobno je v najsevernejši Srbiji; tu so bili veliki mlini, tovarne testenin, mesnih izdelkov itd., tu je bila sladkorna industrija z več tovarnami, dalje tovarne špirita, likerjev, žganja itd. In podobno je bilo razvito predelavanje kmetijskih proizvodov v najsevernejši nižinski Srbiji ter v spodnji Moravski dolini. V Srbiji je imela močne postojanke tudi tekstilna industrija, katere matično mesto je bil Leskovac ob Južni Moravi. Kovinska industrija je ostala v skromnih razmerjih in je imela postojanke v Beogradu, Smederevu, v Nišu in Kraljevu železniške delavnice, v Kragujevcu orožarne, v Beogradu in okolici izdelovanje aeroplanskih delov in motorjev, zlasti v Rakovici. Kemična industrija je obsegala tovarno umetnih gnojil v Subotici, v Šabcu, steklarne v Paraćinu ter v Pančevu.

Najmanj se je uveljavljala industrializacija v južnem in južnozapadnem ter zapadnem delu Srbije, v Kosmetu skoro nič.

V celem je bila in je Srbija zelo pretežno kmetijska republika, kjer je bilo (po stanju v l. 1931.) v kmetijstvu zaposlenih nič manj ko 80,8% celotnega prebivalstva. Na tiste, ki so živeli od dela v obrti in industriji ter rudarstu, je odpadalo 8,6%. V trgovstvu, prometu ter denarništvu je imelo svoj gospodarski obstoj 3,8%. Končno je na javne službe, svobodne poklice odpadlo 3,9%, a na ostale z upokojenci in rentniki 2,9%.

Lahka dostopnost, tesna povezanost s plovnimi rekami ter glavnimi železniškimi progami ustvarja Srbiji zelo dobre pogoje za prodajo previška v pridelku in za dovoz tega, kar jej manjka v

domačem gospodarstvu. Tudi v bodoče se ji bo lahko izpopolniti v celotnem gospodarstvu.

V petletnem načrtu se bo industrializacija Srbije stopnjevala v zelo krepkem razmerju. Srbija bo v skupnem zveznem industrializacijskem programu prispevala posebno kmetijske stroje in orodje, v letu 1951. 7380 ton. V ta namen se že v l. 1947. gradi velika tovarna v Železniku ob spodnji Savi, v zahodni okolici, kamor bo po vodi zlahka dovažati tako železo kakor premog. Tudi bo Srbija izdelala 700 ton gradbenih strojev. Še večja bo v Srbiji koncentracija izdelovanja litoželeznih izdelkov, ki jih bo proizvajala 10.600 ton. V Rakovici pri Beogradu se je razvila velika izdelovalnica tovornih avtomobilov.

V Srbiji se bo izvedel tudi del zveznega načrta v kemični industriji. Močno se bo tu koncentriralo izdelovanje mila, ki se bo v primeri z l. 1946. stopnjevalo za 238% na 9200 ton. Potrebščine za gradbeno industrijo se bodo izdelovale v večji meri, zlasti izdelovanje opeke, apna itd. Lesno industrijo bomo močneje razvili v Srbiji v raznih oblikah, tudi z izdelovanjem pohištva. Nadalje se bo zelo razširila, racionalizirala ter sploh izpopolnila tekstilna industrija. Tudi usnjarska industrija, ki je imela doslej slabe postojanke v Srbiji, se bo zelo stopnjevala z izdelovanjem usnja vseh kategorij, izrabljajoč kože domačih živali; razmah usnjarske industrije v Srbiji je v skladu z dejstvom, da je to eno naših najboljših živinorejskih področij.

Zelo se bo nadalje stopnjevalo industrijsko predelovanje poljedelskih proizvodov; zlasti obrača petletni gospodarski načrt pozornost na izdelovanje sadnih in sočivnih konserv, ki jih projektira v Srbiji do l. 1951. 35.600 ton, t. j. 41% vsega zveznega izdelka.

V kmetijski proizvodnji ima prava Srbija precej izenačeno stanje med posameznimi področjii, toda vendar z znatno razliko med pretežno živinorejskim severovzhodom in še bolj živinorejskim jugozapadom na eni ter nižjimi in zlasti ravninskimi, docela poljedelskimi predeli na drugi strani. Užički proizvodi, izdelki užičke živinoreje, se prodajajo zelo daleč naokrog, posebno po mestih srednje in severne Srbije. Pač pa se je bila v Srbiji z Vojvodino močno razvila velika trgovina, ki je zbirala kmetijske proizvode ter jih dajala v prodaj v inozemstvo, nekaj pa oddajala v domača mesta, zakladala pa seveda tudi druge republike. Trgovina je spričo tega v področju Srbije in Vojvodine močno bogatela.

Neugodno je, da ima tudi Srbija ozkotirne železnice v posameznih področjih. Vendar glavne proge so normalnotirne. Posebno je važno, da so v Vojvodini skoro vse železnice normalnotirne, pa izredno na gosto zgrajene. Tudi železnice, ki držijo skozi Kosmet, so vse normalno široke. Temeljnega pomena je mreža plovnih rek, ki služi potrebam Vojvodine in najsevernejše Srbije.

V celem je gospodarsko stanje v Srbiji zelo ugodno. Ker je dežela iz narodnopolitičnih nagibov pomenila dolgo dobo privlačno matico, se je bilo prebivalstvo množilo tudi z doseljevanjem, in sicer bodisi iz dotedaj turških pokrajin Balkanskega polotoka, kakor tudi iz tedanjih avstroogrskih dežel. Posebej je treba naglasiti, kako majhno je bilo izseljevanje iz Srbije in kako se je tamkaj ljudstvo trdno držalo svojega kmetijskega gospodarstva. Tu je beg v mesta zavzel mnogo manjše dimenzije, nego, postavimo, na Slovenskem; bogata zemlja tam in siromašna, preobljudena na Slovenskem, ta razlika je gotovo med najbolj tehtnimi vzroki tako različnega izseljevanja. Brez dvoma moremo reči, da je iz vsake od naših jugoslovanskih ljudskih republik več izseljencev na tujem, na primer v Ameriki, nego iz Srbije. Saj je opaziti celo, da so šla kmetska dekleta iz vasi v Srbiji v domača mesta v službo mnogo manj, nego iz drugih pokrajin Jugoslavije. Beg v mesta se v Srbiji še ni razmahnil kakor po drugod. In pokaže se nam, da je poljedelska gostota v Vojvodini in severni Srbiji primeroma najmanjša v Jugoslaviji, znamenje, da so tu kmetijskemu prebivalstvu na razpolago za življenje in gospodarjenje največje ploskve.

V soglasju z vsem navedenim je gostota obljudenosti, ki je v Srbiji in Vojvodini med največjimi v Jugoslaviji. Samo v najsevernejši Hrvatski in sosedni vzhodni Sloveniji vidimo enako ali ponekod celo še za spoznanje večjo gostoto. Toda največja zgostitev ni v Vojvodini, marveč v spodnjem Pomoravju, kjer je nad 100 ljudi na km^2, in sicer največ 110—120. Le malo manj, namreč od 75—100 na km^2, ima vsa Moravska dolina do Grdeličke klisure in do Čačka, pa enako najsevernejša Šumadija skoro do Rudnika ter Posavina z Mačvo. V Vojvodini ima enako gostoto 75—100 le Bačka ter severnovzhodni Srem, medtem ko ima Banat in večina Srema le 50—75 ljudi na km^2, v najslabših področjih Velike peščare in Alibunarskega močvirja ter poplavne sremske Posavine celo samo 25—50. V Srbiji ima vse nižje ozemlje ob Timoku, ob Kolubari, v južni Šumadiji, v povirju Južne Morave in na Kosovu gostoto 50—75, višje hribovje in sredogorje 25—50, a manj le najvišja gorovja.

V celotni Srbiji skupno z Vojvodino ter s Kosovsko-Metohijsko oblastjo znaša gostota obljudenosti v celoti po stanju, kakor ga nam je razodelo ljudsko štetje v marcu l. 1948., 73.5 ljudi na km^2. V Vojvodini znaša gostota po rezultatih štetja v letu 1948. 74.5 na km^2, v Kosmetu 68.8 ter v Srbiji sami v ožjem smislu 74.0 na km^2.

Prebivalstvo prave Srbije je srbskega jezika in pravoslavne vere. Samo v gorati pokrajini severnovzhodne Srbije bivajo Rumuni po gorskih vaseh (»vlaška sela«). V južnozapadnem robu, v Novopazarskem višavju, so med pravoslavne Srbe pomešani muslimani, ki pa govorijo srbsko materinščino. V glavnem je prebivalstvo Srbije

zelo izenačeno, sledovi starih selitev na zunaj niso več vidni. Docela drugače pa je v Vojvodini.

Vojvodina je neverjetno močno mešana v narodnostnem, v jezikovnem, pa tudi v verskem pogledu. Saj je tipična primeroma mlada kolonizacijska dežela. Relativno večino ima prebivalstvo srbskega jezika. V zapadnem delu bivajo tudi Bunjevci, v Subotici, v Somboru in sploh v zapadni Bački; štejejo se zase, nagibajoč se bolj med Hrvate, s katerimi jih veže katoliška vera. Po statističnih podatkih iz l. 1931. je bilo v Vojvodini Madžarov skupno 392.000, to je 22,5%. Nadalje je precej Slovakov, najbolj skupaj okrog Bačkega Petrovca, pa nekaj Čehov. Tudi nekaj Ukrajincev iz Galicije je še v Vojvodini. Vseh Slovanov je bilo l. 1931. tu nič manj ko 99.227. Vse te narodnosti so pomešane med seboj, vendar tako, da so navadno cele vasi naseljene z rojaki enega jezika ali vsaj po ločenih delih naselij. Do zadnje svetovne vojne je bivalo v Vojvodini tudi 358.604, t. j. 20,6% Nemcev-Švabov, ki pa so vsi zbežali. V njihova naselja so se naselili ljudje iz vseh delov Jugoslavije, skupno okrog 60.000 družin. Iz vseh naših republik so novi naselniki, tudi iz Slovenije. Računati moramo, da je danes v Vojvodini pripadnikov srbske, hrvatske, slovenske in makedonske govorice do 70%.

Kakor ima Vojvodina v gospodarstvu docela samosvojo vlogo, saj je prava žitnica Jugoslavije, tako jo ima tudi po svoji zgodovini, po političnogeografski poziciji, prav posebno pa po svoji pisani narodnostni sestavi. Na teh svojskih potezah Vojvodine temelji njen avtonomen položaj. Geografski položaj, pa prevlada srbskega prebivalstva uvršča Vojvodino ob stran Srbije, katere avtonomna pokrajina je postala po izidu narodnoosvobodilne borbe.

Podobno pozicijo ima Kosmet na jugu. Kosovsko-Metohijska avtonomna oblast je znana kot del zgodovinske Stare Srbije. Toda srbski živelj tvori sedaj samo 40% prebivalstva, medtem ko odpada na Šiptare 60%. Tudi po veri so razlike, zakaj pravoslavnih je le 27,3%, medtem ko je muslimanov 68,8% in katolikov 3,7%. Tudi tu je prebivalstvo različnega jezika in vere zelo pomešano med seboj, vendar tako, da Šiptari prevladujejo zlasti po goratem ozemlju, pa da so muslimani v večini zlasti po mestih. Zaradi tolikšne narodne pomešanosti, pa posebne zgodovinske vloge Kosova in Metohije, je Kosmet urejen kot avtonomno področje, vključeno v večjo upravno federalno enoto republike Srbije.

Z vojnimi izgubami in preseljevanji se je prebivalstvo Srbije precej spremenilo. Ako bi ne bilo vojnih izgub, bi se prebivalstvo do l. 1941. pomnožilo na 6,435.000, a do l. 1945. na 6,711.000. Treba pa je odšteti vojne izgube, upoštevati preseljevalne spremembe in prirodni prirastek po osvoboditvi, pa nam postane razumljivo, da so v macu l. 1948. našteli v vsej Srbiji 6,523.224 prebivalcev.

LJUDSKA REPUBLIKA MAKEDONIJA

Makedonija je v marsikaterem pogledu zelo svojska federalna enota. Poleg Črne gore je edina ljudska republika, ki nima deleža na Panonskem predelu, a poleg Srbije ter Slovenije — ako odštejemo Trst, edina naša republika, ki nima deleža na Jadranskem Primorju. V vsem obsegu zavzema samo površje našega Gorskega predela. Vendar ob tem ne smemo prezreti dejstva, da se nahaja Makedonija v zaledju Solunskega zaliva, ki je del Egejskega morja, pa da je njen osrednji ter južnovzhodni del v nizki nadmorski legi ter da moremo njega podnebje označevati kot celinsko varijanto mediteranske klime, o čemer pričajo tudi nekateri južnjaški kulturni sadeži. Ob svojem gorskem področju vsebuje Makedonija tako rekoč tudi kos primorja, v podnebju, v rastju in v gospodarstvu, dasi zelo zelo celinsko modificiranega.

V sedanjem obsegu meri naša Makedonija 26.234 km^2 in je imela po stanju v l. 1931. 938.625, v marcu 1948 po 1,152.054 prebivalcev. Po ozemlju pomeni 10.2%, a po prebivalstvu samo 7.3% Jugoslavije.

Makedonija je tista naša federalna republika, ki je po svoji preteklosti bila najbolj v neugodnem. Najbolj dolgo izmed vseh jugoslovanskih predelov je ostala v turški oblasti, ki je s svojim zastarelim, še vedno v bistvu fevdalnim redom zavirala, če ne sploh onemogočala napredni razvoj. Tako rekoč ob slehernem koraku opažamo v Makedoniji sledove turške dediščine, bodisi v gospodarskih značilnostih, kakor v noši in v običajih prebivalstva ter v zunanjih potezah naselij in domov. Poleg Bosne je to edina naša republika, kjer vidimo še muslimansko žensko v zapostavljenem razmerju, zakrito s feredžo; le Kosmet jima v tej zaostalosti dela še družbo, a se tudi energično bori za napredek.

V kmetijstvu se mora Makedonija boriti z znatnimi podnebnimi neprilikami. Za njivo je neugodna poletna suša, pa je zato treba poljsko delo opravljati zelo zgodaj. Kjer je le mogoče, je uvedeno umetno namakanje. Ustvarilo je tudi riževa polja, ki nikjer v Jugoslaviji nimajo tako velikega obsega kakor tu. Uvaja se tudi gojenje bombaža, za kar so se poskusi izvrstno obnesli. Posebnost Makedonije je izvrstno uspevanje tobaka, ki se meri z najboljšim v Hercegovini. Posebnost Makedonije je gojenje opojnega maka, afiona, ki je dajal zelo mnogo pridelka za izvoz. Zraven je še omembe vredno gojenje sadja, marelic, breskev, pa jabolk itd. v neznatni meri tudi smokev. Tudi za vinograde so ponekod izvrstni pogoji, a se vinska trta doslej ni gojila kaj prida. V višjih legah prevladujejo poljski sadeži običajne vrste, žita, znatno fižola, paprike, čebule itd., a primeroma malo krompirja. Vendar v celem se nemara le sme trditi, da kotline, ki premorejo zelo mnogo rav-

Pod. 102. Zletovo v Makedoniji.

Tipična razmestitev makedonskega mestnega naselja, vzpenjajočega se v bočje. Tipično makedonska je tudi brezgozdna pokrajina; kažejo se ponekod celo gole rebri, učinek presilovitega odplakovanja.

nega zemljišča, za domačo porabo pridelajo dovolj, pa še prodajajo precej pridelka v mesta in hribovskim živinorejcem. Izven ravnin prevladuje živinoreja, ki goji govedo, tudi posebne bivole, v Strumici celo velblode, ki so opravljali tamkaj prevozne posle. Mnogo je tu drobnice, posebno ovac; tudi konje gojijo obilo, poleg njih pa zelo mnogo osličev in mul. Živinoreja se s pridom naslanja na planinsko pašo, kamor se pastirji podajajo čez poletje s svojo živino že skozi stoletja vedno enako. Pa tudi na gričevnati nizki osrednji Makedoniji je pašnik najbolj razširjena zemljiška gospodarska kategorija, a pastirska živinoreja tamkaj najbolj močna gospodarska panoga.

Kakor celotno gospodarstvo, tako je bilo tudi kmetijstvo v Makedoniji, ki je bila tako izredno dolgo področje in plen tujega izkoriščanja, silno zaostalo, dasi se v njej nudijo za racionalno gospodarjenje izvrstne prirodne osnove. Zato je naš petletni gospodarski načrt posvetil tudi kmetijstvu v Makedoniji največjo pozornost. Predvsem se bo do l. 1951. osušilo 80.000 ha močvirnega in poplavnega zemljišča, in sicer je za osušitev petletni načrt določil Skopsko kotlino (pač ob Vardarju in v okolici Katlanova), Donji Polog, t. j. spodnji del Tetovske kotline, Kočansko, Strumiško in Gjevgjelijsko polje, v Pelagoniji ravnino ob Črni ter okolico Struge ob Črnem Drimu pod Ohridom. S tem bodo pridobljene za obdelovanje najboljše ravnice, sposobne tudi umetnega namakanja, najboljšega pripomočka za kmetijstvo v mediteranskih predelih. Nadalje se bo razširila obdelovalna površina s tem, da se bodo spremenile v njive razsežne 105.000 ha obsegajoče ploskve ledine, ki je je le še preveč v vseh naših balkanskih področjih, še prav posebno pa v Makedoniji. V program je postavljeno radikalno izboljšanje kmetijskega obrata, racionaliziranje obdelovanja z uporabo ustreznega orodja in strojev. Posebno važno pa je prebiranje poljskih sadežev. Makedonija naj v bodoče prideluje v krepko naraščajoči meri industrijske sadeže, in sicer. naj se do l. 1951. proizvodnja tobaka poveča za 433%, bombaža za 1277%, afiona za 210%, susama za 2689%, sončnic za 6705% v primerjavi z desetletnim povprečnim pridelkom v razdobju 1930—1939. Hkrati se mora primerno stopnjevati intenzivnost obdelovanja, z rastočo uporabo umetnih in naravnih gnojil, z močnim poviškom pridelka na isti ploskvi v primerjavi s predvojno dobo. Tudi pridelovanje žita se stopnjuje, za 20%. Toda poleg tega se postavlja v program, da se do leta 1951. bistveno poveča pridelovanje poljskih sadežev, ki naj služijo za živinsko krmo. V celem naj se ploskev za te sadeže poveča petkrat; saj ima Makedonija obsežne predele, ki bodo vedno ostali pretežno živinorejski. Zelo naj se stopnjuje pridelovanje povrtnine; njej odmerjena poljska površina naj se prav tako poveča petkrat, medtem ko se ploskev za industrijske sadeže poveča 3,6krat. Močno se bo

povečala ploskev riževih polj in proizvod pomnožil za 644% na 250.000 q. Zelo se bo stopnjevalo tudi pridelovanje drugih poljskih sadežev, bodisi vrtnih ali poljskih, najraznovrstnejših, med njimi tudi krompirja, ki ga bodo pridelali v letu 1951. za 1092% več nego v letu 1939. Makedonija preživlja temeljito reformo svojega gospo-

Pod. 103. Tobak se suši.

darstva tudi na kmetijskem področju, ne le z racionalizacijo obrata, marveč tudi s prebiranjem sadežev. In še je vzeto v petletni načrt, da se še nadalje proučuje, za kaj vse je sposobna makedonska zemlja, ki hrani v sebi tako razveseljive raznovrstne možnosti. — Od sadnega drevja bodo posebno pomnožili jablane, hruške in marelice, ki tu izvrstno uspevajo, a tudi slive in črešnje; tudi povečanju vinogradov bodo posvetili veliko pažnjo, posebno v nizki osrednji

Makedoniji od Skoplja do Gjevgjelije, kjer so najboljši prirodni pogoji, pa razen tega tudi pri Ohridu in Debru.

V živinoreji je postavljena v program največja pomnožitev v primerjavi s predvojnim stanjem za ovce, ki jih bo v letu 1951. 82% več, potem za prašiče, ki jih mora biti 57% več, za perutnino za 47%. Govedo naj se pomnoži za 23%, pri čemer naj se število krav posebno poveča okrog največjih mest kot največjih konsumnih središč. Število konj naj se poveča le za 4% — vseh konj je bilo v Makedoniji v l. 1939. 92.114, a oslov 59.265 ter mul in mezgov 5786 glav.

V celem je bilo doslej v Makedoniji 22,3% celotne površine v njivah, a v vrtovih samo 0,2%, v sadovnjakih 0,15% ter v vinogradih 0,32%, kar predstavlja skupno le 23,0% površine. Zelo je značilno, da je v Makedoniji na travnike odpadlo samo 1,85% površja, toda na pašnike 27,9%. Gozd je zavzemal 24,7%, a močvirja s trstišči 0,7%. Neproduktivnega zemljišča izkazuje Makedonija nič manj ko 11,9%. Toda poleg tega je še 10,0% površine, ki je dosedanja statistika ne opredeljuje, o kateri pa je najverjetneje, da pripada zelo slabemu zemljišču, ki more nuditi samo borno pašo.

Lahko rečemo, da je v polovici Makedonije več ko 50% površine v pašnikih, ponekod celo preko 75%, kar nas spominja na najslabše dinarske predele. Tu bo huda težava v borbi za izboljšanje. Podoba je, da bo moralo biti najbolj v ospredju razširjanje umetnega namakanja, pa pogozdovanje goljav, kjer raste tudi po gričih, hribih in nižjih gorah kvečjemu grmovje in nizka, redka hosta.

Gozda v Makedoniji zelo manjka. Prav za prav naletimo nanj le na višjih gorah, posebno na najvišjih pogorjih. Brez dvoma se bo dal gozd v velikem delu obnoviti. Toda danes skoro nikjer ni žagarske lesne podjetnosti. V nižji osrednji Makedoniji je še za drva velik križ.

Temu primerno se v petletnem gospodarskem načrtu v Makedoniji posveča prav posebna pažnja gozdu, in sicer njega čuvanju ter povečanju. Zasadili bomo obsežne ploskve z novim gozdom ter močno skrbeli za sadike. Postopno bodo odpravljali odprta ognjišča ter kurili čim dalje bolj le s suhimi drvmi, a uvajali namesto tega sploh drugačno gorivo; ta težnja je sicer postavljena tudi v drugih republikah. Pri gradnjah bodo stremeli za tem, da se uporablja namesto lesa drugačno gradivo.

Ko se po tem oziramo po pogojih za industrializacijo, moremo predvsem ugotoviti, da je v velikem delu Makedonije zelo slabo z vodnimi silami, ki pridejo v poštev za elektrifikacijo. Čez poletje je vodno stanje skrajno nizko, potoki in tudi mnoge rečice se poleti sploh posušijo. Zato so bili mlini koncentrirani na večjih rekah. Le zapadna Makedonija razpolaga spričo večje množine padavin in viso-

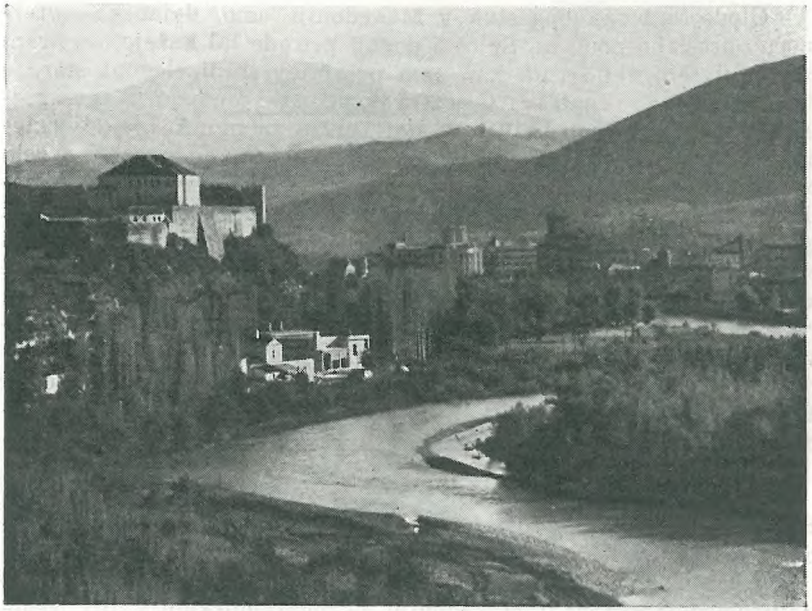

Pod. 104. Skoplje.
Pogled iznad Vardarja ob starem gradu čez novejši del mesta proti vzhodu.

kega gorovja z gorskimi rekami, ki so sposobne za hidrocentrale, postavimo: Radika, Treska, pa nemara Črni Drim. Doslej ima Makedonija šele prve majhne elektrarne, ki so proizvajale l. 1939. le 15 milijonov kWh. Premoga premore Makedonija že po dosedanjih preglednih ugotovitvah v svojih tercijarnih kotlinah, a kopati so ga začeli šele v najnovejši dobi; v letu 1946. so ga nakopali le 16.000 ton, in sicer samega lignita. V program je postavljeno, da se do l. 1951. proizvodnja krepko poveča. Zraven tega je načrt, da se otvorijo še novi rudniki lignita, pa da se zelo razširi njegova uporaba, zlasti kot gorivo namesto drv v gospodinjstvu.

Proizvajanje električne energije je bilo v Makedoniji pred zmago narodnoosvobodilne borbe šele v neznatnih prvih početkih, in sicer je znašala v letu 1939. samo 15 milij. kilovatnih ur. Ob sebi se razume, da je petletni načrt za Makedonijo postavil v program ogromno povečanje elektrifikacije, in sicer za 1433%, to je na proizvodnjo 215 milijonov kilovatnih ur. V dopolnitev zveznega elektrifikacijskega načrta je makedonski republiški načrt postavil v program gradnjo srednjih in malih hidrocentral, a kalorične elektrarne naj se osnujejo kot dopolnilne.

Glede rudnega bogastva v Makedoniji smo dejansko sorazmerno preslabo poučeni. Splošni pogoji prirode tal kažejo, da hrani zemlja v sebi obilo rud, kar nam potrjujejo tudi sledovi starega rudarstva. Toda republika je v tem pogledu še premalo izčrpno raziskana. Saj je bila do l. 1912. še del Turčije in tudi kasneje v zanemarjenem položaju, po mačehovsko obravnavana in prometno zelo od rok; ne tuji ne domači kapitalisti niso šteli za dobičkanosno, zainteresirati se za to daljno pokrajino. Šele bodoče preiskovanje, ki ga je postavil v program naš petletni načrt, nam bo moglo razodeti resnično dejansko stanje glede rudnih zalog. Od rud, ki so jih začeli kopati v Makedoniji že v stari dobi, je na prvem mestu kromova ruda. Te hrani republika v sebi izredno mnogo in v dobri kakovosti. Kopati so jo začeli na več krajih, v največjih množinah v rudnikih v severnem delu Makedonije, ob Šarplanini severno od Tetova ter nedaleč od Kačanika, pri Rabrovu, nedaleč od Valandova v južni Makedoniji. Toda tudi še na drugih krajih so ugotovljene velike zaloge kromove rude.

Velike zaloge svinčene in cinkove rude se nahajajo okrog Kratova in Zletova. Kopati so jo začeli v rudniku pri Dobrevu, nedaleč od Kratova.

Za trdno so ugotovljene tudi obilne množine bakrene rude, zlasti v južnovzhodnem delu Makedonije, okrog Demirkapije, pri Negotinu, Strumici, Gjevgjeliji itd. Magnezit se nahaja pri Skoplju in Katlanovu. V južnozapadnem delu Makedonije, pri Ohridu je ugotovljena manganova ruda, v manjši meri tudi po drugih krajih, medtem ko se antimon nahaja zlasti v okolišu Kumanova in Skoplja ter pri Roždenu nedaleč od Kavadara. Petletni načrt je postavil v program proučiti Makedonijo prav izčrpno glede zakladov manganove rude, katere pridobivanje moramo do l. 1951. stopnjevati na 46.000 ton. V petletki je postavljen tudi program povečati svinčene rudnike v Zletovu.

Verjetno je, da bo rudarska proizvodnja v naslednjih petletkah še zelo narastla in da se bo uvrstila Makedonija med prva rudarska področja v Jugoslaviji.

Makedonija je dober izvor tudi za druge potrebne snovi; petletni načrt je postavil v program, da se tu pridobiva lapor, potreben za cementno industrijo, sadra ali gips, najfinejši kremenjakov pesek, potreben za zvezno steklarsko industrijo, marmor itd.

Makedonija doslej industrije prav za prav sploh še ni imela. Toda pregled njene gospodarske strukture kaže, da ima za industrializacijo vendarle izvrstne pogoje, posebno v tistih področjih, za katere proizvaja dovolj surovin, na primer v južnjaških industrijskih pridelkih, v običajnih proizvodih poljedelstva, živinoreje ter sadjarstva, saj v teh pogledih nikakor ni slaba, a more vrh tega z moderniziranjem kmetijstva svojo proizvodnjo še temeljito stopnje-

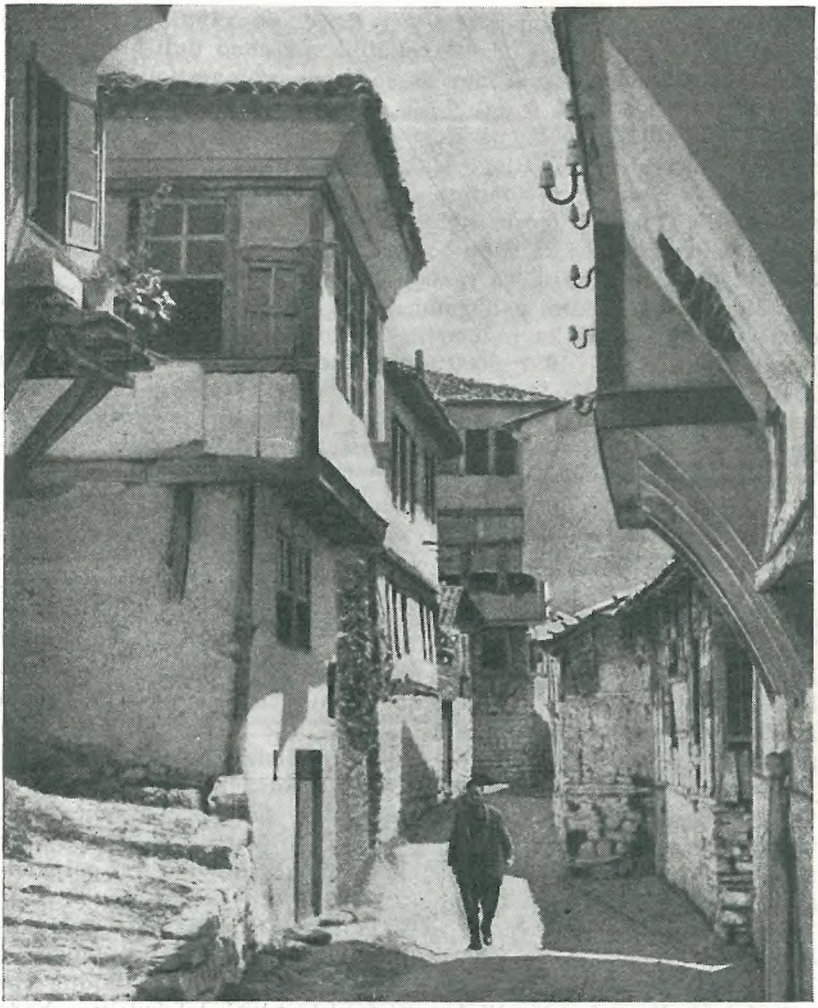

Pod. 105. Ulica v Ohridu.
Pogled nam kaže tipične mestne domove »turškoorientalskega« tipa z naprej molečim zgornjim delom; tudi je značilno, da so zgradbe po večini med lesom zidane.

vati. Njene zaloge premoga se šele raziskujejo, a za elektrifikacijo bo imela dobrih osnov iz zapadnega predela. Premore pa rude in jih bo mogla pridobivati v bodoče še mnogo, mnogo več, morebiti celo železa. Potrebno pogonsko silo bo mogla dobivati po potrebi iz sosednih republik na severu in severozapadu.

Naš petletni gospodarski načrt hoče odpraviti gospodarsko zaostalost naših južnih ljudskih republik, posebno tudi Makedonije. Zato je postavljeno v program, da se vrednost investicij, ki znašajo za celotno FLRJ 516% v letu 1951. v primerjavi z l. 1938. za Makedonijo uveljavijo v 800%, pa da se vrednost industrijske proizvodnje v istem razdobju stopnjuje v Makedoniji za 2633%, medtem ko se v državnem povprečku stopnjuje za 494%. S tem se očitno razodeva stremljenje celotne Jugoslavije, da popravi zgodovinske krivice napram Makedoniji ter da silno pospeši tempo njenega gospodarskega in zlasti tudi industrijskega razvoja.

Med industrijskimi panogami, ki jih ostvarja petletka v Makedoniji, je tudi kovinska industrija, in sicer bodo proizvajali litoželeznih izdelkov v l. 1951. 3000 ton, namesto 830 v l. 1946. odnosno 1947. Med drugim je Makedonija sedaj pričela izdelovati betonske fabrikate, strešno in zidno opeko, da s tem podpre svojo gradbeno podjetnost. Začenja s prvo lesno industrijo, združeno tudi z izdelovanjem pohištva, pa tekstilno z izdelovanjem bombažnih tkanin, prvo usnjarsko industrijo. Končno se je krepko vrgla v prehranjevalno industrijo, zlasti v izdelovanje sadnih in sočivnih konserv, testenin, rastlinskega olja itd. Kovinske tovarne se postavijo v Skoplju, v Bitolju, Štipu in Titovem Velesu. Za naštete in še druge industrijske panoge v manjšem obsegu se postavijo tovarne v mestih Titov Veles, Skoplje, Bitolj, Kumanovo, Štip, Strumica in dr. V Kočanah in Strumici se postavi luščilnica za riž, združena s predelavo odpadkov. Zelo v ospredje je postavljen program izdelovanja gradbenih potrebščin, gradiva za postavljanje industrijskih in drugih zgradb, pred katerim stoji mlada gospodarska delavnost naše najjužnejše republike. Velika pozornost je obrnjena na oskrbo republike z ustrezajočim poljedelskim orodjem, predvsem z običajnimi železnimi plugi, ki naj zamenjajo starinsko leseno »ralo«, pa tudi že s traktorji, z mlatilnicami, sejalnicami in raznovrstnimi poljedelskimi stroji, z umetnimi gnojili itd., itd.

Poseg petletnega načrta v zastarelo dosedanje stanje je v Makedoniji še posebno revolucionaren. Republika dobiva prvo industrijo, ki bo oskrbela mestno delavsko prebivalstvo, ki pa bo nudila vse potrebno tudi modernizaciji kmetijstva; bistveni del izdelkov bodo pri tem prispevale tudi druge bratske republike. Rudarstvo bo najbrž že v kratkem dobavljalo vsej zvezni industriji obilo važnih rud ter s tem vključilo v skupni gospodarski organizem tudi ta najbolj proti jugu eksponirani člen FLRJ, ki je podobno daleč od državnega osredja, kakor Slovenija na skrajnem severozapadu. Toda za prostrana področja v Makedoniji bo ostalo vedno poljedelstvo najbolj donosna gospodarska panoga, a modernizirano v tehniki obdelave, kakor v izboru sadežev. Njeno področje bo vedno koncentrirano predvsem na nizko osrednjo Makedonijo od Skoplja

in Kumanova, pa do Strumice in Gjevgjelije ter na široke plane kotline Polog-Tetovo in Pelagonijo ter še nekatere manjše. Obdelovalne ploskve bomo v naslednjih petletkah še nadalje razširili z osušitvijo poplavnih in zamočvirjenih ravnin ob rekah, pa s tem odpravili največje zlo pokrajine — malarijo. Končno bo v velikem delu Make-

Pod. 106. Bombažna rastlina.
Bombaža je zelo mnogo vrst. Podrobne preizkušnje bodo pokazale, katere od njih so za naše podnebje in za naša tla najbolj primerne.

donije še vedno ostala živinoreja v ospredju, naslonjena na gorski svet in na planinske pašnike najvišjih gora. Toda racionalna izbira pasem in modernizacija predelave živinorejskih proizvodov bo tudi tu pomenila koreniti preokret, začet že v naši prvi petletki.

Prometne zveze v Makedoniji so še zelo pomanjkljive. Širokim predelom, zlasti na zapadu in vzhodu, še manjkajo železnice; docela

primitivna, manj kot ozkotirna železnica, ki je ostala kot zapuščina iz prve svetovne vojne od Skoplja skozi Tetovo in Kičevo na Ohrid, je docela nezadosten nadomestek. Tudi s cestami so še močno v zastanku; prevlada tovorjenja v prometu je velevala brigati se bolj za steze, ki se klancev ne bojijo. Tudi ceste, po katerih je šlo največ prometa jež in peš, medtem ko so tovore največ prenašali in jih prenašajo še dandanes na oslih, mulah ter konjih, se ne bojijo klancev. Ker reke v topli polovici leta močno uplahnejo, manjkajo po večini mostovi, vsaj na srednjih in manjših; saj plitvo vodo najrajši kar prebredejo. Spričo tega bo treba tudi na poteh in cestah še mnogo storiti za njih modernizacijo.

Železniško omrežje bo treba izpopolniti in ga bolj povezati s sosednimi predeli. Zdaj imamo še vedno samo glavno progo, ki drži od Beograda skozi Niš na Skoplje ter se nadaljuje skozi Gjevgjelijo na Solun; od nje se cepi normalna železnica v Titovem Velesu na Prilep in Bitolj, z nadaljevanjem na Solun skozi Lerin. Iz Skoplja drži železnica v Kosmet in dalje ob Ibru proti Kraljevu in Beogradu. Morebiti bo dobila Makedonija kmalu železniško zvezo neposredno k Jadranskemu morju, ko bodo v Albaniji zgradili progo iz Drača na Elbasan, od koder ne bo daleč s podaljškom na Ohrid ali Debar ter na Skoplje. Kadar bo iz Metohije speljana normalnotirna železnica do Jadrana na črnogorski obali, bo imela tudi Makedonija dober priključek.

V celem v Makedoniji še močno prevladuje kmetijsko prebivalstvo, ki ga je bilo l. 1931. 73.9%. V obrti in industriji je imelo svoj obstoj 10.8%, v trgovini, prometu in denarništvu pa 5.5% ter v javnih službah s svobodnimi poklici 5.2%, medtem ko je ostalih z upokojenci in rentniki bilo 4.6%.

Pod. 107. Delo v nasadih bombaža.

Pod. 108. Kmečka vprega z vozom v Makedoniji.

Življenjske razmere v Makedoniji so bile do nedavna zelo slabe. Posebno v zadnjih časih turškega fevdalnega sistema, ko se je razplamtela borba za svobodo, so odhajali tisoči in tisoči Makedoncev na tuje ali pa v sosedne balkanske pokrajine. Izseljevanje je trajalo tudi še v kasnejših razdobjih, tako da živi danes izseljencev iz Makedonije ter njihovih potomcev jako mnogo izven domovine. Po l. 1912. se je izselilo obilo muslimanov, bodisi Turkov kakor Šiptarov. Kolonisti, ki so prišli v Makedonijo po l. 1918., so bili sorazmerno maloštevilni in precej jih je v toku druge svetovne vojne spet odšlo. V celem se je prebivalstvo Makedonije nedvomno znatno skrčilo v toku zadnjih treh- štirih desetletij, ponekod pa vsaj ni napredovalo. Saj so celo mesta zelo kolebala v svojem številčnem stanju.

Spričo vseh teh sprememb je gostota prebivalstva v Makedoniji dokaj majhna. V celem znaša 43.9 ljudi na km^2. Toda v znatnem delu, posebno v gorovju na zapadu in v Karadžici, kakor tudi po nizki puščobni peščeni južnovzhodni Makedoniji, se zniža gostota celo pod 25. Na višje, preko 50, se dvigne gostota le v severnem delu, v Skopsko-Kumanovski kotlini, toda tudi tu se nikjer ne vzpne na 75 ali čez.

Makedonija vzbuja pozornost po svojem narodnostnem značaju. Makedonci si ustvarjajo prav sedaj svoj kulturni jezik in svojo sa-

mosvoje kulturno, politično ter gospodarsko življenje, se urejajo kot samostojen narod. V naši Makedoniji so tvorili Makedonci okrog 71% celotnega prebivalstva, to je okrog 665.000, po stanju v l. 1931. Toda vzeti moramo v poštev, da se Makedonci po prirodnem prirastku naglo množijo in da bi prebivalstvo naše Makedonije po preračunu l. 1945. štelo 1,193.912, ako ne bi bilo vojnih izgub; v marcu 1948. znaša 1,152.054, kar pomeni 7.3% vsega prebivalstva Jugoslavije. Število Makedoncev-Slovanov znaša potemtakem v Vardarski Makedoniji v marcu 1948. okoli 820.000.

Kakor že navedeno, se more število slovanskih Makedoncev v Egejski Makedoniji dandanes ceniti na okroglo 270.000. V Pirinski Makedoniji, ki je v sklopu Bolgarije, se cenijo Makedonci na okrog 200.000. Vsota vseh teh nam daje sliko, koliko znaša število vseh Makedoncev v sklenjenem ozemlju Makedonije, namreč okrog 1,290.000.

Razen Vojvodine ni nobena naša ljudska edinica v narodnostnem pogledu tako pestre sestave ko Makedonija. Posebno obilo je Šiptarov, ki so jih našteli 1931. leta 130.000; živijo največ na zapadu, v obližju meja Albanije, toda po večini v goratem ozemlju. Poleg tega živijo tu tudi Turki, in sicer po mestih, pa po nizki osrednji Makedoniji, največ kot pastirsko-živinorejsko prebivalstvo, posebno na Ovčem polju, v Tikvešu, pa v Radoviški in Strumiški kotlini. Vseh Turkov je bilo v l. 1931. okroglo 130.000, to je 13.7%.[1] Razen tega je še nekaj Cincarov po mestih, pa Arumunov po gorskih krajih, osobito v Kruševu nad Prilepom. Tudi je še omeniti cigane po raznih krajih, zlasti po mestih Makedonije. Vseh muslimanov skupaj, v glavnem Šiptarov in Turkov, je bilo 282.820, t. j. 30%.

Tudi po svojem položaju je Makedonija naša najbolj samosvoja republika. Saj leži na dohodu do Egejskega morja in Solunski zaliv je zanjo nekaj takega kakor za Slovenijo Tržaški zaliv, okno v svet. Tudi po drugi svetovni vojni je okno v svet obema narodoma in obema bratskima republikama zaprto.

---

[1] Leta 1921. je v vsej Jugoslaviji označilo 150.139 prebivalcev turški jezik za svojo materinščino.

IV. Jugoslavija kot gospodarska enota

1. PREGLEDNA GOSPODARSKA KARAKTERISTIKA CELOTE

Ako smo hoteli na hitro označiti gospodarsko strukturo Jugoslavije, smo se morali opreti na statistične navedbe o poklicu prebivalstva. Na žalost smo prav v tem pogledu slabo založeni, predvsem pa razpolagamo samo z neustrezajočimi, zastarelimi podatki.

Po glavnem poklicu je bilo v Jugoslaviji zaposlenih skupno s svojci:

	1921	1931
poljedelstvo	78.87%	76.58%
obrt, industrija in rudarstvo	9.91%	11.00%
trgovstvo, promet, denarništvo	4.35%	4.85%
javna služba, svob. poklici	3.80%	4.08%
upokojenci, rentniki in ostalo	3.07%	3.49%

Zelo bi nam bilo potrebno, da bi imeli statistične podatke o poklicih tudi za leto 1941., pa še za stanje ob zaključku narodnoosvobodilne vojne ali iz sedanjega časa. Toda teh še ni na razpolago. Razlika med l. 1921. in 1931. nam razodeva, da se je delež v nekmetijskih poklicih povečal v naslednjem razdobju, medtem ko se je odstotek v kmetijstvu temelječih zmanjšal. Vendar ne smemo prezreti, da so se ojačile ta čas tudi družine v nekmetijskih poklicih, ko se je razvoj odmaknil od prve svetovne vojne in njenih neposrednih posledic. Za primerjavo moramo vzeti v poštev tudi statistične navedbe zaposlencev samih, brez svojcev, zakaj po tej poti se nam kaže razmerje še bolj natančno.

Po popisu prebivalstva dne 31. marca 1931. je bilo v obsegu takratne Jugoslavije od skupnega število aktivno delujočih, brez vzdrževanih svojcev:

v poljedelstvu, gozdarstvu in ribištvu	76.3%
v industriji in obrti	10.7%
v trgovini, kreditu in prometu	4.1%
v javni službi, svobod. poklicih in vojski	4.6%
upokojencev, rentnikov ter ostalih	4.3%

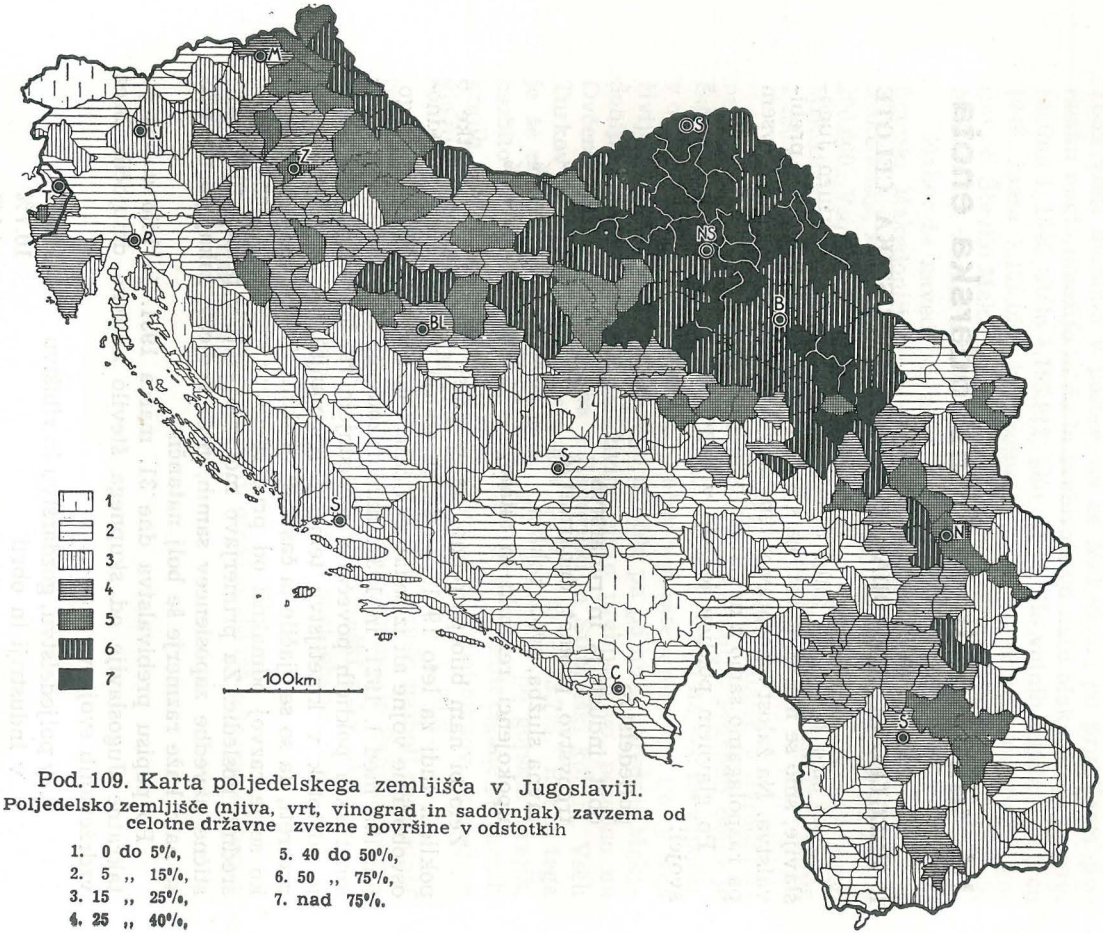

Pod. 109. Karta poljedelskega zemljišča v Jugoslaviji.

Poljedelsko zemljišče (njiva, vrt, vinograd in sadovnjak) zavzema od celotne državne zvezne površine v odstotkih

1. 0 do 5%,
2. 5 ,, 15%,
3. 15 ,, 25%,
4. 25 ,, 40%,
5. 40 do 50%,
6. 50 ,, 75%,
7. nad 75%.

Da osvetlimo nekoliko razmerje med moškimi in ženskimi gospodarsko aktivnimi člani prebivalstva, naj navedemo mimogrede, da je bilo v celoti ženskih samo 33%. Toda to nam bi sámo še ne kazalo pravega razmerja, marveč šele nadaljnji podatki: v skupini poljedelstva z gozdarstvom in ribištvom je bilo ženskih aktivnih članov 36%, v industriji ter obrti 17%, v trgovini, kreditu in prometu 17%, v skupini javnih služb, svobodnih poklicev itd. 28% ter v skupini upokojencev, rentnikov ter ostalih 48%.

V celem je vendarle industrializacija v Jugoslaviji v letih med 1931. in 1941. prav polagoma napredovala in nemara smemo računati, da je bilo v času, ko je nemško-italijanska fašistična invazija zadela našo državo, kmetijskega prebivalstva nekako med 73 in 74%, pa primerno večji delež v obrti in industriji ter drugih nekmetijskih poklicih zaposlenih. — Docela drugače nagla preobrazba našega gospodarskega udejstvovanja pa se je začela po zmagovitem zaključku narodno osvobodilne borbe, a zlasti, odkar se je začelo sistematično gospodarjenje po načrtu, industrializacija naglo napreduje.

Jugoslavija je bila pred drugo svetovno vojno in je še sedaj zelo pretežno agrarna država, zakaj skoro tri četrtine njenega prebivalstva se je preživljalo s kmetijstvom. Pregled po ljudskih republikah je pokazal, da je bilo kmetijstvo najbolj v prevladi v balkanskih področjih, medtem ko je bilo obrti in industrije ter sploh urbanskih poklicev več v severnih predelih, posebno v Sloveniji.

Na gospodarski značaj celotne zvezne države moremo pogledati tudi z vidika, da štejemo posebej prebivalstvo mest, pa da primerjamo med seboj delež mestnega in podeželskega prebivalstva. Po statističnih podatkih za leto 1931. je prebivalo v mestih Jugoslavije (brez trgov — varošic) le 17.6% celotnega prebivalstva. Toda tudi če vzamemo kritično popravljeno razvrščanje med mestnimi in kmetskimi naselji, vidimo še vedno le 20% mestnega prebivalstva.[1] Poudariti je treba, da so za takšno razlikovanje antropogeografski pogoji izredno neprikladni, zakaj v Jugoslaviji nimamo preproste gospodarske strukture mest in kmetskih naselij. Predvsem imajo mesta v Panonskem predelu v razmerju 20—50% poljedelskega prebivalstva. Pomagati si tudi ne moremo z metodo, da bi vzeli za kriterij večje število prebivalstva v naselju kot mejo med mestom in vasjo (na primer 10.000 ljudi). Zakaj v Panonskem predelu, zlasti Vojvodini, imamo tudi velike vasi, v katerih je število prebivalstva mnogo večje, nego število ljudi v mnogih mestih na Slovenskem ali zapadnem Hrvatskem. Podobno je z nekaterimi mesti v Jadranskem Primorju, kjer se velik del mestnega prebivalstva bavi z vinograd-

[1] Nikola Peršić, Prirast i kretanje gradskog stanovištva s naročitim obzirom na grad Zagreb. Zagreb 1935. 50 strani.

ništvom, pa sadjarstvom in vrtnarstvom in je kratko malo poljedelske gospodarske kategorije, na primer v Šibeniku. Razen tega imamo na primer v Sloveniji še stari kriterij za razlikovanje mest in trgov od vasi, razlikovanje, ki ne ustreza sedanji gospodarski funkciji. Ne glede na to, da so mnogi trgi neznatne velikosti in pretežno ali vsaj močno kmetijskega značaja, enako pa tudi še nekatera najmanjša mesteca, je precej naselij, kjer so se zaradi rudarstva (Trbovlje, Zagorje, Hrastnik itd.) ali industrije ali tujskega prometa (Bled), razvila v svojem gospodarstvu toliko, da v njih ne prevladuje več poljedelstvo, pa jim pač sodi naslov mesta. V skladu s tem razvojem so nekatera takšna naselja v toku zadnjih desetletij dobila naslov mesta ali trga (Domžale, Jesenice, Postojna itd.). Vrh tega so še razlike med gospodarsko funkcijo mestnega prebivalstva po posameznih predelih države, v zavisnosti od splošnega političnega in gospodarskega razvoja, od celotne produkcijske stopnje v pokrajini. Iz vseh teh razlogov je tedaj danes še zelo zelo nezanesljivo, sklepati na gospodarsko strukturo naše države po razmerju med številom prebivalcev mest in vasi. Pri tem pa niti nismo jemali v poštev, da zelo mnogo delavcev in drugih mestnih zaposlencev, zlasti na Slovenskem, biva v okoliških kmetskih naseljih, od koder se vsak dan vozijo v mesto na delo v tovarne ali urade ali obrtne delavnice.

Končno ne smemo prezreti, da je obilo ljudi, ki imajo po dvoje poklicev ali še več, pa imenujejo le enega za glavnega. Ribiči v Primorju delajo po veliki večini v kmetijstvu, kadar ni čas za ribolov. Mnogo naših žagarskih zaposlencev, sekačev itd. je delalo na polju, kadar ni bilo dela v gozdno-žagarski industriji. Tudi je v okolici mest, postavimo, na Slovenskem, zelo mnogo ljudi, ki so bili vsaj obdobno na poslu v mestu, toda v glavno so šteli delo na svojih malih posestvih; kmetsko delo so opravljali v jutranjih in večernih urah, pa v nedeljah.

Izven dvoma je, da je urbanizacija pri nas v toku zadnjih desetletij, zlasti od l. 1918. dalje polagoma napredovala, pa da se je množila in večala delavnost v obrti, industriji in rudarstvu, kamor so prehajali ljudje iz kmetijskega področja. Prav tako je izven vsakega dvoma, da se je šele z ustanovitvijo nove Jugoslavije, s postavitvijo ljudske oblasti, ustvarila osnova za novo gospodarstvo, ki more biti samo gospodarstvo po načrtu. A načrtno gospodarstvo je moralo podvreči temeljiti reviziji ves naš dosedanji gospodarski sistem, vse naše staro gospodarjenje, pa preiti na gospodarjenje po preudarjenem načrtu, po racionalnih metodah, ne samo racionalnih v posameznih proizvajalnih procesih postopka, marveč tudi pri usmerjanju celotne delavnosti in podjetnosti v velikem.

Celotni značaj našega gospodarstva je bil v stari dobi pred veliko domovinsko vojno seveda docela nenačrten. Kakor nam priča skoro tričetrtinski delež poljedelskega prebivalstva so bili poljedel-

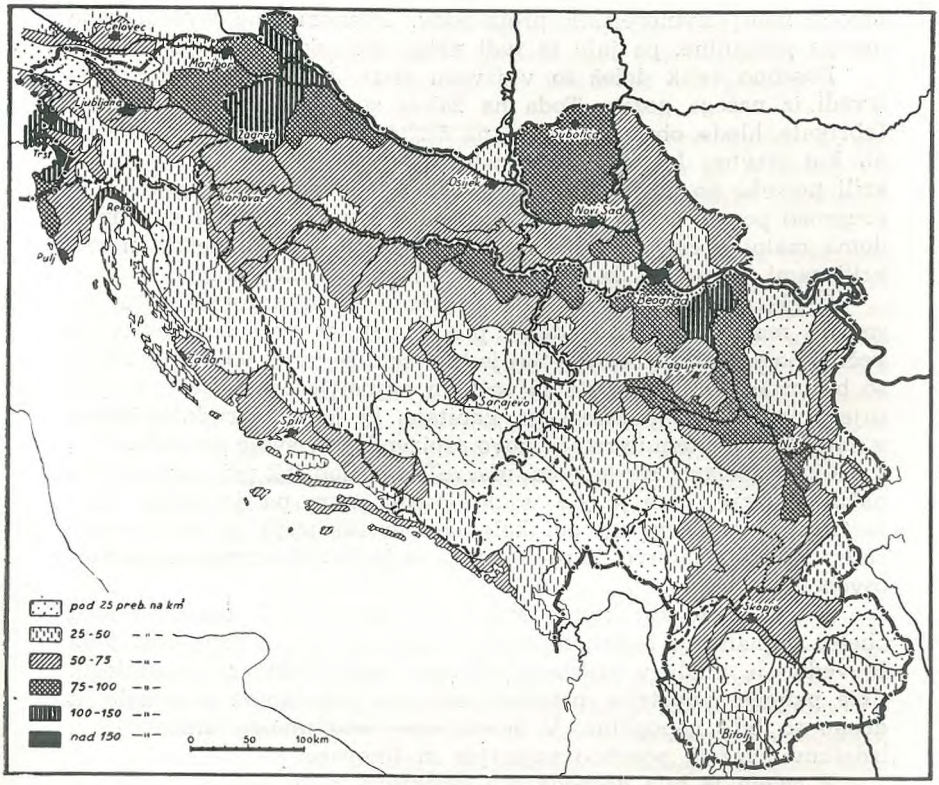

Pod. 110. Gostota prebivalstva v Jugoslaviji.
(Po stanju v letu 1931.)

ski in živinorejski proizvodi poglavitni pridelek naše države. Z njimi smo krili domače potrebščine v prehrani, pa še je ostala znatna množina, ki je bila na razpolago za izvoz. Izvažali smo predvsem precej žita, največ koruze in pšenice, potem še drugih poljskih sadežev, kakor fižola in graha ter drugega sočivja in zelenjave, nekaj krompirja, zelo mnogo sadja, posebno jabolk in sliv, zlasti suhih, pa orehov, nekaj zdravilnih rastlin itd. Zelo mnogo smo imeli za prodaj na razpolago vina, a je bilo težko najti kupca spričo prehude konkurence drugih vinorodnih držav. Izvažali smo tudi konopljo in tobak, kar vse so pač drugod predelovali v dokončne izdelke. Potem smo izvažali obilo živine in živinorejskih proizvodov. Ker pa so kapitalistični posredniki v kupujočih državah hoteli živino, da jo sami zakoljejo in predelujejo, smo izvažali največ žive živine in

mnogo manj živinorejskih proizvodov. Obenem smo izvažali zelo mnogo perutnine, pa jajc in tudi nekaj živinskih kož itd.

Posebno velik delež so v izvozu stare Jugoslavije imeli proizvodi iz našega gozda. Toda na žalost smo izvažali najbolj polfabrikate, hlode, obtesana debla, pa deske, kar so vse zunaj porabili ali kot stavbni les ali pa predelovali v pohištvo itd. Doma smo krili potrebe po železniških pragovih, po telegrafskih drogovih in preprosti porabi v stavbarstvu itd. Prave lesne industrije smo imeli doma malo in celo vseh domačih potreb po lesnih izdelkih nismo krili sami, nikar pa da bi kaj prida takšnega izvažali.

Glede našega rudarstva je posebno važna karakteristika, da smo le malo prave rude doma predelovali, marveč smo ogromno večino nakopanega izvažali. Saj je bilo celo še huje: po veliki večini so bili naši rudniki, zlasti največji in najboljše opremljeni, v lasti tujega, po večini inozemskega kapitala, ki je naše rudnike odprl v namenu, da s tem uvrsti njihovo proizvodnjo v svoje gospodarstvo, v svojo predelavo. Ne-le ruda, marveč tudi dobiček pri izkoriščanju naših rudarjev, vse je šlo v inozemstvo, nam pa je ostalo siromaštvo. V takšnem na pol kolonialnem razmerju je ostalo naše rudarsko gospodarstvo do preloma, ki se je izvršil z zmago narodnoosvobodilne borbe.

S tem je že karakterizirana naša industrija. V razdobju med obema vojnama je industrializacija napravila precej napredka, toda še vedno je imela v prevladujoči meri znake bistvene zaostalosti. Cele panoge industrije, posebno težje, so popolnoma manjkale, a druge so bile nepopolne. V celem smo zelo mnogo industrijskih izdelkov uvažali, posebno najtežjih in finejših.

V celem je bila gospodarska struktura in še bolj gospodarska politika stare Jugoslavije takšna, da smo izvažali poljedelske in živinorejske proizvode, pa les in rudo ter še nekatere surovine, uvažali pa največ raznovrstne dokončne izdelke. Uvažali smo vsakovrstne stroje, predvsem vse težje stroje, lokomotive, avtomobile vseh vrst, skoro vse instrumente, ure itd. Uvažali smo obilo »kolonialnega« blaga, proizvodov tropskega podnebja, tudi mnogo riža. Dolgo smo uvažali celo najboljši ječmen za pivovarne, pa žito ali moko v primorska mesta v Dalmaciji spričo slabih prometnih zvez čez dinarske prevale. Uvažali smo najboljši črni premog in koks za potrebe kaloričnih elektrarn in nekaterih tovarn. Ko pa se je polagoma jačila tekstilna industrija, ko so tuji in domači kapitalistični podjetniki računali, da je najbolj donosno, ustanavljati tovarne po Jugoslaviji, kjer je bilo mogoče dobiti delovno silo zelo poceni, smo jeli uvažati vedno več tekstilnih surovin, zlasti bombaža. Toda okrog dve tretjini našega uvoza so še vedno zavzemali dokončni izdelki tuje industrije, katere kapitalistični lastniki so črpali tudi od nas ogromne dobičke. Pri tem pa je postajalo čim

dalje bolj trda za prodajo naših agrarnih proizvodov, ker so se v mednarodni gospodarski borbi posamezne kapitalistične države ograjale s težnjami po avtarkiji, pa želele od nas predvsem rud in surovin.

V celem je bila tedaj naša gospodarska struktura tipična karakteristika agrarne države, v podobnem stanju, kakor ga je izkazovala stara carska Rusija v razdobju pred veliko oktobrsko revolucijo leta 1917.

Načrtno gospodarstvo, ki se avtomatično uveljavlja z nastopom ljudske oblasti, in ki je z l. 1947. postalo državni zakon, pomeni že po sebi kritiko vsega našega starega gospodarjenja. Smernice za novi način gospodarjenja pomenijo temeljne spremembe, kakor se sicer zgodijo šele v toku stoletij. Naše načrtno gospodarstvo veleva izkoristiti vse možnosti, ki jih nudi priroda domače zemlje, izkoristiti jih do kraja, ne le polovično, pa s tem poleg kmetijstva in rudarstva ter gozdarstva, ki jih bomo vzeli v razvoj do skrajnosti racionalno, razmahniti tudi industrijo v najširšem obsegu, s ciljem, da z njo krijemo vse domače potrebe, od najpreprostejših, do najtežjih in najfinejših izdelkov. Nemara se bo pri tem pokazalo, da imamo nekaterih naših kmetijskih proizvodov še vedno obilo, dovolj tudi za izvoz. Toda izvažali jih bomo, da si s tem v inozemstvu naročimo tiste surovine, ki jih za našo industrijo nikakor in nikdar ne bomo mogli pridobivati doma, ker nima naša zemlja zato ugodnega podnebja, postavimo, sadeže iz tropskega področja, ali ker potrebnih rud naša domovina kratkomalo ne premore. Podobno bo treba uvažati tiste sadeže, potrebne za našo prehrano ali za začimbo, ki jih rodijo zelo vroči kraji (»kolonialno blago«): Morebiti nam bo potreba nekaj časa še najboljšega pogonskega materiala, kakor je pravi črni premog, nafta. Dobro bomo morali pretehtati, v katerih pridelkih in proizvodih je naša zemlja najmočnejša, da si jih pridobimo v največjih množinah, zlasti tiste, ki zanje druge države, druge organizacijske skupnosti, nimajo tako imenitnih pogojev, in ki jih bodo rade iskale ravno pri nas. Koliko bo pri teh nujnih zamenjevalnih vezavah soodločala tudi pripravna prometna dosegljivost, je poglavje zase, ki more priti zdaj bolj zdaj manj v poštev. Vsekakor imamo dokaj dobre prirodne prometne zveze, po Jadranskem morju, ki je posebno prikladno za zveze z vzhodnim Mediteranom in z deželami ob Indijskem oceanu in s probujajočimi se tamkajšnjimi ljudstvi, pa z donavskim plovnim sistemom, ki nas veže bodisi v srednjo Evropo, kakor v gospodarsko tako napredni svet ob Črnem morju, posebno z velikim gospodarskim sistemom Sovjetske zveze.

Izven dvoma je, da bo trajalo še precej časa, preden bodo naše potrebe po mnogovrstnih strojih, malih in najmanjših, velikih in največjih, pokrite, saj moramo z njimi šele opremiti naše novo-

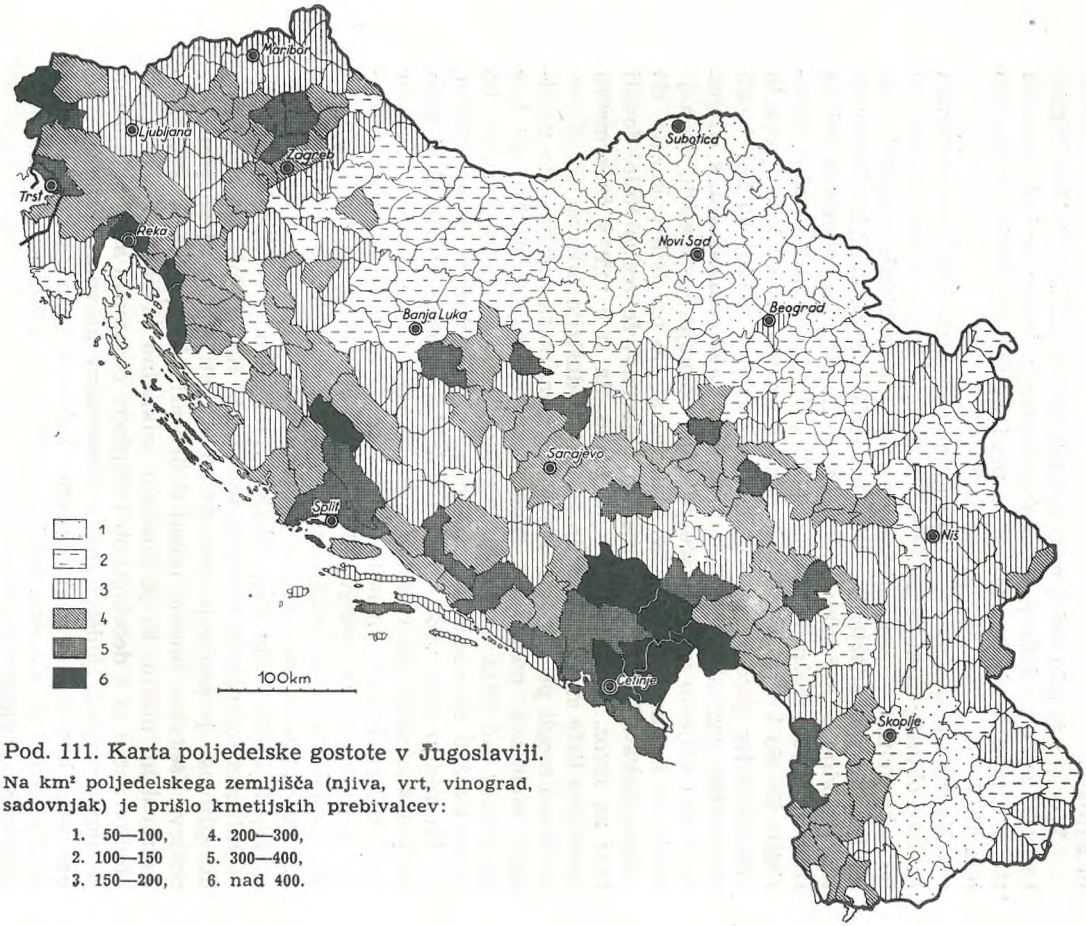

Pod. 111. Karta poljedelske gostote v Jugoslaviji.

Na km² poljedelskega zemljišča (njiva, vrt, vinograd, sadovnjak) je prišlo kmetijskih prebivalcev:

1. 50—100,
2. 100—150
3. 150—200,
4. 200—300,
5. 300—400,
6. nad 400.

nastajoče tovarne in delavnice, ki pomenijo naš veliki industrializacijski načrt, katerih funkcioniranje bo šele prineslo popolni gospodarski prevrat v naši osvobojeni domovini. In da si nakupimo te stroje in vse različne potrebščine za izvedbo načrtnega gospodarskega sistema, bomo morali sprva izvažati marsikaj, kar bomo kasneje držali in predelavali doma, bodisi rude, kakor les in druge proizvode našega kmetijstva in rudarstva. Toda vse to so le prehodni pojavi, bolj ko bodo podjetne, drzne in zmagovite naše petletke, hitreje bo minila prehodna doba.

Posebno je treba naglasiti, kako je bilo v stari Jugoslaviji še neizpopolnjeno naše notranje prometno omrežje in notranje zakladanje s potrebnimi proizvodi ter izdelki. Zlasti prevoz iz naše glavne poljedelske pokrajinske enote v Primorje čez Dinarsko gorovje je še zelo trpel spričo nezadostnih prometnih zvez. Podobno je bil še pomanjkljiv promet in prevoz po dolgem skozi Jugoslavijo, saj samo obe glavni prometni žili, savska ter moravsko-vardarska magistrala, nista zmagovali naraščajoče blagovne izmenjave. Marsikje je bilo pripravneje in ceneje, pripeljati proizvode iz inozemstva, nego iz oddaljene domače pokrajine. Tudi v tem pogledu mora načrtno gospodarstvo urediti domačo izmenjavo blaga.

2. KMETIJSKO GOSPODARSTVO

Osnove kmetijstva

Značaj naše državne površine, prirodne kakovosti naših tal, pa podnebni pogoji, vse to nam zagotavlja, da ostane kmetijstvu tudi v bodoče, v načrtnem gospodarstvu, odmerjena zelo zelo važna vloga v celotnem našem gospodarstu. Neke naše pokrajine so po naravi kakor nalašč ustvarjene za poljedelstvo, kakor posebno v Panonskem predelu, a druge za živinorejo, kakor posebno v višjem našem gorskem področju, a tretje zopet za specialne sadeže, kakor postavimo Primorje za vinsko trto, za oljko, smokvo itd., medtem ko bo po prostranih naših gorskih strminah, po visokih planotah in po razjedenih kraških površinah vedno najboljša osnova za gozd. Ako vzamemo, da nam morejo biti ta splošno postavljena načela vodilne smernice pri premotrivanju najboljše usposobljenosti za bodoče gospodarjenje, ne smemo prezreti, da bo v podrobnem sedanje stanje potrebno kritične revizije in izboljšanja, predrugačitve ali celo bistvene spremembe. Zakaj nikdar ne smemo pozabiti, da se nam v sedanjem stanju, v današnjih in dosedanjih razmestitvah kulturnogospodarskih zemljiških kategorij, sicer v glavnem zrcalijo dobre prirodne osnove, ki jih je človek že zgodaj spoznal, jih nemara celo izboljševal, pa jih ustrezajoče izkoriščal. Toda vendar so v malem marsikje današnja razmerja — učinek do neke mere slučaj-

nih zgodovinskih dejstev, postavimo, — starih posestnih razmer, prevlade veleposestniškega režima, starih produkcijskih metod, verskih ali drugačnih predsodkov (odpor muslimanov zoper vinogradništvo, zoper gojenje prašičev itd.), morda le konservativnosti in neracionalnosti, morda zunanje kapitalistične konkurence (n. pr. propad ovčjereje na Slovenskem). V malem je treba povsod nove kritične presoje.

Po statističnih podatkih iz leta 1939. in z upoštevanjem osvobojenega ter v septembru 1947. priključenega Slovenskega Primorja in Istre se celotna površina Jugoslavije izkorišča v naslednjih gospodarskih zemljiških kategorijah. Njiv je vseh skupaj na vsem ozemlju 29,9% celotnega površja, vrtov 0,6%, sadovnjakov 1,2%, ter vinogradov 1,0%. To pomeni, da obsegajo polja z vrtovi, sadjerejskimi nasadi ter vinogradi skupaj 32,7% zvezne površine ali skoro natančno eno tretjino. To je dokaj velik delež; mnoge države v svetu imajo relativno manjši odstotek za poljedelstvo izkoriščanega površja, dasi je hkrati res, da jih ni malo, ki imajo še znatno večji delež v polje, vrtove, sadovnjake in vinograde spremenjenega zemljišča.

Druga velika zemljiška kategorija obsega travnik, ki mu je odmerjenega 7,7%, ter pašnik, ki mu pripade 17,6%. Travnik ter pašnik zavzemata skupaj 25,3% celotne zvezne površine, to se pravi, skoro natančno četrtino.

Tretja velika zemljiška kategorija je gozd, ki mu pripada 32,8% površja, le za spoznanje manj ko ena tretjina.

Četrta zemljiška kategorija obsega nerôdna tla. Izrecno se v kategorijo neproduktivnega zemljišča šteje 7,0% površja. Toda k temu se zdi umestno šteti tudi ono površje, ki ga je davčna statistika izločila pod označbo »bare i ritovi«, močvirja in trstišča, v skupni izmeri 0,5%. Zraven pa nam kaže šteti tudi 1,7% površja, o katerem nimamo natančnejših podatkov, ki pa jih je najprimerneje upoštevati tukaj. Vsega neproduktivnega površja bi bilo potemtakem 9,2%, le malo manj ko desetina vsega zveznega ozemlja, kar vsekakor ni malo.

Celo za takšno gorato in kraško državo, kakor je Jugoslavija v svojih srednjih področjih, pomeni delež 9% neproduktivnega zemljišča jako veliko obremenitev. Toda ob tem moramo imeti pred očmi dejstvo, da temelji naša stara kulturnogospodarska zemljiška statistika na dediščini med seboj zelo različnih kriterijev. Saj so, postavimo, v Bosni in Hercegovini stare davčne oblasti izločile le 0,8%, v Sloveniji 5,3%, v Hrvatski-Slavoniji (brez Dalmacije!) 7,1%, v Dalmaciji sami le 3,3%, v stari nekdanji Vardarski banovini 15,6% neproduktivne površine.

V Sloveniji navaja najnovejša statistika 4,4% neproduktivnega zemljišča, v Hrvatski 4,3%, — ta majhen delež preseneča, ko pripada

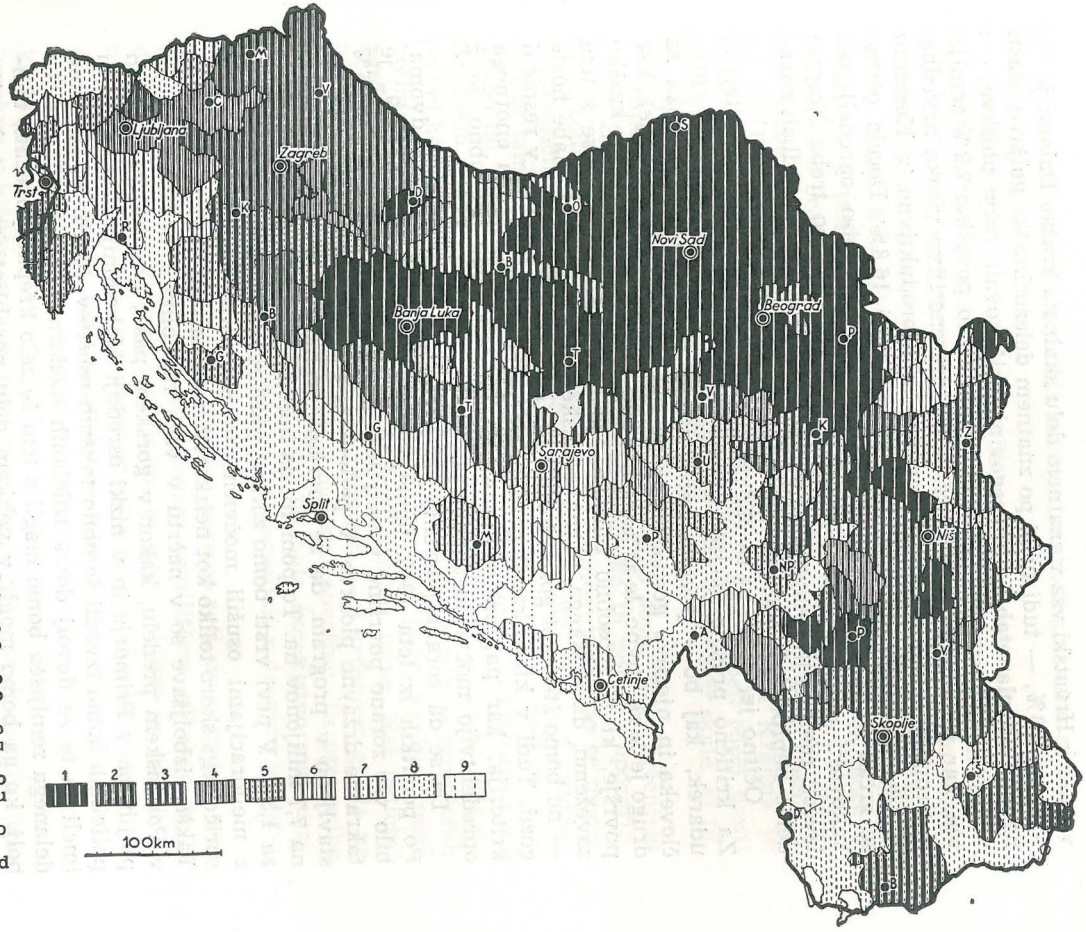

Pod. 112. Kmetijske zemljiške kategorije v Jugoslaviji.

Od celotne kmetijske zemljiške površine (polja z vrtovi, sadovnjaki ter vinogradi, travniki ter pašniki) odpada

1. na sámo obdelovalno zemljo (njive z vrtovi, sadovnjaki ter vinogradi) nad 75%;
2. na obdelovalno zemljo 50—75%, a v ostalem je pretežno travnik;
3. obdelovalne zemlje 50 do 75%, v ostalem je pretežno pašnik;
4. na obdelovalno zemljo 35—50%, v ostalem pretežno travnik;
5. na obdelovalno zemljo 35—50%, v ostalem pretežno pašnik;
6. na obdelovalno zemljo pod 35%, na prvem mestu je travnik;
7. na obdelovalno zemljo pod 35%, na prvem mestu je pašnik;
8. na pašnik sam 50 do 75%;
9. na pašnik sam nad 75%.

vendar k Hrvatski vsa v znatnem delu skalnata kraška Dalmacija —, v Bosni 3,0%, — tudi tu bi po znatnem deležu kraške goljave, zlasti na visokih planotah in Hercegovini, pričakovali večje ploskve, —; v Vojvodini je uvrščenih med neproduktivno površino 7,3% zemljišča, kar je za to pokrajino vsekakor presenetljivo visoka navedba. V Srbiji je 8,7% površine označene za neproduktivno, v Kosmetu 10,0%, v Makedoniji 12,4% ter v Črni gori 16,8%. Docela očitno se zrcali iz starih statističnih podatkov, da tu niso opredeljevali kakovosti zemljišča po enotnem kriteriju, pa da bo treba čimprej izvesti revizijo po skupnih in istih vidikih. Po istih navedbah znaša delež neproduktivnega zemljišča v vsej Jugoslaviji 7,1%.

Očitno je, da so tu za obdavčenje uporabljali različne kriterije. Za kritično presojo bodočnosti bo treba vzeti za temelj — preudarek, kaj bo v površju zares ostalo popolnoma brez haska za človeka in njegovo gospodarstvo (postavimo: najvišje gorovje). Vse drugo je le relativno, le začasno nerôdno, kakor je, postavimo, kraško površje, ki je sposobno umetne pogozditve. Obenem pa se s tem zavežemo, da kraškega ali makedonskega grmičja — ali slabe hoste — ne bomo šteli kot gozd, dokler ga zares ne preuredimo v resnični gozd. Tudi v klasifikaciji gozda nam je potrebna uvedba enotnega kriterija, kar pa, priznajmo to, ni lahka naloga. Podobno je z opredelitvijo močvirnega površja.

Da se dá zorana površina pri nas še povečati je izven dvoma. Po podatkih iz leta 1945. temelječih na statistiki iz leta 1939., je bilo vse zorane površine v vsej Jugoslaviji 7,602.836 ha, t. j. 30,5% takratne državne ploskve. V petletnem gospodarskem načrtu je postavljeno v program, da se površina oranice do leta 1951. poveča na 7,7 milijonov ha. To pomeni, da hočemo povečati ploskev oranice za 1,3%. V prvi vrsti bomo zorano ploskev povečali s tem, da bomo z melioracijami osušili močvirno in povodnjim izpostavljeno, pa spričo tega skoro toliko kot neizkoriščeno zemljišče pridobili za polje. Takšne izboljšave so v načrtu v vseh republikah, bodisi ob rekah v Panonskem predelu, kakor v gorskem pasu, posebno na kraških poljih, pa v Primorju in v nizki osrednji Makedoniji. V naslednjih petletkah bomo izvedli še obilo takšnih osušitev, tem laže, ko bomo imeli za to že dovolj doma izdelanih modernih priprav. Areal obdelanega zemljišča bomo mogli s tem še zelo krepko povečati, tembolj, ko ga bomo mogli v velikem delu porabljati za nasade riža in bombaža.

Toda s tem še niso izčrpane možnosti za povečavo polja. Že v naši prvi petletki je postavljeno celo za Slovenijo v program umetno namakanje, a v drugih republikah pomeni tak poseg še veliko večje učinke, posebno v Primorju ter v Makedoniji in sploh v sušnih osrednjih balkanskih predelih. V teh področjih bomo v bodoče z umetnim namakanjem mogli še zelo povečati orno zemljo,

kar je tem več vredno, ker daje tamkaj umetno namakano zemljišče izredno bogate pridelke.

Površina polja se bo povečala še na druge načine. Obilo imamo po zvezni državi še pašnikov, ki se morejo s pridom spremeniti v njive. Največ je takšnih pašnikov v legi, izvrstni za polje, v osrednjih balkanskih področjih, posebno v Kosmetu in Makedoniji, pa tudi v Bosni, kjer je velik del zemljišča označevan s kategorijo »ugari«, t. j. praha ali ledina. Naš petletni načrt veleva te ploskve preurediti v oranico in tudi v Sloveniji smo si postavili v program, da je treba »skrčiti nedonosne kraške steljnike in zaraščena pašniška tla ter jih zamenjati s kmetijskimi kulturami«. Bela Krajina je klasična dežela takšnih steljnikov, ki so na lepi, debeli rdeči prsti, sposobni za dobro polje; le ponekod bo treba razstreliti skale, ki tu, tam molijo na površje.

Končno moremo polje še posebno izdatno povečati z izkrčenjem gozda. Že po raznih poglavjih je bila prilika in potreba opozoriti, da je sedanje razmerje med poljem ter gozdom potrebno še močne predrugačitve, da imamo še obsežne dele ravnin zarasle z gozdom, dasi bi tamkaj njive pomenile mnogo racionalnejšo in bolj donosno izrabo tal. Zlasti je takšne ravnine obilo v Posavini in Podravini ter stranskih panonskih področjih. Toda preureditev v njive bo mogoča po velikem delu šele z regulacijo rek in osušitvijo preveč zamočenih ravnin. Tudi na Slovenskem imamo še ravne površine, kjer raste gozd, dasi bi bilo smiselno, da bi imeli tamkaj njive. Naš petletni načrt za Slovenijo že postavlja v program — s krčenjem gozda na relativnih gozdnih tleh povečati kmetijsko površino. Ta preuredba bo tem bolj izvedljiva, kolikor bolj bo naše kmetijstvo mehanizirano, kolikor bolj bomo v kurjavi les zamenjali z drugimi sredstvi, posebno z električnim tokom.

Z vidika načrtnega gospodarstva moramo reči, da razmerje med pašniki in gozdom ter neproduktivnim zemljiščem nikakor še ni dokončno, pa da so meje med njimi še silno gibljive in da jih bo načrtno gospodarstvo tudi zares krepko premikalo. Med svoje poglavitne naloge bo moralo šteti, da z velikopoteznim posegom v sedanje stanje obnovi gozd v ogromnem obsegu. Na razjedenem kraškem površju v Primorju in v velikem delu Gorskega predela, posebno v južnozapadnem pasu od srednje Soče pa do južnih meja, do Bolgarije in Grčije, je treba obnoviti gozd, pod preudarkom, da je gozd za ta tip površja, zlasti za strmo pobočje in velike višave, najboljša, pa hkrati edina možna gospodarska izraba tal. Poleg tega se zdi, da je gozd najboljša gospodarska izraba tudi v velikem delu osrednjih balkanskih področij, posebno v Makedoniji, za površje, ki danes kot pašniki ne morejo nuditi vredne gospodarske izrabe. To so seveda naloge, ki jih morejo izvesti šele generacije.

Kot znamenje zaostalega gospodarstva moramo šteti tudi razmerje med travniki, ki jih je sorazmerno zelo malo, ter pašniki, ki jih je primeroma zelo mnogo, posebno mnogo po balkanskih pokrajinah, dinarskih in rodopskih, medtem ko jih je v Sloveniji že zelo malo, posebno v nižjih legah. Toda planinske pašnike bi bilo treba povsod povečati in razširiti v visokih gorovjih, ker pomenijo tamkaj edino možno izrabo tal. Treba je torej ustaviti opuščanje planin, kakor se je na žalost uveljavljalo v zadnjih desetletjih v slovenskih Alpah.

Treba pa je tudi preurediti razmerje med gozdom in pašnikom, bodisi v gorah, kakor tudi v spodnjih legah. Po malodane vsej Jugoslaviji je paša običajna tudi po zaraščenem zemljišču, toda povsod se nam razodeva, da ta skupnost ni koristna ne za pašnik, ne za gozd. V gorskih področjih, kjer je velika potreba po dobri paši na položnejšem svetu, bi kazalo slabo hosto odstraniti, potem pa zares gojiti pašo, zemljišče na najugodnejših ploskvah morebiti spremeniti celo v travnik. Po balkanskih in primorskih področjih bi bil nemara marsikje gozd bolj donosna oblika gospodarskega izkoriščanja in tam bi kazalo borno hosto in siromašno, zanikrno grmovje pospraviti ter zasaditi nov pravi gozd, pašo pa koncentrirati na ustrezajoče ploskve. Podoba je, da nam bo v razdobju načrtnega gospodarstva preureditvi razmerja med pašnikom ter ploskvami hoste-grmovja raznih sestavov v balkanskih, kraških ter primorskih področjih posvetiti posebno veliko pažnjo, tem bolj, ko je te zemljiške gospodarske kategorije v Jugoslaviji nerazveseljivo veliko, v prirodnih pogojih, ki naravnost kričijo po revolucionarni reformi.

Ob tem je potrebno imeti pred očmi tudi potrebo po gnojenju naših gorskih travnikov ter pašnikov, ki je domala povsod še docela neustrezajoče. Hlevskega gnoja pri tej ekstenzivni obliki gospodarjenja niso skoro nikjer uporabljali za pašnike in planinske travnike. A treba po poiskati najprikladnejši način, kako in kakšno gnojilo uporabljati na teh po večini zelo sušnih, vsekakor pa dokaj nagnjenih ploskvah, da se izboljšajo pogoji za rast trave in za donosnost paše.

Razmerje med pašnikom ter travnikom nam zelo dobro zrcali celotno gospodarsko stanje. Na splošno je pašnikov več nego travnikov, in sicer brez primere več, v nižjem in v močno kraškem Dinarskem gorskem sistemu pa v balkanskih predelih, medtem ko je v Panonskem predelu in po njegovem nizkem obodu ter v večini Slovenije travnikov več.

Naša glavna poljedelska področja se nam prav dobro predstavijo, ako pogledamo vse površje, kjer znaša delež zoranega zemljišča več ko 40%. Vse to ozemlje je koncentrirano na Panonski predel, izven njega vidimo samo manjša območja, in sicer v Moravski dolini ter v najboljših nizkih področjih severne Makedonije.

Delež 30—40% se nam pokaže kot posebno značilen pas ob Panonskih ravninah, kjer so najboljši podnebni pogoji za vinograde in sadovnjake. Ta vinorodni ter sadjarski pas se vleče od Slovenskih goric skozi vzhodno Slovenijo in severno Hrvatsko z Zagorjem ob bosanski in srbijanski Posavini tja do v vzhodno Srbijo ter v vinorodno Negotinsko Krajino.

Poljedelstvo s sadjarstvom in vinogradništvom

Kmetijstvo pomeni pri nas po veliki večini sodelovanje poljedelstva v ožjem smislu z živinorejo in sadjarstvom ter vinogradništvom. Vendar prevladujejo po posameznih področjih tu bolj poljedelstvo, kakor postavimo v Panonskem predelu, drugod bolj živinoreja, kakor v Gorskem predelu, osobito v višjih legah, ter končno vinogradništvo s sadjarstvom, kakor posebno po goricah Panonskega obrobja in v Jadranskem Primorju. V bodoče je verjetno, da se bo takšna specializacija še bolj stopnjevala. Racionalno bi se mogla zelo stopnjevati, ako bi jo v načrtnem gospodarstvu povezali z obrtno zaposlitvijo, ki bi uvedla morda celo hišno domačo obrt za zimski čas, ko, postavimo, vinogradništvo ne nudi in ne potrebuje zaposlitve in ko so delovne roke brez posla, a je vendarle treba skrbeti za prehrano.

Poljedelstvo se bavi s pridelovanjem sadežev, ki jih v glavnem določajo podnebni pogoji, do neke mere pa tudi tradicija, izvirajoča iz različnih korenin. Ne more se reči, da so vsi v našem poljedelstvu pridelani sadeži umno izbrani. Vprašati se moremo, ali je modro, da v Sloveniji toliko sejemo ajde, dasi je tako silno občutljiva proti zgodnji jesenski pozebi, pa če ni bolj pametno, namesto nje sejati ali saditi podnebno bolj zavarovane sadeže. Na slovenskih sušnih prodnih ravninah izvrstno uspeva krompir, medtem ko občutljivi fižol pogosto podleže poletni suši. Na pičlih njivah Dalmacije se trudijo, da pridelajo tudi nekaj koruze, dasi bi bilo bolj modro, da bi tamkaj pridelovali sadeže, ki samo v Primorju uspevajo, ali na primer spomladi zgodnje ali jeseni kasno zelenjavo in jo prodajali v celinsko zaledje, od tam pa v zameno dobili koruze.

Južno podnebje moramo smotrno izrabiti in v primorskem področju povsod tamkaj, kjer položaj zemljišča in kakovost tal dovoljuje, gojiti južnjaške sadeže, potrebne bodisi za prehrano ali za industrijo. Zato zasadimo čim več površja z rižem, pa z bombažem, ki zahtevata velike poletne vročine, pa umetnega namakanja. Tudi za take sadeže kaže izkoristiti naše Primorje, ki bi jih prodajali našim prijateljem in sosedom na severu, kakor je na primer buhač; tudi smokev, mandeljnov, rožičev in drugega južnega sadja bi kazalo čim več gojiti.

Kjer je velika stiska za obdelovalno zemljo, sejejo celo po dva sadeža na leto na isti njivi, na primer na Slovenskem za ozimino še ajdo ali repo. Na jugu, v Makedoniji, v Metohiji in drugod, kjer delajo z umetnim namakanjem, so še boljše možnosti za drugi ali celo za tretji pridelek, zlasti kjer je vegetacijska doba daljša.

Pripomniti je še, da je v Sloveniji in do neke mere v severni ter severozahodni Hrvatski običajno pridelovanje zelo raznovrstnih sadežev, medtem ko je v Panonskem predelu v navadi pridelovanje manjšega števila poljskih pridelkov, ki jih imajo spričo tega v večjih množinah, kar je olajšalo prodajo presežka in dajalo vzpodbudo za racionalizacijo. Po ostalih področjih je v teh pogledih dokaj raznolično, vendar na splošno se more reči, da raje gojijo manjše število sadežev, pa da polje tamkaj ne nudi tako pestro sliko, kakor na Slovenskem. To odseva tudi iz gospodarskih statističnih podatkov. V obsegu stare Jugoslavije je v l. 1939. od vseh njiv odpadlo na žita 81.9%, na industrijske rastline 2.7%, na sočivje in zelenjavo ter krompir 5.7%, na živinsko krmo 4.7%, a na ledino ali praho 5.0%. Toda v Sloveniji sami so zavzemala žita le 62.0%, industrijske rastline 1.2%, sočivje in zelenjava z zeljem, krompirjem itd 21.9%, živinska krma 14.4%, a praha samo 0.5%. V Srbiji je bilo z žitom zasajenih 91.7% vseh njiv, z industrijskimi rastlinami 1.2%, s sočivjem in vrtnarskimi sadeži, krompirjem itd. 3.1%, z živinsko krmo 2.5%, medtem ko je odpadlo na ledino 1.5%. Druge federativne republike se uvrščajo med oba ta dva ekstrema, Slovenijo in Srbijo.

Poglavitni sadež jugoslovanskih njiv je vsekakor koruza, ki jej je bilo l. 1939. posvečenih 37% polja in ki daje letno (1927—1936) povprečno 36,477.334 q pridelka (na 1 ha: 15.1 q). Od tega so izvozili povprečno 4,293.820 q, t. j. 12% (1930—1935), a je ostalo še dovolj za domačo porabo, za ljudi, za industrijsko predelavo in za krmo živini. Na drugem mestu je pšenica, ki je posebno čislano žito. S pšenico je bilo posejanega 30% jugoslovanskega polja, a pridelek je znašal 22,666.785 q, 11.0 q na 1 ha (1927—1936). Rž pridelujejo bolj po Panonskem obrobju in še bolj po višjih, zlasti gorskih področjih, kjer ima tudi v prehrani poglavitno vlogo. Z ržjo zasejane njive so predstavljale samo 3.4% vseh njiv Jugoslavije. Sicer pa je marsikje, na primer v Šumadiji, tako, da pšenice pridelajo sicer veliko, a jo kot dražjo raje prodado, sami pa se hranijo s koruzo. Tudi ječmen (5.5% vseh njiv) je bolj hribovsko in gorsko žito, a tudi v Panonskem predelu ga pridelajo zelo mnogo in je izvrstne kakovosti, tako da ga mnogo oddado v industrijsko predelavo tovarnam. Letni pridelek rži je znašal 1,995.348 q, 8.39 na ha, medtem ko je ječmena bilo pridelanega 3,979.819 q, 9.5 q na ha. Podobno je oves (4.9% vseh njiv Jugoslavije) pretežno hribovski in gorski pridelek. Proso

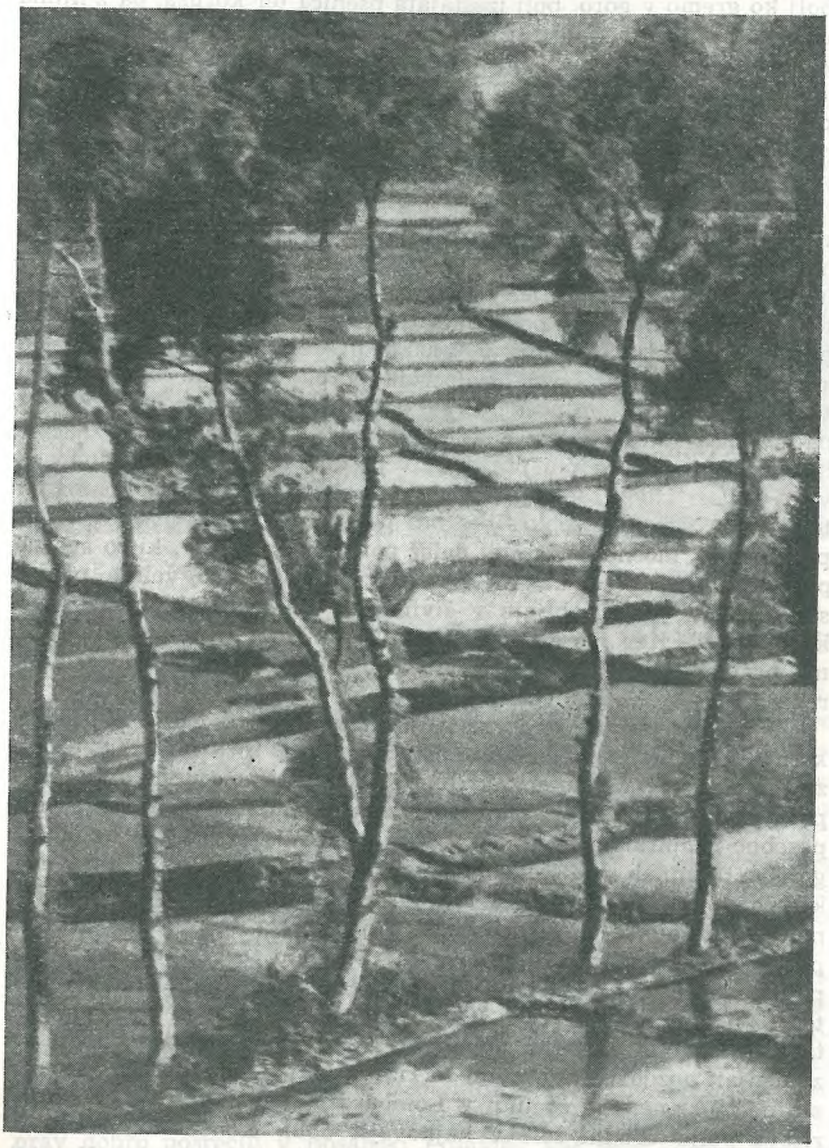

Pod. 113. Riževa polja pri Kočanih v Makedoniji.

in ajda se gojita največ v Sloveniji ter severnozahodni Hrvatski. Bolj ko gremo v goro, bolj izostajata pšenica ter koruza, pa z njima ajda in fižol, a ostajajo rž, ječmen in oves. Krompir gojijo najbolj v Sloveniji ter Hrvatski, a čim bolj gremo od tod proti JV in J, toliko manj sadijo krompirja. Podoba je, da je slovenski pridelek krompirja prav dober in da bi kazalo ostati pri njem na prodnih ravninah ob Muri ter Dravi, Savinji, Savi, Krki ter Soči, a pridelovanje še stopnjevati.

Glede nekaterih sadežev so razlike do neke mere v podnebnih vzrokih, deloma v tradiciji ter posebno v načinu prehrane, ki ga ne smemo pustiti v nemar. Postavimo na Slovenskem je na polju in v prehrani važno zelje, pa fižol, do neke mere tudi repa, medtem ko je v balkanskih področjih važnejša čebula, paprika, lubenice, paradižnik itd. V Sloveniji, v kraških predelih in marsikje na Balkanu je kmetska prehrana malo izdatna, pač premalo močna, medtem ko v Panonskem predelu, pa v Srbiji mnogo bolj čislajo mast, pa meso, sir itd. Potrebno bo, da si napravimo točno sliko o značaju in izdatnosti ter vsebini prehrane v posameznih področjih Jugoslavije. Bodoči izbor sadežev bo pač moral do neke mere računati s temi in še z drugimi pokrajinskimi posebnostmi. Zakaj od vseh teh podrobnosti močno zavisi oni delež poljskih pridelkov, ki so svojski posameznim področjem. Na Slovenskem posvečajo veliko pažnjo sadežem, ki jih porabljajo v živinoreji, kakor detelji, repi, ovsu, korenju itd. Ker moramo pričakovati, da bo imela živinoreja pri nas prevladujočo vlogo, bo kazalo to panogo poljedelstva še nadalje razvijati in še stopnjevati.

Prav posebni so pogoji za poljedelstvo v tistih naših področjih, kjer prihaja v poštev umetno namakanje. Ker so to hkrati področja z zelo vročim podnebjem, ki omogoča docela specialne sadeže, je podoba, da bo moralo načrtno gospodarstvo umetno namakanje prav posebno podpirati in ga sistematično razširiti. Že doslej se riž močno goji po ravninah v Makedoniji; vsekakor bo treba to kulturo uvesti, kjer dovoljujejo ravnine in hidrografske razmere, pa seveda podnebje. Izkazalo se je, da se obnese gojenje riža na umetno osušenih poljih v nekdanjem Alibunarskem močvirju v Banatu. Ali ni to pobuda, da bi gojili riž tudi v poplavnem ozemlju ob Donavi in Tisi ter Savi, kamor je iz reke lahko napeljavati vodo in kjer v vegetacijski dobi ni verjetna povodenj. Nemara bi kazalo na ta način zamenjati gozdove v Posavini za riževa polja, vsekakor pa vse prostrane mokrine. Saj so tudi v Lombardiji in v Bolgariji ob Marici riževa polja uredili šele v najnovejši dobi. Končno imamo še v Jadranskem primorju možnosti za riž, v nižinah ob spodnji Neretvi, pa nemara tudi po najnižjih kraških poljih, kjer so ponikalnice in kjer je poletna vročina velika. Spričo dragocenosti in izdatnosti riža

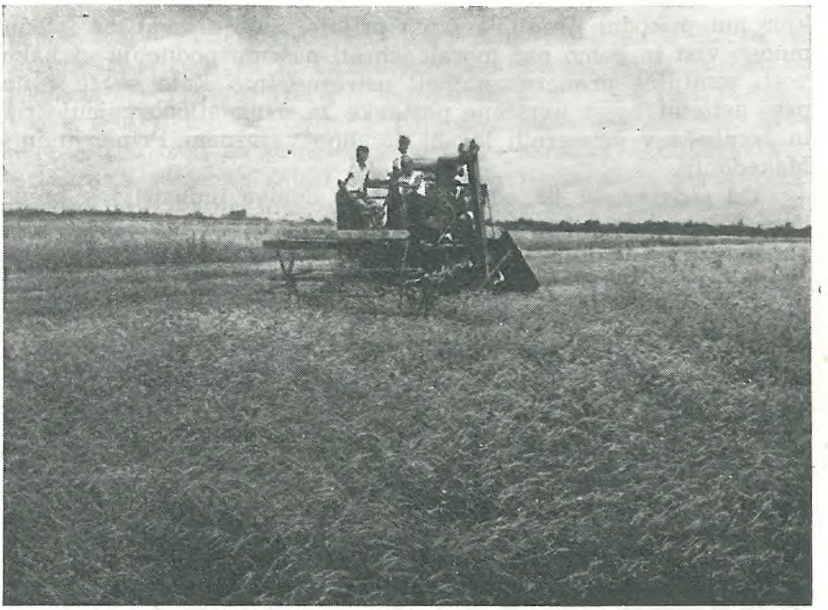

Pod. 114. Žetev s stroji v Vojvodini v sedanjosti.

bi ga kazalo uvesti na veliko namesto dosedanjih sadežev, za katere uporabljajmo raje njive v višjih notranjih predelih.

Umetno namakanje je bila ena poglavitnih osnov za gospodarski razcvet v marsikateri mediteranski pokrajini. Tudi gospodarstvo Makedonije se bo moglo po tem potu silno razmahniti. Sploh usposablja podnebje Makedonijo tudi še za marsikateri sadež. Posebno bo mogel ogromno pomeniti bombaž, ko se ga posreči udomačiti v zadostni množini.

Dosedanji poskusi z gojenjem riža v Slavoniji so se jako dobro posrečili in pričakovati moremo, da se bo tukaj po mnogih zamočenih ploskvah pridelovanje riža naglo stopnjevalo. S tem, da se naša Panonska nižina vključi v kulturo riža in da se pomnoži rižu odmerjena površina v Makedoniji ter v Jadranskem primorju, posebno z osušitvijo Skadarskega jezera v južni Črni gori, smemo pričakovati, da ga bomo v doglednem času že sami pridelovali dovolj za svoje potrebe. Ustreznost vrste riža in kakovost pridelka nam ne bo težko izboljšati in vzdigniti na ustrezno višino, saj vse to zavisi od racionalizacije. Podobno so se tudi poskusi z bombažem prav dobro posrečili v Bosanski Posavini, kar nam zagotavlja, da bo gojenje te važne industrijske rastline mogoče v bodoče tudi na Panonski nižini, ne le v Primorju in v nizki osrednji Makedoniji,

kjer mu prirodni pogoji izvrstno prijajo. Saj je bombaža izredno mnogo vrst in bomo pač morali izbrati našemu podnebju in kakovosti zemljišča primerno najbolj ustrezne tipe. Zato so že v naš prvi petletni načrt uvrščene postavke za sistematično gojenje riža in bombaža v primernih legah, posebno v južnem Primorju in v Makedoniji.

Od sadežev, ki jih od poljedelstva dobiva industrija v predelavo, je posebno dobre uspehe dajalo gojenje sladkorne pese. Najboljše uspeva v Panonskem predelu, od koder sega še na robne dinarske in rodopske ravne ploskve. Zato je tudi sladkorna industrija koncentrirana najbolj v Bački in Banatu pa Baranji ter vzhodni Slavoniji in Sremu, a je segala še v Moravsko dolino v Srbiji ter v srednjo Bosno, zlasti ob Usori. Zato so tudi v Sloveniji izbrali nizko ležeče panonsko področje ob Muri in Dravi, da tudi tjakaj razširijo gojenje sladkorne pese in sladkorno industrijo. Podoba je, da imamo prirodne pogoje za sladkorno industrijo celo preko lastne potrebe. Vojvodina sama je pridelala 76% sladkorne pese.

Gojenje hmelja se je v glavnem koncentriralo v dveh področjih: v Sloveniji v Savinjski dolini s središčem okrog Žalca in v Bački s središčem okrog Bačkega Petrovca. Savinjski hmelj predstavlja okrog 55% vsega pridelka Jugoslavije. Ker se bo izdelovanje piva v Jugoslaviji brez dvoma stopnjevalo z napredujočo industrializacijo, je prav tako gotovo, da bo treba tudi pridelovanje hmelja še povečati. Vrh tega pomeni naš hmelj dobro postavko za svetovni trg.

Ena najimenitnejših naših industrijskih rastlin je tobak, ki ga gojijo zelo na široko po Jugoslaviji. Od vseh naših federalnih ljudskih republik edina Slovenija ne prideluje prav nič tobaka, pa še tu se delajo načrti, da se uvede gojenje duhana v Beli Krajini, ki se zdi za to rastlino najbolj pripravna. Poglavitne in najboljše množine tobaka pridelujejo: Makedonija, in sicer v glavnem nizko osrednje Povardarje, potem nizka Hercegovina ter končno Bačka in Banat v srednjem in južnem delu, kjer pa pridelujejo nekoliko manj imenitne vrste. Druga, po podnebnih pogojih manj ugodna področja v Jugoslaviji pridelujejo sorazmerno manj dobre vrste tobaka. Ogromno pridelka predelavamo v domači tobačni industriji, toda obilo ga je ostajalo še za izvoz, kakor smo morali za mešanje nekatere tipe uvažati. Gojenju tobaka bomo posvečali največjo pažnjo in ga še izdatno povečali, pač v najbolj ustreznih predelih, in sicer v nizki Makedoniji, v Jadranskem primorju, kjer je možna povečava zlasti v primorski Črni gori ter v notranji severni Dalmaciji.

Konoplja je med našimi zelo slovečimi industrijskimi rastlinami. V malem jo gojijo po vsej Jugoslaviji, toda glavni pridelek

prihaja iz dveh področij, iz Panonske nižine in sicer iz Bačke ter vzhodne Slavonije in iz Južnomoravske doline, zlasti iz okolice Leskovca ter Vranja. Srbija z Vojvodino daje sama 76% jugoslovanske proizvodnje konoplje, a Vojvodina sama nič manj ko 55%. Konoplja bo izvrsten pridelek za domačo tekstilno industrijo, a v starih časih se je na žalost samo deloma predelovala doma, obilo pa se je izvažalo na tuje za dobičke tujega kapitala.

Lan je med onimi industrijskimi rastlinami, ki jih je naša domovina v starem brez dvoma mnogo premalo gojila in ki ji bomo v bodoče posvečali največjo pažnjo, da se s tem založimo tudi s to prevažno surovino za razmah domače tekstilne industrije, tem bolj, ko pri nas izvrstno uspeva. V celem z lanom zasejana površina ni predstavljala niti polnih 0.2% vseh njiv. Največ lanu je pridelala Hrvatska in sicer nič manj ko 45% vsega jugoslovanskega pridelka, zatem Bosna, ki je dala v letu 1939. 27%, ter Srbija, ki prispeva 17%. Lan so dajala predvsem robna panonska področja, pa nizki severnovzhodni pas Gorskega predela.

Od ostalih industrijskih rastlin je na primer mak-afion pridelovala samo Makedonija. Buhač je pridelovalo samo Jadransko Primorje in sicer v glavnem v Dalmaciji, nekaj malega tudi v nizki Hercegovini in obmorski Črni gori. Tudi sezam in anason je pridelovala samo Makedonija, a le v skromni množini. Ricinus je pridelovala samo Vojvodina. Sirk so gojile samo Vojvodina, Hercegovina ter primorska Hrvatska, to je, Dalmacija. Cikorijo so pridelovali skoro samo na Hrvatskem.

Posebej je imenovati še industrijske sadeže, ki služijo za pridobivanje olja in ki morejo nuditi nadomestilo za mast. Sončnice se doslej še jako malo gojijo, v l. 1939. je odpadlo 97% vsega pridelka na Vojvodino. Oljna repica se je gojila v majhnih množinah, in sicer v glavnem v Panonskem področju, v Vojvodini, v vzhodni Slavoniji, ter v Bosanski Posavini. Morebiti se bo izkazala potreba, da se ponekod prašičjereja zamenja s pridelovanjem oljaric, da se s tem mast nadomesti z oljem. Takšna zamenjava bi bila nemara umestna za Slovenijo, kjer je prašičjereja zelo draga stvar in ne zadošča za domačo potrebo; morebiti jo bo kazalo uvesti tudi v Posavini in sosedstvu, kadar se bo začel kazati učinek krčenja danes še neizmernih hrastovih gozdov. — Znatno vlogo bi moglo imeti tudi pridobivanje olja iz bučnih pečk. Saj uporabljajo bučno olje že sedaj ponekod v znatni meri, na primer v panonskem področju Slovenije in sploh na vzhodnem Slovenskem.

Za vinorejo je Jugoslavija prav posebno po prirodi odbrana. Tri velika vinorodna področja imamo: Jadransko Primorje, gorice v Panonskem obrobju od Slovenskih goric do Vršca in okolice Požarevca ter gričevje v nizkih področjih notranje Srbije in Makedonije. Letna proizvodnja našega vina je zelo velika, za izvoz je ostajalo

izredno mnogo. Kazalo bi, procedure pri pridelovanju in kletarstvu še izboljševati, pa računati z izvozom vina v zameno za tiste proizvode, surovine ali izdelke, katerih na domačih tleh nikdar ne bomo mogli proizvajati. Z vinogradi se radi družijo sadovnjaki, zakaj najboljše uspeva sadno drevje v podobnih podnebnih pogojih.

Celotna površina vinogradov je znašala v vsej Jugoslaviji skupno v desetletju 1927—1936 povprečno na leto 192.486 ha, a pridelek 3,898.254 hl povprečno. Leta 1939. je znašala vsa površina vinogradov v Jugoslaviji 222.432 ha, a ves pridelek je dosegel tega leta 4,727.853 hl. Pripomniti pa je treba, da je bilo obseženih v tej skupni vsoti še precej necepljene vinske trte, in sicer v desetletju 1927—1936 povprečno 18.7%, a v letu 1939. 19.7%. Necepljene trte ni v vseh področjih v enakem razmerju, marveč je na splošno tako, da je toliko več šmarnice, kolikor bolj gremo proti jugu, v območja zaostalega gospodarskega stanja. Slovenija ima na primer le 8.1% šmarnice v celotnem arealu svojih vinogradov, Srbija 11.3%, Hrvatska, v kateri je obsežena Dalmacija, 15.4%, Vojvodina še nekaj preko ene tretjine (35.9%), Bosna s Hercegovino prav tako (36.1%), a v Črni gori ter Makedoniji je sploh velika večina vinske trte necepljene, v prvi 87.6% a v drugi 69.6%. Na srečo je tako, da tiste republike, ki imajo na žalost tako mnogo necepljene trte, doslej v proizvodnji vina manj pomenijo. Zakaj od celotne proizvodnje vina v Jugoslaviji v izmeri 4,727.853 hl, — poleg 7,757.544 q grozdja — je odpadlo v letu 1939. nič manj ko 38.2% na Hrvatsko, v kateri pomeni glavni delež pač Dalmacija, 31.6% na Srbijo v ožjem smislu, 16.7% na Vojvodino ter 9.5% na Slovenijo, a na vse ostale predele samo preostalih 4%. Ko bodo v razdobju načrtnega gospodarstva tudi v teh področjih intenzivno gojili vinsko trto, pa hkrati vso šmarnico zamenjali, se bo razmerje v gospodarskih učinkih vinogradništva polagoma spreminjalo. Množina vinskega pridelka se nam bo izdatno povečala z osvoboditvijo Slovenskega Primorja in Istre, kjer pridelajo vina zelo veliko.

V sadjarstvu ima Jugoslavija izredno dober položaj. Ako vzamemo v pretres vse zvezno ozemlje Jugoslavije, je po številu sadnih dreves in po razprostranjenosti gotovo na prvem mestu sliva. V povprečju razdobja 1927—1936 so našteli nič manj ko 42,714.031 dreves - sliv. Na drugem mestu so po številu jablane, ki so jih našteli v istem razdobju 7,215.621. Na tretjem mestu po številu so oljke, ki jih je bilo vseh 4,578.002, na četrtem so hruške s 3,902.395 drevesi, a na petem mestu orehi z 2,188.145 drevesi. Nekaj manj je češenj, potem breskev, na osmem mestu po številu so smokve, ki jih je bilo 865.370 in nato sledijo še manj razširjena sadna drevesa. Tudi v sadjarstvu imamo dvoje velikih področij, kjer je sadjereja najbolj koncentrirana. Eno je obod Panonske nižine, ki je vsekakor naš poglavitni sadjarski predel. In sicer so to v glavnem

gorice in hribi ob ravnini. Na vzhodnem Slovenskem gojijo najbolj jablane in obilo dobrih, izvrstno obranih jabolk gre vsako leto v prodaj. Za te bo treba poskrbeti onstran državnih meja za trg, ali pa jih doma predelavati v mezgo ali pijačo ali jih sušiti, da se omogoči trajnejša uporaba. Tudi druge republike gojijo zelo mnogo

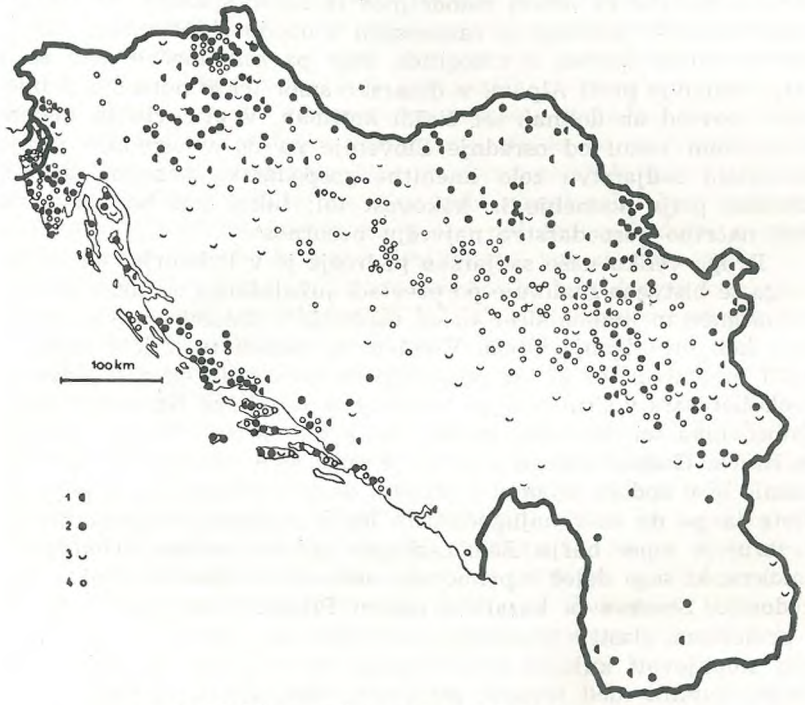

Pod. 115. Vinogradi in sadovnjaki v Jugoslaviji.

Pol točke predstavlja 300—600 ha vinogradov. Ena točka predstavlja 600 do 1300 h vinogradov. Ena in pol točke pomeni 1300—1600 ha vinogradov. Dve točki pomenita 1600—2300 ha vinogradov itd.

Pol kolobarja predstavlja 300—600 ha sadovnjakov. En kolobar predstavlja 600—1300 ha sadovnjakov. En in pol kolobarja prestavlja 1300—1600 ha sadovnjakov. Dva kolobarja pomenita 1600—2300 ha sadovnjakov itd.

jablan, posebno Hrvatska. V severni Bosni in Srbiji je na prvem mestu gojenje slive, katere poglavitno področje so gorice in nižji hribi ob Panonskih ravninah. Obilo sliv so izvažali svežih, mnogo posušenih, nekaj so jih predelali v pekmez; sliva iz Jugoslavije ima svetoven sloves. Tudi hrušk rodi obilo Panonsko obrobje, jako mnogo orehov, obilo preko lastne potrebe, potem češenj itd. Pomemben je tudí pravi kostanj, ki ga daje največ južnozapadno obrobje Panonske nižine, in sicer severnozapadna Bosna, pa sosedna

Hrvatska v spodnjem in srednjem Pokupju in del Zagorja, pa do neke mere še vzhodna Slovenija, bodisi Dolenjska kot nizka Štajerska. Drugo področje dobrega domačega kostanja je Metohijska kotlina pa zapadni del Makedonije, osobito Tetovo in Poreč ter Struga. Makedonija ima obilo sadja, tudi dobrih jabolk, zlasti breskev in marelic pa precej mandeljnov in nekaj smokev. Ali glavno naše sadjarsko področje se razprostira v obodu ob Panonski nižini, kjer se druži najbolj z vinogradi, sega pa zelo močno tudi še v nižje hribovje proti Alpam, v dinarsko smer ter v notranjo Srbijo, zlasti povsod ob dolinah ter širših kotlinah. V gričevju in nižjem hribovitem svetu od osrednje Slovenije pa do v osrednjo Srbijo bo ostalo sadjarstvo zelo imenitna gospodarska panoga, saj mu izvrstno prija podnebje in kakovost tal; tukaj mu bo posvečalo tudi načrtno gospodarstvo največjo pozornost.

Drugo veliko naše sadjarsko področje je v Primorju. Od celinskega se bistveno razlikuje po prevladi južnjaškega sadnega drevja. Pomaranče in limone sicer tu ne uspevajo v omembe vredni množini, ker jih odganja burja. V celem so našteli tu v letu 1936. le 9.227 limonovih ter 27.183 pomarančnih dreves, in sicer v glavnem v okolici Bara v Črni gori, pa v vnanjem delu Boke Kotorske, okrog Dubrovnika ter še nekaj malega na južnih otokih Hvaru, Korčuli in Braču. Gospodarskega pomena te kulture še nimajo dovolj. Toda kazalo bi v bodoče proučiti možnosti, da se uvedejo najbolj odporne vrste in pa da se v najugodnejših legah z nasadi drugega drevja zavarujejo zoper burjo. Zelo razširjen sadež v našem Primorju je smokva, ki sega daleč v primorsko notranjost, nekoliko tudi v Makedonijo. Smokva bi kazalo v našem Primorju zelo zelo gojiti in s pridelkom, zlasti s posušenim, zakladati vso notranjost, pa morebiti stopnjevati kulture celo v toliki množini, da bi pridelek za stalno uvrstili med izvozne proizvode. Gospodarske možnosti Primorja so tako dragocene, da jih morajo izkoristi prav na drobno, kjer količkaj gre. Prav tako nam kaže stopnjevati gojenje marelic, breskev, mandeljnov, rožičev, višenj itd. Opozoriti je treba tudi na gojenje običajnih sadnih vrst, ki v Primorju izvrstno uspevajo, kakor postavimo češplje v goriških Brdih, ali ki zelo zgodaj dozorijo, pa so spričo tega v celinski notranjosti na porabo nekaj tednov poprej, nego tamkajšnji pridelek. Slovenska Brda z Vipavo dajejo zgodnje češnje, podobno kot Hercegovina. Nemara se bo mogla ta oblika sadjarstva zelo stopnjevati v robnih primorskih področjih, zakaj postaviti sadje na trg v zaledje za nekaj tednov poprej, nego dozori tamkaj domači sadež, je zelo smiselna gospodarska poteza in bi jo kazalo sistematično ojačiti. A glavni primorski sadež je oljka, ki je dala na prim. v letu 1935. za prehrano 167.032 q oliv ter 32.829 hl olja.

Živinoreja

V naši živinoreji moremo razlikovati dvoje področij; v prvem področju, ki obsega predvsem sever in višje pasove Gorskega predela, ostane čez poletje trava sveža in sočna, kar omogoča, da se tu posebno dobro počuti govedo in konj, pa tudi za prašiče je tod boljše. Govedo more čez vse poletje dobivati svežo krmo, bodi posredno ali neposredno na paši. Zato je tod govedoreja na prvem mestu in če ni tako povsod po balkanskih področijh, bi kazalo v bodoče govedo uvajati sistematično namesto drobnice. Kar se tiče konja, velja dokaj podobno. Pripomniti pa je, da je konjereja, ki je navezana najbolj na zamočene travnike, dajajoče dobro konjino, v toku zadnjih desetletij marsikje zelo nazadovala, ker je konja izpodrival avtomobil. Izpodrival ga bo pač tudi v bodoče, a samo za domače delo se bo bržkone konj izkazal kot premalo rentabilna domača žival, v primerjavi z govedom. Saj bo brez dvoma tovorjenje namesto prevažanja v balkanskih deželah polagoma nazadovalo, kot manj racionalno. Povsod bomo poslej konja še manj potrebovali pri poljskem delu, ker bomo namesto njega vpregli traktor, še prav posebno po ravninah. Po nagnjenem svetu, zlasti v višjih hribih na SZ, pa je bil že sedaj vol mnogo bolj uporabljena vprežna živina. Marsikje je nazadovanje konjske vprege že sedaj prineslo za posledico, da je nastala manjša potreba po ustrezajočem senu.

Drugo živinorejsko področje razpolaga poleti le z uvelo ali celo samo posušeno travo, tako da se mora živina ali preseliti v druge kraje ali na visoke gore ali pa si pomagati z obiranjem in obtrgavanjem drevja ter grmovja. Takšno je Jadransko Primorje, takšen je tudi nižji kraški pas Dinarskega gorskega sistema, kakor tudi večina Makedonije ter nekateri deli Srbije, kjer so najbolj sušna področja. Tod je doma drobnica pa osel in mula, a prašičjereja je slabše udomačena. Osel z mulo in mezgom se najbolj drži v Jadranskem Primorju ter v Makedoniji, a prav v teh dveh področjih je najmanj svinjereje, pa relativno največ ovac in koza. Od skupnega števila oslov 123.034 v letu 1939. jih je odpadlo na Makedonijo 48%, a na Jadransko Primorje z nizko Hercegovino ter Črno goro pa na Kosmet nič manj ko 42%. Mezgov in mul je od skupnega števila 19.475 odpadlo celo 94% na iste predele Primorja ter Makedonije in Kosmeta. Bivoli, ki so jih v l. 1939. našteli 38.004, so razširjeni skoro izključno samo po južnih področjih osrednjega balkanskega predela, v Makedoniji, v Kosmetu ter v Južnomoravski dolini do okolice Leskovca. Od skupnega števila kozá je imela Makedonija sama 27%.

Naloga načrtnega gospodarstva je, da tod z uvedbo najboljše pasme ovčjerejo zelo dvigne. Ovčjereja je tudi najboljša oblika

živinoreje v najvišjih slovenskih gorah, kjer je svet prestrm, preveč prepaden in težko dostopen, da bi se tamkaj moglo brez prevelikega rizika pasti govedo.

Skupno število konjske živine je znašalo v stari Jugoslaviji v letu 1939. 1,270.000 glav. Skupno število goveda je bilo v isti dobi 4,222.000 glav, od tega 962.000 volov in 1,982.000 krav ter telic nad 1 letom. Vseh prašičev so takrat našteli skupaj 3,495.000, a vseh ovac 10,149.000 ter kozá 1,866.000. Perutnine je bilo 22,383.000 skupno, od tega kokoši 19,161.000, rac 1,082.000, gosi 1,322.000 ter pur 818.700.

Končno naj še navedemo, da so našteli v istem letu skupno 791.310 panjev čebel ter da je znašal skupen donos 3,648.849 kg medu ter 423.485 kg voska.

To so statistični podatki iz razdobja tik pred veliko vojno, pred fašistično invazijo, ki je prizadejala tako ogromne škode vsemu našemu gospodarstvu, še prav posebno pa stanju domače živine. Velika večina naše živine je bila za časa okupacije in strašnih borb zoper nasilje uničena in šele polagoma se obnavlja stanje mirne dobe. Od konjske živine je bilo uničenih v toku vojnih let 61.6%, od goveda 55.6%, od ovac in kozá 63.3%, od prašičev 58.7%, od perutnine 54.4% ter od panjev čebel 41.6%. Ni čuda, da bo tolike izgube moči nadomestiti šele polagoma z novim priredkom. Primeroma naglo se obnovi perutnina, dokaj hitro tudi prašiči, a najbolj počasi govedo in konji, da so za polno uporabo v vseh ozirih. Zato je umljivo, da bomo popolno obnovo dosegli šele v prvem razdobju naše prve petletke, vendar pa do njenega zaključka že povsod presegli predvojno stanje.

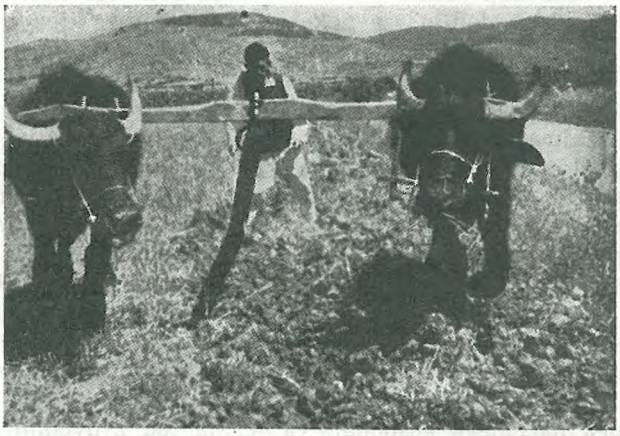

Pod. 116 a) Oranje po starem z lesenim ralom.

Ker ostane glavni del našega Gorskega predela po prirodnih pogojih najboljše usposobljen za živinorejo, se bo tod stopnjevala briga za travnik, na njivah, ki bodo ostale, pa se bo ojačilo gojenje tudi sadežev, ki bodo pripomogli h krmi. Saj bo kazalo živinorejo v ravninskih delih našega Panonskega predela celo krčiti na korist stopnjevanega pridelovanja žita ter industrijskih sadežev, zato pa v Gorskem predelu opuščati njive ter namesto njih stopnjevati gojenje vsega tega, kar more biti v prospeh živinoreji. Da spada izboljšanje pasem v govedoreji po balkanskih pokrajinah med glavne naloge, je ob sebi umljivo.

Posebno veliko vlogo ima pri nas gojenje perutnine, ki ima in bo imelo svoje poglavitno področje v pasu na široko ob Panonskih ravninah, pa na ravninah samih, kjer je posebno za race in gosi izredno ugodno v velikih množinah stoječe ali vsaj počasi tekoče vode. Gojenje perutnine bo ostalo med najbolj imenitnimi potezami našega racionalnega gospodarstva, vendar z upoštevanjem nekih krajevnih razlik. Izvoz kokoši in jajec, posebno tudi iz vzhodne Slovenije, je bila velika gospodarska postavka. — Docela prirodno je, da je perutnine največ tamkaj, kjer je največ poljedelstva, največ zrnja, pa da je je sorazmerno manj povsod tamkaj, kjer je manj žitnega pridelka, bodisi v visokem gorskem področju, kakor tudi v Primorju.

Zelo je obžalovati, da je čebeloreja, ki je v naših krajih nekdaj zelo slovela, tako nazadovala. Bati se je, da bo nazadovala še bolj, zakaj negovanje čebel zahteva velike in skrbne brige, pa jemlje tudi mnogo časa. Ako bi sistematično gospodarstvo uspelo, da zaposli z negovanjem čebel dosluženе starejše ljudi, zlasti upokojence,

Pod. 116 b) Oranje po novem s traktorjem.

Pod 118. Letni pridelek koruze v petletju 1932—1936.

Vsaka točka predstavlja pridelek 5000 q. Povprečni letni pridelek koruze v razdobju 1932—1936 je znašal 43.46 mil. q. Dejansko je bilo pridelka koruze v l. 1932: 47.9 mil. q, 1933: 35.8 mil. q, 1934: 51.5 mil. q, 1935: 30.3 mil. q, 1936: 51.8 mil. q.

bi moglo poživiti to v jedru zelo simpatično in koristno gospodarsko panogo.

Ko govorimo o specializiranju poljedelstva in živinoreje v ločenem področju, ne smemo prezreti, da sta ti panogi po veliki večini tesno povezani, pa da sta se izpopolnjevali. Žitna in koruzna slama se je porabljala tudi za krmo ali za steljo, ržena posebej za škopo, za pokrivanje strehe, slabši krompir za krmo itd., itd.

Končno je treba omeniti znatni gospodarski pomen nabiranja jagod, gob, zdravilnih zelišč, koreninic, pa lova in ribolova po rekah, kar vse tudi v bodoče ne bo brez koristi. Glede lova je treba podčrtati, da se bo moral njega položaj v bodoče močno spremeniti, zakaj nikakor ne gre, da bi se ščitile živali kot divjačina, če delajo na polju škodo.

Glede ribolova se je že večkrat poudarjal njega ogromen pomen. Letna proizvodnja ribolova na Jadranu zelo koleba med posameznimi leti. V letu 1935. so nalovili vseh vrst morskih rib za 74.409 q. Od tega smo pojedli doma svežih rib 41.068 q, a svežih izvozili 7.485 q. V olju ali drugače smo konservirali rib 3.265 q, a nasolili smo 22.591 q. V predvojnih letih smo povprečno na leto nalovili v sladkih vodah, v rekah, predvsem Donavi, Tisi in Dravi, pa v jezerih in ribnikih 70.000 q rib. V l. 1939. smo nalovili morskih rib 144.800 q, a po petletnem načrtu bomo povečali ribolov za 346% na 50.000 ton. To bomo dosegli z izboljšanjem tehnike ribolova in z njega povečavo. Prav tako bomo silno stopnjevali tudi ribolov na kopnem v sladkih vodah, v rekah in jezerih, tako da bomo do l. 1951. tudi sladkovodnih rib nalovili na leto 50.000 ton.

Po pravici se naglaša, za koliko premalo se hranimo z ribami. Naš ribolov moramo silno stopnjevati in modernizirati, posebno v morju. V notranjosti bo ribolov na Donavi ohranil brez dvoma prvenstvo, saj je to naša najboljša reka kar se tiče ribjega bogastva in vrst. Podobno imeniten pa je tudi ribolov na jezerih Makedonije.

Gozd in gozdarsko gospodarstvo

Gozd je v našem gospodarstvu mnogovrstnega in zelo raznoličnega pomena.

Gozdarska statistika izkazuje v vsej Jugoslaviji nič manj ko 8,180.100 ha gozdne površine, kar pomeni 32.8% celotnega površja. To se pravi, da je skoro natančno ena tretjina državnega ozemlja Jugoslavije še posvečena gozdu. Spadamo tedaj med tiste države v Evropi, kjer se je gozd ohranil še v jako izdatni meri. Velik delež gozda je v bistvu povezan z prevladujočim značajem gorske pokrajine, kjer je največ absolutnih gozdnih tal. Vendar je treba naglasiti, da imamo ipak v Jugoslaviji še mnogo relativnih gozdnih tal,

kjer bi mogli s pridom zemljišče uporabljati tudi za drugačno gospodarstvo, bodisi za travnik, kakor tudi za njivo. Največji delež relativnih gozdnih tal odpada na slavonski del Hrvatske, kjer se razprostirajo veliki hrastovi gozdi, toda tudi po drugod, zlasti po slovenskih ravninah je še precej gozda. Podnebne neugodnosti odganjajo gozd od Vojvodine. Do neke mere ga odganjajo tudi od Makedonije in od Jadranskega Primorja, vendar ne absolutno; povsod tamkaj bo mogoče v ustrezajočih legah obnoviti gozd.

Glavne naše gozdne republike so Bosna, Slovenija in Hrvatska. V Bosni je z gozdom pokritih 47.4% celotne površine, v Sloveniji 41%, v Hrvatski 33.5%, v Srbiji 28.0%, v Vojvodini 6.4%, v Kosmetu 39.1%, v Črni gori 37.1% ter v Makedoniji 24.7%.

Toda niti podatki o absolutnih ploskvah gozdnega zemljišča niti o deležu v primeri s celotno površino posameznih ljudskih republik nam ne dajejo zadosti točne slike o gospodarski vrednosti naših gozdov. Zakaj naš gozd nikakor ni ves enakega gospodarsko enakovrednega značaja. Predvsem je v naši zadnji gozdni statistiki, ki se opira na stanje v letu 1938., izkazanih 931.860 ha neobraslih gozdnih tal, kar pomeni 11.4% naše skupne gozdne površine. Razen tega je izkazane nič manj ko 1,040.062 ha »šikare«, to je grmovja ter krmežljave nizke in redke hoste, ki se pač ne more šteti k pravemu gozdu v gospodarskem smislu. Šikare je v skupni izmeri 14.3% celotne gozdne površine. Neobrasla gozdna tla ter šikara zavzemata v skupni izmeri nič manj ko 7.9% celotne državne površine, s čimer se pravi gozd skrči na 24.9% celotnega površja Jugoslavije, to se pravi od tretjine na četrtino. Zelo je poučno, kako je šikara neenakomerno razporejena na zveznem ozemlju. V Sloveniji zavzema takšno grmovje samo 0.3% celotne gozdne površine, v Hrvatski 7.5% (pač radi Dalmacije), v Srbiji 17.4%, v Bosni 19.9% ter v Makedoniji 21.3%. Očitno je na prvi pogled, da je treba to grmovje in siromašno hosto s sistematičnim gospodarjenjem, predvsem pa s pogozdovanjem, šele polagoma vzgojiti v gozd, kar bo naloga našega načrtnega gospodarstva v postopnih bodočih petletkah. Kar nam preostane gozdne površine, to je pravi resnični gozd. Toda celo v njem nam gozdna statistika razlikuje posamezne kategorije, različne po stopnji gospodarske vrednosti. Znaten del zavzema »nizka šuma«, ki je sicer pravi gozd, a pretežno mlajšega tipa, zavzemajoč 23.2% gozdne ploskve, dalje »srednja šuma«, ki zavzema 4% skupne prave gozdne površine in predstavlja kombinacijo visokih in nizkih gozdov. Končno je tu »visoka šuma«, ki pomeni starejši (nad 40 let), dobro gojeni in prebirani gozd. Na prvi pogled je umljivo, da je to pravi predstavnik tistih gozdnih tal, ki prihajajo v sodobnem stanju v poštev za naše gospodarstvo. Zato je prvovrstne važnosti, koliko je takšnega gozda in kako je razporejen po zveznem ozemlju. V vsej Jugoslaviji je visokega

gozda 4,237.918 ha, to je 58.4% celotne gozdne površine in 17.0% celotne državne površine Jugoslavije. V Sloveniji predstavlja visoki gozd nič manj ko 93% celotne gozdne površine, v Hrvatski 69.6%, v Bosni in Hercegovini 61.7%, v Srbiji 47%, v Vojvodini 64%, v Črni gori 48.3%, v Kosmetu 26.6% ter v Makedoniji 26.4%. Očitno je, da se ravno v deležu visokega gozda zrcali stopnja naprednega gozdnega gospodarstva in hkrati dejanska sodobna gospodarska vrednost gozda z vidikov možnosti neposrednega izkoriščanja. Daleč največji del visokega gozda je v alpsko-dinarskem gorskem predelu; na Slovenijo, Hrvatsko in Bosno skupaj odpada 72.6% celote, a znaten del, to je 14.6% celote, samo še na pravo Srbijo, ki ima samo za neznatno spoznanje manj visokega gozda, ko Slovenija, kar nas navdaja z začudenjem, kako da se je gozd tamkaj doslej tako malo izkoriščal.

Nadalje je za gozdno gospodarstvo temeljne važnosti vrsta gozdnega drevja. Iz poglavja o podnebju in prirodnem rastju vemo, kako in kje prevladujejo posamezne vrste. Gozdna statistika nam kaže, da je večina gozda v Jugoslaviji mešanega in sicer 57%, od tega mešanih raznih listovcev 41% ter mešanih listovcev z iglavci skoro 16%. Na čiste gozde odpade ostalo, in sicer na sam čist bukov gozd 20.4%, na čist hrastov gozd 10.7%, na čist borov gozd 2.0% ter na čisti gozd iglavcev s prevlado smreke in jelke 10.4%. Borovje je zelo razširjeno v Sloveniji (največ iz belega bora), ki nanjo odpada nič manj ko dobra petina vseh jugoslovanskih borovih gozdov, od tega tretjina na samo prekmursko Goričko, ostalo največ na ravnino in terase Ljubljanske kotline, na Dravsko polje ter na Dravsko dolino pa na okolico Celja ter Krško. Od čistih iglavcev na splošno odpada največ na Slovenijo (35.3%) in Bosno (39.8%), ki imata sami 75% vseh iz smreke in jelke sestoječih gozdov, toda čisto smrečje in jelje predstavlja 37.5% vsega slovenskega gozda, a le 13.2% vsega bosanskega gozda.

Gozd ima za gospodarstvo jako mnogovrstne vrednosti. Zato ni čuda, da so ga marsikje tako strašno opustošili ali celo popolnoma uničili. Že iz naših statističnih podatkov se razvidi, da bomo morali z gozdnim bogastvom zelo varčevati. K temu pa je treba še dodati, da je okupator med zadnjo veliko vojno silno prizadel naše šume, s tem, da jih je roparsko izkoriščal, da je dal posekati gozdne skupine v bližini cest in železnic itd. Z vsem tem se je gozdna površina še občutno skrčila. Naš gospodarski načrt spričo tega polaga veliko važnost na čuvanje gozda. Postopno naj se zamenjava les na primer z lignitom za kurjavo, pa z drugim stavbnim gradivom pri gradnjah, z ustreznim nadomestilom za železniške pragove itd. Kasneje, ko bomo imeli zgrajeno elektrifikacijsko mrežo, bomo prešli tudi na zamenjavo drv za ogrevanje z uporabo električne energije. Doslej pa nudi les, postavimo, kmet-

Pod. 121. Predvojna razporejenost industrije v Jugoslaviji.

Vsaka točka pomeni eno industrijsko podjetje. Pri večjem številu v mestih so točke razvrščene v višino, v pokončne črte (glej mero na desni zgoraj). Za Slovensko Primorje ter Istro in Zadar karte ni bilo mogoče dopolniti, pa je zato, žal, to ozemlje moralo ostati prazno.

skemu gospodarstvu silno mnogo. Nudi mu stavbni les za vse zgradbe, saj v gorskem predelu prevladuje povsod lesena hiša in leseno gospodarsko poslopje, v veliki večini pa sploh gospoduje popolnoma. Celo v Makedoniji, v Primorju ter v Panonskem predelu, kjer prevladuje drugačno gradivo, kamen, ilovica in glina ter opeka, je po velikem delu med lesom zidano. Nadalje daje gozd kmetovalcu drva za kurjavo, za kar se je porabljal pač slabši les, predvsem bukove veje itd. Toda spričo mnogo večje veljave, ki jo bo imela bukovina v našem načrtnem gospodarstvu z razmahom prave lesne industrije, bo postala tudi bukev vredno, dragoceno drevo, ne le hrast ali jelovje, kakor doslej, ko smo prodajali skoro le lesne polizdelke. Najbolj potratno je bilo kurjenje v tistih predelih, kjer so kurili še s svežim vejevjem ali celo debli, kar zahteva mnogo večje množine. Zato postavlja naš petletni načrt nujo, da kurimo le s suhimi drvmi, dokler ne bomo tudi teh zamenjali za racionalnejši način. Sicer pa je bilo že sedaj hudó za drva v nekaterih naših področjih v Primorju, v Makedoniji ter v Panonski nižini, kjer jih je bilo treba privažati od daleč. Zelo veliko je ponekod, zlasti na Slovenskem in bližnjem Hrvatskem, gozd dajal kmetu v obliki stelje, z listjem. V balkanskih področjih, kjer prevladuje paša, je ta oblika koristi mnogo manj pomembna, po večini pa sploh manjka. Zato tamkaj primanjkuje gnoja in gnojenje bo treba v bodoče uvajati največ kar neposredno z umetnimi gnojili. Tamkaj in tudi na Slovenskem gozd pomeni marsikje še splošno pašo, kar bo v racionalno urejeni bodočnosti treba smotrno popraviti. Že od nekdaj so se uprave gozda borile zoper pašo, kakor zoper ogljarstvo itd.

Eno pa je docela gotovo: načrtno gospodarstvo bo znalo izkoriščati vse vrste gozda, vsako kategorijo po svoje, listnate gozde pa ne manj ko iglaste. Nehalo se bo stremljenje, da se v nizkih legah po Dolenjskem in Štajerskem bukovje zamenjava z umetno zasajenimi smrekovimi gozdi, kar se je dogajalo celo še v Dobravi pri Brežicah, kljub temu, da klimatsko tamkaj za smrečje niso bili ustrezajoči pogoji, a je želja po čim večjem dobičku stare veleposestnike ipak premotila v takšne preuredbe. Začenja se razvijati prava lesna industrija, ki bo naše vrednotenje gozda temeljito spremenila in ki veleva čuvati gozd. Zato pa bomo obenem gozd obnavljali povsod tamkaj, kjer pomeni gozdno rastje najboljšo gospodarsko izrabo zemljišča, kakor je povsod na skalnatem kraškem površju, po strminah in v odročnem višjem gorovju itd. Toda tamkaj bo treba povsod slabo hosto in šikaro spremeniti polagoma v pravi gozd.

Ne sme pa ostati neomenjeno tudi tu, da bomo kljub temu gozd ponekod celo skrčili, in sicer tamkaj, kjer bodo z melioracijami tla kot njive ali travniki dajala več haska nego gozd. Na splošno bomo gozd z ravnin odstranili ter ga zamenjali s poljem, s kultu-

rami, medtem ko bomo sistematično obnavljali gozd v ustreznih legah. Zato pa naš petletni gospodarski načrt odmerja tako silno veliko pažnjo racionalnemu gospodarjenju v gozdu, ki se mora povzpeti na visoko stopnjo.

Po svetu borove gozde z velikim uspehom izkoriščajo za pridobivanje smole, iz katere izdelujejo potem terpentinovo olje in kolofonijo, ki imata v sodobnosti zelo široko uporabo. V novejši dobi se je pridobivanje smole začelo tudi v borovih gozdih v Jugoslaviji in v Sloveniji je že uvedeno.[1] Smolarjenje tega tipa se bo nedvomno pri nas načrtno še močno stopnjevalo. Nanj bomo ostali zelo pozorni tudi spričo dejstva, da se je bor izkazal kot jako vabljivo drevo za umetno pogozdovanje, bodisi na kraških goljavah, kakor na peščenih sipinah Panonskega področja. Kolikor več bomo zasadili novih borovih gozdov, toliko bolj bo mogla rasti te vrste industrija.

STRUKTURA IN RAZPOREDBA KMETSKE ZEMLJIŠKE POSESTI

Ob zaključku pregleda o kmetijskem gospodarstvu je umestno, da se ob kratkem ozremo še na posestno stanje, na razmerje, kako je zemljišče razdeljeno med obdelovalce. Z zmago narodnoosvobodilne borbe je končno napočil čas, ko je bilo mogoče veleposest uničiti popolnoma ter zemljo odvzeti tistim, ki je sami niso obdelovali, marveč so za njeno izkoriščanje upotrebljavali druge delovne sile. Z izvedbo agrarne reforme, kakor nam jo je prinesla zmaga narodnoosvobodilne borbe na zaključku druge svetovne vojne, je zemlja prešla zares v roke le tistim, ki jo obdelujejo. Veleposestniško zemljišče se je razdelilo med ljudi brez zemlje, pa med male posestnike ter med borce, ki so za časa vojne izgubili svoj dom, kmetijsko opremo, orodje in vse. Zemljišče so morali oddati, bodisi deloma ali v polnem obsegu tudi tisti, ki so bili zaposleni v drugih poklicih, pa zemljišča niso sami obdelovali; tudi ta kategorija zemlje je prišla v roke delovnih ljudi, ki jo odtlej obdelujejo sami. Končno je prišlo v delovne roke domačega ljudstva tudi tisto zemljišče, katerega lastniki so pobegnili v inozemstvo, iz strahu, ker so sodelovali z okupatorjem in zagrešili nasilja nad našimi narodi. Saj so domala sklenjeno pobegnili Nemci iz Panonskega področja, po veliki večini pa tudi iz drugih krajev. Skratka: posestne razmere so se z zmago ljudske osvoboditve zelo zelo spremenile in bilo bi zelo poučno, ako bi imeli na razpolago pregled o današnji posestni razdelitvi po posameznih predelih Jugoslavije. O tem nam še manjkajo podrobni podatki.

[1] Vladislav Beltram, Smolarenje in vprašanje bora. Gozdarski vestnik 1947. VI. 5. in 6. št. Str. 97—106.

Na razpolago so nam starejše navedbe, izvirajoče iz statističnega popisa v l. 1931. Takratno stanje se nam zrcali iz naslednje preglednice:

Razmerje zemljiške posesti v l. 1931. v Jugoslaviji

Velikost posesti v ha	Število zemljiških posestnikov	V % vseh posest.	Njihova posest meri skupno ha	V % celotne zemljiške površine
0.01 do 0.5	158.904	8	43.407	0.48
0.5 do 1	175.532	9	135.758	1.3
1 do 2	337.429	17	514.369	4.8
2 do 5	676.284	34	2,287.578	21.5
5 do 10	407.237	20.5	2,873.158	26.9
10 do 20	174.068	8.8	2,380.829	22.3
20 do 50	49.314	2.5	1,388.570	13.0
50 do 100	5.156	0.26	338.071	3.1
100 do 500	1.593	0.08	294.409	2.8
nad 500	208	0.01	389.826	3.7
Skupaj	1,985.725	100.15	10,645.976	99.88

V tej preglednici razporejeni podatki so vsekakor že zastareli. Toda kljub temu so za nas še danes zelo poučni, pa tudi še jako važni. Zakaj po znatni večini zrcalijo razmerja, ki kljub izvršeni agrarni reformi vsaj deloma še vedno trajajo. Veleposestniške in druge prevzete zemlje je bilo pač premalo, da bi se z njo zadovoljila potreba po obdelovalnem zemljišču za vse tiste, ki ga do sedaj ali sploh niso imeli ali pa premalo. Podoba je, da bo treba še naprej temeljito preudarjati, kako preurediti razporeditev zemlje in kako organizirati obdelovanje, da se odpravi nesorazmerje med velikostjo, med ploskvijo obdelovalnega zemljišča ter delovnimi kmetijskimi silami.

Naša preglednica nam kaže, da je bilo v letu 1931., ki pomeni v bistvu sploh predvojno dobo, nič manj ko 34% zemljiških posestnikov, ki so imeli manj ko 2 ha zemlje, torej absolutno premalo za samostojno gospodarsko uspevanje, za golo eksistenco. Torej dobra tretjina vseh zemljiških posestnikov Jugoslavije se je nahajala pod eksistenčnim minimom, a ena šestina je imela manj ko 1 ha, kar je sploh nezadostno za najprimitevnejši poljedelski obrat. To je vsekakor porazna slika naše stare dobe, ki jo je popravila in spremenila šele agrarna reforma naše osvoboditve. — Druga tretjina zemljiških posestnikov ima zemljišča od 2 do 5 ha. Tudi to je še skromna posest, tisto, čemur so pri nas na kmetih rekli: tretjino

grunta, pol grunta in podobno, kar je v ugodnih pogojih omogočalo za silo samostojno kmetsko življenje, a zelo skopo, jako na tesno. Toda pri manjših enotah te posestne kategorije in v manj ugodnih legah je bila ta posestna velikost za samostojni kmetijski obrat še vedno premajhna. Zaključiti smemo, da ni bilo mnogo manj ko polovica zemljiških posestnikov takšnih, da niso mogli živeti od obdelovanja svoje zemlje, pa da so morali ali stradati in se nezadostno hraniti, ali si pomagati z dninarstvom in zaslužkom v drugih poklicih ali pa da so se morali izseljevati na tuje.

Zemljiška posest v velikosti od 5 do 10 ha je tista kategorija, ki so ji pripadali naši srednji kmetje, v spodnjih merah še bolj šibki, a v zgornjih merah te posestne velikosti že precej trdni. Znaten delež zavzemajo, saj jim pripada 20.5% vseh posestnikov na zveznem ozemlju, pa 26.9% celotne zemljiške posestne ploskve. Pravi trdni kmetje, stari »gruntarji« ali »zemljaki«, so obseženi v naslednji skupini posestne velikosti, v posesti med 10 in 20 hektarov. Tu so šele zares pravi trdni kmetje, ki zlasti v zgornjih velikostnih merah že ne morejo sami s svojimi rokami, s svojimi družinskimi člani, pa brez mehaniziranega strojnega orodja obdelovati svojega posestva. Ne more pa se to še imenovati velika posest. Na povprek so to na Slovenskem največji kmetje, ki jih je bilo v vsaki vasi le po nekaj. Skupini od 10 do 20 ha je pripadalo 8.8% vseh zemljiških posestnikov, a v rokah so imeli 22.3% celotne zemljiške ploskve Jugoslavije. Že iz tega razmerja odseva, da je ta posestna skupina po ostali Jugoslaviji mnogo močneje zastopana nego na Slovenskem. To je jedro starega, trdnega kmetskega prebivalstva, ki je živelo samo od svojega kmetijskega gospodarstva in ki bi nemara moglo v modernem mehaniziranem kmetijskem obratu in s strojnim orodjem še samo obdelovati svoje zemljišče, vsaj po večini in zlasti v spodnjih velikostnih merah.

Sledijo posestne skupine od 20 do 500 ha in čez, ki so v spodnjih merah še velika posest, v srednjih, zgornjih in najvišjih pa že prava veleposest, ki je seveda obdelovala zemljišče samo z najetimi delovnimi silami, in ki je pomenila že plast socialnih izkoriščevalcev. Vseh teh je bilo komaj 2.6% vseh zemljiških posestnikov, toda v njihovih rokah je bilo nič manj ko 22.6% celotne zemljiške površine, to se pravi, blizu četrtina. Na splošno bi smeli reči, da je to tista skupina, ki jej je vzela zemljo naša agrarna reforma po letu 1945. In ako bi vzeli mehanično, bi celo smeli sklepati, da bi z razdelitvijo teh velikih posestev zadovoljili ono prvo tretjino siromašnih posestnikov s premalo zemlje, ako bi dodelili slehernemu nekako po 3 ha. Toda tak račun je vsekakor premehaničen. Prvič, ker je bilo treba dati zemljo tistim, ki je sploh še niso imeli, pa so delali kot hlapci, dninarji, najemniki itd. Drugič pa zemljišče, o katerega posesti razpravljamo, sploh ni enotnega značaja in ne enake ka-

kovosti. Temeljno je važno, kakšne zemljiške kategorije je posest, koliko je polja, morda vinogradov, koliko travnikov ali pašnikov ter koliko gozda, kakor tudi, kje se nahaja ta posest, ali visoko v hribih ali celo v gorah, v strminah in po skalnatem krasu, ali pa po rodovitnih ravninah, po dolinah ali morebiti celo v Panonski nižini. Od tega, kakšna je zemlja in kje leži, zavisi sploh vrednost posesti.

Da se izčrpno seznanimo s posestno-gospodarsko strukturo pokrajine, moramo spoznati na drobno krajevne razmere in položaj ter gospodarski značaj zemljišča. Saj so posestne razmere močno različne tudi po posameznih predelih. V vsem Primorskem predelu od Vipavske doline pa do Črne gore je vladala na splošno zelo majhna zemljiška posest, predvsem v vseh tistih področjih, kjer so vinogradi, vrtovi, sadovnjaki ter je primeroma zelo malo njiv, pa skoro nič travnikov. V Slovenskem Primorju je bilo 45% kmetskih gospodarstev z manj ko 2 ha, pa 70% z manj ko 5 ha. Podobno je v Istri in v Hrvatskem Primorju, saj je v Vinodolu celo 92% kmetijskih posestev z manj ko 5 ha. V Dalmaciji je bilo 61% posestev z manj ko 2 ha, pa 87% z manj ko 5 ha.

Drugi pas s silno razdrobljeno zemljiško posestjo imamo v Panonskem področju Slovenije, predvsem v vinorodnih krajih po Slovenskih goricah, v Halozah itd. Toda tudi v Prekmurju so kmetijska gospodarstva na splošno silno majhna, pač ker so pri dedovanju delili tudi zemljiško posest. Tudi tod je bilo po večini nad 45% kmetijskih gospodarstev z manj ko 2 ha ter nad 70% z manj ko 5 ha. Podobno je v sosednem Medjimurju ter zlasti v Hrvatskem Zágorju, ki ima prav tako v prevladi silno majhna gospodarstva v kmetijstvu.

S prehodom v slavonsko področje postajajo na splošno kmetijska gospodarstva večja, pa se še bolj večajo, ko gremo proti vzhodu in so največja na povprek v Vojvodini. Po stanju iz leta 1931. je bilo v Vojvodini samo 4.4% kmetijskih gospodarstev manjših od 2 h, pa samo 17% manjših od 5 ha. Pri tem pa moramo imeti pred očmi dejstvo, da je ta zemlja po veliki večini najrodovitnejša, pa da sestoji največ iz polja.

V gorskem predelu je raznolikost v posestni strukturi največja. Saj je na splošno tako, da bolj ko gremo v hribe in v gore, večja je kmetijska posest. Postavimo, v slovenskih gorskih krajih v Kamniških Alpah ter vzhodnih Karavankah je obilo kmetskih gospodarstev, ki obsegajo 50—100 ha ali še več, pa vendar je njihova dejanska vrednost nesorazmerno manjša, nego bi bilo sklepati po visokih statističnih številkah, njihova donosnost brez primere manjša, nego enako velika posest spodaj na ravnini. Na splošno pa je bila velikost kmetskih gospodarstev v Gorskem predelu znatno večja nego v vinorodnem področju na robeh, gospodarstev z manj

ko 5 ha je bilo na splošno manj ko 50% ali le kaj malega več ko 50%. Toda da dobimo zares instruktiven vpogled v posestno stanje in njegovo gospodarsko vrednost, bi morali poseči po drobnih krajevnih podatkih, ki šele dovoljujejo zanesljivo, ne posplošeno in zares vredno primerjavo.

Pri posestnih statistikah niso upoštevali tistih, ki na kmetih sploh niso imeli lastnega zemljišča. Mnoge od teh je po osvoboditvi prevzela agrarna reforma ter jim dodelila zemljišča. Kakšno je sedanje razmerje, nam bo do kraja razodelo novo nadrobno štetje. Celotno problematiko med zemljo in človekom na kmetih pa bomo v bodoče razpletali in preurejali že po novih vidikih načrtnega gospodarstva. Naglo napredujoča industrializacija bo zaposlovala vedno več ljudi in bo pritegnila nase naraščajoče število delovnih sil s kmetov. Vprašanje kmetijske posesti bo s tem stopilo v popolnoma novo osvetlitev. Glavne naloge bodo pač v tem, kako dovolj naglo mehanizirati kmetovalni obrat, kako ga opremiti z ustreznim orodjem in s stroji, da se z njimi nadomestijo k industriji odhajajoče delovne sile. Ustvarjajoči uspehi naše stare in nove industrije bodo s proizvodnjo kmetijskih strojev in gnojil ter vozil pripomogli k nagli mehanizaciji kmetijskega obrata, a naša vas bo s tem, da bo sproti oddajala v industrijski obrat dovolj delovnih moči, posredno in neposredno prispevala k proizvajanju za napredno kmetijstvo potrebnih tehničnih pripomočkov.

Razmerje med zemljiško posestjo ter organizacijo kmetijskega dela po načrtu, v smislu smotrnega, racionaliziranega načrtnega gospodarjenja v poljedelstvu in živinoreji ter v gozdarstvu, bo potrebno temeljitega študija in radikalne reforme. Čas zanjo bo moral priti prej ali slej. V prvih dveh letih svobode smo šele posamič začeli s kmetijskim gospodarstvom v kolektivni posesti z modernim zadružnim in koletivnim delom, z delovnimi zadrugami. Brez dvoma bo napredovanje v tej smeri najkrepkeje pospešeno, ko bomo razpolagali z zadostnimi sredstvi za mehaniziranje kmetijskega obrata, s pomočjo vseh vrst strojev za poljedelstvo, za živinorejo in za gozd, v kolikor tega ne bomo pritegnili v področje industrializacije.

Od starinskih posestnih oblik, ki imajo svojevrsten značaj, so plemena in plemenska organizacija ter posest v Črni gori. Zelo razširjena je še patriarhalna rodbinska zadruga v balkanskih deželah, posebno v Srbiji. Na Slovenskem imamo v visokogorskih področjih še stare planinske srenje, ki so bile bistveno različne od predvojnih občin in ki predstavljajo zelo staro, nemara še srednjeveško dediščino, iz gospodarske stopnje, ko so vaščani še skupno upravljali in uravnavali svoje živinorejsko in planinsko gospodarstvo. Vse te starinske gospodarsko-upravne oblike so se že začele prevajati v moderni čas s primernimi preuredbami.

RUDARSTVO, OBRT TER INDUSTRIJA

Dosedanja razporedba industrije v Jugoslaviji

V dosedanjem stanju industrija ni bila enakomerno razporejena po Jugoslaviji, marveč je bila koncentrirana daleč najbolj v severnih delih zveznega ozemlja. Najočitneje se nam ta neenakomerna razporejenost pokaže, ako vzamemo za primerjavo podatke stare predvojne gospodarske statistike. Leta 1938. na primer je od vseh industrijskih investicij stare Jugoslavije odpadlo 68.7% na področja takratnih banovin Dravske, Savske in Dunavske s prestolnico Beogradom. Ako vzamemo v poštev število vseh industrijskih podjetij, nam kaže statistika za 1. januar l. 1937., da je bilo nameščenih v območju industrijskih zbornic Ljubljana, Zagreb, Novi Sad in Beograd nič manj ko 76.6% vseh industrijskih podjetij cele Jugoslavije. Reči moremo, da je ostala v bistvu prav takšna neenakomerna razporedba tudi še do vojne dobe in da smo jo podedovali v glavnem tudi še v začetni stadij načrtnega gospodarstva. Razdejanj velike vojne pri tem ne jemljemo v poštev, a zdi se, da bi se z njimi naznačeno nesorazmerje ne spremenilo v korist južnejših področij.

Vzroki takšne neenakomerne razporejenosti so jako mnogovrstni. Brez dvoma je med prvimi pač dejstvo celotne gospodarske in politične zgodovine: severni deli Jugoslavije so pripadali državam, ki so imele težišče v srednjeevropskem področju, ki so bolj zgodaj prešle s svojim proizvajalnim načinom v moderno kapitalistično dobo in ki so svoje proizvajalne kapitalistične metode raztegnile tudi na ozemlja, poseljena z južnoslovanskim prebivalstvom, dasi so jih držale nekako v polkolonialnem razmerju. Na ta dejstva se je naslanjala tudi stara razporedba kapitala, ki je bil tujega izvora in je pomenil skoro popolno gospodarsko obvlado. Na ta razvojna dejstva se je potem naslanjala tradicija, saj je tujerodni kapital ohranil svoje stare pozicije skoro neokrnjene tudi po letu 1918. Domači in tuji kapital je ostal najtesneje zvezan z vodilnimi političnimi oblastmi, ki so imele svoj sedež v severnem delu in je smatral za najprikladneje, da se drži s svojimi investicijami severnih pokrajin Jugoslavije.

Brez dvoma so pri tej namestitvi soodločali še drugi razlogi, ki pa ni treba, da tu o njih na drobno razpravljamo. Do neke mere je pri tem soodločala tudi že pridobljena strokovna usposobljenost delavstva, velika gostota prebivalstva, ki je obetala ceneno delovno moč, dalje obilica razpoložljive surovine, obilica pogonskih sredstev v obliki premoga in električne sile, dobra prometna zveza in lahka dosegljivost in še marsikaj.

V razdobju načrtnega gospodarstva, ki prehajamo vanj z osvoboditvijo, se bo razporejenost naše industrije bistveno predrugačila. Prvikrat bo o razporeditvi odločal kriterij smotrnosti, smiselnosti, gospodarske ustreznosti, racionalnega gospodarskega usmerjanja. Nagibom, ki nas bodo pri tem vodili, smo skušali dati izraza v dosedanjih poglavjih. Ustvarili bomo pogonske sile po vseh delih Jugoslavije, osnove zanje pa ne manjkajo nikjer popolnoma. Surovine so na razpolago različne po različnih področjih, tu rude, tu kmetijski proizvodi, tam južnjaški sadeži, tu les, tam izvrstna prometna lega itd itd. Naša težnja bo, da prikličemo v življenje industrije povsod, tudi v tistih predelih na jugu, ki so bili do sedaj najbolj zanemarjeni in zapostavljeni. Vsaka republika, vsaka pokrajina naj razvije tisto industrijo, ki jo svetuje priroda njene zemlje, njenega polož[illegible] njenega prebivalstva. Z enakomerno, vsem predelom pravično razporeditvijo industrializacije moramo nuditi vrh tega eksistenčni obstoj tistim ne maloštevilnim množicam, ki jih naše doslej skoro docela gospodujoče kmetijstvo ne more samo preživljati.

Stanje naše obrti, naše industrije in našega rudarstva je bilo doslej na stopnji docela neorganičnega razvoja. Bili smo zares v polkolonialnem razmerju do svetovnega kapitala, ki je hotel poceni kupovati naše kmetijske proizvode, nam drago prodajati svoje industrijske izdelke ter je zaradi tega tiščal k tlom razvoj naše lastne industrializacije, pa poceni kupoval pri nas tudi naše surovine, posebno naše imenitne rude. Tega nesorazmerja je z osvoboditvijo konec in z začenjajočim načrtnim gospodarstvom, z uspešnim pričetkom naše prve petletke, se šele pričenja doba organičnega, smotrnega, preudarjenega gospodarskega razvoja, smotrne industrializacije, ki je povezana z ljudstvom, s potrebami narodov, s cilji celotne države. Kakor anarhični srednji vek se nam bo zdela naša gospodarska preteklost pred letom 1945. čez nekaj let, ko bomo gledali na uspehe naše prve, pa naše druge in naše tretje petletke ter naslednjih.

Vodne sile in njih izraba. Elektrifikacija

V stari Jugoslaviji smo električno energijo proizvajali le deloma z izkoriščanjem vodnih sil, saj je od skupne vsote električne zmogljivosti v letu 1935. v izmeri 429.464 kilovatov le 39% odpadlo na hidrocentrale. Skupna proizvodnja električne energije se je od 631,395.463 kilovatnih ur v letu 1935. do leta 1939. povečala znatno, na 1.100,000.000 kWh, toda značaj proizvodnje se bistveno ni spremenil. Zlasti so električni tok za osvetljavo v večjih mestih proizvajali v kaloričnih centralah, za katere so črni premog ali koks

po veliki večini uvažali iz inozemstva. Tudi za potrebe industrije so se marsikje naslanjali na kalorično pridobljeno električno energijo, vendar v glavnem so ipak hidravlične elektrarne oskrbovale industrijske potrebe. Toda v daleč nezadostni meri. Prav v slabem stanju elektrifikacije se posebno živo zrcali zaostalo stanje naše industrializacije v predvojni dobi. Za velike hidrocentrale, ki bi šele pomenile korak naprej, je bilo potrebnega veliko investicijskega kapitala. Zato so rajši gradili cenejše kalorične elektrarne, kljub temu, da so bili pri tem trajno veliki izdatki za nabavljanje dobrega premoga. Na Slovenskem, kjer se je bila industrija vendarle že nekoliko bolj razvila, a je bila po večini razpršena na večje število primeroma ne velikih podjetij, so ustanavljali po veliki večini pretežno majhne hidrocentrale, ki so oskrbovale z električno energijo le najbližjo okolico. Sorazmerno veliko število pretežno majhnih elektrarn, bodisi kaloričnih kakor tudi hidravličnih, to je karakteristika elektrifikacije v Sloveniji v starejši dobi. Statistični podatki nam pripovedujejo, da je bilo v letu 1938. od skupnega števila 245 električnih vodnih central v Jugoslaviji nič manj ko 178 v Sloveniji, torej skoro 73%, toda električne energije hidravličnega izvora je vendarle Slovenija proizvajala samo 38% od celote v Jugoslaviji. Nasprotno pa je imela, postavimo, Dalmacija le 7 hidrocentral, a te so proizvajale v istem letu nič manj ko 47% vse jugoslovanske hidroelektrične energije. Tamkaj so delovale velike hidrocentrale, ki jih je ustanovil tuji kapital za pogon industrijskih podjetij, ki so bila prav tako v tujih rokah. Tuji kapital je jel v zadnjih desetletjih tudi na Slovenskem graditi velike elektrarne bodisi kalorične, kakor na Dravi pri Fali, pri Jesenicah na savskih pritokih, pa kalorične, kakor v Trbovljah in Senovem. Pač pa sta bili domači dve znatni javni električni centrali v Sloveniji, v Velenju na kalorični osnovi ter hidrocentrala na Završnici.

V drugih delih Jugoslavije je bilo s hidrocentralami še mnogo slabše. Hrvatska se je v glavnem naslanjala na hidrocentrale v okolici Karlovca, kjer sta bili na spodnji Korani dve večji, pa dve na Kolpi, glavna pri Ozlju, ki je zalagala s tokom industrijo v Karlovcu ter imela daljnovod zvezan z Zagrebom. V Bosni je bila večja le hidrocentrala na Plivi ob Jajcu, toda zelo zastarelih naprav, pa manjša na Miljacki za Sarajevo. V Srbiji in Makedoniji so bili skoro brez hidrocentral; neznatne izjeme so bile pri Leskovcu ob Moravski dolini, pa še neznatnejša na Tetovski reki ter na Treski v okolici Skoplja. Za leto 1938. so izračunali, da more skupna sila vseh hidrocentral zadovoljiti samo 39.27% potrebe za popolno izkoristitev vseh naprav takratne industrije v Jugoslaviji.

Pri tem pa je treba opozoriti, da so starejše naše hidrocentrale, zlasti v Dalmaciji ter Bosni, grajene še v začetku stoletja, pa da so spričo tega opremljene zelo zastarelo. Ob sebi je umljivo, da te,

primeroma zelo redko sejane elektrarne niso bile povezane med seboj, niti po posameznih pokrajinah, kaj šele v celoti. Niti v Sloveniji, ki je bila pred zadnjo veliko vojno gotovo najbolj elektrificirana in industrializirana v vsej Jugoslaviji, nismo še imeli z daljnovodi povezanih med seboj elektrifikacijskih omrežij. Brez pretiravanja moremo reči, da se ravno v silno zaostalem stanju elektrifikacije vidi, kako je naše staro gospodarsko življenje potekalo anarhično, kako je bilo brez oživljajoče, vodilne in usmerjalne skupne ideje, ki bi velela zgraditi najprej temelj za organično rast vsega gospodarjenja.

Taka usmerjalna skupna ideja se je začela uveljavljati z načrtnim gospodarstvom. Naš zakon o petletki je postavil na čelo vsemu načrtovanju program temeljite elektrifikacije in se izjavil za ustanovitev množice novih elektrarn v skupni zmogljivosti 1550 milijonov kilovatov. Kakor je ob sebi umljivo, bomo gradili v prvi vrsti velike hidrocentrale, a kalorične centrale ustanavljali le kot dopolnilne naprave. S tem izkoristimo slabši premog, zlasti lignit, ki ni primeren za daljši prevoz, pa premogovne odpadke, prah pri separacijah, ki gre sicer v izgubo, kakor je bilo, postavimo, v Trbovljah. Toda hkrati bomo gradili velike daljnovode ter ustvarili skupno velikansko omrežje za prevajanje električne energije ter za medsebojno pomoč in dopolnjevanje po posameznih republikah in pokrajinah ter področjih. Medtem ko je bila v stari dobi z letom 1939. dosežena najvišja proizvodnja električne energije v Jugoslaviji v skupni vsoti 1.100,000.000 kilovatnih ur, jo bomo stopnjevali do leta 1951. za 395% na 4.350,000.000 kilovatnih ur. S takšno skoro štirikratno povečavo bomo dosegli, da bo prišlo na prebivalca namesto 69 kWh v letu 1939. — 272 kWh v letu 1951.

Za veliko elektrifikacijsko nalogo nudijo naši predeli jako ugodne prirodne pogoje, izredno prikladne, kakor ne povsod v drugih državah. Imamo naravne osnove za kalorične elektrarne v velikih množinah rjavega premoga in zlasti lignita, ki so na srečo primeroma zelo ustrezno razporejene po posameznih področjih, da bodo lahko služile v dopolnjevanje toku, ki ga bodo proizvajale hidrocentrale. Tako na primer so izredno v ugodni poziciji velike zaloge lignita, ki ga kopljejo v področju Kostolac - Klenovnik pri Požarevcu. Na njim delajo ogromne kalorične elektrarne, iz katerih bo električna energija oskrbovala bodisi državno prestolnico Beograd, kakor tudi rudno področje severnovzhodne Srbije z Borom in Kučajno ter Majdanpekom, kjer se bo v kratkem razvila velika industrija. Položaj lignita v Kostolcu je kakor nalašč v področju, kjer so s pogoji za izrabo vodnih sil slabše obdarjeni.

Po stari presoji so cenili vodne sile v vsej Jugoslaviji na 9 milijonov konjskih sil ob srednjem vodnem stanju, to je nekako devet mesecev v letu, a za ostale tri mesece pri nizkem vodnem stanju

na 3,474.600 ks. Toda po pravici se naglaša, kako ohlapne vrednosti so te stare presoje, saj ne temeljijo na izčrpnih proučitvah. Vsekakor so nam bile potrebne presoje po modernih vidikih, ki so od starejših spričo silnega tehniškega napredka močno različni. Izkazalo se je, da premore Jugoslavija še mnogo več vodnih sil ter da je z njimi naravnost izvrstno založena. Saj je velik del države gorat, ima visoka gorovja, a s padavinami je prav naš gorski svet imenitno založen. Seveda so tudi neugodna svojstva v teh pogledih, kakor je prevlada krasa in kraške hidrografije v velikem delu naših gora, zelo neenakomerna razporedba padavin po letnih časih, zlasti znatno pomanjkanje moče v letni dobi itd. Ali v celem so nam na razpolago velike možnosti za elektrifikacijo, temelječo na izrabi vodnih tokov.

Kakor ni mogoče drugače pričakovati, je za hidrocentrale najimenitnejši naš Gorski predel, toda z znatnimi razlikami v posameznih področjih. Na splošno vzeto je primorska stran v našem najvišjem gorskem pasu na slabšem, ker je najbolj zakrasela, medtem ko je proti Panonski kotlini obrnjena stran ohranila reke na površju, spuščajoče se iz znatnih višin proti nižini. Ker vrh tega reke teko skozi široko področje gorovja, sredogorja in hribovja, preden dosežejo robne panonske gorice, se v njihovih dolinah menjavajo širši plani prostori s tesnimi soteskami. Docela določno odseva iz vsega tega, da je od najvišjih gora proti Panonski kotlini obrnjeni pas Gorskega predela poglavitno področje naših bodočih hidrocentral, in sicer od skrajnega konca slovenskih Snežnikov pa do osrednjih balkanskih območij. Toda tudi tu so znatne razlike med posameznimi področji.

Na Slovenskem je posebno svojevrstna Drava. Ta dobiva še vodo iz visokih osrednjih Alp, celo izpod tamkajšnjih ledenikov, zato ima v kasnih pomladnih in poletnih mesecih visoko vodno stanje, kar jo izvrstno usposablja za dopolnjevanje z drugimi bližnjimi našimi rekami, ki imajo čez poletje mnogo manj vode. Ker ima Drava od izpod Velikovca do Maribora svojo strugo v tesni, skoro neposeljeni debri, jo je mogoče zlahka zajeziti, pa se zato že sedaj na njej vrstijo hidrocentrale od Žvabeka pod Velikovcem mimo Labota na Dravograd, pa na Falo in do Mariborskega otoka, kjer nastaja prav sedaj naša največja hidrocentrala. A med Falo ter Dravogradom bomo mogli postaviti še nadaljnje elektrarne. Tako bo Drava eno naših najimenitnejših elektrifikacijskih oporišč. Slovenske apniške Alpe so slabše za hidrocentrale, ker so pretežno kraške, pa imajo vodne izvirke največ v nizkem vznožju. Tu bomo največ hidrocentral postavili na reke v podgorskih kotlinah, kakor posebno na Savi, ki jo bomo izkoristili pri Mostah nad Žirovnico, pri Radovljici, pod Kranjem pri Mavčičah in Medvodah, kasneje nemara tudi v soteski pri Zagorju ter na stranskih manjših rekah.

Soča je prav dobra za namestitev hidrocentral, ki nekatere že stoje, druge pa so še v gradnji ali v načrtu.

V Hrvatski je notranji pas Dinarskega gorovja najožji, a tudi tu so ugodni pogoji za hidrocentrale, dasi precej svojevrstni. Tu teko namreč reke po nizkem krasu, kjer so zarezane v kanjonih z znatnim strmcem ali celo s slapovi. Na Kupi in Korani so že sedaj hidrocentrale, a možne so še nove na dokaj gosti vodni mreži. Podobnega značaja so tudi reke po bližnji severnozapadni Bosni, posebno Una ter Unac in Sana. Na Uni bodo mogoče še velike hidrocentrale, saj je tamkaj več slapov iz sige in lehnjaka, ki tako rekoč nakazujejo bodoče velike zajezitve. Na zgornji Sani pa so že začeli graditi pri Ključu veliko hidrocentralo, ki bo zalagala z električno energijo vso severnozapadno Bosno in Banjaluko in železnimi rudniki pri Ljubiji ter Starem Majdanu. Sedanje in bodoče hidrocentrale od Ozlja ob Beli Krajini pa do Ključa ob zgornji Sani bodo glede vodnega režima precej enakega sistema. Stara hidrocentrala na Plivi pri Jajcu je zelo podobnega značaja.

Spet drugačno je hidrografsko področje za hidrocentrale v ostali Bosni ter zapadni Srbiji. Tu tečejo zelo vodnate reke z gora, a ob njih so mnoge soteske, ponekod celo pravi kanjoni, ki dovoljujejo preprosto zajezitev. Ob zgornji Drini in njenih pritokih se bo nudilo obilo možnosti za hidrocentrale. Bosanski republiški petletni načrt projektira hidrocentrale na Prači ter na Studenom Jadru (pri Srebrenici). V podobnem ozemlju ob Zapadni Moravi, v Ovčarski klisuri med Čačkom in Požego, pri Kablaru, že gradijo veliko hidrocentralo, ki bo dajala električni tok podjetnemu prebivalstvu južnozapadne Srbije okrog Užica, Čačka in Kraljeva. Ob Železnici, pritoku Bosne, so pri Bogatičih ne daleč od Sarajeva že dogradili hidrocentralo, ki bo dajala električno energijo Sarajevu ter še dalje proti Varešu ter Zenici. V isto kategorijo spada tudi velika hidrocentrala, ki jo že gradijo na reki Neretvi pri Jablanici, tik pod izlivom Rame. Je sicer že onstran razvodja, toda po prirodnih terenskih in hidrografskih svojstvih spada še v naznačeno gorsko področje, toda z električno energijo bo zakladala predvsem Hercegovino.

Gorsko področje ostale Srbije ter Makedonije ima znatno manj padavin, sestoji iz bolj osamljenih pogorij, a ima to prednost, da je iz nepropustnih kamnin, kar omogoča zajezitvene kotline v višavah ter prečrpovalne kotanje, česar je v pretežno apniškem alpsko-dinarskem gorovju manj na razpolago. V tem področju gradijo velike hidrocentrale pri Vlasini, kjer so zajezili Vlasinsko Blato, pa izkoristili ogromne padce vode na Vlasini nad Leskovcem in na Vrli nad Surdulico. V Makedoniji in Kosmetu bodo najboljši pogoji za hidrocentrale v najvišjem in najbolj namočenem gorovju ob

zahodni meji; tamkaj se projektirajo največje hidrocentrale, kakor postavimo ob Radiki pod Korabom.

Pričakovali bi, da bo za hidrocentrale najslabše v Primorju spričo nizke nadmorske lege in temeljite prevlade krasa. Toda niti tu niso na slabem, razen seveda na otokih. Zakaj reke, ki se držijo na površju, teko po kanjonskih dolih in delajo, vsaj nekatere, mogočne slapove iz sige-lehnjaka, podobno kot vode od Bele do Bosanske Krajine. Ni čuda, da so tu že zgodaj nastale velike hidrocentrale, prve v vsej Jugoslaviji, na Krki in Cetini, pa tudi na splitskem Jadru. Še nove hidrocentrale bomo mogli ustanoviti na redkih, a ugodno tekočih rekah nizkega Primorja. Na Zeti pri Nikšiću gradijo veliko hidrocentralo, prvo večjo in tako silno potrebno za Črno goro, a tudi na Morači bo nastala vodna elektrarna.

Podobnega značaja so že obstoječe in še projektirane hidrocentrale na Soči, ki bodo nanizane na reki skoro od Bovca pa do Gorice. Kakor ob srednji Neretvi bodo tudi soške elektrarne po vodnem režimu podobne tistim, ki so v gorskem predelu onstran razvodja.

V Primorju se postavlja drug, docela svojevrsten problem: kako kraško hidrografijo izkoristiti za elektrifikacijo. Ta uganka se razteza tudi na vnanji pas našega dinarskega gorskega področja, toda svoje osredje in ključ za razrešitev ima na primorski strani. Tu gre za to, da se vode iz kraških ponikalnic, zlasti na kraških poljih, ki so najčešče nanizana v stopnjah eno nad drugim od obale navznoter, koncentrirajo v dovolj zaprtih kotlinah, pa da se voda iz teh ali neposredno iz polj po rovih napelje proti morskemu obrežju ter padec izkoristi. Silno ugodna je okolnost, da ležijo kraška polja in ponikalnice po večini absolutno in relativno zelo visoko ter neposredno nad obalo ali vsaj nad nizkim primorjem, kar nudi spričo izredno velikega padca zelo bogato vodno moč. Neugodno pa je dejstvo, da je spričo prepokanega apnenca in votlikave notranjosti zelo težko, zamudno in ne poceni, graditi vodne kotanje ter pretočne rove, ki jih bo treba izdelati v obliki pravih cevi, da ne bo voda uhajala v prepokano in votlikavo kamnino. Ko bodo rešeni ti tehniški problemi, bodo možnosti za znatne ali celo velike centrale, bodisi v Notranjski in Primorski Sloveniji, kakor v Liškem višavju, v zapadni Bosni ter v Hercegovini in v Črni gori. Tu bo mogla naša tehnika ustvariti docela samosvoj tip vodnega izkoriščanja, pa ga povezati z nalogami osuševanja kraških polj. Vprašanje se je že večkrat razmotrivalo, na primer na Slovenskem, kjer bi zbirali kraško vodo v izvirkih pri Planini, pa jo po rovu napeljali bodisi na primorsko stran v Vipavo, kjer bi se nudil večji padec, ali na notranjo stran do Vrhnike, kjer bi ostala na razpolago še za nadaljnje izkoristitve, postavimo pri Vevčah, pri Zagorju itd. Prvi primer tega tipa hidrocentral je že v gradnji v Gorskem kotaru

nad Vinodolom, kjer so zagradili kraški ponikalnici Ličanko in Lokvarko, pri vaseh Lič ter Lokve, pa bodo vodo spustili z velikim padcem k morju v Vinodolu. Izkušnje pri tej gradnji bodo dragocen nauk za nadaljnja dela. Primorje pričakuje po pravici velikega načelnotehniškega odgovora. Vsekakor pa bodo morale biti primorske hidrocentrale spričo pretežno mediteranskega vodnega režima čimprej in čim krepkeje povezane s hidrocentralami v gorskem področju in sploh po državni notranjosti.

Končno imamo še Panonski predel. Tu smo zares za hidrocentrale na najslabšem, saj teko reke po nižini z najmanjšim strmcem. Toda celo tu nismo brez ugodnih pogojev. Panonske reke imajo namreč izredno veliko vodno množino in že najmanjši padec se more tu izkoristiti z izredno velikim učinkom. Novi projektirani kanal od Bezdana preko Tise pod Bečejem do Donave pri Vršcu bo imel priključene tudi hidrocentrale. A končno ima Panonski predel neposredno v sosedstvu Djerdap. Ko bomo v eni prihodnjih petletk pristopili k izvršitvi tega načrta, bo nastala na Donavi v Železnih vratih orjaška hidrocentrala, ki se bo mogla meriti po učinku z največjimi v Evropi. Dotlej pa si bo moral naš Panonski predel pomagati z daljnovodi, ki mu bodo dovajali električno energijo iz central na obrobju, pa tudi iz kaloričnih elektrarn. Saj so v neposredni bližini velika ležišča lignita od vzhodne Slovenije do severne Srbije, vrh tega z možnostjo lahkega in cenenega prevoza. Niti Panonski predel tedaj ne bo mogel biti v zadregi za električno energijo.

Pogoji za elektrifikacijo so tedaj v Jugoslaviji izredno ugodni in s tem moremo za trdno pričakovati, da bomo mogli tudi industrializicijo razviti in jo naglo stopnjevati v vseh naših republikah.

Premog in premogovno gospodarstvo

Kako zelo za industrializacijo potrebujemo premoga, se razvidi najbolj že po tem, da vodne sile, ki pomenijo njega nadomestek, imenujemo »beli premog«. Ni čuda, da posveča premogu in proizvodnji premoga naš petletni gospodarski načrt največjo pažnjo.

Da razpolaga Jugoslavija z zelo velikimi zalogami premogovnih plasti, je znano. Toda poglavitni del te zaloge je ležal v tleh nedotaknjen, zakaj kopali smo v preteklosti premoga primeroma malo. Proizvodnja je sicer na splošno od l. 1919. polagoma rasla, a ne enakomerno in je celo znatno kolebala v odsevih svetovne gospodarske krize. Prvi višek je dosegla l. 1929. s skupno vsoto 5,653.396 ton, potem pa se je zopet manjšala, a se jela polagoma večati ter je šele l. 1938. dosegla in presegla stari višek z vsoto 5,737.132 ton ter se v letu 1939. povzpela celo na 6,068.000 ton.

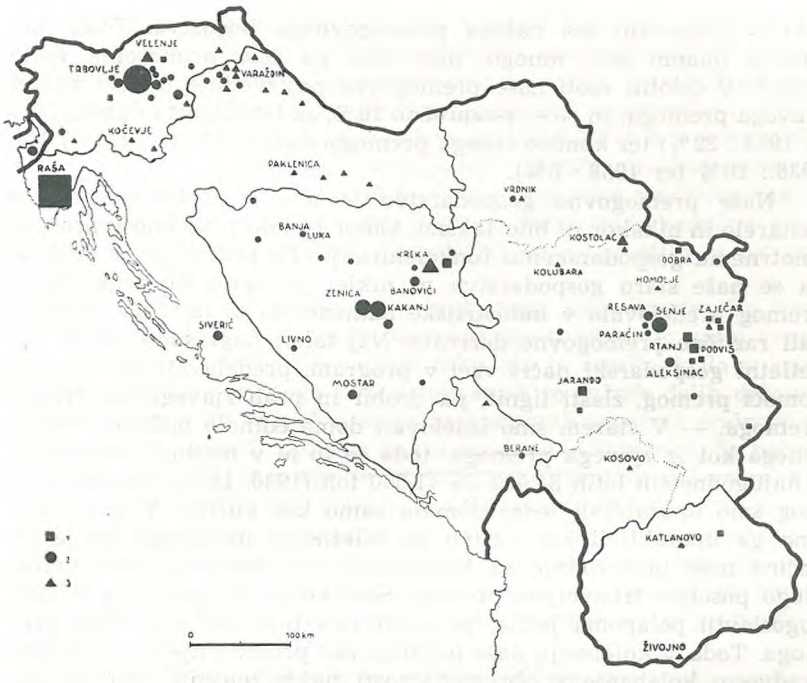

Pod. 119. Premogovniki v Jugoslaviji.

1. rudniki črnega premoga;
2. rudniki rjavega premoga;
3. rudniki lignita.

Večji znaki pomenijo večje premogovnike. Pripomniti je treba, da karta v našem razgibanem obdobju ne more biti popolna. Zakaj začenjajo ali pripravljajo se novi premogovniki in povečujejo se stari. Zlasti v južnih področjih, v Makedoniji, v Kosmetu in v Črni gori, se stanje naglo spreminja. Rjavi premog ali lignit je potreben še podrobne raziskave pri Nikšiću in Titogradu—Podgorici, pri Beranih in Plevlju, v Metohiji in na Kosovu, pri Gevgeliji in Radovištu, na Ovčem polju, pri Kičevu, v Skopski in Bitoljski kotlini, pri Zletovu ob zgornji Pčinji, v Prespi in pri Ohridu. A tudi v Bosni in posebno v panonski Hrvatski je v zemlji še obilo nenačetih premogovnih plasti, pa tudi zelo majhnih rudnikov v obratu, ki v tej karti niso posebej označeni. Celo v starem premogokopnem področju, v Sloveniji, nastajajo novi premogovniki, kakor je nedavno začeti novi rudnik pri Moravčah.

Na žalost pa moramo vzeti v račun, da je množina naših premogovnih zalog sicer zelo velika, toda da s kakovostjo ne moremo biti popolnoma zadovoljni. Zakaj manjka nam najboljši črni premog, ki ga premorejo glavne industrijske države, Sovjetska zveza, Amerika, Anglija, Belgija, Nemčija, itd., največ iz karbonske dobe. V Jugoslaviji premoremo le mlajši črni premog, ki pa je vendarle še dokaj dobre kakovosti. Glavni del naših zalog pripada rjavemu premogu, ki je po veliki večini prav dobre kakovosti in ki pred-

stavlja poglavitni del našega premogovnega bogastva. Toda tudi lignita imamo zelo mnogo, dasi smo ga šele primeroma malo kopali. V celotni vsoti naše premogovne proizvodnje je bilo največ rjavega premoga, in sicer povprečno 70%, za tem lignita dobrih 20% (l. 1938.: 22%) ter končno črnega premoga slabih 10% (l. 1929.: 7.2%, 1936.: 10% ter 1938.: 8%).

Naše premogovno gospodarstvo je bilo v preteklosti docela zastarelo in nikakor ni bilo takšno, kakor bi bilo potrebno v prospeh smotrnemu gospodarskemu funkcioniranju. Po pravici se je grajalo, da se naše staro gospodarstvo ni nikjer povzpelo do tega, da bi premog predelovalo v industrijske namene, da bi iz njega pridobivali različne premogovne derivate. Naj takoj naglasimo, da je naš petletni gospodarski načrt vzel v program, predelavati na ta način domači premog, zlasti lignit, pa drobir in prah rjavega ter črnega premoga. — V starem smo izdelovali doma edinole brikete, bodi iz črnega kot iz rjavega premoga, toda še to le v majhnih množinah, v najugodnejših letih 31.000 do 41.000 ton (1936, 1931). Domači premog smo uporabljali tedaj domala samo kot kurivo. V prvi vrsti smo ga uporabljali kot kurivo na železnicah in mnogo let je šla večina naše proizvodnje za lokomotive, pri čemer je imel veliko vlogo posebno trboveljski premog. Šele ko se je industrija v stari Jugoslaviji polagoma jačila, je porabljala tudi več domačega premoga. Toda v kolebanju naše premogovne proizvodnje se je zrcalilo predvsem kolebanje v obremenjenosti naših železnic. Saj je celo še leta 1937. od skupne vsote, ki so jo premogovniki oddali na domače potrošnike, šlo nič manj ko 37% za železnice, 4% za parnike, in le 51% za potrebe industrije ter 8% za ostalo.

Mnoge naše industrije, posebno metalurgična, so uvažale najboljši črni premog ter antracit in koks iz inozemstva, za potrebe, za katere domači premog ni zadovoljeval. Uvoz je bil prav znaten in sicer smo uvažali koksa, mnogo tudi najboljšega črnega premoga ter nekaj antracita; v skupni vsoti se je gibal uvoz teh najboljših vrst premoga v zadnjem predvojnem razdobju na leto med 260.000 tonami ter 430.000 tonami. Posebno je bilo usodno, da nismo sami iz domačega premoga izdelovali koksa, ki naj bi nadomestil uvoz v tistih industrijskih panogah, ki so absolutno navezane na uporabo finejšega premogovnega goriva. Zato smo vzeli v naš petletni gospodarski načrt program, da uvedemo izdelovanje koksa iz domačega premoga in naše stremljenje bo šlo za tem, da se povzpnemo do tistega predelovalnega načina, ki je za naše vrste premoga in lignita najbolj primeren.

Končno naj omenimo, da smo neznatne množine rjavega premoga in zlasti lignita v razdobju med obema vojnama celo izvažali, in sicer v sosedne države, čez morje in po Donavi, izkoriščajoč izredno ugodnost cenenih prometnih sredstev.

Naše novo gospodarstvo pomeni temeljit preobrat tudi v premogovnem gospodarjenju. Predvsem bomo modernizirali obstoječe premogovnike, od katerih so mnogi zelo zastareli. Razširili jih bomo, hkrati pa odprli nove. Našo premogovno proizvodnjo bomo ogromno stopnjevali in sicer v celem od 6,068.000 ton v letu 1939. na 16,500.000 ton v letu 1951., to se pravi, za 272%, ali skoro trikrat. S tem bo naša industrija dobila potrebno pogonsko sredstvo, kakor tudi prometne naprave itd., toda premog bomo tudi kemično predelovali, zraven tega ga bomo uporabljali v nadomestilo za les pri kurjavi itd., itd.

Med važnimi novostmi našega načrtnega gospodarstva bo tudi enakomernejša razporeditev premogovne proizvodnje po vsem zveznem ozemlju. V stari dobi je bilo tako, da je zemlja krila v sebi ogromne množine premoga tudi v notranjih in južnih delih države, toda kopali smo ga največ v najlažje dostopnih severnih področjih, kjer so bili najstarejši rudniki, kakor posebno v Sloveniji. Še nekaj let pred fašistično invazijo je Slovenija proizvajala nič manj ko 40% premoga celotne Jugoslavije. Toda dejansko so zaloge premoga po drugod prav tako velike, ponekod, zlasti v Bosni, še večje, samo da bi bilo treba za proizvodnjo investirati nove kapitale. In naš petletni načrt si je vzel za program nove velike investicije, da bomo odprli nove premogovnike po vseh ljudskih republikah, pa modernizirali in razširili ter povečali stare.

Na srečo je pri nas mogoče izvajati načelo, naj vsaka ljudska republika čim bolj izkoristi svoje lastne prirodne možnosti, tudi glede proizvodnje premoga. Po večini imamo z dosedanjimi proučevanji že sedaj pridobljen pregled, kjer so največje in najugodneje ležeče premogovne zaloge in kje moremo takoj pričeti s proizvodnjo na novo. Marsikje pa nam izčrpna poročila še manjkajo in za to smo vzeli v gospodarski načrt, da v prvi petletki preiščemo tla ter ugotovimo stanje glede bodoče premogokopne možnosti.

Črnega premoga premore največ severnovzhodna Srbija okoli Zaječara in Knjaževca, pa ob dolini srednjega Ibra. Nekaj ga ima tudi Bosna, in sicer v Majevici; premore ga tudi Makedonija, kar pa je treba še natančneje raziskati. V isto kategorijo se šteje tudi premog ob Raši v vzhodni Istri. Naš petletni načrt usmerja koncentracijo v proizvodnji črnega premoga na Rašo, na Timoško področje ter na dolino Ibra.

Rjavega premoga je proizvajala doslej največ Slovenija, toda Bosna ima še večje zaloge, obilne tudi Srbija v Moravski dolini, nekaj tudi Hrvatska, zlasti v Zágorju, pa v severni Dalmaciji. Makedonijo ter Kosmet je treba tudi v tem pogledu še natančneje preiskati. Naš petletni načrt se je naslonil v glavnem na stopnjevanje proizvodnje v Bosni in sicer v srednjebosanskem področju Zenica-Kakanj-Breza (kjer pa bo najbrž mogoče začeti z novimi

premogovniki tudi v obližju Sarajeva), v Banovičih, pri Mostaru ter pri Livnu. V Srbiji se bo kopanje rjavega premoga osredotočilo zlasti na Senje in na okolico Aleksinca. Ob sebi se razume, da ostane v Sloveniji tudi v petletki poglavitna proizvodnja osredotočena na področje trboveljskih premogovnikov.

Končno imamo tudi lignite, razporejene dokaj na široko po zveznem ozemlju, zlasti pa na robu Panonske kotline. Proizvodnjo lignita bomo v petletnem načrtu osredotočili predvsem na Bosno, Srbijo in Slovenijo, in sicer na Kreko pri Tuzli, na okolico Požarevca, kjer sta Kostolac in Klenovnik, in kotlino ob Kolubari ter na Kosovo polje, a v Sloveniji na Velenje.

Ob sebi se razume, da bomo poleg teh poglavitnih, v načrtnem gospodarstvu vodilnih premogovnikov povečali ter odprli na novo še druge, manjše rudnike za posamezne vrste premoga. Tudi republiški petletni načrti tekmujejo v stremljenju, da svojo republiško proizvodnjo stopnjujejo čim bolj, pa so se namenili, da začno z vrsto novih premogovnikov, v področjih, kjer so doslej premogovne plasti počivale v zemlji, kjer ni bilo pobude za izkoriščanje, kjer so manjkale prometne zveze in kjer so bile pokrajine v pozabi, zanemarjene in gospodarsko zaostale.

Povečana premogovna proizvodnja bo v bodoče eden najtrdnejših temeljev za napredovanje naše industrializacije.

Nafta

Na srečo je na ozemlju naše zvezne države ugotovljen obstoj znatnih naftonosnih slojev v zemlji, tako da nam bo na razpolago tudi ta pogonska sila. Mednarodni kapital je v stari dobi namenoma zanemarjal naša naftna ležišča, da bi mu ostala kot rezerva. Toda že z dosedanjimi proučitvami je ugotovljeno, da so nam na razpolago prav znatna naftna področja in sicer v srednji Slavoniji, zlasti pri Gojilu blizu Kutine, v Medjimurju ter v južnovzhodnem Prekmurju pod Lendavo. Velika možnost, da so v zemlji še znatni naftonosni sloji, pa je ugotovljena za področje od severnovzhodne Slovenije čez severno Hrvatsko in čez Slavonijo tja v severnovzhodno Bosno ter severnozapadno Srbijo in naš petletni načrt je postavil za nalogo, da s sistematičnim proučevanjem ugotovi podrobnosti njihovega obstoja ter pogoje za izkoriščanje. Toda že v do sedaj ugotovljenih naftnih področjih pri Gojilu, v Medjimurju ter pri Lendavi se bo moglo pridobivanje za toliko stopnjevati, da smo v petletnem načrtu postavili v program do leta 1951. stopnjevanje proizvodnje od 1000 ton na letno 450.000 ton surove nafte. Po istem načrtu bomo imeli ob koncu leta 1951. že kapaciteto, da proizvedemo letno 500.000 ton in obenem bomo imeli že nove rafinerije za predelavo vse te nafte.

Ostale rude in rudarstvo

Ko se vprašamo po rudah, ki so poleg goriva in pogonske sile med najvažnejšimi pogoji za razvoj industrializacije, moremo z velikim zadovoljstvom ugotoviti, da jih naša zemlja hrani v sebi izredno mnogo in jako raznovrstnih ter dragocenih.

Rudno bogastvo je jako neenakomerno razporejeno po Jugoslaviji. Predvsem manjkajo rude popolnoma po Panonskem predelu, samo nafta je tamkaj doma, a je ne moremo šteti med prave rude. Prav tako ni rud v našem Jadranskem Primorju, a podobno tudi ne v zunanjem gorskem pasu dinarskih visokih planot. Toda v nadomestilo imajo tamkaj jako mnogo izredno dobrega boksita, ki ga bomo na veliko izkoriščali za pridobivanje aluminija, tako silno važnega za moderno industrijo.

Rudno področje se vleče tedaj po dolgem po Jugoslaviji od skrajnega severozapada do skrajnega jugovzhoda. Vleče se iz osrednje Slovenije čez srednjo Hrvatsko v srednjo Bosno, od koder se razširi skoro na vso Srbijo ter Makedonijo. S to razporejenostjo so podana tako rekoč tudi navodila, kje bo kazalo kot najbolj smiselno in smotrno razviti industrijo, ki bo topila ter predelovala naše domače rude ter iz njih v specialnih podjetjih izdelovala najraznovrstnejše izdelke. Marsikje bodo seveda drugačni nagibi svetovali postavljati na rude navezane industrije drugod, v neki oddaljenosti od rudarskih področij. Tako na primer nastaja velika izdelovalnica aluminija in aluminijskih izdelkov v Strnišču pri Ptuju. Tudi Jesenice delajo vstran od železnih rudnikov, kakor nastaja v Železniku pri Beogradu nova velika tovarna za izdelovanje železnega orodja, ker Sava nudi ceneno prometno sredstvo za dovoz surovine in goriva.

Treba je naglasiti, da še nimamo izčrpnega pregleda, katere rude vse hrani naša domovina. Zakaj marsikje je tuji kapital pregledal naša rudišča, a prikrival rezultate, da si hrani rezerve za izkoriščanje v bodoče. Marsikje pa sploh še ni raziskana notranjost v geološko-montanističnem smislu, posebno v najbolj odročnih področjih na jugu. Šele sistematična domača strokovna proučitev nam bo podala pravo in točno sliko. Po splošnih pogojih in do sedaj znanem pa smemo pričakovati še prav ugodnih poročil o našem celotnem rudnem bogastvu.

V obilni množini imamo prav važne rude. Imamo železno rudo, ki je v največjih množinah pri Varešu in pri Ljubiji nedaleč od Prijedora, z rudniki, ki so že dalje časa v obratu. Manjši rudniki železa so bili v Petrovi gori pri Bešlincu ter pri Topuskem. Imamo velik rudnik bakra v Boru v severnovzhodni Srbiji. Imamo velike rudnike za svinec v Mežici; — rudniki za svinec in cink v Obiru, pri Rablju ter pri Plajbergu ob Dobraču so še na oni strani naših

sedanjih državnih meja. Imamo za svinec velike rudnike v Trepči. Svinec so tudi v novejši dobi kopali pri Brusu pod Kopaonikom ter pri Kratovu v Makedoniji. Obilne so zaloge kromove rude, ki so jo pred leti jeli kopati v več velikih rudnikih v južni Metohiji, ob Kosovem polju, ob Tetovski kotlini in nedaleč od Kratova ter pri Valandovu v Makedoniji. Vsekakor bomo s proizvodnjo kromove

Pod. 120. Rudno bogastvo Jugoslavije.

Spričo dejstva, da se doba smotrnega izkoriščanja rudnega bogastva pri nas z načrtnim gospodarstvom prav za prav šele začenja, so označeni v tej karti poleg že delujočih rudnikov tudi kraji, v katerih so ugotovljene rudne zaloge, ki obetajo za bodoče rudarsko izkoriščanje.

rude zelo dobro založeni, vrh tega jo kopljemo tudi pri Duboštici v Bosni nedaleč od Vareša. Imamo rudnik živega srebra v Idriji, ki je evropskega slovesa in zelo velike proizvodnje. Tudi druge rude smo kopali že v preteklosti, manganovo rudo pri Čevljanovičih nad Semizovcem, medtem ko so kopanje drugod opustili. Magnezit je v Golešu vzhodno od Kosova pa v Gorevnici v zahodni Srbiji ter pri Gornjem Milanovcu. V manjši množini so pridobivali zlato pri Kučaju v severnovzhodni Srbiji. Zlato in srebro so pridobivali v

manjših množinah v velikih rudnikih Bor in Trepča kot stranski učinek. »Znano je, da ima bakrena ruda precej zlata in da se je to zlato obenem z bakreno rudo brez ovir izvažalo v Francijo, kjer so ga izločili z destilacijo. Vrednost tega izvoženega zlata dosega vrednost naloženega kapitala, bakrena ruda pa jim je ostala zastonj« ... »Isti primer imamo pri svinčenih in cinkovih rudnikih v Trepči, kjer je tudi mnogo srebra.« (Maršal Jugoslavije, Josip Broz - Tito v svojem govoru ob predložitvi petletnega načrta.) Razen tega so še manjši rudniki za kršec pri Majdanpeku v severnovzhodni Srbiji, v Bakovićih pri Fojnici v Bosni in pridobivajo ga tudi v velikem rudniku Trepči. Antimon so kopali na raznih krajih v raznih razdobjih, v poslednji dobi pred vojno so bili glavni rudniki v hribih okrog Krupnja v zapadni Srbiji.

Naša zemlja hrani v Primorskem področju in sploh v Dinarskem gorovju obilo boksita, ki so ga kopali in izvažali na raznih krajih. V Primorju je omembe vredna tupina, eocenski lapor, ki je kakor nalašč za izdelovanje cementa (Kašteli, Split). Takšnega za cement pripravnega laporja je obilo tudi na panonski strani v tercijarnih slojih (cementne tovarne Beočin v Fruški gori, Trbovlje, Podsused, Paračin itd). Na Panonskem obrobju so tudi največje zaloge gline, pripravne za opekarne in za keramično predelavo. Stavbni kamen je najimenitnejši po predelih Makedonije in Srbije, na primer marmor ob metamorfnih škriljevcih (Venčac), granittonalit (Josipdol na Pohorju, Oplotnica). Svetovno znan je gradbeni apnenec v Nabrežini, na Hvaru, Braču, Korčuli itd.

Za pridobivanje soli imamo na razpolago v Jugoslaviji dve poti: pridobivanje iz morja in iz rudnika pri Tuzli. Iz morja pridobivamo sol na treh krajih: na otoku Pagu, pri Stonu in v Ulcinju, — velike solarne pri Piranu so prišle v področje Svobodnega Tržaškega ozemlja. Pri Tuzli se pridobiva sol na dveh krajih, pri Kreki in Siminhanu, a povsod v stopljeni obliki. V letu 1936. so v stari Jugoslaviji pripravili za porabo 63.300 ton kuhinjske soli, in sicer od tega morske soli 30% ter 70% iz rudnika. Za domačo porabo so bile to mnogo premajhne množine, tako da je bilo treba še enkrat toliko soli uvažati iz inozemstva, kar je bilo za državo ob morju in s solnim rudnikom gotovo znamenje zelo slabega gospodarstva. Proizvodnjo morske soli je dokaj težko stopnjevati, ker je naša jadranska obala skora vsa gorata; vendar neizvršljivo tudi to ni. Proizvodnjo pri Tuzli pa bi se dalo zelo zelo stopnjevati, tem bolj, ko so našli izdatne plasti, ki bi jih bilo mogoče izkoriščati v rudniku v trdem stanju. Pri Tuzli bi bilo zlahka mogoče pridobivati tudi zadostne množine živinske soli.

V Jugoslaviji se odlikujemo po tem, da premoremo v zelo velikih množinah nekatere rude, ki jih je drugod po Evropi ali celo sploh po svetu primeroma malo. Takšne dragocene rude bomo mogli

kopati mnogo čez lastno potrebo in jih, kjer bo kazalo, prodajati in izvažati na tuje, v zameno za proizvode, ki nam jih priroda naše zemlje ni naklonila. Med take spada na primer kromova ruda. Po proizvodnji kromove rude je bila Jugoslavija v Evropi že pred vojno poleg Sovjetske zveze na prvem mestu. To dejstvo je tem važnejše, ker spada kromova ruda med zelo važne primesi pri izdelovanju v kovinski industriji in ker njena uporaba zelo naglo napreduje.

S svinčeno rudo ter cinkom je Jugoslavija izredno bogato založena. Po svoji proizvodnji je stala po predvojnem stanju poleg Sovjetske zveze in ZD Amerike na prvem mestu v svetu sploh. Tudi v proizvodnji bakra se odlikujemo; samo Sovjetska zveza in stara Nemčija sta bili pred nami po množini rude, ki so jo nakopali v naših rudnikih. — Znano je, kako se odlikujemo po obilici dobre boksitne rude; že v starem stanju našega rudarstva, ko se je izkoriščal samo primeroma majhen del naših velikih zalog, je bila v Evropi pred nami samo Francija. Zopet je treba imeti pred očmi izredno važnost aluminija za moderno industrijo, da pravilno ocenimo naše rudno bogastvo. — In končno je že od nekdaj znano, kako redke so tolikšne množine živega srebra, kakor ga daje naša Idrija.

OBRT IN INDUSTRIJA V STAREM. ZAČETEK NOVE INDUSTRIALIZACIJE V VELIKEM

Kakor v drugih naših gospodarskih področjih, tako in še bolj se začenja z zmago narodnoosvobodilnega gibanja veliki preokret tudi v področju obrti ter industrije. Saj se s petletnim gospodarskim načrtom šele začenja prava naša industrializacija. Naša nova industrija pa ne bo pomenila samo industrijske delavnosti same po sebi, marveč bo hkrati temelj revolucionarni predrugačitvi vseh drugih panog gospodarstva. Kadar bodo kasneje pisali zgodovino našega gospodarjenja, se bodo vedno znova ustavljali pri tej veliki prelomnici, ki jo pomeni začetek načrtnega gospodarstva. Tu se stika dvoje bistveno različnih razdobij: eno z ostanki starih obrti in starega obrtništva ter z neskladnimi tako rekoč fragmentarnimi pričetki industrijske delavnosti, a drugo z moderno, sistematično grajeno in načrtno pretehtano ter smotrno vskladeno novo, vsestransko, veliko industrijo. Gradimo jo na osnovah stare industrijske ter obrtne delavnosti, toda zamisli za bodočnost so samostojne, so smele, in se dado vezati od preteklosti le v toliko, v kolikor je smotrno za čim bolj naglo in čim popolnejše uspevanje pri gradnji bodočega.

Ko govorimo o obrti, moramo razlikovati dva jako različna tipa. Na eni strani je običajna rokodelska obrt, ki se je še močno držala po naših mestih in trgih, pa tudi po vaseh, ki pa so jej

izdelki industrije jemali posel ter jo odrivali vedno bolj na popravljanje. Toda znaten del obrti se je opremil s popolnejšim orodjem ter celo s stroji, največ z ročnimi. Mnoge znatnejše obrtne delavnice so nastajale po tej poti, posebno v večjih krajih. Ponekod je ojačeni kapital iz takšnih delavnic razvil večja podjetja ter prešel na tovarniški obrat. Toda v celem imamo primeroma malo takšnega gospodarskega razvoja pri nas, da bi se bile iz starega pretežno obrtnega obrata razvile moderne tovarne, izkoriščajoč domačo in prav krajevno delavsko strokovno usposobljenost. Na tak način se je na primer iz starega žebljarstva v Kropi in Kamni gorici razvila žebljarska tovarna v Kropi. Do neke mere so celo Jesenice s svojo železarsko industrijo nastale na ta način, da je tuji kapital izkoristil staro krajevno fužinarsko strokovno usposobljenost in tradicijo ter pritegnil v svoj tovarniški obrat gorenjske fužinarje iz Doline, iz Radovne ter iz Bohinja, kjer so propadale primitivne stare fužine. Toda po veliki večini so stare obrti in rokodelske spretnosti minile, ne da bi jih prevedli v moderni tovarniški proizvajalni način, bodisi po Slovenskem kakor po drugih jugoslovanskih pokrajinah, kjer je bilo zlasti po balkanskih mestih mnogo stare rokodelske spretnosti. Uničil jih je uvoz tujih industrijskih izdelkov, ne da bi se mogle organično razviti v višjo proizvajalno stopnjo industrijske delavnice.

Posebej moramo ob teh obrtih razlikovati ono gospodarsko delavnost, ki jo označujemo kot hišno ali domačo obrt. Ta se je opravljala zares doma, po hišah in je ponekod še ohranjena ali celo še cvetoča, kakor postavimo čipkarstvo široko po Idrijskih in Loških hribih, obrt suhe robe v Ribnici ter po hribih daleč naokrog. Slabše je s sitarstvom v Stražišču pri Kranju, z izdelovanjem čeder na bohinjskih Gorjušah, lončarstvom po raznih krajih. Podobnih hišnih obrti je obilo tudi po drugih republikah. Te vrste obrt je za kmetsko prebivalstvo zelo dober stranski zaslužek, ki mu pomaga preko gospodarskih težav ob premajhni kmetski posesti, tembolj ko se zaposlenost v hišni obrti stopnjuje čez zimo, ko v kmetijstvu ni dela. Podoba je, da bi bilo treba hišne obrti sistematično razširjati po kmetih, kjer je gospodarski učinek kmetijstva premajhen in kjer bi se s tem produktivno izkoristila brezdelna doba zimskih in kasnojesenskih mesecev. In naša petletka je vzela v program podpiranje takih domačih obrti.

Bodisi hišne kot običajne rokodelske obrti je bilo in je tudi še dandanes po naših balkanskih področjih jako mnogo. Zlasti je tamkaj zelo cvetela usnjarska (Visoko v Bosni), opančarska, kovaška (posebno cigani so bili kovači), kotlarska, kovinska, filigranska (Sarajevo), čilimarska obrt in druge. Bilo bi zelo koristno, ako bi ročne spretnosti teh obrtnikov izkoristili za moderno industrializacijo, kakor so jih doslej le malokje, postavimo v izdelovanju pre-

prog v Pirotu ali v Sarajevu. V balkanskih predelih je še posebno mnogo ostankov starih rokodelskih obrti po mestih, ki pa so jih nezadržno izpodkopavali izdelki moderne industrije; čas je, da bi jih ob prehodu v načrtno gospodarstvo organično prevedli v ustrezajoče industrijske panoge. Doslej se pač takšna organična vključitev ni vršila, ker so industrijski izdelki po ogromni večini prihajali iz tujine, podobno kakor prihajajo v kolonije.

Naša industrija se je v starih časih razvijala neorganično, po raznovrstnih, a vsekakor kapitalističnih nagibih, po jako različnih vzročnih vezavah, ki pa so ipak krile v sebi osnovno težnjo po osebnem, po individualnem dobičku, brez ozira na ljudsko dobrobit ter splošni hasek. Že po tem se stare industrijske ustanove bistveno razlikujejo od naše bodoče industrije, ki bo nastajala po načrtu, iz namena, da se vsestransko zadovoljijo domače potrebe, da se domače prebivalstvo oskrbi tako rekoč z lastnimi rokami glede vsega, česar potrebuje v svojem vsakdanjem življenju, za svojo razveselitev in za kulturne potrebe, pa tudi za občo varnost in očuvanje težko priborjene lastne svobode. Naša moderna industrija se bo razvijala in bo nastajala na novo v pogojih, da čim lažje in čim smotrneje izkoristi domače surovine in domača pogonska sredstva. Saj spada tudi to k bistvu smotrnosti, zakaj najlažje in najbolje uspeva industrija, ki je navezana na domače surovine in pridelke itd. Toda ustvarjali bomo tudi industrijske panoge, za katere bomo morali surovine v celem ali vsaj deloma uvažati, zakaj naša težnja bo, da se razvijemo vsestransko, za zadostitev vseh tistih potreb, ki jih imamo. In prav posebno bomo razvili industrije, ki jih potrebujemo najbolj neposredno, zlasti one, katerih uspevanje nam pomeni osnovo za ostalo industrializacijo. V preteklosti so se pri nas razmahnile tiste industrije, za katere je bilo potrebno primeroma najmanj investicije, ki so najhitreje obetale čim večje dobičke. V bodoče pa bo odločala smotrna ocenitev naše potrebe. Delež posameznih industrijskih panog bo tedaj, postavimo, po zaključku naše prve petletke močno različen od tega, ki smo ga podedovali iz nesmotrne kapitalistične preteklosti.

Ob koncu l. 1938., ki je pomenilo še normalno predvojno stanje, je znašalo število vseh industrijskih podjetij v Jugoslaviji 3954, v čemer so obsežene vse tovarne in vse manjše s stroji opremljene delavnice, ki so imele industrijski značaj. Po številu tvornic je bila najmočnejša prehrambena industrija, ki jej je pripadalo 25.29% vseh podjetij. Elektrarne in plinarne so predstavljale 14.90%. Na lesno-žagarsko industrijo je odpadlo 14.42%, na tekstilno 10.22%, na opekarne, keramično in sorodno industrijo 7.56%, na industrijo alkoholnih in brezalkoholnih pijač 6.63%, na kovinsko industrijo 5.21%, na kemično industrijo 4.88% vseh tovarn itd.

Pod. 121. Predvojna razporejenost industrije v Jugoslaviji.

Vsaka točka pomeni eno industrijsko podjetje. Pri večjem številu v mestih so točke razvrščene v višino, v pokončne črte (glej mero na desni zgoraj). Za Slovensko Primorje ter Istro in Zadar karte ni bilo mogoče dopolniti, pa je zato, žal, to ozemlje moralo ostati prazno.

Po številu delavstva, ki je bilo zaposleno v posameznih industrijskih panogah, je bilo razmerje med njimi precej drugačno. Kriterij števila zaposlencev je za geografski pregled najbolj važen in najbolj poučen. Z njim se more meriti po učinkovitosti samo še primerjava po množini proizvodov in vrednosti izdelkov; toda takšna primerjava je dokaj težavna spričo bistvene raznolikosti industrijskih izdelkov. Primerjava po številu podjetij je najslabši kriterij, saj so nekatere tovarne z več sto ali več tisoč delavci, medtem ko jih štejejo druge komaj 30, 20 ali še manj. Ako vzamemo za mero — število zaposlencev, moremo ugotoviti, da je bila v letu 1938. v Jugoslaviji najmočnejša tekstilna industrija, ki ji je pripadalo 22.62% vseh delavcev. Za njo je stala lesno-žagarska industrija, ki je zaposlovala 17.37%, na tretjem mestu je bila kovinska industrija z 12.45% zaposlencev, a šele na četrtem mestu prehranjevalna industrija, ki ji je pripadalo le 11.02% delavcev, dasi je obsegala celo četrtino vseh podjetij v državi. Zelo močna je bila še opekarska industrija s sorodnimi panogami, zaposlujoča 10% delavcev. Strojno-usnjarski industriji je pripadalo 5.01% delavcev, kemični 3.49%, medtem ko so elektrarne s plinarnami zaposlovale samo 2.62%.

V naslednjem si bomo napravili pregled o industrijskih panogah po tem, kako so nastajale v naslonitvi na naše domače proizvode. Kakor je docela prirodno, so se bile najprej in najbolj razvile tiste industrijske panoge, ki so predelovale proizvode našega kmetijstva, poljedelstva in živinoreje ter gozdov. Bile pa so to predvsem lahke industrije, bodisi po svojem obratu, kakor tudi po tem, da so bile za njih ustanavljanje potrebne po večini le manjše investicije.

Med takšnimi lahkimi industrijami moramo gotovo na prvem mestu imenovati živilsko industrijo, ki je predelovala pridelke domačega poljedelstva. Semkaj spadajo veliki mlini v Panonskem predelu in njega obrobju, nameščeni največ ob plovnih rekah. V Jugoslaviji je bilo okrog 250 mlinov, ki so mleli za izvoz, toda vseh valjčnih mlinov je bilo 8900, od tega 1053 industrijskih, ki so mleli trajno in za zalogo. Mlini, ki meljejo za domače potrebe, so razporejeni bolj enakomerno po državi. V Panonskem področju so tudi poglavitni industrijski mlini za papriko, ki so mleli tako za domače potrebe kakor tudi za izvoz, posebno okrog Horgoša v severni Bački, kjer je tudi središče pridelovanja paprike. — Omeniti je tudi luščilnice riža, ki so v rastoči meri luščile uvoženi riž, pa tudi domačega; saj smo v zadnjih letih pridelali doma nekako 15 do 25% svojega konsuma. V mestih Panonske ravnine in obrobja se je zelo razvila tudi industrija testenin, peciva itd., zlasti tudi izdelovanje škroba, nekaj malega tudi na obali v Jadranskem Primorju.

Industrija predelovanja mesa, izdelovanje mesnih izdelkov, je razširjena v Panonskem področju, močno tudi na njega obrobju,

drži pa se največ večjih mest, znamenje, da je šla rada za konsumom. Za izvoz so tovarne malo delale, zakaj inozemski kupci so hoteli kupovati le živo živino, da dobiček predelave pobašejo zase. Podjetja so prešla že na izdelovanje mesnih konserv. Ribje konserve v Primorju smo že imenovali. Pomembno je obrtno izdelovanje mesnih izdelkov, kranjskih klobas, »užičkih proizvodov« itd.

Sladkorne tovarne so bile nastale v področjih, kjer pridelujejo sladkorno peso, in sicer v Vojvodini štiri, po ena v Osjeku in severni Bosni ter dve v severni Srbiji. Po osvoboditvi smo zgradili novo v Županji. V načrtnem gospodarstvu se bo proizvodnja sladkorja še zelo stopnjevala, pa zato povečalo pridelovanje sladkorne pese. Da so držali cene visoko in si s tem večali dobičke, so v stari Jugoslaviji omejevali sladkorno industrijo. Poraba sladkorja je znašala pred vojno 4.3 do 4.6 kg na osebo letno, medtem ko je znašala na primer v Češkoslovaški okrog 25 kg, na Angleškem celo 41.2 kg.

Sliva je dala osnovo za sušilnice sliv za izvoz, za proizvajanje pekmeza-marmelade, za izdelovanje slivovice, ki pa je mnogo proizvajajo v kmetijskem obratu, podobno kot drugačnega žganja (hruševec, brinjevec, sadjevec, tropinovec itd. itd.). Tudi izdelovanje špirita je najbolj koncentrirano v Panonskem predelu, kakor tudi izdelovanje alkoholnih pijač, likerjev, šumečega vina itd., kar se drži najbolj vinorodnega Panonskega obrobja, ima pa tudi v Primorju močne postojanke (maraskin). Pivovarne, ki uporabljajo izvrsten domači ječmen ter domači hmelj, se ne držijo proizvajalnih predelov, marveč so šle za konsumenti v največja mesta (Maribor, Laško, Ljubljana, Trst, Zagreb, Sarajevo, Beograd). Toda sprva med obema vojnama, še v l. 1929. so naš hmelj do 90% izvozili, pivovarne pa so uvažale zase hmelj iz inozemstva.

V tej zvezi naj poudarimo z velikim obžalovanjem, kako zelo je napak, da je mlekarstvo z izdelovanjem sira in mlečnih izdelkov tako malo razvito, dasi smo izrazita živinorejska država. Zato mu naš petletni načrt posveča največjo pažnjo.

Tobačne tovarne niso predelovale samo domačega, temveč tudi obilo uvoženega tobaka. Razmeščene so tudi izven glavnih pridelovalnih tobačnih področij, na primer v Ljubljani, Rovinju, Senju, Sarajevu, Nišu. V bodoče bodo nastajale predvsem v Makedoniji, kjer že dela nova tovarna v Skoplju, v Hercegovini itd.

Usnjarsko industrijo moremo imenovati v poglavju o predelovanju domačih kmetijskih proizvodov. Toda nekdaj je naša usnjarska industrija predelovala kože, ki so jih do dve tretjini uvozili iz inozemstva, največ finejše vrste, medtem ko smo mi živo živino izvažali. Industrije, ki je predelovala usnje v čevlje itd., je znatno manj, nego usnjarsko - strojarskih podjetij. Najbolj je usnjarska industrija razvita v Sloveniji (v Šoštanju, Konjicah, Ljubljani, Kamniku, Mokronogu, Tržiču, Ptuju, na novo na Vrhniki),

pa na Hrvatskem, v Karlovcu, Zagrebu, Sisku in Osjeku, nekaj tudi še v Vojvodini ter najsevernejsi Srbiji; velika je bila Batjeva tovarna v Borovem pri Vukovaru. Usnjarska obrt se je držala le, kjer se je specializirala, kakor v naših Žireh. V balkanskih področjih so bili spričo prevlade opank za usnjarsko industrijo slabši pogoji in je tudi zares precej neznatna. V celem pa je bila naša usnjarska industrija za tako izrazito živinorejsko državo mnogo premalo razvita.

Lesna industrija je pomenila pri nas v glavnem gozdarsko-žagarsko podjetnost in delavnost. Zakaj v glavnem je šlo tu za sekanje, tesanje, zlasti pa žaganje; izvažali smo največ hlode, tramove, deske in drogove ali železniške prage. Ta industrija je bila razvita le po alpsko-dinarskem visokem predelu v Sloveniji, v zahodni visoki Hrvatski ter Bosni, pa posebej v Slavoniji, z izkoriščanjem tamkajšnjih bogatih hrastovih gozdov. Ostali naši predeli v žagarski industriji niso skoro nič pomenili. Prava lesna industrija, ki je izdelovala dokončne izdelke, se je jela razvijati šele v najnovejši dobi, a je štela šele malo podjetij. Tudi izdelovanje pohištva je še mnogo premalo razvito; pretežno še v obliki domače obrti ga imamo razvitega v okolici Šentvida pri Ljubljani, sicer pa v naših večjih mestih: v Zagrebu, Osjeku, Novem Sadu itd. Zraven moramo šteti tudi izdelovanje celuloze, na primer v Drvaru, v Vidmu pri Krškem itd. Treba je podčrtati, da so bila največja žagarska podjetja v Bosni in Slavoniji po velikem delu združena vsaj z nekaj prave lesne industrije, v Teslić kemično predelovanje lesa, enako v Belišču, v Našicah itd., podobno kot na Slovenskem v Mislinju, v Majšperku, v Sevnici itd.

Ob lesni predelavi naj imenujemo papirno industrijo ter izdelovanje lepenke; najboljše postojanke ima v Sloveniji (Vevče, Goričane - Medvode, Radeče, Tržič, Sladki vrh, Ceršak), pa še nekaj v Zagrebu ter Beogradu. Po pravici se je že dolgo opozarjalo, da bi moralo biti izdelovanje papirja in drugih lesnih izdelkov spričo velikega gozdnega bogastva in razpoložljivih vodnih sil med prvimi industrijskimi panogami v Jugoslaviji. Dejansko pa smo obilo papirja in mnogo lesnih izdelkov uvažali.

Razvile so se tiste panoge kemične industrije, ki predelavajo domače surovine in proizvajajo za domače potrebe, največ v zvezi z velikimi hidrocentralami; proizvajajo dušik, karbid, ferosilicij, umetna gnojila itd. (Ruše pri Fali, Jajce, Dugi rat pri Omišu, Crnica pri Šibeniku). V Lukavcu pri Tuzli se iz solnih izvirov izdelujejo razne vrste sode. Zelo se je razmahnilo, posebno v Panonskem področju in njega sosedstvu izdelovanje umetnih gnojil, žveplene kisline itd., (v Subotici, Koprivnici, Hrastniku, Celju, Šabcu). Kemične tovarne so še v Ljubljani, v Zemunu, cinkarna v Celju itd. Izdelovanje umetnih gnojil in podobnih snovi, potrebnih v raznih panogah kmetijstva, mora spadati med najnujnejše naše

zahteve in je postavljeno med poglavitne programne točke naše prve petletke.

Izmed industrijskih panog kemični bližnje skupine je posebno važno steklarstvo, ki se je razvilo v dosedanjem stanju največ brez organične zveze z našimi starimi glažutami, kakor smo jih imeli marsikje, posebno mnogo na Pohorju. Na Slovenskem in bližnjem Hrvatskem so Straža in Rogaška Slatina, pa Hrastnik, ki so po osvobojenju dobivale potrebni pesek od Ruperč vrha pri Novem mestu in izdelovale votlo steklo. V Srbiji je v Paračinu podobna tvornica votlega stekla. Tovarne ravnega stekla so v Daruvaru in Zaječaru, pa v Pančevu. Ustrezno surovino finega peska bo brez dvoma mogoče dobiti v Rodopskem gorskem predelu.

Že po starih ugotovitvah se nahajajo zelo velike množine ustrezajočega kremenjakovega peska v Makedoniji v okolici Skoplja pri krajih Doljne Soljne in Dračevo, imenitna osnova za domače steklarstvo.

Električne žarnice izdelujemo na veliko v Zagrebu in v Pančevu, tako smo mogli z izdelkom kriti domače potrebe.

Izdelovanje vžigalic je doživelo veliko spremembo, ko se je bila stara Jugoslavija vključila v veliko švedsko velepodjetje in so opustili manjše tovarne, na primer v Rušah pri Mariboru, a ostale so tri znatnejše tovarne vžigalic, med njimi največja v Osjeku.

V tej zvezi naj imenujemo še dve stari tovarni smodnika pri Kamniku in v Obilićevu nedaleč od Kruševca. Titanit v Karlovcu je delal eksplozive za tehnične namene.

Naša železna, jeklarska in sploh kovinska industrija se je le do neke mere, le malokje razvila na starih tradicijah, kakor postavimo v Kropi iz starega žebljarstva, na Jesenicah tudi iz starega fužinarstva, v Varešu prav za prav le ob starem rudniku brez zveze s starim fužinarskim središčem. Zelo mnogo starih fužin je onemelo brez dedičev, a marsikje so železarska podjetja osnovali docela na novo. Stare železne rude v slovenskem alpsko-dinarskem apniškem področju niti od daleč ni dovolj za sodobno rudarstvo; Jesenice so modernizirali največ v kombinatu s plavži v Škednju ob Trstu, kamor je bilo moči rudo poceni dovažati preko morja. Kasneje so Jesenice delale s predelavo starega železja, pa z dovozom rude od Topuskega in iz Bosne. Podobno delajo z dovažanim železom železne tovarne Guštanj, Slovenj Gradec, Muta, Štore, Celje, Kamnik, Kropa, Tržič, kjer se izdeluje največ orodje za kmetijstvo, v znatni meri so izdelke izvažali. V Celju se je bila razvila večja tovarna emajlirane posode. Jesenice so delale največ polfabrikate, železo v palicah in pločah, železne cevi itd., pa jih izvažale po vsej Jugoslaviji. Bosanska železna industrija s plavži in železarno v Varešu ter železarno v Zenici ima domačo rudo, toda uvažala je koks iz inozemstva, medtem ko ima rjavi premog, ki jej je potreben v obilni meri,

na mestu. Drugod so bila le manjša podjetja, Vranovina pri Topuskem, pa v največjih mestih: Zagreb, Belovar, Osjek, Novi Sad, Subotica, Beograd, Smederevo, Niš, Sarajevo in še nekaj neznatnejših. Toda to so bila po večini zmerno pomembna podjetja, ki so se naselila v večjih mestnih središčih, da krijejo potrebo po raznem orodju, manjših, enostavnih strojih in drugih pripravah iz železa. Težjo železno industrijo so predstavljale samo Jesenice, Vareš in Zenica, a še tu so izdelovali največ polfabrikate. Popolnoma je manjkala prava težka železna industrija, pa izdelovanje velikih in finejših strojev kakor tudi še dolga, dolga vrsta železnih izdelkov, ki jih je bilo treba uvažati.

V tej zvezi naj imenujemo železniške delavnice, tovarno železniških vagonov v Slavonskem Brodu, popravljalnice in izdelovalnice vagonov in lokomotiv v Mariboru, Zagrebu, Subotici, pa v Nišu, Kruševcu in Kraljevu.

V Srbiji je v Smederevski Palanki tovarna vagonov z imenom »Jasenica«, ki je že od l. 1946. do druge polovice l. 1947. za 2.5 krat povečala proizvodnjo ter izdeluje razen vagonov tudi mostove in druge velike železne konstrukcije.

Ladjedelnice smo imeli v stari Jugoslaviji le manjše, v Kraljevici, v Splitu, v Korčuli (za manjše ladje, zlasti jadrnice) in še kaj malega. Z osvoboditvijo se te ladjedelnice urejajo na veliko, prav posebno pa bomo v ladjedelništvu pridobili v osvobojenem in priključenem Primorju, osobito z velikimi delavnicami v Pulju, na Reki ter z manjšimi na Lošinju itd. Za rečno plovbo urejamo veliko ladjedelnico pri Beogradu.

Pred zadnjo veliko vojno so pričele delovati v Beogradu in okolici manjše, na več ločenih krajih nameščene izdelovalnice avionov ali njihovih sestavnih delov. Nekatere od njih se zdaj preurejajo v velike nove tovarne strojev, motorjev, avtomobilov in podobno, postavimo v Rakovici pri Beogradu.

Orožarne so bile v Kragujevcu, toda domala vse težje in bolj precizno orožje je stara Jugoslavija uvažala iz inozemstva, — s kakšnim uspehom, so nam razodele žalostne izkušnje iz l. 1941.

Skratka: vsa težja, vsa pomembnejša železna in kovinska industrija nam je popolnoma manjkala. Domala vsa podjetja so spadala v kategorijo lažje industrije in niso bila organično povezana z domačim železnim rudarstvom.

S petletnim načrtnim gospodarstvom postaja železna, jeklarska in kovinska industrija ogrodje našega celotnega industrijskega udejstvovanja. Nastaja ne le lahka, ne le srednja, marveč tudi prava velika težka industrija. Povečujemo v rudnikih Varešu ter Ljubiji dobavljanje železne rude, tako da jo bomo nakopali l. 1951. do 1 in pol milijona ton. Proizvodnjo surovega železa bomo do konca petletke stopnjevali od 101.000 ton na 550.000 ton, a jekla od 235.000 ton

na 760.000 ton; naša zmogljivost bo do konca 1951. dosegla 730 tisoč ton surovega železa ter 1 milijon ton surovega jekla. Silno bomo stopnjevali izdelovanje železnih in jeklenih izdelkov ter v ta namen povečali in modernizirali obstoječe železarne. Toda ustanavljamo množico novih srednjih in velikih tovarn v vseh delih zveznega ozemlja po skupnem, medsebojno skladnem načrtu. V dolini srednje Bosne bomo postavili še eno veliko železarno, v železarni Guštanj bomo povečali proizvodnjo litega jekla. V Ljubljani nastaja nova ogromna tovarna »Litostroj«, ki bo izdelovala predvsem vodne turbine, pa tudi druge hidravlične stroje. V Zagrebu se gradi velika tovarna lažjih strojev, a v Sarajevu tovarna srednjih strojev ter v Beogradu tovarna težkih strojev. Ali ne samo v vodilnih mestih, tudi po drugih krajih nastajajo širom Jugoslavije tako rekoč neštete tovarne, ki bodo izdelovale najraznovrstnejše stroje, od najmanjših do največjih, pa instrumente, pa orodje, za kmetijstvo in za obrti itd. V Sloveniji se bomo specializirali na izdelovanje biciklov in jih l. 1951. izdelali nič manj ko 50.000, zraven tega 10.000 pisalnih strojev, pa kmetijskih strojev ter orodja. V Hrvatski bodo predvsem izdelovali parne kotle, v Srbiji gradbene stroje ter kmetijske stroje in orodje. Tudi v Bosni bodo izdelovali gradbene ter kmetijske stroje in orodje, pa celo v Makedoniji se bodo že uvajali v proizvajanje litih izdelkov.

Na veliko se bo razvila v prvi petletki oskrba za ladijska in železniška prometna sredstva, s povečanjem tovarn za železniške lokomotive in za vagone, kakor tudi popravljalnice. Tovarna vagonov v Kraljevu v Srbiji bo prevzela poglavitni del proizvodnje. Tudi ladjedelnice bomo razvili na veliko, bodi na morju, kot pri Beogradu za rečno plovbo.

Temeljne važnosti je dejstvo, da smo že prešli na izdelovanje domačih avtomobilov in kamionov, in sicer v prvi vrsti v Rakovici pri Beogradu ter na Teznem v Mariboru; prvi naši domači proizvodi so že nastopili in uspešno prestali prve preizkusne vožnje po Jugoslaviji, na veliko veselje in zmagoslavje prebivalstva, ki se zaveda, da se s tem tudi v tej temeljno važni panogi oproščamo zavisnosti od inozemstva.

Med posebno važnimi novostmi naj navedemo še izdelovanje aluminija, ki spada med najaktualnejše sodobne industrijske panoge. Dokončuje se gradnja velikanske tovarne za aluminij v Strnišču pri Ptuju, ki bo predelovala iz Primorja, zlasti iz Istre uvoženo boksitno rudo, naslanjajoč se na električno energijo iz dravskih elektrarn. Obenem razširjamo in moderniziramo že obstoječo tovarno aluminija v Lozovcu pri Šibeniku, a na novo bomo kasneje v petletki začeli graditi še eno tovarno za aluminij v Mostaru, ki se bo naslanjala na tamkajšnji boksit.

Nadalje uvajamo na veliko domače predelovanje bakra, svinca in cinka v velikih razmerjih in z modernimi tehniškimi metodami.

Prezamudno bi bilo naštevati v podrobnem dolgo vrsto novih podjetij, ki so v načrtu, ki bodo nastajala in ki že nastajajo v izvajanju našega grandioznega petletnega gospodarskega načrta. Z njimi postaja naša železna, jeklarska in kovinska industrija osrčje vsega našega industrijskega udejstvovanja, vsega našega gospodarstva sploh. Ne le po številu delavstva, marveč tudi po velikosti investicij, po vseh velikanskih skupnih naporih delavcev, inženirjev in idejnih načrtovalcev, kakor še prav posebno po ogromnih množinah proizvodov in raznovrstnosti izdelkov postaja ta industrijska panoga tako rekoč osrednji naš gospodarski organ, ki bo gnal žive tokove mladega življenja po vseh področjih gospodarstva, s tem, da jim bo dobavljal orodje, stroje, instrumente ter vsakovrstne priprave. In bodoči opis naše industrije bo moral začeti s poglavjem o železarski in jeklarski ter kovinski industriji, pa preiti nato na elektroindustrijo ter na kemično, ki se bosta obe v toku naše prve petletke razvili v podobno orjaških dimenzijah.

Med panogami, ki so se pri nas najbolj razvile, je tekstilna industrija. V njej moremo razlikovati predvsem dvoje področij; Srbijo, potem pa Slovenijo s severnozapadno Hrvatsko. V Srbiji se je tekstilna industrija razvila že dokaj zgodaj, s težnjo, da izdeluje blago za vojaške potrebe in za domače kmetsko prebivalstvo, in sicer iz domačih surovin volne, lanu ter konoplje. K temu je prišel kasneje še uvoz bombaža in končno je imela tekstilna industrija v Srbiji s sedežem v Leskovcu, pa v Beogradu, Paračinu in Nišu prav močne postojanke. V starih avstrijskih deželah je že zgodaj nastalo nekaj tekstilnih tovarn, ki so porabljale uvoženo surovino, največ bombaž, v Tržiču, Litiji, savinjskem Šentpavlu ter v Dugi resi pri Karlovcu (dalje v Vetrinju in Ajdovščini). V razdobju med obema vojnama se je tu zelo razmahnila tekstilna industrija; nastala so mnoga nova velika podjetja, največja v Kranju in Mariboru, pa manjša v Kočevju, Novem mestu, pri Grosupljem, v Škofji Loki, v Radovljici in okolici, v Celju in okolici z Laškim in Polzelo, v Murski Soboti, na Hrvatskem v Čakovcu, Varaždinu, Karlovcu, Zagrebu, Oroslavju itd. Tu so predelovali domače, pa še več uvožene surovine (bombaž, volno, lan, juto, konopljo). Končno so se jela nova

Pod. 122. Razvoj železnic na ozemlju Jugoslavije.
Karta I. Doba 1846—1868.
1. nastarejša naša železnica, izročena prometu 1846—1849;
2. železniške proge, zgrajene v dobi 1849—1868.

Pod. 123. Razvoj železnic na ozemlju Jugoslavije.
Karta II. Doba 1869—1878.
1. železnice, zgrajene pred l. 1869;
2. železnice, zgrajene v letih 1869—1878.

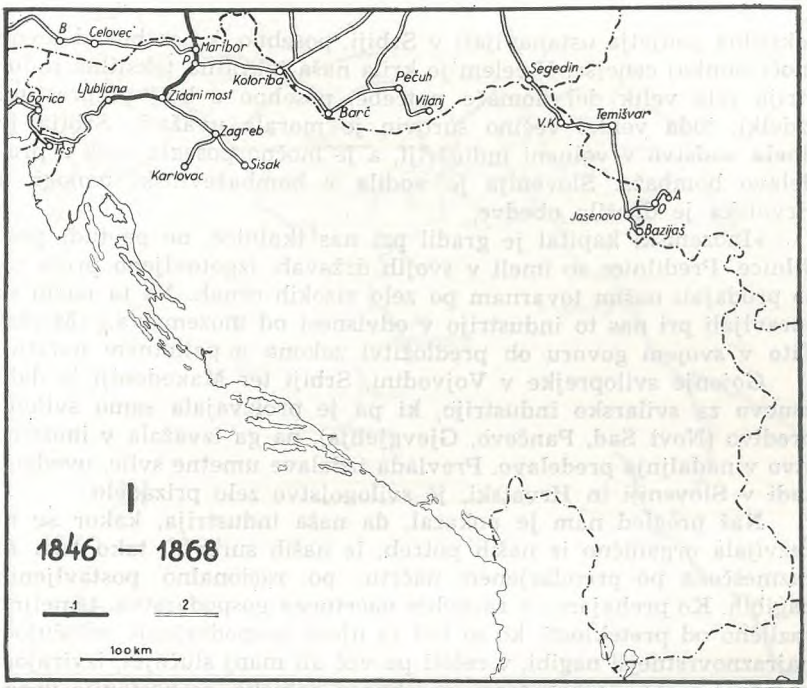
Čakovec
Maribor
Koloriba
Pečuh
Segedin
Ljubljana
Gorica
Zidani most
Barč
Vilarj
Temišvar
Zagreb
Karlovac
Sisak
Jasenova
Bazijaš
I
1846 — 1868
1
2
100 km

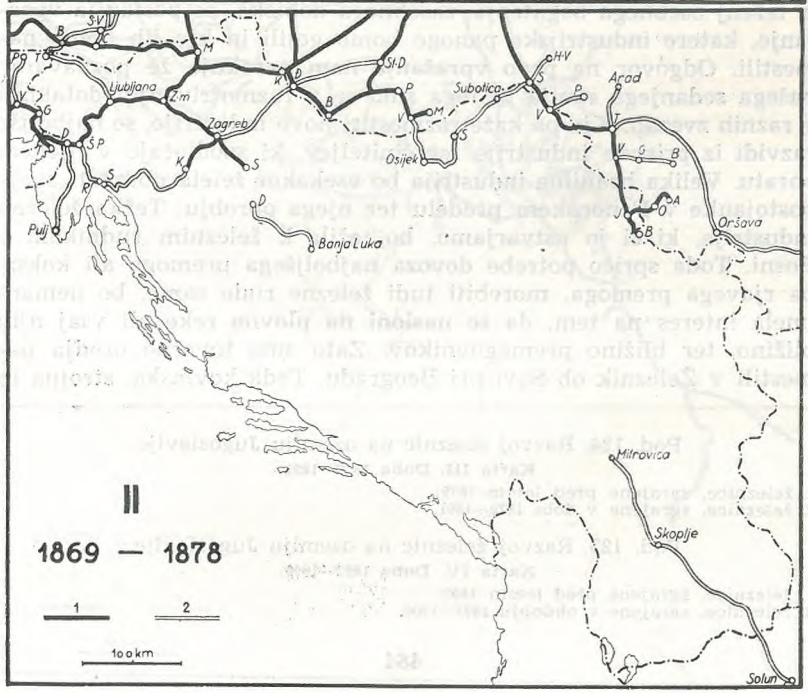
Ljubljana
Zagreb
Subotica
Arad
Osijek
Banja Luka
Pulj
Oršava
Milrovica
Skoplje
Solun
II
1869 — 1878
1
2
100 km

tekstilna podjetja ustanavljati v Srbiji, posebno, ko so bile delovne moči tamkaj cenejše. V celem je krila naša takratna tekstilna industrija zelo velik del domače potrebe, posebno z bolj preprostimi izdelki, toda veliko večino surovin je morala uvažati. Srbija je imela vodstvo v volneni industriji, a je močno posegla tudi v predelavo bombaža. Slovenija je vodila v bombaževinski panogi, a Hrvatska je družila obedve.

»Inozemski kapital je gradil pri nas tkalnice, ne pa tudi predilnice. Predilnice so imeli v svojih državah, izgotovljeno prejo pa so prodajali našim tovarnam po zelo visokih cenah. Na ta način so spravljali pri nas to industrijo v odvisnost od inozemstva.« (Maršal Tito v svojem govoru ob predložitvi zakona o petletnem načrtu.)

Gojenje sviloprejke v Vojvodini, Srbiji ter Makedoniji je dalo osnovo za svilarsko industrijo, ki pa je proizvajala samo svileno predivo (Novi Sad, Pančevo, Gjevgjelija), pa ga izvažala v inozemstvo v nadaljnjo predelavo. Prevlada izdelave umetne svile, uvedene tudi v Sloveniji in Hrvatski, je svilogojstvo zelo prizadelo.

Naš pregled nam je pokazal, da naša industrija, kakor se ni razvijala organično iz naših potreb, iz naših surovin, tako tudi ni razmeščena po preudarjenem načrtu, po racionalno postavljenih nagibih. Ko prehajamo v razdobje načrtnega gospodarstva, temeljno različno od preteklosti, ko so bili za njeno gospodarjenje odločujoči najraznovrstnejši nagibi, v celoti pa več ali manj slučajni, izvirajoči iz teženj osebnega bogatenja, zasebnega dobička, se postavlja vprašanje, katere industrijske panoge bomo gojili in kje jih bomo namestili. Odgovor na prvo vprašanje nam narekuje že poznavanje našega sedanjega stanja in tega smo se v razmotrivanjih dotaknili v raznih zvezah. Kje pa kaže razmestiti nove industrije, se najboljše razvidi iz prirode industrije ter činiteljev, ki soodločajo v njenem obratu. Velika hranilna industrija bo vsekakor želela obdržati svoje postojanke v Panonskem predelu ter njega obrobju. Težka železna industrija, ki si jo ustvarjamo, bo težila k železnim rudnikom v Bosni. Toda spričo potrebe dovoza najboljšega premoga ali koksa, pa rjavega premoga, morebiti tudi železne rude same, bo nemara imela interes na tem, da se nasloni na plovne reke ali vsaj njih bližino, ter bližino premogovnikov. Zato smo tovarno orodja namestili v Železnik ob Savi pri Beogradu. Toda kovinska, strojna in

Pod. 124. Razvoj železnic na ozemlju Jugoslavije.
Karta III. Doba 1879—1891.
1. železnice, zgrajene pred letom 1879;
2. železnice, zgrajene v dobi 1879—1891.

Pod. 125. Razvoj železnic na ozemlju Jugoslavije.
Karta IV. Doba 1892—1900.
1. železnice, zgrajene pred letom 1892;
2. železnice, zgrajene v obdobju 1892—1900.

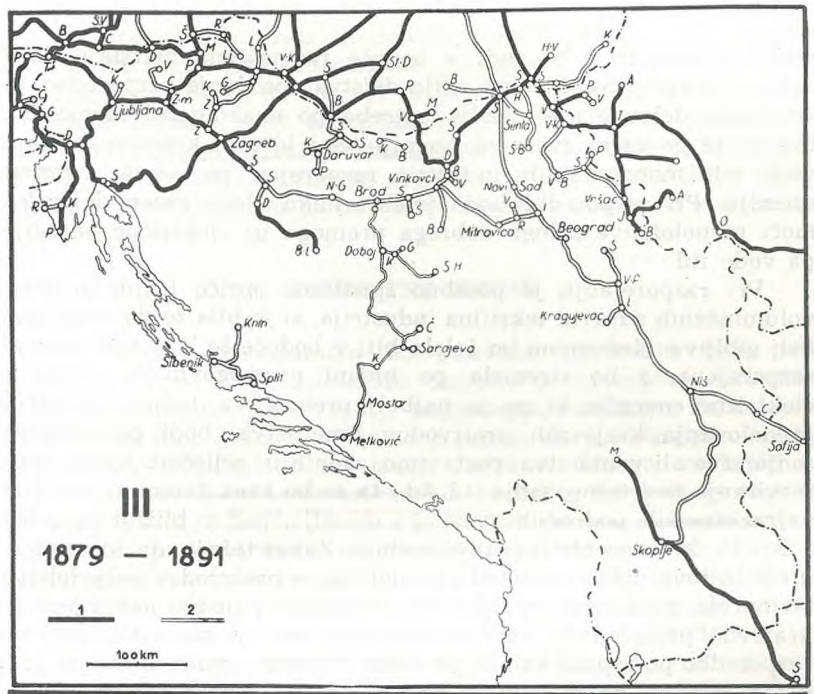
Ljubljana
Zagreb
Daruvar
N.G
Broda
Vinkovci
Novi Sad
Vršac
Beograd
Mitrovica
Doboj
Knin
Šibenik
Split
Sarajevo
Mostar
Metković
Kragujevac
Niš
Skoplje
Sofija
III
1879 — 1891
1
2
100 km

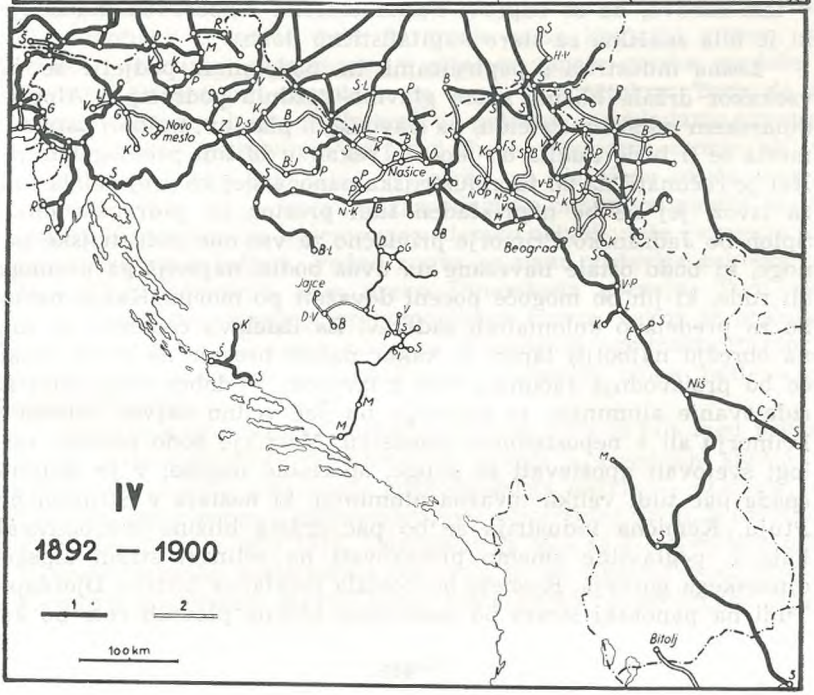
Novo mesto
Našice
Beograd
Jajce
Niš
Bitolj
IV
1892 — 1900
1
2
100 km

podobna industrija bo tudi v bodoče razmeščena marsikje daleč vstran od rude. Saj k temu silijo dejstva dosedanje razporedbe, pa izvežbane delovne moči, dalje potreba po enakomerni razmestitvi industrije po vsem zveznem ozemlju. Saj je tudi konsum izdelkov vseh teh mnogovrstnih industrij razporejen po vsem zveznem ozemlju. Pri razporedbi bodo imele veliko vlogo razen delavskih moči razpoložljive zaloge dobrega premoga in električne energije, pa vode itd.

Pri razporejanju je posebno sproščena spričo lažjih in manj voluminoznih surovin tekstilna industrija, ki je bila že do sedaj najbolj gibljiva. Nedvomno bo želela biti v bodoče še bolj enakomerno razporejena, a bo stremela po bližini premogovnikov, vode in električne energije, ki pa je najbolj prenosljiva. Lahka industrija predelovanja krajevnih proizvodov kmetijstva, bodi poljedelstva, sadjarstva ali vrtnarstva, postavimo, sadnih in zeliščnih sokov, konserviranja povrtnine, sadja itd itd., ta se bo brez dvoma naselila po najrazličnejših področjih zveznega ozemlja, pač v bližini pridelka, v krajih, ki koncentrirajo proizvodnjo. Zakaj težnja, da se smotrno uredi in tovarniško organizira predelovanje proizvodov poljedelstva, živinoreje, gozdarstva in rudarstva, bo vedno v bistvu naslonjena na krajevno proizvodnjo, kar bo pomenilo več ali manj enakomerno razporedbo po republikah in po vsem zveznem ozemlju. Saj so prav v tem osnove, da se odpravi neenakomerna razporedba industrije, ki je bila značilna za staro kapitalistično dobo.

Lesna industrija s papirnicami in podobnimi podjetji se bo vsekakor držala bližine naših glavnih gozdnih področij v Alpsko-dinarskem gorskem sistemu, pa slavonskih planjav; najbolj ustrezna mesta se ji bodo nudila ob močnih rekah v bližini premogovnikov. Ker je računati, da bo ta industrijska panoga slej ko prej delala tudi za izvoz, jej ne bo neprikladen tudi prostor ob jadranski obali. Sploh bo Jadransko Primorje privlačno za vse one industrijske panoge, ki bodo ostale navezane na uvoz bodisi najboljšega premoga ali rude, ki jih bo mogoče poceni dovažati po morju. Kakor nalašč bo za predelavo kolonialnih sadežev. Za izdelavo cementa, ki ima na obrežju najboljši lapor, je kakor nalašč prostor na obali, zlasti če bo proizvodnja računala tudi z izvozom. Podobno velja tudi za izdelovanje aluminija, za katerega bo pač vedno največ boksita v Primorju ali v neposrednem sosedstvu. Marsikje bodo posebni razlogi svetovali upoštevati še druge, specialne nagibe; v to skupino spada pač tudi velika tovarna aluminija, ki nastaja v Strnišču pri Ptuju. Kemična industrija se bo pač držala bližine hidrocentral, katerih poglavitne smemo pričakovati na celinski strani alpsko-dinarskega gorovja. Kasneje bo postala privlačna bližina Djerdapa. Tudi na panonski strani bo nedvomno bližina plovnih rek, po ka-

terih bo mogoče dovažati in odvažati težke tovore zelo poceni, privabljala marsikako industrijsko podjetje.

Podoba je tedaj, da nam je pričakovati največjo koncentracijo industrije nekako med najvišjim gorskim pasom in panonskimi ravninami, kjer je največ premoga, kjer so poglavitne vodne sile in je tudi največ rud, v bližini pa poglavitni viri za prehrano, v kotlinah in rečnih ravninah pa največ prostora za znatnejšo koncentracijo naseljenosti.

PROMETNE ZVEZE

Za načrtno gospodarstvo bo potrebno preurediti tudi naše prometne zveze. Naše železniško omrežje je neverjetno neenakomerno razporejeno. Na severu je najgostejše, posebno v Panonskem predelu, pa tudi v Sloveniji, ki se ji pozna, da predstavlja območje poglavitnih dohodov do severnega Jadrana. Mnogo redkejše je železniško omrežje v naših balkanskih predelih, čim bolj na jugu in JV ter JZ, tem redkejše. Izredno je poučno, da drži iz Jugoslavije v inozemstvo preko državne meje na S in SZ nič manj ko 34 železniških prog, medtem ko pelje k našim balkanskim sosedom samo troje železnic, dvoje v Grčijo ter ena v Bolgarijo, v Albanijo nobena.

Temeljna težava v našem železniškem omrežju je dejstvo, da ima dva sistema po širjavi tirov - tračnic, pa da se nahaja ozkotirni sistem zlasti v osrednjih delih Jugoslavije, v Bosni in Srbiji. Če bi bile ozkotirne proge le tiste, ki imajo samo krajevni pomen, da vežejo, postavimo, posamezne, v ostalem zaprte gorske predele z glavnimi prometnimi žilami, ne bi imelo zlih učinkov. Toda da so ozkotirne glavne proge, na katerih je potrebno prekladanje tovorov in oseb, kakor, postavimo, na progi Brod—Sarajevo—morje, ali pa iz notranje Srbije čez Užice—Višegrad na Sarajevo in do morja, je huda ovira, ki je načrtno gospodarstvo ne more pustiti še za naprej. Kakor koli pa hočemo gospodarsko oživeti naše Primorje ter ga povezati z zaledjem, vedno znova se nam postavlja zahteva po dograditvi prometnih zvez preko Dinarskega gorovja. Tudi ako računamo z zmanjšanjem prekomorskega izvoza, kakor je pričakovati, se nam za izkoristitev morja, klimatskih ugodnosti Primorja in možnosti ustrezne industrializacije postavlja trdna zahteva po prekodinarskih železnicah.

Zato ni moglo biti bolj prirodnega, kakor da je bila med prvimi energičnimi prometno-gospodarskimi posegi v dosedanje stanje ob pričetku izvajanja petletnega gospodarskega načrta — gradnja velike mladinske proge Šamac—Sarajevo v normalni širini, z načrtom, da se dovrši že v letu 1947. Dograjena je bila že v novembru 1947. V kratkem se bo nadaljevala čez Ivan in ob Neretvi skozi Mostar na morje pri Pločah. Hkrati bomo takoj prešli na preuredbo stran-

skih prog, ki se odcepljajo od glavne bosanske železnice, tako da ne bo potreba zamudnega prekladanja. V celem je prevozna zmogljivost na širokih progah mnogo večja nego na ozkih železnicah.

Našim železnicam se silno pozna, da so se razvile za naše ozemlje in za našo zvezno jugoslovansko celoto neorganično, kot sektorji tujih železniških omrežij. Ako bi si mi danes na novo gradili svoj železniški sistem, bi ga izgradili precej drugače, nego ga imamo sedaj kot dediščino iz nesvobodne preteklosti. Manjka nam še notranjih zvez. Železnica iz Beograda skozi Slavonski Brod in Zagreb na Ljubljano in Trst je naša severna prometna magistrala, ki veže naša najbolj gosto naseljena, najbolj industrializirana, pa obenem poljedelsko najbogatejša ter v vsakem pogledu gospodarsko najpomembnejša področja. Vsa tri naša vodilna mesta Beograd, Zagreb in Ljubljana stojijo ob tej magistrali. Podobno moremo imenovati železnico iz Beograda po Moravski in Vardarski dolini prometno magistralo naših balkanskih področij; dve naši republiški glavni mesti stojita ob njej. Potrebno bo, da izvedemo prometno povezavo med tema dvema magistralama v prečnih smereh, tem bolj, ko se bo v teh vmesnih prostorih razvijala industrija z rudarstvom. Med prvimi bo železnica od Banjaluke na Doboj, Tuzlo, Zvornik z nadaljevanjem na Kruševac—Niš in na Beograd.

Marsikje si bomo zastavljali vprašanje, kaj nam kaže graditi, ali železnice ali ceste za avtomobilski, za kamionski promet. Zlasti bo veljalo to za mnoge gorske predele, kjer imamo opravka z velikimi strminami, širokimi visokimi planotami, pa tudi z debelo snežno odejo in velikimi zameti. Tudi dosedanje cestno omrežje je na severu mnogo gostejše, posebno v Sloveniji, pa znatno redkejše v balkanskih področjih, kjer so tudi ceste mnogo slabše, — slabe so tudi v Panonskem predelu. Toda v balkanskih področjih je še mnogo prometa jež, za osebe in za tovore, zato prihajajo mnogo bolj v poštev steze. Kako ogromnega pomena so plovne reke v Panonskem predelu, je bilo že večkrat prilika in potreba naglašati.

Zelo je škoda, da naš rečni plovni prometni sistem in naša morska pristanišča niso v neposredni medsebojni zvezi. Ni čuda, da se je toliko razpravljalo o možnosti povezave med njima s pomočjo kar.alov. In sicer kanalizacije Kolpe od izliva v Savo ali od

---

Pod. 126. Razvoj železnic na ozemlju Jugoslavije.
Karta V. Doba 1901—1918.

1. železnice, zgrajene pred l. 1901;
2. železnice, zgrajene v obdobju 1901—1918;
3. med prvo svetovno vojno zgrajene vojaške železnice ozkega tira 0.60 m.

Pod. 127. Razvoj železnic na ozemlju Jugoslavije.
Karta VI. Doba 1919—1941.

1. železnice, zgrajene pred l. 1919;
2. železnice, zgrajene v obdobju 1919—1941;
3. med prvo svetovno vojno zgrajena vojaška železnica ozkega tira 0.60 m.

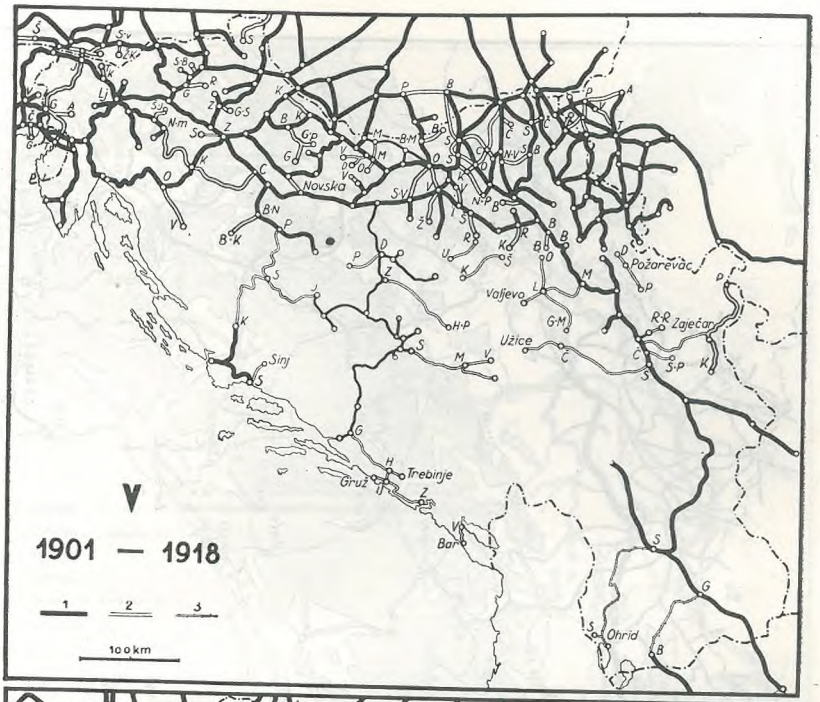
Novska
Požarevac
Valjevo
Zaječar
Užice
Sinj
Trebinje
Gruž
Bar
Ohrid
V
1901 — 1918
1
2
3
100 km

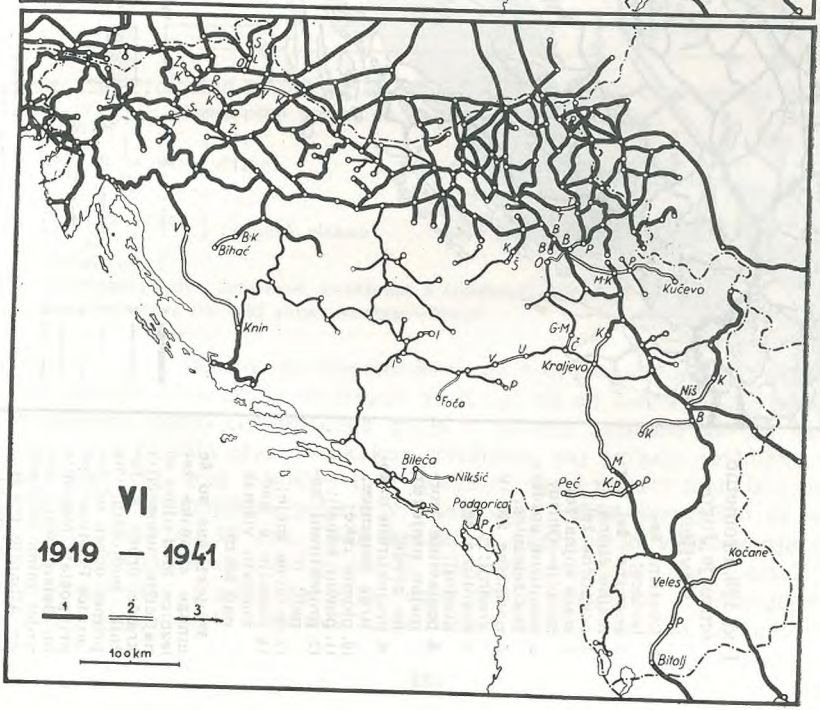
Bihać
Knin
Kučevo
Kraljevo
Foča
Niš
Bileća
Nikšić
Peć
Podgorica
Kočane
Veles
Bitolj
VI
1919 — 1941
1
2
3
100 km

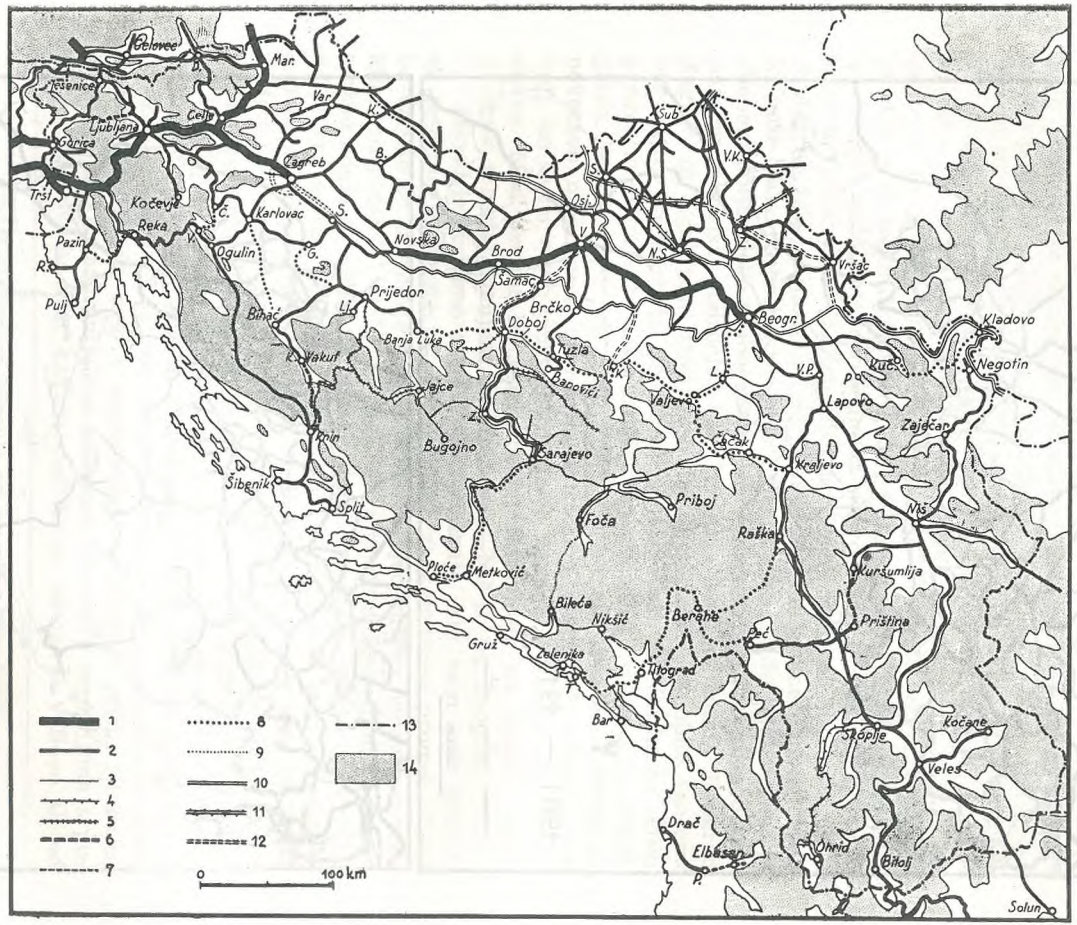

Pod 128. Prometno omrežje Jugoslavije.

1. Dvotirne železnice;
2. enotirne žel. normalne širine;
3. ozkotirne žel.;
4. stara vojna žel. Skoplje—Ohrid;
5. ozkotirne gozdarske železnice;
6. normalne žel. v gradnji;
7. ozkotirne žel. v gradnji;
8. poglavitne normalne projektirane proge;
9. projektirane ozkotirne železnice;
10. plovne reke;
11. plovni kanali;
12. projektirani kanali;
13. državne meje;
14. ozemlje v nadmorskih višinah nad 500 m.

Projektirane so še mnoge stranske železnice. Med njimi so najbližje uresničitvi krajše proge v južnih področjih, na primer odcep od železnice Priština—Peć pri postaji Metohija ob Belem Drimu navzdol mimo Prizrena do Albanije pri Kukesu, pa železnica od Plavnice v Črni gori do Skadra itd.

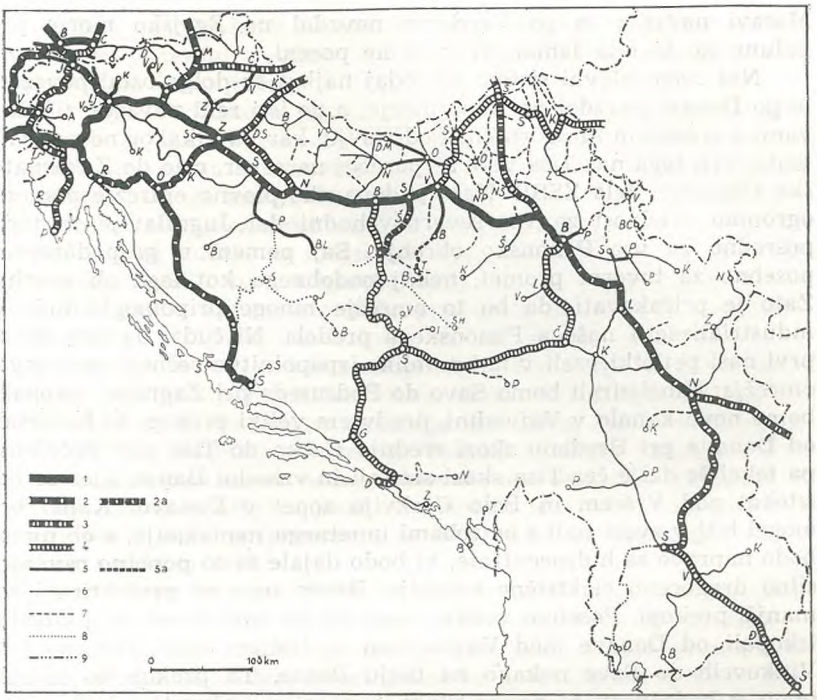

Pod. 129. Prometna jakost na železnicah v Jugoslaviji v predvojni dobi.
Železniške proge, na katerih so vozili na dan:

1. 4 pari
2. 3 pari
3. 2 para
4. 1 par

} brzih vlakov

5. 4 ali več parov
6. 1—3 pari

} osebnih vlakov

7. mešani vlaki
8. ozkotirne gozdne železnice, kvečjemu z izrednimi osebnimi prevozi
9. zasilni promet na ozki progi Skoplje—Ohrid.

2a) domnevana bodoča jakost na novi progi od Strizivojne skozi Šamac do Doboja;

5a) domnevana bodoča jakost na železnici Brčko—Banovići.

Zagreba pa z velikim prekopom, ki bi ga bilo treba izdelati v obliki ogromnega rova nekje od Broda na Kolpi ali od izvira Kolpe pa do Kvarnera mimo Grobniškega polja v dolžini najmanj 20—25 km. Tehnično bi bila stvar vsekakor izvršljiva, saj prihaja približno v istem poteku zelo v poštev tudi železnica skozi predor med izvirom Kolpe in Grobniškim poljem v nadmorski višini okrog 330 m ter v dolžini okrog 19 km. Toda stroški za napravo in vzdrževanje za takšno kanalizirano vodno pot bi bili ogromni, tako, da bi ostali v nesorazmerju z gospodarskim funkcijskim učinkom, s koristjo, ki bi jo nudili. Tudi naprava kanalizirane vodne poti od Donave po

Moravi navzgor in po Vardarju navzdol na Egejsko morje pri Solunu ne bi bila lahka stvar in ne poceni.

Naš rečni plovni sistem bo tedaj najbrž še dolgo ostal povezan le po Donavi navzdol na Črno morje, a po isti reki navzgor z državami v srednjem in zgornjem Podonavju, kar pa nikakor ne pomeni malo. Vrh tega nas Tisa veže še posebej na sever, celo do Zakarpatske Ukrajine, dela ZSSR. Naše podonavsko plovno omrežje pomeni ogromno vrednost za ves severnovzhodni del Jugoslavije in tudi posredno za vse Panonsko obrobje. Saj pomeni v gospodarstvu, posebno za tovorni promet, nekaj podobnega kot lega ob morju. Zato je pričakovati, da bo to omrežje mnogo pripomoglo tudi k industrializaciji našega Panonskega predela. Ni čuda, da smo že v prvi naši petletki vzeli v načrt velike izpopolnitve rečnega plovnega omrežja: kanalizirali bomo Savo do Podsuseda pri Zagrebu, izkopali bomo nove kanale v Vojvodini, predvsem veliki prekop, ki bo držal od Donave pri Bezdanu skozi srednjo Bačko do Tise pod Bečejem, pa tekel še dalje čez Tiso skozi srednji in vzhodni Banat, kjer se bo iztekal pod Vršcem in Belo Cerkvijo zopet v Donavo. Kanal bo mogel biti v zvezi tudi s potrebami umetnega namakanja, a ob njem bodo naprave za hidrocentrale, ki bodo dajale za to popolno ravnino silno dragoceno električno energijo. Razen tega so projektirani še manjši prekopi. Posebno veliko vlogo pa bo imel kanal, ki ga bodo izkopali od Donave med Vukovarom in Daljem skozi ravnino pri Vinkovcih do Save nekako na ustju Bosne. Ta prekop bo mogel imeti v bodočnosti še veliko vlogo, v zvezi z možnostjo, da kanaliziramo tudi glavne savske pritoke, predvsem spodnjo Bosno, vsaj do Doboja, kjer bo križišče gospodarsko najbolj važnih železnic severne in srednje Bosne.

V zvezi z vsem tem smo vzeli v načrt tudi uredbo velikih ladjedelnic za rečni promet, v glavnem v okrožju Beograda, ki je po svoji sotočni poziciji najbolj prikladen za takšno gospodarsko ustanovo.

Jadranska pristanišča imajo še vso dediščino preteklosti, ko niso bila organično povezana z našim gospodarstvom, marveč so jih tuji gospodarski sistemi vključevali in prilagodili ali izločali. Tudi tu so pred nami še velike naloge, da naša pristanišča organično vključimo v naše gospodarjenje.

TUJSKI PROMET

Morda je najumestneje, da se šele ob zaključku ustavimo ob poglavju, ki se po dosedanji tradiciji označuje kot tujski promet. To gospodarsko udejstvovanje se bo nemara v bodoče boljše imenovalo kako drugače. Saj bodo te naprave služile predvsem za oddih domačemu delovnemu prebivalstvu, za okrevališče in za

zdravilišče, za odpočitek po opravljenem delu, za vsakoletni plačani dopust, ki je postal z zakonom temeljna pravica slehernega v delu zaposlenega državljana.

V Jugoslaviji smo v pogledu možnosti za tujski promet izredno dobro obdarjeni od prirodnih pogojev. Premoremo dolgo morsko obalo in smo edina od slovanskih držav, ki imamo na široko dostop do toplega južnega morja, do Jadrana, ki je del pravega Sredozemlja. Tu so na razpolago morska kopališča skoro polovico leta, pa morska zdravilišča, ki nudijo za marsikoga zdravilni južni zrak. Najboljša so v južnem delu, na črnogorski obali, okrog Ercegnovega in Dubrovnika, pa na zunanjih otokih, predvsem na Korčuli, na Hvaru, na Rabu in Lošinju ter na Brionih. A tudi drugod so izvrstne možnosti, bodi na otokih, kakor na kopnem, v Makarski, na Kaštelanski obali pri Splitu, na Vinodolski obali, zlasti v Crikvenici, ki je bila Zagrebčanom in Slovencem najbližja, pa okrog Opatije, kamor so hodili največ iz srednjeevropskega Podonavja. Naše Jadransko Primorje je posebno zaradi tega prikladno, ker se lahko letovanje in kopanje raztegne daleč v jesen in pomlad, dasi je za prezimovanje zaradi burje manj pripravno, a bi bilo, zlasti na črnogorski obali, nemara vendarle možno.

S primerno pripravo bi bila naša jadranska obala zelo privlačna tudi za goste iz drugih prijateljskih držav na severu in vzhodu.

Drugi tip naših tujskoprometnih postojank pomeni gorska letovišča, jezerska kopališča, okrevališča ter zdravilišča v svežem gorskem ali celo visokogorskem in gozdnem zraku, ki je za marsikoga temeljne zdravilne vrednosti. Kraji tega klimatsko-zdravilnega značaja se nahajajo v naših najvišjih gorskih področjih v zapadni Makedoniji in zapadnem Kosmetu, v južni in zapadni Bosni, v visoki Črni gori in Hrvatski ter alpski Sloveniji. Doslej je imela Slovenija v tem pogledu vodilno vlogo, iz raznih vzrokov, predvsem pa, ker so slovenske Alpe najvišje, najbolj gozdnate in sveže, z jezeri v prikladni legi, in zares prirodno lepe spričo srečnega sosedstva svetlih apniških gorá ter sveže zelenih gozdov. Posebno mnogo je pripomogla lahka dostopnost, saj nudijo železnice zložen prihod; že starejša stvarna usposobljenost s hoteli, turističnimi in smučarskimi kočami itd. je še povečala privlačnost. Vrh tega je slovenski gorski svet najbližji za vse nabolj gosto naseljeno, najbolj industrializirano in sploh gospodarsko najbolj razgibano področje severne Jugoslavije. Tudi če se bodo v visoki Bosni in Črni gori ter Makedoniji razvila letovišča ter gorska zdravilišča — na primer na velikih makedonskih jezerih — Ohridskem in Prespanskem — bodo vedno dokaj od rok severnemu pasu države. Toda tamkaj se bodo vsekakor razvile bolj krajevne tujskoprometne postojanke, posebno tudi v zvezi z zmagovitim prodiranjem organizacije fizične kulture, turistike in zimskega športa. Saj so mnogi predeli v Makedoniji,

v visoki južni Bosni in drugod za smučanje celo še bolj pripravni ko Slovenija.

Tretja skupina tujskoprometnih krajev je mnogo bolj enakomerno razporejena po vsej državi. Mislimo s tem na toplice in na slatine, na vse rudninske izvirke, ki so urejeni v kopališča in zdravilišča za razne vrste bolezni, za banje in ilidže, ki jih pozna tako izredno mnogo naša domovina. Vendar popolnoma enakomerno niti te niso razporejene. Zakaj skoro popolnoma manjkajo v Primorju ter v pasu visokih dinarskih planot, kakor jih tudi ni v pravi Panonski nižini, torej nekako tamkaj, kjer tudi ni rud. (Saj so jim genetične osnove skupne.) Pas toplic in rudninskih izvorov se vleče od vzhodne Slovenije (Topolščica, Dobrna, Laško, Rogaška Slatina, Radenci, Dolenjske Toplice itd.) čez robni pas Panonskega predela (Varaždinske, Krapinske Toplice, Topusko, Lipik) v severno in srednjo Bosno, pa v Srbijo in Makedonijo, kjer jih je izredno mnogo, z najimenitnejšimi: Ilidže pri Sarajevu, Vrnjačka banja, Arangjelovac, Mladenovac itd. Osamljen in drugačne prirode je Palič pri Subotici s svojim jezerom. Umljivo je, da so se s posebno velikim obiskom ponašala tista rudninska in topla zdravilišča, ki so imela večja mesta v bližini, saj so jim ta mnogo pripomogla k slovesu.

Iz nekaterih najimenitnejših naših rudninskih izvirkov jemljejo slatino ter jo polnijo v steklenice in razpošiljajo po vsej državi, nekaj pa celo v inozemstvo. Najimenitnejše med takšnimi slatinami so Rogaška, Radenci, Crni Guber pri Srebrenici v Bosni, Mladenovačka in še druge.

Pod. 130. Nove gradnje v Beogradu v prvem letu petletke.

TEMELJNE POTEZE NAŠEGA PRVEGA PETLETNEGA GOSPODARSKEGA NAČRTA V GEOGRAFSKI OSVETLITVI

»Načrtno gospodarstvo in njegov uspeh sta neločljivo zvezana z novo družbeno ureditvijo v novi Jugoslaviji. Brez take ureditve, brez prehoda proizvajalnih sredstev iz privatne v družbeno last, brez nove demokracije, resnično ljudske demokracije, bi bilo načrtno gospodarstvo nemogoče. Pri nas je tako gospodarstvo mogoče zato, ker je industrija in ker so rudniki in osnovna bogastva države v rokah ljudstva...«

»Kakor ni brez izpolnitve tega načrta, brez industrializacije naše države, blaginje za naše narode, tako brez izpolnitve tega načrta tudi ni podlage za našo gospodarsko in politično neodvisnost; zato sem mnenja, da je dolžnost vsakega državljana, da napne vse sile za izpolnitev nalog, ki nas čakaja pri uresničenju petletnega načrta...«

Maršal Josip Broz-Tito

Naš petletni gospodarski načrt pomeni preudarjeni in smotrni program vsega gospodarskega dela v Jugoslaviji kot celoti in v vseh posameznih ljudskih republikah posebej za dobo od leta 1947. do 1951. V ospredju načrta je elektrifikacija in industrializacija, toda program posveča pozornost vsem panogam proizvodnje, tudi obrtništvu in kmetijstvu ter ostalemu gospodarskemu udejstvovanju. Med temeljnimi nagibi naše industrializacije je predvsem potreba obnove po strašnih razdejanjih osvobodilne vojne, v spoznanju, da je obnova nemogoča brez močne domače industrije. Drugič se je nahajala stara Jugoslavija v na pol kolonialnem razmerju napram izkoriščanju kapitala iz mnogih držav; absolutno potrebno je, da se osvobodimo tega imperialističnega varuštva. In mnogo več ko varuštva! Zakaj inozemski kapital ni imel pri nas le koncesije na rudnikih, marveč tudi investicije v poglavitni naši industriji, a je vrh tega vlekel dobičke, ko je prodajal k nam izdelke svoje industrije. Gospodarska nadvlada je bila povezana tudi s političnim vplivom in celo z gospostvom. Slabotni domači kapital se v bistvenih potezah izkoriščanja delovne moči ni razlikoval od inozemskega; vršil je svoje gospodarjenje po egoističnih nagibih, v težnjah po osebnem bogatenju, kar je dejansko pomenilo gospodarsko anarhijo. A široke množice našega ljudstva, naših narodov, so ostale pri tem v revščini, vsi skupaj pa zavisni od kapitalističnega inozemstva. Zato je bila potrebna nacionalizacija vseh podjetij pri nas, da na tej osnovi izvedemo industrializacijo in gospodarstvo po načrtu.

Med poglavitnimi potezami naše prve petletke je program, da se odpravijo velike gospodarske in kulturne razlike, v stopnji razvoja posameznih republik. Zanemarjanja in izkoriščanja južnih pre-

delov Jugoslavije je z nastopom ljudske oblasti konec. Naš petletni načrt usmerja investicije v razmerju 516% za vso Jugoslavijo kot celoto, v razmerju 1951 napram 1947, a za tri doslej najbolj zapostavljene republike mnogo preko državnega povprečka, in sicer v Bosni za 721%, v Črni gori za 775% ter v Makedoniji za 800%, medtem ko se bodo investicije povečale v Hrvatski za 466%, v Srbiji za 439% ter v Sloveniji za 368%. Še očitneje se to vidi v porastu vrednosti proizvodnje v industriji, rudarstvu ter električnem gospodarstvu, kjer znaša skupni državni porast Jugoslavije v istem načrtnem razdobju 494%, a v Makedoniji 2633%, v Črni gori 1100%, v Bosni in Hercegovini 1054%, medtem ko je v ostalih treh republikah pod državnim povprečkom in sicer znaša v Hrvatski 452%, v Srbiji 417% ter v Sloveniji 366%. Tudi v teh je stopnjevanje ogromno.

Med izhodišči našega petletnega načrta je program, da se silno stopnjuje proizvajanje električne energije, ki je osnova modernizacije vsega gospodarstva, industrializacije pa še prav posebej. V celem imamo za izrabo vodnih sil prav dobre pogoje, v razgibanem, po velikem delu gorskem ozemlju, pa v obilici padavin. Vrh tega imamo v lignitu ter rjavem premogu prav dobre pripomočke še za dodatno, kalorično elektrifikacijo. V celem bomo proizvajali v letu 1951. 4350 milijonov kilovatnih ur električne energije, 395% več nego v letu 1939., ko smo jo mogli izmeriti v vsoti 1100 milijonov kWh. S tem se bo proizvodnja povečala na 272 kWh za prebivalca v primeri z 71 kWh pred vojno. Razmerje med posameznimi republikami v proizvodnji električne energije je tako, da bo leta 1951. Slovenija proizvajala 30%, Srbija 24%, Hrvatska 22%, Bosna 18%, a Makedonija 5% ter Črna gora 0.8% celotne proizvodnje Jugoslavije. Iz tega moremo razvideti, da se bo dala pospešitev gospodarskega razvoja naših južnih bratskih republik doseči šele polagoma.

Druga osnova naše industrializacije je v proizvodnji premoga. Stopnjevali jo bomo ogromno, za 272%, od 6,068.000 ton v letu 1939. na 16,500.000 ton v letu 1951. S tem, da se bo proizvodnja povečala zlasti v Bosni in Srbiji, jo bomo šele razporedili bolj enakomerno po državi, saj je nesmiselno, kakor je bilo v starih časih, da so premog iz Slovenije vozili daleč na jugovzhod in jug. Prirodne možnosti vsake republike naj se izkoristijo, to je temeljno načelo našega gospodarskega načrta in obenem pravične naše narodne politike. Silna pridobitev je v načrtu, da se proizvodnja domače nafte poveča od 1000 ton na 450.000 ton, to se pravi na 450 krat več. S pogonsko silo bomo tedaj dobro založeni in to je temelj vsake industrializacije. Manjkajoči črni premog bomo nadomestili s koksanjem domačega slabšega premoga, kar je postavil naš petletni načrt med najnujnejše naše naloge.

Za surovine ne bomo v zadregi. Naše zvezno ozemlje je na srečo v tako izredno srečni kombinaciji med seboj raznoličnih predelov, bodisi po značaju tal, po kamninski sestavi, kakor po značilnostih podnebja, po nadmorskih višinah itd., da premoremo zelo raznovrstne proizvode. Saj premoremo celo važne subtropske sadeže, pa še bistveno pomnožiti jih bomo mogli. Seveda, tega, kar raste samo v pravem tropskem območju, pač ne bomo pridelovali. Toda te proizvode in kar drugega sami vendarle ne bomo imeli, bomo mogli zamenjavati s tem, kar nam zemlja rodi in daje preko naše potrebe. Rud imamo obilo in ji bomo imeli še več, nekaj že v teku prve petletke, druge še kasneje. Železa bomo imeli namesto 613.000 ton za 250% več, to je 1.5 milijona ton. Bakra bomo imeli obilo, boksita za aluminij tudi, pa svinca in cinka, kromove rude, manganovca in magnezita, itd. pa vrh tega živega srebra in celo pravega srebra in zlata, ki ga nam ne bodo več tuji kapitalisti odvažali na tuje. Za vse rude urejamo velike plavže in topilnice pa predelovalnice, po možnosti v bližini rudnikov, premoga in vodnih sil, ki pa so v elektrificirani obliki še najlažje prenosljive, za kar smo postavili v program ogromno daljnovodov.

Na teh temeljih gradimo našo veliko železarsko, jeklarsko in vso kovinsko industrijo, ki pomeni osrčje našega industrializacijskega programa. Zakaj dobaviti nam mora ogromno množino strojev, od najmanjših do srednjih in največjih, da z njimi opremimo naše nove, naše nastajajoče tovarne same, naše železnice z lokomotivami, naše hidrocentrale s turbinami, naše kmetijstvo z običajnim poljskim orodjem, ki ga marsikje še tako strahotno manjka, pa z orodjem višje stopnje, s poljedelskimi stroji, s traktorji, pa s pripomočki za živinorejce, za mlekarstvo in sirarstvo, za gozdarje in ribiče, pa za kopni, rečni in pomorski promet, avtomobile in kamione za ceste itd. itd. Brezštevilne tovarne, ki jih ustvarjajo delovne roke po navodilih naše prve petletke, bodo razmeščene po vseh republikah, po naših vodilnih mestih, Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, itd., kakor tudi po drugih krajih, kjer doslej še nikdar ni bilo tvorniškega obrata. Grandiozno delo bo naša strojna in kovinska industrija, saj bo v njej temeljna stavba celotnega našega industrializacijskega programa. In koliko zmagoslavje, doživeti leto 1951., ko bo vse to teklo, ko bo vse to funkcioniralo in ko bodo delale vse te raznovrstne tovarne po naši prostrani domovini.

V ospredju programa bo ostala tudi gradbena industrija, saj mora oskrbeti potrebščine za vse naštete gradnje, ki jih zahteva petletni načrt, tem bolj, ko je bila gradbena stroka tako silno zaposlena že z obnovo po strašnih vojnih razdejanjih.

V našem petletnem programu imajo zelo važno mesto tudi druge industrijske panoge. Postavimo, elektrotehnična, kemična industrija, ki je poklicana med drugim, da založi kmetijstvo z umetnimi gno-

jili, z različnimi, kakor je na srečo silno različno obdelovanje naše zemlje. Saj je oskrbovanje našega kmetijstva z orodjem, stroji in gnojili med temeljnimi nagibi naše industrializacije. »Če hočemo pomagati našim kmetom in izboljšati kmetijstvo, moramo imeti potrebno industrijo, ki bo proizvajala umetna gnojila, kmetijske stroje in orodje, moramo najprej ustvariti težko kovinsko industrijo, ki bo izdelovala tovarne za kmetijske potrebe.« Tako je karakteriziral maršal Tito razmerje med kmetijstvom in potrebo industrializacije v svojem govoru v narodni skupščini.

Lesna industrija bo prinesla reformo naših pač v znatni meri zastarelih žag, a v obliki predelovanja lesa in v zvezi s papirno in sorodno industrijo bo napravila konec brezmiselnemu izvažanju polfabrikatov. S tem bodo prišle do veljave tudi druge vrste drevja, ne le smreka in jelka ter bor pa hrast. Poudarek na pohištveni industriji nam razodeva, koliko bomo imeli še potrebe v obnovi, priča pa obenem, koliko bomo z njo dvigali življenjske razmere v doslej zanemarjanih področjih. Izpopolnitev proizvodnje papirja na vse tipe nam bo šele odpravila absurdno stanje, da smo še vedno uvažali obilo specialnega papirja, dasi smo tako rekoč v klasičnih prirodnih pogojih za vsestransko papirno industrijo. Tekstilna in usnjarska industrija ne bosta le mehanično predelovali proizvode domačega poljedelstva in živinoreje, marveč bosta tako rekoč sami dirigirali proizvodnjo, da ju oskrbi z novimi surovinami. Še prav posebno pa je živilska industrija v petletnem programu povezana z našim poljedelstvom, saj postaja tako rekoč njega izvršilni organ, njega gospodarska izpopolnitev. Zato je naravno, da sta živilska industrija in kmetijstvo sploh v našem petletnem načrtu tako neločljivo zvezana, saj dejansko tvorita gospodarsko enoto, ki smo jo v starih kapitalističnih časih tako silno pogrešali.

Naše kmetijstvo doživlja s petletnim načrtom korenito preobliko. Že temelji zanj se spreminjajo, s tem, da so vzete v program tako obsežne melioracije. Toda so šele začetek, ki mu bodo sledile v naslednjih petletkah nove izvedbe. Ali že začetek je velik; nič manj ko 400.000 ha poplavnega in močvirnega zemljišča bo do leta 1951. na novo pridobljenega za kulture, predvsem za njive. Po veliki večini gre pri tem za preveč zamočene ravnine ob rekah na mnogih krajih v Panonskem predelu, razen tega pa še ob Skadarskem jezeru, ob Vardarju pri Skoplju, ob Strumici ter ob Črni reki v bitoljski Pelagoniji, pa končno za kraška polja v Gorskem predelu, in za druge mokrine v notranjosti od Slovenije do skrajnega JV, kakor tudi za osuševanja v obmorskih jezerih in močvirjih. Nič manj ni pomembno, da bomo v teh petih letih desetkrat povečali ploskve umetnega namakanja; 400.000 ha plodne ravnine bomo na ta način pridobili za najimenitnejši način obdelave. Saj prvenstveno v žito-

rodnih in mediteransko vplivanih podnebnih področjih umetno namakanje pripomore do največjega donosa.

Druga velika novost je racionalno prebiranje poljedelskih sadežev. Gojili bomo industrijske sadeže na 2.4 krat večji ploskvi nego doslej ter stopnjevali pridelek za 8 do 30% in s tem pridobili surovine živilski, tekstilni in oljarski industriji ter izdelovanju gumija. Razširjene bodo zlasti ploskve za gojenje sladkorne pese, bombaža, tobaka, konoplje, lanu in drugih rastlin; nekatere se bodo še proučevale. Stopnjevali bomo gojenje žita, posebno pšenice, v našem glavnem žitorodnem področju v Panonskem predelu. Toda v primorskih in hribovskih ter gorskih področjih bomo koruzo do neke mere opuščali, pa jo nadomeščali z bolj ustreznimi sadeži. Zlasti bomo tamkaj gojili več sadežev, ki bodo služili za krmo živini, saj gre za prvenstveno živinorejska področja. Na splošno bomo gojili več povrtnine, posebno v okolici večjih mest ter v Primorju. V kmetijskem obratu bomo zvišali donos pri vseh pridelkih, s čimer bomo odpravili enega starih, naravnost neodpustnih grehov našega kmetijstva, ki je bilo v tem pogledu med najbolj zaostalimi v Evropi. V glavnih panogah moramo preseči za 20% predvojno proizvodnjo. Pri tem bomo v rastoči meri uporabljali umetna gnojila. Toda tudi hlevskega gnoja bomo v petletki morali več uporabljati.

Naš petletni načrt prisoja sadjarstvu in vinogradništvu jako veliko vlogo tudi v bodoče; težišče postavlja na obnovo sadovnjakov in vinogradov, ki so bili marsikje strašno poškodovani, in jih razširja. Posebno pozornost postavlja na napravo velikih modernih kleti in uvedbi modernega kletarstva, ki naj omogoča izvoz obilice dobrega našega vina. V program je postavljena na veliko izdelava sadnih in sočivnih konserv. Z vsem tem je s poudarkom izrečena presoja, kako imenitna so mnoga področja Jugoslavije za sadjarstvo ter za vinorejo.

V kmetijskem obratovanju je treba temeljito dvigniti tehnično stopnjo, predvsem z rastočo mehanizacijo, s poljedelskimi stroji itd. Naša glavna poljedelska področja so takšna, da bo v ravninah racionalizacija in mehanizacija kmetijskega obrata zelo lahko izvedljiva.

Uspehi v mehanizaciji našega kmetijstva nam bodo zelo kmalu potrebni. Zakaj naglo napredujoča industrializacija bo privabljala v naraščajoči meri delovne sile s kmetov. Odhajajoče pa bo mogoče nadomestiti nemara samo z racionalizacijo in mehanizacijo kmetijskega obrata.

V živinoreji, ki je bila tako silno prizadeta za časa fašistične okupacije in njenega barbarskega vojskovanja, je postavil petletni načrt v program obnovo stanja živine, pa tudi povečanje preko predvojnega stanja in povečanje živinorejskih proizvodov. Načrt predvideva pretežno živinorejska področja, ki se v glavnem ujemajo z našim Gorskim predelom, pa želi v njih namesto nekaterih

nedonosnih sadežev stopnjevati živinsko krmo ter izboljšati travnike in tudi pašnike. Med domačimi živalmi posveča posebno pažnjo govedu, osobito kravam, s programom, da je treba zelo stopnjevati mlekarstvo in sirarstvo, dalje prašičev, ki jih je treba posebno skrbno gojiti in pitati, s koruzo, ponekod v posebnih pitališčih, pa ovce, ki jih je treba pomnožiti posebno v živinorejskih področjih in izbrati pasme, da si pridobimo čim več volne za tekstilno industrijo. Govedo naj se v primeri s predvojnim stanjem pomnoži za 16%, ovce za 46%, a prašiči celo za 71%. Ta načrt razodeva tudi spoznanje, kako različno naglo je mogoče obnoviti stanje pri različnih domačih živalih.

Kar se tiče gozda je v petletnem načrtu briga za dobro gozdno gospodarstvo s primerno nego, pa tudi s prebiranjem dreves po potrebi uporabe lesa. V vseh republikah je postavljeno v načrt pogozdovanje goljav in izkrčenih ploskev, kar bomo mogli v prihodnjih petletkah izvajati še v večjem obsegu. Povsod je postavljena v načrt tudi štednja z lesom in celo z drvmi ter uvrščeno v program postopno sistematično uporabljanje lignita namesto drv. V prihodnjih petletkah, ko bomo že imeli zgrajeno ogrodje elektrifikacijske mreže, bomo mogli preiti na zamenjavanje drv z električno kurjavo in ogrevanjem, ne le po mestih, marveč v rastoči meri tudi po kmetih. Ustvarjanje prave lesne industrije je vrnilo ceno tudi bukvi in drugim listovcem, kar petletka posebej postavlja v program. Da smo postavili v petletni načrt tudi racionalizacijo in mehanizacijo pri sekanju, odvažanju in obdelovanju drevesnih debel, je ob sebi umljivo.

Posebno pozornost obrača petletka na ribištvo. Ribolov se bo do l. 1951. močno stopnjeval, tako na morju, kakor na rekah in jezerih v notranjosti zveznega ozemlja. Skupno naj se poveča količina nalovljenih morskih rib na 50.000 ton, kar pomeni 3.5 kratni presežek predvojne množine, a količina sladkovodnih rib prav tako na 50.000 ton.

V prometni politiki je naš petletni gospodarski načrt postavil v program predvsem dokončno obnovo med vojno porušenih prometnih sredstev. V tem in v gradnji novih prometnih pripomočkov se je naš načrt postavil načelno na stališče, da naj ostane železniški promet — osnovni nosilec transporta, da pa naj mu ostane močan pomočnik — vodni promet, zlasti za množično blago na dolgih razdaljah. Toda da se razbremenijo železnice, naj se na kratke razdalje prevoz preloži na avtomobile in kamione, ki jih je vrh tega treba uvesti ali pomnožiti v področjih, kjer je avto — edina moderna oblika prometa. S tem je odgovorjeno tudi na vprašanje, ali naj v gorskih področjih mislimo na železnice ali samo na ceste.

V petletju 1947—1951 se bo temeljito povečalo in izpopolnilo naše železniško omrežje. Zgradili bomo nove proge v skupni dolžini

1500 km, a vrh tega začeli graditi še nadaljnjih novih 400 km dolžine. Razen tega bomo dogradili v prejšnji dobi začete železnice v skupni dolžini 400 km ter položili drugi tir na manjkajočih odsekih na naši železniški magistrali med Ljubljano, Zagrebom, Beogradom in Nišem. Končno bomo elektrificirali 300 km železniških prog normalne širine. Postavili bomo v obrat ogromno novih lokomotiv in vagonov.

Zelo važno poglavje je obnova morskega in rečnega prometa, z obnovo pristaniških naprav in luk samih ter njih razširjenjem in modernizacijo, prav posebno pa še z zgraditvijo trgovske mornarice na morju v moči 600.000 BRT, 1.5 krat več v primeri s predvojnim stanjem. Enako važna je obnova rečnih plovnih naprav, ladjišč ter ladij z vlačilci itd. Izboljšali bomo plovnost rek ter kanalizirali Savo do Podsuseda, da se s tem Zagreb po vodni poti poveže z Beogradom. V republiškem načrtu je vzet v neposredni program nov kanal po sredi Bačke in Banata, v povezavi z namakanjem in napravo hidrocentral.

Enako se posveča največja pažnja cestam in avtomobilskemu prometu. Razen obnove cest in mostov, porušenih v vojni, smo postavili v petletni načrt gradnjo novih cest, med njimi dovršitev avtomobilske ceste Beograd—Zagreb—Ljubljana, kakor tudi ceste od Niške banje do Caribroda. Velika proizvodnja tovornih avtomobilov naj posebno stopnjuje prevoz na cestah.

Poleg naznačenih glavnih potez petletnega gospodarskega načrta bo veliki preobrat v vsem našem gospodarjenju pomenil še neštete manjše spremembe, dopolnitve in izboljšave. Petletka ureja posebej tudi položaj obrtnikov, ki jih želi ohraniti ter vključiti v celotni gospodarski obrat, za potrebe in namene, ki pomenijo tako rekoč drobno dopolnitev nalog in vloge industrializacije, in sicer v območju kakovostne izdelave prvenstveno po posameznih naročilih. V obrtniški delavnosti bomo izkoristili posebno surovine, ki niso primerne za nadaljnjo industrijsko predelavo, zlasti raznovrstne odpadke in kosce.

V petletnem načrtu je odmerjena koristna vloga tudi domači hišni obrti, ki jo je treba podpreti in stopnjevati, na primer čipkarstvo in izdelovanje preprog, rezbarij, filigranskih in zlatarskih del, pletenin in kakovostne keramike. Pripomniti je treba, da se te in podobne obrti, kakor je, postavimo, še suha roba in še marsikaj, izvrstno obnesejo po kmetih, ker omogočijo zaslužek v mrzli polovici leta, ko gre sicer čas v premoru med kmetskim delom v izgubo. Pri viničarjih bi kazalo naravnost uvesti za zimo domače hišne obrti.

Zaposlitev obrtnikov in rokodelcev, ki jih je posebno mnogo v naših balkanskih mestih, ter njihova strokovna izpopolnitev bo mogla nuditi dobre kadre za nadaljnjo industrializacijo v naslednjih naših razvojnih stopnjah.

Z veliko gospodarsko revolucijo, ki jo doživlja naša domovina v izvajanju petletnega gospodarskega načrta, se bo obenem korenito spremenila naša poklicna struktura. »V teh petih letih bo naša industrija potrebovala 170.000 novih industrijskih delavcev,... to je dvakrat več, kakor jih imamo danes. Nadalje bo v teh petih letih naše gospodarstvo potrebovalo 60.000 srednjih strokovnih kadrov, torej skoro sedemkrat več, kakor jih imamo danes. Potrebovali bomo 20.000 ljudi s fakultetno izobrazbo več, kakor jih imamo danes.« (Maršal Tito ob predložitvi petletnega zakonskega predloga.)

Ko smo v prejšnjih časih proučevali svojo zemljo, posamezne pokrajine ali vse ozemlje Jugoslavije, smo se morali vedno znova ustavljati ob kritiki nezadovoljujočega obstoječega stanja. Vedno znova so nam vstajale želje po drugačnem gospodarjenju, misli na gospodarstvo po načrtu. Zdaj je ta možnost tu. Pa ne samo možnost, zdaj je tu že mnogo več. Prešli smo že v izvrševanje načrta v gospodarstvu. Kdor se je količkaj zamislil v moderno gospodarstvo, pa v gonilne sile takšnega gibanja, kakor jih je pokazala naša narodnoosvobodilna borba, ne more dvomiti o uspehu.

Samo od sebe bo ob izvajanju našega prvega petletnega gospodarskega načrta odpadlo izseljevanje. Nič več ne bodo naši mladi ljudje odhajali na tuje, begajoč za kruhom, nič več ne bodo tamkaj trošili svojih sil v najtežjih delih za tuje dobičke, marveč jih bo vse doma zaposlilo domače delo, za dobrobit in splošni blagor domačega ljudstva. Težavni problemi izseljevanja, ki smo jih v preteklosti po pravici šteli za rak-rano vsega našega populacijskega razvoja, ki pa so bili dejansko samo izraz in odsev naše gospodarske podrejenosti in polkolonialnega razmerja naše domovine do svetovnega kapitala, vsi ti problemi so tako rekoč čez noč odpadli. Kaj bo to pomenilo v našem prebivalstvenem razvoju, bomo kmalu imeli priliko opazovati zelo vidno; saj se bodo naše delovne sile vsako leto pomnožile za okrog 210.000 ljudi, kasneje pa še za več, ne da bi nam jih bilo treba pošiljati v svet. In tudi to spada med ne majhne geografske učinke prvega našega petletnega gospodarskega načrta.

Vsakomur, ki je imel po kakršni koli poti opravka z razglabljanjem o našem gospodarskem in narodnem stanju, pomeni naša prva petletka velik zgodovinski preobrat, začetek prehoda v najimenitnejše razvojne možnosti. Da bodo v začetku težave in ovire, ki so odsev neurejenosti in notranjih nesoglasij starega stanja, ne more pomeniti ničesar bistvenega na tej nujni razvojni poti. Ob tem se moremo spomniti besed, s katerimi je maršal Tito zaključil svoj govor, ko je zvezni narodni skupščini predstavil zakonski osnutek našega petletnega gospodarskega načrta:

»Zavedajoč se vseh težav, ki nas čakajo, smo globoko prepričani, da bomo s pomočjo vseh ljudskih sil uresničili to, kar nas vodi k lepši in srečnejši bodočnosti.«

NEKAJ KNJIŽEVNOSTI ZA ZEMLJEPISNI PREGLED FLR JUGOSLAVIJE

Jovan Cvijić, Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije. Knjiga prva: Beograd 1922. Knjiga druga: Beograd 1931.

(Pavle Vujević), Kraljevina Jugoslavije. Geografski i etnografski pregled. U ime Pripremnog odbora za III. kongres slovenskih geografa i etnografa uredio — —. Beograd 1930.

Opis puta. III. kongres slovenskih geografa i etnografa u kraljevini Jugoslaviji 1930. Uredio P. Vujević. Prvi deo: Beograd - Sarajevo. Drugi deo: Sarajevo—Zagreb.

Dr. Radovan Bošnjak i Tomo Čubelić, Pregled zemljopisa FNR Jugoslavije. Zagreb 1946. Školska i pedagoška izdanja Nakladnog zavoda Hrvatske.

Anton Melik, O novi Jugoslaviji. Obzornik 1946, 1 - 2, str. 14—26. Koledar OF Slovenije 1947. Str. 63—67.

Dr. Nikola Vučo, Privredna istorija Jugoslavije I. deo, Društveno-ekonomske formacije do kapitalističkog načina proizvodnje. Izdanje odbora za učbenike Ekonomskog fakulteta, Beograd 1947. Strani 210.

J. V. Staljin, Marksizam i nacionalno-kolonijalno pitanje. Kultura. Beograd 1947. Strani 329.

Josip Broz - Tito, Borba za osvoboditev Jugoslavije. Članki in govori iz narodnoosvobodilne borbe 1941—1945. Beograd, Dizjug 1945.

Edvard Kardelj, Pot nove Jugoslavije. Članki in govori iz narodno-osvobodilne borbe. 1941—1945. Ljubljana, DZS, 1946.

Boris Ziherl, Stara in nova Jugoslavija. Kultura. Beograd 1945.

Milovan Djilas, Članci 1941—1946. Kultura 1947. Beograd. Str. 368.

Petković Kosta V. Geološka karta Jugoslavije. Beograd 1932.

P. S. Jovanović, Pregledna geomorfološka karta Kraljevine Jugoslavije. Zbirka karata Geogr. dr. Beograd 1933.

J. Cvijić, Struktura i podela planina Balkanskog poluostrva. Glas Srp. Kr. Akad. LXIII. Beograd 1902.

F. Kossmat, Geologie d. zentralen Balkanhalbinsel. Mit einer Uebersicht des dinarischen Gebirgsbaus. Berlin 1924.

Stebut Aleksander, Pedološka karta kraljevine Jugoslavije. Zbirka karata Geogr. dr. br. 1. Beograd 1931.

Stebut A., Naši glavni poljoprivredni reoni. Beograd 1926.

A. Gavazzi, Die Seen des Karstes. Wien 1904.

P. Vujević, O geografskoj podeli i režimu kiša u našoj zemlji. Glasnik Min. poljoprivrede i voda V., br, 20, 1927.

Renier H., Karta godišnje količine kiše u Jugoslaviji. Zbirka karata Geogr. dr., br. 4. Beograd 1935.

Dr. H. Renier, Die Niederschlagsverhältnisse in Südosteuropa. Memoires de la Société de Géogr. de Beograd Vol. I. Beograd 1933.

S. Ilešič, Vodni režim na rekah Jugoslavije. Geografski vestnik XIX. Ljubljana 1948.

Statistične publikacije Drž. statistike in posameznih ministrstev stare Jugoslavije za razne gospodarske panoge. Repertoriji za posamezne stare dežele ter rečniki krajev.

— —, Yougoslavie par les chiffres. Beograd 1937.

— —, Die Wirtschaft Jugoslaviens. Veröffentlichung des Institutes zur Förderung des Aussenhandels in Beograd 1937. Str. 368.

Stevan Kukoleča, Industrija Jugoslavije 1918—1938. Beograd 1941. Strani 537.

Statistika industrije kr. Jugoslavije. Beograd 1941. Izdanje Ministarstva trgovine i industrije.

Ing. M. Filipović, Obnova naše industrije. Prvi bilans. Sindikalna biblioteka. Beograd 1946.

Slava Lipoglavšek, Obdelana zemlja v Jugoslaviji. Geogr. vest. 1940.

Pavel Kunstler, Kmetijske kulturne kategorije v Jugoslaviji. Geogr. vestnik 1940.

Laza Nenadović, Banje, morska i klimatska mesta u Jugoslaviji. Beograd 1936.

Miloslav Stojadinović, Naše selo. Savremena Opština. Beograd 1929.

Anton Melik, Razvoj železnic na ozemlju Jugoslavije. Geografski vestnik. Ljubljana 1938.

Svetozar Ilešič, Prirastek prebivalstva na ozemlju Jugoslavije v dobi 1880—1931. G. V. 1940.

Roman Savnik, Prirastek prebivalstva v Jugoslaviji v desetletju 1921—1931. Geogr. vestnik 1931. Ljubljana.

J. Cvijić, Metanastazička kretanja, njihovi uzroci i posledice. — Naselja srp. zemalja knj. 12. Beograd 1922.

Anton Melik, Obljudenost Jugoslavije, G. V. 1940.

Anton Melik, O poklicni sestavi prebivalstva v mestih Jugoslavije. G. V. 1936—1937. Str. 184—206.

Mikič Fedor, Karta indeksa biološkog tipa Jugoslavije. Zbirka karata Geogr. dr. 5. Beograd 1936.

Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941—1945. Reparaciona komisija pri vladi FNRJ. Beograd 1946.

V. Bohinec, S. Kranjec, dr. K. Dobida, Naše morje. Družba sv. Mohorja, Celje 1933.

Dr. Jovan Krčmar, Jadransko morje. Dubrovnik 1926.

P. Vujević, Jadransko more. Stanojević, Narodna enciklopedija.

Dr. Miroslav Zei in dr. Jan Zhanel, Življenje našega Jadrana. — Ljubljana 1947.

Dr. L. Adamović, Die Pflanzenwelt der Adrialänder. Jena 1929.

Borivoj Ž. Milojević, Dinarsko Primorje i ostrva u našoj kraljevini. Geografska izpitivanja. Posebna izdanja Srp. Kralj. Akad. Knj. XCVI. Prirodnjački i matematički spisi knj. 25. Beograd 1933. Str. 483.

Dalmacija. Spomen-knjiga, izdana o kongresu udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekta god. 1923. Split. Str. 384.

Bičanić Rudolf, Kako živi narod. I., II. knjiga. Zagreb 1936, 1939.

Bičanić Rudolf, Agrarna prenapučenost. Gospodarska struktura banovine Hrvatske, br. 3. Zagreb 1940.

Bosna i Hercegovina. Izdala Sarajevska sekcija udruženja jugoslovenskih inženjera i arhitekta. Sarajevo 1922.

Bosna i Hercegovina kao privredno područje. Uredili i izdali A. Koen, E. Džikovski, A. Sunarić. Sarajevo 1938. Strani 430.

Katzer Fr., Die fossilen Kohlen Bosniens u. d. Hercegovina, 1. u. 2. B. Wien 1918 in Sarajevo 1921.

Popović Jovo, Serija razprav o planinah v Bosni, zlasti o planinskih naseljih. Glasnik zem. muz. Sarajevo 1930—1939.

Mostar i Hercegovina. Glasnik jgsl. Profesorskog društva, XVII. Beograd 1937.

(Dr. D. J. Popović), Vojvodina I. Od najstarijih vremena do velike seobe. Novi Sad 1939. Str. 571. (Iz vsebine: dr. P. Vujević, Geopolitika i fizičko-geografski prikaz Vojvodine; dr. Br. Milovanović, Geološka istorija Vojvodine; dr. P. Skok, Toponomastika Vojvodine.)

A. Stanojlović, M. Damnjanović, Industrija Vojvodine. Zagreb 1924. Str. 168.

Melentije M. Radović, Dunav i njegov medjunarodni položaj. Beograd 1945.

Vulović Danilo, Novi Sad i Vojvodina. Izdanje Profesor. dr. Beograd 1926.

Anton Melik, Slovenija. Geografski opis. Ljubljana 1935—1936, I/1 in I/2.

— —, Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja. Izdelal Geografski institut univerze v Ljubljani.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine. Ljubljana 1937. Str. 715.

Naselja srpskih zemalja. Izdala Srp. kr. Akad. v Beogradu. Knjiga I. do XVI. Beograd 1902 do 1930.

Jovan Cvijić, Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije. Knjiga prva i druga. Beograd 1906. Str. 688. Knjiga treća. Beograd 1911. Str. 689—1272.

Lutovac, Milisav, La Metohija. Etude de géographie humaine. Traveaux publiés par l'Institut d'études slaves. XIV. Paris 1935.

— —, Makedonija kato prirodno i stopansko cjalo. Makedonski naučen institut. Sofija 1945. Str. 296.

Trifunoski Jov. F., Jegejska Makedonija. Beograd 1946.

Memorandum vlade FNRJ o Julijski Krajini in drugih jugoslovanskih teritorijih pod Italijo.

Edvard Kardelj, Vprašanje Julijske Krajine. Slovenski zbornik 1945. Str. 48—54. Ljubljana 1945.

Oko Trsta. Redaktori: dr. Viktor Novak i dr. Fran Zwitter. Beograd 1945. Drž. izdavački zavod Jugoslavije. Str. 431.

Cadastre National de l'Istrie d'apres le Recensement du 1re Octobre 1945. Edition de l'Institut Adriatique Sušak 1946.

La Marche Julienne. Etude de Géographie Politique. Editions de l'Institut Adriatique 1945. Str. 322.

L'economia della Venezia Giulia. Università di Trieste. Istituto di Statistica. Trieste 1946.

Spomenica Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko Primorje in Trst. 1946.

Memorandum vlade FNRJ o Slovenačkoj Koruškoj, pograničnim slovenačkim delovima Štajerske i Gradiščanskim Hrvatima.

Koroški zbornik. Uredili: Bogo Grafenauer, Lojze Ude, Maks Veselko. Ljubljana 1946. Strani 657.

Petletni plan razvoja narodnega gospodarstva FLRJ v l. 1947—1951. Ljubljana 1947. Založilo uredništvo »Ljudske pravice«. — Organizacijski vestnik OF Slovenije, leto III., št. 8 (4. maja 1947). — Uradni list FLRJ, leto III., štev 36, 30. aprila 1947.

Zakon o petletnem planu za razvoj narodnega gospodarstva LRS v letih 1947 do 1951. Uradni list LRS. Letnik IV., štev. 31, 2. avgusta 1947, Ljubljana.

Petletni plan. Za razvoj narodnega gospodarstva LRS v letih 1947 do 1951. I. Govori v Ljudski skupščini LRS ob sprejetju zakona o petletnem planu. II. Zakon o petletnem planu za razvoj narodnega gospodarstva LRS v letih 1947 do 1951. Natisnila tiskarna »Ljudske pravice«. Ljubljana 1947.

Zakon petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede NR Hrvatske u godinama 1947—1951. Narodne Novine, Službeni list NRH. God. III. (CIX). Broj 61. Zagreb 3. srpnja 1947.

Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede NR Bosne i Hercegovine u godinama 1947—1951. Službeni list NR Bosne i Hercegovine. God. III. Broj 31. Sarajevo 14. jula 1947.

Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede NR Crne gore u godinama 1947—1951. Službeni list NR Crne gore. God. III. Broj 14. Cetinje 15. jula 1947.

Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede NR Srbije u godinama 1947—1951. Službeni Glasnik NR Srbije. God. III. Broj 29. Beograd 5. jula 1947.

Zakon na Petgodišniot plan na razvitokot na narodnoto stopanstvo na narodna republika Makedonija vo godinite 1947—1951. Služben Vesnik na NR Makedonija. Godina III. Br. 24. Skoplje 14. juli 1947.

Petletni plan za razvoj narodnega gospodarstva FLR Jugoslavije 1947—1951 in LR Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne in Hercegovine, Makedonije, Črne gore. Izdala Zvezna načrtna komisija, Beograd 1947. Str. 470.

SEZNAM PODOB

(Z zvezdico * označene so karte ali diagrami)

Pod. 1. Položaj Jugoslavije v Evropi* 9
„ 2. Jugoslavija v Slovenskem Primorju ter Istri in v Slovenski Koroški ob koncu narodnoosvobodilne borbe (v prilogi)* 10/11
„ 3. Višinska karta Jugoslavije* 13
„ 4a Panonsko morje* 18
„ 4b Panonsko jezero* 19
„ 5a Jadransko morje v razdobju mlajšega tercijara* 22
„ 5b Jadransko morje v diluviju* 23
„ 6. Geološka karta Jugoslavije* (v glavnem po Petkoviću) (v prilogi) 26/27
„ 7. Zgradbene ali tektonske ter gorske enote Jugoslavije* . . 29
„ 8. Planota Jelovice v Sloveniji 33
„ 9. Stare rečne terase ali police (»ravne«) v Posavskem hribovju 37
„ 10. Soteska Železnih vrat ali Djerdap ob Donavi 39
„ 11. Kamnita kraška površina v Dinarskem gorovju 43
„ 12. Kamnita kraška površina v dinarskem področju 45
„ 13. Vremenska karta na dan 15. decembra 1933 ob 7. uri zj.* 55
„ 14. Hidrografska karta Jugoslavije (v prilogi)* 58/59
„ 15. Baško jezero v Slovenski Koroški 61
„ 16. Preseljevalni tokovi na jugoslovanskem ozemlju* (v prilogi) (po Cvijiću) 92
„ 17. Makedonija* 92
„ 18. Jadransko morje — karta globin* 103
„ 19. Jadransko obrežje (Petrovac na moru) 108
„ 20. Budva v Črnogorskem Primorju 109
„ 21. Kaštelanski zaliv 111
„ 22. Šibenik 112
„ 23. Lemska draga v Istri 113
„ 24. Morski tokovi v Jadranskem morju* 115
„ 25. Kotorski zaliv 119
„ 26. Tunolovke ob kvarnerski obali 123
„ 27. Slovenski ribiči na morski obali pod Kontovelom 125
„ 28. Solarne v Stonu (»Putnik«) 127
„ 29. Dolina dalmatinske Krke 133

Pod. 30. Počitelj ob Neretvi v Hercegovini 135
„ 31. Kraška gozdna površina 141
„ 32. Letni tok temperature in padavin v 5 primorskih krajih* 145
„ 33. Razporedba letnih padavin na ozemlju Jugoslavije* (v prilogi) 150/151
„ 34. Dubrovnik 153
„ 35. Oljčni gaj na otoku Krku 155
„ 36. Pripravljalno delo za ladjo po starem 161
„ 37. Reka-Sušak s pristaniščem (»Putnik«) 163
„ 38. Pokrajina na Rabu 167
„ 39. Obdelovanje zemlje v terasah v našem Jadranskem Primorju 169
„ 40. Pogozdovanje krasa 173
„ 41. Prodajalci sadja na ladjah 182
„ 41a Vrboska na Hvaru, obmorsko vaško naselje 185
„ 42. Dubrovnik iz aviona 187
„ 43. Gorica 191
„ 44. Puhlica v Panonskem predelu 199
„ 45. Površje živega peska v slavonski Podravini 201
„ 46. Poplavna področja v našem Panonskem predelu* 203
„ 47. Okljuki ali meandri na Savi pri Županji* 205
„ 48. Okljuki ali meandri na Dravi nad Osjekom* 207
„ 49. Slovenske gorice 217
„ 50. Mlin na Muri 219
„ 51. Gorice v okolici Dervente v severni Bosni 221
„ 52. Podnebni diagrami za naš Panonski predel* 227
„ 53. Žitna pokrajina v Slavoniji 237
„ 54. Na pustari v našem Panonskem predelu 241
„ 55. Hrastov gozd v Slavoniji 243
„ 56. Sladkorna pesa v Vojvodini 249
„ 57. Zatvornice na Velikem kanalu v Bački pri Starem Bečeju 252
„ 58. Rečno pristanišče na Savi pri Sisku 253
„ 59. Tločrti vasi in zemljiške razdelitve v Banatu* 258
„ 60. Tločrt kolonizacijske vasi v Banatu 261
„ 61. Tločrti vasi iz Slavonije* 263
„ 62. Tločrt vasi v Mačvi* 264
„ 63. Prirodnogeografska področja Jugoslavije* 277
„ 64. Podnebni diagrami za slovensko alpsko področje* 282
„ 65. Podnebni diagrami za dinarsko področje* 283
„ 66. Podnebni diagrami za Srbijo in Makedonijo* 286
„ 67. Ovce na visoki planjavi ob Triglavu 293
„ 68. Vrbsko jezero v Slovenski Koroški 297
„ 69. Kraško površje v Alpah (Komna) 300
„ 70. Trbovlje, središče premogokopnega Črnega revirja . . . 301
„ 71. Oranje po starem na Slovenskem 302

Pod. 72. Obiranje hmelja v Savinjski dolini 305
„ 73. Kamenarji med Repnim Tabrom in Nabrežino 307
„ 74. »Zdomarji« s suho robo iz Ribniške doline 309
„ 75. Plitvička jezera 311
„ 76. Na višavah gore Prenj 315
„ 77. Gorska dolina Neretve pri Jablanici 317
„ 78. Nova hidrocentrala Bogatići v Bosni 319
„ 79. Banja Luka 323
„ 80. Železni rudnik pri Varešu (Droškovac) 325
„ 81. Arandjelovac. Pokrajina v Šumadiji 333
„ 82. Pokrajina v vinorodni Župi, v osrednji Srbiji (»Putnik«) 337
„ 83. Tkanje ćilima v Pirotu 341
„ 84. Pogled na Prizren 345
„ 85. Pokrajina v Galičniku, gorskem področju zah. Makedonije 347
„ 86. Tobačni nasadi v Makedoniji 349
„ 87. Ribiški čoln na Ohridskem jezeru 353
„ 88. Ozemlja federalnih ljudskih republik Jugoslavije* 358
„ 89. Ozemlje in prebivalstvo ljudskih republik Jugoslavije v medsebojni primerjavi* 359
„ 90. Vinogradi v Slovenskih goricah 361
„ 91. Tekstilno podjetje v Sloveniji 363
„ 92. Znatnejša mesta v ljudskih republikah Jugoslavije* . . . 370
„ 93. Pri Makarski v Dalmaciji (»Putnik«) 373
„ 94. Rokodelsko delo v Bosni 379
„ 95. Kmetska hiša v okolici Sarajeva 383
„ 96. Jajce 385
„ 97. Cetinje 393
„ 98. Beograd (»Putnik«) 395
„ 99. Bajina Bašta ob Drini 397
„ 100. Kraljevo 397
„ 101. Kruševac 401
„ 102. Zletovo v Makedoniji 407
„ 103. Tobak se suši 409
„ 104. Skoplje (»Putnik«) 411
„ 105. Ulica v Ohridu 413
„ 106. Bombažna rastlina 415
„ 107. Delo v nasadih bombaža 416
„ 108. Kmečka vprega z vozom v Makedoniji 417
„ 109. Karta poljedelskega zemljišča v Jugoslaviji* (po Lipoglavškovi, Geogr. Vestnik) 420
„ 110. Gostota prebivalstva v Jugoslaviji* 423
„ 111. Karta poljedelske gostote v Jugoslaviji* 426
„ 112. Kmetijske zemljiške kategorije v Jugoslaviji* (po Kunstlerju, Geogr. Vestnik) 429
„ 113. Riževa polja pri Kočanih v Makedoniji 435

Pod. 114. Žetev s stroji v Vojvodini v sedanjosti 437
„ 115. Vinogradi in sadovnjaki v Jugoslaviji* 441
„ 116a Oranje po starem z lesenim ralom 444
„ 116b Oranje po novem s traktorjem 445
„ 117. Pridelek pšenice v Jugoslaviji v letu 1939* 446
„ 118. Letni pridelek koruze v petletju 1932—1936* 450
„ 119. Premogovniki v Jugoslaviji* 465
„ 120. Rudno bogastvo Jugoslavije* 470
„ 121. Predvojna razporejenost industrije v Jugoslaviji* (po Statistiki industrije v kr. Jugoslaviji 1941) 475
„ 122. Razvoj železnic na ozemlju Jugoslavije I.* 483
„ 123. Razvoj železnic na ozemlju Jugoslavije II.* 483
„ 124. Razvoj železnic na ozemlju Jugoslavije III.* 485
„ 125. Razvoj železnic na ozemlju Jugoslavije IV.* 485
„ 126. Razvoj železnic na ozemlju Jugoslavije V.* 489
„ 127. Razvoj železnic na ozemlju Jugoslavije VI.* 489
„ 128. Prometno omrežje Jugoslavije* 490
„ 129. Prometna jakost na železnicah Jugoslavije v predvojni dobi* 491
„ 130. Nove gradnje v Beogradu v prvem letu petletke 494

Dodatek

Ob drugi izdaji

Glavni rezultati popisa prebivalstva Jugoslavije dne 15. marca 1948

Rokopis za zemljepisni pregled Jugoslavije je bil zaključen v oktobru 1947. Splošno ljudsko štetje v Jugoslaviji je bilo izvršeno dne 15. marca 1948. leta, a zvezni statistični urad v Beogradu je objavil prve rezultate v predhodnem poročilu dne 14. julija istega leta (»Borba«, 15. julija 1948). Spričo tega je bilo mogoče demografske podatke in račune, navedene v prvi izdaji »Jugoslavije«, izpopolniti ter popraviti s poglavitnimi rezultati novega popisa prebivalstva samo v obliki kratkega Dodatka na zaključku knjige.

V II. izdaji »Jugoslavije«, natisnjeni v aprilu 1949., je bilo mogoče najvažnejše rezultate ljudskega štetja iz marca 1948. uvrstiti tudi v besedilo knjige v obliki običajnih tiskarskih korektur, prav tako tudi nekatere dodatke glede ta čas dograjenih železnic in podobno, pa popraviti nekatere tiskovne pogreške. Sicer pa je ostala knjiga popolnoma nespremenjena. Spričo tega je bilo treba poglavitno vsebino Dodatka iz prve izdaje, skrčeno in razširjeno hkrati, uvrstiti tudi v zaključni del II. izdaje.

Dne 15. marca 1948 nas je bilo prebivalcev na vsem zveznem ozemlju Jugoslavije 15,751.935. Pred tem je bilo zadnje ljudsko štetje pri nas dne 31. marca 1931. leta, ko so našteli 14,437.953 prebivalcev; v tem so računani poleg prebivalstva stare Jugoslavije tudi prebivalci Slovenskega Primorja, Istre, Reke, Zadra itd., ki jih je morala Italija odstopiti naši državi. To se pravi, da šteje naša zvezna domovina sedaj 1,313.982 ljudi, to je 9.10% več, nego pred 17 leti. Toda računi zveznega statističnega urada so pokazali, da bi znašalo število prebivalstva Jugoslavije dne 15. marca 1948 nič manj ko 18,310.000, ako ne bi bilo vojnih izgub in drugih prebivalstvenih sprememb, ki so genetično v zvezi z vojnim dogajanjem. Jugoslavija ima tedaj v letu 1948 2,558.000 prebivalcev manj, nego bi jih imela, ako ne bi bila tako silno prizadeta v vojni dobi.

V posameznih federalnih ljudskih republikah so našteli dne 15. marca 1948. leta prebivalstva, kakor kaže naslednja razpredelnica:

Ljudska republika	Prebivalcev po štetju 15. III. 1948	Prebivalcev v % skupnega števila prebivalstva Jugoslavije
Slovenija	1,389,084	8.8%
Hrvatska	3,749.039	23.8%
Bosna in Hercegovina	2,561.961	16.3%
Črna gora	376.573	2.4%
Srbija	6,523.224	41.4%
Makedonija	1,152.054	7.3%
FLR Jugoslavija	15,751.935	100.0%

Rezultati novega ljudskega štetja v Jugoslaviji v marcu leta 1948. so nam potrdili v glavnem že od poprej znano dejstvo, da so vojne izgube precej neenakomerno razdeljene na ljudske republike, pa da so največje v Hrvatski, a zatem v Bosni in Hercegovini ter Črni gori, zelo velike tudi v Sloveniji. Toda po osvoboditvi so se izvršile še velike notranje selitve v Jugoslaviji. Posebno veliko ljudi se je iz dinarskih področij preselilo v Vojvodino, posebno iz Like, iz Bosne in Hercegovine ter iz Črne gore, a obilo tudi iz ostalih predelov. Ker se je v Vojvodino preselilo mnogo ljudi iz tistih področij, ki so med vojno najbolj trpeli, kjer je bilo največ mestnih in kmetskih domačij uničenih, prihaja upadek prebivalstva v njih posebno močno do učinka. In nadalje je važno dejstvo, da je v inozemstvo pobegnilo največ ljudi iz tistih pokrajin, kjer se je sovražni okupator mogel najbolj nasloniti na sodelovanje domačih izdajalcev. Končno je treba vzeti še v poštev izselitev Nemcev iz Vojvodine, severne Hrvatske in Slovenije ter manjših manjšinskih drobcev iz severne Bosne ter nekaj Madžarov iz Vojvodine in Italijanov iz Istre. V celem se nam potrjuje s temi statističnimi podatki, da so naše dinarske pokrajine utrpele največje izgube v času vojne, hkrati pa se nam pokaže, da so dinarska področja zopet dala sorazmerno največji delež za poselitev panonskih nižin, od koder so se bili umaknili zlasti potomci nemških kolonistov. Novi prebivalstveni podatki, razvrščeni po okrajih, nam bodo o vsem tem dali izčrpnejšo sliko.

V glavnem se nam vse to zrcali iz statističnih podatkov, ako primerjamo med seboj rezultate iz let 1931 in 1948. Število prebivalstva v Makedoniji se je od l. 1931 do 1948 pomnožilo za 213.429, to je za 22.7%. V Srbiji se je v istem razdobju prebivalstvo pomnožilo za 784.469, t. j. za 13.7%. V Bosni in Hercegovini se je izkazalo ta čas 244.289 prebivalcev več, kar pomeni napredek za 10.5%. V Sloveniji, kjer je bilo na sedanjem svobodnem ozemlju

v letu 1931. 1,318.320 ljudi, smo narasli za 70.764 prebivalcev, to se pravi, za 5.4%, a v Črni gori za 14.486 ljudi, to je za 4.0%. In končno je bilo v LR Hrvatski od l. 1931, ko je prebivalo na sedanjem ozemlju 3,766.804 ljudi, do l. 1948. celo demografskega upadka 13.445, to se pravi — 0.4%.

Zelo je pomembno, da smo dne 15. marca 1948 našteli v vsej zvezni Jugoslaviji moških 7,579.538, t. j. 48.1%, ter 8,172.397 ženskih, t. j. 51.9%; absolutna razlika znaša 592.859. Na prvi pogled se vidi, da je tudi to nesorazmerje posledica strašne vojne dobe. In marsikaj se nam razodeva ob novih statističnih podatkih, kakšno je razmerje med moškimi in ženskimi prebivalci po posameznih ljudskih republikah. V Sloveniji je štetje v marcu l. 1948. izkazalo 46.98% moških ter 53.02% ženskih, v Hrvatski 46.87% moških ter 53.13% ženskih, v Bosni in Hercegovini 48.26% moških in 51.74% ženskih ter v Črni gori 47.31% moških in 52.69% ženskih. V Srbiji kot celoti je bilo izkazanih 48.61% moških ter 51.39% ženskih, in sicer je bilo v ožji Srbiji 48.49% moških ter 51.51% ženskih, v Vojvodini 47.86% moških in 52.14% ženskih, ter v Kosmetu 51.03% moških in 48.97% ženskih. Končno je še Makedonija, ki ima 50.71% moških ter 49.29% ženskih. Zelo vzbuja pozornost, kako je nesorazmerje med moškimi in ženskimi največje v Sloveniji ter Hrvatski, a najmanjše na jugu in jugovzhodu, kjer je v Kosmetu in Makedoniji moških celo več nego ženskih. (Informativni Priručnik o Jugoslaviji. Knjiga I,, 1948/1949.)

Še v toku leta 1949 bomo po prirodnem prirastku dosegli v FLR Jugoslaviji skupno vsoto 16 milijonov prebivalcev. Vračajo pa se nam še vedno rojaki - izseljenci in se bodo brez dvoma vračali tudi v bodoče.

Zelo so poučni statistični podatki o številu prebivalstva v mestih Jugoslavije, saj se iz njih tako nazorno razvidi, kako razgibano gospodarsko življenje privablja novih doseljencev s kmetov v mesta. Vendar je treba biti pri presoji tega previden, zakaj marsikje se je statistično število mestnega prebivalstva povečalo tudi zaradi razširjenja teritorialnega obsega mesta v razdobju od l. 1931 do l. 1948, na primer pri Ljubljani, Mariboru, Celju itd., kakor se je ponekod zmanjšalo zaradi skrčenja mestnega obsega, n. pr. v Šibeniku, v Senti itd.

Velikih mest, to je takih, ki štejejo nad 100.000 ljudi, je sedaj v Jugoslaviji pet. Prvo mesto po številu z dne 15. marca 1948 je Beograd, ki ima 388.246 prebivalcev (območju mestnega ljudskega odbora Beograda pripada Zemun, ne pa Pančevo). Drugo največje mesto je Zagreb, ki so v njem našteli 290.417 ljudi. Na tretjem mestu je Ljubljana s 120.944 prebivalci, na četrtem Sarajevo s 118.158 ter na petem Subotica s 112.551 prebivalci. Še vedno ima Subotica

najmanj potez velikega mesta, zakaj tam je še sedaj zelo velik del prebivalstva na mestnem teritoriju docela kmetskega gospodarskega značaja. Mest, ki imajo med 50.000 in 100.000 prebivalcev, je šest oziroma sedem, in sicer: Skoplje z 91.257 ljudmi, Novi Sad s 77.127 ljudmi, Reka (s Sušakom) z 72.120 ljudmi, Maribor s 66.498 prebivalci, Niš s 50.692 ljudmi in Osijek s 50.398 prebivalci, medtem ko ima Split 49.885 ljudi.

Mesta, ki štejejo od 20.000 do 50.000 prebivalcev, so po ljudskih republikah naslednja: v Sloveniji Celje z 22.048 ljudmi, v Hrvatski Karlovec s 23.885, Pulj z 22.714 ljudmi (tu se vidi, da se je precej italijanskega prebivalstva izselilo), v Bosni in Hercegovini Banja Luka s 33.191, Tuzla z 28.916 ter Mostar s 23.239 prebivalci, v Srbiji v ožjem obsegu Kragujevac z 32.528 in Leskovac z 21.763 prebivalci, v Vojvodini Zrenjanin s 40.510, Sombor s 34.321, Pančevo s 30.816, Kikinda z 28.070, Senta s 24.916, Vršac s 24.571 in (Stari) Bečej z 22.923 prebivalci, medtem ko v Kosmetu in v Črni gori ni nobenega mesta te velikostne skupine. Končno sta še v Makedoniji Bitolj z 31.131 ter Prilep s 25.996 ljudmi.

Med 15.000 in 20.000 imajo prebivalcev: v Sloveniji Kranj (15.640), v Hrvatski Varaždin (17.176), Šibenik (16.015), Dubrovnik (16.160), Vinkovci (15.558), Slavonski Brod (15.176); v Bosni in Hercegovini Zenica (16.827), v (ožji) Srbiji Šabac (18.238), Valjevo (16.620), Požarevac (16.108) in Smederevo (15.455), v Vojvodini Vrbas (15.562), v Kosmetu Priština (19.822), Prizren (19.839) ter Peć (17.175), a v Makedoniji Kumanovo (19.798) in Tetovo (16.919).

Končno imajo med 10.000 in 15.000 ljudi: v Sloveniji Jesenice (13.458) in Trbovlje (13.743); v Hrvatski: Zadar (14.847), Vukovar, Bjelovar, Sisak, Opatija (11.737) in Virovitica; v Bosni in Hercegovini Bijeljina (13.830); v Črni gori Titograd (12.206); v (ožji) Srbiji: Čačak, Kruševac, Pirot, Kraljevo, Vranje, Zaječar, Bor (12.261), Novi Pazar, Titovo Užice (11.266), Paračin in Svetozarevo (10.007, nekdanja Jagodina); v Vojvodini: Vološinovo (Novi Bečej), Bačka Topola, Ruma, Sremska Mitrovica (13.671), Apatin, Srbobran, Bačka Palanka, Kanjiža, Sivac, Temerin, Kula in Ada; v Kosmetu: Djakovica in Kosovska Mitrovica (13.947); v Makedoniji: Titov Veles, Štip, Ohrid (11.419) in Strumica.

V vseh mestih z nad 10.000 prebivalci biva skupno 2,740.127 ljudi, kar predstavlja 17.4% vsega prebivalstva Jugoslavije. V mestih s preko 50.000 prebivalcev in prištetim Splitom biva skupno 1,488.593 ljudi, t. j. 9.4% celotnega prebivalstva Jugoslavije.

V Ljubljani, sredi aprila 1949.

A. M.

VSEBINA

Uvod

Politično geografski položaj 5
Jugoslavija — balkanska, podonavska in jadranska država 5
Velikost zveznega ozemlja in število prebivalstva 6
Politično geografska lega 8
Značilna svojstva površja 11

I. GEOGRAFSKA SLIKA CELOTE

A) **Pregled površja** 16
Dejstva starejšega zemeljskega razvoja — Nastanek treh velikih naših prirodnih predelov 16
Petrografsko-geološka sestava tal 26
Geomorfološki razvoj — Nastanek sedanjega površja 31
Zakrasevanje 40
Učinki diluvijalnih ledenikov in preoblikovanje v sedanjosti . . 46

B) **Podnebje, vodne razmere, prst in rastje** 52
Podnebje v Jugoslaviji 52
Hidrografski pregled 58
Tipi prsti po pedološki oznaki 63
Rastje in gospodarsko pomembne živali 65

C) **Priroda in človek na našem ozemlju — potek poselitve** 68
1. Priroda in človek v prvih stopnjah gospodarjenja in sledovi najstarejše poselitve — Geografski učinki suženjske dobe . . 68
2. Geografski učinki gospodarjenja in naseljevalnega razvoja v predfevdalni in fevdalni dobi po slovanski naselitvi 74
3. Fevdalno razdobje: turško gospostvo in njega antropogeografski učinki 81
4. Prehod v obdobje kapitalizma 88
5. Narodna in socialna osvoboditev ter sporazum narodov Jugoslavije. Prehod v načrtno gospodarstvo 95

II. ORIS VELIKIH GEOGRAFSKIH PREDELOV JUGOSLAVIJE

A. **Primorski predel** 100
1. Jadransko morje 100
Jadransko morje — del Sredozemlja 100

Jadranska morska kotlina — Obala 103
Prirodna svojstva morja v našem Jadranu 113
Jadransko morje v gospodarstvu našega Primorja 121
2. Naše Jadransko Primorje. Površje, podnebje ter rastje . . . 127
Pokrajinske enote in razporejenost našega Primorja 127
Relief Primorja 136
Podnebje Primorskega predela 144
Rastje v našem Jadranskem Primorju 154
3. Gospodarstvo in naseljenost v Primorju 157
Prometne vezave v borbi s prirodnimi in zgodovinskimi ovirami 157
Kmetijstvo 166
Rudarstvo v našem Jadranskem Primorju 175
Obrt in industrija 177
Nujnosti trgovinske zamenjave 181
Naseljenost našega Primorja 183

B. **Nižinski ali Panonski predel** 192
1. Prirodne osnove 192
Lega in obseg 192
Površje in hidrografske razmere našega Panonskega predela . 195
Geografski razpored nižine v našem Panonskem predelu . . . 209
Osamljene gore, gorice in hribi v našem Panonskem predelu . 213
Robno področje Panonskega predela 216
Podnebje v našem Panonskem predelu 226
Vodni režim na rekah v našem Panonskem predelu 231
Rastje 233
2. Gospodarske razmere našega Panonskega predela 234
Kmetijstvo 234
Rudarstvo 244
Industrija 247
Prometnogeografske razmere 251
3. Naseljenost 255
Gostota obljudenosti 255
Kmetska naselja v našem Panonskem predelu 257
Mesta 265
Vodilna mesta v našem Panonskem predelu 268

C. **Gorski predel** 273
1. Pregled celote 273
Orografski pregled 273
Prirodne osnove za podnebje v Gorskem predelu 279
Podnebje našega Gorskega predela 281
Rastje 291
2. Posamezna področja Gorskega predela 295

1. Slovenija 295
a) Slovenske Alpe ali Snežniki 295
b) Celovška kotlina in Pohorsko Podravje 296
c) Predalpsko hribovje in kotline 300
č) Slovensko dinarsko ali kraško področje 306
2. Gorski predel v Hrvatski 310
a) Liško višavje in Gorski kotar 310
b) Nizko dinarsko področje v Hrvatski 313
3. Gorski predel v Bosni in Hercegovini 314
a) Področje visokih planot v zapadni Bosni 314
b) Velike kraške planote v južni Bosni, visoki Hercegovini, Črni gori in Raški 317
c) Hribovje in sredogorje srednje Bosne 321
4. Gorski predel v Srbiji in Makedoniji. Skupne značilne poteze 330
a) Severna Srbija 332
b) Južna Srbija 338
c) Kosovsko-Metohijska pokrajina 343
č) Gorski predel v Makedoniji 346
d) Nizki predel srednje Makedonije 350

III. LJUDSKE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE PO ZNAČAJU OZEMLJA, GOSPODARSTVA IN PREBIVALSTVA

Uvod 357
Ljudska republika Slovenija 357
Ljudska republika Hrvatska 369
Ljudska republika Bosna in Hercegovina 378
Ljudska republika Črna gora 390
Ljudska republika Srbija z avtonomno pokrajino Vojvodino in avtonomno oblastjo Kosmetom 394
Ljudska republika Makedonija 406

IV. JUGOSLAVIJA KOT GOSPODARSKA ENOTA

1. Pregledna gospodarska karakteristika celote 419
2. Kmetijsko gospodarstvo 427
Osnove kmetijstva 427
Poljedelstvo s sadjarstvom in vinogradništvom 433
Živinoreja 443
Gozd in gozdarsko gospodarstvo 447
Struktura in razporedba kmetijske zemljiške posesti 452
3. Rudarstvo, obrt ter industrija 457
Dosedanja razporedba industrije v Jugoslaviji 457
Vodne sile in njih izraba. Elektrifikacija 458
Premog in premogovno gospodarstvo 464
Nafta 468

Ostale rude in rudarstvo 469
Obrt ter industrija v starem. Začetek naše nove industrializacije v velikem 472
4. Prometne zveze 487
5. Tujski promet 492
6. Temeljne poteze našega prvega petletnega gospodarskega načrta v geografski osvetlitvi 495
Nekaj književnosti za zemljepisni pregled FLR Jugoslavije 503
Seznam podob 508
Dodatek: Glavni rezultati popisa prebivalstva Jugoslavije dne 15. marca 1948 513
Vsebina 517

Narodne osvobodilne
Muzej
KNJIŽNICA
Ljubljana